

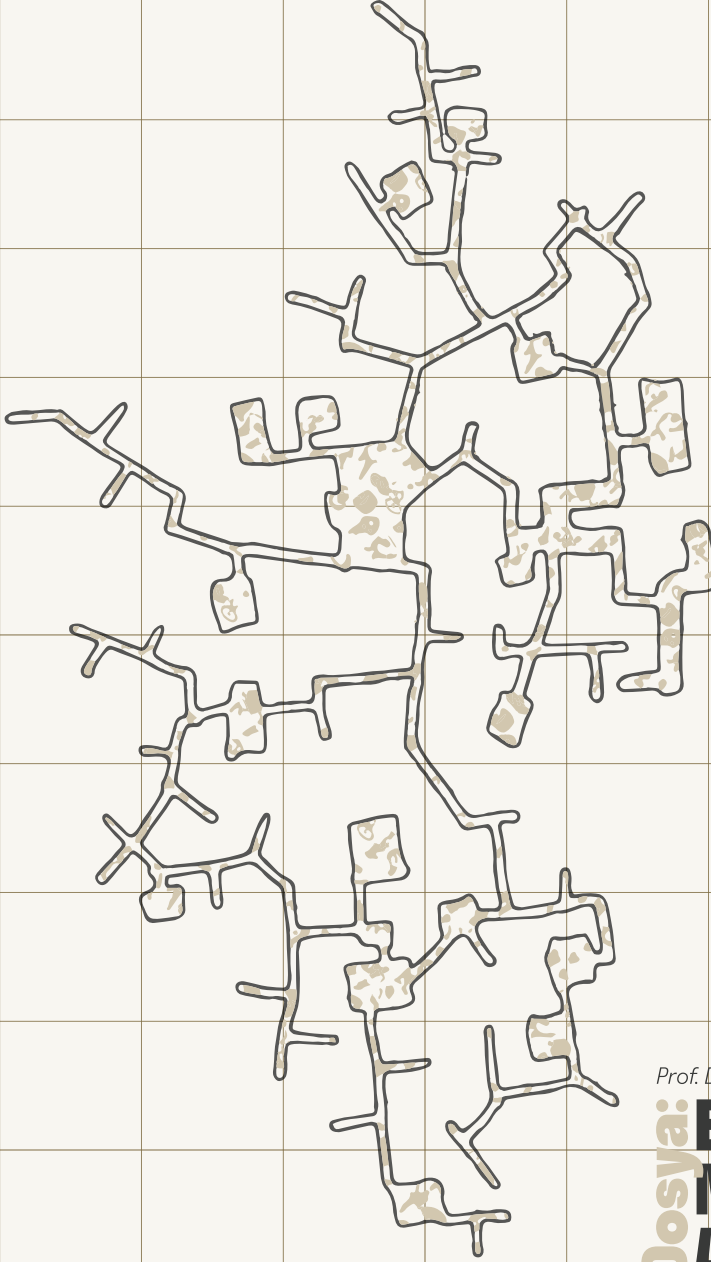
ISSN 1300-7319

Cilt **36** | Sayı **1**

2026

PLANLAMA

TMMOB ŞEHİR PLANCILARI ODASI YAYINI

Prof. Dr. Ayşe Nur Ökten'e Armağan

**Dosya: Ekonomik
Mekânı
Anlamak**

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü - Owner and Chief Editor**TMMOB Şehir Plancıları Odası adına Akif Burak ATLAR**

TMMOB Şehir Plancıları Odası

Editörler - Executive Editors**İdil AKYOL**

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - İstanbul

Kumru ÇILGIN

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - İstanbul

Dosya Editörü - Section Editor**Yiğit EVREN**

Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - İstanbul

Yayın Kurulu - Editorial Board**Z. Müge AKKAR ERCAN**

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - Ankara

Süleyman BALLYEMEZ

İstanbul Aydın Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü - İstanbul

Arzu BAŞARAN UYSAL

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - Çanakkale

Gökhan Hüseyin ERKAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - Trabzon

Tuba İNAL ÇEKİÇ

TU Darmstadt, Kent ve Mekân Sosyolojisi Bölümü - Darmstadt

Tayfun KAHRAMAN

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - İstanbul

Savaş Zafer ŞAHİN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tapu ve Kadastro Yüksek Okulu - Ankara

Ali Cenap YOLOĞLU

Mersin Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü - Mersin

Dil Editörü - Language Editor**Evrin YILMAZ**

Bağımsız Araştırmacı

Yayın Sekreteryası - Editorial Secretariat**Sıla Berfin AŞKIN**

TMMOB Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi

Nur Kardelen ÖZTÜRK

TMMOB Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi

ISSN 1300-7319

TMMOB Şehir Plancıları Odası'nın Yayın Organıdır

Oda birimlerine ve üyelere ücretsiz gönderilir

Yılda Üç Defa Yayınlanır (Mart, Temmuz, Kasım)

PLANLAMA Ulrich's, Avery Index, Web of Science Emerging Sources Citation Index (ESCI), European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIHPLUS), TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanı, EBSCO, Idealonline ve GALE ve Asian Science Citation Index (ASCI) indeksi tarafından dizinlenmektedir.

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü: TMMOB Şehir Plancıları Odası adına Akif Burak ATLAR

TMMOB Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi

İletişim: planlama@planlamadergisi.org

Adres: Merkez Mahallesi, Abide-i Hürriyet Caddesi, No: 148, Kat: 2, Daire: 4, 34384, Şişli/İSTANBUL

Tel: 0212 275 43 67

Faks: 0212 272 91 19

E-posta: planlama@planlamadergisi.org

İnternet adresi: www.planlamadergisi.org

www.karepb.com

KARE MEDYA tarafından tasarlanmıştır.

Basım tarihi: Mart, 2026

Yayın türü: Süreli yayın

Yazarlara Bilgi

Yazarlar; makalelerin sisteme yüklenmesi, kör hakem değerlendirmesi ve yayın süreçlerinde gecikmeleri önlemek için bu talimatları dikkatli bir şekilde takip etmelidirler.

A. GENEL BİLGİLER

TMMOB Şehir Plancıları Odası'nın yayın organı olan Planlama Dergisi'nde; şehir ve bölge planlama, bölgesel gelişme ve kalkınma, kırsal alan planlaması, çevre ve ekoloji, kentsel tasarım, kentsel koruma, kentsel yenileme ve dönüşüm, kent sosyolojisi, kent ekonomisi, yerel yönetimler, kentsel ulaşım planlaması, peyzaj planlama, afet yönetimi, göç gibi çeşitli alanlardan özgün araştırma makaleleri, derleme makaleler, görüş yazıları, kitap incelemeleri ve meslek alanına ilişkin güncel tartışmalar ve değerlendirmeler yayımlanmaktadır. Açık ve ücretsiz erişim olanağı sunan Dergi; şehir ve bölge planlama ve ilişkili alanlardan akademik araştırmaların ve yerel uygulama örneklerinin yanı sıra kentsel ve bölgesel politikaları ve planlama araçlarını da meslektaşlarına ve okurlarına ulaştırma çabasındadır.

Yılda üç kez çevrimiçi olarak yayımlanan Planlama Dergisi'nde her bir makale, bilimsel ve tarafsız bir değerlendirme sürecine tabi tutulur. Dergi Sekreteryası'nın ön incelemesini ve Yayın Kurulu'nun ön değerlendirmesini takiben Editörler, hakem değerlendirmesi için kendi alanlarında uzman kişileri davet ederler. Tüm yazılar için nihai karar verme yetkisi Editörler'dedir. Dergi'de yayımlanmak üzere kabul alan çalışmalar, kabul tarihi sırasına göre yayımlanır. Sıralamada denk gelse bile bir sayıda aynı yazar(lar)ın sadece bir çalışmasına yer verilir.

Planlama Dergisi Yayın Kurulu ve Kare Yayıncılık, yayın politikasını ve editöryal süreçleri Bilim Editörleri Konseyi (Council of Science Editors - CSE), Yayın Etiği Komitesi (Committee on Publication Ethics - COPE) ve Avrupa Bilim Editörleri Birliği (European Association of Science Editors - EASE) kurallarına göre şekillendirmiştir.

B. MAKALELERİN GÖNDERİLMESİ

Sorumlu yazar makaleyi göndermeden önce, makalenin tüm yazarları Open Researcher and Contributor ID (ORCID) numarası edinmeli ve bu numarayı sorumlu yazara iletmelidirler. ORCID numarası <https://orcid.org> adresinden edinilebilir.

Etik kurul kararı gerektiren çalışmalarda etik kurul onayı alınmış olmalı, bu husus yazar(lar)ın kimlik ifşasına yol açmayacak biçimde makalenin yöntem kısmında belirtilmeli ve etik kurul onay belgesi veya ilgili yasal dökümantasyon ayrı bir dosya olarak sisteme yüklenmelidir.

Planlama Dergisi'nde Türkçe ve İngilizce dillerinde makalelere yer verilmektedir. Yazı uzunluğu, araştırma makaleleri için (metin, tablo, şekil, dipnot vd. dâhil; başlık, özet, anahtar kelimeler ve kaynak hariç) 9000; derlemeler için 5000; görüş yazısı, kitap incelemesi ve diğer yazılar için ise 2500 kelimedir. Tüm yazılar önce Dergi Sekreteryası, Editörler ve Yayın Kurulu tarafından ön değerlendirmeye alınır; ardından incelenmeleri için hakemlere gönderilir. Tüm yazılarda yazar adları gizlenerek anonim değerlendirmeye ve düzeltmeye başvurulur; gereken koşullarda yazar(lar)dan yazı hakkındaki soruları

yanıtlamaları veya eksikleri tamamlamaları istenebilir. Dergi'de yayımlanmasına karar verilen yazılar, yayına hazırlık sürecine alınır; bu aşamada tüm bilgilerin doğruluğu için ayrıntılı kontrol ve denetimden geçirilir ve yayın öncesi son şekline getirilen eser, yazar(lar)ın kontrolüne ve onayına sunulur.

Dergi'ye yazı teslimi, çalışmanın daha önce yayımlanmadığı ve Planlama Dergisi'nde yayımlanmasının yazar(lar) tarafından uygun bulunduğu anlamına gelmektedir. Yazar(lar), çalışmanın yayımlanmasına onay verdiğinde, yazıya ait her hakkı TMMOB Şehir Plancıları Odası'na devretmekte; izin almaksızın çalışmayı başka bir dilde ya da yerde yayımlamayacaklarını kabul etmektedir(ler).^{*} Gönderilen yazı daha önce herhangi bir toplantıda sunulmuşsa toplantı adı, tarihi ve toplantının düzenlendiği şehir; lisansüstü tez çalışmalarından üretilmiş yazılarda ise tezin ismi ve hazırlandığı kurum, ilk sayfada dipnotla belirtilmek üzere çevrimiçi başvuru sırasında editöre not olarak bildirilmeli ve fakat kimlik ifşasına yol açmamak adına metin dosyasında yer verilmemelidir.

Yazar(lar), telif hakkıyla korunan materyali başka kaynaklardan çoğaltmak için izin almakla yükümlüdür(ler) ve telif hakkının yayıncıya devredilmesi için bir anlaşma imzalamaları gerekmektedir. Bir yazar, başka bir kaynaktan herhangi bir şekli, tabloyu veya metni almak istiyorsa mutlaka önce izin almalıdır. Bu, doğrudan reproduksiyonlarda olduğu gibi "türev reproduksiyonlar" için de geçerlidir (örneğin, telif hakkıyla korunan bir kaynaktan türetilen yeni bir şekil veya tablo oluşturulması durumunda olduğu gibi).

^{*} Telif hakkı devir işlemleri, makale Yayın Kurulu ve hakemlerce onaylandıktan sonra, makalenin yayına hazırlanma aşamasında yayıncı tarafından e-postayla gerçekleştirilmektedir.

C. MAKALE KATEGORİLERİ

Araştırma Makaleleri: Makale kategorileri kısmında belirtilen alanlarda, yeterli bilimsel incelemelere, gözlemlere ve araştırmalara dayanarak bir sonuca ulaşan orijinal ve özgün çalışmalardır. Türkçe yazılmış makaleler, Türkçe başlık, Türkçe özet ve anahtar kelimeler, İngilizce başlık, İngilizce genişletilmiş özet ve anahtar kelimeler ile giriş, teorik çerçeve, metodoloji, bulgular, tartışma, sonuç ve kaynaklar bölümlerinden oluşmalı; metin, tablo, şekil, dipnot vd. dâhil -başlık, özet, anahtar kelimeler ve kaynaklar hariç- 9000 kelimeyi aşmamalıdır. İngilizce makaleler ise İngilizce başlık, İngilizce özet ve anahtar kelimeler ile Türkçe başlık, Türkçe özet ve anahtar kelimelere sahip olmalı; Türkçe makale yazım kurallarında belirtilen bölümlerden oluşmalıdır. Türkçe özet 250 kelimeden, İngilizce genişletilmiş özet 500 kelimeden oluşmalıdır.

Derleme Makale: Makale kategorileri kısmında belirtilen alanlarda, belirli bir konudaki bilimsel çalışmalar veya güncel gelişmelere dair, o konuda yoğun çalışmaları bulunan deneyimli yazarlarca kapsamlı bir literatür taramasına dayanarak mevcut bilgi birikimi ve düşünsel oluşumların sentezlendiği, eleştirel bir değerlendirme ile kuvvetli ve zayıf yanlarının vurgulandığı, literatürdeki tartışmalı ya da eksik noktaların belirtildiği, ileriye yönelik araştırma gereksinimi olan alanların ortaya çıkarıldığı özgün yazılardır. Bu yazıların başlık ve özet bölümleri, araştırma makalesi formatında yazılmalı; bundan sonraki bölümleri giriş, metin ve kaynaklardan oluşmalı ve 5000 kelimeyi geçmemelidir.

Yazarlara Bilgi

Görüş: Makale kategorileri kısmında belirtilen alanlarda, güncel ve önemli bir konunun ve/veya yazar(lar)ın kendi görüşlerinden ve araştırmalarından elde ettiği sonuçların değerlendirildiği özgün yazılardır. Bu yazılar; araştırma makalesi formatında yazılmalı, giriş, metin ve kaynaklardan oluşmalı ve 2500 kelimeyi geçmemelidir.

Kitap İnceleme: Planlama Dergisi'nin kapsamına giren alanlarda yayımlanmış kitapların kapsamlı değerlendirmesini ve tartışmasını içeren özgün inceleme yazılarıdır. Bu yazılar; araştırma makalesi formatında yazılmalı, giriş, metin ve kaynaklardan oluşmalı ve 2500 kelimeyi geçmemelidir.

Yukarıda belirtilen kategoriler dışındaki yazılar (çeviriler, yarışma sunumları, araştırma özetleri, Oda görüşleri, kısa değerlendirmeler ve tartışmalar), Editörler ve/veya Yayın Kurulu süzgecinden geçtikten sonra yayımlanır.

D. MAKALELERİN HAZIRLANMASI

Planlama Dergisi'ne makale başvuruları, çevrimiçi olarak kabul edilmektedir. Dergi'nin web sayfasında (www.planlamadergisi.org) yer alan "Makale Gönder" sekmesi kullanılarak makale başvurusu yapılabilir.

Başvuruda başvuru mektubu, başvuru sayfası, ana metin ve referanslar, tablolar ve şekiller (varsa), teşekkür yazısı (varsa), etik kurul onay formu (gerekliyse), telif hakkı devir formu yer almalıdır. Aşağıdaki belgeler çevrimiçi başvuru sistemine yüklenmelidir:

1. Başvuru Mektubu
2. Başvuru Sayfası
3. Ana Metin ve Referanslar
4. Tablolar ve Şekiller (varsa - ayrı dosyalar şeklinde yüklenecektir)
5. Teşekkür Yazısı (varsa)
6. Etik Kurul Onay Belgesi (gerekliyse)
7. Telif Hakkı Devir Formu
8. (İngilizce makaleler için) Dil Düzeltme (Proofreading) Belgesi veya Beyanı

Makalenin tüm bölümleri, 11 punto büyüklükte "Arial" yazı karakterinde ve iki satır aralıklı olarak hazırlanmalı; sayfa kenarlarında 2,5 cm. (1 inç) kenar boşluğu bırakılmalıdır. Ana metin ile tablolar ve şekiller, sisteme ayrı dosyalar olarak yüklenmelidir. Ana metin Word formatında olmalı, satır numaraları metnin içine dahil edilmemelidir. Makale sayfaları, makale boyunca ardışık olarak numaralandırılmalıdır.

I. Başvuru Mektubu

Başvuru mektubunun ayrı bir doküman olarak sisteme yüklenmesi gerekmekte olup; yazının tüm yazarlar tarafından okunup onaylandığı, orijinal bir çalışma ürünü olduğu ve başka bir yerde yayımlanmadığı veya yayımlanmak üzere değerlendirme sürecinde olmadığı açıkça ifade edilmelidir. Bunlara ek olarak, yazının başlığı; yazarların adları, soyadları ve unvanları; çalışmanın yapıldığı kurumun adı ve şehri; eğer varsa çalışmayı destekleyen fon ve kuruluşların açık adları; etik kurul onayı gerektiren bir çalışma yapılmış ise onayla ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yer almalıdır. Bu sayfaya

ayrıca "yazışmadan sorumlu" yazarın ad-soyad, açık adres, telefon, mobil telefon ve e-posta bilgileri eklenmelidir.

2. Başvuru Sayfası

Makalenin ana metin, kaynaklar, tablo ve şekil (grafik ve fotoğraflar şekil adı altında yer almalıdır) dosyalarının içeriğinde ya da dosya adında; yazar(lar)ın adı ve soyadı ya da adı ve soyadının baş harfleri ile yazar(lar)ın çalıştıkları kurumların adı ya da kısaltması bulunmamalıdır. Eğer makale bir tez çalışmasından üretiliyse ilgili çalışmanın adı ya da kısaltması; eğer makale daha önce bilimsel bir etkinlikte sunulduysa o etkinliğin adı ya da kısaltması bulunmamalıdır. Bu bilgiler ayrı bir dokümanda sisteme yüklenmelidir.

3. Ana Metin ve Referanslar

Ana Metin Dokümanı: Sayfalara göre sıralama, tam metin ve kaynaklar şeklinde yapılmalıdır. Makale başlığı, yazar(lar)ın adı ve soyadı, özet ve anahtar kelimeler, çevrimiçi makale gönderme sisteminde istenecek olup; ayrı bir doküman olarak sisteme yüklenmemelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça Oluşturma: Makalelerin kaynakları, en güncel APA stiline göre yazılmalıdır. Kaynak gösterimi için dipnot kullanılmamalıdır. Metin içinde yer alan referanslar için metnin uygun yerinde parantez açılarak yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası belirtilmelidir. Kullanılan tüm kaynaklar, kaynakçada, yazarların soyadlarına göre alfabetik sırayla ve her yazar için kronolojik olarak listelenmelidir. APA stilinin eser kategorisine göre farklılaştırdığı yazım kurallarına dikkatlice uyulmalıdır. APA stil ve dilbilgisi kılavuzu hakkında daha fazla ayrıntı ve örnek gösterimler <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines> adresinden incelenebilir.

4. Tablolar ve Şekiller (varsa - ayrı dosyalar şeklinde yüklenecektir)

Tüm tablolar Word dosyası olarak (.doc, .docx), şekiller ise .jpg veya .png formatlarında ayrı birer doküman şeklinde yüklenmelidir. Şekil olarak nitelendirilebilecek görsellere grafikler, çizelgeler, haritalar, çizimler ve fotoğraflar da dahildir. Yüklenecek ayrı dokümanlarda, tabloların ve şekillerin numaraları, başlıkları ve varsa kaynakları belirtilmeli; bu bilgiler tablolarla tablonun üstünde, şekillerde ise şeklin altında yer almalıdır. Tabloların ve şekillerin ana metin içerisindeki yerleri, metin içinde ayrı bir paragraf açılarak yazıyla (örneğin, "Şekil 1 burada yer alacaktır" ifadesi kullanılarak) belirtilmelidir. (Önemli Not: Tablo ve şekillerin yerleri dizgi esnasında değişikliğe uğrayabileceğinden, belirtilen yerler mutlak değildir ve mizanpaj ekibi tarafından en uygun yerlere yerleştirilir).

5. Teşekkür Yazısı (varsa)

Teşekkür sayfasının ayrı bir doküman olarak sisteme yüklenmesi gerekmektedir.

6. Etik Kurul Onay Formu (gerekliyse)

Etik kurul kararı gerektiren sosyal çalışmalarda etik kurul onayı alınmış olmalı ve etik kurul onay belgesi ayrı bir dosya olarak sisteme yüklenmelidir.

Yazarlara Bilgi

7. Telif Hakkı Devir Formu

Yazar(lar), değerlendirilmek üzere gönderdikleri çalışmanın özgün olduğunu, başka bir yerde yayımlanmadığını ve eşzamanlı olarak başka bir dergi tarafından değerlendirme altında olmadığını taahhüt eder(ler). Çalışma, Planlama Dergisi tarafından yayına kabul edildiği takdirde, yazar(lar) telif hakkını Dergi'ye devretmeyi kabul eder(ler). Makalenin tüm yazarları, metnin son hâlini görüp onayladıklarını ve makalenin tüm içeriklerinden ortaklaşa sorumlu olduklarını imzalarıyla beyan ederler. Dergi'nin internet sitesinden erişilebilecek Telif Hakkı Devir Formu'nun, tüm yazarlar tarafından eksiksiz olarak doldurulup imzalanarak çevrimiçi başvuru sistemine yüklenmesi gerekmektedir.

8. (İngilizce makaleler için) Dil Düzeltme (Proofreading) Belgesi veya Beyanı

Tamamı İngilizce olarak hazırlanmış ve yazar(lar)ının ana dilinin İngilizce olmadığı makalelerin dilsel açıklığını ve akademik yeterliliğini artırmak amacıyla, hakem değerlendirmesi doğrultusunda gerekli görülmesi durumunda, metnin profesyonel bir dil hizmeti sağlayıcısı tarafından gözden geçirildiğini (proofreading) belgeleyen bir düzenleme belgesi ya da ana dili İngilizce olan biri tarafından bu işlemin nasıl gerçekleştirildiğini açık biçimde açıklayan, gerekçeli ve ikna edici bir yazar beyanı sisteme yüklenmelidir. Bu belge veya beyan, makalenin hakem değerlendirme sürecinin tamamlanıp yayıma kabul edilmesi durumunda, en geç bir ay içinde sisteme yüklenmelidir. Yalnızca yapay zekâ temelli araçlar kullanılarak yapılmış dil kontrollerinin, insan uzmanlığına dayalı akademik denetimin yerini tutmadığı için bu gerekliliği karşılamadığı unutulmamalıdır.

E. TELİF HAKKI, ÖZGÜNLÜK VE ETİK

Telif Hakkı Bildirimi: Yayımlanan tüm materyallerin telif hakları, yazar(lar) tarafından Dergi'ye devredilir. Yayıncının önceden yazılı izni olmaksızın, yayının hiçbir kısmı kullanılamaz. Makalelerin tüm hakları, yayımlandıktan sonra Dergi'ye ait olur.

Açık Erişim ve Ortak Kullanım İzinleri

- **Açık Erişim:** Planlama Dergisi açık erişimli bir dergidir; bu, okuyucuların tüm içeriğe ücretsiz olarak ulaşabilecekleri anlamına gelir. Okuyucular, yayıncı ya da yazar(lar)ın izni olmaksızın, makalelerin tam metinlerini okuyabilir, indirebilir, kaynak göstermek şartıyla kopyalayabilir, dağıtabilir veya diğer yasal amaçlar için kullanabilirler. Bu, Budapeşte Açık Erişim Girişimi'nin (BOAI) açık erişim tanımıyla uyumludur.
- **Ortak Kullanıcı İzinleri:** Creative Commons Attribution - Non Commercial 4.0 (CC BY - NC 4.0) ticari olmayan amaçlar için, makalelerin dağıtımına veya kopyalanmalarına, ortak bir çalışma içinde kullanılmalarına, makalenin değiştirilmemesi ve kaynak gösterilmesi koşuluyla izin verir.

Özgünlük: Makaleler, etik olmayan durumlar ve intihal tespiti amacıyla yayıncı tarafından iThenticate programı kullanılarak taranır. Benzerlik oranının toplamda %20'yi geçtiği durumlarda makale intihal olasılığı yönünden münhasıran incelemeye alınır. Bu inceleme aynı kaynağa dayalı alıntılarının yoğun olması durumunda da işletilir. Editörler, intihal incelemesinde gerekli görül-

mesi hâlinde hakem görüşüne de başvurabilirler. Başvurunun intihal yönünden reddi veya olağan hakem değerlendirme sürecine alınması kararı Editörler'e aittir.

Etik: Daha önce yayımlanmış herhangi bir materyalin (metin, tablolar, şekiller vb.) yazarlarından ve yayıncılarından yazılı izin almak yazarın sorumluluğundadır.

Yayın Kurulu, dergiye gönderilen çalışmalar hakkındaki intihal, atıf yönlendirmesi ve veri sahteciliği iddiaları ve/veya şüpheleri karşısında [Yayın Etiği Komitesi](#) (Committee on Publication Ethics - COPE) kılavuzunda belirtilen ilkelere göre hareket edecektir.

F. DEĞERLENDİRME VE YAYIMLANMA SÜRECİ

Değerlendirme: Tüm makaleler öncelikle Dergi Sekreteryası tarafından yazım kuralları ve benzerlik oranı açısından biçimsel olarak incelenir; varsa düzeltilmesi gereken hususlar konusunda yazarlar bilgilendirilir ve bu doğrultuda yeniden yükleme yapmaları istenir. Ardından makaleler Yayın Kurulu'na iletilir ve belirlenmiş kriterler üzerinden kör değerlendirmeye alınır. Ortalama bir ay süren bu ön değerlendirme sonucunda hakemlere gönderilmeye uygun bulunan çalışmaların hakem değerlendirme süreci başlatılır; uygun bulunmayanlar ise doğrudan reddedilerek yazar(lar)ına ret gerekçeleri yazılı olarak açıklanır. Gerekli görüldüğü her aşamada yazıda istenen değişiklikler yazar(lar)a Editörlerce bildirilir. Hakem değerlendirmeleri sonucunda yayımlanmaya uygun bulunan makalelerin karar süreci Editörler aracılığıyla başlatılır; Yayın Kurulu tarafından sonuçlandırılır. Tamamı İngilizce olarak hazırlanmış ve yazar(lar)ının ana dilinin İngilizce olmadığı makalelerin kabul sonrası yayımlanabilmesi için, hakem değerlendirmesi doğrultusunda gerekli görülmüşse, metnin İngilizce dil düzeltme (proofreading) işlemi tamamlanmalı ve bu süreci belgeleyen bir dosya sisteme en geç 1 ay içinde yüklenmelidir.

Süreler: Hakem sürecinde, ilk değerlendirme için hakemlere 30 gün, ikinci tur değerlendirme için ise 10 gün süre tanınmaktadır. Ancak bu süreler, makalenin içeriği ve kapsamına bağlı olarak Editör inisiyatifleriyle esnetilebilir. Bir makale hakemler tarafından değerlendirilip önerilen düzenlemeler yapılmak üzere yazar(lar)a gönderildikten sonra minör revizyon için 1 ay, majör revizyon için 2 ay, yeniden yazım için 3 ay süre tanınır. Revizyonu yapmayı kabul etmesine rağmen bu süreler sonunda yazar(lar)dan yanıt gelmemesi hâlinde, uyarıda bulunmaksızın yazı iade edilir ve tekrar değerlendirmeye alınmaz.

Makalenin Sorumluluğu: Yazar(lar) yayımlanmış olan makalelerinde bulunan bilgilerin tüm sorumluluğunu üstlenir(ler). Dergi bu makalelerin sorumluluğunu üstlenmez.

Yayın Hakkı: Dergi'de yayımlanmış bir makalenin tamamı veya bir kısmı, makaleye ait tablolar veya şekiller Dergi Editörleri ile Yayın Kurulu'nun bilgisi ve yazılı izni olmadan başka bir dergide yayımlanamaz.

Gerekli Bilgiler: Dergi Editörleri ya da Yayın Kurulu, ön değerlendirme sürecinde gerek duyduklarında incelemek için makalenin dayandırıldığı verileri yazar(lar)dan isteyebilirler. Bu nedenle yazar(lar)a kolay ulaşımı sağlayacak adresin ve diğer iletişim araçlarının başlık sayfasında yer alması önemlidir.

Ücretler: Makale gönderme, makale işlemleri ve yayın için herhangi bir ücret alınmamaktadır.

Information to Authors

Authors should carefully follow these instructions to upload articles into the system, to undergo blind peer review, and to prevent delays in the publication process.

A. GENERAL INFORMATION

In the Journal of Planning, the official publication of the UCTEA Chamber of City Planners of Turkey, original research articles, review articles, opinions, book reviews, and current discussions and evaluations related to the profession are published from various fields such as urban and regional planning, regional development, rural area planning, environment and ecology, urban design, urban conservation, urban renewal and transformation, urban sociology, urban economics, local administrations, urban transport planning, landscape planning, disaster management, and migration. The Journal, providing open and free access, aims to disseminate academic research and local implementation examples from the fields of urban and regional planning and related areas, as well as urban and regional policies and planning tools to colleagues and readers.

In the Journal of Planning, published online three volumes per year, each article undergoes a scientific and impartial evaluation process. Following the pre-examination by the Journal Secretariat and the pre-evaluation by the Editorial Board, the Editors invite experts in their fields for peer review. The Editors have the final decision-making authority for all articles. Articles accepted for publication in the Journal are published in the order of acceptance dates. Only one article of the same author(s) is included in an issue, even if they coincide in the order.

The Editorial Board of the Journal and Kare Publishing have shaped their publication policies and editorial processes according to the rules of the Council of Science Editors (CSE), the Committee on Publication Ethics (COPE), and the European Association of Science Editors (EASE).

B. SUBMISSION OF ARTICLES

Before submitting the article, the corresponding author should ensure that all authors of the article obtain an Open Researcher and Contributor ID (ORCID) number. To obtain an ORCID number, please visit <https://orcid.org>

In studies requiring ethics committee decision, an ethics committee approval must be obtained. This should be indicated in the methodology section of the article in a manner that does not reveal the identity of the author(s). Ethics committee approval document or relevant legal documentation should be uploaded to the system as a separate file.

The Journal of Planning features articles in both Turkish and English languages. Article length varies as follows: 9000 words for research articles (including full text, tables, figures, footnotes, etc.; excluding title, abstract, keywords, and references); 5000 words for review articles; and 2500 words for opinion letters, book reviews, and other contributions. All submissions undergo initial evaluation by the Journal Secretariat, Editors and Editorial Board; thereafter, they are sent for review by referees. All submissions are subjected to

anonymous evaluation and revision, with author identities concealed. Author(s) may be requested to address inquiries regarding the paper or to rectify any deficiencies as needed. The articles chosen for publication in the Journal undergo a preparation process during which all information is meticulously reviewed for accuracy. At this stage, the manuscript thoroughly examined and finalized before being submitted to the author(s) for their last control and approval.

Submitting an article to the Journal implies that the work has not been published previously and that its publication in the Journal of Planning is approved by the author(s). Author(s), upon acceptance of publication, transfer(s) all rights pertaining to the article to the UCTEA Chamber of City Planners of Turkey; and also agree(s) not to publish the work in another language or else where without permission.* If the submitted manuscript has been previously presented at any conference, the conference name, date, and location where the conference was held should be indicated, and for articles derived from postgraduate thesis studies, the thesis title and the institution where it was prepared should be noted as a footnote on the first page during the online submission process and informed to the Editor(s) as a note. However, this information should not be included in the text file to avoid revealing the author(s)' identities.

Author(s) are responsible for obtaining permission to reproduce copyrighted material from other sources and must sign an agreement transferring copyright to the publisher. An author must obtain permission before using any figure, table, or text from another source. This applies to "derivative reproductions" as well, such as creating a new figure or table derived from a copyrighted source.

* Copyright transfer procedures are carried out by the publisher via email during the preparation stage of the article for publication, after the article has been approved by the Editorial Board and reviewers.

C. ARTICLE CATEGORIES

Research Article: The articles which represent original and distinctive research endeavors that arrive at conclusions through scientific reviews, observations, and research within the designated fields outlined in the article categories section. Articles written in English should consist of an English title, abstract, and keywords, as well as a Turkish title, abstract, and keywords, along with sections for introduction, theoretical framework, methodology, findings, discussion, conclusion, and references. The text, including tables, figures, footnotes, etc. –excluding the title, abstract, keywords, and references– should not exceed 9000 words. Both the English and Turkish abstracts should consist of a maximum of 250 words each.

Review Article: The original articles which are comprehensive literature reviews conducted by experienced authors who have intensive work on a specific subject or current developments within the designated fields outlined in the article categories section. These articles synthesize existing knowledge and conceptual formations based on a thorough litera-

Information to Authors

ture review, providing a critical evaluation highlighting their strengths and weaknesses, addressing controversial or missing points in the literature, and identifying areas requiring further research. The titles and abstracts of these articles should be written in the format of research articles; the subsequent sections should consist of introduction, text, and references and should not exceed 5000 words.

Opinion: The original articles which evaluate current and important topics and/or the author(s)' own opinions and findings from their research within the designated fields outlined in the article categories section. These opinions should be written in the format of research articles, the subsequent sections should consist of introduction, text, and references and should not exceed 2500 words.

Book Review: The original articles which include comprehensive evaluation and discussion of books published in the scope of the Journal of Planning. These reviews should be written in the format of research articles, the subsequent sections should consist of introduction, text, and references and should not exceed 2500 words.

The essays other than those mentioned above (translations, competition presentations, research abstracts, Chamber's opinions, short evaluations, and discussions) are published after passing through the filter of the Editors and/or the Editorial Board.

D. PREPARATION OF ARTICLES

Article submissions to the Journal of Planning are accepted online. Article submission can be made by using the "Submit Article" tab on the website (www.planlamadergisi.org).

The submission should include a cover letter, application page, main text and references, tables and figures (if any), acknowledgment letter (if any), and ethics committee approval document (if required). The following documents should be uploaded to the online submission system:

1. Cover Letter
2. Submission Page
3. Main Text and References
4. Tables and Figures (if any - they will be uploaded as separate files)
5. Acknowledgment Letter (if any)
6. Ethics Committee Approval Document (if required)
7. Copyright Transfer Form
8. Proofreading Certificate or Statement

All sections of the article should be prepared in 11-point "Arial" font size and double-spaced; leaving a margin of 2.5 cm (1 inch) on all sides of the page. The main text along with tables and figures should be uploaded as separate files into the system. The main text should be in Word format, and line numbers should not be included within the text. Article pages should be sequentially numbered throughout the article.

1. Cover Letter

The cover letter should be uploaded as a separate document to the system. It should clearly state that the manuscript has been read and approved by all authors, that it represents an original work, and that it has not been published or is under consideration for publication elsewhere. In addition, the manuscript title; authors' names, surnames, and affiliations; name and city of the institution where the study was conducted; full names of any supporting funding agencies or organizations, if applicable; and details regarding ethics approval, including the name of the ethics committee, date, and approval number, if the study required ethics approval, should be included on this page. The contact information of the corresponding author, including his/her full name, address, telephone number, mobile phone number, and email address, should also be provided in this letter.

2. Submission Page

The main text, references, tables, and figures (graphs and photographs should be included under the heading "figures") should not contain the author(s)'s name(s) and surname(s) or the initials of the name(s) and surname(s) of the author(s) and the name or abbreviation of the institution where the author(s) work in the content or in the file name. If the article is derived from a thesis, the name or abbreviation of the relevant study should not be included; if the article has been previously presented at a scientific event, the name or abbreviation of that event should not be included. This information should be uploaded as a separate document to the system.

3. Main Text and References

Main Text Document: The arrangement should be made according to the pages, including the full text and references. The article title, author(s)' name(s) and surname(s), abstract, and keywords will be requested in the online article submission system and should not be uploaded as a separate document into the system.

Citations and References: Sources in the articles should be written according to the latest APA style. Footnotes should not be used for referencing. In-text references should be made by opening parentheses at the appropriate place in the text, stating the author's surname, publication year, and page number. All sources used should be listed in the reference list in alphabetical order by authors' surnames and in chronological order for each author. Care should be taken to adhere to the writing rules differentiated by the APA style according to the type of work. More details and examples of APA style and grammar guidelines can be viewed at <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines>

4. Tables and Figures (if any - they will be uploaded as separate files)

All tables should be uploaded as a Word document (.doc, .docx) and figures should be uploaded as separate documents in .jpg or .png format. Figures may include graphs, charts, maps,

Information to Authors

drawings, and photographs. In the separate documents to be uploaded, the numbers, titles, and sources of the tables and figures should be specified; this information should be placed above the tables and below the figures. The locations of the tables and figures within the main text should be indicated in a separate paragraph within the text (e.g., using the phrase “Figure 1 will be placed here”). (Important Note: The positions of tables and figures may change during typesetting, so the specified locations are not absolute and will be placed in the most appropriate locations by the layout team).

5. Acknowledgement Letter (if present)

The acknowledgment letter should be uploaded as a separate document in the system.

6. Ethics Committee Approval Document (if required)

In studies requiring ethics committee decision, an ethics committee approval must be obtained, and the ethics committee approval document should be uploaded to the system as separate file.

7. Copyright Transfer Form

The author(s) declare that the submitted manuscript is original, has not been published elsewhere, and is not simultaneously under consideration by another journal. If the manuscript is accepted for publication by the Journal of Planning, the author(s) agree to transfer the copyright to the Journal. All authors must sign to confirm that they have seen and approved the final version of the manuscript and that they are jointly responsible for its content. The Copyright Transfer Form, available on the journal's website, must be completed and signed by all authors and uploaded to the online submission system.

8. Proofreading Certificate or Statement

To improve the linguistic clarity and academic quality of manuscripts that are written entirely in English but whose authors are not native speakers, a proofreading certificate issued by a native English speaker or a professional language editing service, or a clear and convincing author statement explaining how and by whom the proofreading was carried out, must be submitted. This document or statement must be uploaded to the system within one month following the acceptance of the manuscript for publication, after the peer review process has been completed. Please note that proofreading performed solely by AI-based tools does not fulfil this requirement, as such tools cannot replace the expertise and scientific judgement of a qualified human reviewer.

E. COPYRIGHT, ORIGINALITY, AND ETHICS

Copyright Notice: The copyright of all published materials is transferred to the Journal by the author(s). Without prior written permission from the publisher, no part of the publication may be used. All rights to the articles belong to the Journal after publication.

Open Access and Creative Commons Attribution:

Open Access: The Journal of Planning is an open-access journal, which means that readers can access all content free of charge. Readers can read, download, copy –providing citation, distribute, or use the full texts of the articles for other legal purposes without the permission of the publisher or author(s). This is in line with the Budapest Open Access Initiative's (BOAI) definition of open access.

Creative Commons Attribution: Creative Commons Attribution - Non Commercial 4.0 (CC BY - NC 4.0) allows the distribution or copying of articles for non-commercial purposes, their use within a collaborative work, provided that the article is not modified and proper attribution is given.

Originality: Articles are checked by the publisher using the iThenticate program for unethical situations and plagiarism detection purposes. In cases where the similarity rate exceeds 20% in total, the article is exclusively reviewed for plagiarism. This review is also conducted in cases where there is a high density of citations based on the same source. Editors may also refer to peer review if deemed necessary in the plagiarism review process. The decision to reject the application due to plagiarism or to include it in the normal peer review process is at the discretion of the Editors.

Ethics: Obtaining written permission from the authors and publishers of any previously published material (text, tables, figures, etc.) is the responsibility of the author.

The Editorial Board will adhere to the principles outlined in the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#) guidelines regarding allegations and/or suspicions of plagiarism, citation manipulation, and data fabrication concerning submissions to the Journal.

F. EVALUATION AND PUBLICATION PROCESS

Evaluation: All manuscripts are initially examined by the Journal Secretariat for compliance with formatting and writing guidelines, as well as for similarity (plagiarism) rates. Authors are informed of any necessary corrections and asked to re-submit their manuscripts accordingly. Subsequently, the manuscripts are forwarded to the Editorial Board and subjected to blind evaluation based on predetermined criteria. Following this pre-evaluation process, which usually takes about one month, manuscripts deemed suitable for peer review are sent to the reviewers, while those deemed unsuitable are rejected directly, with written justification provided to the authors. Any revisions requested at any stage of the process will be communicated to the authors by the Editors. For manuscripts deemed suitable for publication after peer review, the final decision process is initiated by the Editors and finalised by the Editorial Board. For manuscripts written entirely in English, if the authors are not native English speakers, the manuscript must undergo language proofreading before publication. A document certifying this process must be uploaded to the online submission system within 1 month of acceptance.

Information to Authors

Timeframes: In the peer review process, reviewers are given 30 days for an initial evaluation and 10 days for a second-round of review. However, these periods may be extended at the discretion of the Editor, depending on the scope and content of the manuscript. Once a manuscript has been reviewed by the reviewers and returned to the author(s) for suggested revisions, a period of 1 month is allowed for minor revisions, 2 months for major revisions, and 3 months for complete rewrites. If there is no response from the author(s) within these time limits, despite their acceptance of the revisions, the manuscript will be returned without further notice and will not be considered for reevaluation.

Responsibility for the Article: The author(s) assume(s) full responsibility for the information contained in the published articles. The Journal does not assume responsibility for these.

Publishing Rights: The entire or partial content of an article published in the Journal, including any accompanying tables or figures, cannot be published in another journal without the knowledge and written permission of the Journal Editors and the Editorial Board.

Required Information: Journal Editors or the Editorial Board may request from the authors the data on which the article is based for examination during the preliminary evaluation process. Therefore, it is important for the address and other contact information facilitating easy access to the authors to be included on the title page.

Fees: There are no charges for article submission, processing, and publication.

İçindekiler / Content

Editörden XIII

ARAŞTIRMALAR / ARTICLES

Ulaşımda Mekânsal Adalet Krizi: Kırsal Alanların Karbonsuz Ulaşım Politikalarında Dışlanması
Spatial Justice Crisis in Transportation: The Exclusion of Rural Areas from Carbon-Neutral Transport Policies
 Öztaş Karlı RG I

Beyond the East–West Divide: The Spatial Pattern of High-growth Firms in Türkiye
Doğu–Batı Ayrımının Ötesinde: Türkiye’de Hızlı Büyüyen Firmaların Mekânsal Örüntüsü
 Gönel F, Kaya H 24

6 Şubat 2023 Depremleri Sonrası Yerel Yönetimlerde Afet Yönetimi: Stratejik Planların Çok Boyutlu Analizi
Disaster Management in Local Governments After the February 6, 2023 Earthquakes: A Multi-dimensional Analysis of Strategic Plans
 Kırpık E 41

Kamusal Mekânın (Yeniden) Üretiminde Protesto: Kızılay’da Karşılaştırmalı Bir Mekânsal Koreografi Analizi (2013–2025)
Protest and the (Re)production of Public Space: A Comparative Spatial Choreography Analysis in Kızılay (2013–2025)
 Cihanger Ribeiro D 55

DERLEMELER / REVIEWS

Mekân, Toplum ve Kimlik Ekseninde Mahallenin Dönüşen Anlamı
The Transforming Meaning of the Neighborhood in Terms of Space, Society, and Identity
 Şentürk E, Kart Aktaş N 74

UNESCO Dünya Mirası Programının Gelişimi İçinde İstanbul Kararlarının Dönüşümü
The Transformation of Decisions on Istanbul within the Evolution of the UNESCO World Heritage Programme
 Dinçer İS 86

GÖRÜŞ / OPINION

Geleceğin Kurgulanması ve Modern Öznenin Sahnesi: Chronotopia ile Flânerie Arasında Toplumsal Yaşamın Maddi Üretimi
Constructing the Future and the Stage of the Modern Subject: The Material Production of Social Life Between Chronotopia and Flânerie
 Babadağ M 96

6 Şubat 2023 Depremi Sonrasındaki Nüfus Hareketleri ve Bunların Etkileri
Population Movements and Their Effects Following the February 6th, 2023 Earthquake
 Yoloğlu AC, Zorlu F 101

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

İnşa Etmek ve Yaşamak: Şehir Etiği
Building and Dwelling: Ethics for the City
 Temelli N 103

Dosya: Ekonomik Mekânı Anlamak / Section: Understanding Economic Space**SUNUŞ / PRESENTATION**

Planıcı Gözüyle Ekonomik Mekânı Anlamak: Planlama ve Ekonomik Coğrafyanın Ara Kesitinde Prof. Dr. Ayşe Nur Ökten’e Armağan
 Evren Y 106

DERLEME / REVIEW

İnsan-Mekân Etkileşimi Çerçevesinde Paradigma Kaymaları
Paradigm Shifts in the Framework of Human-Space Interaction
 Ökten AN 110

ARAŞTIRMALAR / ARTICLES

Türkiye’deki Kent Merkezlerinin Etki Alanlarının Reilly Çekim Modeli ile Analizi: 1970–2020 Dönemi
Analysis of Urban Influence Sphere in Türkiye through the Reilly Gravity Model: The Period of 1970–2020
 Oğuztımur S, Sakarya A 119

Endüstriyel Simbiyoz Faaliyetleri Gelişiminde Yakınlık Bileşenlerinin Rolü: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi Örneği
The Role of Proximity Components in the Development of Industrial Symbiosis Activities: The case of Eskişehir Organised Industrial Zone
 Alpar NA, Kozaman Aygün S 134

İstanbul'un Yeme-İçme Sektöründeki Kadın Şeflerin Girişimcilik Pratikleri Üzerine Aktör Merkezli Bir Analiz <i>Entrepreneurial Practices of Women Chefs in Istanbul's Food and Beverage Sector: An Actor-centered Analysis</i> Akdoğan-Odabaş E, Evren Y	154
Metropol Çeperinde Kök Salmak: Organik Tarımın Sosyal Pratik Olarak Yerleş(tiril)me Girişimleri <i>Taking Root in the Peri-Urban Area of Bursa: Embedding Organic Farming as a Social Practice</i> Seçkin E.....	172
Türk Gemi Söküm Endüstrisinin Yer Değiştirme Dinamikleri ve Düzenleyici Çerçeve Bağlamında İlişkisel Ekonomik Coğrafya Perspektifinden Analizi <i>Understanding Relocation Dynamics and the Changing Regulatory Framework of the Turkish Shipbreaking Industry: An Empirical Analysis from a Relational Economic Geography Perspective</i> Gezer B, Evren Y, Yavan N.....	185
Güç ve Mekân Arasındaki İlişkiyi Yeniden Düşünmek: Türkiye Futbol Endüstrisinde İlişkisel Geometrilere <i>Rethinking the Relation between Power and Space: Relational Geometries in the Turkish Football Industry</i> Demircioğlu CY, Evren Y	205

Editörden/Editorial

Planlama Dergisi'nin 2026 yılının ilk sayısı sizlerle yeniden buluşmaktan büyük bir memnuniyet duyuyoruz. Bu sayımızda, planlama disiplininin güncel meselelerini farklı ölçekler, kuramsal çerçeveler ve yöntemsel yaklaşımlar aracılığıyla odağına alan dört araştırma makalesi, iki derleme makalesi, iki görüş yazısı ve bir kitap incelemesinden oluşan zengin bir içerik sunuyoruz.

Sayımızda ayrıca **Prof. Dr. Yiğit Evren'in dosya editörlüğünde Prof. Dr. Ayşe Nur Ökten'e armağan olarak hazırlanan "Ekonomik Mekânı Anlamak" başlıklı özel bir dosya** da yer almaktadır. Bu dosya kapsamında bir araya gelen çalışmaların ve ortaya çıkan bütüncül çerçevenin değerlendirilmesi, sayının ilerleyen bölümlerinde yer alan sunuş metninde ele alınmaktadır. Titiz editöryal katkıları ve süreç boyunca sunduğu özverili, yapıcı eşgüdüm için Prof. Dr. Yiğit Evren'e, dosyaya katkı veren tüm yazarlara ve hakemlere içtenlikle teşekkür ederiz. Bu çalışmanın, Prof. Dr. Ayşe Nur Ökten'in akademik birikimine yakışır nitelikte, güçlü ve kalıcı bir armağan niteliği taşıdığına inanıyoruz.

Sayının ilk araştırma makalesi, ulaştırma sektörünün karbonsuzlaştırılması sürecinde kırsal alanların nasıl sistematik biçimde dışlandığını ele alarak, mekânsal adalet tartışmasını ulaştırma politikaları üzerinden yeniden düşünmeye açmaktadır. Ulusal politika belgeleri üzerinden yürütülen tematik analiz, kırsal hareketliliğin temsiliyet, tanınma ve yeniden dağıtım boyutlarında nasıl görünmez kılındığını ortaya koyarken, hak temelli ve katılımcı bir geçiş yaklaşımına yönelik öneriler geliştirmektedir.

İkinci araştırma makalesi, Türkiye'de hızlı büyüyen firmaların mekânsal örüntüsünü doğu-batı ikiliğinin ötesine taşıyan bir perspektifle inceleyerek, bölgesel kalkınma tartışmalarına ampirik bir zemin kazandırmaktadır. NUTS-2 düzeyindeki verilerle yürütülen analiz, hızlı büyüyen firmaların coğrafi dağılımının tekil bir mekânsal ayrışmadan ziyade sektörel farklılaşmalar üzerinden şekillendiğini göstermektedir.

Üçüncü araştırma makalesi, 6 Şubat 2023 depremlerinin ardından yerel yönetimlerin afet yönetimi kapasitelerini stratejik planlar üzerinden değerlendirmektedir. Finansal, kurumsal, operasyonel ve toplumsal hazırlık boyutlarını birlikte ele alan çalışma, kapasite farklılaşmalarının kaynak düzeyinin yanı sıra söylemsel yönelimler ve kurumsal öğrenme süreçleriyle de yakından ilişkili olduğuna işaret etmektedir.

Dördüncü araştırma makalesi ise kamusal mekânın toplumsal üretimini protesto pratikleri üzerinden ele alarak, Ankara Kızılay'da 2013 ve 2025 yıllarında gerçekleşen protestoları karşılaştırmalı bir mekânsal ko-reografi analiziyle incelemektedir. Çalışma, kamusal mekânın politik ve toplumsal süreçlerle sürekli yeniden biçimlenen dinamik karakterini görünür kılarak kamusal mekân kuramına özgün bir katkı sunmaktadır.

Bu sayının derleme makalelerinden ilki, mahalle kavramını tarihsel bir perspektifle ele alarak Osmanlı Dönemi'nden günümüze uzanan dönüşüm süreçlerini mekânsal ve toplumsal boyutlarıyla tartışmaktadır. Mahallenin biçimsel yapısındaki değişimlerin yanı sıra aidiyet, kimlik ve toplumsal hafızayla kurduğu ilişkiler bütünlüklü bir çerçeve içinde değerlendirilmektedir. İkinci derleme makale ise UNESCO Dünya Mirası Programının gelişimi bağlamında İstanbul'un Tarihi Alanlarına yönelik alınan kararların içerik analizini sunarak, uluslararası koruma yaklaşımlarının zaman içindeki dönüşümünü ve bu dönüşümün yerel planlama pratiklerine yansımalarını irdelemektedir.

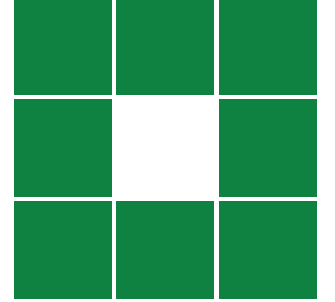
Sayımızda yer alan görüş yazılarından ilki, modern öznenin toplumsal yaşamı üretme biçimlerini *chronotopia* ve *flânerie* kavramları üzerinden tartışarak mekân-zaman ilişkisini eleştirel bir bakışla yeniden yorumlamaktadır. İkinci görüş yazısı ise 6 Şubat 2023 depremleri sonrasında ortaya çıkan nüfus hareketlerini ve bu hareketlerin sosyal, ekonomik ve mekânsal etkilerini değerlendirerek afet sonrası yeniden yapılanma süreçlerine dair önemli çıkarımlar sunmaktadır.

Sayıya eşlik eden kitap incelemesi, Richard Sennett'in 2018'de yayımladığı ve 2025'te Türkçeye kazandırılan "İnşa Etmek ve Yaşamak: Şehir Etiği" (*Building and Dwelling: Ethics for the City*) kitabını eleştirel bir perspektifle değerlendirerek şehircilik alanındaki etik tartışmaların kuramsal ve pratik boyutlarına ışık tutmaktadır.

Bu sayının, planlama disiplindeki güncel meselelerin daha kapsayıcı bir düşünsel çerçevede tartışılmasına ve disiplinler arası etkileşimin güçlenmesine olanak tanınmasını temenni ediyoruz. Sürece emek veren tüm yazarlarımıza, hakemlerimize ve okurlarımıza teşekkür ederiz.

Keyifli okumalar dileriz.

Yayın Kurulu

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Ulaşımda Mekânsal Adalet Krizi: Kırsal Alanların Karbonsuz Ulaşım Politikalarında Dışlanması

Spatial Justice Crisis in Transportation: The Exclusion of Rural Areas from Carbon-Neutral Transport Policies

 Rukiye Gizem Öztaş Karlı

Bartın Üniversitesi, Mühendislik, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, Bartın

ÖZ

Ulaştırma sektörünün karbonsuzlaştırılması, iklim değişikliğiyle mücadelede stratejik bir öncelik hâline gelmiştir; ancak mevcut ulusal geçiş stratejileri, temelde elektrikli araç altyapısı ve akıllı mobilite sistemleri gibi kentsel odaklı teknolojik müdahaleler etrafında planlanmaktadır. Bu yaygın kentsel merkezilik, kırsal alanları sistematik biçimde dışlayarak mekânsal adalet krizini derinleştirmekte ve temel hizmetler ile hareketlilik haklarına erişimdeki eşitsizliği artırmaktadır. Bu adaletsizlik, Fraser'ın üç boyutlu adalet modeli (yeniden dağıtım, tanınma ve temsiliyet) ile Lefebvre'in kente hakkı kavramı çerçevesinde kuramsal olarak ele alınmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin ulaştırma, iklim ve kalkınma gündemini tanımlayan on altı ulusal politika belgesinde kırsal alanların nasıl temsil edildiğini analiz etmek ve mekânsal adaletsizliğin en belirgin boyutlarını ortaya koymaktır. Nitel doküman ve tematik analiz yoluyla yürütülen araştırma, dışlanmayı pekiştiren birbiriyle ilişkili üç tema ortaya koymaktadır: kırsal hareketliliğin yalnızca altyapı yatırımları ve verimlilik kaygılarıyla ele alındığı kırsalın temsiliyetin yokluğu; politika uygulamasının sosyal eşitlikten ziyade teknik fizibilite ve ekonomik verimlilik tarafından yönlendirildiği teknokratik planlama yaklaşımı; düşük karbonlu yatırımların kentsel merkezlerde yoğunlaşmasını sağlayan karbon-nötr ulaşım politikalarında kırsalın görünmezliği. Bulgular, mevcut merkezi planlama yaklaşımının kentsel-kırsal eşitsizlikleri yeniden ürettiğini göstermektedir. Çalışma, hak temelli ve eşitlikçi bir geçişi sağlamak için talebe duyarlı ulaşım modellerini entegre eden, yerel katılımı güçlendiren ve dijital eşitsizlikleri ele alan bütüncül bir politika yaklaşımı önererek sonuçlandırılmakta ve böylece ulaşım adaleti literatürüne katkıda bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Mekânsal adalet; karbonsuz ulaşım; kırsal hareketlilik.

ABSTRACT

The decarbonization of the transport sector is a strategic priority, yet current national transition strategies are fundamentally centered on urban-oriented technological interventions such as electric vehicle infrastructure and intelligent mobility systems. This widespread urban centrism systematically excludes rural areas, generating a spatial justice crisis that deepens the disparity in access to essential services and mobility rights. This injustice is framed theoretically through Fraser's three-dimensional justice model, which includes redistribution, recognition, and representation, alongside Lefebvre's concept of the right to the city. The primary aim of this study is to analyze how sixteen national-level policy documents defining Türkiye's transport, climate, and development agendas represent rural areas and identify the most prominent dimensions of spatial injustice. Through qualitative document and thematic analysis, the research reveals three interconnected themes that perpetuate exclusion: the absence of rural representation, where rural mobility is addressed only through infrastructure investment and efficiency concerns; a technocratic planning paradigm, where policy implementation is guided by technical feasibility and economic productivity rather than social equity; and the invisibility of rural contexts within carbon-neutral transport strategies, ensuring that low-carbon investments are concentrated in urban cores. The findings demonstrate that the current centralist planning paradigm reproduces urban-rural inequalities. The study concludes by proposing a holistic policy approach that integrates demand-responsive transport models, strengthens local participation, and addresses digital inequalities to ensure a rights-based and equitable transition, thus contributing to the transport justice literature.

Keywords: Spatial justice; decarbonized transport; rural mobility.

Geliş tarihi: 01.07.2025 Revizyon tarihi: 05.11.2025
Kabul tarihi: 08.12.2025 Online yayımlanma tarihi: 28.01.2026
İletişim: Rukiye Gizem Öztaş Karlı
e-posta: roztas@bartin.edu.tr

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

1. Giriş

Son yıllarda iklim değişikliğiyle mücadele politikaları kapsamında ulaştırma sektöründe karbonsuzlaştırma stratejileri gide- rek daha fazla öncelik kazanmaktadır. Genellikle kent merkez- lerine odaklanan bu stratejiler; elektrikli araç altyapısı, toplu taşıma yatırımları, akıllı ulaşım sistemleri ve dijital çözümler gibi teknolojik müdahaleler etrafında şekillenmektedir. Ancak bu kentsel merkezlilik, mekânsal adalet ilkeleri gözetilmeksiz- in yürütüldüğünde, kırsal alanların sistematik biçimde dışlan- dığı yeni bir ulaşım paradigması üretmektedir.

Kentsel ve kırsal alanlar arasındaki bu derinleşen eşitsizlik yalnızca fiziksel erişim sorununa indirgenemez. Aynı zamanda Lefebvre'in (1996) "kent hakkı" (*right to the city*) ve Fraser'in (2008) yeniden dağıtım, tanınma ve katılım boyutlarını içeren üçlü adalet yaklaşımıyla açıklanabilecek daha geniş bir toplumsal adaletsizlik çerçevesi içinde ele alınmalıdır. Mekânsal ada- let, bireylerin coğrafi konumlarından bağımsız olarak kamusal hizmetlere ve fırsatlara eşit erişimini savunur. Ancak ulaşım politikalarının planlama süreçlerinde kırsal alanların sistematik biçimde göz ardı edilmesi, bu adalet anlayışının ciddi biçimde zedelenmesine yol açmaktadır. Özellikle sürdürülebilir ulaşım söyleminin neredeyse yalnızca kentsel bağlamda yürütülmesi, bu yapısal adaletsizliği daha da pekiştirmektedir.

Uluslararası politika örnekleri incelendiğinde, Avrupa Birliği'nin (AB) Kırsal Kalkınma Politikası çerçevesi (Avrupa Komisyonu, 2021) ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Kırsal Ulaşır- ma Planlaması programları (ABD Ulaştırma Bakanlığı, 2019), kırsal hareketliliğe özel kaynak tahsisi içeren entegre yaklaşımlar sunmaktadır. Buna karşın Türkiye'de, Mekânsal Adres Ka- rıt Sistemi (MAKS) sınıflandırmasına göre nüfusun %17,2'sini, idari sınıflandırmaya göre ise %6,6'sını oluşturan kırsal kesim (Türkiye İstatistik Kurumu – TÜİK, 2025), coğrafi dağınıklık, düşük nüfus yoğunluğu ve yetersiz dijital altyapı gibi neden- lerle karbonsuz ulaşım alternatiflerine erişimde ciddi yapısal engellerle karşı karşıyadır. Bu durum, kırsal toplulukların hem dönüşüm süreçlerinin maliyetini yüklenmelerine hem de or- taya çıkan faydalardan dışlanmalarına neden olmaktadır. Aynı zamanda bu tür eşitsiz etki dağılımları dezavantajlı topluluklar üzerinde orantısız yükler yaratmaktadır (Bullard, 1990; Sova- cool ve Dworkin, 2014).

Mevcut literatürde sürdürülebilir kentsel ulaşım politikalarına yönelik kapsamlı analizler bulunmakla birlikte, kırsal hareket- lililiğin bu politikalar içindeki konumuna dair değerlendirmeler oldukça sınırlıdır. Örneğin, Banister'in (2008) sürdürülebilir hareketlilik paradigması ve Geels'in (2012) sosyo-teknik geçiş teorisi daha çok kentsel sistemleri temel almakta, kırsal bağ- lamların kendine özgü dinamikleri bu çalışmalarda büyük öl- çüde göz ardı edilmektedir. Benzer şekilde, Martens'in (2016) "yeterli erişilebilirlik" (*sufficient accessibility*) yaklaşımı ve Pere- ira ve diğerlerinin (2017) çoklu adalet teorilerini entegre eden

kapsamlı çerçevesi teorik olarak kapsayıcı bir potansiyele sa- hip olsa da bu yaklaşımların ampirik uygulamaları çoğunlukla kentsel örnekler üzerinden yürütülmektedir.

Bu teorik sınırlılık, politika belgelerinde de kendini göster- mektedir. Türkiye'de "ulaşım" kavramı çoğu zaman kent mer- kezleri üzerinden tanımlanmakta, kırsal alanlar ya tamamen dışlanmakta ya da yalnızca tarımsal üretimin lojistik ihtiyaçları bağlamında ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, kırsalda yaşayan bi- reylerin gündelik yaşam deneyimlerinin, hizmet erişimlerinin ve toplumsal katılım biçimlerinin politika söylemi içerisinde temsil edilmemesine yol açmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, ulaştırmada mekânsal adalet perspekti- fiyle hareket ederek, Türkiye'deki ulaştırma ve sürdürülebilir- lik politikalarının kırsal alanları nasıl yapılandırdığını söylemsel düzeyde analiz etmektir. Bu kapsamda çalışmanın temel araş- tırma sorusu şu şekilde tanımlanmıştır: Türkiye'deki karbon- suz ulaşım politikaları kırsal alanları nasıl temsil etmekte ve bu temsilde hangi mekânsal adaletsizlik boyutları öne çıkmakta- dır? Bu soruya ek olarak aşağıdaki alt sorular yanıtlanacaktır:

1. Politika belgelerinde kırsal hareketlilik nasıl kavramsallaştırılmaktadır?
2. Hangi söylemsel stratejiler kırsal alanları görünmez kılmaktadır?

Bu sorulara yanıt aramak üzere, politika belgeleri üzerinde doküman analizi gerçekleştirilecek; açık içerikler sistematik olarak kodlandıktan sonra, tematik analiz yöntemiyle örtük söylem kalıpları ve anlamsal çerçeveler ortaya çıkarılacaktır.

Bu araştırma üç temel katkı sunmayı hedeflemektedir. İlk ola- rak, ulaştırma adaleti literatürünü kırsal bağlamlara uyarlayarak kuramsal düzeyde özgün bir tartışma alanı açmaktadır. İkinci olarak, politika belgeleri üzerinden yürütülecek söylem analizi sayesinde mekânsal adaletsizliklerin üretildiği kurumsal me- kanizmalar (dışlama, görünmez kılma, normatif çerçeveleme) ampirik olarak görünür hâle getirilmektedir. Üçüncü olarak, kırsal hareketliliğin hak temelli bir yaklaşımla ele alınması yo- luyla, adalet odaklı politikalar geliştirilmesi için politika yapıcılar açısından uygulanabilir öneriler sunulmaktadır. Çalışmanın bul- guları, sürdürülebilir ulaşım hedefleri ile mekânsal sosyal adalet arasında yaşanan gerilimin çözümü için kırsal-kentsel bütünlü- şik politika yaklaşımlarının geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

2. Literatür Taraması

Ulaştırma adaleti, kırsal hareketlilik yoksunluğu ve çevre adale- ti/adil geçiş literatürleri, karbonsuz ulaşım politikalarının kırsal alanlardaki dışlanma mekanizmalarını kavramsal olarak çözüm-lemek için gerekli çerçeveyi sağlamaktadır. Ulaştırma adaleti yaklaşımları (Pereira vd., 2017; Martens, 2012) hizmet dağılı- mının ötesinde karar süreçlerine katılım ve tanınma boyutlarını vurgulayarak kırsalın nasıl marjinalleştirildiğini göstermektedir.

Kırsal hareketlilik yoksunluğu çalışmaları (Sheller, 2008; Lucas, 2012) coğrafi dağınıklık, nüfus yoğunluğu ve sosyal dışlanmanın bir arada nasıl işlediğini ortaya koymaktadır. Çevre adaleti ve adil geçiş teorileri (Bullard, 1990; Sovacool ve Dworkin, 2014) ise karbonsuzlaştırma stratejilerinin kırsal topluluklar üzerinde orantısız bir “çifte yük” yarattığını kanıtlamaktadır. Bu teorik temeller, Türkiye’deki karbonsuz ulaşım politikalarının kırsal toplulukları nasıl konumlandığını ve hangi mekânsal adaletsizlik boyutlarını ürettiğini sistematik olarak analiz etmek için gerekli kavramsal araçları sağlamaktadır.

2.1. Ulaşım Adaleti Literatürünün Gelişimi ve Mekânsal Boyutu

Ulaşım adaleti tartışmaları, 1970’lerde çevre adaleti hareketleriyle görünürlük kazansa da kavramsal kökleri toplumsal adalet kuramına dayanmaktadır. Alan yazının bu tarihsel seyri, çalışmanın odaklandığı kırsal hareketliliğin neden çoğu zaman görünmez kaldığını açıklamak için kritik bir zemin sunmaktadır.

İlk kuramsal çıkış noktası, Rawls’ın (1971) Adalet Teorisi’nde ortaya koyduğu “dağıtım adaleti” (*distributive justice*) anlayışının ulaşım uygulanmasıyla şekillenmiştir. Rawls, özgürlükler, fırsatlar ve gelir gibi kaynakların hakkaniyete dayalı biçimde dağıtılmasını savunurken, bu kuramsal çerçeve kırsal alanlarda yaşayan bireylerin de temel özgürlüklerini etkin biçimde kullanabilmeleri için gerekli erişim imkânlarına sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Martens (2012), bu teorik temelden hareketle ulaşım adaletini Walzer’in Adalet Alanları Teorisi çerçevesinde yeniden kavramsallaştırmıştır. Martens’e (2012) göre, “ulaşım malı” (*transport good*) erişilebilirlik olarak tanımlanmalı ve para veya güç gibi baskın malların etkisinden bağımsız bir dağıtım alanında organize edilmelidir. Bu bağlamda, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki erişilebilirlik farklarının azaltılmasına yönelik dağıtım bir politika gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Martens (2016), kuramsal zemini daha da geliştirerek adaleti yalnızca hizmet dağılımıyla sınırlamayarak, bireylerin toplumsal katılım için yeterli hareketlilik imkânına sahip olmasını esas alan yeterli erişilebilirlik kavramını merkeze almıştır. Tüm vatandaşların temel toplumsal fırsatlara erişim için asgari düzeyde hareketlilik hakkına sahip olması gerektiği savunulmakta, bu da kırsal toplulukların eğitim, sağlık, istihdam ve sosyal hizmetlere ulaşabilmesi için gerekli altyapı ve hizmetlerin güvence altına alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Kuramsal çerçeve, Young’ın (1990) evrensel politikaların “fark gözetmeyen” (*difference-blind*) doğasına yönelik eleştirisiyle daha da derinleşmektedir. Young, tarafsızlık idealini ve homojen kamusal alan varsayımını sorgulayarak, çoğunluk gruplarının normlarını yansıtan politikaların kırsal topluluklar gibi marjinal grupları görünmez kıldığını savunmaktadır. Pereira ve diğerleri (2017), geleneksel dağıtım adalet yaklaşımlarının ulaşım eşitsizliklerini açıklamada yetersiz kaldığını belirterek, erişilebilirliği bir insan kabiliyeti olarak ele alan daha kapsayıcı

bir kurgu önermektedirler. Bu doğrultuda, coğrafi konumdan bağımsız olarak minimum erişilebilirlik standartlarının tanımlanması ve dezavantajlı bölgelerin özel olarak gözetilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Sheller’in (2018) “hareketlilik adaleti” (*mobility justice*) kavramsallaştırması, tartışmayı yalnızca fiziksel altyapıdan ibaret görme-yip, bireylerin kamusal alanda özgürce hareket etme kapasitesi ve bu kapasitenin adil dağılımı üzerine odaklamaktadır. Bu perspektif, kırsal bireylerin coğrafi izolasyon ve sosyo-ekonomik kısıtlarla sınırlanan hareketliliğini görünür kılarak, erişim politikasının çok katmanlı doğasını açığa çıkarmaktadır. Son yıllarda, Verlinghieri ve Schwanen (2020), ulaşım ve hareketlilik adaleti literatürlerinin giderek bir araya geldiğini ve farklı disiplinlerdeki araştırmacıların aynı kavramsal kaynaklardan yararlanarak adalet sorunlarını ele aldığını vurgulamaktadır. Bu yakınsama, ulaşım adaleti tartışmalarının dağıtım boyutun ötesine geçerek tanınma, temsil ve katılım boyutlarını da kapsamını sağlamıştır.

Mekânsal adalet literatürü de bu noktada önemli bir katkı sunmaktadır. Lefebvre’in (1996) kent hakkı yaklaşımı, mekânın toplumsal ilişkiler yoluyla üretildiğini ve bu nedenle adaletin coğrafyayla iç içe geçtiğini vurgulamaktadır. Bu kuramsal çerçeve sayesinde kırsal alanlar yalnızca uzak yerleşimler değil, aynı zamanda politik olarak üretilmiş, çoğu zaman ihmal edilmiş toplumsal mekânlar olarak kavramsallaştırılabilir. Fraser’in (2008) yeniden dağıtım, tanınma ve katılım boyutlarını içeren üçlü adalet çerçevesi, bu mekânsal okumayı desteklemekte ve adaletin çok katmanlı doğasına işaret etmektedir. Banerjee ve Schuitema (2023), mekânsal adaletin kırsal alanlarda “adil geçiş” (*just transition*) için bir ön koşul olduğunu savunarak, dağıtım, prosedürel ve onarıcı adalet ilkelerinin mekânsal boyutla nasıl entegre edilmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla, kırsal alanların yalnızca hizmet eksiklikleriyle değil, karar süreçlerinden dışlanma ve farklı ihtiyaçlarının tanınmaması gibi daha karmaşık eşitsizliklerle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır.

Son olarak, Harvey’nin (1982) “mekânsal çözüm” (*spatial fix*) kavramı, sermaye birikim süreçlerinin kentsel alanlara yönelerek kırsal sistematiği biçimde ikincilleştirdiğini açıklamaktadır. Ulaşım yatırımlarının büyük ölçüde şehir merkezlerine ve ana koridorlara yönelmesi, kırsal hareketliliği yapısal olarak sınırlandırmakta ve eşitsizliği yeniden üretmektedir. Tüm bu kuramsal yaklaşımlar, ulaştırma politikalarında kırsal alanların nasıl çok katmanlı biçimde dışlandığını ve bu durumun nasıl adaletsizlik yarattığını anlamak için güçlü bir kavramsal temel sunmaktadır.

2.2. Kırsal Ulaşım Literatürü ve Hareketlilik Yoksunluğu

Kırsal ulaşım, 1990’lardan itibaren kentsel odaklı modellerin sınırlarını zorlayan bağımsız bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Bu ayrışma, kırsal mekânın seyrek yerleşim, uzun yolculuk mesafeleri ve sınırlı hizmet altyapısı gibi kendine özgü niteliklerinin, kentsel paradigmalara yeterince açıklanmadığını ortaya koymuştur. Moseley’nin (1979) öncü çalışması, kırsal alanların

yalnızca niceliksel değil, aynı zamanda toplumsal işlev ve yaşam tarzına ilişkin nitel farklılıklar sergilediğini vurgulamaktadır. Böylece kırsal hareketliliği yalnızca fiziksel bir altyapı sorunu değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir mesele olarak tanımlamaktadır.

Nutley (1998), bu tartışmayı derinleştirerek, en fazla hareketlilik ihtiyacına sahip kırsal kesimin en zayıf ulaşım hizmetlerine eriştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, piyasa temelli ulaşım planlamalarının sosyal adalet ilkeleriyle çatıştığını göstermektedir. Currie ve Stanley (2008) ise meseleye daha geniş bir sosyal boyuttan yaklaşarak, kırsal ulaşım sorunlarını teknik yetersizlikten ziyade sosyal dışlanmanın bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Yazarlara göre, ulaşım hizmetlerindeki eksiklikler topluluk bağlılığını zayıflatmakta ve sosyal sermayeyi aşındırmaktadır.

Bu doğrultuda, Lucas ve diğerleri (2016) “ulaşım yoksunluğu” (*transport poverty*) kavramını geliştirerek, söz konusu yoksunluğu çok katmanlı bir biçimde tanımlamaktadırlar. Lucas ve diğerlerine (2016) göre bu durum yalnızca fiziksel erişimle sınırlı olmayıp ekonomik ulaşılabilirlik ve sosyal kabul edilebilirlik gibi boyutları da içermektedir. Avrupa Komisyonu (2024) tarafından yayınlanan kapsamlı rapor, ulaşım yoksunluğunu “sunulabilirlik” (*availability*), “erişilebilirlik” (*accessibility*) ve “karşılanabilirlik” (*affordability*) olmak üzere üç ana boyutta ele almakta ve “yeterlilik” (*adequacy*) boyutunu bu üç boyutu kesen bir öge olarak tanımlamaktadır. Rapor, ulaşım yoksunluğunun yalnızca kırsal alanları değil, kentsel çevre alanları ve bazı yoğun kentsel merkezleri de etkilediğini, özellikle dezavantajlı gruplar arasında yaygın olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Primc ve diğerleri (2025), ulaşım yoksunluğu ölçümündeki metodolojik çeşitlilik nedeniyle tahminlerde geniş farklılıklar ortaya çıktığını belirterek, kavramın yorumsal esnekliğinin ölçümde tutarsızlıklara yol açtığını göstermektedirler. Gray ve diğerleri (2006) kırsal bağlamda, Church ve diğerleri (2000) ise kent bağlamında ulaşım yoksunluğu ile sosyal dışlanma arasındaki karmaşık etkileşimleri ampirik olarak inceleyerek, bu iki olgu arasındaki çok katmanlı bağlantıları ortaya koymaktadırlar. Bu bağlamda, Székely ve Novotný (2022) kırsal alanlarda toplu taşıma erişilebilirliğindeki kısmi iyileştirmelerin, ancak eğitim, istihdam, sağlık ve bölgesel politikalarla birlikte ele alındığında çok boyutlu sosyal dışlanmayı çözebileceğini göstermektedir.

Erişilebilirlik tartışmalarının kuramsal temelleri ise Hansen’in (1959) klasik tanımıyla başlamakta, Geurs ve van Wee (2004) tarafından dört bileşen (arazi kullanımı, ulaşım sistemi, zaman kısıtları ve bireysel özellikler) üzerinden yeniden yapılandırılmaktadır. Bu yapı, kırsal erişimsizliğin yalnızca fiziksel altyapıyla değil, aynı zamanda mekânsal planlama yaklaşımları ve bireysel kapasite ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Tartışmayı ileri taşıyan Kaufmann ve diğerleri (2004), “motilite” (*motility*) kavramını geliştirerek, bireylerin ulaşım sistemlerinden ne ölçüde faydalanabildiğinin sosyo-kültürel ve yapısal faktörlere bağlı olduğunu vurgulamaktadırlar.

Kırsal ulaşım yoksunluğunun aşılmasına yönelik literatürde çeşitli stratejik yaklaşımlar önerilmektedir: Geleneksel toplu taşıma hizmetlerinin iyileştirilmesi, talep odaklı ulaşım sistemlerinin geliştirilmesi, topluluk temelli çözümlerin uygulanması ve dijital teknolojilere dayalı uygulamaların yaygınlaştırılması. Bu yaklaşımlar, kırsal bağlamda farklı düzeyde uygulanabilirlik ve sürdürülebilirlik potansiyeli göstermektedir (White, 2016). Örneğin, Mulley ve diğerleri (2012), talep odaklı ulaşım sistemlerinin potansiyelini kabul etmekle birlikte, finansal sürdürülebilirlik ve kurumsal koordinasyon eksikliklerinin yaygınlaşmanın önünde ciddi engeller oluşturduğunu belirtmişlerdir. Schasché ve diğerleri (2022), talep odaklı ulaşım hizmetlerinin kullanıcı kabulünün zayıf kaldığını ve üçlü gelişimli performans beklentisinin (maliyet, hizmet kalitesi, sürdürülebilirlik) başarısını zorlaştırdığını belirtmektedirler. Bu bağlamda Gkavra ve diğerleri (2024), kırsal alanlarda talep odaklı ulaşım kullanımını etkileyen temel faktörlerin performans beklentisi ve toplu taşımaya yönelik tutum olduğunu, ancak farklı kullanıcı grupları ve hizmet türleri arasında tek tip belirleyicilerin bulunmadığını ortaya koyarak talep odaklı ulaşım sistemlerinin uygulanmadaki karmaşık sosyal dinamiği işaret etmektedirler. Buna karşın Tejero-Beteta ve diğerleri (2024), talep odaklı ulaşım sistemlerinin seyrek nüfuslu kırsal alanlarda erişilebilirliği artırmada en uygun çözümün, talebe göre ayarlanan düşük kapasiteli araçların kullanılması olduğunu göstermektedirler. Velaga ve diğerleri (2012) ise dijital teknolojilerin hizmet kalitesini artırabileceğini, ancak dijital eşitsizlik nedeniyle bu sistemlerin her kesim için erişilebilir olmayabileceğini ifade etmektedirler.

Dolayısıyla, kırsal ulaşım sorunlarını yalnızca teknik ya da ekonomik açılardan ele almak yeterli değildir. Ulaşımındaki eşitsizlikler, kırsal toplulukların sosyal dışlanmasına ve mekânsal marjinalleşmesine yol açan yapısal sorunların bir parçası hâline gelmiştir. Bu nedenle kırsal hareketlilik yoksunluğu, yalnızca altyapı eksikliğiyle değil; aynı zamanda katılım, temsil ve tanıma boyutlarıyla da birlikte değerlendirilmelidir. Bu çok boyutlu çerçeve, çevre adaleti ve karbonsuz ulaşım politikalarının kırsal alanlardaki temsiliyet mekanizmalarını çözümlemek için sağlam bir kavramsal dayanak oluşturmaktadır.

2.3. Çevre Adaleti ve Karbonsuzlaştırma Paradoksu

Çevre adaleti literatürü, 1980’li yıllardan itibaren özellikle ABD’deki taban hareketlerinin etkisiyle gelişim göstermiştir. Bu literatürün kurucu metinlerinden biri olarak kabul edilen Bullard (1990), çevresel risklerin düşük gelirli ve etnik azınlık gruplara orantısız şekilde yüklendiğini ortaya koyarak “çevresel ırkçılık” (*environmental racism*) kavramını tartışmaya açmıştır. Bu kuramsal çerçeve, çevre politikalarının yalnızca ekolojik kaygılarla değil, aynı zamanda toplumsal eşitlik ve adaletle ilişkili biçimde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Schlosberg (2007), çevre adaletini dört boyutta tanımlayarak literatüre kavramsal derinlik kazandırmaktadır. Bu boyutlar

dağıtımsal adalet (çevresel risk ve faydaların adil paylaşımı), katılımcı adalet (karar alma süreçlerine katılım), tanınma adaleti (kimlik ve farklılıkların meşru görülmesi) ve yetenekler/kabiliyetler (bireylerin ve toplulukların işlevsellik gösterme ve gelişme kapasiteleri) olarak sıralanabilir. Bu boyutlandırma, çevre politikalarının yalnızca çıktıları değil, aynı zamanda karar alma süreçlerindeki kapsayıcılığı da değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Walker (2012) ise çevresel eşitsizliklerin yalnızca sonuçlarla sınırlı olmadığını, bu eşitsizliklerin nasıl üretildiğine odaklanılması gerektiğini vurgulayarak, çevresel planlamaların mevcut yapısal adaletsizlikleri yeniden üretebileceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla çevresel adalet tartışmaları, kentsel merkezlerle sınırlı olmayan, mekânsal farklılıkları gözeten daha geniş bir analiz zemini sunmaktadır.

İklim adaleti yazını, düşük karbonlu ekonomiye geçişin farklı toplumsal gruplar üzerindeki etkilerine odaklanmakta ve “adil geçiş” kavramını merkeze almaktadır. Newell ve Mulvaney (2013), geçiş sürecinin eşitlik ve adalet konularına dikkat edilmesi gerekliliğini vurgulayarak, bu süreçte rekabet eden güçlü çıkarlar bulunduğunu göstermektedir. Sovacool ve Dworkin (2015) ise enerji adaleti kavramı üzerinden, enerji sistemlerinde değerlerin nasıl yer aldığını anlamaya ve yaygın enerji sorunlarını çözmeye yönelik analitik araçlar sunmaktadır. Böylece sosyal olarak duyarsız politikaların var olan eşitsizlikleri nasıl derinleştirebileceği açığa çıkmaktadır.

McCauley ve Heffron (2018), adil geçişi dağıtımsal, prosedürel, tanınma ve onarıcı adalet olmak üzere dört boyutta kavramsallaştırarak, karbonsuzlaşma süreçlerinin toplumsal etkilerini analiz etmek için çok katmanlı bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır. Bu yaklaşım, karbonsuzlaşma süreçlerinin farklı toplumsal gruplar üzerindeki etkilerinin adalet perspektifiyle ele alınmasını sağlamaktadır. Avrupa Çevre Ajansı, sürdürülebilirlik geçişlerinin adil olabilmesi için dağıtımsal, prosedürel ve tanınma adaleti boyutlarını kapsayan kavramsal bir çerçeve sunmakta ve politikaların yeni eşitsizlikler yaratmaması veya mevcut olanları derinleştirmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Avrupa Çevre Ajansı, 2024). Chan ve diğerleri (2024), küresel düzeyde ulusal iklim politikalarını haritalandıran çalışmalarında, prosedürel adaletin iklim politikalarında giderek daha fazla yer bulunduğunu, ancak farklı bölgeler arasında önemli eşitsizliklerin devam ettiğini göstermektedirler. Bu bağlamda, Benneer (2022), enerji adaleti, karbonsuzlaştırma ve temiz enerji dönüşümünün eşitlik etkilerini kapsamlı biçimde inceleyen çalışmalarında, karbonsuzlaştırmanın enerji fiyatlarını artırarak ve verimlilik seçeneklerine erişimi kısıtlayarak daha yoksul hanehalkları üzerinde orantısız yük oluşturabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede kırsal alanlar yalnızca karbonsuz politikaların faydalanıcısı değil, aynı zamanda bu dönüşümden zarar görebilecek öznelerdir.

Karner ve diğerleri (2010), yol kenarındaki hava kalitesi verilerini sentezleyerek ulaştırma altyapısının çevresel etkileri-

ni ortaya koymaktadırlar. Bu bulgular, ulaştırma projelerinin çevresel etkilerinin sosyal gruplar arasında eşitsiz dağıldığını göstererek, çevre adaleti ilkelerinin ulaştırma sektörüne entegrasyonunun önemine dikkat çekmektedir. Sovacool ve diğerleri (2019), dört farklı düşük karbonlu geçiş örneğini (elektrikli araçlar, akıllı sayaçlar, güneş enerjisi ve nükleer enerji) enerji adaleti perspektifiyle analiz ederek, bu geçişlerin yüksek gelirli bölgelerde yoğunlaştığını ve düşük gelirli grupları dışlayabildiğini ortaya koymaktadırlar. Mattioli ve diğerleri (2020) ise araba bağımlılığının politik-ekonomik faktörlerini analiz ederek, mevcut ulaştırma sistemlerinin sürdürülebilir geçişe yönelik yapısal engellerini vurgulamaktadır. Bu çalışmalar, ulaştırma politikalarının sosyal ve çevresel etkilerinin çok boyutlu analiz gerektirdiğini göstermektedir.

Teknolojik çözümler perspektifinden bakıldığında, Winner’ın (1980) “teknolojiler politik midir?” (*do artifacts have politics?*) sorusu, ulaşım teknolojilerinin sınıfsal ve mekânsal eşitsizlikler yaratma potansiyelini tartışmaya açmaktadır. Bu tartışma, karbonsuz ulaşım politikalarında kullanılan akıllı sistemlerin tarafsız olmadığı ve özellikle kırsal alanlarda farklı etkiler yaratabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, Helsper’in (2012) sosyal ve dijital dışlanma arasındaki bağlantılar modeli “dijital bölünme” (*digital divide*) kavramının yalnızca fiziksel erişimi değil, dijital okuryazarlık ve kullanım kapasitesi gibi unsurları da kapsadığını, dolayısıyla kırsal toplulukların teknolojik araçlardan yeterince faydalanamama riskiyle karşı karşıya olduğunu göstermektedir.

Tüm bu literatür, kırsal alanların çevre politikaları ve ulaşım teknolojileri bağlamında hem yapısal eşitsizliklerin taşıyıcısı hem de karar alma süreçlerinde görünmez kılınan özneler olduğunu ortaya koymaktadır. Politika belgeleri bu çerçevede değerlendirildiğinde, kırsal temsiliyet eksikliklerinin ve dışlayıcı dinamiklerin nasıl işlediği daha net bir biçimde analiz edilebilmektedir.

2.4. Politika ve Planlama Süreçlerinde Kırsal Temsiliyet

Ulaşım politikası literatürü, teknik-rasyonel yaklaşımların egemenliğini ve politika süreçlerindeki çeşitli aktörlerin rollerinin göz ardı edildiğini göstermektedir (Marsden ve Reardon, 2017). Bu durum, farklı coğrafi bağlamların ve toplumsal grupların ihtiyaçlarının politika oluşturma süreçlerinde yeteri kadar dikkate alınmadığını düşündürmektedir.

Bache ve Flinders (2004), “çok düzeyli yönetim” (*multi-level governance*) kavramını merkezi devlet otoritesinin hem dikey (çoklu düzeyler) hem de yatay (çoklu aktörler) olarak dağılımı şeklinde kavramsallaştırmaktadır. Bu teorik çerçeve, devlet dışı aktörlerin yönetime artan katılımını, çakışan karar alma ağlarını ve devletin koordinasyon rolüne doğru dönüşümünü vurgulamaktadır. Güncel çalışmalar, çok düzeyli yönetim düzenlemelerinin kırsal alanlarda yenilikçi hareketlilik çözümlerinin tanıtılmasında kritik öneme sahip olduğunu ortaya

koymaktadır. Bauchinger ve diğerleri (2021), Avrupa'daki çeşitli örnekleri inceleyen çalışmalarında, bölgesel, ulusal ve AB düzeyindeki yönetim düzenlemeleri ve siyasi karar alıcılar, kamu kurumları ve dış uzmanlar arasındaki iş birliğinin kırsal-kentsel bağlantıyı desteklemede temel rol oynadığını göstermektedirler. Shibayama ve Emberger (2023), kırsal alanlarda sürdürülebilir hareketliliği sağlamak için kentsel planlama yaklaşımlarının doğrudan uygulanamayacağını, kırsal bağlama özgü politika araçlarının ve planlama yetkinliğinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Bu teorik perspektiften hareketle, özellikle ulaşım gibi teknik uzmanlık gerektiren sektörlerde karar alma süreçlerinin merkezî kurumların tekelinde kalmasının, kırsal toplulukların bilgi ve deneyimlerinin politika belgelerine yansımaları büyük ölçüde engellediği ileri sürülebilir. Bu temsil eksikliğinin, kırsal alanların ulaşım sistemleri içerisinde marjinalleşmesine ve hizmetlerin “verimsizlik” gerekçesiyle ötelenmesine zemin hazırladığı değerlendirilebilir.

Richardson ve Jensen'in (2003) mekânsal politika söylemlerinin kültürel sosyolojisi yaklaşımı, mekânsallıkların söylemsel süreçlerde nasıl inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Yazarların “söylemsel-maddi mekân üretimi” (*discursive-material production of space*) kavramsallaştırması, farklı mekânsal kategorilerin politik söylemlerde nasıl konumlandırıldığını analiz etmek için güçlü bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu teorik perspektiften hareketle, kırsal alanların yalnızca fiziksel erişim açısından değil, aynı zamanda söylemsel düzeyde de nasıl marjinalleştirildiği analiz edilebilir. Ulaşım politikalarının kent içi yoğunluk, trafik sıkışıklığı veya sürdürülebilirlik gibi konulara odaklanması, Smith'in (2016) bisiklet ulaşımı için geliştirdiği “söylemsel marjinalleşme” (*discursive marginalisation*) kavramına benzer bir süreç olarak değerlendirilebilir. Pettersson ve Khan (2020), akıllı ulaşım teknolojilerinin ve otonom araçların kırsal alanlardaki toplu taşımayı iyileştirme potansiyelini kabul etmekle birlikte, bu teknolojik yeniliklerin nadiren kırsal ortamlarda test edildiğini ve politika odağı ile pilot uygulamaların neredeyse tamamen kentlerde gerçekleştiğini eleştirmektedirler. Buna paralel olarak, kırsal ulaşım ihtiyaçlarının ya ikincil bir mesele olarak tanımlandığı ya da teknik kapasite yetersizliğiyle açıklanarak siyasi öncelikler dışında bırakıldığı ileri sürülebilir.

Dolayısıyla kırsal temsiliyetin eksikliği yalnızca hizmetlerin dağıtımında değil, karar alma süreçlerine katılım (prosedürel adalet) ve kırsal kimliğin tanınması (tanınma adaleti) bağlamlarında da kendini göstermektedir. Kırsal topluluklar hem karar verici mekanizmalardan dışlanmakta hem de ulaşım politikalarının referans aldığı “kamu” tanımı içinde görünmez kalmaktadır. Schlosberg'in (2007) çevre adaleti için geliştirdiği üç boyutlu adalet yaklaşımı (dağıtımsal adalet, prosedürel adalet, tanınma adaleti), bu analitik çerçevenin ulaşım adaleti alanına uygulanabilirliğini göstermektedir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde, kırsal planlama uygulamalarının bu üç adalet boyutunun da sıklıkla ihlal edildiği gözlemlenmektedir.

Bu sorun, Türkiye gibi güçlü merkeziyetçi geleneklere sahip ülkelerde daha belirgin hâle gelmektedir. Planlama süreçleri çoğunlukla ulusal strateji belgeleri, kalkınma planları ve makro düzeydeki vizyon dokümanlarıyla şekillenirken, kırsal hareketlilik ya tamamen göz ardı edilmekte ya da yalnızca tarımsal üretimin lojistik gereksinimleri kapsamında ele alınmaktadır. Oysa kırsal toplulukların eğitime, sağlığa, sosyal yaşama ve kamu hizmetlerine erişim gibi gündelik ihtiyaçları bu belgelerde sistematik biçimde dışlanmaktadır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021). Kaiser ve Barstow (2022), düşük ve orta gelirli ülkelerdeki kırsal ulaşım altyapısı yönetişimini inceleyen kapsamlı çalışmalarında, ulaşım politikalarının sıklıkla sınırlı etkinlik ve sürdürülebilirlik sergilediğini, bunun da politik taahhüt, hesap verebilirlik ve mali verimlilik gibi yönetim zorluklarından kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Politika ve planlama söyleminde kırsal temsiliyetin bu denli sınırlandırılması, ulaşım adaleti kuramında vurgulanan dağıtımsal, prosedürel ve tanınma adaleti ilkelerinin ihlali anlamına gelmektedir. Bu adaletsizliklerle baş edebilmek için tüm bu boyutları eşit biçimde gözeten, kırsal gerçekliğe duyarlı bütüncül bir planlama yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışmada, Türkiye'deki ulusal ölçekte hazırlanmış ulaşım, iklim ve kalkınma politikası belgelerinin kırsal alan temsiliyeti nasıl yapılandığını anlamak amacıyla nitel bir doküman ve tematik içerik çözümlemesi gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın odak noktası, yalnızca karbonsuz ulaşım stratejilerinin metinlerdeki genel çerçevesini değil, aynı zamanda kırsal kesimlere yönelik örtük dışlayıcı söylem kalıplarını da ortaya çıkaracak derinlikte bir inceleme sunmaktır.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, ulaşımada mekânsal adalet perspektifiyle hareket ederek, Türkiye'deki ulaşım ve sürdürülebilirlik politikalarının kırsal alanları nasıl yapılandığını söylemsel düzeyde analiz etmektir. Bu doğrultuda temel araştırma sorusu şu şekilde belirlenmiştir: “Türkiye'deki karbonsuz ulaşım politikaları kırsal alanları nasıl temsil etmekte ve bu temsilde hangi mekânsal adaletsizlik boyutları öne çıkmaktadır?” Bu soruya ek olarak şu alt araştırma soruları yöneltilmiştir: (1) Politika belgelerinde kırsal hareketlilik nasıl kavramsallaştırılmaktadır? (2) Hangi söylemsel stratejiler kırsal alanları görünmez kılmaktadır?”

Bu araştırma soruları, söylemsel yapıların ve temsil stratejilerinin incelenmesini gerektirdiğinden, yorumlayıcı bir nitel araştırma yaklaşımıyla doğrudan uyumludur. Bu nedenle çalışma, nicel genellemelere dayalı değil, bağlamsal olarak belgelerin derinlemesine anlaşılmasına yönelik bir analiz hedeflemektedir.

Bu doğrultuda nitel doküman analizi yöntemi, ulusal politika belgelerinin yapısal ve söylemsel yönlerini anlamaya olanak tanıdığı için tercih edilmiştir. Nitel doküman analizi, vaka

çalışmaları kapsamında sıkça kullanılan bir yöntemdir. Çünkü araştırmacının belirli bir olguya dair yazılı belgeler aracılığıyla bağlamsal ve tarihsel analiz yapmasına olanak tanımaktadır. Bowen'ın (2009) da vurguladığı üzere, belge analizi; araştırmacıların metinleri sistematik biçimde inceleyerek anlamları ortaya çıkarmalarına, sosyal gerçeklikleri çözümlemelerine ve belgelerin toplumsal bağlamlardaki işleyişine dair ampirik bir kavrayış geliştirmelerine imkân tanıyan güçlü bir nitel yöntemdir. Bu yönüyle çalışma, kırsal alanların ulaştırma politikalarındaki temsil biçimlerini anlamaya çalışan bir nitel belge temelli vaka çalışması örneğidir.

Çalışmanın nitel stratejisi ise söylem analizi yaklaşımına dayanmaktadır. Söylem analizi konuşma ve metinler aracılığıyla oluşan anlam ürünleri ile ilgilenen ve sosyal gerçekliğin dil yoluyla nasıl inşa edildiğini inceleyen geniş kapsamlı sosyal bilim araştırmaları içinde kullanılan nitel bir yaklaşımdır (Çelik ve Ekşi, 2014). Bu yaklaşım, basitçe kelimelerin sayılması veya özetlenmesi yerine, dilin çalışma kapsamında ise politika metnlerinin toplumsal ve kurumsal gerçekliği nasıl meşrulaştırdığını ve yeniden ürettiğini incelemeyi hedeflemektedir. Söylem analizinin sosyoloji, siyasal bilimler ve dilbilim gibi pek çok farklı alana dayanması nedeniyle (Tonkiss, 2006) tek bir standardizasyonu olmamasına rağmen, bu çalışmada temel eleştirel ilkeler benimsenmiştir. Bu bağlamda, çalışmada kullanılan tematik içerik çözümlemesi de politika metnlerinin yüzeysel anlamının ötesine geçerek, mekânsal adaletsizliği kurumsal olarak üreten örtük söylem kalıplarını ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu söylemsel amaca ulaşmak için analiz, iki temel boyutta ilerlemiştir. Öncelikle kırsal alanların metinlerde hangi sıfatlarla ("üretken", "lojistik gereksinimli" vb.) veya hangi kavramlarla ("altyapı yetersizliği") ilişkilendirildiği (tanımlama ve kategorizasyon) belirlenmiştir. Ardından, politikaların kent merkezli normları evrenselmiş gibi sunarak ("akıllı şehirler" vurgusu), kırsalın özgül hareketlilik ihtiyaçlarını söylemsel olarak nasıl görünmez kıldığı ve marjinalleştirdiği (dışlama mekanizmalarının tespiti) ortaya konulmuştur. Bu detaylı analiz stratejisi, araştırma sorularında hedeflenen söylemsel stratejilerin ve mekânsal adaletsizlik boyutlarının yorumlanmasına doğrudan olanak tanımaktadır.

Kırsal ve kentsel alan tanımlamaları, literatürde ve politika belgelerinde idari, nüfus yoğunluğu, arazi kullanımı ve işlevsellik gibi farklı ölçütlere dayanmaktadır. Bu çalışma, nitel doküman analizi yöntemini benimsediği için, kırsal/kentsel ayrımını analiz edilen politika belgelerinin kendi içinde taşıdığı söylemsel ve idari sınırlar üzerinden ele almaktadır. Politika metnlerinin kendisi, merkeziyetçi bir planlama yaklaşımını yansıttığından, kırsal tanımı çoğunlukla Kalkınma Planları ve Stratejik Belgelerde zımnen veya açıkça ifade edilen idari ve işlevsel sınırlamalara (tarımsal lojistik, Köy/Kırsal Mahalle statüsü vb.) göre şekillenmektedir. Giriş bölümünde belirttiği gibi, Türkiye'de resmi istatistiklerde (TÜİK) bile MAKS ve idari sınıflandırma arasında farklılıklar mevcuttur. Ancak bu çalışma, nicel bir kır/

kent ayrımı yapmaktan ziyade, kırsal alanları, kentsel merkezli ulaştırma ve karbonsuzlaştırma politikaları tarafından sistematik olarak ihmal edilen ve dışlanan coğrafi alanlar olarak konumlandırmaktadır. Bu analitik konumlandırma, Martens'in (2016) yeterli erişilebilirlik ve Young'ın (1990) fark gözetmeyen adalet yaklaşımlarına uygun olarak, coğrafi konumdan bağımsız hareketlilik hakkı perspektifini merkeze almaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bulguları, politika metinlerindeki bu söylemsel dışlama mekanizmalarını ortaya çıkarmaya odaklanmıştır.

Veri kaynağı olarak, ulusal ulaşım ve kalkınma gündemini belirleyen 16 temel belge seçilmiştir. Bunlar; Kalkınma Planları (9., 10., 11. ve 12.), Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planları (2019–2023, 2024–2028), Türkiye Ulaşım ve İletişim Stratejisi - Hedef 2023 (2011–2023), Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (2015–2018), Ulusal İklim Değişikliği Eylem Planı, Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgeleri (2021–2023, 2024–2028), Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2020–2023), Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı (2020–2023), İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024–2030), Türkiye'nin İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı (2011–2023) ve Enerji Verimliliği Strateji Belgesi (2012–2023)'ni kapsamaktadır.

Belgelerin seçiminde; ulusal düzeyde politika yapımına yön verme niteliği, kırsal hareketlilik ve sürdürülebilir ulaşım gibi temalarla doğrudan ilişkisi ve farklı dönemleri temsil etme işlevi temel ölçüt olarak benimsenmiştir. Diğer ilgili metinler ise bağlamsal zenginlik katmak üzere gözden geçirilmiş, ancak derinlemesine söylem analizine dahil edilmemiştir.

Analiz süreci, veri odaklı ve yorumlayıcı bir nitel yaklaşıma dayanmaktadır. Tüm belgeler araştırmacı tarafından çoklu okumalarla incelenmiş ve anlamlı görülen veri parçaları açık kodlama yöntemiyle işaretlenmiştir. Belge sayısının sınırlı olması ve kodlamanın yorumlayıcı derinliğini korumak amacıyla kodlama süreci manuel olarak yürütülmüştür.

Kodlamada iki farklı arama stratejisi izlenmiştir. Ulusal politika belgelerinde "kırsal" ve "köy" anahtar kelimeleri doğrudan taranarak bağlamsal içerikleri analiz edilmiştir. Ancak Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgeleri zaten kırsal alanlara odaklandığından, bu belgelerde "ulaşım", "hareketlilik", "erişilebilirlik", "karbon" ve "emisyon" gibi çalışmayla ilişkili anahtar kavramlar özel olarak taranmıştır. Böylece kırsala dair ulaşım politikası temsilleri daha net biçimde ayırt edilmiştir.

Kodlanan metin parçaları, tematik örüntüler oluşturdukça gruplandırılmış ve benzer kodlar bir araya getirilerek kod kümeleri oluşturulmuştur. Örnek bir kodlama süreci şu şekildedir:

- Doğrudan Alıntı: "Belirlenen büyükşehir belediyelerinde toplu taşıma filolarında elektrikli araçlara yer verilmesi" (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020),
- Kod: "Kırsalın karbonsuzlaşma dışında bırakılması",

- Gerekçe: Bu kod, büyükşehir sınırları içindeki kırsal alanlara hizmet verme ihtimali göz önünde bulundurularak, karbonsuzlaşma yatırımının teknolojik önceliği üzerinden temellendirilmiştir. İfade, ulusal karbonsuzlaşma hedeflerini yalnızca büyükşehirlerdeki yüksek maliyetli teknoloji yatırımı (elektrikli filolar) ile ilişkilendirmektedir. Belgede kırsal mahallelerde veya az nüfuslu ilçelerde benzer bir dönüşüm hedefi tanımlanmamıştır. Bu durum, kırsal alanların planlama söyleminde dolaylı biçimde dışlandığını ve karbonsuz ulaşım politikalarının mekânsal olarak merkez odaklı geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu önceliklendirme, karbonsuzlaşma dönüşümünün stratejik kaynaklarını, coğrafi dağınıklık ve düşük yoğunluk nedeniyle yüksek yatırım maliyeti gerektiren kırsal alanların erişemeyeceği kent merkezli çözümlere yönlendirerek; kırsalın düşük karbonlu mobilite ihtiyaçlarını (talep odaklı sistemler, mikro hibrit çözümler gibi alternatifler) göz ardı etmekte ve kaynak tahsisinde söylemsel bir dışlama yaratmaktadır. “Kırsalın karbonsuzlaşma dışında bırakılması” kodu bu nedenle yalnızca hizmet sunumundaki eksiklikleri değil, aynı zamanda kırsalın söylemsel düzeyde görünmezleştirilmesini de yansıtmaktadır.

Elde edilen kodlar, Braun ve Clarke’ın (2006) altı aşamalı tematik analiz çerçevesine uygun olarak yeniden yapılandırılmış ve kod kümeleri, belgeler arasındaki örüntülere göre harmanlanmıştır. Tematik analiz yaklaşımı, belgelerdeki tekrar eden kavramsal kalıpları belirleyerek kırsalın politika düzeyindeki temsiline dair yapısal örüntüleri görünür kılmayı amaçlamıştır. Bu yöntem, araştırmanın amaç ve sorularıyla doğrudan bağlantılı biçimde hem söylemsel çözümleme hem de yorumlayıcı açıklama sağlamaktadır.

Bu süreç sonucunda kırsalın temsiliyet yokluğu, teknokratik planlama yaklaşımı ve karbon-nötr ulaşım politikalarında kırsalın görünmezliği olmak üzere üç tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar, önceden belirlenmemiş olup analiz sürecinde tümevarımsal biçimde ortaya çıkarılmıştır. Kod-tema dönüşüm örneği ise aşağıdaki gibidir:

- Doğrudan Alıntı: “Kentiçi ulaşımında trafik yönetimi ve toplu taşıma hizmetlerinde bilgi teknolojileri ve akıllı ulaşım sistemlerinden etkin bir şekilde faydalanılacaktır.” (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013),
- Kod: “Kent merkezli teknolojilere odaklanma”,
- Kod kümesi: “Kent merkezli ulaşım vurgusu”,
- Tematik dönüşüm: “Kırsalın temsiliyet yokluğu”,
- Gerekçe: Bu kod, Onuncu Kalkınma Planında ulaşım politikalarının odak noktasının genellikle kentsel merkezlere yöneldiğini ortaya koymaktadır. “Kentiçi ulaşım” vurgusu, ulaşım hizmetlerinin planlamasında kırsal alanların sistematik olarak dışlandığını ima etmektedir. Bu tür ifadeler, kırsal mahallelere yönelik özgün politika hedeflerinin ya

tamamen göz ardı edildiğini ya da kent merkezlerinin genellemeleri üzerinden dolaylı biçimde ele alındığını göstermektedir. Kırsal alanlara özel ihtiyaç ve erişim sorunları dikkate alınmadığında, bu alanlar planlama süreçlerinde görünmez hale gelmekte; ulaşım yatırımları ve akıllı sistemlerin yayılımı kırsalı kapsamamaktadır. Bu bağlamda, “kırsalın temsiliyet yokluğu” teması hem hizmet sunumundaki eksiklikleri hem de söylemsel düzeydeki temsil sorunlarını kapsamaktadır.

Sonuçta her tema, birden çok belgeye dayalı olarak geliştirilen bağlamsal kod kümelerinin analitik sentezinden türetilmiştir. Böylece yalnızca betimleyici değil, aynı zamanda yorumlayıcı ve açıklayıcı bir tematik analiz gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada nitel araştırma desenine uygun olarak geçerlik ve güvenilirlik, Lincoln ve Guba’nın (1985) ortaya koyduğu “doğruluk kriterleri” (*trustworthiness criteria*) temelinde sağlanmıştır. Araştırmanın “inandırıcılığı” (*credibility*), politika belgelerinden doğrudan yapılan alıntılarla bulguların açık biçimde desteklenmesi ve her temanın belge temelli örneklerle ilişkilendirilmesi yoluyla güvence altına alınmıştır. “Aktarılabilirlik” (*transferability*), incelenen belgelerin seçim ölçütlerinin, dönemsel kapsamlarının ve analiz sürecinin ayrıntılı biçimde açıklanmasıyla sağlanmıştır. “Tutarlılık” (*dependability*), kodlama ve tematik analiz adımlarının sistematik olarak belgelenmesi, kod-tema eşleşmelerinin açık biçimde gösterilmesi ve analiz sürecinin izlenebilir kılınmasıyla gözetilmiştir. “Doğrulanabilirlik” (*confirmability*) ise araştırmacının analiz sürecinde özdüşünsel notlar alması, kodlamaları düzenli olarak gözden geçirmesi ve kişisel yorumlarını veriye dayalı temellere oturtmasıyla sağlanmıştır. Bu ilkeler doğrultusunda araştırma, belge temelli nitel analizlerde beklenen metodolojik sağlamlık, şeffaflık ve güvenilirlik ölçütlerini karşılamaktadır (Tablo 1, Şekil 1).

4. Bulgular

Türkiye’deki ulaşım, kalkınma ve iklim politikası belgelerinde kırsal alanların temsiline ilişkin söylemsel örüntüler, tematik analiz sonuçları temel alınarak ele alınmıştır. Türkiye’deki ulaşım, kalkınma ve iklim politikası belgelerinde kırsalın, Yöntem bölümünde tanımlanan söylemsel dışlanma sınırları içinde nasıl konumlandırıldığı tematik analiz sonuçları temel alınarak ele alınmıştır. Bulgular, Martens’in (2016) ve Young’ın (1990) kuramsal çerçevesine uygun olarak, kırsal alanların sistematik olarak ihmal edilen coğrafi alanlar olduğu yönündeki savın ampirik görünümünü sunmaktadır. Belgelerden türetilen üç ana tema şu başlıklar altında toplanmıştır: (i) Kırsalın temsiliyet yokluğu, (ii) teknokratik planlama yaklaşımı ve (iii) karbon-nötr ulaşım politikalarında kırsalın görünmezliği. Her tema kapsamında, politika belgelerinden seçilen özgün alıntılar destekli yorumlayıcı analizlerle temsiliyet eksiklikleri hem yapısal hem de söylemsel boyutlarıyla tartışılmıştır.

Tablo 1. İncelenen ulusal politika belgelerinde kırsal temsiline yönelik tematik kodlama ve örnek alıntılar

Belge adı	Doğrudan alıntı	Kod	Kod kümesi	Tema	Açıklama
On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)	“Kır ve kentin eşgüdümünü sağlayacak her türlü altyapı iyileştirme çalışmalarında çevresel etkiler gözetilecek, emisyonu azaltıcı alternatiflere ve teknolojik yeniliklere öncelik verilecektir.”	Emisyonu azaltıcı alternatif vurgusu	Karbon-nötr politika çerçevesi	Karbon-nötr ulaşım politikalarında kırsalın görünmezliği	Kırsal alanlarda yapılacak altyapı yatırımlarında çevresel etkilerin gözetileceği belirtilse de karbon nötr ulaşım politikaları kırsalda somutlaştırılmamış, genel ifadelerle sınırlı kalmaktadır.
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planı (2024-2028)	“Kırsal dahil ülkemizde genişbant altyapısının/hizmetlerinin gelişmesi için çözümler üretilmesi.”	Kırsalda dijital altyapının geliştirilmesi	Kırsal dijital kapsayıcılık	Kırsalın temsiliyet yokluğu	Kırsal alanlar yalnızca teknik altyapı yatırımlarıyla tanımlanmakta, dijital hizmetlerin kapsamı erişim adaleti ve toplumsal katılım gibi boyutlarla ilişkilendirilmemektedir.
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planı (2019-2023)	“Haberleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik hizmetlerin toplumun tüm kesimlerine ve ülkenin her tarafına yaygınlaştırılmasını sağlamak.”	BİT hizmetlerinin ülke geneline yaygınlaştırılması	Teknolojik kapsayıcılık hedefi	Teknokratik planlama yaklaşımı	Amaç, teknolojik hizmetlerin yaygınlaştırılmasıdır. Ancak bu hedef kırsalın özel ihtiyaçlarını ya da katılımcı süreçleri değil, altyapı odaklı genişlemeyi önelemektedir.
Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi (2020-2023)	“Belirlenen büyükşehir belediyelerinde toplu taşıma filolarında elektrikli araçlara yer verilmesi.”	Kırsalın karbonsuzlaşma dışında bırakılması	Düşük emisyonlu taşımacılık	Karbon-nötr ulaşım politikalarında kırsalın görünmezliği	Elektrikli araç dönüşümünün yalnızca büyükşehir toplu taşıma sistemlerine odaklanması, kırsal bölgelerdeki ulaşım araçlarının çevresel dönüşüm sürecine dahil edilmediğini göstermektedir.
Enerji Verimliliği Stratejisi (2012-2023)	“Ulaşımда enerji verimliliğinin artırılması ve ağ verimliliğinin sağlanması için bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanıldığı akıllı trafik yönetimi uygulamaları ve akıllı ulaşım sistemlerinin yaygınlaştırılması.”	Akıllı trafik sistemleri	Ulaşımда dijital dönüşüm ve entegrasyon	Teknokratik planlama yaklaşımı	Ulaşımın verimliliğini artırmaya yönelik bilgi ve iletişim teknolojileri odaklı çözümler ön plana çıkmakta, bu da kırsal alanların özgün ihtiyaçlarını göz ardı edebilecek merkezîyetçi bir planlama anlayışını yansıtmaktadır.
Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018)	“Dezavantajlı olarak nitelendirilebilecek orta yaş ve üstü, gelir düzeyi düşük, kadın, engelli, kırsal kesimde veya az gelişmiş bölgelerde yaşayan bireylerin bit erişim ve kullanım durumları ile becerileri ölçülerek her bir gruba yönelik odaklı politikalar geliştirilmesini mümkün kılacak bir sayısal bölünme endeksi geliştirilecektir.”	Kırsalda yaşayan bireylerin ayrı bir “dezavantajlı grup” olarak tanımlanması	Ayrıştııcı ve edilgen temsil	Kırsalın temsiliyet yokluğu	Kırsal kesim, diğer gruplarla birlikte edilgen biçimde tanımlanmakta, yapısal koşulları göz ardı edilmekte ve yalnızca hedef gruplardan biri olarak sınırlı biçimde temsil edilmektedir.

Tablo I (devamı). İncelenen ulusal politika belgelerinde kırsal temsiline yönelik tematik kodlama ve örnek alıntılar

Belge adı	Doğrudan alıntı	Kod	Kod kümesi	Tema	Açıklama
İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030)	“Kentsel/kırsal otobüs taşımacılığında alternatif yakıt kullanım oranının artırılması.”	Kırsal taşımacılığın karbonsuzlaşması	Düşük karbonlu ulaşım çözümleri	Karbon-Nötr Ulaşım Politikalarında Kırsalın Görünmezliği	Belge, kırsal alanlara yönelik karbonsuz ulaşım çözümlerine dolayıyla da olsa yer vermesiyle önemli bir farkındalık sunsa da uygulama düzeyinde net stratejiler sunmadığı için kırsalda düşük karbonlu dönüşüm hedefleri söylemsel düzeyde kalmaktadır.
Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2024-2028)	“Köylerin bağlı bulundukları il ve ilçe merkezlerine nitelikli bir ulaşım ağıyla bağlanarak erişilebilirliğin güçlendirilmesi.”	Kırsal-kent bağlantısının güçlendirilmesi	Kırsal bağlantılı altyapı çözümleri	Kırsalın temsiliyet yokluğu	Erişilebilirliği artırma vurgusu yapılmakla birlikte kırsalda yaşayan bireylerin gündelik hareketlilik pratiklerine ve sosyal hizmetlere erişimine yönelik açık bir planlama çerçevesi sunulmamaktadır.

Yazar tarafından üretilmiştir.

4.1. Kırsalın Temsiliyet Yokluğu

Türkiye'deki ulusal politika belgelerinde kırsal alanların temsili genellikle zayıf ve kısıtlıdır. Kırsal alanlar, ulaşım politikalarında ya teknik altyapı sorunları bağlamında ele alınmakta ya da ekonomik verimlilik ve üretkenlik üzerinden tanımlanmaktadır. Bu durum, kırsal hareketlilik ve sosyal adalet bağlamından bakıldığında önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007–2013) (Devlet Planlama Teşkilatı, 2006), kırsal yoksullukla mücadelede sosyal transferlerin etkinliğini artırmayı öngörmekte ancak kırsal hareketlilik, toplu taşıma hizmetleri ve mekânsal erişilebilirlik boyutlarını bu kapsamda bütüncül biçimde ele almamaktadır. Plan, Köylerin Altyapısını Destekleme Projesi (KÖYDES) aracılığıyla “köylerde ulaşım... altyapısının iyileştirilmesi”ni taahhüt etse de toplu taşıma modelleri veya köyler arası erişim hizmetlerine dair hiçbir öneri sunmamaktadır. Bu belgenin altyapı odaklı yaklaşımı, kırsal hareketliliğin sosyal boyutlarını bütünüyle göz ardı etmektedir. Bu vurgu, ulaşımın yalnızca teknik bir sorun olarak çerçevelendiğini ve kırsalda yaşayan bireylerin gündelik erişim ihtiyacının “altyapı iyileştirmesi” söylemiyle yüzeysel biçimde geçirildiğini göstermektedir. Belgedeki “iyileştirme” vurgusu yalnızca fiziksel altyapıya odaklanmakta, Martens’in (2012) ulaşımın bir hak olduğu ve erişimin adil bir biçimde dağıtılması gerektiğine yönelik kuramsal çerçevesiyle açık biçimde çalışmaktadır.

Onuncu Kalkınma Planı (2014–2018) (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013) ise ulaştırma, lojistik ve iletişim altyapısını iyileştirmek suretiyle “piyasalara ve kamu hizmetlerine erişim”i hedeflerken, bu iyileştirmelerin büyük oranda kent merkezlerine yönelik kaldığını ve köy içi hareketlilik ağına dair asgari bir strateji bile geliştirmedeğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Pereira ve diğerlerinin (2017) ulaşım adaletine dair eleştirileriyle örtüşmektedir. Yazarlar, ulaşımın yalnızca fiziksel altyapının eşit dağıtımı üzerinden değil, bireylerin anlamlı toplumsal yaşama katılımını mümkün kılan eşit işlevsellik üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini vurgularlar. Dolayısıyla, söz konusu planın mekânsal eşitlikten ziyade merkez-çevre ayrımını yeniden üreten bir erişim mantığı benimsediği söylenebilir.

On Birinci Kalkınma Planı (2019–2023) (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2018) mobil sağlık ekiplerini yaygınlaştırarak sağlık hizmetlerine erişimi güçlendirmeyi amaçlasa da ulaşım altyapısının planlı ve sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesine ilişkin hiçbir bilgi yer almamaktadır. Dolayısıyla kırsal nüfusun sağlık erişimini sağlayacak ulaştırma çözümleri hâlâ belirsiz kalmaktadır. On İkinci Kalkınma Planı (2024–2028) (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023) “kır ve kentin etkileşimini sağlayan ulaşım... altyapısı güçlendirilecek” ibaresi yer alsada bu altyapının kırsal hareketlilik ihtiyaçlarına nasıl yanıt vereceği ve hangi araç-servis kombinasyonlarıyla kurgulanacağı metinde açıklığa kavuşturulmamıştır.

Şekil 1. Tematik içerik analizi süreci.

Yazar tarafından üretilmiştir.

Kalkınma planlarıyla paralel olarak hazırlanan sektörel strateji belgeleri de benzer bir kısır döngü içindedir. Türkiye Ulaşım ve İletişim Stratejisi - Hedef 2023 (2011–2023) (T.C. Ulaştırma Bakanlığı, 2011), kırsal göç olgusuyla kent içi trafik krizini aynı bağlamda ele alarak sorunu yalnızca tarif etmekte, kırsal yolcu taşımacılığına veya talebe dayalı servis modellerine dair hiçbir somut eylem planı sunmamaktadır. T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planı (2019–2023) (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2021), kırsal ve merkezden uzak yerleşimlerde genişbant internet altyapısının yaygınlaştırılmasını hedeflerken, 2024–2028 stratejik planı da (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2024) yalnızca "kırsal dahil genişbant altyapısına çözümler üretilmesi" amacını yinelemektedir. İki belge de özellikle karayolu ve toplu taşıma hatlarının kırsal erişilebilirliği artıracak biçimde genişletilmesine yönelik herhangi bir strateji ortaya koymamaktadır. Bu gözlem, planlama belgelerinde Harvey'nin (1982) mekânsal çözüm kavramına uygun biçimde sermaye ve dijital altyapının yalnızca merkezde yoğunlaştırıldığını, kırsalın ise teknik olmayan (insan odaklı) çözümlerden dışlandığını ortaya koyar. Erişilebilirlik, yalnızca ekonomik verimlilik eksenli değerlendirilmekte, kırsal bireylerin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişim gibi temel ihtiyaçları karar süreçlerinde temsil edilmemektedir. Fraser'in (2008) tanınma adaleti boyutu da bu belgelerde ihlal edilmektedir.

Akıllı sistemler alanında hazırlanan Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2020–2023) (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020) akıllı teknolojilerin "öncelikle kent merkezlerinde" uygulanacağını ilan ederken, kırsal bölgeler için ne bir pilot proje ne de bir entegrasyon planı öngörmemektedir. Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı (2020–2023) (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020) ise akıllı şehir çözümlerini tamamıyla kentsel bağlamda tasarlayıp, kırsal altyapı ve teknoloji adaptasyonuna dair en ufak bir yol haritası sunmamaktadır. Buradaki eksiklik, yalnızca yatırım değil, kurumsal hayal gücü eksikliğine de işaret etmektedir. Kırsal için alternatif senaryoların üretilmemesi, Young'ın

(1990) fark gözetmeyen evrensel politika eleştirisi bağlamında değerlendirilebilir. Kent merkezli uygulamaların evrenselmiş gibi sunulması, kırsal gerçekliğin planlama dilinde sistematik olarak bastırıldığını göstermektedir.

Benzer bir biçimde, Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi (2021–2023) (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021), kırsal yerleşimlerin kamu hizmetlerine erişiminde karşılaştıkları yetersizlikleri vurgulamakta ve bu sorunun mekânsal planlamadan kaynaklandığını ifade etmektedir. Belgede, ulaşım altyapısının iyileştirilmesi gereğine dikkat çekilmekte ancak bu iyileştirmenin nasıl gerçekleştirileceğine dair somut bir politika seti ya da uygulama mekanizması sunulmamaktadır. Ulaşım, genel olarak altyapı yatırımları ve kamu hizmetlerinin mekânsal erişimi çerçevesinde ele alınmakta, kırsal toplu taşıma, bireysel hareketlilik ya da sosyal hizmetlere ulaşım gibi konular açıkça tartışılmamaktadır. 2024–2028 dönemine ait Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi ise (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024) ulaşım konusunu daha da sınırlı biçimde ele almakta, ağırlıklı olarak tarım ve gıda lojistiği, üretici pazarlarına erişim ve dijital bağlantı ekseninde değerlendirmektedir. Fiziksel hareketliliğin sosyal boyutları, insan taşımacılığına yönelik stratejiler ya da kırsalda yaşayan bireylerin kamusal hizmetlere erişimini kolaylaştıracak ulaşım çözümleri belgede yer almamaktadır. Kırsal ulaşımın yalnızca tarım ve lojistik ekseninde ele alınması, çevresel adalet literatüründe Bullard'ın (1990) vurguladığı dışlayıcı hizmet dağılımını akla getirmektedir. Bullard, çevresel ırkçılık kavramı çerçevesinde, kamu hizmetlerinin mekânsal olarak eşit dağılmadığını ve ekonomik ya da demografik olarak öncelik verilmeyen toplulukların sistematik biçimde göz ardı edildiğini ortaya koyar. Benzer şekilde, kırsal alanlara yönelik ulaşım stratejilerinde bireysel hareketlilik, sosyal hizmetlere erişim ya da toplu taşıma gibi insan merkezli unsurlar planlama belgelerinde yer bulmamakta, hizmetlerin dağıtımında üretkenlik ve ekonomik katkı temel belirleyiciler olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, çevresel adaletin yalnızca çevresel etkilerin değil, aynı zamanda kamu hizmetlerinin de

eşitsiz dağıtımı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyarken, Rawls'un (1971) en dezavantajlı grupları öncelikle adalet ilkesiyle de açık biçimde çalışmaktadır.

Bu belgelerin tamamında "erişim" her defasında altyapı yatırımıyla eş tutulmuş, yolcu odaklı toplu taşıma hizmetleri, esnek servis modelleri veya köy içi dolaşımı sağlayacak çözümler ihmal edilmiştir. İnsan odaklı ulaşım politikaları geliştirilemediği için kırsal toplulukların hareketlilik hakkı ve mekânsal adaleti ulusal düzeyde görünmez kılınmış, bu hak ülkedeki sürdürülebilir kalkınma ve sosyal bütünleşme hedeflerinin dışında kalmıştır. Strateji belgeleri, kırsalda yaşayan bireylerin ulaşım üzerinden yaşadığı çok yönlü dışlanmayı teşhis etmeden, yalnızca ekonomik üretim odaklı bir bakışla erişimi tanımlayarak, kırsal hareketliliği teknik bir alt sorun haline getirmektedir. Bu indirgeme, ulaşımın bir "hizmet hakkı" değil, "altyapı girdisi" olarak görülmesine neden olmaktadır. Oysa Sheller'in (2018) hareketlilik adaleti kavramı ulaşımı yalnızca ulaşmakla değil, kamusal alanda eşit biçimde var olabilmekle ilişkilendirir. Belgelerdeki bu teknikleştirme eğilimi, toplumsal bağlamın planlama süreçlerinden dışlanması anlamına gelmektedir.

4.2. Teknokratik Planlama Yaklaşımı

Türkiye'deki ulusal ulaşım ve kalkınma belgeleri, planlama sürecini büyük ölçüde teknik uzmanlık, ölçülebilir performans göstergeleri ve altyapı metrikleri üzerinden şekillendirmektedir. Bu yaklaşım, ulaşımın sosyal yönlerini ve özellikle kırsal alanlardaki yerel ihtiyaçları geri plana iterek, planlamayı insan odaklı değil, teknoloji ve maliyet odaklı bir çerçeveye indirgemektedir. Stratejik belgeler, çoğu zaman hareketliliği yalnızca fiziksel ağların geliştirilmesi ve kapasite artışı olarak görmektedir, yerel katılım, talep temelli ulaşım sistemleri ve gündelik yaşam deneyimleri planlama süreçlerine entegre edilmemektedir. Bu durum, Young'ın (1990) teknik uzmanlık temelli evrensel politika eleştirisiyle uyumlu olup planlama süreçleri, kırsal alanlardaki özgül ihtiyaçları dikkate almayan ve fark gözetmeyen bir kurguyla yürütülmektedir.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planı (2019–2023) (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2021), ulaşım sistemlerinin geliştirilmesine yönelik hedeflerini büyük ölçüde "akıllı ulaşım sistemlerinin yaygınlaştırılması", "lojistik merkezlerin kurulması" ve "kent içi raylı sistem projelerine destek verilmesi" gibi kent merkezli ve teknik öncelikler çerçevesinde tanımlamaktadır. Plan, ulaşım yatırımlarını kilometre uzunluğu, kapasite artışı ve ağ bağlantı yoğunluğu gibi ölçülebilir performans göstergeleriyle ilişkilendirirken, kırsal bölgelerde yaşayan toplulukların özgün ve gündelik hareketlilik ihtiyaçlarına dair somut bir planlama çerçevesi ortaya koymamaktadır. Bu stratejik yönelim, yerel düzeydeki ulaşım gereksinimlerini dışarda bırakmakta, kırsal alanları ulusal ulaşım sisteminin yalnızca teknik birer eklentisi olarak değerlendirme eğilimini sürdürmektedir. Bu yaklaşım, Martens'in (2016) önerdiği yeterli erişilebilirlik kavramıyla çe-

lişmektedir. Martens'e göre adalet, bireylerin toplumsal yaşama katılımı için gerekli hareketlilik düzeyine erişebilmesini sağlayacak şekilde şekillendirilmelidir. Strateji belgesinde bu mekanizma mevcut olmayıp kırsal toplulukların hareketlilik ihtiyaçları erişim adaleti perspektifinden ihmal edilmiştir.

Benzer biçimde, 2024–2028 dönemini kapsayan bir sonraki stratejik plan da (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2024) kırsal dahil genişbant altyapısına çözümler üretileceğini vaat etmekte, ancak ulaşım planlamasında talep analizi, yerel hizmet kombinasyonları veya kullanıcı odaklı modellemelere hiç yer vermemektedir. Teknik yatırımların öne çıkarıldığı bu belgelerde, toplumsal etki değerlendirmesi veya katılımcı planlama mekanizmaları eksik bırakılmakta, kırsal hareketliliğin sosyal sürdürülebilirliği göz ardı edilmektedir. Bu eksiklik, Bache ve Flinders'in (2004) çok düzeyli yönetim eleştirisiyle de ilişkili olup kırsal aktörlerin karar alma süreçlerine katılımı sağlanmadığı gibi planlama yalnızca merkezden biçimlendirilmiştir.

Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (2015–2018) (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2015), kırsal ve dezavantajlı grupların bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim durumlarını ölçmeyi ve bu verilere dayalı politikalar geliştirmeyi hedeflese de bu süreci salt nicel göstergelerle sınırlamakta, yerel bilgi ya da kültürel uyum kriterlerini dışarda bırakmaktadır. Burada da planlama, teknik kapasite ölçümleri üzerinden şekillenirken, kırsal toplulukların dijitalleşmeye ilişkin gündelik pratikleri analiz dışı bırakılmaktadır. Helsper'in (2012) dijital dışlanma modeli uyarınca, yalnızca fiziksel erişim değil, dijital okuryazarlık ve kullanım kapasitesi de kırsalda planlamadan dışlanmıştır.

Akıllı sistemlere odaklanan Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2020–2023) (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020), akıllı ulaşım sistemlerine ilişkin hedeflerin belirlenmesinde özellikle büyükşehir belediyelerine odaklanmakta, kırsal yerleşimlerin bu sistemlere entegrasyonu konusunda herhangi bir eylem ya da strateji sunmamaktadır. Belge, büyükşehir belediyelerinin akıllı ulaşım hedefleri belirlenmesinin teşvik edileceğini belirtmekle birlikte, kırsal alanlara yönelik özel bir pilot uygulama ya da teknoloji adaptasyonu önerisinde bulunmamaktadır. Winner'ın (1980) "teknolojiler politik midir?" sorusu bağlamında, bu tür belgeler teknolojik yatırımların tarafsız olmadığını ve mekânsal öncelikler ürettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2021–2023 belgesinde (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021) de benzer bir planlama anlayışı hâkimdir. Belge, kırsal alandaki sosyal ve fiziksel altyapının iyileştirilmesi için teknik yatırımlar öngörmekte, ancak bu yatırımların kırsal nüfusun gündelik yaşam döngüsüne nasıl entegre edileceğine ilişkin bir vizyon geliştirmemektedir. Belgede, "kamu hizmetlerine erişilebilirliğin artırılması" amacıyla ulaşım altyapısının geliştirilmesine vurgu yapılmakta ancak ulaşım sistemlerinin toplumsal adalet veya hareketlilik hakkı

çerçevesinde nasıl yeniden düzenleneceğine dair bir strateji sunulmamaktadır. Eylem alanları ağırlıklı olarak tarımsal üretkenlik, girişimcilik ve dijital kapsayıcılık gibi ekonomik kalkınma eksenlerinde yoğunlaşmakta, bireysel hareketlilik, sosyal ulaşım hizmetleri veya kırsal yerleşimlerin ulaşım bağlantıları ikinci plana itilmektedir. Bu durum, Fraser'ın (2008) yeniden dağıtım, tanınma ve katılım temelli üçlü adalet çerçevesiyle değerlendirildiğinde, kırsalın hem hizmetlere erişimde hem de karar alma süreçlerinde dışlandığını göstermektedir.

Benzer şekilde, Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2024–2028 belgesi (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024), “erişilebilirlik” vurgusunu ağırlıklı olarak dijital altyapı ve kamu hizmetlerine teknik erişim kapasitesi çerçevesinde tanımlamakta, kırsal bölgelerdeki hareketlilik deneyimlerini mekânsal adalet ilkeleriyle ilişkilendiren bütüncül bir çerçeve sunmamaktadır. Belgede yer verilen “ulaşım ve hizmet sunumu altyapısının geliştirilmesi” hedefi, altyapı ekseninde formüle edilmekte ve taşıma sistemlerinin erişilebilirliği ya da sürdürülebilirliği gibi sosyal yönler göz ardı edilmektedir. Kırsal bireylerin toplu taşıma erişimi, düşük yoğunluklu yerleşimler için talep odaklı servis modelleri veya yerel hareketlilik özgürlüğü gibi konulara strateji belgesinde hiçbir şekilde değinilmemektedir.

On İkinci Kalkınma Planı (2024–2028) (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023) ise 2053 vizyonunu büyük ölçüde makroekonomik göstergeler üzerinden kurgulamakta, “tarımsal milli gelirden Avrupa'nın en büyüğü olmak” hedefi etrafında şekillenen strateji, kırsal mekânda yaşayan bireylerin hareketlilik ihtiyaçlarını yalnızca “altyapı güçlendirme” vaadiyle sınırlamaktadır. Plan, ulaşım sistemlerinin yerel kullanıma uygunluk düzeyini değerlendirmekte; talebe dayalı, esnek ve sürdürülebilir ulaşım çözümlerine yer vermemektedir. Buradaki yaklaşım, kırsal nüfusu planlama sistematigi içinde pasif alıcılar olarak konumlandırmakta, bu da sosyal adalet ilkeleriyle çelişmektedir.

Bu teknokratik planlama yaklaşımı, kırsal toplulukların günlük yaşam deneyimlerini, toplumsal etkileşim biçimlerini ve yerel bilgi birikimini politika üretiminden dışlayarak, hareketliliği yalnızca yatırım ve performans verileriyle tanımlamaktadır. Ortaya çıkan belgeler, kırsal erişim sorunlarını çözmekten çok, büyük ölçekli projelere meşruiyet sağlayan ve merkez-çevre eşitsizliklerini yeniden üreten bir planlama paradigmasını yansıtmaktadır. Bu durum, Harvey'nin (1982) mekânsal çözüm yaklaşımıyla da uyumlu olup kırsal alanlar, sermaye birikiminin önceliklerinden uzaklaştıkça planlama metinlerinde anlamını yitirmekte ve ikincilleştirilmektedir.

4.3. Karbon-Nötr Ulaşım Politikalarında Kırsalın Görünmezliği

Ulusal düzeyde geliştirilen karbon nötrlük hedefli ulaşım politikaları, büyük oranda kent merkezli uygulamalara ve teknik altyapı yatırımlarına odaklanmakta, kırsal alanlara yönelik düşük karbonlu ulaşım çözümleri ise bu stratejilerde ya hiç

yer almamakta ya da tali ve önemsiz unsurlar olarak tanımlanmaktadır. Elektrikli toplu taşıma, akıllı trafik sistemleri ve dijitalleştirilmiş yol ağları gibi çözümler, yalnızca yoğun nüfuslu kent içi arterler için düşünülmekte, kırsal toplulukların gündelik hareketlilik ihtiyaçlarını karşılayacak alternatif modeller politika yapım sürecine entegre edilmemektedir. Bu durum, Harvey'nin (2005) belirttiği mekânsal eşitsizliklerin yeniden üretimine ve Young'un (1990) vurguladığı dışlayıcı temsiliyet sorunlarına doğrudan işaret etmektedir.

T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planı (2024–2028) (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2024), karbonsuz ulaşım hedefleri kapsamında “elektrikli araçlar” teknolojisine genel düzeyde değinmekte, ancak bu dönüşümün kırsal bölgelerde nasıl gerçekleştirileceğine dair herhangi bir planlama detayı sunmamaktadır. Kırsal hatlarda hizmet veren eski ve verimsiz taşıma araçlarının yenilenmesi, küçük yerleşimlerde şarj altyapısının kurulması ya da talebe dayalı hibrit sistemlerin entegre edilmesi gibi ihtiyaçlar strateji belgesinde yer bulmamıştır. Bu durum, kırsal alanların ulaşım dönüşümünde sistematik biçimde göz ardı edildiğini göstermektedir. Bu yokluk, Fraser'ın (2008) adaletin yalnızca yeniden dağıtım değil, aynı zamanda tanınma ve katılım ekseninde değerlendirilmesi gerektiğine dair yaklaşımıyla çelişmektedir.

Benzer şekilde, Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2020–2023) (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020), karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik olarak akıllı trafik yönetimi ve veri odaklı ulaşım çözümleri geliştirmeyi amaçlamakta, bu sistemlerin uygulanmasında ise önceliği büyükşehir belediyelerine ve metropol alanlara vermektedir. Belge, kırsal yollar için akıllı trafik sensörleri, düşük karbonlu güvenlik sistemleri ya da rota optimizasyonları gibi özgül uygulamalara yer vermemektedir. Kırsalın bu biçimde dışarıda bırakılması, Sheller'in (2018) hareketlilik adaleti kavramında tarif ettiği çok düzeyli dışlanma biçimlerinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Aynı döneme ait Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı da (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020) şehir içi yolcu taşımacılığının elektrifikasyonu gibi çözümleri önceliklendirirken, kırsal toplu taşıma hatlarının dönüşümüne yönelik hiçbir strateji geliştirmemekte, hidrojenle çalışan kırsal minibüs pilot uygulamaları, mikro mobilite paylaşımları ya da elektrikli tarım taşımacılığı sistemleri gibi yenilikçi çözümler gündeme dahi getirilmemektedir.

Türkiye'nin İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı (2011–2023) (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2011), ulaşım sektöründe iklim değişikliğine uyum sağlanmasını hedeflerken, bu çerçeveyi yalnızca karayolları altyapısında genel bir dayanıklılık artışı ile sınırlandırmakta, kırsal yolların iklim direncini artıracak herhangi bir özel önlem ya da uygulama detayına yer vermemektedir. Enerji Verimliliği Strateji Belgesi (2012–2023)

(T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2012) ise ulaşım sektöründe karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik önlemleri ağırlıklı olarak kent merkezli taşımacılık sistemlerine odaklamakta, kırsal ulaşım sistemlerinin enerji verimliliği kapsamında dönüştürülmesine dair herhangi bir strateji geliştirmemektedir.

Tüm bu belgeler, Winner'ın (1980) "politika içeren teknolojiler" yaklaşımıyla değerlendirildiğinde, teknolojik dönüşümün yalnızca merkezî bölgelerde olanaklı kılınarak mekânsal adaletsizlikleri daha da pekiştirdiğini göstermektedir.

Buna karşın, İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024–2030) (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2024) belgesinde kırsal alanlara özgü bir vurgu yer almakta ve "kırsal alanda mobilite türlerinin teşvik edilmesi ve kırsal otobüs taşımacılığında alternatif yakıt kullanımının artırılması" gibi ifadeler, kırsal alanlara yönelik sınırlı da olsa bir planlama perspektifi sunmaktadır. Ancak söz konusu hedefin nasıl gerçekleştirileceğine dair uygulama ölçeğinde somut bir eylem seti yer almamaktadır. Bu eksiklik, Sovacool ve Dworkin'in (2014) adaletli dönüşüm yaklaşımında vurguladığı şekilde; dağılımsal adaletin, yalnızca fiziksel erişim değil, aynı zamanda kimin neye nasıl eriştiğinin gözetilmesini zorunlu kılar. Bu bağlamda, kırsalda karbonsuzlaşma hedefleriyle erişilebilirliğin nasıl bütünlleştirileceğine dair belirsizlik, adaletli geçiş ilkeleriyle çelişmektedir.

Dijitalleşme politikaları bağlamında da benzer bir görünmezlik söz konusudur. Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (2015–2018) (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2015), "sayısal bölünme endeksi" aracılığıyla kırsal kesimlerin bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimini ölçmeyi ve geliştirmeyi vaat etmekte ancak dijitalleşmenin kırsal taşımacılık üzerindeki etkilerine, örneğin e-hizmet araçlarının yaygınlaştırılması ya da mobil şarj ünitelerinin kırsalda erişilebilir hale getirilmesi gibi taşıma-erişim bütünlüğünü gözetken dijital ulaşım çözümlerine hiç değinmemektedir.

Bu görünmezlik, kırsal kalkınma strateji belgelerinde de kendini tekrar etmektedir. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2021–2023 belgesi (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021), düşük karbonlu kırsal ulaşım sistemlerine ilişkin bütüncül bir strateji sunmamakta yalnızca lojistik erişilebilirlik ve fiziksel hizmet ağlarının iyileştirilmesi üzerinde durmaktadır. Yenilikçi ulaşım çözümleri, karbon salınımını azaltacak akıllı servis ağları ya da yeşil mobilite girişimlerine dair herhangi bir vizyon geliştirilmemiştir. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2024–2028 (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024) belgesinde ise "kırsal altyapının iklim değişikliğine dirençli hale getirilmesi" hedefi genel ifadelerle dile getirilmekte, ancak bu hedefin ulaşım sistemlerine nasıl yansıtılacağına ilişkin eylem düzeyinde hiçbir mekanizma önerilmemektedir. Belgede yalnızca hizmet altyapısının sürdürülebilirliğinin artırılması amacı doğrultusunda tarım ve gıda lojistiği bağlamında ulaşım altyapısından bahsedilmekte, kırsal yerleşimlerin iç erişimi, toplu taşıma ağları ya da bireysel mobilite çözümleri metin dışında bırakılmaktadır.

Bu belgelerin ortak özelliği, karbon-nötrlük hedeflerini kent merkezli teknolojik dönüşüm öncelikleriyle sınırlandırması ve kırsal hareketliliğin sosyal boyutlarını yok saymasıdır. Martens'in yeterli erişilebilirlik yaklaşımında vurguladığı gibi ulaşım hakkı yalnızca altyapının varlığına değil, erişimin anlamlı ve ihtiyaç temelli olmasına da bağlıdır. Talebe dayalı kırsal toplu taşıma sistemleri, e-mobilite paylaşımları, mikro hibrit servis araçları ya da iklim dirençli köy yolları gibi çözümler politika belgelerinde ya hiç anılmamakta ya da yalnızca dolaylı bir biçimde, kent merkezine entegre olma koşuluyla gündeme gelmektedir. Bu nedenle, kırsal alanların karbon-nötr ulaşım sistemlerine entegrasyonu, yalnızca çevresel hedeflerin değil, aynı zamanda toplumsal eşitliğin de sağlanabilmesi açısından kritik bir gerekliliktir.

5. Tartışma

Türkiye'nin ulusal ulaşım ve karbonsuzlaştırma strateji belgeleri, mekânsal ve sosyal adalet yaklaşımlarını bütüncül biçimde gözetmekten uzaktır. Özellikle kırsal alanlar, bu belgelerde çoğunlukla "altyapı yetersizliği" veya "düşük nüfus yoğunluğu" gibi teknik kategorilerle tanımlanmakta böylece mekânsal eşitsizlikler yalnızca fiziki sorunlara indirgenmektedir. Oysa Rawls'un (1971) adalet teorisinde geliştirdiği "fark ilkesi", toplumsal ve kurumsal düzenlemelerin ancak en az avantajlı grupların durumunu iyileştirdiği ölçüde meşru kabul edilebileceğini öne sürmektedir. Bu ilkeye göre, adalet yalnızca kaynakların eşit dağılımı değil, aynı zamanda en dezavantajlı bireylerin refahının artırılmasıyla ilgilidir. Ancak Türkiye'nin strateji belgelerinde bu ilke, yalnızca fiziksel altyapıya erişimin artırılmasıyla sınırlı bir biçimde ele alınmakta, katılımcı mekanizmalar ve normatif planlama ilkeleri göz ardı edilmektedir. Benzer biçimde, Martens'in (2016) geliştirdiği yeterli erişilebilirlik yaklaşımı da ulaşım planlamasında yalnızca fiziksel yatırım düzeyine değil, tüm bireylerin toplumsal yaşama tam katılımını mümkün kılacak asgari hareketlilik düzeyinin sağlanmasına odaklanmaktadır. Ancak 9., 10. ve 11. Kalkınma Planları incelendiğinde, kırsal nüfusun bu asgari hareketlilik hakkı görünmez kılınmış, hareketlilik hakkı yalnızca metropol ölçeğinde ele alınmıştır. Bu bağlamda hem Rawls'un fark ilkesi hem de Martens'in minimum erişim standardı perspektifinden bakıldığında, kırsal toplulukların sistematik biçimde dışlandığı ve ulaşım politikalarının mevcut haliyle mekânsal eşitsizlikleri yeniden ürettiği görülmektedir.

Türkiye'deki bu merkezî ve teknokratik planlama eğilimi, özellikle Balkanlar ve Latin Amerika gibi güçlü merkezîyetçi yönetim geleneklerine sahip, hızlı kentleşme ve kırsal-kent makası sorununu yaşayan coğrafyalarda, benzer dışlanma mekanizmalarının gözlemlendiği literatürde yer almaktadır (Berisha vd., 2018). Örneğin, Balkan ülkelerinde kırsal mobilite stratejileri sıklıkla kentsel koridorlara odaklanmakta, düşük yoğunluklu yerleşim yerleri için yeterli talep temelli toplu taşıma çözümleri geliştirilememektedir. Bu durum, Avrupa Komisyonu'nun kırsal mobilitede paylaşımlı ve talebe dayalı çözümlerin rolünü inceleyen SMARTA Projesi'nin bulgularında net biçimde

görülmektedir. Arnavutluk örneğinde kırsal alanlara yönelik ulaşım ve hareketlilik politikaları hâlâ uygulanmamış, kırsal ulaşım altyapısına dair ulusal bir strateji bulunmamaktadır. Arnavutluk'un ulaşım stratejisi, yerel kırsal mobilitayı ikincil plana atarak, esas olarak Trans-Avrupa Ulaştırma Ağları (*Trans-European Transport Network-TEN-T*) ve Ulaştırma Topluluğu Anlaşması (*Transport Community Treaty*) gibi AB ağlarına entegrasyona odaklanmaktadır. SMARTA raporları, bu durumun temel nedeninin, AB'deki birçok ülkede olduğu gibi, kırsal mobilitaya yönelik spesifik ulusal politikaların ve adanmış bütçe tahsislerinin neredeyse tamamen yokluğu olduğunu vurgulamaktadır (SMARTA Project, 2019).

Benzer şekilde, Batı Balkan ülkelerinin (Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Karadağ, Kuzey Makedonya ve Sırbistan) sürdürülebilir ve akıllı mobilita hedeflerine ulaşmadaki ilerlemesini izleyen rapora göre, ulaşım planları ağırlıklı olarak yüksek yoğunluklu kentsel koridorlara ve Trans-Avrupa Ulaştırma Ağları'nın (*TEN-T*) modernizasyonuna yönelmektedir. Kırsal topluluklara yönelik bütüncül ulaşım çözümleri sınırlı kalmaktadır (Transport Community, 2024). Bu kentsel merkezlilik, iki temel alanda (teknokratik altyapı odağı ve karbonsuzlaşmada eşitsizlik) Türkiye'deki dışlanmış mekanizmalarını yansıtmaktadır. Teknokratik altyapı odağında, Akıllı Ulaşım Sistemleri (AUS) uygulamaları ve altyapı yatırımları, esas olarak ekonomik ve teknik öncelikli ana koridorlarda yoğunlaşmıştır. Bu durum, planlamanın sosyal fayda yerine teknik verimlilik ve mühendislik çözümlerine odaklandığını göstermektedir. Karbonsuzlaşmada eşitsizlik alanında ise raporda belirtildiği üzere, sıfır emisyonlu araçlar ve alternatif yakıtlar için gerekli olan şarj istasyonu kurulumu gibi altyapılarda, özellikle kırsal ve sınır ötesi bölgelerde ciddi eşitsizlikler devam etmektedir. Bu, karbonsuzlaşma stratejilerinin kırsalın aleyhine işlediğini göstermektedir. Bulgaristan bağlamında yapılan bir inceleme de Stara Zagora bölgesinde kırsal alanların kent merkezlerine entegrasyonunun zayıf olduğunu ve planlamanın kent merkezleri etrafında yoğunlaştığını ortaya koymaktadır (Petrov ve Tsonkov, 2023). Bu bulgular, Balkanlar'da kırsal alanların ulaştırma stratejilerinde ikincil konumda kaldığını ve bölgesel adalet ilkesinin uygulanmadığını, "ulaşılabilirlik" sorununun ise çoğu zaman kentsel öncelikler lehine göz ardı edildiğini göstermektedir.

Latin Amerika bağlamında ise altyapı yatırımları sıklıkla bölgesel ekonomik kalkınma hedefleriyle eşleştirilmekte, bu durum kırsal toplulukların sosyal hizmetlere ve eğitim merkezlerine erişimindeki adaletsizlikleri derinleştirmektedir. Brezilya'da OECD (*The Organisation for Economic Co-operation and Development*) tarafından hazırlanan rapor, ülkenin büyük coğrafi alanına rağmen altyapı standartlarının birçok gelişmekte olan ekonomiyle karşılaştırıldığında yetersiz kaldığını ve düşük yoğunluklu bölgelerde temel ulaştırma ve sosyal altyapı eksikliklerinin sürdüğünü göstermektedir (OECD, 2024). Kolombiya'da ise Dünya Bankası raporu, ulusal altyapı yatırımlarının büyük oranda ana koridorlar ve ihracat yönlü projeler etrafında şekillendiğini, bu

nedenle kırsal yerleşimlerin eğitim, sağlık ve ulaşım hizmetlerine erişiminin sınırlı kaldığını vurgulamaktadır (World Bank, 2023). Benzer şekilde, Latin Amerika ve Karayipler genelinde yapılan Amerika Kıtası Kalkınma Bankası değerlendirmesi, 2030 yılına kadar sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu evrensel altyapı erişimi sağlamak için yıllık 65–90 milyar dolar yatırım gereksinimi olduğunu belirtmektedir (Brichetti vd., 2021). Ayrıca Amerika Kıtası Tarım İş birliği Enstitüsü tarafından yayımlanan "*Rural Connectivity in Latin America and The Caribbean*" raporuna göre, bölgedeki kırsal nüfusun yalnızca %20,4'ü güvenilir dijital ve fiziksel bağlantıya sahiptir (Ziegler ve Segura, 2022). Tüm bu bulgular, Latin Amerika'da altyapı yatırımlarının çoğunlukla ekonomik büyüme odaklı geliştirildiğini, ancak mekânsal adalet ve toplumsal kapsayıcılık açısından derin eşitsizlikleri yeniden ürettiğini göstermektedir.

Bu bulgular, Türkiye'deki politika söyleminin ne AB'deki katılımcı süreçleri ne de ABD'deki bölgesel esneklik modellerini tam olarak benimseyebildiğini, aksine bu merkezleşmiş kalkınma paradigmasını paylaştığı diğer periferik bölgelerin deneyimleriyle benzer bir dışlama örüntüsü sergilediğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Türkiye'deki kırsal ulaşım krizi, bölgesel kalkınma politikalarının merkezîyetçi doğasının küresel bir tezahürü olarak okunmalıdır.

Young'ın (1990) fark gözetmeyen adalet anlayışı, strateji belgelerinin kırsal toplulukları nasıl görünmez kıldığını açıklamak açısından önemlidir. Young, adaletin herkes için aynı muameleyi önermekle değil, toplumsal grupların özgül farklılıklarını ve tarihsel olarak dışlanmışlıklarını tanıyarak üretilebileceğini savunur. Ancak Türkiye'deki ulaşım planlaması, kent merkezli normları evrensel standartlar olarak kabul etmekte, kırsal toplulukları bu normlara uyması beklenen homojen ve pasif bir kitle gibi konumlandırmaktadır. Planlama belgelerinde farklı kırsal bölgelerin kendine özgü sosyo-mekânsal yapıları, kültürel pratikleri ya da ulaşım ihtiyaçları göz ardı edilmekte, adalet "eşit davranmak" gibi indirgenmiş bir anlayışla ele alınmaktadır. Bu durum, Young'ın eleştirdiği biçimde, biçimsel eşitliğin yapısal eşitsizlikleri nasıl yeniden ürettiğini göstermektedir. Dolayısıyla kırsal topluluklar, adeta planlama söyleminin dışında bırakılmakta ve kendi hareketlilik haklarını ifade edebilecek politik alanlardan yoksun kalmaktadır.

Bu eksikliği daha da derinleştiren temel unsur, strateji belgelerinin hâkim teknokratik planlama anlayışıdır. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Stratejik Planları, "lojistik verimlilik" ve "kapasite artırımı" gibi performans göstergelerini ön plana çıkarırken, Pereira ve diğerlerinin (2017) ulaşım adaletine ilişkin önerdikleri, *yeterli erişimin sağlanması* ve *en dezavantajlı grupların önceliklendirilmesi* yönündeki normatif çerçeveye strateji belgelerinde yer verilmemektedir. Yazarlara göre adaletli ulaşım, yalnızca verimlilikle değil, karar alma süreçlerinde etik kaygıların ve toplumsal eşitlik ilkelerinin dikkate alınmasıyla mümkündür. Ancak Türkiye'deki stratejik belgelerde bu etik

kaygıların yerini nicel hedefler almış, erişim hakkı teknik bir yatırım sorunu olarak çerçevelenmiştir. Bu durum, adaletin yalnızca dağıtım sal değil, sürece katılım boyutunda da ihmal edildiğini göstermektedir. Bache ve Flinders'in (2004) çok düzeyli yönetim yaklaşımı bu noktada kritik bir çerçeve sunmaktadır. Bache ve Flinders'a göre etkili yönetim, kararların çok düzeyli yapılar arasında paylaşılmasını ve yerel aktörlerin planlama sürecine aktif katılımını gerektirmektedir. Oysa Türkiye'de ulaşım planlaması yukarıdan aşağıya işleyen merkezî bir yapı içinde yürütölmekte, kırsal toplulukların özgül bilgi ve taleplerinin karar süreçlerine dâhil edilmesi sağlanmamaktadır. Evrensel "kamu" söylemi, kent içi sorunları merkeze alırken kırsalın karşı karşıya olduğu yapısal eşitsizlikler planlama kapsamının dışında kalmaktadır.

Richardson ve Jensen'in (2003) mekânsal politika söylemleri çerçevesi, mekânın yalnızca fiziki bir alan değil, aynı zamanda söylemsel olarak inşa edilen sosyoköltürel ve politik bir yapı olduğunu öne sürmektedir. Bu yaklaşıma göre, politika belgelerinde yer alan mekânsal temsiller, hangi bölgelerin önceliklendirileceğı ya da hangi alanların ihmal edileceğı konusunda güçlü bir normatif çerçeve oluşturmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, incelenen strateji belgelerinde kırsal bölgelerin sistematik biçimde yalnızca dolaylı biçimde referans verilerek temsil edilmesi, bu bölgelerin söylemsel olarak ikincil konuma itilmesine neden olmaktadır. Kırsal alanlar, doğrudan hareketlilik ihtiyaçları ya da toplumsal eşitsizlikler bağlamında değil; çoğunlukla üretim, gıda lojistiğı veya altyapı eksikliği gibi teknik odaklarla tanımlanmakta, böylece kırsal mekânın politik değeri sınırlandırılmaktadır. Richardson ve Jensen'in (2003) kavramsallaştırdıkları biçimiyle bu tür söylemsel yapılar, mekânlar arası adaletsizliği pekiştirmekte ve kırsal toplulukların taleplerini kamusal politika söyleminden dışlamaktadır. Dolayısıyla, mekânsal adalet yalnızca planlama içerikleriyle değil, bu belgelerdeki söylemsel mekân inşalarıyla da doğrudan ilişkilidir.

Karbonsuzlaştırma çabaları da büyük ölçüde kent merkezli önceliklerle sınırlı kalmıştır. Sheller'in (2018) hareketlilik adaleti yaklaşımı, ulaşımı yalnızca fiziksel erişim olarak değil; kimlik, aidiyet, költürel temsiliyet ve toplumsal dışlanma gibi çok katmanlı bağlamlarda ele alır. Oysa Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2020–2023), Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı (2020–2023), kırsal toplulukların hem kamusal alanlara eşit erişimini hem de alternatif, düşük karbonlu ulaşım çözümlerini dışlamaktadır. Sheller'in vurguladığı sosyal boyut, bu belgelerde yerini teknik verimlilik ve dijitalleşme hedeflerine bırakmıştır. Winner'in (1980) "teknolojiler politik midir?" sorusu doğrultusunda bakıldığında ise teknolojik sistemlerin tarafsız olmadığı ve belirli mekânsal öncelikleri yeniden ürettiğı açıktır. Dijital ve akıllı sistemlerin sadece büyükşehirlerde teşvik edilmesi, kırsalın sistematik olarak dışlanmasına yol açmakta, böylece teknolojinin mekânsal adaletsizlikleri pekiştiren bir araç haline gelmesine neden olmaktadır. Buna karşın, Helsper'in (2012) dijital

dışlanma yaklaşımı, dijital dışlanmayı çok katmanlı bir yapısal eşitsizlik sorunu olarak tanımlar. Bu modele göre dijital dışlanma yalnızca altyapı eksikliğinden değil; ekonomik, sosyoköltürel ve bireysel düzeydeki beceri farklarından da kaynaklanmaktadır. Ancak Türkiye'deki ulusal strateji belgeleri bu çok katmanlı eşitsizlikleri yeterince dikkate almamaktadır. Ayrıca Nutley'nin (1998) çalışması, kırsalda ulaşım altyapısına yapılan yatırımların, sıklıkla yerel ihtiyaçlara duyarsız kaldığını ve mevcut hizmetlerin yalnızca kent merkezlerini besleyen hatları güçlendirdiğini ortaya koyar. Bu bağlamda, dijital ve fiziksel altyapı yatırımları kırsalda erişimi güçlendirmekten çok, kent-merkezli sistemleri tahkim etmektedir. Böylece hem fiziksel hem dijital düzeyde çoklu dışlanma mekanizmaları oluşmakta, kırsal topluluklar ulaşımın sağladığı kamusal katılım olanaklarından mahrum bırakılmaktadır.

Benzer bir durum doğrudan kırsal kalkınmayı hedefleyen strateji belgelerinde de gözlemlenmektedir. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2021–2023), kırsalda ulaşım konusunu yalnızca üretim ve pazarlama faaliyetlerinin lojistik boyutuyla ilişkilendirerek, bireylerin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişimi gibi temel hareketlilik ihtiyaçlarını görmezden gelmektedir. Oysa Young'ın (1990) "fark gözetmeyen eşitlik" eleştirisi tam da bu noktada anlam kazanmaktadır. Herkese eşit ulaşım yatırımı yapılması değil, farklı koşullara sahip grupların farklı gereksinimlerinin tanınması adil olanı sağlar. Kırsal toplulukların özgül ihtiyaçlarını göz ardı eden planlama yaklaşımı, bu grupların görünmez kalmasına yol açmaktadır. Yeni dönem Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2024–2028) ise ulaşımı yalnızca "kırsal kalkınmayı destekleyici" bir unsur olarak çerçevelemekte, böylece hareketlilik hakkı bir vatandaşlık hakkı olmaktan çıkarılarak üretim temelli bir işlevselliğe indirgenmektedir. Bu yaklaşım, Lefebvre'in (1996) kent hakkı kavramına da açıkça ters düşmektedir. Lefebvre'e göre bireyler, yaşadıkları mekân üzerinde yalnızca barınma değil, kamusal yaşama eşit katılım hakkına da sahip olmalıdırlar. Ancak strateji belgelerinde ulaşım dair kararlar, kırsal toplulukların özne olarak katılmadığı, mekânın onlar adına tanımlandığı bir çerçevede alınmakta ve böylece hak temelli mekânsal üretim süreçleri dışlanmaktadır.

Bu durum, eşitliğin biçimsel yorumlarına dayanan fark gözetmeme anlayışının kurumsal düzeyde yeniden üretildiğine işaret etmektedir. Young'ın (1990) eleştirel adalet kuramında vurguladığı gibi herkese aynı muameleyi yapmak eşitlik değil, tam aksine yapısal eşitsizliklerin üzerini örtme biçimidir. Bu tür biçimsel eşitlik söylemleri, gerçek adaleti sağlamaktan uzak olup, özellikle kırılgan grupların ihtiyaçlarını görünmez kılmaktadır. Benzer biçimde, çevre adaleti literatüründe Bullard'ın (1990) ortaya koyduğu çevresel ırkçılık kavramı, çevresel yüklerin sistematik biçimde dezavantajlı gruplara yönlendirildiğini ve bu grupların faydalardan dışlandığını ortaya koymaktadır. Türkiye bağlamında da kırsal topluluklar, bir yandan karbon emisyonlarının azaltılması gibi çevresel yükümlölöklere maruz kalmakta diğer yandan ise sürdürülebilir toplu taşıma, dijital

altyapı ya da yeşil kalkınma gibi dönüşümün sağlayabileceği faydalardan büyük ölçüde dışlanmaktadır. Bu durum, Sovacool ve Dworkin'in (2014) geliştirdikleri adil geçiş yaklaşımına doğrudan aykırıdır. Adil geçiş, çevresel dönüşüm süreçlerinin yalnızca ekolojik hedeflerle sınırlı kalmamasını aynı zamanda toplumsal eşitlik, katılım ve dağıtımadalet ilkeleriyle uyumlu şekilde yürütülmesini gerekli görmektedir. Ancak mevcut strateji belgelerinde bu türden bir maliyet-fayda dengesi gözletilmemekte, kırsal alanların yapısal dışlanması sürdürülebilirliğin toplumsal bileşenini zayıflatmaktadır. Bu bağlamda kırsal alanların yalnızca dönüşüm nesnesi olarak değil, aynı zamanda karar süreçlerine katılabilen politik öznelere olarak tanınması gerekmektedir. Gerçek anlamda adil ve kapsayıcı bir dönüşüm için yalnızca altyapı yatırımları değil, aynı zamanda normatif planlama ilkelerinin gözden geçirilmesi elzemdir.

Bu durum, çift yönlü bir adaletsizlik doğurarak kırsal toplulukların hem çevresel hem de ekonomik hak kayıplarına uğramasına neden olmaktadır. Harvey'nin (1982) mekânsal çözüm yaklaşımı, sermayenin mekânsal kriz çözme stratejileri doğrultusunda altyapı yatırımlarının öncelikli olarak kent merkezlerine yönlendirilmesini eleştirir. Bu çerçevede, kırsal alanlar sistematik olarak ikinci plana itilmekte ve sermaye birikimi süreçlerinin dışında bırakılmaktadır. Türkiye'nin ulaştırma ve karbonsuzlaşma stratejileri de bu mekânsal eşitsizliği yeniden üretmektedir. Lefebvre'in (1996) kent hakkı yaklaşımı da bu bağlamda açıklayıcıdır. Lefebvre'e (1996) göre, bireylerin yalnızca fiziki olarak bir yerde bulunmaları değil, o mekânın üretiminde ve kullanımında söz sahibi olmaları gerekir. Oysa kırsal topluluklar, mevcut stratejilerde yalnızca hizmet alıcısı olarak konumlandırılmakta, yaşadıkları mekâna dair karar süreçlerinden dışlanmaktadır. Dolayısıyla, ulaşım altyapısının adaletli dağıtımı yalnızca fiziksel erişimle sınırlı kalmamalı, bireylerin mekân üzerinde hak iddia edebilme ve katılım gösterebilme olanaklarını da kapsamalıdır.

Bu bulgular çerçevesinde, ulaşımadalet mekânsal adaletin sağlanabilmesi için yalnızca altyapı yatırımlarının artırılması yeterli olmayıp ulaşım planlamasının normatif temelleri de yeniden düşünülmelidir. Rawls'in (1971) fark ilkesi, toplumsal ve mekânsal düzenlemelerin en dezavantajlı grupların durumunu iyileştirmeyi hedeflemesi gerektiğini savunurken, Young'ın (1990) yapısal eşitsizliklere karşı duyarlı adalet yaklaşımı, eşit muamelelenin değil, adil temsilin önemini vurgulamaktadır. Martens'in (2016) minimum erişim standardı ve Pereira ve diğerlerinin (2017) yeterli erişim ve önceliklendirme ilkeleri ise ulaşımın yalnızca fiziksel bir hizmet değil, aynı zamanda temel bir toplumsal hak olduğunu hatırlatmaktadır. Sheller'in (2018) hareketlilik adaleti anlayışı, kimlik, temsiliyet ve toplumsal dışlanma boyutlarını ulaşım politikalarına entegre ederken, Sovacool ve Dworkin'in (2014) adil geçiş yaklaşımı, dönüşüm süreçlerinde toplumsal eşitliği gözetken politikalarla işaret etmektedir. Aynı zamanda Richardson ve Jensen'in (2003) mekânsal politika söylemleri yaklaşımı, kırsalın politika metinlerinde nasıl ikin-

cil konumda temsil edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Bache ve Flinders'in (2004) çok düzeyli yönetim modeli ve Lefebvre'in (1996) kent hakkı yaklaşımı, kırsal toplulukların yalnızca hizmet nesnesi değil, karar alma süreçlerinin öznesi olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Türkiye'nin ulaştırma ve karbonsuzlaştırma stratejilerinin kırsal hareketlilik hakkını gerçekten güvence altına alabilmesi için; altyapı yatırımlarının dağıtımadalet ilkelerine göre dengelenmesi, planlama süreçlerine kırsal paydaşların etkin katılımının sağlanması, kırsal ihtiyaçları tanıyan stratejik belgelerin üretilmesi, talebe dayalı ve mikromobilite gibi düşük karbonlu ulaşım modellerinin stratejilere entegrasyonu ve dijital altyapı politikalarının erişim ve kullanım adaletini gözetken bir yaklaşımla yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Ancak bu çok düzeyli ve normatif temellere dayanan bütüncül bir yaklaşımla hem küresel iklim hedeflerine uyum sağlanabilir hem de kırsal toplulukların mekânsal ve sosyal adalet taleplerini karşılayan kapsayıcı bir ulaştırma politikası geliştirilebilir (Tablo 2).

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, Türkiye'de ulusal ulaşım ve karbonsuzlaştırma politikalarının kırsal alanlara yönelik temsiliyet eksikliklerini yapısal bir biçimde ortaya koymaktadır. İncelenen stratejik belgeler, kırsal hareketliliği ağırlıklı olarak lojistik verimlilik, altyapı geliştirme ve maliyet-etkinlik perspektifleriyle sınırlı bir çerçevede ele almakta; toplumsal katılım, tanınma adaleti ve mekânsal eşitlik gibi temel ilkeleri dışarıda bırakmaktadır. Bu durum, Martens'in (2016) yeterli erişilebilirlik yaklaşımı ile Pereira ve diğerlerinin (2017) önerdiği çok boyutlu adalet anlayışıyla örtüşmemektedir. Aynı şekilde, Young'ın (1990) fark gözetmeyen kavramı da stratejik belgelerin kırsal kesimlerin özgün hareketlilik ihtiyaçlarını görmezden gelen yapısını açıklamak açısından son derece anlamlıdır.

Karbonsuzlaştırma stratejileri açısından bakıldığında da benzer bir kent-merkezli bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir. Kırsal alanlar, düşük nüfus yoğunluğu ve yatırım önceliği olmaması gerekçeleriyle politika belgelerinde çoğu zaman görmezden gelinmekte veya yalnızca dolaylı biçimde ele alınmaktadır. Bu durum, kırsal toplulukların çevresel dönüşümden dışlanmasıyla birlikte sosyal ve teknolojik yeniliklerden de mahrum kalmasına neden olmaktadır. Sovacool ve Dworkin'in (2014) enerji adaleti çerçevesinden hareketle, kırsal kesimin hem iklim krizine karşı daha kırılgan hâle gelmesi hem de dönüşümün getirdiği faydalara erişememesi şeklinde çifte bir adaletsizlikle karşı karşıya kaldığı değerlendirilebilir. Ayrıca, Winner'ın (1980) "teknolojiler politik midir?" sorusunun ışığında, akıllı şehir uygulamaları ve dijital çözümlerin yalnızca kentsel alanlara yöneltilmesi, teknolojiyle şekillenen bir mekânsal eşitsizlik üretmektedir.

Bu dışlayıcı yaklaşım yalnızca genel ulaşım ve çevre belgelerinde değil, doğrudan kırsal kalkınma hedefiyle hazırlanan strateji belgelerinde de gözlemlenmektedir. 2021–2023 ve 2024–2028

Tablo 2. İncelenen ulusal politika belgelerinde kırsal temsiline yönelik tematik kodlama ve örnek alıntılar

No	Politika belgesi	Kırsalın temsiliyet yokuğu	Teknokratik planlama yaklaşımı	Karbon-nötr ulaşım politikalarının kırsalın görünmezliği	Açıklama (kısa not)
1	9. Kalkınma Planı	✓	~	✓	Kırsal, KÖYDES aracılığıyla altyapı odağında ele alınmıştır (Temsiliyet Yokluğu). Ulaşım hedefleri altyapı ve lojistik üzerinedir. Karbonsuzlaşma ve iklim hedefleri ise yoktur, bu da kırsalın gelecekteki dönüşümden dışlanacağını gösterir.
2	10. Kalkınma Planı	✓	✓	~	Ulaştırma, lojistik ve altyapı iyileştirmelerine odaklanmıştır (Teknokratik Yaklaşım). Kırsal erişim, kentsel merkezliği pekiştirerek yetersiz kalmıştır (Temsiliyet Yokluğu). İklim/karbon tartışması genel ve yüzeyseldir.
3	11. Kalkınma Planı	✓	~	~	Kırsal, mobil sağlık ekipleri aracılığıyla dolaylı olarak ele alınmıştır, ancak ulaşırma altyapısı çözümleri belirsizdir (Temsiliyet Yokluğu). Sürdürülebilirlik vurgusu vardır, ancak karbon nötr hedefleri somut değildir.
4	12. Kalkınma Planı	✓	✓	✓	Kır-kent etkileşimine değinse de kırsal hareketlilik ihtiyacı altyapı iyileştirmesiyle sınırlıdır (Temsiliyet Yokluğu). Ekonomik ve altyapı odağı baskındır (Teknokratik Yaklaşım).
5	UAB Stratejik Planı (2019-2023)	X	✓	X	Temel odak; raylı sistemler, lojistik merkezleri, akıllı ulaşım sistemleri gibi teknik altyapının yaygınlaştırılması üzerinedir (Teknokratik Yaklaşım). Kırsal hareketlilik veya karbonsuzlaşma vizyonu planın ana hedeflerinde yer almamaktadır.
6	UAB Stratejik Planı (2024-2028)	~	✓	✓	Emisyon azaltımı ve elektrikli araçlara genel değinme var, ancak uygulama kent merkezli ve ana koridor odaklıdır. Kırsal, sadece genişbant altyapısı bağlamında teknik bir girdi olarak geçmektedir.
7	Türkiye Ulaşım ve İletişim Stratejisi- Hedef 2023 (2011-2023)	✓	✓	X	Kırsal göç olgusuyla kent içi trafik krizi aynı bağlamda ele alınmış, somut eylem yok (Kırsalın Temsiliyet Yokluğu). Ana eksen; hızlı ulaşım, lojistik ve altyapı yatırımlarıdır (Teknokratik Planlama Yaklaşımı). Karbon nötr hedefi planın ana hedeflerinde yer almamaktadır.
8	Bilgi Toplumu Stratejisi (2015-2018)	✓	✓	X	Kırsal, dijital erişim ve kullanımında “dezavantajlı grup” olarak tanımlanmıştır (Temsiliyet Yokluğu). Plan, tamamen teknik kapasite ölçümleri ve dijital altyapı odaklıdır (Teknokratik Yaklaşım). Ulaşım ve karbon azaltımına yönelik bir hedefi yoktur.
9	Ulusal İklim Değişikliği Eylem Planı	~	~	✓	Ulaşım sektörü genelinde emisyon hedefleri var, ancak kırsal alanların dönüşümü veya dışlanması örtük kalıyor.
10	Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2021-2023)	✓	✓	X	Belge kırsal alana odaklanmasına rağmen, ulaşım lojistik/tarımsal erişimle sınırlıdır (Temsiliyet Yokluğu). Çözümler ekonomik/altyapı odaklıdır (Teknokratik Yaklaşım). Karbon/iklim dönüşüm hedefi ise yoktur (Görünmezlik).

Tablo 2 (devamı). İncelenen ulusal politika belgelerinde kırsal temsiline yönelik tematik kodlama ve örnek alıntılar

No	Politika belgesi	Kırsalın temsiliyet yokuğu	Teknokratik planlama yaklaşımı	Karbon-nötr ulaşım politikalarında kırsalın görünmezliği	Açıklama (kısa not)
11	Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2024-2028)	✓	✓	~	Belge, ulaşımı ağırlıklı olarak tarım/gıda lojistiği ekseninde ele almıştır; hareketlilik hakkı işlevselliğe indirgenmiştir (Temsiliyet Yokuğu). Ulaşım ve hizmet altyapısının geliştirilmesi teknik odaklıdır (Teknokratik Yaklaşım). İklim direnci genel bir ifadeyle geçmektedir.
12	Ulusal AUS Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2020-2023)	X	✓	✓	Belge, AUS'u ve karbonsuzlaşma çözümlerini tamamen kentsel bağlamda tasarlamıştır (Temsiliyet Yokuğu). Ulaşım, teknoloji ve veri yönetimi odaklıdır (Teknokratik Yaklaşım). Kırsal bölgelerin karbonsuz ulaşım dönüşümünden dışlanması, görünmezliği pekiştirmektedir.
13	Akıllı Şehirler Stratejisi (2020-2023)	X	✓	✓	Belge, Akıllı Şehir çözümlerini tamamıyla kentsel bağlamda tasarlayıp, kırsal altyapı ve teknoloji adaptasyonuna dair en ufak bir yol haritası sunmamıştır (Temsiliyet Yokuğu). Planlama, teknoloji, veri yönetimi ve nicel performans göstergeleri üzerine kuruludur (Teknokratik Yaklaşım). Kırsalın, kentsel dönüşüm vizyonundan dışlanması, görünmezliği pekiştirmektedir.
14	İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030)	~	~	✓	Kırsal otobüs taşımacılığında alternatif yakıt kullanımı gibi sınırlı bir vurgu vardır; ancak somut uygulama eylemi yoktur. Temel azaltım hedefleri kent merkezli ve cazibe noktalarına odaklıdır (Görünmezlik). Plan, emisyon azaltımına yönelik bir sistematiğe sahiptir (Teknokratik Yaklaşım).
15	Türkiye'nin İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı (2011-2023)	✓	✓	✓	Belge, tarım, ormancılık ve su yönetimi aracılığıyla kırsala değinse de (Temsiliyet Yokuğu) ulaşım uyumu sadece karayolu altyapısının dayanıklılığı ile sınırlanmıştır. Karbon nötr hedefi yoktur. Ancak kırsalın dönüşüm vizyonundan dışlanması görünmezliği pekiştirir.
16	Enerji Verimliliği Stratejisi (2012-2023)	X	~	✓	Belge, ulaşım sektöründe enerji verimliliğini ve emisyon azaltımını hedefler. Ancak bu önlemler, şehir içi toplu taşıma ve araç dönüşümüne odaklıdır. Kırsal ulaşım sistemleri ele alınmamıştır (Görünmezlik).

(✓) Belge, ilgili kriteri açık ve doğrudan biçimde kapsamaktadır. (X) Belge, ilgili kriterle hiçbir şekilde ilişkili değildir. (–) Belge, ilgili kriterle dolaylı olarak ilişkili ya da konuya örtük biçimde değinmektedir.

Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgeleri, ulaşımı kırsal kalkınmanın yalnızca teknik bir destek unsuru olarak görmekte, hareketlilik hakkını tanıyan veya kırsal bağlama özgü ulaşım ihtiyaçlarını esas alan politikalara yer vermemektedir. Böylelikle, kırsalın hem genel hem de kendisine yönelik politika metnlerinde temsil edilmediği, ulaşımın yalnızca altyapı hizmeti düzeyinde tanımlandığı bir planlama çerçevesi ortaya çıkmaktadır.

Araştırmanın bulguları, kırsal hareketliliğin yalnızca fiziksel altyapı yatırımlarıyla çözülemeyeceğini, bunun yerine çok düzeyli yönetim modelleri, yerel aktörlerin karar alma süreçlerine katılımı, sosyo-kültürel bağlamın tanınması ve dijital bölünmenin giderilmesine yönelik bütüncül politikaların geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu türden bir yaklaşım, kırsal alanların ulaşım sistemlerinde hak temelli ve kapsayıcı biçimde temsil edilmesini sağlayacaktır. Kırsal toplulukların gündelik hareketliliğini sürdürülebilir ve adil biçimde sağlamak, yalnızca çevresel hedeflerin başarısı için değil, aynı zamanda sosyal eşitliğin sağlanması bakımından da temel bir gerekliliktir.

Çalışmanın sınırlılığı, analizlerin yalnızca ulusal düzeydeki politika belgeleriyle sınırlı olması ve bu bağlamda doğrudan kırsal toplulukların deneyimlerine dayalı saha verisi içermemesidir. Bu metodolojik seçim, politikaların söylemsel ve kurumsal düzeyde dışlama mekanizmalarını ortaya çıkarma amacına hizmet etmekle birlikte, bu politikaların kırsal yaşam üzerindeki ampirik etkisini ölçme veya deneyimsel farklılıkları karşılaştırma imkânını kısıtlamaktadır. Bu nedenle gelecekteki araştırmaların, yerel düzeyde yapılacak saha çalışmaları ve niteliksel veri toplama teknikleriyle politika belgelerini birlikte değerlendirmesi, daha uygulamaya dönük ve etki odaklı sonuçlar üretmesi beklenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin kırsal ulaştırma politikalarının farklı ülkelerdeki iyi örneklerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, daha adil, sürdürülebilir ve kapsayıcı politika alternatiflerinin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: All participants were informed about the purpose and scope of the study, and written informed consent was obtained in accordance with ethical principles.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, doğrudan insan katılımı ya da etik kurul onayı gerektiren nitelikte veri içermediği için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bilgilendirilmiş onam: Araştırmaya katılan tüm bireyler, çalışmanın amacı ve kapsamı konusunda bilgilendirilmiş; etik ilkeler doğrultusunda gönüllü katılımları sağlanarak yazılı onamları alınmıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- ABD Ulaştırma Bakanlığı (2019). *Rural transportation planning: A guide for rural areas*. <https://www.transit.dot.gov/regulations-and-guidance/transportation-planning/rural-transportation-planning>
- Avrupa Çevre Ajansı. (2024). *Delivering justice in sustainability transitions*. <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/delivering-justice-in-sustainability-transitions>
- Avrupa Komisyonu. (2021). *Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the Common Agricultural Policy*. <https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC210179/>
- Bache, I. ve Flinders, M. (2004). *Multi-level governance*. Oxford University Press.
- Banerjee, A. ve Schuitema, G. (2023). Spatial justice as a prerequisite for a just transition in rural areas? The case study from the Irish peatlands. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 41(6), 1096–1112. <https://doi.org/10.1177/23996544231173210>
- Banister, D. (2008). The sustainable mobility paradigm. *Transport Policy*, 15(2), 73–80. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2007.10.005>
- Bauchinger, L., Reichenberger, A., Goodwin-Hawkins, B., Kobal, J., Hrabar, M. ve Oedl-Wieser, T. (2021). Developing sustainable and flexible rural-urban connectivity through complementary mobility services. *Sustainability*, 13(3), 1280. <https://doi.org/10.3390/su13031280>
- Benbear, L. S. (2022). Energy justice, decarbonization, and the clean energy transformation. *Annual Review of Resource Economics*, 14, 647–668. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-111920-022328>
- Berisha, E., Colic, N., Cotella, G. ve Nedović-Budić, Z. (2018). Mind the gap: spatial planning systems in the Western Balkan Region. *Transactions of the Association of European Schools of Planning*, 47–62. <https://orcid.org/0000-0002-1378-4487>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Braun, V. ve Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Brichetti, J. P., Mastronardi, L., Rivas, M. E., Serebrisky, T. ve Solís, B. (2021). The infrastructure gap in Latin America and the Caribbean: Investment needed through 2030 to meet the Sustainable Development Goals. <https://doi.org/10.18235/0003759>
- Bullard, R. D. (1990). *Dumping in Dixie: Race, class, and environmental quality*. Westview Press.
- Chan, T., Wang, J. ve Higham, C. (2024). *Mapping justice in national climate action: A global overview of just transition policies*. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment, London School of Economics and Political Science. <https://justtransitionfinance.org/wp-content/uploads/2024/06/Mapping-justice-in-national-climate-action.pdf>
- Church, A., Frost, M. ve Sullivan, K. (2000). Transport and social exclusion in London. *Transport Policy*, 7(3), 195–205. [https://doi.org/10.1016/S0967-070X\(00\)00024-X](https://doi.org/10.1016/S0967-070X(00)00024-X)
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). *Onbirinci Kalkınma Planı (2019–2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *Onikinci Kalkınma Planı (2024–2028)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf
- Currie, G. ve Stanley, J. (2008). Investigating links between social capital and public transport. *Transport Reviews*, 28(4), 529–547. <https://doi.org/10.1080/01441640701817197>
- Çelik, H. ve Ekşi, H. (2008). Söylem analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(27), 99–117.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (DPT) (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007–2013)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.pdf
- Fraser, N. (2008). Geographic thought. G. Henderson ve W. Waterstone (Ed.), *Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition, and participation* içinde (ss. 72–89). Routledge.
- Geels, F. W. (2012). A socio-technical analysis of low-carbon transitions: introducing the multi-level perspective into transport studies. *Journal of Transport Geography*, 24, 471–482. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2012.01.021>
- Geurs, K. T. ve Van Wee, B. (2004). Accessibility evaluation of land-use and transport strategies: review and research directions. *Journal of Transport Geography*, 12(2), 127–140. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2003.10.005>
- Gkavra, R., Susilo, Y. O. ve Klementsitz, R. (2024). Determinants of usage and satisfaction with demand responsive transport systems in rural areas. *Transportation Research Record*, 2678(11), 1198834. <https://doi.org/10.1177/03611981231198834>
- Gray, D., Shaw, J. ve Farrington, J. (2006). Community transport, social capital and social exclusion in rural areas. *Area*, 38(1), 89–98. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2006.00662.x>
- Hansen, W. G. (1959). How accessibility shapes land use. *Journal of the American Institute of Planners*, 25(2), 73–76. <https://doi.org/10.1080/01944365908978307>
- Harvey, D. (1982). *The limits to capital*. Blackwell.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Helsper, E. J. (2012). A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion. *Communication Theory*, 22(4), 403–426.
- Kaiser, N. ve Barstow, C. K. (2022). Rural transportation infrastructure in low- and middle-income countries: a review of impacts, implications, and interventions. *Sustainability*, 14(4), 2149. <https://doi.org/10.3390/su14042149>
- Karner, A. A., Eisinger, D. S. ve Niemeier, D. A. (2010). Near-roadway air quality: synthesizing the findings from real-world data. *Environmental Science & Technology*, 44(14), 5334–5344.
- Kaufmann, V., Bergman, M. M. ve Joye, D. (2004). Motility: Mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(4), 745–756. <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2004.00549.x>
- Lefebvre, H. (1996). Right to the city. E. Kofman ve E. Lebas (Ed.), *Writings on cities* içinde (ss. 63–183). Wiley-Blackwell.
- Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage Publications.
- Lucas, K. (2012). Transport and social exclusion: Where are we now? *Transport Policy*, 20, 105–113. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2012.01.013>
- Lucas, K., Mattioli, G., Verlinghieri, E. ve Guzman, A. (2016, December). Transport poverty and its adverse social consequences. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers – Transport*, 169(6), 353–365. <https://doi.org/10.1680/jtran.15.00073>
- Marsden, G. ve Reardon, L. (2017). Questions of governance: Rethinking the study of transportation policy. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 101, 238–251.
- Martens, K. (2012). Justice in transport as justice in accessibility: Applying Walzer's 'Spheres of Justice' to the transport sector. *Transportation*, 39, 1035–1053. <https://doi.org/10.1007/s11116-012-9388-7>
- Martens, K. (2016). *Transport justice: Designing fair transportation systems*. Routledge.
- Mattioli, G., Roberts, C., Steinberger, J. K. ve Brown, A. (2020). The political economy of car dependence: A systems of provision approach. *Energy Research & Social Science*, 66, 101486.
- McCauley, D. ve Heffron, R. (2018). Just transition: Integrating climate, energy and environmental justice. *Energy Policy*, 119, 1–7.
- Moseley, M. J. (1979). *Accessibility: The rural challenge*. Routledge.
- Mulley, C., Nelson, J., Teal, R., Wright, S. ve Daniels, R. (2012). Barriers to implementing flexible transport services: An international comparison of the experiences in Australia, Europe and USA. *Research in Transportation Business & Management*, 3, 3–11.
- Newell, P. ve Mulvaney, D. (2013). The political economy of the 'just transition'. *The Geographical Journal*, 179(2), 132–140.

- Nutley, S. (1998). Rural areas: the accessibility problem. *Modern Transport Geography*, 2, 185–215.
- OECD. (2024). *Scaling up infrastructure investment to strengthen sustainable development in Brazil*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/01/scaling-up-infrastructure-investment-to-strengthen-sustainable-development-in-brazil_9488836f/47d65b26-en.pdf
- Pereira, R. H., Schwanen, T. ve Banister, D. (2017). Distributive justice and equity in transportation. *Transport Reviews*, 37(2), 170–191.
- Petrov, K. ve Tsonkov, N. (2023). Transport development opportunities in the rural areas of the Stara Zagora urban area in Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 23(4), 643–653.
- Pettersson, F. ve Khan, J. (2020). *Smart public transport in rural areas: Prospects, challenges and policy needs*. A. Paulsson ve C. H. Sørensen (Ed.), *Shaping smart mobility futures: Governance and policy instruments in times of sustainability transitions* içinde (ss. 187–201). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-83982-650-420201011>
- Princ, K., Slabe-Erker, R. ve Dominko, M. (2025). Roadblocks in measuring transport poverty (for Social Climate Plans). *Transport Policy*, 156, 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2025.103777>
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Harvard University Press.
- Richardson, T. ve Jensen, O. B. (2003). Linking discourse and space: Towards a cultural sociology of space in analysing spatial policy discourses. *Urban Studies*, 40(1), 7–22.
- Schasché, S. E., Stojanová, H. ve Hedrich, P. (2022). The dilemma of demand-responsive transport services in rural areas: Conflicting expectations and weak user acceptance. *Transport Policy*, 126, 43–54. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2022.06.015>
- Schlosberg, D. (2007). *Defining environmental justice: Theories, movements, and nature*. OUP Oxford.
- Sheller, M. (2008). Mobility, freedom and public space. S. Bergmann ve T. Sager (Ed.), *The ethics of mobilities: Rethinking place, exclusion, freedom and environment* içinde. Routledge.
- Sheller, M. (2018). *Mobility justice: The politics of movement in an age of extremes*. Verso Books.
- Shibayama, T. ve Emberger, G. (2023). Ensuring sustainable mobility in urban periphery, rural areas and remote regions [Editorial]. *European Transport Research Review*, 15, 19. <https://doi.org/10.1186/s12544-023-00584-3>
- SMARTA Project. (2019). *Integrated planning for rural mobility: Albania country profile*. European Commission, DG MOVE. <https://ruralshared-mobility.eu/wp-content/uploads/2019/08/SMARTA-IP-Albania.pdf>
- Smith, M. (2016). Cycling on the verge: The discursive marginalisation of cycling in contemporary New Zealand transport policy. *Journal of Transport Geography*, 54, 203–211.
- Sovacool, B. K. ve Dworkin, M. H. (2015). Energy justice: Conceptual insights and practical applications. *Applied Energy*, 142, 435–444.
- Sovacool, B. K., Hook, A., Martiskainen, M. ve Baker, L. (2019). Decarbonization and its discontents: A critical energy justice perspective on four low-carbon transitions. *Climatic Change*, 155(4), 581–619. <https://doi.org/10.1007/s10584-019-02521-7>
- Székely, V. ve Novotný, L. (2022). Public transport-disadvantaged rural areas in relation to daily accessibility of regional centre: Case study from Slovakia. *Journal of Transport Geography*, 92, 103034. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2022.03.015>
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2020). *Ulusal akıllı şehirler stratejisi ve eylem planı (2020–2023)*. <https://akillisehirler.gov.tr/wp-content/uploads/EylemPlanı.pdf>
- T.C. Çevre ve Şehircilik Değişikliği Bakanlığı. (2011). *Türkiye'nin iklim değişikliği uyum stratejisi ve eylem planı (2011–2023)*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/editordosya/uyum_stratejisi_eylem_plani_TR.pdf
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2024). *İklim değişikliği azaltım Sstratejisi ve eylem planı (2024–2030)*. [https://iklim.gov.tr/db/turkce/icerikler/files/%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20Azalt%C4%B1m%20Stratejisi%20ve%20Eylem%20Plan%C4%B1%20\(2024-2030\).pdf](https://iklim.gov.tr/db/turkce/icerikler/files/%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20Azalt%C4%B1m%20Stratejisi%20ve%20Eylem%20Plan%C4%B1%20(2024-2030).pdf)
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2012). *Enerji verimliliği strateji belgesi (2012–2023)*. <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120225-7.htm>
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu kalkınma planı (2014–2018)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Planı-2014-2018.pdf
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2015). *Bilgi toplumu stratejisi ve eylem planı (2015–2018)*. http://www.sp.gov.tr/tr/temel-belge/s/109/Bilgi+Toplumu+Stratejisi+ve+Eylem+Planı+_2015-2018
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021). *Ulusal kırsal kalkınma stratejisi (2021–2023)*. <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/UKKS-Strateji-Belgesi.pdf>
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2024). *Ulusal kırsal kalkınma stratejisi (2024–2028)*. <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/0Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/UKKS%20IV.PDF>
- T.C. Ulaştırma Bakanlığı. (2011). *Türkiye ulaşım ve iletişim stratejisi: Hedef 2023 (2011–2023)*. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/93C5Y+Türkiye_Ulasim_veIletisim_Stratejisi.pdf
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020). *Ulusal akıllı ulaşım sistemleri strateji belgesi ve 2020–2023 eylem planı*. <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/ulusal-akilli-ulas-im-sistemleri-strateji-belgesi-ve-2020-2023-eylem-planı.pdf>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2021). *Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı stratejik planı (2019–2023) [Güncellenmiş]*. <https://sgb.uab.gov.tr/uploads/pages/stratejik-planlar/uab-stratejik-plan-guncelleme-16-09-2021.pdf>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2024). *Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı stratejik planı (2024–2028)*. <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/stratejik-yonetim/uab-2024-2028-yayinlanan-16-05-2024.pdf>
- Tejero-Beteta, C., Moyano, A. ve Sánchez-Cambronero, S. (2024). Factors influencing the efficiency of demand-responsive transport services in rural areas: A gis-based method for optimising and evaluating potential services. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 13(8), 275. <https://doi.org/10.3390/ijgi13080275>
- Tonkiss, K. (2006). *Analysis text and speech: content and discourse analysis*. In C. Seale, (2nd ed.), *Researching society and culture*. (pp. 367–383). London: Sage
- Transport Community. (2024). *Sustainable and smart mobility strategy: Monitoring report*. Brussels: European Transport Community Secretariat. <https://www.transport-community.org/wp-content/uploads/2024/12/2024-Sustainable-and-Smart-Mobility-Strategy-monitoring-report.pdf>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları, 2024*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuc-lari-2024-53783>
- Velaga, N. R., Beecroft, M., Nelson, J. D., Corsar, D. ve Edwards, P. (2012). Transport poverty meets the digital divide: accessibility and connectivity in rural communities. *Journal of Transport Geography*, 21, 102–112.
- Verlinghieri, E. ve Schwanen, T. (2020). Transport and mobility justice: Evolving discussions. *Journal of Transport Geography*, 87, 102798. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2020.102798>
- Walker, G. (2012). *Environmental justice: Concepts, evidence and politics*. Routledge.
- White, P. R. (2016). *Public transport: its planning, management and operation*. Routledge.
- Winner, L. (1980). Do artifacts have politics? *Daedalus*, 109(1), 121–136. <http://www.jstor.org/stable/20024652>
- World Bank. (2023). *Colombia - recent economic developments in infrastructure*. World Bank Publications. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/315721468770067432/pdf/303790CO.pdf>
- Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press.
- Ziegler, F. ve Segura, C. (2022). *Rural connectivity in Latin America and the Caribbean*. San José, Costa Rica: Inter-American Institute for Cooperation on Agriculture (IICA). <https://repositorio.iica.int/server/api/core/bitstreams/715734fb-fac7-4222-8ae1-e565f95b6b99/content>

EXTENDED ABSTRACT

Spatial Justice Crisis in Transportation: The Exclusion of Rural Areas from Carbon-Neutral Transport Policies

 Rukiye Gizem Öztaş Karlı

Bartın University, Faculty of Engineering, Architecture and Design, Department of Landscape Architecture, Bartın, Türkiye

This study examines the structural and discursive mechanisms through which rural areas are systematically excluded from Türkiye's national transportation, climate, and development policy frameworks. Even though the decarbonisation of the transport sector has become a strategic national priority, current policy approaches remain predominantly urban-centred, focusing on the following: electric vehicle infrastructure; intelligent transportation systems; and large-scale efficiency-oriented technological interventions. Such strategies, which are focused on urban areas, run the risk of perpetuating long-standing inequalities between metropolitan and rural regions by prioritising technological feasibility and economic productivity over ensuring equitable access to mobility. Drawing on spatial justice scholarship—particularly Fraser's triadic model of redistribution, recognition, and representation, alongside Lefebvre's conceptualisation of the right to the city—the analysis conceptualises the exclusion of rural areas as a multidimensional justice problem embedded within national transition agendas.

The research employs a qualitative document analysis approach supported by thematic analysis. A total of sixteen national-level policy documents, pertaining to transport, development, and climate action, were selected based on explicit criteria concerning temporal scope, national relevance, and strategic influence. The coding and thematic development process was informed by Braun and Clarke's inductive analytical framework, underpinned by Lincoln and Guba's criteria for trustworthiness. This approach aimed to ensure the credibility, dependability, transferability, and confirmability of the research. The codes were derived from repeated discursive patterns, policy framings, and definitional boundaries regarding how rural areas, mobility needs, and low-carbon transitions were described or omitted. These codes were then aggregated into broader thematic categories through iterative synthesis.

The findings reveal three interconnected themes that illustrate the structural and discursive marginalisation of rural contexts. The initial theme, the absence of rural representation, demonstrates that rural mobility is framed almost exclusively through infrastructure and efficiency concerns rather than rights-based or equitable access considerations. It is evident that policy references characteristically generalise the requirements for mobility in relation to urban contexts, thereby resulting in the predominance of rural-specific challenges being rendered largely invisible. The second theme, a technocratic planning paradigm, highlights the dominance of centralised decision-making, guided by technical feasibility and productivity metrics. This approach has been criticised on the grounds that it limits the incorporation of social equity priorities, dilutes local agency, and reinforces hierarchical governance structures. The third theme, the invisibility of rural contexts within carbon-neutral transport strategies, demonstrates that low-carbon investments, digital mobility solutions, and intelligent systems remain predominantly concentrated in urban centres. Consequently, rural communities are positioned as passive beneficiaries rather than active subjects of the transition.

The study concludes that the current planning paradigm in Turkey reproduces spatial injustice by failing to adequately recognise the mobility rights and everyday accessibility needs of rural populations. To achieve a transition that is more equitable and rights-based, the research proposes a policy approach that is holistic. This approach integrates demand-responsive transport models, strengthens rural participation in decision-making processes, and addresses the digital inequalities that shape access to emerging mobility technologies. Such restructuring is imperative not only for the purpose of meeting decarbonisation targets, but also for ensuring that the benefits of sustainable mobility are distributed fairly across geographies.

The article makes a significant contribution to the transport justice literature by empirically demonstrating how national policy frameworks can reify centre-periphery inequalities. Furthermore, it advances a conceptual pathway for developing inclusive, carbon-neutral transport agendas that recognise rural communities as equal stakeholders in the mobility transition.

Keywords: Spatial justice; decarbonized transport; rural mobility.

Correspondence: Rukiye Gizem Öztaş Karlı
e-mail: roztaş@bartin.edu.tr

ARTICLE / ARAŞTIRMA

Beyond the East–West Divide: The Spatial Pattern of High-growth Firms in Türkiye

Doğu–Batı Ayrımının Ötesinde: Türkiye’de Hızlı Büyüyen Firmaların Mekânsal Örüntüsü

Feride Gönel, Hikmet Kaya

Yıldız Technical University, Faculty of Economics and Business Administration, Department of Economics, İstanbul, Türkiye

ABSTRACT

The establishment and growth of new firms play a crucial role in the socio-economic development of regions. Recent research indicates that the geographic distribution of High-growth Firms (HGFs), often referred to as gazelles or leapfrog firms, may help mitigate regional disparities. Birch’s seminal study of the United States in the late 1970s demonstrated that a relatively small number of firms are responsible for generating a substantial share of new employment, prompting subsequent studies to investigate the distinct characteristics and behavioral patterns of these rapidly growing firms. In Türkiye, a large proportion of established firms (41.1%) are concentrated in the Marmara region, particularly in İstanbul, and HGFs are similarly clustered in this area. However, there is limited empirical evidence regarding the geographic distribution and sectoral composition of HGFs across the rest of the country. This study aims to examine the geographic concentration of HGFs outside İstanbul using NUTS-2 regional data and the NACE Rev.2 industrial classification. Firm-level data from 2012 and 2019 are analyzed using the Location Quotient method to identify the regions and sectors in which HGFs outside İstanbul are most concentrated. The results indicate that HGFs are distributed across various regions of Türkiye without a clear east–west divide. A distinct sectoral divergence drives this pattern: while manufacturing HGFs remain anchored in the western industrial core, construction-based HGFs are heavily concentrated in eastern regions, reflecting an infrastructure-led growth trajectory.

Keywords: Geographical concentration; high-growth firms; location quotient; regional development; Türkiye.

ÖZ

Yeni firmaların kurulması ve büyümesi, bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasında kritik bir rol oynamaktadır. Araştırmalar, genellikle ceylan veya sıçrama yapan firmalar olarak adlandırılan Hızlı Büyüyen Firmaların (HBF’ler), coğrafi dağılımları yoluyla bölgesel eşitsizlikler sorununun çözümüne katkıda bulunabileceğini öne sürmektedir. Birch’in 1970’lerin sonlarında Amerika Birleşik Devletleri için yaptığı öncü çalışma, nispeten az sayıdaki firmaların yeni istihdam fırsatları yaratma potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymuş; bu durum, hızlı büyüyen bu firmaların ayırt edici özelliklerini ve davranışsal kalıplarını inceleyen sonraki çalışmalara zemin hazırlamıştır. Türkiye’de yerleşik firmaların büyük bir oranı (%41,1) Marmara Bölgesi’nde, özellikle de İstanbul’da yoğunlaşmıştır ve HBF’ler de benzer şekilde bu alanda kümelenmiştir. Ancak, ülkenin geri kalanında HBF’lerin coğrafi ve sektörel dağılımı konusunda sınırlı ampirik kanıt bulunmaktadır. Bu çalışma, NUTS-2 bölgesel verilerini ve NACE Rev.2 sınıflandırmasını kullanarak, İstanbul dışındaki HBF’lerin coğrafi yoğunlaşmasını incelemeyi amaçlamaktadır. 2012 ve 2019 yıllarına ait firma düzeyindeki veriler, İstanbul dışındaki HBF’lerin en yoğun olduğu bölgeleri ve sektörleri belirlemek amacıyla Lokasyon Katsayısı (Location Quotient) yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar, HBF’lerin belirgin bir doğu–batı ayrımı olmaksızın Türkiye’nin çeşitli bölgelerine dağıldığını göstermektedir. Bu örüntüyü belirgin bir sektörel ayrışma şekillendirmektedir: İmalat sanayisindeki HBF’ler ağırlıklı olarak batı bölgelerinde konumlanırken, inşaat sektöründeki HBF’lerin doğu bölgelerinde yoğunlaştığı görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Coğrafi yoğunlaşma; hızlı büyüyen firmalar; lokasyon katsayısı; bölgesel kalkınma; Türkiye.

Received: 13.06.2025 Revised: 27.01.2026
Accepted: 30.01.2026 Available online date: 23.02.2026
Correspondence: Feride Gönel
e-mail: feride.gonel@gmail.com

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

1. Introduction

Regional development models inspired by firm location theory suggest that a region's growth is significantly linked to the presence of firms within this region (Blair & Premus, 1993). In addition to this perspective, the establishment and growth of new firms are fundamental to regional socio-economic development. Besides, it is suggested that macro decisions taken at the national level for sustainable and balanced growth should be planned with firm-based micro policies determined at the sectoral and regional levels (Fattal-Jaef et al., 2020). Since the traditional sectoral analyses and their resulting policies may be inadequate in a complex competitive environment characterized by intense spatial interactions, it is crucial to combine firm-based analyses with spatial analyses to develop more effective policies. Since the early 2000s, policies have begun to be developed to support the contribution of certain firms to economic and regional development, particularly in developing countries. Research indicates that the geographical distribution of high-growth firms (HGFs), also known as *gazelles* or *leapfrogging firms*, plays a significant role in regional differences and inequalities (Kemp et al., 2000; Mason, 1985).

The concept of HGFs gained recognition in the late 1970s, largely due to Birch's studies (1979, 1981). His findings challenged the prevailing view, showing that a small number of firms were responsible for the majority of new jobs in the U.S. economy. Since these firms were often seen as examples of productive entrepreneurship (Mason, 2016), they were considered influential in supporting existing policies aimed at rapid job creation. Therefore, in an environment where unemployment continues to rise globally, the concentration of these employment-friendly firms in specific regions highlights the impact and benefits of aggregation (Higgins, 1988; Parr, 1973). In this context, one of the objectives of this study is to identify the regions and sectors where HGFs are most concentrated. The fundamental questions we seek to answer are: Which regions in Türkiye are home to HGFs across sectors, and which regions hold the most significant potential? In addition, we explore whether these concentrations follow a particular geographic pattern within the country. The rich literature on the concentration of firms and/or different sectors in Türkiye (Akcigit et al., 2019; Demirez, 2018; Ersoy, 2016; Kaya, 2006; Kaygala" & Reid, 2016; Kirankabes & Arık, 2022) generally finds that spatial patterns evolve, but major metropolitan areas (especially Istanbul, Izmir, Ankara) continue to dominate. For example, Ersoy (2016) notes that clusters of different industries with their own unique internal structures perform better in major cities. However, little is known about the geographic concentration and industrial structure of these HGFs, and no studies have examined the geographic concentration of sectors from the perspective of HGFs. To the best of our knowledge, this study is the first systematic analysis. Determining the policy priorities to be implemented

through the spatial locations of these firms, which have attracted attention with their employment creation in the last two decades, can also help spatial strategic planning. Therefore, understanding the spatial distribution of HGF activities will significantly contribute to improving regional and local development and identifying their potential.

This study is important because it is the first to use HGFs to evaluate sectoral status at the NUTS-2 level. While a few previous studies (Atiyas & Bakis, 2018; TOBB, 2015, 2024) examined HGFs at the NUTS-3 level, data gaps meant that some provinces could not be included. Moreover, those studies were heavily influenced by the weight of the Istanbul region, which dominated most of the results. Indeed, Istanbul may present statistical distortions in the analysis that may arise from its outlier status. Istanbul's disproportionately large economic scale and firm density compared to other major cities like Izmir and Ankara can create a significant distributional imbalance, potentially biasing the measurement results. As a major commercial and economic center with headquarters for major corporations, Istanbul lacks potential local competitors. This suggests that Istanbul should be evaluated separately from other regions of Türkiye. For this reason, this study focuses on identifying HGF concentrations outside Istanbul, drawing on sectoral data at the NUTS-2 level. Moreover, several cities exhibit stronger performance than major metropolitan areas in certain HGF-related indicators, further supporting the methodological decision to exclude Istanbul from the sample.

The first focus of this study is to examine the regional distribution of HGFs based on employment. Then, by analyzing the obtained data with the Location Quotient (LQ), one of the most frequently used statistical methods in clustering, we aim to determine which HGFs are concentrated in which regions and whether the traditional east-west divide is observed. The database of the Annual Business Records Framework provided by TurkStat at the firm level between 2012 and 2019 was used in the study. To observe the change between these two years, only the years 2012 and 2019 were included in the analysis.

Following the introduction, the study consists of the following sections. The second part briefly explains HGFs' conceptual and empirical characteristics. In the third part, we explain the patterns of HGFs in specific sectors in Türkiye, including manufacturing, wholesale and retail, and construction. The geographical concentration of HGFs is examined at the sectoral level using the LQ method in the fourth section, and the final section concludes the study with a discussion of the results.

2. Overview of Conceptual and Empirical Studies on High-growth Firms

Different findings and approaches confirm that there is no single model or single definition that can fully explain HGFs (Henrekson & Johansson, 2010), and the literature shows

that HGFs are defined in different ways depending on the source of growth. While employment growth is a common metric, other metrics such as turnover (sales), market share, physical output, and profit are also used. The most widely used of these definitions is the OECD definition.

From a theoretical perspective, the study of Storey's (1994) three-component hypothesis, which is frequently cited in the literature and covers the period from 1982 to 1994, explains the growth performance of HGFs in terms of entrepreneurship, firm strategies, and firm characteristics. The study identifies different characteristics for each component and states that firms can be examined within the framework of these characteristics.

There are theoretical explanations that emphasize that to achieve HGF status, especially for small-scale ones, it is necessary to reach a minimum efficient scale (Almus, 2002; Audretsch, 1995; Dunne et al., 1989; Hall, 1987; Mansfield, 1962). The search for this minimum efficient scale, suggesting that smaller firms have a greater need for growth, is also implicit in other approaches to explaining HGFs. However, such rapid growth is not unique to small firms; large firms with more financial and human capital can also grow quickly by leveraging these resources.

Another approach emphasizes the firm's internal dynamics through its ability and learning capacity (Ericson & Pakes, 1995; Jovanovic, 1982). According to this model, firms can only learn about their efficiency after entering the market, meaning they are initially uncertain about their survival. However, the learning process begins after entering the market, and they start to grow rapidly to survive. Access to the minimum efficient scale mentioned above is also essential in this approach.

According to the approach based on the likelihood of seizing opportunities for rapid growth in specific environmental or economic conditions, for example, firms established in the financial conditions following the unification of the two Germanies and the fall of the Berlin Wall (in 1990 and 1991) had a significant opportunity for rapid growth. They were more likely to achieve HGF status than those established later. This approach emphasizes that HGFs are affected by the region in which they are located and that regional characteristics also play a role in their growth.

Theoretical explanations that consider HGFs together with start-ups and try to place them more in advanced technology suggest that firms operating in advanced technology-related sectors can grow faster than others (Agarwal, 1998; Almus & Nerlinger, 1999; Audretsch, 1995).

In empirical studies that are extensions of all these theoretical explanations, it is quite difficult to find common stylized

facts of HGFs, but still, some basic features have been revealed in the literature (Blasco et al., 2016; Coad et al., 2014; Goswami et al., 2019). We summarize these defining facts and the results of related empirical studies as follows:

- If firms are sorted by their growth rates, more firms are found at the extremes of the distribution, forming a tent shape. Consequently, only a small number of firms qualify as HGFs. According to OECD (2010), these firms represent, on average, around 3–6 percent of the total business population when their growth is measured by employment and 8–12 percent when measured by turnover.
- Almost all studies in the empirical literature highlight that HGFs generate a disproportionately large share of new jobs compared to non-HGFs (Coad, 2009; Kirchoff, 1994; Picot & Dupuy, 1998; Segarra & Teruel, 2014; Schreyer, 2000).
- HGFs can generally arise from all sizes of firms, but several studies indicate that the majority of HGFs are small and young firms (Daunfeldt et al., 2016; Delmar & Shane, 2003; Delmar et al., 2003; Henrekson & Johansson, 2010; Kirchoff & Greene, 1998; Schreyer, 2000); however, this characteristic cannot be generalized. In a study by age groups, high growth in turnover and staff growth are more common among younger age groups, while only high growth in turnover is observed among older age groups (ETI, 2015).
- Although the common perception is that HGFs are predominantly technology-intensive due to the global rise of tech companies, it is observed that firms from all sectors can achieve HGF status (Daunfeldt et al., 2016; Goswami et al., 2019; Schreyer, 2000).
- The literature emphasizes that firms generally achieve HGF status only once. Empirical studies from different countries show dramatic decreases in the number of firms that persist in their HGF status for extended periods. Therefore, there is no consensus on what incentives firms should have to maintain their HGF status for long (Acs et al., 2008; Coad & Srhoj, 2020; Coad et al., 2014; Esteve-Perez et al., 2022).
- In contrast to most small and medium-sized enterprises (SMEs), which tend to remain focused on domestic markets, HGFs are believed to demonstrate a high degree of internationalization, particularly in export activities (O'Gorman, 2001; Zahra et al., 2000). They are seen as more likely to engage with international markets than their slower-growing counterparts (BIS, 2010).

While Birch's work has been described as a 'revolution' by some scholars, it also faced criticism from others (Armington & Odle, 1982; Brown et al., 1990; Davis et al., 1996; Storey, 1994; Storey & Johnson, 1987). For example, while Storey (1994) emphasized the different dimensions of HGFs (such

as entrepreneurship and firms' strategies), Storey and Johnson (1987) argue that the contribution of these firms to employment is not as significant as Birch claims, and the reason depends on measurement, time period and different firm dynamics. On the other hand, Armington and Odle (1982) criticize Birch's methodology particularly for accepting small establishments of large firms (such as outlets or branches) as the unit of HGFs. The problem of measurement and definition is also encountered in the study of Storey and Johnson (1987). Similarly, Davis et al. (1996) criticize Birch's measurement method and argue that using initial-size bases can bias results toward finding high growth in small units. In another study (Neumark et al., 2011), results indicate that small firms create more jobs on net, but the difference is much smaller than Birch's methods suggest. Furthermore, in the most recent period, a negative relationship between firm size and job creation was found in both the manufacturing and service sectors. In addition, the research by Decker et al. (2014) attributes the decline in the number of young, extremely HGFs to changes in the distribution of firm growth. This suggests that while these firms may drive net employment, their frequency and impact may vary over time and across contexts. The study particularly highlights the distinction between gross firm entry and exit and net employment, which Birch neglects to consider.

Nevertheless, Birch's research inspired numerous subsequent studies (Anyadike-Danes et al., 2009; Daunfeldt et al., 2010; Hart & Oulton, 1996; Henrekson & Johansson, 2010; Mansfield, 1962; OECD, 2010). Several studies have emphasized that these firms continue to grow even during recessions (Anyadike-Danes & Hart, 2017; Anyadike-Danes et al., 2015; Henrekson & Johansson, 2010), thereby contributing to the clarification of these firms.

Despite these common characteristics, the literature on whether HGFs are affected by their location is quite limited. In this context, while factors such as location-specific characteristics, industrial agglomeration, and specialization are known to influence the performance of high-growth potential firms, the nature of their interactions with the regions in which they are located remains controversial. However, some studies, such as Capello (2011), Audretsch and Dohse (2007), and Camagni and Capello (2009), which treat location as an effective production factor, indicate that firms and regions in which they are located are generally not indifferent to location; thus, we can consider that HGFs can benefit from appropriate territorial capital. But, even if a region creates these conditions, it does not guarantee high growth for firms. Consequently, determining whether HGFs are primarily concentrated becomes critical in assessing regional development.

On the other hand, Perroux's (1950) theory of growth poles offers another perspective, suggesting that economic growth

occurs unevenly, emerging from specific "growth points" or "poles" before spreading through the economy in waves of spatial polarization. Industrial growth tends to be concentrated in specific cities or regions, which can lead to polarization. In clusters—defined as geographic concentrations of firms that simultaneously compete and cooperate, the presence of HGFs can further accelerate regional development. The aggregation of these firms or industries can attract new investments and stimulate broader economic activity, as the benefits tend to spread to surrounding settlements, with access to resources or strong transportation networks.

At this point, we encounter Krugman's (1995) and Porter's (1994) views that the spatial concentration of industries, along with a skilled workforce and innovation, can create regional advantage as the primary drivers of growth and competitiveness. While they do not fully explain why some firms grow faster or create more jobs than others, both argue that the concentration of firms in a single location, along with their suppliers and a skilled workforce, can create a self-perpetuating growth cycle for the region, with increased economies of scale and lower transportation costs (Amin, 1999). The literature on this topic emphasizes the importance of location-related factors such as the amount and structure of the region's human capital, the entrepreneurial ecosystem, the institutional structure of the region, and low transportation costs between local and central locations (Arauzo-Carod et al., 2010). However, it is not clear in the literature whether this accumulation is effective in achieving HGF status. With the awareness that HGF cannot be achieved solely by these factors, the fact that each stage of network-based flexible production processes, which have become stronger and more developed in the last two decades, has been shifted to different geographies explains why HGFs in some sectors appear to be geographically dispersed across different locations. On the other hand, we still see a clustered geographical picture in some sectors. One reason for this is the agglomeration economies that arise due to spatial characteristics, while another is the complementary nature of the sector's production process. It is also stated that if clustering tends to act in favor of agglomeration economies, it leads to the concentration of firms in already developed regions that offer greater agglomeration advantages (Kaygalak, 2012).

On the other hand, the aggregation of firms or industries also enables the development of new investments and economic activities, as it has the potential to spread to surrounding settlements, areas providing easy access to raw materials, or regions with strong transportation facilities. However, it is still controversial whether we can evaluate HGFs within the framework of Porter's definition of a group of companies and common institutions operating in a specific industry that is connected by commonalities and complementarities and their geographical proximity (Porter, 2003). Within the

framework of this definition, HGFs do not prioritize establishing partnerships and complementarities with each other. Therefore, it is more accurate to think of these firms as agglomeration economies rather than thinking of them within the framework of clustering. Indeed, in such agglomeration economies, firms come together to benefit from the advantages offered by cities that are beneficial to them.

As a result, promoting the long-term growth of HGFs has become a priority for regional and national policymakers, particularly in developed countries, where they are actively encouraged. For instance, a recent NESTA report emphasizes that supporting these firms in the UK is now deeply integrated into both national and regional industrial strategies, highlighting their outsized contribution to job creation, as well as the importance of local context and clustering (Brown et al., 2014).

3. Spatial Patterns of High-growth Firms in Türkiye

Most empirical studies on HGFs have been conducted in developed countries, with very few examples from developing countries. Determining how HGFs are distributed geographically is crucial to supporting the competitive environment of the regions and benefiting from positive externalities. One of the first studies in Türkiye, which focused on 330 firms within Technology Development Zones (TDZs), found that 25% of the firms in these zones are HGFs. Critically, the vast majority—84% of the surveyed firms—are highly concentrated in only two cities: Ankara and Istanbul (Cansız, 2013). Another study using KOSGEB data found that the share of HGFs in total firms was between 30–38%, with young, micro-sized firms accounting for the largest share. However, this study's reliance solely on SME data excluded large HGFs (Demirez, 2018). The studies that TOBB has been preparing since 2011 are organized in a competition format, listing applicants, and presenting the different features of the HGFs. Initially, employment growth data was lacking. In the study of 2015, the 100 HGFs increased their number of employees by 88% between 2011 and 2013 (TOBB, 2015), while in a recent 2024 study, this number increased by 49.1% between 2019 and 2021 (TOBB, 2024).

Some recent studies examining the factors affecting HGFs in Türkiye have yielded more comprehensive results. For example, studies conducted by Atiyas and Bakis (2018) sought to identify HGFs and their related sectors at the provincial level. Atiyas and Bakis identified firms as "leapfrogging" in both turnover and employment, as well as in both together. Contrary to the literature, firm age was not the determining factor for leapfrogging, while firm size, exporter status, and productivity were found to be significant. In their study, Utku-İsmihan and Pamukçu (2020) found that previous growth performance, human capital and firm size were extremely important factors, while Dalgıç and Fazlıoğlu (2021) found that innovation had a positive and strong effect on HGFs.

3.1. Research Sample

HGFs are essentially characterized by their capacity to create employment over a growth period of 3–4 years. In academic literature, two different types of benchmarks are used to evaluate the employment contribution of HGFs. These studies either compare the employment contribution of HGFs with that of non-HGFs within the total number of firms examined or relate HGFs to aggregates such as total employment growth, unemployment, and the employment contribution of new firms.

Although various metrics such as turnover, market share, and physical output are used in the literature to define HGFs, the OECD definition of employment growth remains the most common metric. Because it offers a standard, comparable, transparent, and methodologically simple framework to identify those firms across different countries and sectors. So, this measure becomes a reliable benchmark in many academic and policy studies. However, the fact that this definition does not consider firms with less than 10 employees is considered an important deficiency in the literature (Daunfeldt et al., 2015). According to the OECD's absolute definition, all firms with an annual growth rate of more than 20 percent over three consecutive years and at least 10 employees at the beginning of the observation period are HGFs. In this definition, growth can be measured by the number of employees or turnover (OECD, 2010).

In this study to identify HGFs, we used the Turkish Statistical Institute's Annual Business Records Framework database at the firm level. The datasets include information on various topics such as employment, year of establishment, sector information according to NACE Rev.2 classification, and NUTS-2 region data. According to the results of a study conducted by the Ministry of Industry and Technology (MoIT, 2023), it is not possible to make generalizations based on provinces because the number of firms in some provinces has fallen below 20. Therefore, NUTS-2 regions were used.

The initial dataset comprised 38.6 million firm-year observations. By applying the OECD definition, we excluded firms with fewer than 10 employees and those with missing establishment dates, which precluded the calculation of firm age. This filtration process yielded 1,976,322 firm-year observations. Subsequently, the exclusion of firms located in Istanbul further reduced the sample to 1,315,577 observations. While a total of 16,275 observations achieved HGF status across Türkiye during the analysis period, the final sample consists of 10,164 HGF observations after excluding Istanbul.

The basis of this calculation is the selection of firms with annual growth rates of 20% or more for three consecutive years and directly aligns with a key policy issue: job creation. This number also includes firms that closed between 2009 and 2019 or firms that may change the number of employees they employ each year. For example, changes in the number

of employees a firm has may turn it into a medium-sized firm one year and a small firm the following year.¹ Due to the high mobility of firms opening and closing in Türkiye, it is possible that a firm observed in any given year may not be included in the database after three or five years or its number of employees may fall below 10. Since the OECD definition uses data from the last 3 years, we took 2012 as the starting year. We also included the beginning (2012) and the end (2019) years in the analysis to be able to make observations about the persistence of HGFs after 8 years.

In the study, all sectors at the NACE 2 level are aggregated into five groups of sectors: agriculture and mining sectors (A and B), manufacturing industry (C), construction sector (F), wholesale and retail sector (G), and others which includes services. Although we anticipated that treating the manufacturing industry as a single group would present some limitations due to its inherent heterogeneity, this aggregation was considered an economically rational choice, as the fundamental issue is the geographical concentration of HGFs and their contribution to employment. Similarly, the existence of common factors such as export or R&D incentives also justifies such groupings in firm growth analyses. Furthermore, aggregation is important for understanding whether HGFs have a tradable production base.

3.2. Descriptive Statistics on High-growth Firms in Türkiye

In Türkiye, HGFs account for a relatively small share of total firms. During the period under consideration, this share, which stood at 1.57% in 2012, has gradually decreased, falling to 0.7% in 2019. In the study, where we included firms with 10 or more employees, the number of HGFs decreased from 1745 in 2012 to 873 in 2019, indicating a 50% decrease. Although the number of HGFs declined, the average number of employees in those firms increased by 15%, from 146 in 2012 to 168 in 2019. In contrast, non-HGFs experienced a comparatively modest growth in average employment of approximately 9.5% over the same period, increasing from 47 to 51 employees. Although this study will not focus on the reasons behind the decrease in the number of firms, we can say that this dramatic decrease is due to the impact of some negative macroeconomic factors generally observed in the Turkish economy after 2011 (Öniş, 2019). Beginning with the 2008–09 global crisis, macroeconomic pressures such as external financing volatility, tighter domestic liquidity conditions, increased financing costs, and restricted access to credit for SMEs led to a wave of firm failures and business closures.

During this process, companies that survive and continue to grow may be considered more productive. Indeed, an

Table 1. Characteristics of High-growth Firms (HGFs) in Türkiye*, 2012 and 2019

	2012	2019
Total Number of HGFs (inc. Istanbul)	2.758	1.384
Number of HGFs (exc. Istanbul)	1.745	873
Share of HGFs in Total Firms (%)	63.3	63.0
Average Employment of HGFs	146.63	168.67
Average Employment of non-HGFs	47.08	51.52
Number of Exporter HGFs	402 (23%)	190 (21%)
Number of Young HGFs	369 (21%)	239 (27%)
Number of Small-sized HGFs	683 (39%)	311 (35%)
Number of Medium-sized HGFs	866 (49%)	451 (51%)
Number of Large-sized HGFs	196 (11.2%)	111 (12.7%)

*: Unless otherwise stated, Türkiye figures include regions other than Istanbul. The parentheses show their shares in total HGFs. Small-sized firms: 10 to 49 persons employed, Medium-sized: 50 to 249 and Large-sized: 250 or more persons employed. Firms established 5 years ago or earlier are considered young firms. Source: Authors' own calculations.

increase in the average number of employees can lead to companies with high growth potential being characterized as productive firms.

As commonly observed in the literature, HGFs have disproportionately higher employment than non-HGFs in Türkiye. In 2012, non-HGFs had an average of 47 employees, while employment-based HGFs had an average of 146. By 2019, the average number of employees in HGFs had increased to 168 (Table 1).

Table 1 shows that HGFs provide more employment than non-HGFs, both in terms of average number of employees and the rate of increase in employment. These figures support the main argument in the HGF literature that a small number of firms may contribute disproportionately to employment growth in the Turkish case.

Although it is stated in the literature that HGFs are based on exports (Brown & Mason, 2010; Dobbs & Hamilton, 2007; OECD, 2010), the situation is different in Türkiye. Across all 25 regions, the share of exporting HGFs is approximately 20% on average; this share has even decreased from 23% in 2012 to 21% in 2019.

As a result of the tendency in the literature to evaluate HGFs using frameworks developed for start-ups, empirical findings indicate that HGFs are generally young firms.² However, in Türkiye the share of young HGFs is 21% in 2012 and 27% in 2019.

¹ Firms with 10–49 employees are considered small, those with 50–249 employees are considered medium, and those with more than 250 employees are considered large-sized firms.

² Firms that have been operating for 5 or less years are considered young firms.

Table 2. Average Employment of High-growth Firms (HGFs) and non-HGFs by Region, 2012 and 2019

2012			2019		
Regions	HGFs	non-HGFs	Regions	HGFs	non-HGFs
TRAI	210.43	30.76	TR82	380.67	37.45
TRCI	180.81	47.65	TR63	315.38	43.85
TR2I	174.65	44.33	TR5I	275.55	59.70
TR5I	172.98	58.43	TRC2	259.00	36.63
TR10	170.4	54.97	TR72	213.69	42.56
TR63	162.88	37.39	TR22	204.82	35.60
TR62	154.49	41.76	TRC3	192.00	35.24
TRC2	148.55	35.67	TR83	181.61	34.92
TR6I	147.92	43.28	TR6I	164.13	47.26
TR32	147.79	36.63	TR10	161.50	62.23
TR33	127.78	42.38	TRCI	159.98	54.01
TR4I	127.37	48.18	TRB2	157.00	36.62
TR83	123.77	30.69	TR62	150.20	43.82
TRB2	116.75	38.91	TR2I	143.38	47.81
TR3I	115.99	43.28	TR3I	133.88	45.98
TR72	113.43	41.22	TR90	131.76	33.18
TR22	105.00	31.88	TR32	131.33	36.63
TRA2	100.42	25.53	TR42	130.33	49.44
TR42	95.95	43.39	TR33	127.56	48.11
TRBI	91.87	31.86	TR4I	127.09	51.54
TR8I	87.19	48.49	TR8I	121.50	47.68
TR90	82.58	31.23	TRBI	82.72	35.98
TR52	80.73	39.92	TR52	79.65	41.78
TR7I	79.48	29.90	TRA1	74.50	35.22
TRC3	69.36	30.42	TRA2	69.33	27.02
TR82	64.42	33.19	TR7I	43.60	33.53

Source: Authors' own calculations.

On the other hand, almost half of the HGFs in Türkiye are in the medium-sized company category. The share of small-scale HGFs, which rank second, decreased from 39% in 2012 to 35% in 2019. Although an increase in its share is observed over time, the share of large-scale HGFs is 11.2% in 2012 and 12.7% in 2019.

Although the Istanbul and the rest of the Marmara Region constitute almost half of the HGFs, it is not at the top of the list of regions with the highest average employment. For example, while the top 5 regions with the highest average employment in HGFs in 2012 were TRAI, TRCI, TR2I, TR5I and TR10, in 2019 this ranking was TR82, TR63, TR5I, TRC2 and TR72 (Table 2). While both the eastern and western regions of Türkiye were at the top in 2012, this ranking shifted more towards the inner regions in 2019.

Table 2 shows that there were significant changes in the average employment figures of HGFs by region between the two years. While the average employment of HGFs in 11 regions, especially TRAI (Bayburt, Erzincan, Erzurum) and TR7I (Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Nevşehir, Niğde), decreased, the average employment levels of non-HGFs increased. The average employment rates of HGFs in other regions show an increase of at least 50%. Among these regions, the highest increases are in TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop) and TRC3 (Batman, Mardin, Şırnak, Siirt).

As shown in Table 3, over time, the share of HGFs has contracted in all sectors except others. According to this table, 31.17% of employment-based HGFs in 2012 were in the manufacturing industry. This was followed by the services sector (27.2%), the wholesale and retail sector (22.86%), and the

Table 3. Sectoral distribution of High-growth Firms outside Istanbul, 2012 and 2019 (%)

Sectors	2012	2019
Agriculture-mining	2.4	2.4
Manufacturing	31.17	29.43
Construction	16.27	11.11
Wholesale-retail	22.86	14.43
Services	27.2	42.6

Source: Authors' own calculations.

construction sector (16.27%). The share of the agriculture and mining sector is minimal at 2.4%, and it remained unchanged in 2019. As of 2019, 42.6% of HGFs are concentrated in the "others" category, which includes services outside the construction and wholesale-retail sectors, reflecting Türkiye's ongoing structural transformation towards the service sector.

4. Geographical Concentration of High-growth Firms in Türkiye

Identifying which HGFs are concentrated in specific regions and in specific sectors compared to the national level can provide valuable insights for economic decision-makers. This information enables policymakers to prioritize sectors for focused efforts, leading to more effective resource allocation for regional development and giving more substantial support for areas with high growth potential.

There are several measures to calculate concentration, such as the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) or the Ellison-Glaeser Index (EG). However, HHI and EG, which are widely used in the literature, are measurements focused more on static industrial or market concentration rather than the spatial distribution of economic activities. They need relatively more complex data, such as firm-level market share, which makes the calculation more difficult. They aggregate data across firms or industries to obtain a single concentration score, which obscures differences between individual firms' growth trajectories. To capture regional aggregations in a more practical, direct, and transparent way, we use the LQ.

4.1. Location Quotient

Many data, such as value-added, export, and production values, can be used in determining the specialization coefficient. However, due to limited data, employment data is used in many studies. Therefore, our study calculated the LQ using employment and local unit (workplace-firm) data to determine the concentration. LQ is an analytical measure used to compare the industrial specialization of a region with a larger geographic area, usually a country; it is calculated by determining the ratio of an industry's contribution to a particular economic indicator (such as earnings, GDP of metropolitan areas, employment, etc.) to the regional total. Since LQ is methodologically

straightforward, it is one of the simplest tools for measuring regional specialization and allows easy comparison across regions or time periods. It is a widely accepted alternative for analyzing regional specialization patterns using available data.

Since it is a method that can be used for any economic activity, provided that the data to be compared is available, the calculation was made using the employment of HGFs. The formula used in this context is as follows:

$$LQ = \frac{e_{ij} / \sum e_j}{E_{ij} / \sum E_j}$$

e_j : employment of HGFs in sector i in region j

$\sum e_j$: total employment in the region

E_j : employment of HGFs in the country

$\sum E_j$: country's total employment

We use the LQ to measure both the regional concentration of HGFs and the sectoral concentration among HGFs. A LQ greater than 1 means that the sector/HGF is more concentrated than the Turkish average in the region, while a ratio less than 1 means that it is below the Turkish average. The critical threshold of the concentration value in the analyses varies in some studies. Therefore, it is a controversial issue from which threshold the localization coefficient value will start. In some studies, conducted on a sectoral basis, the concentration threshold value is accepted as 1.00 (Cromley & Hanink, 2012; Munandar et al., 2017), while in some studies the threshold value is accepted as 1.25 (Baer & Brown, 2006). There are even studies that identify 2.00 as the limit of regional specialization (McCord & Ratcliffe, 2009; Virtanen et al., 2001; Yuanyuan & Bingliang, 2017), on the other hand, there are studies that consider this threshold low and indicate that it should be 3.00 and above (Malmberg & Maskell, 2002).

When the more accepted threshold value of 1.25 is used, the evaluation of the results is as follows:

$LQ < 1.00$: There is no regional concentration

$1.00 \leq LQ < 1.25$: The HGFs are candidates for concentration

$1.25 \leq LQ < 2.00$: Regional concentration has started for HGFs

$2.00 \leq LQ < 3.00$: HGFs have high concentration in the region

$LQ \geq 3.00$: HGFs have reached full concentration level in the region.

We calculated the LQ of employment-based HGFs. According to the calculations, the distribution of firms in 2012 and 2019 is as shown in Figure 1.

4.2. Findings

The localization quotient analysis for Türkiye was first conducted using employment-based HGFs to determine the LQ for 2012 and 2019. According to this analysis, six regions showed concentration exceeding the 1.25 threshold in 2012

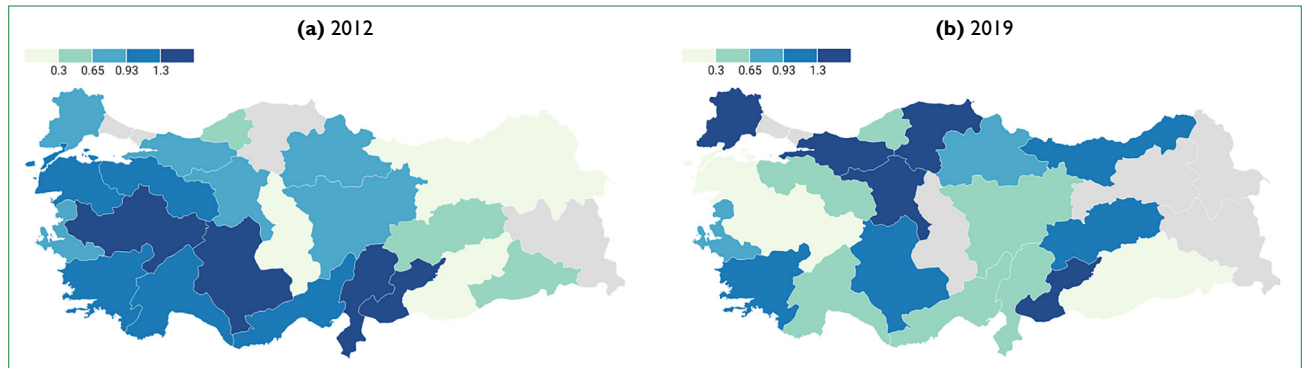

Figure 1. HGF concentration in Türkiye using LQ.

HGF: High-growth Firms; LQ: Location Quotient.

(Fig. 1a). These are TR21, TR32, TR62, TR63, TR41, and TRC1. It is noteworthy that the concentration is in regions close to Türkiye's borders. Two of these regions are on the west side of the country (TR21 and TR32), two in the Mediterranean (TR62 and TR63), one in northeastern Anatolia (TR41), and one in southeastern Anatolia (TRC1). However, by 2019, most of these regions no longer exhibited high HGF concentrations (Fig. 1b). Only TRC1 (Adıyaman, Gaziantep, Kilis) and TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye) regions remained as regions with high HGF concentrations. The expansion of the local market, particularly in Hatay and Kilis, which host a large number of Syrian refugees, can be considered to have encouraged the rapid growth of firms run by both refugees and locals. In TRC1, the high concentration coefficient and its persistence are closely related to the presence of organized industrial zones, particularly in Gaziantep. It can also be considered that border regions benefit from export opportunities, external demand, and cross-border supply chains. However, HGF concentrations are higher in new regions such as TR51, TR61, TR82, TRC2, and TRC3; suggesting, at first glance, a shift in concentration from west to east.

One of the results we observed in the comparison between these two years is that the TRC1 region and TR63 region, which can be considered the hinterland of this region, emerged as a central hub for HGFs.

Another striking point in this context is that regional inequality in Türkiye has not been significantly reflected in the concentration of HGFs. In this study, we did not find a significant concentration even in the regions around Istanbul. There is even a decrease in HGF concentration in some critical Western regions, as seen in Figure 1b. For example, the TR41 region (Bursa, Bilecik, Eskişehir), which had an HGF concentration of 1.28 in 2012, lost this characteristic and decreased to 0.62 in 2019. Similarly, the TR33 region (Afonkarahisar, Kütahya, Manisa, Uşak) is one of the regions with decreasing HGF concentration; from 1.60 in 2012 to 0.27 in 2019. We can observe a similar pattern in TR22 (Balıkesir, Çanakkale), TR61 (Antalya, Burdur, Isparta) (Table 4).

Figure 1a, b show that the regional concentrations of HGFs throughout Türkiye do not display a clear distinction between the eastern and western regions. It is quite important and striking that the regional dual structural feature of Türkiye, which has often been highlighted in multidimensional regional studies for many years, has not appeared in the distribution of HGFs. For example, the Ministry of Industry and Technology's study (MoIT, 2023) on HGFs indicates that the firms in question are dispersed across developed industrial zones. Similarly, although mainly focused on manufacturing clusters, Demirez (2018), notes that production centers are dispersed in the nearby and newly developing centers of Ankara and various production centers in Anatolia. In another study focused on the regional distribution of firm sizes, Kent and Donduran (2020) found that firms of different sizes were unevenly distributed across regions between 2005 and 2015, with the share of large firms declining over time in regions such as TR31, TR21, TR41, and TR32. Overall, these findings suggest that the distribution of firms in Türkiye is moving away from a sharp east-west divide, thus pointing to the importance of examining local and firm-level dynamics to better understand how growth occurs, moving beyond macro-regional comparisons.

Especially from 2012 to 2019, the concentration has been shifting from the West to the East and from the South to the North. Although the clustering pattern in coastal regions suggests that natural factors initially affected the concentration of HGF activities, over time the location coefficient (LQ) of HGFs in terms of employment has been decreasing significantly in certain regions. As a result, HGFs are mainly moving away from the West, but some western regions (such as TR21 and TR32) continue to host these firms as of 2019.

According to LQ calculations, the sectoral concentration figures of HGFs in 2012 and 2019 are shown in Figure 2 and Table 5. As seen in the figures, the sectoral concentrations of HGFs show significant differences among themselves and between the two years under consideration.

Table 4. Location Quotient (LQ) Calculations of High-growth Firms

2012	LQ-	2019	LQ
TR21	0.75	TR21	2.08
TR22	1.08	TR22	0.07
TR31	0.91	TR31	0.67
TR32	0.99	TR32	1.02
TR33	1.60	TR33	0.27
TR41	1.28	TR41	0.62
TR42	0.89	TR42	1.71
TR51	0.78	TR51	1.56
TR52	1.32	TR52	1.21
TR61	1.21	TR61	0.57
TR62	1.20	TR62	0.64
TR63	1.78	TR63	0.35
TR71	0.28		
TR72	0.92	TR72	0.46
TR81	0.37	TR81	0.50
TR82	0.00	TR82	3.55
TR83	0.88	TR83	0.78
TR90	0.02	TR90	0.93
TRA1	0.07		
TRA2	0.30		
TRB1	0.30	TRB1	1.22
TRB2			
TRC1	1.59	TRC1	1.77
TRC2	0.17	TRC2	0.20
TRC3	0.40	TRC3	0.10

Source: Authors' own calculations.

The first notable difference between the two years is the decline in regional concentration within the agricultural sector (Fig. 2a, b), attributed to the decrease in employment-based HGFs. In 2012, there are 3 regions where the agriculture sector has a high concentration exceeding the 2.00 threshold;³ these regions are TR32 (Aydın, Denizli, Muğla), TR51 (Ankara), and TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop) which are in central and western Anatolia. The number of regions exceeding the threshold of 2 increased to 4 in 2019 (TR21, TR51, TR90, and TRA2). A study conducted by Unal (2014) to examine the situation of two regions failing to reflect their agricultural potential in firm growth revealed that, despite the region's continued

agricultural dominance, furniture, wood, and cork products, which belong to the manufacturing industry, were designated as the only three-star sectors.⁴ Wood and wood products are also the sector that provides the most employment in the region. Although the agricultural potential of the TR82 region was once attractive to HGFs, this specialization appears to have disappeared over time and their concentration in manufacturing and wholesale and retail sectors has increased.⁵ TR51 maintains its high concentration in both years, whereas HGF concentration is no longer observed in the TR32 and TR82 regions. The TR51 region also points to a high concentration rate in agriculture in the study conducted by TÜSIAD (2005), which examined the sectoral-regional concentrations in Türkiye. The main reasons why the TR51 region had a high HGF concentration in both years can be attributed to the fact that the region ranks first in the production of many agricultural products and third after Konya and Şanlıurfa in terms of arable land with 11.9 million decare. In addition, the region acts as a logistic junction in the trade between the west and the east and the north and the south due to its geographical location.

Figure 2c, d show that high manufacturing industry concentration is predominantly in the Istanbul hinterland with TR41, TR42, and TR21, in the Izmir hinterland with TR22, TR32, TR33 and on the TR62-TRC1 eastward axis. This picture does not change much in 2012 or 2019; only TR32, TR63, TR72, and TR81 (Bartın, Karabük, Zonguldak) regions have gradually shifted from being regions where manufacturing industry concentration began to being regions where regional concentration disappeared. Particularly, the TR81 region, where public manufacturing industry investments are concentrated, lost this characteristic in 2019. On the other hand, while there was no concentration of manufacturing industry in the TR82, TR83, and TRB1 in 2012, the sector achieved full concentration in these regions by 2019. Notably, the concentration levels of the manufacturing industry in the TR21 and TR82 regions have increased significantly.⁶ The main reason for this increase can be attributed to the significant industrial assets located along the D-100 highway axis in the TR21 region, especially in the districts of Çorlu, Çerkezköy, Kapaklı, Ergene, Lüleburgaz and Muratlı. Furthermore, the increasing clustering of wood, cork, and pulp and paper products in the TR82 region (Alsaç, 2010) may contribute to the rising concentration of HGFs in the region's manufacturing industry.

The most striking and significant difference is observed between the manufacturing and construction sectors. In contrast to the manufacturing industry, the construction clustering is in the eastern regions of Türkiye - Figure 2e, f show that

³ In 2012; TR32 (LQ: 2.45), TR51 (LQ: 2.53), TR82 (LQ: 4.16). In 2019; TR21 (LQ: 2.46), TR51 (LQ: 2.65), TR90 (LQ: 2.71), TRA2 (LQ: 2.64).

⁴ In terms of cluster analysis, a sector can receive 3 stars if it receives a value higher than the threshold value in terms of size, dominance, and specialization criteria.

⁵ The LQ value of the wholesale and retail sector in the TR32 region increased from 0.88 to 1.75, whereas in the TR82 region, the LQ value in the manufacturing industry increased from 0.57 to 3.73.

⁶ The LQ value of the manufacturing industry in the TR21 has increased from 1.06 in 2012 to 3.08 in 2019.

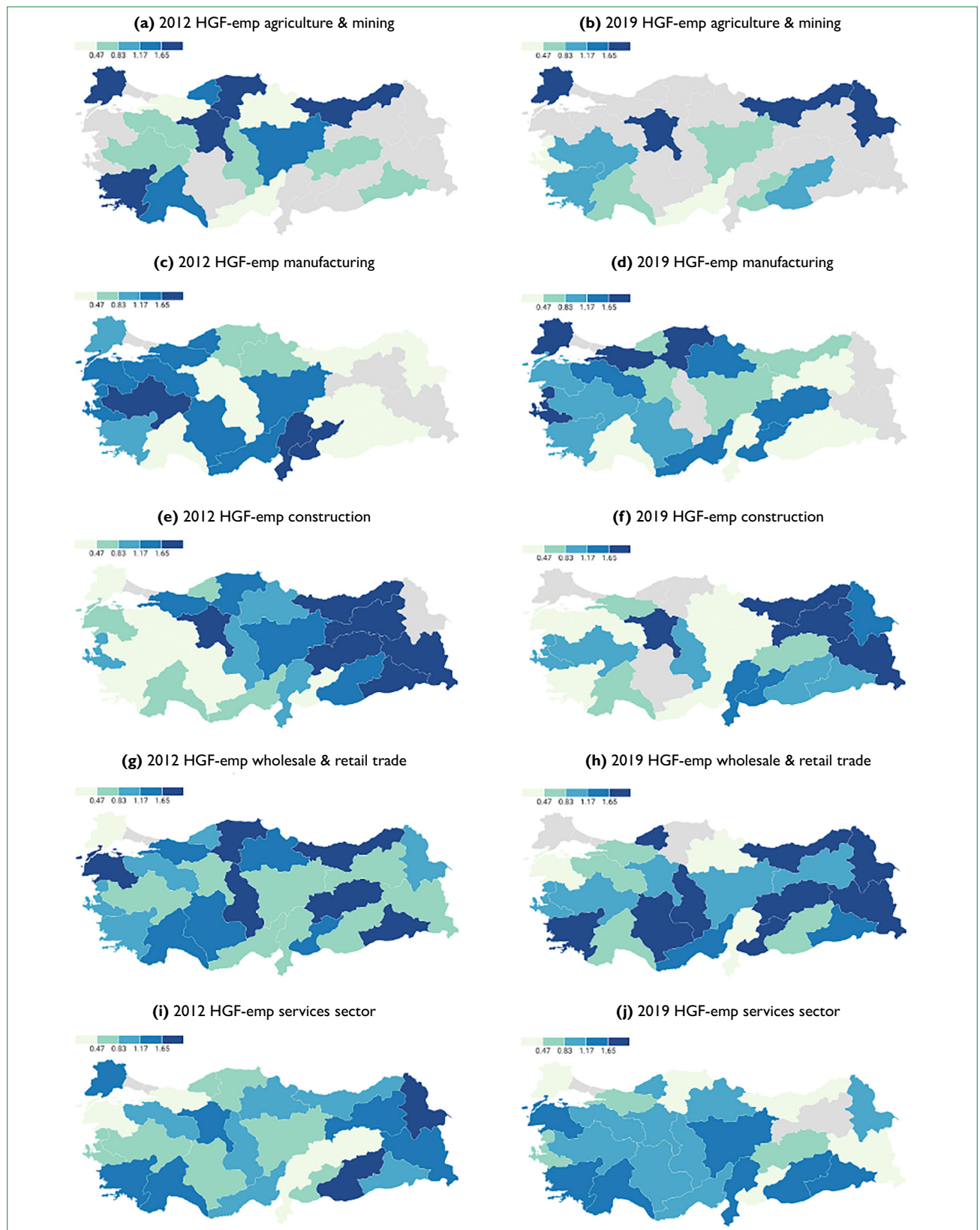

Figure 2. Sectoral concentration of employment-based HGFs.

The maps are based on LQ calculations given in the appendix. HGF: High-growth Firms; LQ: Location Quotient.

Table 5. Location quotient calculations of high-growth firms by sector and regions

	Agriculture&Mining		Construction		Manufacturing		Wholesale & Retail		Services	
	2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019
TR21	1.83	2.46	0.15		1.06	3.08	0.36		1.54	0.34
TR22			0.57	0.19	1.24	1.00	2.76	0.22	0.36	1.47
TR31		0.18	1.15	0.83	1.20	2.14	1.13	0.92	0.75	0.55
TR32	2.45	0.97	0.22	0.25	1.09	0.88	0.88	1.74	1.23	1.18
TR33	0.83	1.16	0.46	0.87	1.77	1.08	0.63	1.03	0.69	0.97
TR41	0.73		0.43	0.29	1.31	1.48	1.00	0.67	1.00	1.13
TR42	0.09		1.36	0.69	1.31	2.42	1.57	0.60	0.37	0.53
TR51	2.53	2.65	1.68	1.79	0.41	0.49	0.47	0.83	1.29	0.87
TR52			0.45		1.49	1.04	1.37	3.50	0.73	0.99
TR61	1.49	0.55	0.82	0.53	0.31	0.39	1.63	0.52	1.44	1.57
TR62	0.23	0.11	0.63	0.39	1.37	1.31	0.76	1.48	0.98	1.03
TR63			0.90	1.44	1.89	0.42	0.80	0.16	0.37	1.34
TR71	0.47		1.00	0.86	0.36		2.26	4.25	1.13	1.09
TR72	1.42	0.55	1.21	0.20	1.37	0.51	0.55	0.89	0.69	1.565
TR81	1.22		0.78		1.45	0.73	1.00	3.75	0.66	1.10
TR82	4.16		1.49		0.57	3.73	2.05		0.50	0.21
TR83	0.18		1.15	0.15	0.76	1.62	1.46	0.35	1.01	1.15
TR90	1.83	2.71	1.68	2.69	0.04	0.61	1.96	1.87	1.10	0.33
TRA1			2.39	5.12		0.28	0.47	1.15	1.51	
TRA2		2.64		1.64	0.11		0.85	2.32	2.43	0.94
TRB1	0.64		3.28	0.47	0.30	1.50	1.69	2.38	0.26	0.77
TRB2			2.23	3.54			0.60	4.64	1.53	0.12
TRC1		0.79	0.21	1.35	1.89	1.46	1.26	2.50	0.52	0.42
TRC2		0.89	1.44	0.84	0.23	0.17	0.48	0.50	1.75	1.55
TRC3	0.57		1.82	1.06	0.22	0.34	1.82	1.17	1.01	1.35

Source: Authors' own calculations.

this trend continued in 2019, albeit at a weaker rate. Particularly in some regions, sector concentration is either not seen or has decreased significantly. For example, in the TR82 region, where the construction sector began to concentrate in 2012, no such concentration was observed in 2019. Similarly, regions such as TRB1 (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli), TR83 (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat), TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat) and TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa) experienced an initial rise in sector concentration, but this trend has dissipated mainly by 2019. The most notable change occurred in the TRB1 region, where a previously high concentration of the construction sector ($LQ=3.28$) dropped significantly by 2019 ($LQ=0.47$). We observe that the concentration values of the construction sector increased significantly from 2012 to 2019,

mainly in the eastern and southeastern regions (TRA1, TRA2, TRB2, and TRC1). Among these, especially in the TRA2 and TRC1 regions, while there was no sector concentration in 2012, the sector started to specialize in the region in 2019.⁷

A notable shift occurred in the services sector between 2012 and 2019. While traces of a clustering trend towards the eastern regions of Türkiye were seen in 2012, this trend was completely reversed in 2019, and the concentration turned towards the west. In fact, the concentration of the service sector has started in regions such as TR22, TR72, and TR63, where there was no sectoral concentration in this sector before. Similarly, the fact that the TRA1 and TRA2 regions were identified as having potential for winter tourism (Alsaç, 2010)

⁷ The LQ value of the wholesale and retail sector in the TRB2 has increased from 0.60 in 2012 to 4.64 in 2019. In other regions with high concentrations increases from 2012 to 2019, LQ values increased from 1.37 to 3.50 for TR52, from 2.26 to 4.25 for TR71 and from 1.00 to 3.75 for TR81, respectively.

within the scope of the National Clustering Policy Development Project carried out by the Undersecretariat of Foreign Trade may have been effective in the rapid growth of companies operating in this field in the region.

On the other hand, in the regions of TR32, TR61, TR22, and TR51, where commercial and tourism activities are concentrated due to international ports and free zones, the concentration value of the service sector is relatively higher compared to the manufacturing industry. The TR61 and TR32 regions, which include Antalya and Bodrum, known for their vibrant tourism sectors, are home to many high-growth potential companies operating in the tourism and hospitality sector.

5. Conclusion

Regional development models based on firm location theory suggest that a region's development is influenced by the firms within that region. Inspired by this model, our study analyzes sectoral concentration in Türkiye by focusing on HGFs in each region. Determining the regions where HGFs are clustered is parallel to the benefits provided by sectoral clusters. Therefore, raising awareness in these areas can facilitate the development of basic infrastructure, attract more qualified labor and, most importantly, more investors with HGF potential, and ultimately improve the regional economy. Within this framework, strategic regional planning focused on regional strengths can direct resources to areas where a concentration of firms with high-growth potential is observed. This will ensure that firms' growth potential is recognized, and their sustainability is enhanced.

HGFs emerged as a recognized phenomenon in the late 1970s and rapidly found an undeniable place in the literature. Policymakers focus mainly on HGFs due to the importance of increasing employment and creating new jobs. Therefore, policies that support the persistence of HGFs have become a priority for regional and national policymakers in both developed and developing countries. In other words, understanding the behavior of HGFs and their status in a country's economy becomes more valuable for decision-making for national and regional development. However, there is no single, established explanation in the literature for their high growing patterns. Therefore, our study focused on the regions where these firms are located.

Using the LQ method, this study focused on the concentration of HGFs at the NUTS-2 level and their concentration in various sectors, along with firm-level employment data. According to the OECD definition, HGFs among firms with 10 or more employees that achieved employment growth of at least 20% or more in the last three years were considered. Considering the undeniable importance and dominant role of Istanbul in the Turkish economy, it was preferred to focus on other regions and only data obtained from firms with high growth potential outside Istanbul were used.

According to the findings of our study, the geographical distribution of HGFs in Türkiye between 2012 and 2019 reveals a dynamic and evolving regional structure that challenges the widely held perception of a regional divide in the country. Despite Türkiye's well-documented East-West divide in socio-economic development, the concentration of HGFs does not align with this pattern. Instead, the data suggest a spatial diffusion and diversification of HGF activity across the country.

While at the beginning of the period (2012), HGF geographical concentrations were observed in border and coastal regions (e.g. TR21, TR32, TR62), by 2019 we understand that there is a clear shift in growth potential away from the Istanbul-centered core and towards the central, eastern and southeastern regions (especially TRC1 and TR63). This situation suggests that entrepreneurial dynamism has begun to create new regional centers. In addition, activities carried out through incubation centers/İŞGEMs (Business Development Centers) in smaller provinces (Entrepreneur Support Program) and the widespread institutional linkages with universities may also play a role in this outcome.

Sectoral analysis partially supports this evolution. Manufacturing, once only dominated by the western and Istanbul's hinterland regions, is showing increasing activity in regions such as TR82 and TR83. However, our findings show that the manufacturing sector still dominates the western regions of Türkiye. Particularly in the regions considered as the hinterland of Istanbul, the concentration of the manufacturing industry is higher than in other sectors. Therefore, even if the Istanbul region is excluded, this structure suggests that polarization within Türkiye remains concentrated in the manufacturing industry, particularly in the hinterland of Istanbul. Despite this, there are regions with the potential for concentration in the manufacturing industry, especially in central Anatolia and the Eastern Mediterranean. Central Anatolia particularly confirms this potential due to its location at the intersection of Türkiye's main transportation and logistics corridors, railways, highways and motorway networks connecting west-east and north-south directions. The Eastern Mediterranean region benefits from proximity to ports and export routes, particularly the Port of Mersin, which is a key logistics hub for both the domestic and Middle Eastern markets. Therefore, to eliminate regional inequality, it may be advisable to focus on manufacturing industry incentives in regions with HGFs, such as TR62 (Adana, Mersin) and TR83 (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat).

On the other hand, the construction sector has a notable concentration in the eastern regions. This is not surprising considering that Türkiye has preferred a construction-centered growth model for the last 20 years. The concentration

of the construction sector in the eastern regions can be attributed to the construction of hydroelectric power plants (HEPP) in the region. For instance, the completion of two of Türkiye's 10 largest HEPPs—Beyhan and Yukarı Kaleköyü—in the TRB1 region (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli) in 2014 and 2018, respectively, may have contributed to the sharp decline in sectoral concentration in this region. The LQ for TRB1 decreased from 3.28 in 2012 to 0.47 in 2019.

Similarly, the dams started in the TRC2 region (especially in Diyarbakır) in 2008–09 and put into operation after 2020 can be cited as an example of this. As a result, the concentration of the construction sector in this region has probably decreased with the completion of the dam, and the LQ for region TRC2 decreased from 1.44 in 2012 to 0.84 in 2019. In addition to dam construction in the region, the development of infrastructure projects, including transportation networks and urban development, is also considered effective in fostering the emergence of HGFs. The growth of the construction sector in the east contrasts with its decline in formerly active regions, while the service sector is shifting westwards with growth in tourism-oriented coastal regions such as TR32 and TR61.

Besides, the rising construction sector in the eastern regions is accompanied by the services and wholesale and retail trade sectors, which also increases LQ values in these regions. For instance, in the TRB2 (Bitlis, Hakkari, Muş, Van), which is notable in the eastern part of Türkiye and is under the 6th investment incentive zone, the wholesale and retail sector has reached a full concentration level, and the LQ value increased from 0.60 in 2012 to 4.64 in 2019. This is consistent with earlier studies that identified the region's competitive sectors. For instance, a 2019 study by Deliktaş and Çelik on the TRB2 region concluded that the wholesale and retail sector is strong in terms of employment and the number of firms, and shows potential for specialization (Deliktaş & Çelik, 2019).

Our study has also raised some questions about whether Türkiye has the potential to produce HGFs regionally. As a result, examining the HGFs regionally over a more extended period will allow for the determination of regions that consistently produce HGF. Additionally, conducting a more detailed sectoral review will be insightful for sector-specific evaluations.

Determining the geographic concentration of HGFs will also open the door to regional strategic planning. Regional recovery opportunities may arise from the strategic location choices made by companies to maximize their growth potential and the deliberate planning policies implemented by governments to promote specific spatial advantages (Appendix I).

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: Since this study does not involve human participation, obtaining informed consent was not required.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – F.G., H.K.; Conceptualisation – F.G., H.K.; Research design and structuring – F.G., H.K.; Methodology – F.G., H.K.; Data sources and documentation – F.G., H.K.; Data collection and/or processing – F.G., H.K.; Data analysis and/or interpretation – F.G., H.K.; Mapping/visualisation – F.G., H.K.; Literature review – F.G., H.K.; Writing – original draft – F.G., H.K.; Writing – review and editing – F.G., H.K.

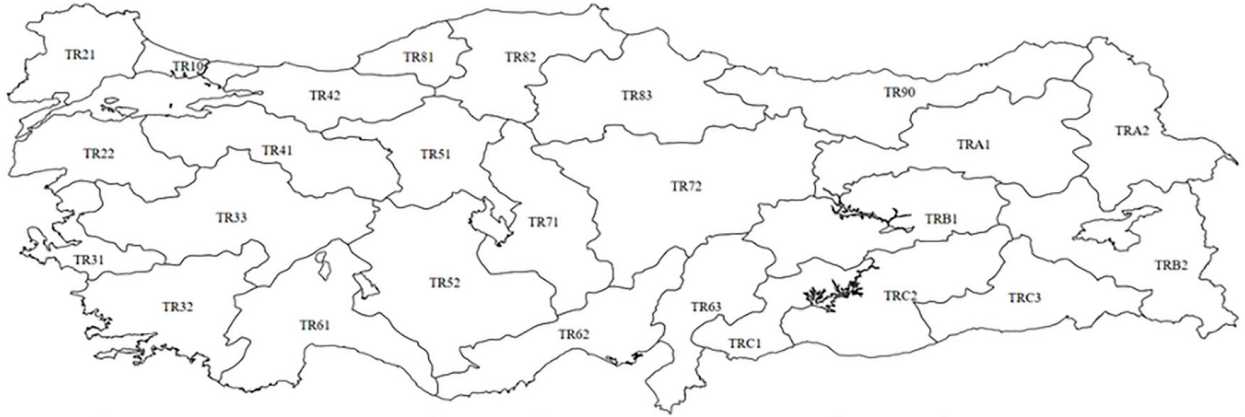
Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

References

- Acs, Z. J., Desai, S., & Hessels, J. (2008). Entrepreneurship, economic development and institutions. *Small Business Economics*, 31(3), 219–234. <https://doi.org/10.1007/s11187-008-9135-9>.
- Agarwal, R. (1998). Small firm survival and technological activity. *Small Business Economics*, 11(3), 215–224. <https://doi.org/10.1023/A:1007955428797>.
- Akcigit, U., Akgunduz, Y. E., Cilasun, S. M., Ozcan-Tok, E., & Yilmaz, F. (2019). *Facts on Business Dynamism in Turkey* (Working Paper No. 19/30). Central Bank of the Republic of Türkiye.
- Almus, M. (2002). What characterizes a fast-growing firm? *Applied Economics*, 34(12), 1497–1508. <https://doi.org/10.1080/00036840110105010>.
- Almus, M., & Nerlinger, E. A. (1999). Growth of new technology-based firms: which factors matter? *Small Business Economics*, 13(2), 141–154. <https://doi.org/10.1023/A:1008138709724>.
- Alsaç, F. (2010). Bölgesel gelişme aracı olarak kümelenme yaklaşımı ve Türkiye için kümelenme destek modeli önerisi [Clustering approach as a regional development tool and a cluster support model proposal for Turkey]. DPT Uzmanlık Tezleri.
- Amin, A. (1999). An institutional perspective on regional economic development. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 365–378. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00201>.
- Anyadike-Danes, M., Bonner, K., Hart, M., & Mason, C. (2009). *Measuring business growth: high-growth firms and their contribution to employment in the UK*. National Endowment for Science, Technology and the Arts (NESTA).
- Anyadike-Danes, M., & Hart, M. (2017). *High performing firms and job creation: a longitudinal analysis* (1998-2013). Enterprise Research Center. <https://www.enterpriseresearch.ac.uk/wp-content/uploads/2017/04/ERC-InsightPap-HartDanes.pdf>
- Anyadike-Danes, M., Hart, M., & Du, J. (2015). Firm dynamics and job creation in the United Kingdom: 1998–2013. *International Small Business Journal*, 33(1), 12–27. <https://doi.org/10.1177/0266242614552334>
- Arauzo-Carod, J. M., Liviano-Solis, D., & Manjón-Antolín, M. (2010). Empirical studies in industrial location: an assessment of their methods and results. *Journal of Regional Science*, 50(3), 685–711. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.2009.00625.x>
- Armington, C., & Odle, M. (1982). Small business: How many jobs? *The Brookings Review*, 1(2), 14–17. <https://doi.org/10.2307/20079774>
- Atiyas, I., & Bakis, O. (2018). *Sıçrama yapan şirketler* [Leapfrogging firms] (Report No. TÜSİAD-T/2018,04-593). TÜSİAD Rekabet Forumu. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/9969-sicrama-yapan-sirketler-raporu>.
- Audretsch, D. B. (1995). Innovation, growth, and survival. *International Journal of Industrial Organization*, 13(4), 441–457. [https://doi.org/10.1016/0167-7187\(95\)00499-8](https://doi.org/10.1016/0167-7187(95)00499-8)
- Audretsch, D. B., & Dohse, D. (2007). Location: A neglected determinant of firm growth. *Review of World Economics*, 143(1), 79–107. <https://doi.org/10.1007/s10290-007-0099-7>
- Baer, C., & Brown, T. (2006). Location quotients: a tool for comparing regional industry compositions. *Incontext*, 7(3), 1–3.
- Birch, D. L. (1979). *The job generation process*. MIT Programme on Neighborhood and Regional Change.
- Birch, D. L. (1981). Who creates jobs? *Public Interest*, 65, 3–14.
- BIS. (2010). *Internationalization of innovative and high growth SMEs* (Economics Papers No. 5). Department for Business, Innovation and Skills.
- Blair, J. P., & Premus, R. (1993). Location theory. In R. Bingham & R. Mier (Eds.), *Theories of Local Economic Development* (pp. 3–26). Sage Publications.
- Blasco, A. S., Carrizosa, M. T., & Llopis, E. J. (2016). High-growth firms and innovation in European countries. *EKONOMIAZ. Revista vasca de Economía*, 90(02), 194–221.
- Brown, C., Hamilton, J. T., & Medoff, J. (1990). *Employers large and small*. Harvard University Press.
- Brown, R., & Mason, C. (2010). The anatomy of high growth firms in Scotland. *Fraser of Allander Economic Commentary*, 34(2), 67–76. <https://strathprints.strath.ac.uk/46738/>
- Brown, R., Mason, C., & Mawson, S. (2014). *Increasing 'the vital 6 percent': designing effective public policy to support high growth firms* (Working Paper 14/01). NESTA.
- Camagni, R., & Capello, R. (2009). Territorial capital and regional competitiveness: Theory and evidence. *Studies in Regional Science*, 39(1), 19–39. <https://doi.org/10.2457/srs.39.19>
- Cansız, M. (2013, July). *Türkiye'nin yenilikçi girişimleri: Teknoloji geliştirme bölgeleri örneği* [Türkiye's innovative initiatives: The case of technology development zones]. Republic of Türkiye Ministry of Development.
- Capello, R. (2011). Location, regional growth and local development theories. *Aestimum*, 58, 1–25. <https://doi.org/10.13128/Aestimum-9559>
- Coad, A. (2009). *The growth of firms: A Survey of theories and empirical evidence*. Edward Elgar Publishing.
- Coad, A., Daunfeldt, S. O., Hözl, W., Johansson, D., & Nightingale, P. (2014). High-growth firms: introduction to the special section. *Industrial and Corporate Change*, 23(1), 91–112. <https://doi.org/10.1093/icc/dtt052>
- Coad, A., & Srhoj, S. (2020). Catching gazelles with a lasso: big data techniques for the prediction of high-growth firms. *Small Business Economics*, 55(3), pp. 541–565. <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00203-3>
- Cromley, R. G., & Hanink, D. M. (2012). Focal location quotients: specification and applications. *Geographical Analysis*, 44(4), 398–410. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4632.2012.00852.x>
- Dalgic, B., & Fazlioglu, B. (2021). Innovation and firm growth: Turkish manufacturing and services SMEs. *Eurasian Business Review*, 11(2), 395–419. <https://doi.org/10.1007/s40821-020-00176-4>
- Daunfeldt, S. O., Elert, N., & Johansson, D. (2010). *The economic contribution of high-growth firms: Do definitions matter?* Ratio Working Papers, 151. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1175582/FULLTEXT01.pdf>
- Daunfeldt, S. O., Elert, N., & Johansson, D. (2016). Are high-growth firms overrepresented in high-tech industries? *Industrial and Corporate Change*, 25(1), 1–21. <https://doi.org/10.1093/icc/dtv035>
- Daunfeldt, S. O., Halvarsson, D., & Johansson, D. (2015). Using the Eurostat OECD definition of high-growth firms: a cautionary note. *Journal of Entrepreneurship and Public Policy*, 4(1), 50–56. <https://doi.org/10.1108/JEPP-05-2013-0020>
- Davis, S. J., Haltiwanger, J. C., & Schuh, S. (1996). *Job creation and destruction*. MIT Press.
- Decker, R., Haltiwanger, J., Jarmin, R., & Miranda, J. (2014). The role of entrepreneurship in US job creation and economic dynamism. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 3–24. <https://doi.org/10.1257/jep.28.3.3>
- Deliktaş, E., & Çelik, N. (2019). TRB2 Bölgesinde Rekabetçi Sektörlerin Belirlenmesi [Determination of competitive sectors in the TRB2 region]. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 29–44.
- Delmar, F., Davidsson, P., & Gartner, W. B. (2003). Arriving at the high-growth firm. *Journal of Business Venturing*, 18(2), 189–216. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(02\)00080-0](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(02)00080-0)
- Delmar, F., & Shane, S. (2003). Does business planning facilitate the development of new ventures? *Strategic Management Journal*, 24(12), 1165–1185. <https://doi.org/10.1002/smj.349>
- Demirez, M. (2018). High growth firms: A policy option in Turkey. In D. Meissner, E. Erdil, & J. Chataway (Eds.), *Innovation and the entrepreneurial university*. Springer.
- Dobbs, M., & Hamilton, R. T. (2007). Small business growth: recent evidence and new directions. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 13(5), 291–309. <https://doi.org/10.1108/13552550710780885>

- Dunne, T., Roberts, M. J., & Samuelson, L. (1989). The growth and failure of U.S. manufacturing plants. *The Quarterly Journal of Economics*, 104(4), 671–698. <https://doi.org/10.2307/2937862>
- Ericson, R., & Pakes, A. (1995). Markov-perfect industry dynamics: a framework for empirical work. *Review of Economic Studies*, 62(1), 53–82. <https://doi.org/10.2307/2297841>
- Ersoy, A. (2016). Exploring economic development through headquarters: the spatial distribution of Turkey's large industrial enterprises and its implications for urban systems. *The Professional Geographer*, 68(1), 138–148. <https://doi.org/10.1080/00330124.2015.1059402>
- Esteve-Perez, S., Pieri, F., & Rodriguez, D. (2022). One swallow does not make a summer: episodes and persistence in high growth. *Small Business Economics*, 58(3), 1517–1544. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00443-8>
- ETI. (2015). *Does age matter? The relationship between age and high-growth businesses*. Department of Enterprise, Trade and Investment. <https://niopa.qub.ac.uk/bitstream/NIOPA/3090/1/hgf-update-bulletin-4.pdf>
- Fattal-Jaef, R. N., Kee, H. L., & Schmukler, S. (2020, February 27). *To design good policies, macro outcomes need to be understood "from the ground up"*. World Bank. <https://blogs.worldbank.org/en/developmenttalk/design-good-policies-macro-outcomes-need-be-understood-ground>
- Goswami, A. G., Medvedev, D., & Olafsen, E. (2019). *High-growth firms: facts, fiction, and policy options for emerging economies*. World Bank Publications.
- Hall, B. H. (1987). The relationship between firm size and firm growth in the US manufacturing sector. *The Journal of Industrial Economics*, 35(4), 583–606. <https://doi.org/10.2307/2098589>
- Hart, P. E., & Oulton, N. (1996). Growth and size of firms. *The Economic Journal*, 106, 1242–1252. <https://doi.org/10.2307/2235518>
- Henrekson, M., & Johansson, D. (2010). Gazelles as job creators: a survey and interpretation of the evidence. *Small Business Economics*, 35(2), 227–244. <https://doi.org/10.1007/s11187-009-9172-z>
- Higgins, B. (1988). François Perroux. In B. Higgins & D. J. Savoie (Eds.), *Regional economic development: essays in honour of François Perroux*. Routledge.
- Jovanovic, B. (1982). Selection and the evolution of industry. *Econometrica*, 50(3), 649–670. <https://doi.org/10.2307/1912606>
- Kaya, A. A. (2006). Regional specialization and location of industrial activity in Turkey (Working Paper No. 06/06). Ege University Department of Economics.
- Kaygalkar, İ. (2012). Türkiye'de sanayi kümelenmesi ve sanayinin yer seçimindeki yeni eğilimler [Industrial clustering and new propensities of industrial location in Turkey]. In A. Özçağlar, İ. Çiçek, U. Doğan, N. Yavan & R. Bayar (Eds.), *TÜCAUM VII. Coğrafya sempozyumu bildiriler kitabı* (pp. 223–232).
- Kaygalkar, İ., & Reid, N. (2016). The geographical evolution of manufacturing and industrial policies in Turkey. *Applied Geography*, 70, 37–48.
- Kemp, R. G. M., Nieuwenhuijsen, H. R., & Bruins, A. (2000). *Bedrijvendynamiek, snelgroeiende bedrijven en regionaal-economische ontwikkeling* [Business dynamics, high-growth firms, and regional economic development]. EIM Business and Policy Research.
- Kent, O., & Donduran, M. (2020). Firma büyüklüğü ve bölgesel farklılıklar [Firm size and regional disparities]. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(July 2020 Special Issue), 404–425.
- Kirankabes, M. C., & Arik, M. (2022). Industrial clustering approach in regional development: The case of Turkey. *Journal of Applied Business and Economics*, 16(3), 135–151.
- Kirchhoff, B. A. (1994). *Entrepreneurship and dynamic capitalism: The economics of business firm formation and growth*. Bloomsbury Publishing USA.
- Kirchhoff, B. A., & Greene, P. G. (1998). Understanding the theoretical and empirical content of critiques of U.S. job creation research. *Small Business Economics*, 10(2), 153–169. <https://doi.org/10.1023/A:1007901132681>
- Krugman, P. (1995). *Development, geography and economic theory*. MIT Press.
- Malmberg, A., & Maskell, P. (2002). The elusive concept of localization economies: towards a knowledge-based theory of spatial clustering. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 34(3), 429–449. <https://doi.org/10.1068/a3457>
- Mansfield, E. (1962). Entry, Gibrat's law, innovation and the growth of firms. *The American Economic Review*, 52(5), 1023–1051.
- Mason, C. M. (1985). The geography of "successful" small firms in the United Kingdom. *Environment and Planning A*, 17(11), 1499–1513. <https://doi.org/10.1068/a17149>
- Mason, C. M. (2016). Promoting high-growth entrepreneurship in peripheral regions: a critique of government sponsored venture capital funds. *Welsh Economic Review*, 24, 36–41. <https://doi.org/10.18573/j.2016.10056>
- McCord, E. S., & Ratcliffe, J. H. (2009). Intensity value analysis and the criminogenic effects of land use features on local crime patterns. *Crime Patterns and Analysis*, 2(1), 17–30.
- MoİT. (2023). *Türkiye'nin bızlı büyüyen firmaları* [High-growth firms of Türkiye]. Republic of Türkiye Ministry of Industry and Technology. <https://verimlilikkutuphanesi.sanayi.gov.tr/Library/ShowPDF/1525>
- Munandar, T. B., Azhari, A., Musdholifah A., & Arsyad, L. (2017). Modified agglomerative clustering with location quotient for identification of regional potential sector. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, 95(5), 1191–1199.
- Neumark, D., Wall, B., & Zhang, J. (2011). Do small businesses create more jobs? New evidence for the United States from the National Establishment Time Series. *The Review of Economics and Statistics*, 93(1), 16–29. https://doi.org/10.1162/REST_a_00060
- OECD. (2010). *High-growth enterprises: What governments can do to make a difference*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264048782-en>
- O'Gorman, C. (2001). The sustainability of growth in small and medium sized enterprises. *International Journal of Entrepreneurship Behaviour and Research*, 7(2), 60–71. <https://doi.org/10.1108/13552550110396095>
- Önis, Z. (2019). Turkey under the challenge of state capitalism: the political economy of the late AKP Era. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(2), 201–225. <https://doi.org/10.1080/14683857.2019.1594856>
- Parr, J. B. (1973). Growth poles, regional development, and central place theory. *Papers of the Regional Science Association*, 31(1), 173–212. <https://doi.org/10.1007/BF01943249>
- Perroux, F. (1950). Economic Space: Theory and applications. *The Quarterly Journal of Economics*, 64(1), 89–104. <https://doi.org/10.2307/1881960>
- Picot, G., & Dupuy, R. (1998). Job creation by company size class: the magnitude, concentration and persistence of job gains and losses in Canada. *Small Business Economics*, 10(2), 117–139. <https://doi.org/10.1023/A:1007981800219>
- Porter, M. E. (1994). The role of location in competition. *International Journal of the Economics of Business*, 1(1), 35–40. <https://doi.org/10.1080/758540496>
- Porter, M. (2003). The economic performance of regions. *Regional Studies*, 37(6-7), 549–578. <https://doi.org/10.1080/0034340032000108688>
- Schreyer, P. (2000). *High-growth firms and employment*. OECD Science, Technology and Industry Working Papers. OECD.
- Segarra, A., & Teruel, M. (2014). High-growth firms and innovation: an empirical analysis for Spanish firms. *Small Business Economics*, 43(4), 805–821. <https://doi.org/10.1007/s11187-014-9563-7>
- Storey, D. J. (1994). *Understanding the small business sector*. Routledge.
- Storey, D. J. & Johnson, S. (1987). Regional variations in entrepreneurship in the UK. *Scottish Journal of Political Economy*, 34(2), 161–173. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.1987.tb00276.x>
- TOBB. (2015). *Türkiye 100 - Türkiye'nin yeni küresel oyuncularını* [Türkiye's new global players]. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı. <https://turkiye100.tobb.org.tr/docs/bro-sur2015.pdf>

- TOBB. (2024). *Türkiye 100: Türkiye'nin hızlı büyüyen şirketleri – İlk 100'e giren şirketlere ilişkin analizler* [Türkiye's high-growth firms: An analysis of the top 100]. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. https://turkiye100.tobb.org.tr/docs/TR_100_kitapcik_2025.pdf
- TÜSİAD (2005). Türkiye'de bölgesel gelişme politikaları: sektör-bölge yığılımları [Regional development policies in Turkey: sector-region agglomerations]. Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği.
- Unal, V. Z. (2014). *TR82 bölgesi: 3 yıldız küme analiz çalışması* [TR82 region: 3-star cluster analysis]. Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı (KUZKA). [https://www.kuzka.gov.tr/paylasim/yayinlar/rapor_analiz/2014-RP-3-88_ucyildiz_kume_analizi_\(web\).pdf](https://www.kuzka.gov.tr/paylasim/yayinlar/rapor_analiz/2014-RP-3-88_ucyildiz_kume_analizi_(web).pdf)
- Utku-İsmihan, F. M., & Pamukçu, M. T. (2020, October). *Determinants of growth performance of high growth firms: An analysis of the Turkish manufacturing sector*. Economic Research Forum (ERF).
- Virtanen, J., Ahvonen, A., & Honkanen, A. (2001). Regional socio-economic importance of fisheries in Finland. *Fisheries Management and Ecology*, 8(4-5), 393–403. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2400.2001.00265.x>
- Yuanyuan, C., & Bingliang, S. (2017). Logistics agglomeration and its impacts in China. *Transportation Research Procedia*, 25, 3875–3885. <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2017.05.302>
- Zahra, S. A., Ireland, R. D., Hitt, M. A. (2000). International expansion by new venture firms: international diversity, mode of market entry, technological learning, and performance. *The Academy of Management Journal*, 43(5), 925–50. <https://www.jstor.org/stable/1556420>

TR10	İstanbul	TR52	Konya, Karaman	TR90	Trabzon, Ordu, Rize, Giresun, Artvin, Gümüşhane
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	TR61	Antalya, Isparta, Burdur	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt
TR22	Balıkesir, Çanakkale	TR62	Adana, Mersin	TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TR31	İzmir	TR63	Kahramanmaraş, Hatay, Osmaniye	TRB1	Malatya, Elâzığ, Bingöl, Tunceli
Tr32	Aydın, Denizli, Muğla	TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri
TR33	Manisa, Kütahya, Afyonkarahisar, Uşak	TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	TRC1	Gaziantep, Kilis, Adıyaman,
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	TR81	Zonguldak, Bartın, Karabük	TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır
TR42	Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova	TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt
TR51	Ankara	TR83	Samsun, Tokat, Corum, Amasya		

Appendix I. Classification of NUTS-2 statistical regions in Türkiye.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

6 Şubat 2023 Depremleri Sonrası Yerel Yönetimlerde Afet Yönetimi: Stratejik Planların Çok Boyutlu Analizi

Disaster Management in Local Governments After the February 6, 2023 Earthquakes: A Multi-dimensional Analysis of Strategic Plans

 Elif Kırpık

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Muğla

ÖZ

Bu çalışma, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerden etkilenen on bir ilin belediyelerinin 2025–2029 stratejik planlarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek afet yönetimi kapasitelerindeki farklılaşmaları çok boyutlu bir çerçevede değerlendirmektedir. Araştırma, finansal kapasite, kurumsal kapasite, operasyonel kapasite ve toplumsal hazırlık boyutlarını entegre eden özgün bir analitik yaklaşım geliştirmiştir. Karşılaştırmalı vaka analizi yöntemiyle yürütülen araştırmada, stratejik planlarda yer alan amaç, hedef ve faaliyetler sistematik biçimde kodlanmış; planların mali çerçeveleri ile söylemsel vurguları birlikte değerlendirilmiştir. Bulgular, belediyelerin afet yönetimine ilişkin önceliklendirmelerinde belirgin farklılıklar bulunduğunu, yüksek mali kaynaklara sahip olanların her zaman güçlü kapasite geliştiremediklerini, sınırlı kaynaklara sahip bazı belediyelerin ise yenilikçi ve kapsayıcı stratejilerle öne çıkabildiklerini göstermektedir. Çalışmanın özgün katkısı, nicel kapasite ölçümlerini stratejik planlardaki travmatik söylem analiziyle birleştiren hibrit yaklaşımıdır. 6 Şubat depremlerinin kurumsal hafızada farklı biçimlerde temsil edildiği görülmüş; travmayı vizyoner bir çerçeveye taşıyan belediyeler yüksek kapasite ile uyumlu bir söylem geliştirirken, travmayı teknikleştiren ya da görünmez kılan söylemler daha sınırlı kapasite ile örtüşmüştür. Sonuç olarak, belediyeler Aşkınlaştırmacı Liderlik, Dönüştürücü Öğrenme, Adaptif İnovasyon ve Temel Hizmet olmak üzere dört tipoloji altında sınıflandırılmıştır. Bu tipoloji, afet yönetimi kapasitesinin yalnızca mali göstergelerle değil, söylemsel stratejiler ve kurumsal yönelimlerle de şekillendiğini göstermekte; literatüre çok boyutlu kapasite değerlendirmesi ve özgün bir sınıflandırma modeli kazandırmaktadır.

Anahtar sözcükler: 6 Şubat depremleri; afet yönetimi; kapasite analizi; stratejik planlama; tipolojik sınıflandırma; travmatik söylem; yerel yönetimler.

ABSTRACT

This study examines the 2025–2029 strategic plans of municipalities in eleven provinces affected by the Kahramanmaraş-centered earthquakes of February 6, 2023, and evaluates disaster management capacities within a multidimensional framework integrating financial capacity, institutional capacity, operational capacity, and societal preparedness. The research systematically coded objectives, targets, and actions in strategic plans, evaluating both financial frameworks and discursive emphases. Findings reveal significant differences in disaster management prioritization: larger financial resources did not always correspond to stronger capacities, while some resource-constrained municipalities distinguished themselves through innovative strategies. The study's unique contribution lies in combining quantitative capacity assessments with traumatic discourse analysis. The February 6 earthquakes were represented in municipal memory in diverse ways: municipalities framing trauma within visionary narratives aligned with higher capacity, whereas those reducing trauma to technical expressions exhibited more limited capacity. Municipalities are categorized under four typologies: Visionary Leadership, Transformative Learning, Adaptive Innovation, and Basic Service Provision. This typology demonstrates that disaster management capacity is shaped not only by financial indicators but also by discursive strategies and institutional orientations, contributing a multidimensional assessment model to the literature.

Keywords: February 6 earthquakes; disaster management; capacity analysis; strategic planning; typological classification; traumatic discourse; local governments.

Geliş tarihi: 22.09.2025 Revizyon tarihi: 01.02.2026
Kabul tarihi: 07.02.2026 Online yayımlanma tarihi: 25.03.2026
İletişim: Elif Kırpık
e-posta: elfkrpk@gmail.com

Giriş

6 Şubat 2023'te meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremler, Türkiye'nin yakın tarihinde yaşanan en büyük afetlerden biri olmuştur. 50.783 kişinin yaşamını yitirdiği, 115.353 kişinin yaralandığı ve 37.984 binanın yıkıldığı bu felaket (AFAD, 2023), 11 ili doğrudan etkileyerek büyük bir insani krize yol açmış ve dahası kentsel altyapının, yerel yönetimlerin ve afet yönetimi sisteminin sınırlarını da gözler önüne sermiştir. Bu ölçekteki bir yıkım, yerel yönetimlerin afetlere hazırlık ve müdahale kapasitelerinin, stratejik planlama yaklaşımlarının ve kurumsal koordinasyon mekanizmalarının yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Bu kriz, uluslararası literatürde uzun süredir tartışılan afet paradoksunu somut biçimde görünür kılmıştır. Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi (2015–2030) gibi küresel çerçevelerin vurguladığı proaktif risk yönetimi ilkelerinin yerel düzeyde hayata geçirilememesi, planlama-uygulama arasındaki kronik boşluğu yeniden teyit etmiştir (UNDRR, 2015). Türkiye'nin 2023 yılını kapsayan deprem ve afet planları incelendiğinde, UDSEP - 2023 (AFAD, 2013), TARAP 2022–2030 (AFAD, 2022b), TAMP (AFAD, 2022a), İl Risk Azaltma Planları ve belediyelerin 2019–2024 stratejik planları gibi kapsamlı belgelerin mevcut olduğu görülmektedir. Ancak 6 Şubat depremleri, bu belgelerin kriz anında beklenen işlevi yerine getiremediğini açıkça göstermiştir. Planların hedef ve eylem setleri kâğıt üzerinde kapsamlı olsa da, uygulama kapasitesi, koordinasyon ve kaynak tahsisi gibi boyutlarda ciddi yetersizlikler yaşanmıştır. İlk 24 saatte arama-kurtarma faaliyetlerinin yetersiz kalması, iletişim altyapısının çökmesi ve kurumlar arası koordinasyonun sağlanamaması, mevcut sistem kapasitesinin sınırlarını net biçimde ortaya koymuştur (TMMOB, 2025).

Afet yönetiminde her ne kadar merkezi yönetimler etkin gibi görünsün de 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu çerçevesinde yerel yönetimler, afet yönetiminde doğrudan sorumluluğa sahip kurumlardır. Belediyelerin hazırladığı stratejik planlar, önümüzdeki beş yıla ilişkin amaç, hedef ve kaynak tahsislerini ortaya koyan en temel politika belgeleri niteliğindedir. Fakat belediyelerin resmi stratejik plan belgeleri üzerinden afet yönetimi kapasitelerini karşılaştırmalı olarak inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır (Korkın ve Öztop, 2022; Üzmez ve Dilaveroğlu, 2024; Savaş Yavuzçehre ve Akgül, 2024). Oysa bu belgeler yerel yönetimlerin kaynak önceliklerini, vizyonlarını ve kurumsal yönelimlerini kurumsallaştıran temel politika araçlarıdır. Bu bağlamda, deprem sonrası hazırlanan 2025–2029 dönemini kapsayan stratejik planların incelenmesi, yerel yönetimlerin afet yönetimi konusundaki önceliklerini, kapasitelerini, kurumsal yaklaşımlarını ve politika önerilerini anlamak açısından benzersiz bir imkân sunmaktadır.

Bu çalışma, 6 Şubat 2023 depremlerinden etkilenen 11 ilin stratejik planlarını karşılaştırmalı bir analizle ele alarak beledi-

yelerin afet yönetimine ilişkin kurumsal kapasitelerini, finansal kaynaklarını, operasyonel altyapılarını ve hazırlık düzeylerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın özgün katkısı, bütçeler ve göstergeler üzerinden yapılan nicel değerlendirmelerin ötesine geçerek, plan metinlerindeki tematik öncelikleri ve deprem deneyimini de kapsayan çok boyutlu bir tipoloji geliştirmesidir. Böylece, farklı illerin afet yönetiminde nasıl konumlandığı açıklığa kavuşturulmakta ve yerel düzeydeki farklılaşan politika yaklaşımları ortaya çıkarılmaktadır.

Araştırma üç temel soruya yanıt aramaktadır:

- 11 ilin stratejik planlarında afet yönetimi hangi düzeyde önceliklendirilmiştir ve bu önceliklendirme hangi göstergelerle ölçülebilir?
- Belediyelerin afet yönetimi kapasitesindeki farklılıklar üzerinden nasıl bir tipoloji geliştirilebilir ve bu tipoloji mevcut literatüre nasıl katkı sunmaktadır?
- Stratejik planların söylemsel vurguları ile kaynak tahsisleri arasında nasıl bir tutarlılık bulunmaktadır ve bu tutarlılık afet yönetimi kapasitesi hakkında ne söylemektedir?

Bu sorular doğrultusunda çalışmanın temel hipotezi, afet yönetimi kapasitesinin tek boyutlu olarak mali büyüklüklerle açıklanamayacağı, bunun yerine çok boyutlu bir kapasite bütününden şekillendiği yönündedir.

Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Afet Yönetimi

Son yirmi yılda afet yönetimi literatürü, yerel yönetimlerin krizlere hazırlık ve müdahale süreçlerindeki rolünü giderek daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Erken dönem çalışmalarda afet yönetimi ağırlıklı olarak merkezi yönetimin koordinasyon işlevi çerçevesinde ele alınırken, son yıllardaki yaklaşımlar afetlerin yerinde ve hızlı yönetiminde belediyelerin kurumsal kapasitesinin önemini vurgulamaktadır (Kapucu ve Van Wart, 2006). Tierney (2012), afet yönetişiminin çok aktörlü, çok düzeyli ve parçalı yapısına dikkat çekmiş; yerel yönetim kapasitelerinin sadece mali kaynaklarla değil, aynı zamanda yönetim kalitesi, sivil toplum ilişkileri ve kurumsal öğrenme kapasitesiyle şekillendiğini göstermiştir. Bu çok boyutlu kapasite yaklaşımı, uluslararası literatürde UNDP'nin Afet Azaltma Kapasitesi Girişimi (CADRI) ve akademik çalışmalarla (Beccari, 2016; Cutter, 2016; Figueiredo vd., 2018; Parsons vd., 2016) da desteklenmekte; yönetişim, finansal, teknik ve toplumsal boyutların bütünselik ele alınması gerekliliği vurgulanmaktadır.

Türkiye'de afet yönetimi ise özellikle 1999 Marmara Depremi sonrasında kurumsal ve akademik açıdan köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Göymen (2006), Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi mirasın 2000'li yıllarda da sürdüğünü, yerel inisiyatiflerin sınırlı kaldığını belirtmektedir. Ünlü, Kapucu ve Şahin (2010) ise Türkiye'nin afet yönetimi sistemini tarihsel evrim açısından dört döneme ayırmış; 1930–1944 arasında reaktif yaklaşım-

lar, 1944–1958 arasında proaktif adımlar, 1958–1999 arasında bakanlık düzeyinde parçalı müdahaleler ve 1999 sonrasında “uyanış dönemi” olarak adlandırılabilir reform girişimlerini tanımlamışlardır. Yazarlar, afet yönetiminde yüksek düzeyde merkezileşmiş ve hiyerarşik yapının koordinasyon sorunları yarattığını; yerel yönetimlerin ise sınırlı kaynak ve uzmanlık nedeniyle etkili rol üstlenemediğini vurgulamaktadır. Hermansson (2019) da benzer biçimde, afet yönetiminde yerleşme hedeflerinin mali yetersizlikler, güçlü merkezi denetim ve zayıf merkez-yerel iş birliği mekanizmaları nedeniyle tıkan- dığını ortaya koymuştur.

2000’li yıllardaki stratejik planlama sistemi afet yönetiminde dönüşümün önemli bir adımı olmuştur. 2003 tarihli 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, tüm kamu idarelerine stratejik plan hazırlama zorunluluğu getirmiş; 2004’te 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ve 2005’te 5393 sayılı Belediye Kanunu ile bu yükümlülük yerel yönetimlere de taşınmıştır. Özellikle 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 53. maddesi, belediyelere afet yönetiminde doğrudan ve kapsamlı sorumluluklar tanımlamıştır. Bu madde uyarınca belediyeler; yangın, sanayi kazaları, deprem ve diğer doğal afetlerden korunmak veya bunların zararlarını azaltmak amacıyla afet ve acil durum planları yapmak, ekip ve donanım hazırlamak, il ölçeğindeki diğer planlarla koordinasyon sağlamak, ilgili bakanlık, kamu kuruluşları, meslek teşekkülleri, üniversiteler ve diğer mahalli idarelerin görüşlerini almak, halkın eğitimi için gerekli önlemleri almak ve gerektiğinde belediye sınırları dışındaki afetlere yardım ve destek sağlamakla yükümlü kılınmıştır (5393 Sayılı Belediye Kanunu, 2005, m. 53). Böylece belediyeler rutin hizmetlerinin yanı sıra afet yönetimi dahil olmak üzere risk azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme kapasitelerini de planlarına entegre etmekle yükümlü hâle gelmiştir.

Gül ve Kiriş (2015), söz konusu reformları şeffaflık, hesap verebilirlik ve performans odaklılık ilkeleri bağlamında demokratik yönetim dönüşümünün bir yansıması olarak değerlendirmekle birlikte, mevzuat ile uygulama arasında belirgin bir kopuş bulunduğunu da vurgulamaktadır. Bu kopuşun somut biçimde gözlemlendiği alanlardan biri, bu araştırma kapsamında incelenen 11 il düzeyindeki yerel uygulamalardır. Belediyelerin resmî internet siteleri, faaliyet raporları ve kamuya açık belge havuzları üzerinden yapılan taramada, Hatay ili dışında 2023 yılı öncesinde Madde 53’ün öngördüğü kapsamda hazırlanmış ve erişilebilir nitelikte afet ve acil durum planlarına rastlanamamıştır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar da Türkiye’de yerel yönetimlerin afet yönetimi kapasitesine ilişkin önemli sınırlılıklara işaret etmektedir. Özdemir (2023), büyükşehir belediyelerinin Afet Koordinasyon Merkezi (AKOM) aracılığıyla afet yönetiminde kurumsal roller üstlenebildiğini, ancak büyükşehir olmayan illerde bu tür yapısal mekanizmaların bulunmadığını göstermiştir. Baş (2024), Tunceli belediyeleri örneğinde personelin %75’inin afet yönetimi eğitimi almadığını, teknik personel ek-

sikliğinin belirgin olduğunu ve son iki yılda tatbikat yapılmadığını tespit etmiştir. Güven ve Kızılkaya (2023) da belediyelerin merkezi kısıtlamalar ve bütçe yetersizlikleri nedeniyle afet yönetiminde etkin rol üstlenmekte zorlandığını vurgulamaktadır.

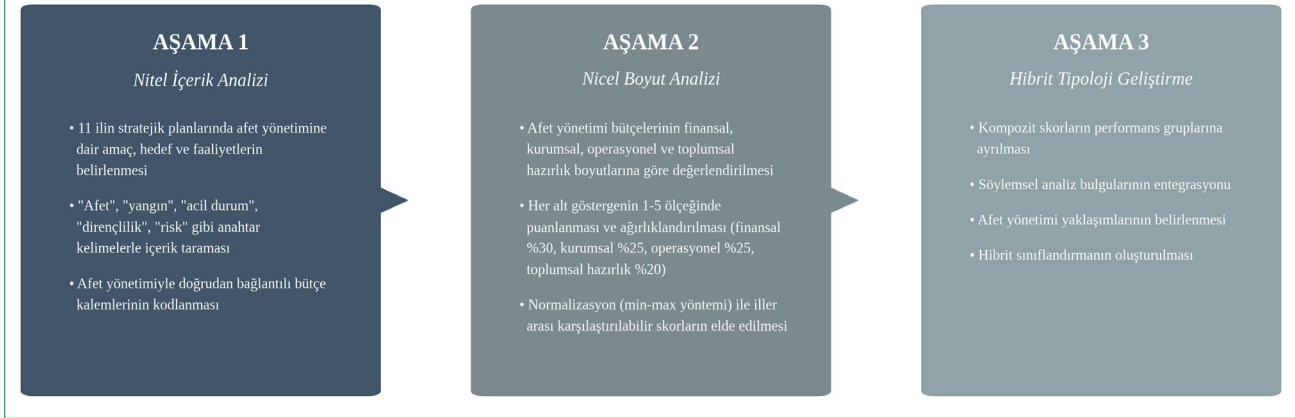
6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremler ise tıpkı 1999 Depremi gibi yeni bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye’de 11 ili doğrudan etkileyen bu afet, mevcut sistemin sınırlarını ve belediyelerin kurumsal kapasitelerindeki eksiklikleri açığa çıkarmıştır. Korkın ve Öztıp (2022), 30 büyükşehir belediyesinin 2020–2024 stratejik planlarını inceleyerek afet farkındalığının yüksek olmasına rağmen, risk azaltma ve hazırlık faaliyetlerinin stratejik bir bütünlük içinde ele alınmadığını ortaya koymuştur. Kaya ve Yaylı (2023), kentsel dirençlilik kavramının planlarda yüzeysel düzeyde yer aldığını belirtirken; Üzmez ve Dilaveroğlu (2024) Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye ve Şanlıurfa illerinde afet yönetiminin çoğunlukla mevzuat alıntıları düzeyinde kaldığını göstermiştir. Savaş Yavuzçehre ve Akgül (2024) de aynı illerde Adana, Gaziantep ve Osmaniye’nin görece daha hazırlıklı planlar sunduğunu; Şanlıurfa, Malatya, Elazığ, Adıyaman ve Kilis’te ise afetlere hazırlığın ikincil planda kaldığını saptamıştır. Erkek (2024) ise Konya Büyükşehir Belediyesi’nin Hatay’daki faaliyetleri üzerinden belediyeler arası iş birliğinin önemini vurgulamış; donanım, uzmanlık ve mali kaynak gücü yüksek olan belediyelerin daha etkili müdahale kapasitesine sahip olduğunu göstermiştir. Ancak bu araştırmalar deprem öncesi dönemde hazırlanmış stratejik planları kapsama dahil etmiştir.

6 Şubat 2023 sonrası dönemde belediyelerin 2025–2029 stratejik plan hazırlıkları, literatürdeki bu boşluğu güncel verilerle test etme olanağı sağlamıştır. Böylece afet yönetiminde yerel kapasitelerin farklılaşmasını incelemek için eşsiz bir zemin ortaya çıkmıştır. Literatür genel olarak planlama-uygulama boşluğunu, yerel kapasitelerdeki heterojenliği ve söylem-gerçeklik ayrışmasını belirginleştirir; de; iller arası sistematik karşılaştırmaların, söylemsel stratejiler ile bütçe tahsislerini birlikte ele alan hibrit analizlerin ve tipolojik sınıflandırmaların eksikliği devam etmektedir. Bu boşluk, 11 ilin stratejik planlarını karşılaştırmalı olarak inceleyen ve çok boyutlu kapasite çerçevesine dayalı tipolojik bir analiz geliştirmeyi amaçlayan bu çalışmanın kuramsal ve metodolojik önemini güçlendirmektedir.

Metodoloji

Bu çalışma, karşılaştırmalı vaka analizi yaklaşımıyla 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerden etkilenen 11 ilin (Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, Şanlıurfa) belediyelerinin stratejik planlarını incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, belediyelerin afet yönetimine ilişkin stratejik çerçevelerini karşılaştırmalı olarak değerlendirerek tipolojik bir sınıflandırma geliştirmektir. Bu doğrultuda, 2025–2029 dönemine

Araştırma Metodolojisi: Üç Aşamalı Analitik Çerçeve

Şekil 1. Araştırma metodolojisi.

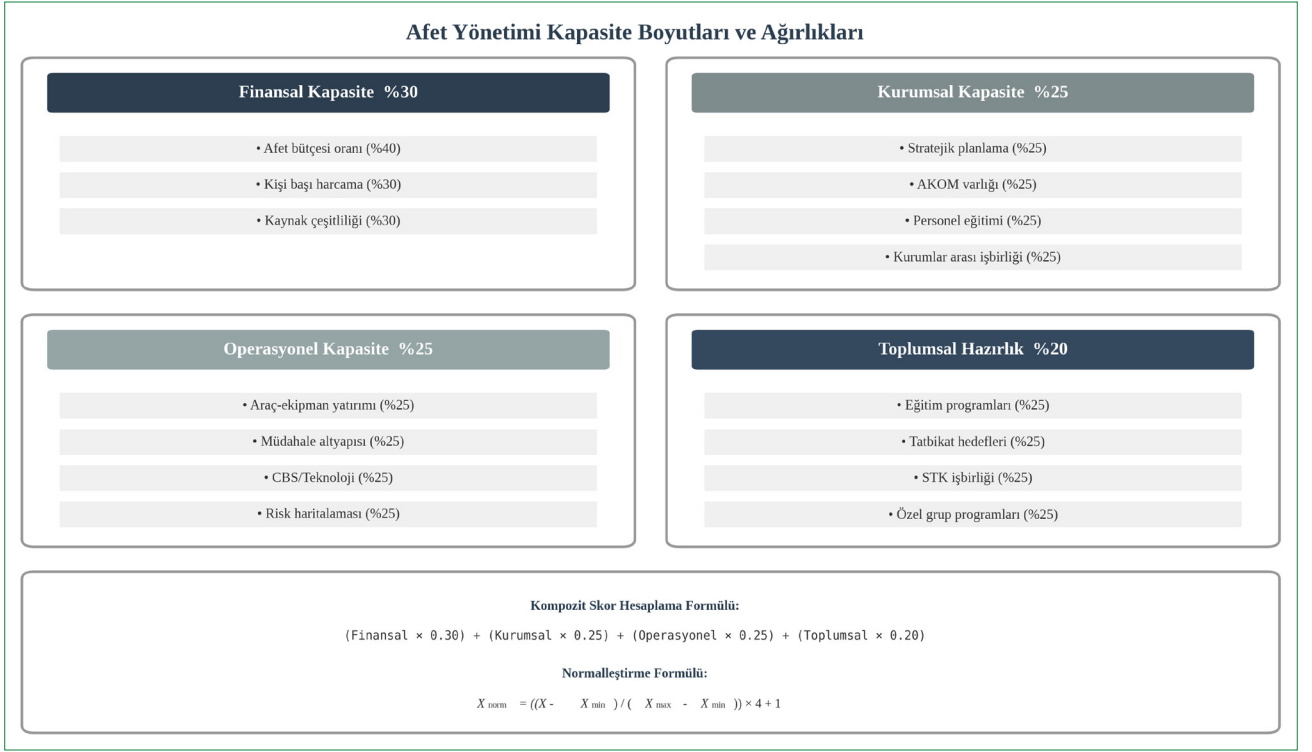
ait resmi stratejik plan belgeleri birincil veri kaynağı olarak kullanılmış (Adana Büyükşehir Belediyesi, 2024; Adıyaman Belediyesi, 2024; Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2024; Elazığ Belediyesi, 2024; Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2024; Hatay Büyükşehir Belediyesi, 2024; Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, 2024; Kilis Belediyesi, 2024; Malatya Büyükşehir Belediyesi, 2024; Osmaniye Belediyesi, 2024; Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2024), belgelerin tamamına belediyelerin resmi web sitelerinden erişilmiştir. Dokuz ilin planları doğrudan PDF formatında okunmuş, Gaziantep ve Şanlıurfa'da ise belgelerin görsel formatta olması nedeniyle optik karakter tanıma (OCR) yöntemiyle veri çıkarımı yapılmıştır.

Veri toplama sürecinde her stratejik planda afet yönetimiyle ilişkili tüm amaç, hedef ve faaliyetler belirlenmiş, "afet", "deprem", "yangın", "sel", "acil durum", "dirençlilik", "risk" gibi anahtar kelimeler üzerinden içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Bu tarama sonucunda afet yönetimiyle doğrudan bağlantılı bütçe kalemleri kodlanmış ve ayrı bir veri tabanına aktarılmıştır. Kodlamaya yalnızca doğrudan afet yönetimiyle ilgili yatırımlar ve programlar dahil edilmiştir. Buna itfaiye hizmetleri, arama-kurtarma kapasitesi, afet koordinasyon merkezleri (AKOM), risk azaltma planları, tatbikat ve eğitim programları ile deprem sonrası yeniden yapılanmaya yönelik harcamalar girmiştir. Buna karşılık genel altyapı projeleri, rutin kentsel dönüşüm uygulamaları, merkezi hükümet transferleri ve uluslararası fonlar kapsam dışı bırakılmıştır (Şekil 1).

Analiz süreci üç aşamada yürütülmüştür. İlk aşamada, bütçe tablolarından afet yönetimiyle doğrudan ilgili harcama kalemleri çıkarılmış ve il bazında toplam afet bütçeleri hesaplanmıştır. İkinci aşamada, bu bütçeler dört ana kapasite boyutuna göre kodlanmıştır: finansal kapasite, kurumsal kapasite, operasyonel kapasite ve toplumsal hazırlık. Ağırlıklandırmanın teorik ve ampirik gerekçeleri şu şekilde belirlenmiştir: Finansal kapasite %30 ağırlıkla değerlendirilmiş, bu ağırlıklandırmanın üç temel

dayanak noktası bulunmaktadır. Birinci olarak, Türkiye'de yerel yönetimlerin afet yönetimindeki en önemli kısıtının mali kaynak yetersizliği olduğuna dair güçlü literatür bulguları mevcuttur (Baş, 2024; Güven ve Kızılkaya, 2023). İkinci olarak, 6 Şubat depremlerinin ardından yapılan değerlendirmelerde yerel yönetimlerin müdahale kapasitelerini sınırlayan temel faktörün bütçe yetersizliği olduğu tespit edilmiştir. Üçüncü olarak, araştırma örnekleminde elde edilen veriler mali kapasite ile diğer boyutlar arasında güçlü pozitif korelasyon ($r \approx 0.75$) olduğunu göstermiş, bu durum mali kapasitenin diğer boyutların gelişiminde belirleyici rol oynadığını doğrulamıştır. Kurumsal kapasite %25 ağırlıkla değerlendirilmiş, bunun gerekçesi ise stratejik planlama ve koordinasyon mekanizmalarının afet yönetiminin omurgasını oluşturmasıdır. Operasyonel kapasite %25 ağırlık almış, 6 Şubat deneyiminin gösterdiği üzere araç-ekipman ve teknolojik altyapı eksikliklerinin can kayıplarında doğrudan etkili olması bu boyutun önemini artırmıştır. Toplumsal hazırlık %20 ağırlıkla en düşük ağırlığa sahip olmakla birlikte, uzun vadeli dayanıklılık inşasında kritik rol oynamaktadır. Her boyutun altında yer alan alt göstergeler (afet bütçesi oranı, kişi başına afet harcaması, AKOM varlığı, araç ve ekipman yatırımları, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve risk haritalaması, afet eğitimi ve tatbikat hedefleri vb.) beşli Likert ölçeği (1–5 puan) üzerinden puanlanmıştır. Alt göstergelerin belirlenmesinde hem uluslararası afet yönetimi literatürü hem de Türkiye bağlamında yerel yönetimlerin sahip olduğu yetki ve sorumluluklar dikkate alınmıştır. Normalleştirme işlemi min-max yöntemiyle yapılarak büyük ölçekli illerin sistematik avantajı ortadan kaldırılmış ve ölçekten bağımsız performans karşılaştırması mümkün hâle getirilmiştir. Ölçüm kriterleri ve detaylı puanlama kuralları Şekil 2'de sunulmuştur.

Üçüncü aşamada, elde edilen puanlar ölçek farklılıklarından kaynaklanan sapmaları önlemek amacıyla min-max yöntemiyle 1–5 aralığında normalize edilmiş ve her il için kompozit afet yönetimi kapasite skorları hesaplanmıştır. Kompozit

Şekil 2. Afet yönetimi kapasite boyutları ve ağırlıkları.

skorlar, boyut ağırlıklarıyla çarpılmış alt gösterge puanlarının toplamı üzerinden elde edilmiştir. Elazığ ve Kilis belediyelerinde afet yönetimine ilişkin mali veri bulunmadığı için eksik veri protokolü uygulanmış; bu durumda mali boyut değerlendirme dışı bırakılarak kalan üç boyut yeniden ağırlıklandırılmıştır (kurumsal %26.67, operasyonel %40, toplumsal %33.33). Böylece eksik veri sıfır puan olarak kodlanmamış, analitik bütünlük korunmuştur.

Normalleştirme işleminden sonra kompozit skorlar ile söylemsel analiz bulguları bütünlük biçimde değerlendirilmiş ve iller hem nicel kapasite düzeylerine hem de stratejik planlarda gözlenen dil, vurgu ve bağlamsal faktörlere göre sınıflandırılmıştır. Bu hibrit yaklaşım kapasite farklarına ek olarak belediyelerin afet yönetiminde benimsedikleri stratejik yönelimleri de göstermiştir. Tipoloji geliştirme sürecinde iller önce kompozit skorlarına göre dört ana performans grubuna (ileri düzey, iyi düzey, orta düzey, düşük düzey) ayrılmış, ardından her grubun içinde stratejik söylem analizi, travma dili kullanımı ve bağlamsal koşullar (coğrafi konum, afet deneyimi, ekonomik yapı) dikkate alınarak alt tipik yönelimler tanımlanmıştır.

Veri güvenilirliği için çok katmanlı bir doğrulama yapılmıştır. Belge içi tutarlılık kontrolüyle bütçe alt hedefleri ve amaç bütçeleri arasındaki uyum test edilmiş, afet bütçesi oranları toplam plan bütçesiyle karşılaştırılarak mantıksal uyum denetlenmiş ve iller arası karşılaştırmalar yoluyla anormal sapmalar tespit edilmiştir.

Araştırmanın sınırlılıkları da metodolojik bütünlüğün bir parçası olarak dikkate alınmıştır. Elazığ ve Kilis belediyelerinin stratejik planlarında afet yönetimine ilişkin özel bütçe kalemleri yer almadığı için bu iller için Eksik Veri Protokolü uygulanmıştır. Bu kapsamda mali kapasite boyutu hesaplamaya dahil edilmemiş, diğer üç boyut yeniden ağırlıklandırılarak kompozit skor hesaplaması yapılmıştır. Böylece bu iller yalnızca nitel içerik analizine indirgenmemiş, revize edilmiş üç boyutlu yöntemle genel kapasite karşılaştırmasına da dahil edilmiştir. Gaziantep ve Şanlıurfa planlarında ise OCR yöntemiyle veri çıkarımı yapıldığından, %1–2 oranında hata payı olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca Hatay gibi bazı iller afet yönetimini daha geniş kapsamlı, Adıyaman gibi bazıları ise dar kapsamlı tanımlamıştır. Bu çeşitlilik bulguların karşılaştırılabilirliğini kısmen zorlaştırırsa da, çalışmanın amacı olan tipoloji geliştirme sürecinde analitik bir zenginlik sağlamıştır.

Sonuç olarak bu metodoloji, belediyelerin stratejik planlarındaki afet yönetimi yaklaşımlarını hem sayısal göstergeler hem de söylemsel boyutlarıyla bütüncül biçimde değerlendirmeyi mümkün kılmış ve geliştirilen tipolojinin sağlam bir analitik zemine oturmasını hedeflemiştir.

Analiz ve Bulgular

Belediyelerin Stratejik Plan Yapıları

6 Şubat 2023 depremlerinden etkilenen 11 ilin 2025–2029 stratejik planlarının kapsamlı çözümlemesi, bu belgelerin kural koyucu metinler olarak görülmesinin yetersiz olduğunu; aynı za-

Tablo 1. Belediyelerin stratejik plan yapıları (2025–2029)

İl	Amaç	Hedef	Faaliyet/Proje	Öne Çıkan Özellik
Şanlıurfa	10	50	180+	En yüksek amaç sayısı
Diyarbakır	9	49	196	Performans göstergesi yoğunluğu
Malatya	9	46	165+	Sistematiik yönetim
Kahramanmaraş	7	22	85+	Deprem odaklı yeniden yapılanma
Hatay	7	22	120+	İklim uyumu entegrasyonu
Osmaniye	7	25	95+	Koordinasyon odaklı
Elazığ	7	35	140+	Deneyimsel öğrenme altyapısı
Gaziantep	6	22	242	En yüksek faaliyet sayısı
Adıyaman	5	25	85+	En kapsamlı departman entegrasyonu
Kilis	5	33	120+	Detaylı performans yapısı
Adana	4	23	135+	En kompakt plan yapısı

Yazarlar tarafından üretilmiştir. Faaliyet/Proje: “+” işareti minimum sayıyı ifade eder, gerçek sayı daha yüksek olabilir. Sıralama: Amaç sayısına göre azalan sıralama uygulanmıştır.

manda kurumsal görüşün, kaynak önceliklerinin ve afete ilişkin stratejik dilin somutlaştığı yönetim araçları niteliği taşıdığını göstermektedir. Kodlanan 78 ana amaç, 314 hedef ve 1.200’ün üzerinde faaliyet ve proje, belediyelerin afet yönetimine yaklaşımlarını hem sayısal göstergeler (bütçe payı, kişi başı harcama, donanım ve altyapı yatırımları gibi) hem de söylemsel ve kavramsal göstergeler (vizyon cümleleri, stratejik çerçeveler, performans yapısı) üzerinden görünür hâle getirmektedir. Bulgular, plan yapıları, kaynak tahsisleri ve kapasite farklılıkları açısından iller arasında belirgin ayrışmalar olduğunu göstermektedir.

Stratejik plan yapıları açısından iller arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Şanlıurfa (10 amaç, 50 hedef) ve Diyarbakır (9 amaç, 49 hedef) en geniş plan çerçevelerine sahipken, Adana (4 amaç, 23 hedef) daha yalın bir yapı tercih etmiştir. Gaziantep ise 242 faaliyet ve proje ile en yüksek faaliyet sayısına sahipken, Kahramanmaraş ve Adıyaman illeri (85+ faaliyet) görece sınırlı sayıda faaliyet içermektedir (Tablo 1).

Bu ölçek farkları, belediyelerin afet yönetimi stratejik planlamasında üç temel eğilimi ortaya koymaktadır. Birincisi, plan kapsamı stratejileri açısından belirgin bir ikileşme vardır: Şanlıurfa, Diyarbakır ve Malatya geniş çerçeveli planlar (46–50 hedef) tercih ederken, Adana, Adıyaman ve Kilis daha odaklı yaklaşımlar (23–33 hedef) benimsemiştir. İkincisi, faaliyet yoğunluğu ile amaç sayısı arasında ters orantı gözlenmektedir: Gaziantep 6 amaçla 242 faaliyete ulaşırken (40.3 faaliyet/amaç), Şanlıurfa 10 amaçla 180+ faaliyet planlamıştır (18 faaliyet/amaç). Bu bulgu, bazı belediyelerin derinlemesine uzmanlaşmayı, diğerlerinin ise geniş spektrumlu yaklaşımı tercih ettiğini göstermektedir. Üçüncüsü, tematik odaklanma farklılıkları belirgindir: Kahramanmaraş “deprem odaklı yeniden yapılanma”, Hatay “iklim uyumu entegrasyonu”, Osmaniye “koordinasyon odaklı” yaklaşım, Elazığ ise “deneyimsel öğrenme altyapısı” üzerine yoğunlaşmıştır.

Bu bulgular, afet yönetimi kapasitesinin değerlendirilmesinde plan büyüklüğünün yanıltıcı olabileceğini, belediyelerin ölçek, deneyim ve yerel bağlamlarına göre farklılaşan stratejik tercihler geliştirdiğini göstermektedir. Plan mimarisi seçimlerinin arkasındaki mantık, ancak kaynak tahsisleri, uygulama kapasiteleri ve bağlamsal faktörler ile birlikte değerlendirildiğinde anlaşılabilir hâle gelmektedir.

Belediyelerin Afet Bütçeleri ve Afete Bakış Açıları

Plan yapılarının ölçeği ve tematik odakları, belediyelerin afet yönetiminde hangi stratejik yaklaşımları tercih ettiklerini göstermektedir. Ancak bu stratejik çerçevelerin gerçek kapasiteye dönüşüp dönüşmediğini anlamak için kaynak tahsisleri kritik öneme sahiptir. Bu nedenle bir sonraki adımda, 2025–2029 stratejik planlarında afet yönetimine ayrılan bütçeler incelenmiştir.

Tablo 2, 11 ilin toplam stratejik plan bütçeleri, afet bütçeleri, bütçe oranları ve kişi başına düşen afet bütçelerini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Bulgular, iller arasında %0,008 ile %20,5 arasında değişen oranlarla mali kapasite farklılıklarının oldukça dramatik düzeyde olduğunu göstermektedir. Gaziantep toplam bütçesinin %20,5’ini (66,3 milyar₺, kişi başı 30.230₺) afet yönetimine ayırarak açık ara öne çıkarken, Adıyaman yalnızca %0,33 (20 milyon₺, kişi başı 33₺) ile en düşük seviyede kalmıştır.

Gaziantep afet bütçesinin %99’unu, Hatay ise %96’sını uzun vadeli kentsel dönüşüm ve dayanıklılık yatırımlarına ayırırken, Malatya ve Adıyaman bütçelerini tamamen doğrudan müdahale kapasitesine yönlendirmiştir. Kahramanmaraş ise %42 doğrudan ve %58 dolaylı kalemlerle daha dengeli bir dağılım sergilemiştir. Bu sınıflandırmada, doğrudan bütçeler afet öncesi hazırlık ve müdahale kapasitesini (itfaiye, arama-kurtarma, AKOM, eğitim) içerirken; dolaylı bütçeler uzun vadeli dayanıklılık yatırımlarını (kentsel dönüşüm, yapı güçlendirme, afet dayanıklı

Tablo 2. Belediyelerin toplam bütçe, afet için ayrılan kaynak ve kişi başı karşılıkları karşılaştırmalı analizi (2025–2029)

Kent	Statü	Nüfus (2023)	Toplam stratejik plan bütçesi	Toplam afet bütçesi	Afet bütçe oranı	Kişi başı afet bütçesi[1]
Gaziantep	Büyükşehir	2.193.363	~323,0 milyar₺	66,3 milyar₺	%20,5	30.230₺
Adana	Büyükşehir	2.270.298	~260 milyar₺	12,9 milyar₺	%5,0	5.681₺
Kahramanmaraş	Büyükşehir	1.134.105	~100 milyar₺	0,11 milyar₺	%0,11	97₺
Diyarbakır	Büyükşehir	1.833.684	~190 milyar₺	0,88 milyar₺	%0,46	480₺
Malatya	Büyükşehir	750.491	~70 milyar₺	0,35 milyar₺	%0,50	466₺
Şanlıurfa	Büyükşehir	2.115.256	~80 milyar₺	0,016 milyar₺	%0,02	8₺
Hatay	Büyükşehir	1.562.185	~50 milyar₺	0,0038 milyar₺	%0,008	2,4₺
Osmaniye	İl Belediyesi	558.556	~15 milyar₺	0,33 milyar₺	%2,2	591₺
Adıyaman	İl Belediyesi	611.037	~6 milyar₺	0,02 milyar₺	%0,33	33₺
Elazığ	İl Belediyesi	603.941	Belirlenmemiş	Belirlenmemiş	Belirsiz	Belirsiz[2]
Kilis	İl Belediyesi	156.739	Belirlenmemiş	Belirlenmemiş	Belirsiz	Belirsiz[2]

Yazarlar tarafından üretilmiştir. [1] Kişi başı afet bütçesi, toplam afet bütçesinin 2023 ADNKS nüfusuna bölünmesiyle hesaplanmıştır. [2] Kilis ve Elazığ belediyelerinin stratejik planlarında sadece performans hedefleri mevcuttur, mali bütçe rakamları belirlenmemiştir. Toplam stratejik plan bütçeleri tahmini değerlerdir (~). Afet bütçeleri sadece doğrudan afet yönetimi faaliyetlerini içermektedir.

altyapı) kapsamaktadır. Bu ayırım, içerik kodlamasında bütçe tablolarında yer alan kalemlerin doğrudan müdahale mi yoksa mekânsal/altyapısal dönüşüm mü hedeflediğine göre yapılmıştır.

Bulgular, literatürde tartışılan “reaktif müdahale” ile “proaktif dayanıklılık yatırımı” ayırımı doğrulamakta; büyükşehir belediyelerinin uzun vadeli mekânsal dayanıklılık stratejilerine yöneldiğini, küçük ölçekli belediyelerin ise sınırlı kaynaklarını kısa vadeli müdahaleye ayırmak zorunda kaldığını göstermektedir. Bu durum, özellikle küçük belediyelerde dış destek mekanizmalarının ve kaynak çeşitliliğinin artırılmasının önemini göstermektedir.

Afet bütçelerindeki farklılıklar yalnızca oranlar ve kalemler düzeyinde değil, aynı zamanda afet türlerine verilen önceliklerde de ortaya çıkmaktadır. Stratejik planlarda deprem açık ara en yüksek önceliğe sahip afet türüdür. 6 Şubat depremlerinin travmatik etkisi, yüksek can ve mal kaybı potansiyeli ve öngörülemezliğiyle birleşerek depremi bütün planların merkezine yerleştirmiştir. Bu vurgu, uygulama düzeyinde de somutlaşmaktadır: Gaziantep’te deprem eğitimlerinin 100 kişiden 5.000 kişiye çıkarılması, Adana’da kapsamlı bir Deprem Master Planı hazırlanması ve Elazığ’da deprem simülatörü ile sanal gerçeklik odasının kurulması bu önceliğin örnekleridir. Yangın tüm belediyelerde ikinci sırada yer almakta ve daha çok operasyonel süreklilik alanı olarak tanımlanmaktadır. Yangın bilinci eğitimleri, itfaiye araç kapasitesinin artırılması ve yangın güvenliği denetimleri ortak hedeflerdir. Elazığ’ın geliştirdiği “Yangın Risk Yönetim Sistemleri” bu yaklaşımı güçlendirmektedir. Sel ve taşkın riskleri ise üçüncü sırada görünmekte, özellikle Elazığ ve Adıyaman gibi kentlerde iklim değişikliği etkileriyle kısmen öne çıkmaktadır. Bunun ötesindeki afet türleri - fırtına, heyelan, kuraklık, endüstriyel kazalar ve kimyasal-biyolojik-radyolojik-nükleer tehditler riskleri - stratejik planlarda oldukça sınırlı

yer bulmuş, ikincil veya tali öncelikler olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla stratejik planlar, çoklu risk yaklaşımı iddiasına rağmen ağırlıklı olarak deprem ve yangın odaklı kalmış; diğer afet türleri planlama söyleminde marjinalize edilmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye’de yerel yönetimlerin afet bütçeleri hem mali büyüklük hem içerik açısından keskin eşitsizlikler sergilemektedir. Bu eşitsizliklerin gerçek boyutu, kişi başına düşen afet bütçesi analiz edildiğinde daha da çarpıcı hâle gelmektedir. 916 katlık dramatik eşitsizlik (Gaziantep 30.230₺/kişi - Adıyaman 33₺/kişi), aynı deprem kuşağındaki kentler arasında sistematik bir afet adaletsizliği sorununun varlığını göstermektedir. Aynı zamanda Gaziantep ve Kahramanmaraş iller bütçelerinin beşte birine yakınına afet direncine ayırırken, aynı afetten etkilenen Hatay, Adıyaman ve Şanlıurfa gibi kentlerde bütçelerin son derece sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu farklılıkların arkasında birçok faktörün rol oynayabileceği değerlendirilmektedir. Belediyelerin mali kapasiteleri, merkezi hükümetle yerel yönetimler arasındaki işbölümü ve yerel siyasi öncelikler bu eşitsizliklerin oluşumunda etkili olabilecek unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Örneğin, Hatay en yüksek can kaybını yaşamasına rağmen afet bütçe oranı (%5,6) Gaziantep’in dört katı düşüktür; bu eğilim büyük ölçüde TOKİ ve AFAD gibi merkezi kurumların yeniden imarı üstlenmesiyle açıklanabilir.

Belediyelerin Afet Yönetimi Kapasitesi

Stratejik planların yapısal ve mali çözümlemesinin ardından, belediyelerin afet yönetimindeki çok boyutlu kapasiteleri puanlanmış ve kompozit skorlar hesaplanmıştır. Bu skorlar Türkiye’deki yerel yönetimlerin kurumsal gerçekleri ile uluslararası afet yönetimi literatürünün teorik çerçevesi sentezlenerek depremden etkilenen 11 ilin finansal, kurumsal ve operasyonel kapasiteleri ile toplumsal hazırlık boyutlarını ele almıştır.

Tablo 3. Belediyelerin afet yönetimi kapasitesinin nicel değerlendirmesi (2025–2029)

Belediye	Sıra	Boyut puanları (1–5 ölçek)				Genel değerlendirme	
		Finansal (%30)	Kurumsal (%25)	Operasyonel (%25)	Toplumsal (%20)	Kompozit skor	100 üzerinden
Gaziantep Büyükşehir Belediyesi	1	5.0	4.0	4.0	4.5	4.35	87.0
Adana Büyükşehir Belediyesi	2	4.0	4.5	4.5	4.0	4.25	85.0
Malatya Büyükşehir Belediyesi	3	3.75	4.0	4.25	3.75	3.95	79.0
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi	4	3.5	4.25	4.0	3.5	3.75	75.0
Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi	5	3.5	4.0	4.0	3.5	3.75	75.0
Osmaniye Belediyesi	6	3.5	3.0	3.5	3.25	3.325	66.5
Adıyaman Belediyesi	7	2.0	4.0	3.5	3.5	3.25	65.0
Elazığ Belediyesi	8	E.V.*	3.5	3.0	2.75	3.05**	61.0
Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi	9	2.5	3.5	3.0	3.0	3.0	60.0
Hatay Büyükşehir Belediyesi	10	2.5	3.5	2.5	3.0	2.85	57.0
Kilis Belediyesi	11	E.V.*	3.0	2.0	2.5	2.43**	48.6

Yazarlar tarafından üretilmiştir. *: E.V.: Eksik Veri - Mali boyut için özel bütçe tahsisatı belirlenmemiştir; **: 3 boyutlu değerlendirme (Mali boyut hariç - Kurumsal %26,67, Operasyonel %40, Toplumsal %33,33). Puanlama Ölçeği: 1 (Çok Düşük) - 5 (Çok Yüksek). Normalizasyon: Min-Max yöntemi ile 1–5 aralığına normalize edilmiştir.

Stratejik planların çözümlemesi sonucunda 11 ilin afet yönetimi kapasiteleri finansal, kurumsal, operasyonel ve toplumsal boyutlarda puanlanmış, kompozit skorlar 4,35 ile 2,43 arasında değişmiştir, bu da yaklaşık 1.9 puanlık bir performans aralığına işaret etmektedir (Tablo 3). Her boyutta farklılaşan performans profilleri, belediyelerin çeşitli stratejik yaklaşımlar geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Daha önce belediyelerin afet yönetimi için ayırdıkları finansal kapasiteden ve verilen ağırlıktan anlaşılabileceği üzere en dramatik farklar finansal boyutta ortaya çıkmıştır. Finansal kapasite değerlendirmesi yapılırken afet bütçesi oranı, kişi başına afet harcaması ve kaynak çeşitliliği dikkate alınmıştır. Bu üç alt gösterge değerlendirildiğinde, belediyeler arasında mali kapasite farklılıklarının mutlak bütçe büyüklüklerinden ibaret olmadığı; bütçeye ayrılan oransal paydan, kişi başına düşen harcamanın düzeyinden ve finansman kaynaklarının çeşitliliğinden de kaynaklandığı görülmektedir.

Gaziantep ve Kahramanmaraş bütçelerinin yaklaşık beşte birini afet yönetimine ayırarak yüksek öncelik sergilerken, Şanlıurfa ve Adıyaman gibi iller neredeyse sembolik düzeyde kaynak ayırmıştır. Kişi başına düşen harcamalardaki dramatik eşitsizlik ise, afet yönetiminde kaynak tahsisinin adalet boyutunu tartışmaya açmıştır.

Kaynak çeşitliliği de iller arasında farklılaşan bir başka unsur olarak dikkat çekmektedir. Gaziantep ve Adana belediye bütçesi yanında merkezi hükümet destekleri, özel sektör işbirlikleri ve uluslararası fonları bir arada kullanarak çok kaynaklı bir finansman yapısı geliştirmiştir. Buna karşılık Şanlıurfa, Hatay ve Adıyaman yalnızca belediye bütçesine dayalı tek kaynaklı stra-

tejiyle ilerlemekte, bu da mali kırılganlıklarını artırmaktadır. Dolayısıyla, finansal kapasite boyutu iller arasındaki en keskin ayrışmaları üretmekte ve afet yönetimi performansını doğrudan etkileyen temel belirleyici konumunu sürdürmektedir.

Kurumsal kapasite boyutu, belediyelerin afet yönetiminde stratejik planlama, kurumsal örgütlenme ve koordinasyon mekanizmalarını ne ölçüde geliştirdiklerini ortaya koymakta ve 11 il arasında görece daha dengeli bir dağılım sergilemektedir. Bu alandaki skorlar 4,5 ile 3,0 arasında değişmekte, farklılıklar keskinleşme de kurumsal yapılar arasındaki güçlü ve zayıf yönleri görünür kılmaktadır. Değerlendirme, dört alt gösterge üzerinden yapılmıştır: stratejik planda afet yönetiminin nasıl konumlandığı, AKOM veya eşdeğer koordinasyon merkezlerinin varlığı, personel eğitim hedeflerinin kapsamı ve kurumlar arası işbirliklerinin sayısı.

Bu göstergeler dikkate alındığında büyükşehir belediyelerinin sistematik bir avantaj sağladığı görülmektedir. Gaziantep ve Adana afet yönetimini ana amaç düzeyinde stratejik plana entegre ederek, güçlü koordinasyon merkezleri ve kapsamlı personel eğitim programlarıyla en yüksek puanları elde etmiştir. Diyarbakır ve Malatya da birden fazla hedef ve iş birliği mekanizmasıyla güçlü performans sergilerken, yalnızca birkaç hedefe yer veren ve kurumsal koordinasyonu sınırlı kalan belediyeler daha düşük puanlarda kalmıştır. Özellikle kurumlar arası iş birliği göstergesi iller arasında belirgin farklılık yaratmıştır: Malatya ve Diyarbakır yedi ve üzeri protokolle güçlü ağlar kurarken, Osmaniye ve Kilis gibi illerde bu tür işbirlikleri yok denecek kadar sınırlı kalmıştır. Benzer biçimde, Elazığ deprem deneyimlerini kurumsal öğrenmeye dönüştürerek orta düzey mali kapasitesine rağmen kurumsal kapasitede görece yüksek

bir performans göstermiştir. Genel olarak kurumsal kapasite boyutunda farklar finansal boyut kadar keskin değildir; ancak stratejik planlama yaklaşımı, koordinasyon yapılarının kurum-sallaşma düzeyi ve iş birliği ağlarının genişliği belediyelerin afet yönetiminde kurumsal dayanıklılığını doğrudan belirlemektedir.

Operasyonel kapasite boyutu, belediyelerin afetlere doğrudan müdahale kapasitesini belirleyen altyapı ve teknolojik yatırımları ölçmektedir. Bu değerlendirme dört alt gösterge üzerinden yapılmıştır: araç ve ekipman yatırımları, lojistik depo ve toplanma alanı gibi müdahale altyapıları, CBS ve erken uyarı sistemleri gibi teknoloji kullanımı ve risk haritalaması çalışmaları. Değerlendirme sonuçlarına göre bu boyutta en yüksek puanı Adana (4,5) ve Malatya (4,25) alırken, Gaziantep, Diyarbakır ve Kahramanmaraş 4,0 puanla güçlü bir performans sergilemiştir. Orta düzeyde Osmaniye 3,5, Şanlıurfa ve Elazığ 3,0 puan almış; en düşük seviyelerde ise Hatay 2,5 ve Kilis 2,0 puanla yer almıştır. Büyükşehirler genellikle geleneksel araç ve ekipman yatırımlarına odaklanırken, daha küçük ölçekli belediyeler sınırlı kaynaklarını yenilikçi teknoloji çözümlerine yönlendirmektedir. Bu durum, operasyonel kapasitenin mali gücün yanı sıra, aynı zamanda stratejik tercih ve yaratıcılıkla da şekillendiğini göstermektedir.

Özellikle Elazığ'ın sınırlı mali kapasiteye rağmen deprem simülatorü, sanal gerçeklik odası ve afet eğitim parkı gibi yenilikçi yatırımlar yapması dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, kaynak kısıtlarının yaratıcılığı tetiklediği bir paradoksu ortaya koymaktadır. Adana ve Malatya güçlü operasyonel kapasiteyle öne çıkarken, Gaziantep de geniş araç parkı, lojistik altyapı yatırımları ve kapsamlı risk haritalarıyla bu boyutta yüksek performans göstermektedir. Buna karşılık, Osmaniye, Hatay ve Kilis gibi iller araç alımları ve müdahale tesisleri açısından sınırlı kalmış, risk analizlerini planlama düzeyinde bırakmışlardır. Genel olarak operasyonel kapasite boyutu, yenilikçi yaklaşımlar ile geleneksel yatırımlar arasındaki farkları açığa çıkarmakta ve belediyelerin afet yönetiminde tercih ettikleri stratejilerin çeşitliliğini yansıtmaktadır.

Toplumsal hazırlık boyutu, afet yönetiminde halkın bilinçlendirilmesi, eğitim faaliyetleri, tatbikatlar, STK işbirlikleri ve kırılgan gruplara yönelik özel programlarla ölçülmektedir. Değerlendirme sonuçlarına göre Gaziantep (4,5) en yüksek puanı alırken, Adana (4,0) ve Malatya (3,75) görece güçlü bir konumda yer almıştır. Diyarbakır ve Kahramanmaraş 3,5 puanla orta düzeyde kalırken, Osmaniye 3,25 puan almıştır. En düşük puanlar ise Elazığ (2,75), Şanlıurfa (3,0), Hatay (3,0) ve Kilis (2,5) gibi illerde görülmüştür. Bu dağılım, toplumsal hazırlığın iller arasında kurumsal kapasite kadar dengeli olmadığını, aksine eğitim hedefleri ve iş birliği ağlarının ölçek ve vizyon farklarına göre çeşitlendiğini göstermektedir.

Gaziantep'in yıllık 5.000 kişilik eğitim kapasitesi ve STK işbirliklerine dayalı yaklaşımı bu boyutta öne çıkmasını sağlamıştır. Adana da geniş katılımlı programları ve kapsayıcı projeleriyle yüksek puan elde etmiştir. Buna karşılık Elazığ'ın yenilikçi operasyonel yatırımlara rağmen toplumsal hazırlıkta sınırlı kal-

ması, kapasite dengesizliklerini göstermektedir. Osmaniye'nin hazırlık faaliyetlerini büyük ölçüde öğrencilere odaklaması, Diyarbakır ve Malatya'nın ise güçlü sivil toplum ağlarıyla avantaj sağlaması dikkat çekici farklılıklar yaratmıştır. En düşük puanlı iller olan Kilis ve Hatay'da ise toplumsal hazırlık programları hem ölçek hem de çeşitlilik açısından oldukça sınırlıdır. Genel olarak toplumsal hazırlık boyutu, belediyelerin afet yönetiminde toplumu sürece katma vizyonlarını ve bu vizyonu eyleme dönüştürme kapasitelerini görünür kılmaktadır.

Sonuç olarak, 6 Şubat 2023 depremlerinden etkilenen 11 ilin afet yönetimi kapasitelerinin çok boyutlu analizi, iller arasında yaklaşık 1,9 puanlık performans aralığına işaret etmiş ve aynı risk kuşağı altında yaşayan kentlerin çok farklı kapasite profillerine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Gaziantep (4,35) ve Adana (4,25) ileri düzey kapasiteye ulaşarak öne çıkarken, Malatya, Diyarbakır ve Kahramanmaraş iyi düzeyde performans göstermiş; Osmaniye, Adıyaman, Elazığ, Şanlıurfa ve Hatay orta düzeyde kalmış, Kilis ise en düşük kapasiteye sahip il olmuştur. Büyükşehir belediyelerinin ortalama 0,8 puanlık farkla sistematik bir avantaja sahip olduğu görülmüş, bu farkın koordinasyon merkezleri, mali kaynak büyüklüğü ve kurumsal ağların gelişmişliği gibi yapısal faktörlerden kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Analiz sürecinde ortaya çıkan bazı anomaliler, kapasite ile mali güç arasında doğrudan bir doğrusal ilişki olmadığını göstermektedir. Adıyaman düşük mali göstergelere rağmen stratejik planlama ve operasyonel yaratıcılık sayesinde orta düzey kapasiteye ulaşmış, Hatay ağır hasara rağmen stratejik belgelerine iklim uyumu ve göç yönetimi gibi dönüşümsel vizyon unsurlarını entegre edebilmiştir. Elazığ inovatif yatırımlarıyla, Osmaniye ise mali gücüne rağmen koordinasyon eksikliğiyle öne çıkan örneklerdir. Bu bulgular, afet yönetimi kapasitesinin tek boyutlu mali göstergelerle ölçülemeyeceğini; kurumsal örgütlenme, teknolojik tercihler ve toplumsal hazırlığın da performansın belirleyici bileşenleri olduğunu kanıtlamıştır.

Travmatik Söylem ve Afet Belleğinin Stratejik Planlardaki Görünümleri

6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerinin ardından hazırlanan 2025–2029 stratejik planları, teknik politika belgeleri olmanın ötesinde; kolektif travmanın kurumsallaştığı ve afet belleğinin söylemsel olarak yeniden kurgulandığı metinlerdir. Bu belgeler, travmatik deneyimin farklı biçimlerde anıldığı, önlendiği ya da dönüştürüldüğü dilsel stratejiler aracılığıyla belediyelerin afet yönetimi vizyonlarını açığa çıkarmaktadır.

Belediyelerin stratejik planlarındaki travmatik söylem üç temel boyutta incelenebilir. Geçmiş odaklı söylem doğrudan ya da dolaylı biçimde 6 Şubat deneyimine referans vermekte, kayıpları ve yeniden inşa ihtiyacını vurgulamaktadır. Hatay ve Kahramanmaraş gibi ağır kayıplar yaşayan iller bu dili daha açık kullanırken, Elazığ ve Osmaniye gibi kentlerde travma teknik normatif çerçevelere ve hazırlık vurgusuna indirgenmiştir. Ge-

lecek odaklı söylem ise “bir daha yaşanmaması” fikri etrafında şekillenmekte, dirençlilik, güvenlik ve hazırlık metaforları üzerinden proaktif bir vizyon geliştirmektedir. Adana’nın “afetsavar kent” söylemi ya da Diyarbakır’ın “sürdürülebilir ve dirençli kent” vizyonu bu yaklaşımın örnekleridir. Kurumsal dönüştürücü söylem ise travmatik deneyimi kapasiteye çevirme stratejisiyle öne çıkmaktadır. Elazığ’da deprem simülasyonları ve afet eğitim parkı gibi teknolojik yatırımlar ya da Gaziantep’te AKOM modernizasyonu ve bölgesel koordinasyon girişimleri, travmanın kurumsal yapılara dönüştürülmesinin somut göstergeleridir.

Stratejik planlarda kullanılan metaforik yapılar da bu söylemsel çeşitliliği pekiştirmektedir. Savaş ve savunma metaforları Adana ve Gaziantep’te öne çıkarken, inşa ve yeniden yapılanma söylemi Hatay ve Kahramanmaraş’ta baskın hâle gelmiştir. Elazığ ve Malatya öğrenme ve gelişim metaforlarını kullanırken, Osmaniye ve Şanlıurfa daha çok koordinasyon ve etkin yönetim kavramlarına yönelmiştir. Bu metaforlar, travmatik belleğin zamansal (geçmişin kayıpları, bugünün yetersizlikleri, geleceğin güvenli kenti), mekânsal (riskli alanlar, koordinasyon merkezleri, güvenli toplanma noktaları) ve aktörel (kurumsal, toplumsal, teknik aktörler) boyutlarda nasıl kurumsallaştırıldığını göstermektedir.

Belediyelerin söylemleri ile kapasiteleri arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Yüksek kapasiteli belediyelerde travmatik deneyim çoğunlukla vizyoner, dönüştürücü ve aşkınlaştırıcı bir dille işlenmiş; liderlik, örneklik ve bütünlük stratejiler ön plana çıkarılmıştır. Orta düzey kapasiteli belediyelerde söylem daha parçalıdır; kimi zaman teknikleştirici, kimi zaman eksiklikleri kabul eden ya da toparlanmaya odaklanan bir dil öne çıkmıştır. Düşük kapasiteli belediyelerde ise travmatik deneyim çoğunlukla arka planda bırakılmış, söylem daha nötr ve sınırlı kalmıştır. Bu farklılaşma, afet yönetimi kapasitesi ile travmatik söylemin biçimi arasında güçlü bir korelasyon bulunduğunu göstermektedir: söylemsel düzeyde travmayı dönüştürme ve aşma kapasitesine sahip belediyeler, ölçümlerde de daha yüksek skorlar elde etmişlerdir.

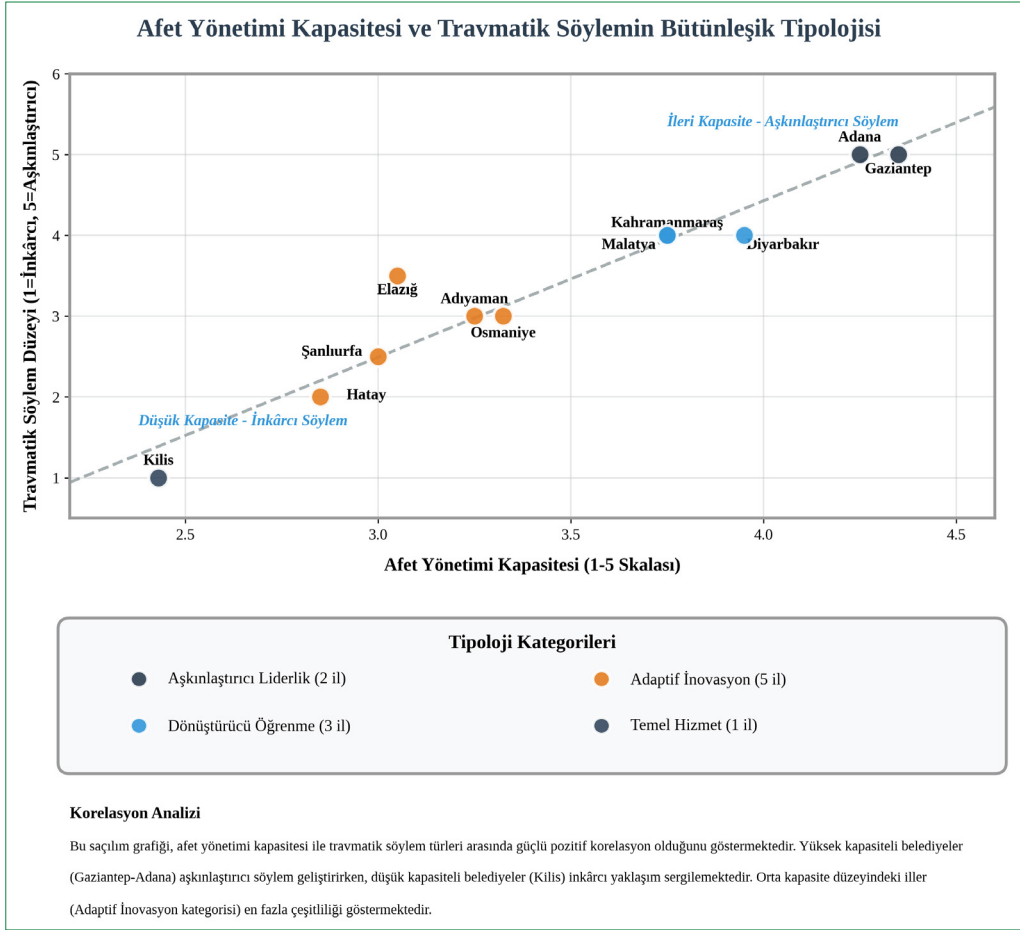
Sonuç olarak, 11 ilin stratejik planlarında görülen travmatik söylem yalnızca dilsel bir tercih değil, aynı zamanda afet yönetimi kapasitesinin göstergesidir. Travmanın açıkça anılması, geleceğe yönelik dirençlilik vizyonlarıyla bütünlleştirilmesi ve kurumsal kapasiteye dönüştürülmesi, yüksek performanslı belediyelerde belirginleşmiştir. Buna karşılık, travmayı inkâr eden, teknikleştiren ya da sadece toparlanmaya odaklanan söylemler daha düşük kapasitelerle örtüşmektedir. Böylece, travmatik söylem tipolojisi afet yönetimi kapasitesinin niteliksel boyutunu görünür kılmakta ve 6 Şubat deneyiminin yerel yönetimlerin kurumsal hafızasında nasıl farklı biçimlerde yer ettiğini açığa çıkarmaktadır.

Afet Yönetimi Kapasitesi ve Travmatik Söylemin Bütünlük Tipolojisi

Bu analiz, 6 Şubat 2023 depremlerinden etkilenen 11 ilin afet yönetimi kapasite skorları (4.35–2.43 arasında değişen) ile

stratejik planlarda kullandıkları travmatik söylem stratejilerini birleştirerek dört ana tipolojik kategori geliştirmiştir. Bu hibrit yaklaşım, afet yönetimi kapasitesinin yalnızca nicel göstergelerle açıklanamayacağını, travmatik deneyimin kurumsallaşma biçimlerinin de performans farklılıklarında belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır.

- I. Aşkınlaştırıcı Liderlik Tipolojisi (İleri Kapasite + Aşkınlaştırıcı Travma Söylemi): Bu kategoride yer alan Gaziantep (4.35) ve Adana (4.25), afet yönetimi kapasitesinde yüksek skorlar elde etmiş ve söylemsel düzeyde travmayı vizyoner bir çerçeveye taşımıştır. Aşkınlaştırıcı travma söylemi, travmatik deneyimi onarma ya da krizden çıkma hedefiyle sınırlamayan; onu kurumsal dönüşüm, uzun vadeli stratejik yönelim ve liderlik inşası için kurucu bir eşik olarak yeniden çerçeveleyen yaklaşımı ifade etmektedir. Gaziantep’in “afet yönetiminde öncü kent” ve “bölgesel koordinasyon merkezi” vurguları ile Adana’nın “afetsavar kent” metaforu bu tipolojinin tipik örnekleridir. Yüksek mali güç (%15–20 bütçe tahsisi), güçlü kurumsal altyapı (AKOM, ana amaç entegrasyonu) ve geniş toplumsal kapsama (5.000+ kişi/yıl eğitim kapasitesi) bu söylemin kapasite ile uyumunu pekiştirmektedir.
- II. Dönüştürücü Öğrenme Tipolojisi (İyi Kapasite + Dönüştürücü Travma Söylemi): Malatya (3.95), Diyarbakır (3.75) ve Kahramanmaraş (3.75) dengeli kapasite dağılımı ve iş birliği odaklı kurumsal yapılarıyla dönüştürücü söylem geliştirmiştir. Bu iller travmatik deneyimi “deneyimden çıkarılan dersler”, “kapasite geliştirme” ve “öncesi-esnası-sonrası planlama” gibi ifadelerle kurumsal öğrenmeye çevirmekte; döngüsel yönetim ve sürdürülebilirlik vizyonlarını öne çıkarmaktadır. Kapasite-söylem uyumu, bu illerin afet deneyimini yalnızca geçmişin travması olarak değil, geleceğin kurumsal kapasitesi için bir kaynak olarak ele aldığını göstermektedir.
- III. Adaptif İnovasyon Tipolojisi (Orta Kapasite + Karma Travma Söylemi): Osmaniye (3.325), Adıyaman (3.25), Elazığ (3.05), Şanlıurfa (3.05) ve Hatay (2.85) bu grupta yer almakta, heterojen kapasiteleri ve farklı söylem yönelimleriyle öne çıkmaktadır. Osmaniye ve Adıyaman teknikleştirici söylem benimseyerek travmayı mühendislik-planlama terminolojisine indirgemekte; Elazığ kaynak kısıtlarını yaratıcı teknoloji yatırımlarıyla (deprem simülasyonu, VR odası) aşmaya çalışmaktadır. Hatay ise “yeniden inşa” ve “toparlanma” vurgularıyla çöküşlü söylem geliştirmektedir. Bu tipoloji, orta kapasite düzeyinde çeşitliliğin ve bağlamsal adaptasyonların en yoğun görüldüğü kategoriyi temsil etmektedir.
- IV. Temel Hizmet Tipolojisi (Düşük Kapasite + İnkârcı Travma Söylemi): Kilis (2.43), afet yönetimine doğrudan odaklanmayan ve travmatik deneyimi stratejik planda görünür kılmayan tek örnektir. “Kurumsal kapasite geliştirme” gibi nötr teknik ifadeler, 6 Şubat’a doğrudan referans veremeyen inkârcı söylemin göstergeleridir. Büyükşehir statüsünün olmaması, sınırlı mali kapasite ve afete özel yatırımların yokluğu bu tipolojinin temel belirleyicileridir (Şekil 3).

Şekil 3. Afet yönetimi kapasitesi ve travmatik söylem ilişkisi.

Bu bütünleşik tipoloji, kapasite ile söylem arasında güçlü bir korelasyon bulunduğunu göstermiştir: yüksek kapasiteli belediyeler aşkınlaştırmacı, düşük kapasiteli belediyeler inkarcı travma söylemi geliştirmektedir. En dikkat çekici bulgu, orta kapasite düzeyindeki illerin en fazla çeşitliliği sergileyerek kendi bağlamsal stratejilerini üretmiş olmasıdır. Elazığ'ın kaynak kısıtını yaratıcılığa dönüştürmesi, Adıyaman'ın mali zayıflığa rağmen stratejik planlama kapasitesini koruması ve Hatay'ın ağır hasara rağmen dönüşümsel vizyon geliştirmesi doğrusal olmayan kapasite dinamiklerini göstermektedir. Travmatik söylemin kurucu gücü, belediyelerin afet deneyimlerini anlamlandırma biçimlerinde net olarak izlenmektedir. Gaziantep ve Adana travmayı liderlik fırsatına çevirirken, Malatya, Diyarbakır ve Kahramanmaraş deneyimsel öğrenmeye odaklanmış; Kilis ise travmatik deneyimi görünmez kılmıştır. Bu çalışma, afet yönetimi literatürüne hibrit kapasite-söylem modeli kazandırmakta; travmatik deneyimin olumsuz bir faktör değil, aynı zamanda kurumsal dönüşüm ve kapasite geliştirme için potansiyel bir kaynak olabileceğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri, büyük bir yıkımın ötesinde Türkiye'de afet yönetimi sisteminde ve yerel

yönetimlerin stratejik yaklaşımlarında köklü bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu dönüşümün yerel düzeyde ne ölçüde yapısal bir nitelik kazandığı ve farklı belediyeler arasında nasıl farklılaştığı sorusu, bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmuştur. Bu çalışma, depremden etkilenen 11 ilin belediyelerinin 2025–2029 stratejik planlarını karşılaştırmalı biçimde inceleyerek afet yönetimi kapasitelerindeki farklılaşmaları çok boyutlu bir perspektifle değerlendirmiş ve özgün bir tipolojik çerçeve geliştirmiştir.

Araştırma bulguları, afet yönetimi kapasitesinin tek boyutlu mali büyüklüklerle açıklanamayacağını açıkça ortaya koymaktadır. Yüksek bütçelere sahip bazı belediyelerin kaynaklarını stratejik ve etkin biçimde kullanamadıkları için kapasite açısından geride kaldıkları, sınırlı bütçelerle çalışan bazı belediyelerin ise yaratıcı söylem, kurumsal örgütlenme ve teknolojik yeniliklerle görece güçlü kapasiteler geliştirebildikleri görülmüştür. Bu bulgular, kapasiteyi şekillendiren temel faktörlerin ekonomik büyüklüklerle sınırlı olmadığını; stratejik vizyon, kurumsal öğrenme mekanizmaları, iş birliği ağları ve toplumsal hazırlık biçimlerini de içerdiğini göstermektedir.

Çalışmanın en dikkat çekici yönü, nicel kapasite ölçümlerini travmatik söylem analiziyle birleştiren hibrit yaklaşımıdır.

Stratejik planlarda travmatik deneyimin kurumsallaşma biçimleri, belediyelerin afet yönetimi performanslarıyla doğrudan ilişkili bulunmuştur. Gaziantep ve Adana'nın travmayı liderlik odaklı bir vizyona dönüştürmeleri, Malatya, Diyarbakır ve Kahramanmaraş'ın kurumsal öğrenme perspektifini geliştirmeleri, Elazığ'ın teknolojik yaratıcılığı ön plana çıkarması ve Kilis'in travmayı yok sayan inkârcı söylemi, kapasite-söylem korelasyonunun farklı düzeylerini göstermektedir. Böylece geliştirilen tipoloji (Aşkınlaştırıcı Liderlik, Dönüştürücü Öğrenme, Adaptif İnovasyon, Temel Hizmet), yerel yönetimlerin afet yönetiminde sergilediği yönelimleri bütüncül bir çerçeveye görünür kılmıştır. Bu çerçevenin önceki literatürle kesişim ve sapma noktalarını ortaya koymak ise analitik tablonun son boyutunu tamamlamaktadır.

Deprem öncesi döneme ait 2019–2024 stratejik planlarında afet yönetiminin büyük ölçüde mevzuat alıntıları düzeyinde kaldığını ortaya koyan çalışmalarla (Üzmez ve Dilaveroğlu, 2024) karşılaştırıldığında, bu araştırma deprem sonrası hazırlanan 2025–2029 planlarında söz konusu tabloyla hem kesişen hem de önemli ölçüde farklılaşan bir yapı saptamaktadır. Gaziantep ve Adana gibi yüksek kapasiteli belediyeler mevzuat tekrarı ötesine geçerek gerçek anlamda stratejik bir çerçeve oluşturabilmiş; buna karşılık küçük ölçekli belediyeler kronik örüntü içinde seyretmeye devam etmiştir. Savaş Yavuzçehre ve Akgöl (2024), aynı coğrafyada Adana, Gaziantep ve Osmaniye'yi üst performans grubu olarak saptamış; bu çalışma söz konusu sıralamanın kısmen korunduğunu, ancak Osmaniye'nin koordinasyon eksiklikleri nedeniyle beklenen düzeyin altında kaldığını ortaya koymuştur. Bu karşılaştırma, geliştirilen tipolojinin mevcut literatüre kıyasla daha ayrıntılı ve açıklayıcı bir sınıflandırma sunduğunu ve çalışmanın akademik konumlandırmasını belirgin biçimde güçlendirdiğini göstermektedir.

Çalışma, afet yönetimi literatürüne üç düzeyde katkı sunmaktadır. Kuramsal olarak, çok boyutlu kapasite değerlendirmesi, travmatik söylem analizi ve bağlamsal tipoloji yaklaşımlarını sentezleyen özgün bir analitik çerçeve geliştirmiştir. Metodolojik olarak, bütçe analizlerinin ötesine geçerek söylemsel stratejileri içerik çözümlemesiyle değerlendirmiş ve bu iki boyutu entegre eden hibrit bir tipoloji önermiştir. Ampirik olarak ise, 11 ilin 1200'den fazla faaliyet ve projesini kodlayarak Türkiye'de yerel yönetimlerin afet yönetimi kapasitelerine dair şimdiye kadarki en kapsamlı karşılaştırmalı analizi sunmuştur.

Politika düzeyinde çalışma, farklılaşmış destek mekanizmalarının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yüksek kapasiteli belediyeler bölgesel mentor ve liderlik rolü üstlenebilirken, orta kapasite düzeyindeki iller için teknoloji transferi, bilgi paylaşımı ve iş birliği ağlarının güçlendirilmesi önemli görünmektedir. Düşük kapasiteli belediyeler için ise temel kapasite inşaa programları ve kaynak çeşitlendirme stratejileri önceliklidir.

Sınırlılık olarak, stratejik planların henüz uygulama aşamasında olması ve gerçekleşme düzeylerinin ölçülmemesi belirtilme-

lidir. Gelecek araştırmaların bu tipolojiyi uzunlamasına analizlerle test etmesi, uygulama sonuçlarıyla karşılaştırması ve uluslararası karşılaştırmalarla genişletmesi önerilmektedir. Özellikle toplumsal dayanıklılık boyutunda, afet bilinci düzeyi, toplumsal katılım biçimleri ve yerel halkın yönetimden beklentilerinin afet yönetimi politikalarına nasıl yansıdığına saha verileriyle araştırılması kritik bir öncelik olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma 6 Şubat 2023 depremlerinin ardından yerel yönetimlerin stratejik planlamasında ortaya çıkan dönüşümü çok boyutlu bir analizle görünür kılmış ve afet yönetimi literatürüne hibrit bir değerlendirme modeli kazandırmıştır. Travmatik deneyimin yalnızca yıkıcı bir unsur değil, aynı zamanda kurumsal kapasite inşasının ve stratejik öğrenmenin kurucu bir kaynağı olabileceğini göstermesi, bu araştırmanın en özgün katkılarından biridir.

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: Since this study does not involve human participation, obtaining informed consent was not required.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): AI-based tools were used for English-language drafting and visual illustration, with all content validated by the authors.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, doğrudan insan katılımı ya da etik kurul onayı gerektiren nitelikte veri içermediği için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bilgilendirilmiş onam: Bu çalışma insan katılımı içermediğinden bilgilendirilmiş onam alınmasına gerek duyulmamıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: İngilizce metin taslağı hazırlanmasında ve görsel illüstrasyonlarda yapay zekâ tabanlı araçlar kullanılmış, tüm içerik yazarlar tarafından doğrulanmıştır.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- 5393 Sayılı Belediye Kanunu. (2005, Temmuz 13). Resmi Gazete (Sayı: 25874). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5393&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Adana Büyükşehir Belediyesi. (2024). *Adana Büyükşehir Belediyesi 2025-2029 stratejik planı*. https://www.adana.bel.tr/panel/uploads/stratejikplani_v/files/abb-2025-2029-stratejik-plani.pdf
- Adıyaman Belediyesi. (2024). *Stratejik plan 2025-2029*. <https://rapor.adiyaman.bel.tr/files/pdf/StratejikPlan/2025-2029%20Stratejik%20Plan.pdf>
- AFAD. (2013). *Ulusal deprem stratejisi ve eylem planı 2012-2023*. T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.
- AFAD. (2022a). *TAMP Türkiye afet müdahale planı*. T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.
- AFAD. (2022b). *Türkiye afet risk azaltma planı (TARAP)*. T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/07/20220708-4.pdf>
- AFAD. (2023). *06 Şubat 2023 Pazarcık—Elbistan Kahramanmaraş (Mw: 7.7 - Mw: 7.6) depremleri raporu*. T.C. İçişleri Bakanlığı Deprem Risk Azaltma Genel Müdürlüğü Deprem Dairesi Başkanlığı.
- Baş, K. (2024). Belediyelerin afet yönetimi kapasitelerinin değerlendirilmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 22(54), 2098-2116. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1446892>
- Beccari, B. (2016). A comparative analysis of disaster risk, vulnerability and resilience composite indicators. *PLoS Currents*, 8. <https://doi.org/10.1371/currents.dis.453df025e34b682e9737f95070f9b970>
- Cutter, S. L. (2016). The landscape of disaster resilience indicators in the USA. *Natural Hazards*, 80(2), 741-758. <https://doi.org/10.1007/s11069-015-1993-2>
- Dişarbakır Büyükşehir Belediyesi. (2024). *Dişarbakır Büyükşehir Belediyesi 2025-2029 stratejik planı* (s. 165). <https://www.dişarbakir.bel.tr/bilgi-bankasi/1/stratjik-plan.html?download=351:2025-2029-dbb-stratejik-plan>
- Elazığ Belediyesi. (2024). *2025-2029 stratejik planı*. <https://www.elazig.bel.tr/dosya/yayin/dosyalar/2025-2029-stratejik-plan.pdf>
- Erkek, S. (2024). Yerel yönetimler arası iş birliği ve afet yönetimi: 6 Şubat 2023 tarihli depreme ilişkin bir örnek olay incelemesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 15 (1-Deprem Özel Sayısı), 176-191. <https://doi.org/10.54688/ayd.1412783>
- Figueiredo, L., Honiden, T. ve Schumann, A. (2018). *Indicators for resilient cities*. OECD. <https://doi.org/10.1787/6f1f6065-en>
- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi. (2024). *Gaziantep Büyükşehir Belediyesi stratejik plan (2025-2029)*. <https://eski.gaziantep.bel.tr/uploads/2025/01/stratejik-plan-baski-hali.pdf>
- Göymen, G. (2006). Dynamics of changes in Turkish local governance. *Society and Economy*, 28(3), 245-266. <https://doi.org/10.1556/socec.28.2006.3.2>
- Gül, H. ve Kiriş, H. M. (2015). Democratic governance reforms in Turkey and their implications. A. R. Dawoody (Ed.), *Public Administration and Policy in the Middle East* içinde (ss. 25-59). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-1553-8_2
- Güven, A. ve Kızılkaya, S. B. (2023). Afetlerde yerel yönetimlerin etkinliği üzerine bir değerlendirme. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-20.
- Hatay Büyükşehir Belediyesi. (2024). *2025-2029 stratejik planı*. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/scOOm+Hatay_Buyuksehir_Belediyesi_2025-2029_Stratejik_Planı_103235.pdf
- Hermansson, H. (2019). Challenges to decentralization of disaster management in Turkey: The role of political-administrative context. *International Journal of Public Administration*, 42(5), 417-431. <https://doi.org/10.1080/01900692.2018.1466898>
- Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi. (2024). *Stratejik plan 2025-2029*. https://kahramanmaras.bel.tr/fs/fields/attachments/stratejik_plan_2025-2029_0.pdf
- Kapucu, N. ve Van Wart, M. (2006). The evolving role of the public sector in managing catastrophic disasters: Lessons learned. *Administration & Society*, 38(3), 279-308. <https://doi.org/10.1177/0095399706289718>
- Kaya, H. ve Yaylı, H. (2023). Belediyelerin kentsel dirençlilik algısını stratejik planlardan okumak: TR71 Bölgesi örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(2), 376-385. <https://doi.org/10.33712/mana.1260172>
- Kilis Belediyesi. (2024). *2025-2029 dönemi stratejik planı*. <https://www.kilis.bel.tr/index.php/2024/10/16/kilis-belediyesi-2025-2029-stratejik-plani/>
- Korkun, E. ve Öztö, S. (2022). Büyükşehir belediyeleri stratejik planlarında afet yönetimi. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 61-75. <https://doi.org/10.52539/mad.1120801>
- Malatya Büyükşehir Belediyesi. (2024). *Stratejik plan 2025-2029*. <https://bulut.malatya.bel.tr/index.php/s/pedMB9rJpRgppXy/download>
- Osmaniye Belediyesi. (2024). *Osmaniye Belediyesi 2025-2029 stratejik planı*. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/9oS0G+Osmaniye_Beld_SP.pdf
- Özdemir, A. (2023). Afet yönetiminde belediyelerin rolü. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 12(2), 828-839. <https://doi.org/10.37989/gumussagbil.1275745>
- Parsons, M., Glavac, S., Hastings, P., Marshall, G., McGregor, J., McNeill, J., Morley, P., Reeve, I. ve Stayner, R. (2016). Top-down assessment of disaster resilience: A conceptual framework using coping and adaptive capacities. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 19, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2016.07.005>
- Savaş Yavuzçehre, P. ve Akgül, A. (2024). Yerel yönetim stratejik planlarında kentsel dirençliliğin eksikliği: 6 Şubat Kahramanmaraş depreminden etkilenen kentler üzerinden bir inceleme. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 5(3), 330-348. <https://doi.org/10.58658/kaypod.1501170>
- Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi. (2024). *2025-2029 stratejik planı*. <https://www.sanlıurfa.bel.tr/uploads/2024/20241126125212-52585-45486.pdf>
- Tierney, K. (2012). Disaster governance: social, political, and economic dimensions. *Annual Review of Environment and Resources*, 37, 341-363. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-020911-095618>
- TMMOB. (2025). *TMMOB 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri ikinci yıl değerlendirmesi*. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.
- UNDRR. (2015). *Sendai framework for disaster risk reduction 2015-2030*. The United Nations Office for Disaster Risk Reduction. <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>
- Unlu, A., Kapucu, N. ve Sahin, B. (2010). Disaster and crisis management in Turkey: A need for a unified crisis management system. *Disaster Prevention and Management*, 19(2), 155-174. <https://doi.org/10.1108/09653561011037977>
- Üzmez, U. ve Dilaveroğlu, A. (2024). Belediyelerin afetlere karşı hazır oluşu ve afet yönetiminin stratejik planlar üzerinden incelenmesi: 6 Şubat depremleri örneği. *Memleket Siyaset Yönetim*, 19(43), 771-804. <https://doi.org/10.56524/msydergi.1503164>

EXTENDED ABSTRACT

Disaster Management in Local Governments After the February 6, 2023 Earthquakes: A Multi-dimensional Analysis of Strategic Plans

ID Elif Kırpık

Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, Muğla, Türkiye

The February 6, 2023 Kahramanmaraş-centered earthquakes claimed 50,783 lives, injured 115,353 people, and destroyed 37,984 buildings across 11 provinces, constituting one of the most devastating disasters in Türkiye's recent history. Beyond its humanitarian toll, the disaster exposed fundamental deficiencies in municipal disaster management capacities. This study comparatively analyzes the 2025–2029 strategic plans of the 11 affected municipalities, evaluating their disaster management capacities through a multidimensional framework, and developing a typological classification that integrates quantitative assessment with qualitative discourse analysis.

The study is structured around three interrelated analytical concerns: how disaster management is prioritized in strategic plans; how differences in inter-municipal capacity can be meaningfully classified; and whether discursive emphases align with actual resource allocations. The analysis is based on the premise that disaster management capacity cannot be explained by financial metrics alone, but rather emerges from a configuration of institutional, operational and societal factors.

Employing a comparative case study method, the research analyzed official municipal strategic plan documents. The analysis focuses explicitly on how disaster management is articulated, prioritized, and resourced. A total of 78 strategic objectives, 314 targets, and over 1,200 activities were coded and classified across four capacity dimensions: financial (30%), institutional (25%), operational (25%), and community preparedness (20%). Sub-indicators were scored on a five-point Likert scale and normalized using the min-max method. For Elazığ and Kilis, where disaster-specific budget data was unavailable, the remaining dimensions were recalibrated using a missing data protocol.

The composite capacity scores ranged from 4.35 (Gaziantep) to 2.43 (Kilis). Despite operating within the same high-risk seismic geography, municipalities exhibited extreme fiscal asymmetry, with per capita disaster-related expenditure differing by a factor of 916, revealing deep structural inequalities in local disaster governance. Metropolitan municipalities demonstrated a systematic advantage of 0.8 points. Several municipalities defied linear finance–capacity assumptions, demonstrating that moderate capacity can be achieved under severe fiscal constraints through technological innovation, institutional adaptability, and strategic prioritization. Despite formal commitments to multi-hazard planning, strategic documents remained predominantly focused on earthquakes and fires.

The analysis reveals a strong correspondence between how municipalities discursively process the earthquake experience and their measured capacity levels, suggesting that traumatic experience functions as both a disruptive shock and a catalyst for institutional learning. This yielded a four-category typology: Visionary Leadership (advanced capacity with visionary discourse: Gaziantep, Adana), Transformative Learning (good capacity with experiential learning discourse: Malatya, Diyarbakır, Kahramanmaraş), Adaptive Innovation (moderate capacity with heterogeneous discourse: Osmaniye, Adıyaman, Elazığ, Şanlıurfa, Hatay), and Basic Service Provision (low capacity with denial-based discourse: Kilis).

The findings demonstrate that municipal disaster management capacity cannot be adequately explained by financial resources alone. Rather, capacity emerges from a multidimensional configuration in which institutional learning, strategic orientation, and governance arrangements play a decisive role. The research makes theoretical contributions by synthesising capacity assessment with traumatic discourse analysis and by proposing a hybrid typology that transcends budget-centred evaluations. Empirically, the research involved coding over 1,200 activities across 11 provinces. By integrating quantitative indicators with qualitative discourse analysis, the study provides a transferable analytical tool for evaluating post-disaster local governance that can be used beyond the Turkish context.

Keywords: February 6 earthquakes; disaster management; capacity analysis; strategic planning; typological classification; traumatic discourse; local governments.

Correspondence: Elif Kırpık
e-mail: elfkrpk@gmail.com

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Kamusal Mekânın (Yeniden) Üretiminde Protesto: Kızılay'da Karşılaştırmalı Bir Mekânsal Koreografi Analizi (2013–2025)

Protest and the (Re)production of Public Space: A Comparative Spatial Choreography Analysis in Kızılay (2013–2025)

 Duygu Cihanger Ribeiro

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara

ÖZ

Araştırma, kamusal mekânın toplumsal üretimi, biçimi ve kullanımı arasındaki dinamik ilişkiyi kentsel protestoları odağa alarak sosyo-mekânsal bir çerçevede incelemektedir. Vaka olarak, kamusal mekânın kaybı ve kamusal alanın çöküşü tartışmalarına uzun süredir konu olan Kızılay Meydanı'ndaki 2013 Gezi Parkı ile 19 Mart 2025 sonrası protestolar, politik bağlamları göz ardı edilmeksizin ele alınmaktadır. Meydan, erken Cumhuriyet döneminde kamusal bir mekân olarak tasarlanmış; ancak 1980'lerden itibaren artan trafik ve ticarileşmeyle mekânsal ve işlevsel bütünlüğünü yitirmiştir. Yine de Kızılay, tüm bu planlama kararlarına, tasarımı müdahalelerine ve yasal sınırlamalara rağmen bugün Türkiye'nin en önemli protesto alanlarından biri olmaya devam etmektedir. Araştırma, nitel bir yaklaşım çerçevesinde mekânsal analiz ve karşılaştırmalı dönem incelemesine dayanmaktadır. Kamusal alan ve mekân kuramları çerçevesinde çalışma, kentsel protestoları yalnızca politik eylemler olarak değil, kamusal mekânı yeniden üreten pratikler olarak "mekânsal koreografi" yaklaşımıyla ele almaktadır. Bu doğrultuda vaka analizleri, Kızılay'ın morfolojik dönüşüm süreci ve politik tarihiyle ilişkilendirilerek incelenmektedir. Bulgular, 2013'te yaratıcı mekân üretiminin baskın olduğunu, 2025 protestolarının ise artan denetim altında geçici ve kısa süreli bir mekân sahiplenmesi pratiğine dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm, kamusal mekânın üretiminin değişen politik ve toplumsal koşullara yanıt olarak nasıl sürekli yeniden biçimlendiğini göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Kamusal mekân; kentsel protesto; Kızılay; mekânsal koreografi; sosyo-mekânsal yaklaşım.

ABSTRACT

This study explores the dynamic relationship between the social production, form, and use of public space through a socio-spatial framework, with a focus on urban protests. Keeping in mind their political significance, the 2013 Gezi Park protests and the post-19 March 2025 protests in Kızılay Square are examined through the lens of public space production as primary case studies. Kızılay has long been central to debates on the loss of public space and the decline of the public realm. The square was designed as a public space in the early Republican period, yet from the 1980s onward it gradually lost its spatial coherence due to increasing traffic and commercialization. Nevertheless, Kızılay continues to function as one of Turkey's most significant sites of protest. Adopting a qualitative approach that combines spatial analysis and comparative case studies, the research examines protest not only as a political action but also as a practice that (re)produces public space. Drawing on theoretical frameworks on the public sphere and public space, the study approaches these protests through the concept of "spatial choreography," closely examining Kızılay's morphological and political history. Findings show that creative spatial production through prolonged occupation characterized the 2013 protests, whereas the 2025 protests shifted toward temporary and short-term spatial appropriations under intensified surveillance and control. This shift reveals how public space production continuously transforms under changing political and social constraints.

Keywords: Public space; urban protests; Kızılay; spatial choreography; socio-spatial approach.

Geliş tarihi: 07.11.2025 Revizyon tarihi: 13.02.2026
Kabul tarihi: 16.02.2026 Online yayımlanma tarihi: 27.03.2026
İletişim: Duygu Cihanger Ribeiro
e-posta: cihanger@metu.edu.tr

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

Kamusal Mekânın Üretimi ve Kentsel Protesto

Kamusal çevre (*public realm*) kavramı, kamusal alanın siyasal boyutu (Arendt, 1958; Habermas, 1989; Fraser, 1990; Mouffe, 2005) ile kamusal mekânın fiziksel biçimi arasında köprü kuran disiplinler arası bir çerçeve olarak tanımlanabilir (Low ve Smith, 2006; Varna ve Tiesdell, 2010; Gehl ve Svarre, 2013; Aelbrecht ve Sezer, 2025). Geleneksel olarak sokaklar, meydanlar ve parklarla ilişkilendirilen kamusal çevre, günümüzde alışveriş merkezleri, yarı-özel ve denetimli alanların yaygınlaşmasıyla dönüşüme uğramaktadır (Öç ve Tiesdell, 1997; Charlesworth, 2005). Bu dönüşüm, “kamusal mekânın sonu” (Mitchell, 1995) tartışmaları çerçevesinde özelleşme, neoliberal politikalar, tüketim kültürü, güvenlik kaygıları ve kamusal kültürün zayıflamasıyla ilişkilendirilmektedir (Sennett, 1977; Zukin, 1995, 2000; Putnam, 2000; Atkinson, 2003; Clarke, 2004). Ekonomik, toplumsal ve teknolojik gelişmeler ile pandemi süreci, kamusal çevrenin üretimini ve kamusal mekân kaybı tartışmalarını derinleştirirken (Kayden, 2000; Xing, 2013; Bruyns ve Nel, 2020), dijital teknolojiler ve sosyal medya kamusal etkileşimin biçimlerini dönüştürerek fiziksel ve sanal mekânlar arasındaki sınırları bulanıklaştırmıştır (Banerjee, 2001, 2007; Castells, 2012; Merrifield, 2013; İlhan, 2021; Hatuka, 2018, Cheshmehzangi, 2022).

Varna ve Tiesdell (2010), kamusalılığı demokratik eylem için bir forum olarak politik, karşılaşma ve öğrenme alanı olarak tanımlar. Bu çerçevede kamusal mekânlar, demokrasi talebinin ifade edildiği alanlar olarak kent yaşam kalitesini ve toplumsal ilişkileri dönüştüren bir rol üstlenir (Ortiz vd., 2025; Mehta, 2023). Bu nedenle, kamusal çevrenin zayıflaması ya da ortadan kalkması demokratik kamusalılığın kendisi için bir tehdit oluşturur (Lofland, 1998). Demokrasinin sınırlandığı koşullarda protesto, gündelik yaşamın sürekliliğini bilinçli olarak kesintiye uğratan kritik bir mekânsal müdahaleye dönüşür. Bu noktada, Orum ve Neal (2010), kamusalılığı yalnızca açık ve erişilebilir bir alan olmasının ötesinde, performans yoluyla eylem içinde kurulan bir pratik olarak tartışmaktadır. Protesto, bu performatif boyutu görünür kılarak kentsel mekânı karşılaşma, görünür olma ve politik ifadenin sahnesi hâline getirir.

Bu çalışma, Lefebvre’in (1991) kamusal mekânın toplumsal üretimi tezi ve Tarrow’un (2011) ‘çatışmalı kolektif eylem’ (contentious collective action) kavramsallaştırması çerçevesinde, protestoyu mekânı bedensel pratikler ve söylemler aracılığıyla yeniden üreten bir süreç olarak ele almaktadır. Tarrow (2011), düzenli kurumlara erişimi olmayan insanlar yeni taleplerle otoriteye meydan okuduğunda eylemin çatışmalı hale geldiğini belirtir. Bu çatışmalı kolektif pratikler, Lefebvre’in “yaratıcı mekân üretimi” ile “salt yeniden üretim” arasındaki ayrımla örtüşür: yaratıcı üretim, Tarrow’un vurguladığı kolektif boyutu merkezine alarak yeni mekânsal ilişkiler ve formlar üretirken; salt yeniden üretim, iktidarın dikte ettiği bireyselleştirilmiş ve kontrollü pratiklerle sınırlıdır.

Tahrir Meydanı (Mısır Devrimi - 2011) ve Zuccotti Park (Occupy Wall Street - 2011) gibi yakın dönemde kitlesel protestolara sahne olmuş kamusal mekânlar, protestonun örgütlendiği, süreklilik kazandığı ve çevrimiçi kamusal alanlarda üretilen söylemlerin fiziksel karşılık bulduğu yerlerdir. Dolayısıyla kamusal mekânın fiziksel dönüşümü, kullanım sınırlandırılması ya da kaybına ilişkin tartışmalar, bu mekânların politik anlamlarının ortadan kalktığını değil; aksine, gündelik hayat, kolektif hafıza ve dijital ağlar aracılığıyla başka ölçek ve biçimlerde yeniden üretildiğini göstermektedir.

Tarrow’un (1993) Zolberg’e atıfla tanımladığı üzere, protestolar politikanın gündelik hayatın sınırlarını aşarak tüm toplumsal yaşama nüfuz ettiği; yeni aktörlerin, söylemlerin ve kamusal tahayyüllerin ortaya çıktığı tarihsel kırılma anlarıdır. Bu bağlamda, Low’un (2023), mekânın kamusal anlamının yalnızca gündelik kullanımlar yoluyla değil, bu kullanımları kesintiye uğratan istisnai pratikler aracılığıyla da üretildiğini tartışır. Gündelik hayat, farklı disiplinlerde, tekrar ve rutinler kadar bu düzeni bozan kırılma anları üzerinden de ele alınmıştır (Lefebvre, 1991; Vaneigem, 1983; Certeau, 1984; Highmore, 2002). Lefebvre (1991), kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerinin gündelik hayata nüfuzunu eleştirirken, gündelik hayatı aynı zamanda bu ilişkilerin içeriden dönüştürülebileceği bir mücadele alanı olarak kavramsallaştırır. Bu bağlamda, kamusal mekânı demokratik taleplerin ifade edildiği pasif bir arka plan olmaktan çıkaran istisnai anlar olarak protestolar, kamusalılığın fiilen üretildiği, mekânın hak temelli politığı ve fiziksel yeri bağlayan (Hatuka, 2018) mekânsal pratikler olarak öne çıkar.

Peki, farklı protestolar kamusal mekânın niteliklerini (geçici de olsa) nasıl dönüştürür? Bu soru, protestoların kamusal mekânı yalnızca fiziksel olarak değil, zamansal ve mekânsal boyutlarıyla birlikte nasıl dönüştürdüğünü anlamayı gerektirir. Henri Lefebvre’in ritimanalizi (2004), bu ilişkiyi anlamak için önemli bir kuramsal çerçeve sunar. Ritimanalizi, gündelik hayatın ritmik yapısını (döngüsel tekrarlar, lineer akışlar, aritmik kırılmalar) analiz ederek toplumsal zamanın ve mekânın nasıl üretildiğini inceler (Cihanger Ribeiro, 2019). Ancak ritimanalizin gündelik sürekliliği ve düzenli ritimleri merkeze alan yapısı, protesto gibi yoğun, istisnai ve performatif müdahalelerin mekânsal özgülüğünü yakalamakta sınırlı kalır. Protestolar, gündelik ritmin “aritmik kırılmaları” olarak ele alınabilir ancak bu, protestonun kendi içindeki mekânsal organizasyonunu, bedensel hareketleri ve stratejik taktikleri açıklamaz. Ayrıca Lefebvre’in gündelik hayat ve yaşanmış mekân kavramları, kuramsal zenginliklerine rağmen, ampirik analiz ve yöntemsel belirsizlik açısından uzun süredir tartışma konusudur (Schmid, 2014).

Bu sınırlar nedeniyle, bu çalışma Hatuka’nın (2018) mekânsal koreografi kuramını temel alır. Mekânsal koreografi, protestoyu gündelik mekânsal düzenin içinde beliren ancak onu geçici olarak yeniden kuran bir süreç olarak kavramsallaştırır. Ritimanalizin zamansal döngülere odaklanmasının ötesinde, mekânsal

koreografi protestocuların bedensel hareketlerini, mekânı kullanım biçimlerini, sembolik müdahalelerini ve iktidarla mekânsal müzakeresini analiz eder. Hatuka'ya göre, protesto-nun mekânsal koreografisi, kamusal mekânı performatif olarak yeniden üretir ve politik anlamını dönüştürür. Bu kavram, Kızılay'daki protestoların somut mekânsal pratiklerini (tek-merkezli işgaller, yürüyüşler, çok-merkezli yayılımlar) karşılaştırmalı olarak analiz etmek için operasyonel bir çerçeve sunar.

Çalışma, mekânsal koreografi kuramını (Hatuka, 2018), Kızılay Meydanı ve çevresinin tarihsel ve morfolojik bağlamıyla, ardından da 2013 Gezi Parkı ve 19 Mart 2025 protestolarının karşılaştırmalı analiziyle bir araya getirmektedir. Bu yaklaşım, politik süreçler ve kamusal mekân arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik sosyo-mekânsal araştırmalara, protestoların mekânı performatif olarak nasıl ürettiğini görünür kılan somut bir analiz çerçevesi sunarak katkı sağlamaktadır.

Protestonun Mekânsal Koreografisi

Kamusal mekân, tarafsız bir arka plan değil, demokratik varlığın ve kolektif kimliğin sürekli müzakere edildiği bir alandır. Handelman (1998), festival, tören, protesto, miting gibi kamusal etkinlikleri toplumun kendini "görünür kıldığı" ve sembolik biçimde yeniden kurduğu aynalar olarak görür. Bu etkinlikler, gözlemlenebilen jest, hareket ve mekânsal düzenlerden oluşur; hem toplumu yansıtan bir ayna hem de toplumu dönüştüren bir model işlevi görürler. Bu bağlamda, protestonun mekânsal koreografisi, politik taleplerin ve kolektif kimliklerin sergilendiği bir performans olarak kentsel kamusal mekân kullanımına dair yeni bir bakış sunar. Foster'a (1996) göre koreografi, bedenlerin, hareketlerin ve mekânsal ilişkilerin anlam üretecek biçimde örgütlenmesidir. Politik protesto bağlamında bu kavram, önceden belirlenmiş sabit ve planlı bir eylemi değil, katılımcıların bedensel hareketleri, mekânı kullanma biçimleri ve iktidarla müzakeresi aracılığıyla ortaya çıkan dinamik bir süreci tanımlamaktadır.

Hatuka (2018) tarafından ortaya atılan "mekânsal koreografi", protestoların "gerçekleştirilme biçimlerini, işlevlerini ve mevcut fiziksel tasarımlarının bu durumlara sağladığı imkânları anlamak" için bir araçtır (s. 157). Mekânsal koreografi, birbiriyle iç içe geçen "yer seçimi (mekânsal boyut), iletişim yöntemi (toplumsal boyut) ve iktidar tasavvuru (politik boyut)" dinamikleriyle şekillenir (Hatuka, 2018). Bu koreografi incelenirken yine tasarım, bedenler, hiyerarşi ve kırılgnalık arasındaki ilişkiye odaklanılır:

- Tasarım: Protestonun amacı ve fiziksel boyutu,
- Bedenler: Protestocuların konumlanışı ve hareket biçimleri,
- Hiyerarşi: Liderler, katılımcılar ve mekân arasındaki ilişkiler,
- Kırılgnalık: Protestocuların güç ilişkileri içinde maruz kaldığı durumlar.

Protestonun mekânsal koreografisi, Hatuka'ya göre üç mekânsal protesto türü üzerinden incelenebilir: gösteri (*spectacle*), yürüyüş (*procession*) ve mekân-yaratma (*place-making*). Gosteri, sahne ve enformel toplanma olarak gerçekleşen, mekânın mevcut fiziksel ve sembolik özellikleri üzerinden protestonun değerlerini sahnelemek için kullanan eş zamanlı bir etkinliktir. Bu biçim, *tiyatrovary* yapılandırılmış ve performatif etkinlikler (örneğin politik mitingler), ritüeller (slogan, bildiri okuma vb.) ve *yalınlık* (örneğin oturma eylemi) olarak adlandırılabilir sessiz varlıkla direnişi ifade etme biçimi, protestonun kitlesellikten feragat ederek mekânsal sadelik ve ideolojik mesafe üzerinden kontrol sağlamaya dayandığı bir stratejidir (Hatuka, 2018, s. 238). Yürüyüşler ise planlı ve kendiliğinden olarak gerçekleşebilir, hareketle gündelik hayatı dönüştürür. Yürüyüş kamusal mekânda *hedefe yönelme*, *birleşmeler*, *eşzamanlılık* veya *esneklik* biçimleri şeklinde kendini gösterebilir. Mekân-yaratma ise resmi veya esnek süreçler içerisinde bir mekânın fiziksel ve sembolik anlamlarını zaman içinde dönüştürmeyi hedefler. Bu dönüşüm, kamusal mekânın *yeniden simgeleştirilmesi*, *fiziksel şekillendirilmesi* ve *toplumsal anlatı* süreçleriyle örneklenebilir (Tablo 1).

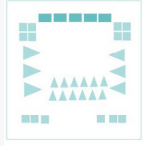
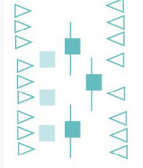
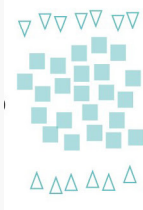
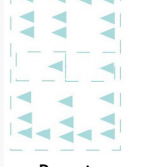
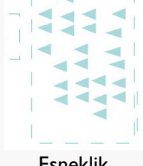
Bu çalışma, Hatuka'nın mekânsal koreografi kuramsal çerçevesini yeniden yorumlayarak, mekânsal protesto biçimleri (tek-merkezli, yürüyüş temelli, çok-merkezli) türleri (gösteri, yürüyüş ve mekân-yaratma), bu süreçte oluşan mekânsal düzenlemeler ve protesto nitelikleri üzerinden Kızılay'ı incelemektedir. Kızılay'ın 1920'lerden 2025'e uzanan sosyo-mekânsal dönüşümü içinde, Mayıs–Haziran 2013 Gezi Protestoları ile 19 Mart 2025 sonrası protestolar, kentin kamusal mekânla kurduğu ilişkiyi görünür kılan iki güncel ve belirleyici örnektir. Bu çerçevede, Kızılay'ın protesto pratiklerine zemin hazırlayan mekânsal ve toplumsal dönüşümünü anlayabilmek için alanın tarihine bakmak gerekmektedir.

Kızılay'ın Kısa Mekânsal Tarihi (1920'ler–2025)

Yaklaşık bir asırlık olmasına rağmen, görece olarak genç bir kentsel alan olan Kızılay (Yenişehir) ve meydanının sosyal, politik ve ekonomik boyutlarda kentsel gelişimi ve dönüşümü (Günay ve Kubat, 2022; Akkuş vd., 2023; Varol vd., 2019; Bayraktar, 2013; İlkay, 2008), mekânsal biçim ile sosyal yaşam arasındaki karmaşık etkileşimi ortaya koymakta ve bayram kutlamalarından, politik ayaklanmalara kadar (Kapıcıoğlu, 2024; İlkay, 2007) bölgenin kentsel etkinlikler ve büyük ölçekli protestolar için merkezi bir rol üstlendiğini göstermektedir. Meydanın adlandırılma tarihi dahi, güç, kentsel biçim ve kamusal anlam arasındaki ilişkiyi özetler niteliktedir. Eleştirel toponomi çalışmaları, yeniden adlandırmaların otorite, ideoloji ve kolektif hafızayı kentsel mekânda somutlaştırdığını ileri sürer (Azaryahu, 1996; Berg ve Kearns, 1996; Yeoh, 1996).

Kızılay'ın adlandırılma süreci de bu dinamiği yansıtır: İlk olarak "tosbağa yatağı" olarak bilinen bölge, Lörcher (1924–25)

Tablo 1. Protestonun mekânsal koreografisi

Eylem türü	Bağlam	Beden	Mekânsal düzen	Temel mekân nitelikleri
Gösteri (<i>spectacle</i>)	Temel odak sahnede, sembolik nesne ve anlatıların kullanımı hâkim, genellikle sabit.	Eş zamanlı ve tanımlı mesafe, saygılı beden, ritim yukarıdan-aşağıya aktarılır.	Sahne Enformalite 	Tiyatro Ritüel Yalınlık
Yürüyüş (<i>procession</i>)	Enformel bir niteliği vardır, semboller kişiler tarafından belirlenir, dinamik ve sürekli değişebilir.	Esnek, yan yana gelen bedenlerin hareketiyle yön alır.	Planlı Kendiliğinden 	Hedef Birleşme Eşzamanlılık Esneklik
Mekân-yapma (<i>place-making</i>)	Temel odak nesne veya nesnelerin bir mekanda bir araya getirilmesine dayanır.	Nesneye göre referans alır, ritim mekandaki nesne ve nesne dizilimine göre şekillenir.	Resmi Esneklik 	Yeniden simgeleştirme Şehir tasarımı Anlatı

■ Protestocular ▲ İzleyiciler ■ Konuşmacılar ▲ Nesneler □ Sınırlar. Hatuka'nın (2018) eserindeki Tablo 5.1 ve 5.6 uyarılarak aktarılmıştır.

ve Jansen (1932) planlarında, kısmen kentsel bir odak noktası olarak tasarlanan bir açık alan olarak yer almıştır (Şekil 1). 1929'da inşa edilen Kızılay Genel Müdürlüğü Binası, alanın ka-

lıcı adını vermiş, bu binanın bahçesi toplanma alanı niteliğiyle bölgenin “kızılay meydanı” olarak anılmasına neden olmuştur. Binanın bahçesi, Güvenpark'a kadar uzanarak sivil, bürokratik

Şekil 1. Kızılay Genel Müdürlük Binası (Robert Orley, 1929) bahçesi ve Havuzbaşı.

Kaynak: Koleksiyoncular Derneği, Yayın no:9 s.129

ve kamusal alanlar arasında sembolik ve mekânsal bir bağ oluşturmuştur. 1960'ların politik çalkantıları sırasında, bölge kısa bir süreliğine "hürriyet meydanı" olarak yeniden adlandırılmış, ancak halk arasında Kızılay olarak anılmaya devam etmiştir. 15 Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişiminin ardından ise resmî olarak *15 Temmuz Kızılay Milli İrade Meydanı* adını almış; bu toponimik müdahale, mekânı devlet odaklı ulusal birlik anlatıları içinde yeniden konumlandırmıştır (Berg ve Vuolteenaho, 2009). Tüm bu yeniden adlandırmalara rağmen, bölge halk arasında hâlâ "Kızılay Meydanı" olarak bilinmektedir.

Dünya şehirleşme tarihindeki Brasília ve Canberra gibi az sayıdaki planlı başkentlerden biri olan Ankara (Tankut, 1981), mekânsal tasarımında yeni Cumhuriyet'in ideallerini somutlaştırmayı hedeflemiştir. Kızılay bölgesi, öncelikle Lörcher ve daha sonra Jansen'in erken modernist planları çerçevesinde, eski şehir (Ulus) ile bağ kuran bir yeni şehir olarak, kentsel bir omurganın parçası olarak tasarlanmıştır (Cengizkan, 2004; Varol vd., 2019). Böylece Kızılay Meydanı, Ulus, Sıhhiye (Lozan) ve Zafer meydanları ile birlikte cumhuriyetin toplumsal değerlerini mekânsal olarak somutlaştıran bütünlleştirici bir eksen oluşturmuştur (Sargin, 2007; Günay ve Kubat, 2022, Tozoğlu vd., 2022). Başlangıçta dekoratif bir havuz ile tanımlanan ve *havuzbaşı* olarak bilinen Kızılay Meydanı, resmi bir meydan ol-

manın ötesinde, daha çok geçiş niteliği taşıyan bir park alanı işlevi görmüştür (Batuman, 2013).

Jansen'in 1932 planıyla birlikte, Atatürk Bulvarı (kuzey-güney) ve Gazi Mustafa Kemal Bulvarı (doğu-batı) olmak üzere iki ana ulaşım eksenı oluşturulmuştur. Bu karar, iki temel ulaşım hattının ortasında kavşak niteliğinde kalan Kızılay Meydanı'nın mekânsal bütünlüğünü ve işlevini zayıflatma yönünde bir alt-yapı hazırlamıştır (Varol vd., 2019). Yine de, meydan öncelikle Kızılay Genel Müdürlüğü Binası ve bahçesi ve de güneyinde yer alan Güvenpark ile hükümet kartiyesi arasında bir ara meydan olarak tanımlanmıştır (Batuman, 2002). İkinci dünya savaşı sonrasında ise yeni politik ve ekonomik gelişmeler ile (Durna, 2022) Ankara' hızlı büyümesi Kızılay Meydanı'nın da kamusal niteliklerini aşındırmaya başlamıştır. Kızılay, bu dönemde devlet kurumlarının ve 1961'de açılan yeni Meclis binasının etkisiyle bürokratik ve politik bir merkez hâline gelmiştir (Bayraktar, 2013). Yine 1965 yılında geçen Kat Mülkiyeti Kanunu ve bu kanuna göre 1957 tarihli Yücel-Uybadin Planını temel alarak yol genişliklerine göre kat yüksekliği belirleyen 1968 tarihli Bölge Kat Nizamı Planı gibi yasal çerçeveler, Kızılay'da yapı yükseklik ve yoğunluğunu arttırmış ve ticari dönüşümü kolaylaştırmıştır (Bayraktar, 2013; TMMOB Şehir Plancıları Odası, 2019; Batuman, 2009). Kızılay'ın merkezi iş alanı olarak

Tablo 2. Kızılay Meydanı ve yakın çevresinin mekânsal değişimi (1930'lar–2025)

Görsel Kaynaklar: Grafikler: Kişisel Çizim, 2025, (a) Koleksiyoncular Derneği, Yayın no:9 s.198; (b) Ankara Halihazır, 1953, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Harita ve Plan Belgeleme Birimi Belgeleme Birimi; (c) ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Harita ve Plan Belgeleme Birimi Belgeleme Birimi; (d) Baykan günay Arşivi; (e) Baykan günay Arşivi; (f) Baykan Günay Arşivi; (g,h) Kişisel Arşiv, 2025.

belirlenmesi, morfolojik değişimini hızlandırmış; kafe kültürü azalmış, Atatürk Bulvarı hızlı ve doğrudan araç trafiğine uyum sağlayacak şekilde düzenlenmiş, kaldırımlar daralmış ve bu süreçte Kızılay Genel Müdürlüğü bahçesinin de daralmıştır.

Ankara'daki sosyo-ekonomik dinamiklere paralel olarak gözlenen bu fiziksel değişimler, bölgenin politik anlamını daraltmak yerine derinleştirmiş, Kızılay gün geçtikçe hem özgür ifade hem de iktidar denetimi için sembolik bir alan hâline gelmiştir. Örneğin, 1960'taki modern Türkiye'de sivil itaatsizliğin ilk örneği olarak anılan "555K" gösterisi gibi erken öğrenci ve muhalefet protestolarına tanıklık etmiştir. Bu gösteri bağlamında Atatürk Bulvarı'ndan Zafer Meydanı'na yapılan yürüyüş, kolektif eylemin ve birliğin simgesi hâline gelmiş ve Cemal

Süreya'nın "555K" adlı şiirinde ölümsüzleştirilmiştir. Olayın Meclis'e yakınlığı ve siyasetçilerin sürece kendiliğinden ve doğrudan dâhil olması, Kızılay Meydanı'nın devlet iktidarı ile sivil muhalefet arasındaki özgün konumunu görünür kılmaktadır. Bu olayları takiben, 1963 Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası, Meclis çevresinde bir kilometre yarıçapındaki toplanmaları Kızılay ve Zafer meydanlarını kapsayarak yasaklamış ve başkentin sembolik çekirdeğindeki toplanmaları kriminalize etmişse de, gösterilerin önünü kesememiştir (Tablo 2).

O dönem öğrencilerinin tanıklıkları, Tandoğan Meydanı'ndan yapılan yürüyüşlerin Kızılay civarında polis barikatlarıyla sık sık durdurulduğunu belirtse de (Varol vd., 2019, s. 116) tüm kısıtlamalara rağmen, alan protesto coğrafyası olarak önemi

Şekil 2. Kızılay Genel Müdürlüğü Binası yıkımının ardından Kızılay, Emek İşhanı, Güvenpark ve kavşak, 1980'ler.

Kaynak: Salt Araştırma, Harika-Kemali Söylemezoğlu Arşivi.

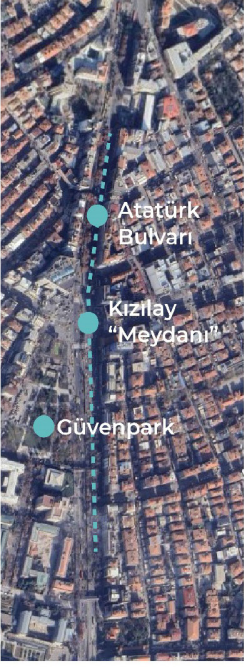
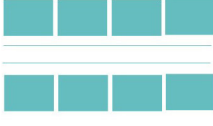
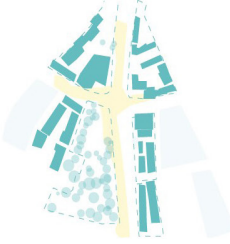
korumuştur. Ankara'nın hızlı dönüşümü ilerleyen yıllarda da devam etmiştir: 1964'te şehrin ilk gökdeleni Emek İşhanı ile meydanı yeni bir nirengi noktası kazandırmış, o güne değin kamusal ve cumhuriyet ilkelerine odaklanan kimliği böylece tüketim kültürü sarmalına sembolik de ilk adımını atmıştır. 1970'lere gelindiğinde Kızılay Genel Müdürlüğü Binası yıkılmış (Şekil 2), Güvenpark'ın bazı bölümleri minibus duraklarına dönüştürülmüş ve parkın açık yeşil alanı, altyapı baskıları altında parçalanmıştır. 1980 darbesini takiben, 1990 Ankara Master Planı Kızılay'ı yoğun bir Merkezi İş Alanı olarak belirlemiştir. Eski Kızılay Müdürlük Binası'nın uzun süre boş kalan arsası, bir otopark ve pazar olarak kullanıldıktan sonra, 2011'de bir alışveriş merkezi olarak tasarlanmış ve tüketim odaklı kentsel gelişimin simgesi hâline gelmiştir. Barikatlar, altgeçitler ile defalarca kısıtlanan yaya akışı, alanı karşılaşmadan çok dolaşıma göre düzenlenmiş edilmiş bir mekân hâline dönüştürmüştür.

Kızılay'da 2000'lerin başından itibaren güvenlik önlemleri ve Emek İşhanı örneğinde somutlaştığı üzere özelleştirme yoğunlaşmıştır (Kapıcıoğlu, 2024). Ankara Valiliği'nin Kızılay'ı yasak meydan olarak ilan etmesine rağmen (Varol vd., 2019, s. 199), vatandaşlar 1 Mayıs ve diğer etkinlikler için alanı sahiplenmeye devam etmiştir (Ayoğlu, 2010). Aynı zamanda STK'lar, meslek

odaları ve siyasi dernekler, Yüksel Caddesi ve çevresi sokaklarda varlık göstererek, giderek ticarileşen ve denetlenen bağlam içinde küçük bir muhalefet ağı sürdürmüştür. 2010'lar ve 2020'lerde Kızılay'ın kimliği daha da karmaşıklaşmış, bölge Gezi Parkı protestoları (2013), Ankara Garı patlaması (2015), Güvenpark bombalı saldırısı (2016) ve 15 Temmuz darbe girişimi (2016) gibi ardışık travmaların sahnesi hâline gelmiştir. Tüm bu olayların her biri halkın güvenlik, toplanma ve aidiyet algısını yeniden şekillendirmiştir. Ana muhalefet partisi tarafından Güvenpark'tan başlatılan adalet yürüyüşü (2017) gibi etkinlikler, alanın demokratik görünürlük bağlamındaki sembolik önemini yeniden gösterse de, iç ve dış göçün etkisi, değişen ekonomik coğrafya ve bunların kent merkezine etkisi bugün Kızılay'da adeta vücut bulmuştur.

Bu bir asırlık dönüşüm sürecinde Kızılay, erken Cumhuriyet'in planlı kamusal meydanı olarak tasarlanmış olmasına rağmen, günümüzde ticaret, trafik ve kontrol odaklarında parçalanmış bir düğüm noktası hâline gelmiştir. Yine de meydan, tarihsel olayların özetlediği üzere, ifade özgürlüğü ve hak arayışları gibi kolektif etkinliklere sahne olmaya devam etmektedir. Bu paradoks, kamusal mekânın çöküşü ve kaybı tartışmasının merkezindeki gerilimi yansıtmaktadır. Kısacası, Kızılay'ın tarihsel ve mekânsal gelişimi, meydanın kamusal

Tablo 3. Kamusal mekân tipleri ve kızılây'daki karşılıklarının protesto dinamikleriyle yorumlanması

	Meydan	Sokak	Park
 Genel (Kaynak: Kişisel çizim, 2025 Hatuka, 2018'den uyarlanmıştır) Kızılay (Kaynak: Kişisel çizim, 2025) Protesto Dinamikleri (Hatuka, 2018)	 Çevresi yapı hacimleriyle tanımlı, sembolik değer taşıyan toplanma mekânı. Kızılay "Meydanı" "Durağan topluluklar; ritüeller ve dayanışma duygusu hakimdir."	 Hareketi sağlayan, ulaşım ve erişim işlevleri ön plandadır olan kent ağı. Atatürk Bulvarı "Dinamik hareketlerle protestonun etkisini artırır; tesadüfi izleyicileri de içine alarak kent ağını felç eder."	 Genellikle yalıtılmış ve rekreatif amaçları olan kentsel yeşil alan. Güvenpark "Protestolarda, kentin günlük dinamiklerine en az müdahale olan kamusal mekanlardır."

niteliğinin hem fiziksel hem de toplumsal boyutlarını anlamak için bir zemin sunmaktadır. Bu zemin üzerine, sonraki bölümde, protestoların mekânsal koreografisi çerçevesinde Kızılay'ın özellikle 2013 ve sonrası süreçte kamusal mekân olarak yeniden üretimi ele alınacaktır.

Kızılay Örneğinde Kamusal Mekân ve Protesto

Mevcut kentsel kamusal mekânların, gösteri alanlarına dönüşümü kentsel protesto örnekleri ile incelenebilir. Protestoların oluşumu, mevcut mekân ve kaynakların değerlendirilmesi ile belirlenmesiyle başlasa da, "kamusal mekânların fiziksel yapısı, insanların birbirleriyle nasıl etkileşeceğini tam olarak belirlemez" (Hatuka, 2018, s. 26). Yine de, kentsel tasarım ve planlama tartışmalarında meydan, sokak ve park gibi belirli mekânsal tipolojiler, protestolar sırasında kamusal mekânda görünürlük ve topluluk etkileşiminin rolünü anlamak için ilk adım olarak değerlendirilebilir. Bu araştırmada, bu üç mekân Kızılay Meydanı, Atatürk Bulvarı ve Güvenpark üzerinden örnekendirilebilir. İlk olarak Kızılay Meydanı, trafik kavşağı olmasına rağmen yaygın olarak bu isimle anılmakta, tipik bir kentsel meydan tanımına uymamaktadır; geleneksel olarak açık bir alan olup, çevresindeki binalar tarafından yüksek derecede kontrol sağlanan hacimler sunar. Adını eski Kızılay Genel Müdürlüğü Binası'nın avlusundan alan meydan bugün Ankara'nın merkezinde önemli bulvarları (Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, Atatürk Bulvarı, Ziya Gökalp Bulvarı) birbirine bağlayan bir kavşaktır ve

çevresi alışveriş merkezi, ticari binalar ve Güvenpark ile çevrilidir. 1920'lerde Hermann Jansen'in yeni Cumhuriyet'in başkenti için planladığı hükümet eksenini boyunca yer almasına rağmen (Akkuş vd., 2023), Kızılay Meydanı meydan olarak planlanmamış, daha çok rastlantısal oluşmuş ve halkın deneyimleriyle isimlendirilmiş bir mekândır. Yine de Kızılay Meydanı ve çevresi, meydanların kente bir duraklama ve toplanma alanı sunan temel morfolojik özelliklerini taşıması nedeniyle, protestoların örgütlenmesine elverişli bir mekân oluşturmaktadır (Tablo 3).

İkinci kamusal mekân örneği olan parklar ise protesto dönemlerinde doğal özellikleri, geçirgen mekânsal sınırları ve rekreasyonel karakterleri sayesinde bir "ada" işlevi görerek, meydan ve sokaktan farklı olarak daha esnek bir toplanma imkanı sağlar. Kızılay meydanının yakınındaki Güvenpark da protestolar sırasında yer yer polis barikatları ile kapatılarak, eylemlerin başlatıldığı durak noktası olarak sembolik bir protesto mekânı özelliklerini taşımaktadır. Son örnek olan sokaklar ise, kentin ulaşım ve hareket ağını felç ederek, protestoları izleyenler ve sokaktan geçenleri içlerine çekmek suretiyle protestonun etkisini artırdıkları için politik eyleme en açık ve davetkar alanlardır (Hatuka, 2018). Örnek alanındaki Atatürk Bulvarı, eski ve yeni şehir merkezlerini bağlayan kentin ana omurgası olarak bu tipolojiye örnek olarak verilebilir. Kızılay'daki protestolar, meydan, sokak ve park gibi mekânsal tipolojilerin protesto anında farklı roller üstlendiğini göstermektedir. Bu üç örnekteki kamusal mekânlar

toplanma, yürüyüş ve karşılaşma işlevleriyle kullanılsa da, işlevleri protestonun ölçeği ve süresine göre değişmektedir.

Kamusal mekâna duyulan toplumsal ihtiyacın ortadan kalkmadığı, kamusalite üzerine süregelen tartışmalarda açıkça vurgulanmaktadır (Madanipour, 2010; Aelbrecht ve Sezer, 2025). Arendt'in görünüm alanı kavramına göre, kamusal mekân fiziksel biçiminden çok aktörlerin ortak görünürlüğü ve etkileşimi yoluyla kolektif bir eylem potansiyeli üretir (Tömmel, 2025). Bu doğrultuda Hatuka (2018, s. 108), her kamusal mekânın politik olduğunu, ancak her politik mekânın kamusal nitelik taşımadığını belirtir. Bir mekânın kamusal nitelik kazanması, fiziksel ve temsili özelliklerinin ötesinde, gündelik pratikler ve öngörülemeyen etkileşimler yoluyla canlandırılmasına bağlıdır (Madanipour, 2010; Cihanger ve Büyükcivelek, 2018). Bu bağlamda yukarıda sunulan mekânsal tipolojiler, protestoyu kentsel mekânda konumlandırmak için başlangıç düzeyinde, soyut bir çerçeve sunar. Kısacası, kamusal mekânın anlamı fiziksel sabit tipolojilerden ziyade, protesto sırasında kurulan geçici mekânsal düzenlemeler, yönelimler ve karşılaşmalar yoluyla üretilir. Bu çerçevede, Kızılay örneğinde son dönem büyük protestoları örneğinde gözlemlenen mekânsal eylem türleri, bu süreçte oluşturulan mekânsal düzenlemeler ve protesto nitelikleri araştırma tasarımının ele aldığı temel bileşenlerdir.

Araştırma Tasarımı ve Yöntem

Kızılay'ın mekânsal dönüşümü, kamusal mekân niteliklerinin zaman içinde aşındığı bir süreçte işaret etmektedir. Yine de yaya hareketliliğinin kısıtlanması, kültürel faaliyetlerin azalması, artan trafik ve ticarileşme baskılarına rağmen, Kızılay Ankara'nın kentsel ve politik peyzajında merkezi bir protesto mekânı olma özelliğini korumuştur. Bu çalışma, Tali Hatuka'nın *The Design of Protest* (2018) (Protestonun Tasarımı) adlı çalışmasında geliştirdiği mekânsal koreografi çerçevesini temel alarak, protestoyu yalnızca sosyo-politik bir olay olarak değil bir mekânsal pratik olarak ele almaktadır. Bu doğrultuda araştırma, Kızılay'daki son dönem protestoları örnek alarak, kamusal mekânın üretimini protestonun mekânsal koreografisi üzerinden inceleyen nitel ve mekânsal-analitik bir yöntem benimsemektedir.

Kentsel protestolar, Kızılay örneğinde kamusal mekânın üretimini ve mekânsal düzenini nasıl dönüştürmektedir? sorusu çerçevesinde, Ankara Kızılay örneğinde 2013 Gezi Protestoları ile 19 Mart 2025 sonrası protestolarını karşılaştırmalı olarak inceleyen bir vaka analizine dayanmaktadır. Vaka incelemesi iki aşamalı olarak yapılandırılmıştır. İlk aşamada, her iki protesto süreci; yer seçimi (mekânsal), iletişim biçimleri (toplumsal) ve iktidar tasavvuru (politik) bağlamlarında ele alınarak protestoların mekânsal tercihlerinin ve örgütlenme biçimlerinin ardındaki sosyo-mekânsal ve politik dinamiklerini gösteren bir arka plan sunmaktadır. İkinci aşamada analiz, protesto türleri (gösteri, yürüyüş ve mekân-yaratma) çerçevesinde; protestolar sırasında ortaya çıkan mekânsal düzen ve protesto nitelikleri üzerinden yürütülmüştür. Bu değişkenler, bedenlerin hareketi, mekânsal işgal biçimleri, ge-

çici düzenlemeler ve kontrol mekanizmalarının mekânsal dağılımı gibi alt göstergeler aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Araştırma, saha gözlemleri, yazılı ve görsel medya içerikleri, akademik çalışmalar ve uzun süreli video kayıtlarından oluşan belge ve medya temelli çoklu bir veri setine dayanmaktadır. Toplanan veriler, görsel-mekânsal analiz ve mekânsal diyagramlama yöntemleriyle çözümlenmiş; protestolar hareket, yoğunluk, sınırlar ve nesne kullanımı gibi mekânsal göstergeler üzerinden karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Bu yöntemsel çerçeve, Kızılay'da farklı dönemlerde ortaya çıkan protesto pratiklerinin mekânsal koreografilerini karşılaştırmalı biçimde analiz etmeyi ve kamusal mekânın politik süreçler içindeki dönüşümünü görünür kılmayı hedeflemektedir.

Vaka Analizi

Vaka 1. Kızılay'da Gezi Parkı Protestoları (2013)

Kızılay Meydanı ve çevresi 2000'li yılların ardından, siyasi toplantıların düzenlenmesi üzerinde çeşitli kısıtlamalar getirilmesiyle giderek daha fazla gözetim ve denetim altına girmiş (Varol vd., 2019) ancak bu sınırlamalara rağmen, bölge 1 Mayıs gösterileri, şampiyonluk kutlamaları ve belediye konserleri gibi büyük ölçekli kamusal etkinliklere ve çeşitli kültürel buluşmalara ev sahipliği yapmaya devam etmiştir (Torlak ve Demir, 2025). Meydan daha sonra 2013 Gezi Parkı protestoları ile 15 Temmuz 2016 darbe girişimine karşı gösteriler gibi büyük ulusal hareketliliklerinin önemli bir merkezi hâline gelerek, Türkiye'de kamusal mekân siyaseti açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Bu örneklerden biri olan Gezi Parkı Protestoları, Taksim Dönüşüm Projesi kapsamında İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Gezi Parkı'ndaki ağaçları kesme girişimine karşı başlayan yerel muhalefetin başlattığı ancak kısa sürede ülke genelinde yaygın bir itiraz dalgasına dönüşen kent hakkı mücadelesi olarak devam etmiştir (İnal Çekiç, 2025; Gül vd., 2014). Gezi Parkı protestoları, tek-merkezli başlasa da, zaman içinde mahallelere yayılarak çok-merkezli bir yapıya dönüşmüştür (İnal Çekiç, 2025; Batuman vd., 2016; Hatuka, 2018).

İçişleri Bakanlığı verilerine göre, ülke genelinde yaklaşık 2,5 milyon kişinin katıldığı Gezi protestoları, Türkiye yakın tarihinin en büyük halk ayaklanmalarından biri olarak öne çıkmıştır. Aslan ve Yavan (2018), bu süreci uzun süredir biriken toplumsal muhalefetin ve aktivist tepkilerin kamusal alanda görünür hâle gelmesi olarak yorumlamaktadır. Bu görünürlük, sosyal medya ve bilgi-iletişim teknolojilerinin etkisiyle kentsel kamusal alanların kolektif direniş platformlarına dönüşmesini mümkün kılmıştır (Cihanger ve Büyükcivelek, 2018). Üç hafta süren protestoların katılımcı kitlesi ise farklı eğitim düzeylerine, yaş gruplarına ve sosyal sınıflara mensup oldukça heterojen gruplardan oluşmaktadır. Ankara'da Kızılay Meydanı çevresinde gerçekleşen Gezi protestoları, mekânsal koreografinin

Şekil 3. 2013 Gezi Parkı protestoları sırasında Kızılay kavşağı.

Kaynak: Kişisel Arşiv, Ankara, 2013.

kentsel protestonun politik ve sosyal dinamiklerini nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Bu süreçte sayısız STK, sendika ve çeşitli topluluklardan Kızılay'a çağrılar yapılmıştır.

Protestonun Mekânsal Koreografisinin Analizi

Ankara'daki Gezi protestoları Kuğulu Park'ta başlamış, kısa sürede Kızılay Meydanı'na yönelmiştir (Şensönmez, 2016). Kızılay Meydanı şehirdeki ana bulvarları birleştiren büyük bir trafik kavşağı olması, farklı toplu taşıma araçlarıyla erişilebilirliği, merkezi konumu ve hükümet binalarına yakınlığı gibi morfolojik özellikleri, bu süreçteki politik talepler için anlamlıdır. Protestoların analizi, Haziran 2013'te Kızılay Meydanı ve çevresinde yapılan saha gözlemleri ile medya haberleri ve akademik çalışmaları bir araya getirerek gerçekleştirilmiştir. Hürriyet, Radikal ve BBC Türkçe gibi güncel medya kaynakları, protestonun ve polis kontrolünün mekânsal evrimini kronolojik olarak belgeleyerek bağlam sağlamıştır. Gösterilerin doruk noktasında gerçekleştirilen saha çalışmaları; katılımcı hareketleri, mekân işgali kalıpları ve Güvenpark ile Konur Sokak, Yüksel Caddesi gibi sembolik kentsel mekânların kullanımını doğrudan belgeleme olanağı sunmuştur.

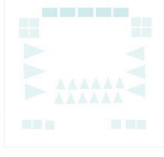
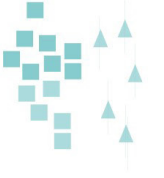
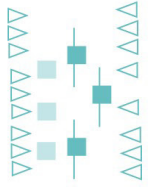
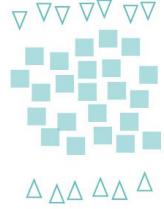
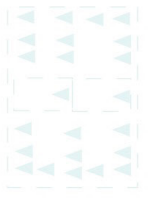
Protesto Türleri ve Mekânsal Düzen

Hatuka'nın (2018) mekânsal koreografi çerçevesi uygulanarak, Kızılay'daki Gezi Protestoları yankısı geçici olarak yürüyüş ve mekân-yaratma birlikteliği olarak yorumlanabilir; gösteri unsurları ise sınırlı seviyededir. Bunun nedeni Gezi protestoları bağlamında Kızılay'ın, resmi bir gösteri alanı olarak değil, mekânsal ve politik pratiklerin iç içe geçtiği bir performans mekânı olarak ortaya çıkmasıdır. Bu protestolar süresince, eylemlerin farklı odaklarda olması, odağın sürekli dağılarak toplanmaya çalışması gibi sebeplerle tek noktada büyük bir araya gelişe işaret eden, protestonun gösteri niteliği öne çıkmaz. Yine de 1 Haziran 2013'te Kızılay'da kavşağın bir halk meydanı olarak geçici işgali, enformel gösteri niteliğine yaklaşımdır (Şekil 3).

Gösteri

1 Haziran 2013'te Kızılay Meydanı kavşağı geçici olarak şehirdeki ana bulvarlar boyunca farklı yönlerden ilerleyen grupları bir araya getirmiş, binlerce kişinin toplandığı bir kamusal mekân hâline gelmiştir. Sürekli araç trafiği ile özdeşleşen Atatürk Bulvarı bir süreliğine yaya yoluna, sokaklar kaçış ve dinlenme hatlarına dönüşmüş, Ankara kent merkezinin yaya

Tablo 4. Kızılay Meydanı'nın Gezi Parkı protestoları sırasındaki mekânsal koreografisi (geçerli olan durumlar mavi renkle gösterilmiştir)

Protesto türü	Mekânsal düzen	Protesto nitelikleri	Kızılay örneği - 2013
Gösteri (spectacle)	Sahne Enformalite 	Tiyatro Ritüel Yalınlık 	
Yürüyüş (procession)	Planlı Kendiliğinden 	Hedef Birleşme Eş zamanlılık Esneklik 	
Mekan-yapma (placemaking)	Resmi Elastik 	Yeniden simgeleştirme Şehir tasarımı Anlatı 	

■ Protestocular ▲ İzleyiciler ■ Konuşmacılar ▲ Nesneler □ Sınırlar.

üniversite öğrencilerinin başlattığı direnişle tetiklenmiş, ancak özellikle Ankara örneğinde büyük ölçüde muhalefet partisinin çağrısı ve yönlendirmesiyle şekillenmiştir.

Toplum Çalışmaları Enstitüsü'nün Mart 2025 raporuna göre (Uzunırmak, 2025), katılımcılar ağırlıklı olarak genç ve eğitilmiş bireylerden oluşmakta, muhalefet partileriyle yakınlık taşımakta ve demokratik erozyon ile ülkenin geleceğine dair belirsizlikler nedeniyle kamusal alana çıkmayı tercih etmektedir. 21 Mart itibarıyla Ankara Valiliği toplantı ve gösteri yasaklarını genişletmiş; protestoların büyüme potansiyeline karşı Kızılay ve ODTÜ gibi kritik alanlara erişimi sağlayan metro durakları kapatılmıştır. İnsan Hakları Derneği, bu süreçteki yoğun polis müdahalelerinin protestocuların bir arada hareket etmesini engellemeyi ve Kızılay ile ODTÜ gibi simgesel mekânlarda oluşan protesto yoğunluğunu dağıtmayı hedeflediğini belgeyerek kayıt altına almıştır. Protestoların en yoğun evresi 19–26 Mart tarihleri arasında yaşanmış, eylemler Mart ayı sonuna doğru etkisini azaltarak sona ermiştir.

Protestonun Mekânsal Koreografisinin Analizi

Hatuka'nın (2018) mekânsal koreografi çerçevesi doğrultusunda, Kızılay'daki 19 Mart 2025 ve sonrası protestolar, gösteri, yürüyüş ve sınırlı ölçüde mekân-yaratma biçimleri olarak yorumlanabilir. Bunun temel nedeni, eylemlerin büyük ölçüde Tandoğan Meydanı'na yönelik örgütlü siyasi çağrılar, bu çağrıları izleyen otobüs konuşmaları ve sloganlar etrafında şekillenmesidir. Kızılay'daki mekânsal koreografinin kalıcı fiziksel müdahalelerden ziyade yürüyüşe dayalı hareket, geçici işgal ve doğaçlamaya yaslandığını göstermektedir. Bu görece yeni protestoların etkilerini ve süreçlerini anlamak amacıyla yürütülen analiz, metin kaynakları ile ulusal ve yerel haber ajanslarının (Anka Haber Ajansı, DW Türkçe, BBC Türkçe) raporlarına, ayrıca Anka Haber Ajansı tarafından sağlanan 23–25 Mart 2025 tarihli beş saat üzerindeki video kaydı incelemelerine dayanmaktadır. Bu belgeler, hareket, kümelenme ve çatışma dinamiklerine ilişkin doğrudan mekânsal kanıtlar sunmakta olsa da an tanıklığı içermemektedir.

Protesto Türleri ve Mekânsal Düzen

Gösteri

Mart 2025 protestolarının ilk günü, büyük ölçüde Tandoğan Meydanı'na yapılan örgütlü siyasi çağrılarla başlamıştır. Bu süreçte ana muhalefet partisi, otobüsler üzerinden halka hitap ederek, mekânsal koreografi açısından bir sahneyi andıran biçimde, planlı bir gösteri düzeni oluşturmuştur. Bu etkinlikler, merkezi olarak belirlenmemiş olsa da katılımcılar Kızılay'ı kısa sürede protestonun merkezi haline getirmiştir. İlk toplanmalar Güvenpark'ta gerçekleşmiştir. 19 Mart akşamında Adalet Bakanlığı'na doğru koordineli bir yürüyüş düzenlenmiş; atılan sloganlar ve kolektif hareketler, kamusal mekânın performatif biçimde yeniden sahiplenilmesini görünür kılmıştır. Bu erken

eylemler her ne kadar sahnelenmiş bir düzeni andırsa da, Kızılay'da ortaya çıkan eylemlilik giderek daha enformel ve ritüelleşmiş protesto biçimlerine evrilmiş; böylece hareketin yönü siyasi parti organizasyonundan çok katılımcıların kolektif iradesiyle şekillenmiştir. Mekânsal koreografinin enformel gösteri niteliği taşıyan bir örneği, 23 Mart'ta küçük bir protestocu grubunun kısa süreliğine Kızılay Kavşağı'nın bir bölümünü işgal etmesiyle ortaya çıkmıştır. Protestocular, slogan atma, insan zincirleri oluşturma ve Toplumsal Olaylara Müdahale Araçları'na (TOMA) karşı şemsiye ile Türk bayrağı kullanma gibi kolektif jestlerle bu eylemi güçlendirmiştir. Bu protesto evresini yalınlık anları karakterize etmiş; TOMA'ların önünde hareketsiz duran yalnız figürler kırılabilirliği görünür bir direniş biçimine dönüştürmüştür.

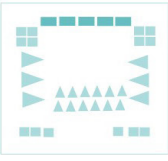
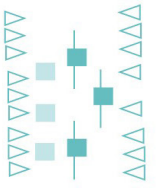
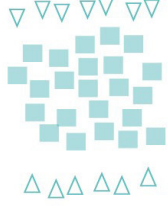
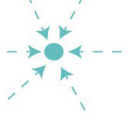
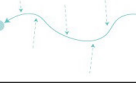
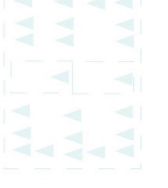
Yürüyüş ve Mekân-Yaratma

19 Mart'ı izleyen günlerde protestocular, Kızılay'da toplanarak sokakları geçici olarak yayalaştırılmış koridorlara dönüştürmüş ve geçici eşikler yaratmıştır. Basın ve kamera kayıtları, özellikle Ziya Gökalp Caddesi ve Mithatpaşa Caddesi'nin yoğun hareket eksenleri olarak işlediğini; kalabalıkların kavşaklara doğru ilerleyip, yoğun polis müdahalesiyle geri itildiğini göstermektedir. Bu süreçte Atatürk Bulvarı hem sembolik hem de pratik bir kaçış koridoru işlevi görürken, Yüksel Caddesi ve yan sokaklar grupların dağılıp yeniden örgütlenmesine imkân tanıyarak mekânsal esnekliği görünür kılmıştır.

Bu tür dinamik hareketler aracılığıyla Kızılay, politik varlığın, dayanışmanın ve görünürlüğüne kolluk kuvveti kısıtlamaları bağlamında sürekli müzakere edildiği tartışmalı ve performatif bir kamusal mekân olarak tanımlanabilir. Protestocuların meydanı işgal girişimleri, tampon bölgeler, TOMA araçları ve barikatlarla yüzleşirken; bu paralel süreçte gelişen geçici "mekân yaratma" pratikleri, polis müdahaleleri nedeniyle sokak ve meydanları sembolik ifade alanlarına dönüştürmüştür. Dolayısıyla, mekân-yaratma koreografisi açısından büyük ölçekli fiziksel dönüşümler gerçekleşmemiş, ancak protestocuların hareketleri ve jestleri aracılığıyla kamusal mekânın anlamı yeniden üretilmiştir. 21 Mart'a gelindiğinde, Ankara Valiliği toplantı yasaklarını genişletmiş ve kenti adeta immobilize etse de toplanmalar sürmüştür (Tablo 5).

Şehirdeki ODTÜ ve Kızılay duraklarında metroların kapatılmasına ve ana arterlerin engellenmesine rağmen protestocular, koreografilerini koşullara uyumlandırarak ODTÜ kampüsüne odaklanmıştır; böylece kampüs, sınırlı ve parçalı da olsa fiziksel ve güçlü bir sembolik direniş mekânına dönüşmüştür. Öğrenci boykotları çağrısı ve kalabalıkların Kızılay'dan kampüse yönelmesi, hareketin bizzat kendisinin bir başkaldırı eylemine dönüştüğü eşzamanlı ve çok-merkezli bir yürüyüş biçimini yansıtmaktadır (Hatuka, 2018). Böylece protestoların canlı yayınlar ve vatandaş videoları aracılığıyla belgelenmesi, mekânsal koreografinin bir parçası hâline gelmiş ve fiziksel sınırların ötesine taşınmasını sağlamıştır.

Tablo 5. Kızılay Meydanı'nın Mart 2025 protestoları sırasındaki mekânsal koreografisi (geçerli olan durumlar mavi renkle gösterilmiştir)

Protesto türü	Yerleşim düzeni	Protesto nitelikleri	Kızılay örneği - 2025
Gösteri (spectacle)	Sahne Enformal 	Tiyatro Ritüel Yalınlık 	 https://www.evrensel.net/haber/57484/19-mar-mitingi-sonrasi-darpla-gozaltina-takipsizlik-karari-ayniye-tasiniliyor-gerekcelerin-yasaya-uygun-olmadigi-one-suruldu https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/imamoglu-protestolari-suruyor-ankara-kizilayda-gorgunluk-icf-yokluk-7/uzunziri-WsDkXg/kQd-NAENnUGv-9-HsuQ-Q
Yürüyüş (procession)	Planlı Kendiliğinden 	Hedef Birleşme Eş zamanlılık Esneklik 	 https://www.youtube.com/watch?v=_b3oqamVzIU
Mekan-yapma (placemaking)	Resmi Esneklik 	Yeniden simgeleştirme Şehir tasarımı Anlatı 	Geçerli değil.

■ Protestocular ▲ İzleyiciler ■ Konuşmacılar ▲ Nesneler □ Sınırlar.

Dijital teknolojilerin kamusal alanı dönüştürme biçimi, Gezi Parkı olaylarından farklı olarak yalnızca çağrı ve bilgilendirmelerle sınırlı kalmamış; her anın kayıt altına alındığı, vatandaş haberciliğiyle geniş kitlelere yayılan dinamik bir paylaşım pratiğine dönüşmüştür. Eylemlerin görece kısa süresi ve kolluk kuvvetlerinin sert müdahaleleri nedeniyle, mekân-yaratma koreograflarının uzun süreli biçimlerde gözlemlenemediği bu süreçte; şemsiyeler ve Türk bayrakları, önemli görsel ve mekânsal araçlar hâline gelmiştir. Şemsiyeler, TOMA müdahalelerine karşı geçici bir kalkan işlevi görürken aynı zamanda sivil korumanın sembolünü taşımış; bayraklar ise partisel bir anlam taşımaksızın, kapsayıcı ve tarafsız bir kamusal sembolizmi temsil etmiştir. Genel olarak, 19 Mart sonrası Kızılay protestoları, kentsel alan, bedensel hareket ve politik eylemin iç içe geçerek bir sosyo-mekânsal anlam ürettiğini göstermektedir.

Karşılaştırmalı Sentez: Gezi 2013 ve Mart 2025

Bu bölüm, yöntem kısmında tanımlanan karşılaştırmalı nitel mekânsal vaka analizi doğrultusunda, 2013 Gezi Protestoları ile 19 Mart 2025 sonrası protestoların Kızılay Meydanı ve çevresinde ürettikleri mekânsal koreografları birlikte değerlendirmektedir. Daha önce her iki vaka için ayrı ayrı ele alınan tarihsel bağlam, protesto biçimleri (tek-merkezli, yürüyüş temelli, çok merkezli), türleri (gösteri, yürüyüş ve mekân-yaratma) ile oluşturulan mekânsal düzenlemeler, bu aşamada aynı analitik değişkenler ve göstergeler üzerinden karşılaştırmalı olarak yorumlanmaktadır. Bu karşılaştırma, protestoların kamusal mekânı kullanma ve yeniden düzenleme biçimlerinde ortaya çıkan süreklilikleri, kırılmaları ve dönüşümleri görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Tarihsel Bağlam ve Protesto Biçimi

Tartışılan her iki protesto örneği de bedenlerin kamusal mekânı direnişin performatif bir alanına dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Ancak mekânsal koreografinin üç temel boyutu, yer seçimi, iletişim biçimleri ve iktidar tasavvuru, açısından ele alındığında, iki vaka arasında katılımcı profili, protesto stratejileri, süre ve mekânsal dinamikler bakımından belirgin farklar bulunmaktadır. Gezi protestoları kimlik ve siyasal açıdan çeşitlenen kuşaklar arası bir katılım profiline sahipken, 19 Mart 2025 protestoları benzer hak taleplerini daha genç ve yüksek eğitilmiş bir kitle üzerinden dile getirmiştir. Gezi geniş toplumsal çoğulluğa dayanırken, 2025 eylemleri belirgin biçimde kuşaksal bir karakter taşımaktadır. Protesto biçimi olarak ise, Gezi sürecinde parkın boşaltılmasının ardından tek merkezli başlayan direniş biçim değiştirerek, kentin, ülkenin hatta dünyanın farklı noktalarında devam etmiş, devamındaki mahalle forumları aracılığıyla ise çok-merkezli olarak evrilmiştir. 19 Mart 2025 protestoları ise, tek-merkezli ve yürüyüş temelli başlamış, ancak Ankara örneğinde giderek ODTÜ kampüsüne yönelmiş, birçok üniversite kampüsünde protestolar ve ders boykotları gibi süreçlerle, kısa süreli çok-merkezli bir

yapıya dönüşmüştür. Bu fark, kamusal mekân üretiminde sürekliliğinin yalnızca fiziksel işgalle değil, örgütlenme kapasitesi ve toplumsal çoğullukla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. 2025'teki kısıtlı katılımcı profili (ağırlıklı olarak genç ve üniversite bağlantılı), hem katılım genişliği hem de mekânsal kalıcılık açısından sınırlayıcı bir etken olarak belirmiştir.

Protesto Türleri

Hatuka (2018) protesto nitelikleri için şehir tasarımı, yenden simgeleştirme, ritüel gibi mekânsal koreografi türlerini en radikal örnekler olarak sunarken, önceden planlanmış ve eşzamanlı düzeneği olarak resmi, tiyatral gösterileri daha az yenilikçi sayılmaktadır. Bu çalışmada sunulan her iki vakada da protesto nadiren resmi, tiyatro veya gösteri biçimini alsa da 2025 protestolarında bu durum 2013'e kıyasla daha fazla görülmüştür. Slogan atma, pankart açma gibi ritüelleşmiş eylemlerle tanımlanan gösteri biçimi ve hedefe yönelme, eş zamanlı ya da esnek hareket ile karakterize edilen yürüyüş biçimi, her iki dönemde de baskın protesto türleri olmuştur. Ancak 2013'te bu türlerin daha uzun süreli ve çeşitli katılımcı gruplarıyla bir araya gelmesi, protestoyu basit bir gösteriden mekân-yaratma pratiğine dönüştürmüştür. Gezi döneminde Kızılay'da barikatlar, sanat performansları, uzun süreli işgaller gibi çeşitlenen eylem repertuarı, mekânın yalnızca protesto alanı değil, alternatif bir kamusal alan olarak yeniden üretilmesini sağlamıştır. Gezi'deki daha çoğulcu ve kendiliğinden işgale kıyasla, 2025 Kızılay protestoları, yoğun denetim ve hukuki kısıtlamalar altında işleyen stratejik ve savunmacı bir koreografiyi gözler önüne sermektedir. Bu durum, Türkiye'deki protestoların giderek artan politik baskı karşısında mekânsal taktiklerini nasıl dönüştürdüğünü göstermekte; kamusal mekânın üretiminin artık uzun süreli işgal yerine geçici sahiplenme ve hareketlilik üzerinden gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

İki dönemin karşılaştırılması, yer-yaratma pratiklerindeki farklılıkları da ortaya koymaktadır. 2013 Gezi Parkı protestoları haftalar süren, uzun süreli ve katılımcı bir yer-yaratma biçimi sergilemiş; çadırlar, sanat ve kolektif altyapılar meydanı alternatif bir kamusal alan hâline getirmiştir. Buna karşın, Mart 2025 gösterileri geçici ve tepki temelli olmuştur. Yer-yaratma, maddi sahiplenmeden ziyade sembolik mekânların geçici olarak yeniden etkinleştirilmesine dayanmış ve sadece toplanmanın kendisi siyasi anlam taşımıştır. Gezi protestolarında protestocular sokakları, kavşakları ve meydanları barikatlar, işgal, ritüelleşmiş sloganlar, koordineli hareket ve sembolik jestlerle kolektif olarak yeniden şekillendirerek yer-yaratma pratiklerine katılmışlardır. Kızılay'da, kaldırımların, yaya üst geçitlerinin ve bitişik kamusal altyapının sahiplenilmesi gibi adaptif pratikler, yer-yaratmanın mekânın alternatif yorumlarını üretebileceğini ve denetim ile hukuki kısıtlamalar altında bile politik ifadeyi mümkün kıldığını göstermektedir. 2025'teki protestolarda ise Kızılay'da hareket ve geri çekilme ön planda kalmış, bölge ara sıra çatışmaların yaşandığı kontrol edilmiş bir sahaya dönüş-

türmüştür. Bu nedenle, uzun süreli kamusal işgal ve mekân yaratma pratikleri Kızılay'da daha az görülmüş ancak protestoların taşıdığı üniversitelerde izlenebilmiştir. Özetle, Gezi'nin somut ve uzun süreli mekân-yaratma pratiği kamusal mekânı alternatif bir yaşam alanına dönüştürürken, 2025'in sembolik ve geçici sahiplenmesi 'toplanmanın kendisini' politik bir eylem olarak yeniden tanımlamıştır. Bu dönüşüm, artan devlet denetimi altında protestonun kalıcı mekânsal işgalden sembolik varoluşa kayabileceğini işaret etmektedir. Bu farklılıklara rağmen, iki vaka da, kamusal mekânın nötr bir arka plan değil, yaşanan ve müzakere edilen bir sahne olduğunu göstermektedir. (Arendt, 1958; Lefebvre, 1991; Madanipour, 2010). Her iki protesto da "çatışmalı kolektif eylem" (Tarrow, 2011) niteliğindedir: katılımcılar düzenli temsili kurumlara erişimden yoksun, yeni talepler dile getiren ve otoriteye meydan okuyan biçimler kullanmıştır. Ancak mekânsal koreografideki farklılıklar, bu "meydan okuma"nın biçimini değiştirmiştir. Kızılay örneği, Lefebvre'in (1991) "mekânın üretimi" kavramsallaştırmasını genişleterek, mekân üretiminin biçiminin politik koşullara göre dönüştüğünü göstermektedir. Lefebvre, "yaratıcı üretim" ile "salt yeniden üretim" arasında ayrım yapar. 2013 Gezi'si yaratıcı üretim sürecini yansıtırken (uzun süreli işgal, çoğul yer-yaratma pratikleri), 2025 protestoları artan denetim ve baskı altında mekân üretiminin 'salt yeniden üretime' kaydığını göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Kızılay'ın özgül önemi, yaklaşık bir asırdır süren fiziksel dönüşümlere rağmen Türkiye'nin en önemli protesto alanlarından biri olmaya devam etmesinde yatmaktadır. Kızılay meydanı ve çevresi, onlarca yıllık mekânsal parçalanma ve özelleştirmeye rağmen kamusal mekânın kalıcı önemini ortaya koymaktadır. Nitekim gündelik hayat politikası, kamusal mekânın yalnızca fiziksel dönüşümünü değil, kullanım pratiklerini ve algılanma biçimlerini de şekillendirir. Kızılay örneğinde, bugün Kızılay Alışveriş Merkezi'nin yaya alanlarının sınırlandırması, Güvenpark'a yerleştirilen dijital ekranlar ve yeni metro girişlerinin mekânın bütünlüğünü bozması (TMMOB Şehir Plancıları Odası, 2024; 2025) ile Saraçoğlu Mahallesi'nin dönüşümü gibi süreçler, meydanın karakterinin ticarileşme ve kontrol odaklı dinamiklere doğru evrildiğini göstermektedir. Artan nüfus ve trafik, bölgeyi kalabalık ancak yaşam kalitesi bakımından tekdüze bir yapıya dönüştürmüştür. Bununla birlikte, mekânın kimliği ve ürettiği kolektif hafıza sayesinde, Kızılay çeşitli ritüel ve yeni oluşumlara ev sahipliği yapmaya devam etmekte; tüm dönüşümlere rağmen Ankara'da akla gelen ilk kamusal odak noktası olma özelliğini sürdürmektedir.

Kamusal alan kaybı tartışmaları, Mitchell'in (1995) "kamusal alanın sonu" sorunsalında somutlaştırdığı gibi, genellikle artan araç trafiği, kontrol, ticari gelişim ve güvenlik önlemleri nedeniyle aşınmayı vurgular. Ancak Mitchell'in de altını çizdiği gibi, fiziki kamusal mekânlar özellikle muhalif politik hareketler için bir gereklilik olmaya devam etmektedir. Kızılay örneğinde protestolar, kamusal alanın yalnızca fiziksel formun bir özelliği

olmadığını, hareket, toplanma ve görünürlük yoluyla sürekli olarak yeniden uygulanan bir pratik olduğunu göstermektedir. Hatuka'nın (2018) mekânsal koreografi çerçevesi, bu performatif yeniden üretimin yer seçimi, iletişim biçimleri ve iktidar tasavvuru boyutlarıyla nasıl gerçekleştiğini analiz etmek için kritik bir araç sunmuştur. Kentsel mekân, toplumsal karşılaşmaların yaşandığı bir sahne olmanın ötesinde, bu karşılaşmaların yarattığı gerilim ve çelişkileri de içinde barındıran çok katmanlı bir alandır. Protesto, sokakları, kavşakları ve meydanları politik alanlara dönüştürerek, geçici olarak dolaşım ve tüketim odaklı mantıkları tersine çevirmektedir. Özetle, Kızılay, kamusal mekânın "kaybolan" veya "geri kazanılan" statik bir kategoriden ibaret olmadığını, kentte hareket, toplanma ve görünürlük üzerinden sürekli olarak uygulanan mekânsal koreografiler aracılığıyla var olduğunu göstermektedir.

Kamusal mekân çoğunlukla meydan, sokak ya da park gibi tipolojiler üzerinden tanımlansa da, bu kategoriler protestonun mekânsallığını anlamak için ancak başlangıç düzeyinde, soyut bir çerçeve sunar. Kızılay örneği, protestonun tekil ve sabit mekânlarda değil; Güvenpark, kavşaklar, bulvarlar, sokaklar, binalar ve bunlar arasındaki geçiş alanlarında eşzamanlı ve akışkan biçimde yayıldığını göstermektedir. Bu durum, protesto mekânının önceden tanımlı tipolojilerle sınırlı olmadığını; hareket, karşılaşma ve geçici işgal pratikleri yoluyla farklı kentsel mekânların protesto anında kamusal nitelik kazandığını ortaya koymaktadır.

Gezi 2013 ve 19 Mart 2025 örneklerinin karşılaştırılması, mekânsal anlamda zamanlama, protestonun biçimi ve müdahale biçimleri açısından belirgin farklılıkları vurgulamaktadır. Bu dönüşüm, mekân üretimi, Lefebvre'in işaret ettiği 'salt yeniden üretim' biçimine, iktidarın belirlediği sınırlar içinde geçici ve sembolik performanslara, kaymıştır. Yine de her iki örnekte de protestolar, kamusal mekânı geri kazanarak muhalefeti görünür kılmıştır. Sonuç olarak, 2013 yılı Gezi Parkı ve Mart 2025 Kızılay protestoları, kamusal mekânın yalnızca biçimsel tasarımı ya da fiziksel düzeni üzerinden anlaşılamayacağını göstermektedir. Bu araştırmanın teorik katkısı, Lefebvre'in mekânın üretimi kavramsallaştırmasını ampirik olarak genişletmesi ve Hatuka'nın mekânsal koreografi çerçevesini Türkiye bağlamına uygulamasıdır. Kamusal mekân, kolektif eylemler aracılığıyla anlamının sürekli olarak sorgulandığı ve yeniden kurgulandığı dinamik ve performatif bir alandır. Kızılay, planlı Cumhuriyet dönemi kentsel merkezinden parçalanmış ticari düğüm noktasına evrilse dahi politik kimliğini sürdürmüş; protestolar için bir toplanma mekânı olarak şehrin parçalanmış kamusal dokusunu geçici de olsa kolektif biçimde yeniden kurabilmektedir.

Bu bulguların daha geniş etkileri, kentsel protestoların ve kent hakkı taleplerinin 21. yüzyıldaki dönüşümüne dair önemli sorular ortaya koymaktadır. Artan baskılar, yasal kısıtlamalar ve kamusal çevrenin güvenlik araçlarıyla denetimi protestonun mekânsal biçimlerini dönüştürmekte; uzun süreli işgal ve mad-

di mekân yaratımı giderek zorlaşmaktadır. Ancak Kızılay örneği, bu kısıtlamalara rağmen protestocuların geçici sahiplenme, hareketlilik ve sembolik performanslar aracılığıyla kamusal mekânı yeniden üretmeye devam ettiğini göstermektedir. Bu protestolar, kentsel mekânı şekillendirme ve tartışma kapasitesini vurgulayarak katılımcı ve daha demokratik şehir üretimi modelleri üzerine güncel tartışmalara da ışık tutmaktadır. Sosyo-mekânsal adalet arayışını öne çıkaran bu süreç, şehirdeki hak taleplerinin yalnızca resmi tasarımla sınırlı kalmayıp, eşit erişim, görünürlük ve kolektif kamusal yaşamda katılım kapasitesini de kapsadığını göstermektedir. Güncel protesto hareketleri kentlerin giderek sınırlayıcı hâle gelen yapısı içinde bile Harvey'in (2000) ifade ettiği anlamda eşitlikçi ve özgür toplumsal düzenlerin mekânsal olarak inşa edilebileceği "umut mekânları"nı ortaya çıkarmaktadır

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: Since this study does not involve human participation, obtaining informed consent was not required.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): AI-assisted tools were used to improve the language and expression in some sections of this manuscript. All ideas, analyses, and interpretations remain entirely the author's own work.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, doğrudan insan katılımı ya da etik kurul onayı gerektiren nitelikte veri içermediği için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bilgilendirilmiş onam: Bu çalışma insan katılımı içermediğinden bilgilendirilmiş onam alınmasına gerek duyulmamıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu makalenin bazı bölümlerinin dil ve anlatımının iyileştirilmesinde yapay zekâ destekli araçlardan yararlanılmıştır. Tüm fikirler, analizler ve yorumlar tamamen yazarın kendi çalışmasıdır.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Aelbrecht, P. ve Sezer, C. (2025). Introduction to the special issue: The design of the public realm: Emerging theories and practices. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 1–10. <https://doi.org/10.1080/17549175.2025.2551527>
- Aelbrecht, P. ve Stevens, Q. (2019). Conclusion: Emerging knowledge at the intersection of public space design and social cohesion. P. Aelbrecht & Q. Stevens (Eds.), *Public space design and social cohesion: An international comparison* içinde (ss. 317–346). Routledge.
- Akçiğ İlhân, Ö. (2021). Covid-19 krizi ve kamusal mekânda dijitalleşme eğilimleri. *Ege Coğrafya Dergisi*, 30(2), 309–319. <https://doi.org/10.51800/ecd.984882>.
- Akkuş, A., Eseroğlu, İ. ve Şahin, N. (2023). "Yüzyıl"lık serencam: Başkent Ankara'nın dönüşümü (1923–2023). *Mülkiye Dergisi*, 47(5), 89–116.
- Amin, A. (2008). Collective culture and urban public space. *City*, 12(1), 5–24. <https://doi.org/10.1080/13604810801933495>
- Arendt, H. (1958). *The human condition*. University of Chicago Press.
- Atkinson, R. (2003). Domestication by cappuccino or a revenge on urban space? Control and empowerment in the management of public spaces. *Urban Studies*, 40(9), 1829–1843. <https://doi.org/10.1080/0042098032000106140>
- Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14(3), 311–330. <https://doi.org/10.1068/d140311>
- Banerjee, T. (2001). The future of public space: Beyond invented streets and reinvented places. *Journal of the American Planning Association*, 67(1), 9–24. <https://doi.org/10.1080/01944360108976321>
- Banerjee, T. (2007). *Public space: Design, use, and meaning*. Routledge.
- Batuman, B., Baykan, D. A. ve Deniz, E. (2016). Encountering the Urban Crisis: The Gezi Event and the Politics of Urban Design. *Journal of Architectural Education*, 70(2), 189–202. <https://doi.org/10.1080/10464883.2016.1197655>
- Batuman, B. (2009). Mekan kimlik ve sosyal çatışma: Cumhuriyetin kamusal mekânı olarak Kızılay Meydanı. G. A. Sargın (Ed.), *Başkent üzerine mekân-politik tezler: Ankara kamusal yüzleri* içinde (ss. 41–77). İletişim Yayınları.
- Batuman, B. (2013). City profile – Ankara. *Cities*, 31, 578–590.
- Berg, L. D. ve Kearns, R. A. (1996). Naming as norming: 'Race', gender, and the identity politics of naming places in Aotearoa/New Zealand. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14(1), 99–122. <https://doi.org/10.1068/d140099>
- Bruyns, G. ve Nel, D. (2020). Lateral-privatisation of the publics: Hong Kong's spatial struggles. *Urban Design International*, 25, 266–279. <https://doi.org/10.1057/s41289-020-00127-5>
- Castells, M. (2012). *Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age*. Polity Press.
- Cihanger Ribeiro, D. (2019). The poiesis of everyday life and space in Yüksek Street. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 1–25. <https://doi.org/10.5505/jas.2019.63825>
- Cihanger, D. ve Büyükcivelek, A. B. (2018). From national discontent to urban rights claim: Gezi Park Protests. X. Silver, R. Freestone, C. Demaziere (Eds.), *Dialogues in urban and regional planning: The right to the city* içinde. Routledge.
- Charlesworth, E. (2005). *City edge* (1st ed.). Routledge.
- Cheshmehzangi, A. (2022). The impacts of ICT platforms on public place use in China. *Built Environment*, 48(2), 264–278. <http://doi.org/10.2148/benv.48.2.264>
- Cengizkan, A. (2004). *Ankara'nın ilk planı 1924-25 Lörcher planı, kentsel mekân özellikleri, 1932 Jansen planı ve bugüne katkıları, etki ve kalıntıları*. Ankara Enstitüsü Vakfı; Arkadaş Yayıncılık.
- Clarke, J. (2004). Dissolving the public realm? The logics and limits of neo-liberalism. *Journal of Social Policy*, 33(1), 27–48. <https://doi.org/10.1017/S0047279403007244>

- Durna, N. (2022). Ankara'nın bellek mekânları: Seksen yıllık bir dönüşümün sözlü tarih denemesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 1–20. <https://doi.org/10.5505/jas.2022.07269>
- Foster, S. L. (1996). *Choreography and narrative: Ballet's staging of story and desire*. Indiana University Press.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80.
- Gehl, J. ve Svarre, B. (2013). *How to study public life*. Island Press.
- Gül, M., Dee, J. ve Cünük, C. N. (2014). İstanbul's Taksim Square and Gezi Park: The place of protest and the ideology of place. *Journal of Architecture and Urbanism*, 38(1), 63–72. <https://doi.org/10.3846/20297955.2014.902185>
- Günay, M. B. ve Kubat, A. S. (2022). Bir Cumhuriyet başkentinin değişen morfolojik yapısı: Ankara örneği. *Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, III. Kent-sel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde. Ankara.
- Habermas, J. (1989). *The structural sformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger, Çev.). MIT Press. (Orijinal eserin yayın tarihi 1962)
- Harvey, D. (2000). *Spaces of hope*. University of California Press.
- Haruka, T. (2018). *The design of protest: Choreographing political demonstrations in public space*. University of Texas Press.
- İlkay, Y. (2007). *The political struggle on and at public space: The case of Kızılay Square* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Middle East Technical University.
- İlkay, Y. (2008). Kızılay Meydanı'nın politik ve sembolik anlamı: 1960–1964 yılları arasında DP karşıtı hareket. *Mülkiye Dergisi Ankara Özel Sayısı*, 261–285.
- İlkay, Y. (2014). Ankara'da her yolun çıktığı semt: Kızılay. *İdealkent*, 11, 118–132.
- İnal Çekiç, T. (2025). Şehir planlamayı direniş üzerinden yeniden düşünmek. *Planlama Dergisi*, 35(3), 496–501. <https://doi.org/10.14744/planlama.2025.83436>
- Kahraman, M. D. (2019). Kamusal alanın dönüşümü ve kentsel mekanın iletişimsel niteliği üzerine düşünmek *Planlama Dergisi*, 29(3), 195–201. <https://doi.org/10.14744/planlama.2019.87609>
- Kapıcıoğlu, B. (2024). The impact of social movements on the spatial configuration of city squares: Kızılay Square from 1950s to today. *Gazi University Journal of Science Part B*, 12(3), 531–547.
- Kayden, J. S. (2000). *Privately owned public space: The New York City experience*. Wiley.
- Kulak, Ö. (2023). Kritik kitle teorisi ve toplumsal hareketlere katılım: Türkiye'de Gezi eylemleri örneği. *TAM Akademi Dergisi*, 2(1), 160–169. <https://doi.org/10.58239/tamde.2023.03.009.x>
- Lefebvre, H. (2004). *Rhythmanalysis: Space, time and everyday life* (S. Elden ve G. Moore, Çev.). Continuum. (Orijinal eserin yayın tarihi 1992)
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Çev.). Basil Blackwell. (Orijinal eserin yayın tarihi 1974)
- Lofland, L. H. (1998). *The public realm: Exploring the city's quintessential social territory* (1. baskı). Aldine de Gruyter.
- Low, S. ve Smith, N. (Ed.). (2006). *The politics of public space* (1. baskı) Routledge.
- Low, S. (2023). *Why public space matters*. Oxford University Press.
- Madanipour, A. (2010). *Whose public space? International case studies in urban design and development*. Routledge.
- Mehta, V. (2023). *Public space: Notes on why it matters, what we should know, and how to realize its potential*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003230502>
- Merrifield, A. (2013). *The politics of the encounter: Urban theory and protest under planetary urbanization*. University of Georgia Press.
- Mitchell, D. (1995). The end of public space? People's Park, definitions of the public, and democracy. *Annals of the Association of American Geographers*, 85(1), 108–133. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1995.tb01797.x>
- Mouffe, C. (2005). *The democratic paradox*. Verso.
- Öç, T. ve Tiesdell, S. (Ed.). (1997). *Safer city centres: Reviving the public realm*. Paul Chapman.
- Ortiz, C., Franco Calderon, A. M., Millan Franco, G., et al. (2025). Spatialising intersectionality: An approach to public space design in self-built neighbourhoods in Cali, Colombia. *Urban Design International*, 30, 169–184. <https://doi.org/10.1057/s41289-024-00267-y>
- Orum, A. M. ve Neal, Z. (2010). *Common ground?: Readings and reflections on public space* (1. baskı). Routledge.
- Perec, G. (1997). *Species of spaces and other pieces* (J. Sturrock, Çev.). Penguin Books. (Orijinal eserin yayın tarihi 1974)
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Sargın, G. A. (2007). *Ankara'nın kamusal yüzleri: Başkent üzerine mekân-politik tezler*. İletişim Yayınları.
- Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. Alfred A. Knopf.
- Şensönmez, G. (2016). Place and protest: The “Occupy Gezi movement” in Ankara (Order No. 31678645). ProQuest Dissertations & Theses Global. (3132863494). <https://www.proquest.com/dissertations-theses/place-protest-occupy-gezi-movement-ankara/docview/3132863494/se-2>
- Tarrow, S. G. (2011). *Power in movement: Social movements and contentious politics* (3. baskı). Cambridge University Press.
- Tarrow, S. (1993). Cycles of collective action: Between moments of madness and the repertoire of contention. *Social Science History*, 17(2), 281–307. <https://doi.org/10.2307/1171283>
- Tozdoğan, A. E., Kaymaz, E. ve Sezen, Ö. S. (2022). Ankara'da Milli Bayram kutlamaları: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kamusal alanın performatif biçimleri. *Ankara Araştırmaları Dergisi*. <https://doi.org/10.5505/jas.2022.38233>
- Tömmel, T. ve Passerin d'Entreves, M. (2025). Hannah Arendt. E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* içinde. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/arendt/>
- Uzunırmak, Y. (2025). *İmamoglu protestoları katılımcı analizi* (Ankara örneği). Toplum Çalışmaları Enstitüsü. <https://www.toplum.org.tr/wp-content/uploads/2025/03/Imamoglu-Protestolari-Katilimci-Analizi-Ankara-Ornegi-28-Mart-2025.pdf>
- Varna, G., & Tiesdell, S. (2010). Assessing the publicness of public space: The star model of publicness. *Journal of Urban Design*, 15(4), 575–598. <https://doi.org/10.1080/13574809.2010.502350>
- Varol, Ç., Sat, N. A., Yenigün, S., & Gürel, Z. A. (2019). *Başkent meydanı: Kızılay'ın dönüşüm öyküsü*. VEKAM Yayınları; Koç Üniversitesi Yayınları.
- Vuolteenaho, J., & Berg, L. D. (Eds.). (2009). *Critical toponymies: The contested politics of place naming* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315258843>
- Xing, N. (2013). *Design for the public: Public design in outdoor privately owned public space (POPS) in Hong Kong shopping centres* (Thesis, The Hong Kong Polytechnic University). <https://ira.lib.polyu.edu.hk/handle/10397/6217>
- Yeoh, B. S. A. (1996). Street-naming and nation-building: Toponymic inscriptions of nationhood in Singapore. *Area*, 28(3), 298–307. <http://www.jstor.org/stable/20003708>
- Zukin, S. (1995). *The cultures of cities*. Blackwell.
- Zukin, S. (2000). *Naked city: The death and life of authentic urban places*. Oxford University Press.
- TMMOB Şehir Plancıları Odası Ankara , Güven Anıtı'ndan Reklam Panosu'na: Güven Duygusundan Tüketim Kültürüne, Şubesi <https://www.spo.org.tr/detay.php?sube=1&tip=3&kod=13107>
- TMMOB Şehir Plancıları Odası Ankara Şubesi. (2024a). *Mekân: Ulus, Ankara'da yitmekte olan kültür ve tabiat varlıkları: Mekân, insan ve kentin tarihi*. https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/a97fc32b3c0b42a_ek.pdf
- TMMOB Şehir Plancıları Odası Ankara Şubesi. (2024b). *Güven Anıtı'ndan reklam panosuna: Güven duygusundan tüketim kültürüne, Güvenpark raporu*. https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/d035fe0de7813a6_ek.pdf

EXTENDED ABSTRACT

Protest and the (Re)production of Public Space: A Comparative Spatial Choreography Analysis in Kızılay (2013–2025)

 Duygu Cihanger Ribeiro

Middle East Technical University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, Ankara, Türkiye

Over the past decades, one of the most persistent debates in urban studies has been the loss of public space (Madanipour, 2010; Mitchell, 2003) as urban space has increasingly been reorganized around consumption, privatization, and securitization, often at the expense of spaces that support public life. Kızılay Square in Ankara presents an intriguing case for examining the socio-spatiality of urban public space design, management, and perception. Despite early Republican-era plans for an open civic square in the 1920s (Lörcher, 1924–25; Jansen, 1932), from the 1980s onward Kızılay was transformed into a major traffic and commercial junction, experiencing significant spatial disintegration and commercialization. Yet, despite this physical transformation, Kızılay endures as one of Turkey's most significant protest sites, bringing debates on public space and the public realm into sharp focus and challenging the linear narrative of urban decline.

This research builds on Lefebvre's (1991) conceptualization of the social production of space, which argues that space is not a static container but is actively produced through social practices. Lefebvre distinguishes between 'creative production', which is a participatory process that generates new spatial relations and forms; and 'mere reproduction,' where space is dictated by power and reproduces existing orders without transformation. Tarrow's (2011) framework of contentious collective action complements this perspective, defining protest as contentious when used by people lacking regular access to representative institutions, acting in the name of new or unaccepted claims, and challenging authorities in fundamental ways. Together, these frameworks position protest not merely as political action but as a practice that (re)produces public space, pointing to its enduring significance for democracy (Mehta, 2023).

To operationalize this theoretical foundation, the study employs Hatuka's (2018) concept of spatial choreography, which examines protest through three interrelated dimensions: choosing a place (spatial dimension), modes of communication (social dimension), and negotiating power (political dimension). Hatuka identifies three spatial protest types: spectacle (staged demonstrations and rituals), procession (marches and movements), and place-making (sustained occupation and spatial transformation). This framework enables a comparative analysis of how different political contexts shape the spatial forms of protest.

Adopting a qualitative approach with spatial analysis and comparative case studies, the research examines the 2013 Gezi Park protests and the 19 March 2025 protests in Ankara's Kızılay district. Data sources include media reports, video recordings, and field observations. The analysis focuses on protest forms (centralized, processional, and polycentric), types (spectacle, procession, place-making), spatial arrangements, and participant profiles across the two periods. Findings reveal significant transformations in how public space is produced through protest. The 2013 Gezi protests exemplified 'creative production': prolonged occupation (weeks), material place-making (tents, art installations, collective infrastructure), diverse participant profiles (intergenerational, cross-sectional), and participatory spatial practices that temporarily transformed Kızılay into an alternative public sphere. This aligns with Tarrow's (2011) emphasis on collective action by those excluded from formal institutions, as protesters fundamentally challenged state authority through sustained spatial appropriation.

In contrast, the 2025 protests shifted toward 'mere reproduction' under intensified state surveillance and legal restrictions. Characterized by short-term, temporary spatial appropriations and limited place-making, these protests demonstrate how increased political constraints transform the spatial choreography of dissent. While creative production enables transformative spatial relations, mere reproduction confines protest to symbolic and ephemeral performances within state-defined limits. Yet, in both cases, protests rendered opposition visible by reclaiming public space, demonstrating that publicness is not solely a feature of physical form but a practice continually enacted through movement, assembly, and visibility.

This comparison extends Lefebvre's (1991) conceptualization by empirically demonstrating how the forms of spatial production shift according to political conditions. The study also applies Hatuka's (2018) spatial choreography framework to the Turkish context, revealing that protest space is not confined to predefined typologies (squares, streets, parks) but emerges fluidly across intersections, boulevards, and transitional zones. Despite decades of commercialization and spatial fragmentation, Kızılay continues to function as a critical site for contentious politics, illustrating the resilient nature of public space as a dynamic arena negotiated through collective action. The research contributes to understanding how protest transforms urban space even under authoritarian constraints, highlighting the tension between physical transformation and performative reproduction as a key determinant of public space futures.

Keywords: Public space; urban protests; Kızılay; spatial choreography; socio-spatial analysis.

Correspondence: Duygu Cihanger Ribeiro
e-mail: cihanger@metu.edu.tr

DERLEME / REVIEW

Mekân, Toplum ve Kimlik Ekseninde Mahallenin Dönüşen Anlamı

*The Transforming Meaning of the Neighborhood in Terms of Space, Society, and Identity*Esra Şentürk,¹ Nilüfer Kart Aktaş²¹İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul²İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, İstanbul

ÖZ

Osmanlı Dönemi'nden günümüze mahalleler, "bireylerin sosyal ilişkilerini şekillendiren", "aidiyet duygusunu pekiştiren" ve "kent dokusunun temel bileşenlerinden" biri olarak önemini korumuştur. Kentleşme süreçlerinde meydana gelen dönüşümler ve modernleşme dinamikleri mahalle kültüründe değişimlere yol açsa da, "mahalle" olgusu toplumsal bağların korunmasında, ortak değerlerin sürdürülmesinde ve yerel kimliğin inşasında belirleyici bir unsur olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda mahalle, yalnızca bir yerleşim alanı olmanın ötesinde, toplumsal dayanışmayı güçlendiren, kültürel sürekliliği sağlayan ve kentsel kimliğin oluşumunda merkezi bir rol oynayan bir yapı olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada Osmanlı kentlerindeki cemaat temelli mahalle düzeninden başlayarak, Cumhuriyet'in kuruluşu ile ortaya çıkan merkezîyetçi planlama anlayışı, 1950 sonrası "hızlı kentleşme süreci", 1980'lerle birlikte "neoliberal politikaların" etkisi ve 2000'li yıllarda yoğunlaşan "kentsel dönüşüm" uygulamaları çerçevesinde mahallenin biçimsel ve anlam bakımından geçirdiği değişimler incelenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada mahalle kavramı tarihsel bir perspektifle ele alınarak, mahallenin mekânsal (fiziksel yapı, planlama, kent dokusu) ve toplumsal (komşuluk ilişkileri, aidiyet, kimlik) boyutlarda geçirdiği evrimin ve dönüşümün açıklanması amaçlanmaktadır. Sonuç olarak, Osmanlı Dönemi'nde dinî ve toplumsal değerlerin şekillendirdiği, dayanışma temelli bir yerleşim birimi olarak varlık gösterirken, modernleşme, sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte mahalle; fiziksel yapısının yanında toplumsal ilişkiler, toplumsal hafıza ve kimlik bakımından önemli dönüşümler geçirmiştir.

Anahtar sözcükler: Mahalle; kentsel dönüşüm; kentsel yerleşim alanı; peyzaj değişimi.

ABSTRACT

From the Ottoman period to the present, neighborhoods have retained their importance as "one of the fundamental components of the urban fabric", "shaping individuals' social relationships" and "reinforcing the sense of belonging." Although transformations in urbanization processes and modernization dynamics have led to changes in neighborhood culture, the "neighborhood" phenomenon continues to be a decisive factor in preserving social bonds, sustaining shared values, and constructing local identity. In this context, the neighborhood is considered not only as a residential area but also as a structure that strengthens social solidarity, ensures cultural continuity, and plays a central role in the formation of urban identity. This study examines the community-based neighborhood order in Ottoman cities, the centralist planning approach that emerged with the founding of the Republic, the "rapid urbanization process" after 1950, the impact of "neoliberal policies" in the 1980s, and the "urban transformation" practices that intensified in the 2000s. Therefore, this study approaches the concept of the neighborhood from a historical perspective, aiming to explain the evolution and transformation of the neighborhood in spatial (physical structure, planning, urban fabric) and social (neighborhood relations, belonging, identity) dimensions. Consequently, while the neighborhood existed as a solidarity-based settlement shaped by religious and social values during the Ottoman period, in the modern era, it has undergone significant changes in terms of its physical structure, planning, and urban fabric.

Keywords: Neighborhood; urban transformation; urban residential area; landscape change.

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı, Anabilim Dalı Peyzaj Mimarlığı Doktora Programında yürütülen "Kentsel Yerleşme Girişimi Bağlamında Sürdürülebilir Ekolojik Mahalle Değerlendirme Modeli Önerisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş tarihi: 19.11.2025 Revizyon tarihi: 26.11.2025
Kabul tarihi: 02.02.2026 Online yayımlanma tarihi: 02.03.2026
İletişim: Nilüfer Kart Aktaş
e-posta: niluferk@iuc.edu.tr

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

1. Giriş

Kentler, tarih boyunca yalnızca fiziksel yerleşim alanları değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin biçimlendiği canlı organizmalar olmuştur. Bu organizma içinde mahalle, bireylerin gündelik yaşamlarının, sosyal etkileşimlerinin ve aidiyet duygularının en yoğun biçimde hissedildiği en küçük mekânsal birim olarak öne çıkmaktadır. Mahalle; hem kentin yönetsel yapısının temel taşı, hem de toplumsal dayanışma, kimlik ve kültürel sürekliliğin somutlaştığı bir yaşam alanıdır.

Tarihsel süreç içinde mahalle kavramı, toplumun geçirdiği ekonomik, politik ve mekânsal dönüşümlere paralel olarak farklı anlamlar kazanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde dini ve sosyal dayanışma odaklı bir cemaat yapısını temsil eden mahalle, Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte modern planlama ve idari reformların etkisiyle yeniden biçimlenmiştir. 1950 sonrası hızlı kentleşme ve göç süreçleri, mahallelerin fiziki yapısını değiştiren, 1980'lerle birlikte neoliberal politikalar mahalleyi sermaye ve rant odaklı dönüşümün mekânı haline getirmiştir. 2000'li yıllarda ise kentsel dönüşüm, toplu konut ve güvenli site uygulamaları, mahallelerin geleneksel sosyal dokusunu önemli ölçüde zayıflatmıştır.

Günümüz kentlerinde mahalle, bir yandan idari bir birim olarak varlığını sürdürürken, diğer yandan toplumsal bağların, kimlik duygusunun ve ortak yaşam kültürünün yeniden tanımlandığı bir ölçek haline gelmiştir. Bu bağlamda mahalle, artık yalnızca sınırları belirlenmiş bir yerleşim alanı değil, sosyo-mekânsal bütünlük içinde değerlendirilen, kültürel hafızayı taşıyan bir kentsel yapı olarak ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, mahalle kavramının tarihsel kökenlerini, Osmanlı'dan günümüze geçirdiği dönüşümleri ve modern kentlerdeki sosyo-mekânsal işlevlerini inceleyerek, kavramın değişen anlamlarını çok boyutlu olarak; zamansal, mekânsal, dönemsal, toplumsal biçimde ortaya koymaktır. Böylece, mahalleyi yalnızca geçmişin bir mirası olarak değil, aynı zamanda sürdürülebilir kentsel yaşamın temel bir bileşeni olarak yeniden değerlendirmek hedeflenmektedir.

2. Kentsel Bir Birim: 'Mahalle' Kavramı

Kentsel coğrafya, sosyoloji ve planlama disiplinlerinde önemli bir inceleme konusu olan mahalle, mekânın toplumsal örgütlenme biçimleriyle kesiştiği noktada yer almaktadır. Kavram, hem fiziksel yerleşim dokusunu hem de bu dokunun içinde gelişen sosyal ilişkileri anlamlandırma açısından çok boyutlu bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle, mahalleyi yalnızca idari bir birim olarak değil; kültürel, tarihsel ve toplumsal bağlamlarıyla birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Türk Dil Kurumu (2025), sözlük anlamı olarak mahalleyi; “*bir şehrin bir kasabanın, büyükçe bir köyün en az beş yüz nüfusa sahip parçalarından her biri, bu parçalarda oturan insanların tamamı*” olarak, Bayartan (2005), “*mahal ile aynı kökten türeyen*

ve başlangıçta “konaklanan yer” olarak”, Keleş (1980) ise “*bir kentin, bir kasabanın, büyükçe bir köyün, yönetim bakımından bölündüğü, yapı bölgeliklerinden ve insan topluluklarından oluşan en küçük parçalarından her biri*” olarak açıklamışlardır.

Uluslararası akademik çalışmalarda yapılan literatür taramalarında “mahalle” kavramı sıklıkla “*neighborhood*”, “*district*” veya “*quarter*” kelimeleri üzerinden araştırılmıştır. Bu bağlamda Cambridge Dictionary (2025) sözlüğünde kavramların anlamlarına bakıldığında; “*neighborhood*”, insanların yaşadığı yerleşim alanını; *district*, kentin ya da ülkenin belirli bir özelliğiyle tanıyan idari veya işlevsel bölümünü; *quarter* ise genellikle aynı kökenden, kültürden ya da dinden insanların yoğunlaştığı kentsel bölgeyi” ifade etmektedir (Özbek Eren, 2017). Bu doğrultuda, “*neighborhood*” kavramı daha çok fiziksel çevre, sosyal etkileşim ve aidiyet duygusuyla ilişkilendirilirken; “*quarter*” kavramı tarihsel ve kültürel kimliğin yoğunlaştığı alanları tanımlamak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, uluslararası yazında “mahalle” kavramı çoğunlukla bu iki terim üzerinden çok boyutlu biçimde ele alınan ve hem toplumsal ilişkiler hem de mekânsal örgütlenme açısından değerlendirilen kavramlar olduğu görülmüştür.

Yabancı kaynaklı içeriklere yönelik araştırmada öne çıkan mahalle tanımları; “*insan etkinliklerinin dengeli biçimde bir arada bulunduğu kentsel alanlar*” (Duany ve Plater-Zyberk, 1994) olarak ve “*sakinlerinin hem mekânsal yakınlığı hem de belirli bir ortak yaşam koşulunu paylaştığı, kentsel alanın coğrafi olarak tanımlanmış bir alt bölgesi*” (Chaskin vd., 2001; Marti vd., 2021) olarak tanımlanmakta; Jenks ve Dempsey (2007) ise mahalleyi hem nesnel (mekânsal ve idari) hem de öznel (bireysel algı ve sosyal ilişkiler temelli) bir kavram olarak ele alarak, mahallenin yalnızca çizilen sınırlarla değil, o mekânda yaşayanların onu nasıl deneyimlediğiyle betimlemektedirler.

Akademik çalışmalarda “mahalle” kavramına yönelik yapılan araştırmalarda ulusal kaynakların görece baskın olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni, mahallenin Türk toplumunda tarihsel olarak köklü bir geçmişe sahip olması ve sosyal yaşamın önemli bir mekânsal birimi olarak kabul edilmesidir. Mahallede görülen fiziksel mekânla toplumsal yapının diyalektik ilişkisi onu soyut bir kavram olmaktan çıkarak, içinde bulunduğu coğrafya, toplum, o toplumun tarihi ve kültürü gibi bileşenlerle anlam kazanmasını sağlamaktadır (Turan ve Ayataç, 2020). Bu bağlamda, özellikle yerli literatürde mahalle olgusu; “toplumsal dayanışma, aidiyet, komşuluk ilişkileri ve mekânsal örgütlenme” gibi farklı boyutlarıyla incelenerek aktarılmaya çalışılmıştır.

Alver'e (2017) göre, insanın ana sosyalleşme odaklarından birini oluşturan mahalle, kişinin şehirle, kasabayla, diğer yaşam alanlarıyla irtibat kurduğu, yüz yüze geldiği bir toplumsal alandır: “Mahalleler, toplumsal yapının temel unsurlarından biri olarak özellikle yerleşik hayata geçişle beraber, her dönem ve kültürde varlığını sürdüren, günümüzde de şehirlerin ve kırsal yerleşimlerin temel birimlerinden biri olarak hala işlev gören çok yönlü ve önemli bir birimdir.” Öyle ki bu bağlamda, Başman

ve Akın'a (2018) göre de mahalle; hem fiziksel hem de sosyal bir alt bölgedir. Böylece mahalle kavramı yalnızca mekânsal bir alana değil, kültürel kodlara, kolektif kimliğe ve toplumsal normların şekillendiği bir sosyal yapıya da referans vermektedir.

Mahallenin bu evrimsel sürecinin altında yatan ve onu farklılaştıran en önemli etmenlerden biri de kentleşme hareketleridir. Bu açıdan, kırsalda yaşayanlar için farklı, kentte yaşayanlar için farklı bir boyuta evrildiğini söylemek de mümkündür. Kentsel alanlarda yaşayan bireyler için mahalleler, yaşam kalitelerini ve ekonomik konumlarını belirleyen mekânlar olarak görülmektedir (Logan ve Molotch, 1987; Baffoe, 2019). Ancak kırsal alanlarda yaşayanlar açısından mahalle, kimi yerlerde hâlâ güçlü sosyal ilişkiler üzerine kurulu, içe dönük bir yaşam mekânı niteliğini korumaktadır. Bazı bölgelerde ise, hem kentsel hem de kırsal özellikleri bir arada barındıran, dönüşüm süreci içerisindeki hibrit bir mekânsal yapıya evrilmiştir. Bu durum, mahallenin kırsal bağlamda dahi tek tip bir olgu olmadığını, farklı sosyo-mekânsal dinamiklere göre çeşitlendiğini göstermektedir.

3. Kentleşme Sürecinde Yerleşim Yeri Olarak Mahalle: Osmanlı'dan Günümüze Genel Bakış

Yeni bir devlet rejiminin, askeri ve siyasi hareketlerin, sosyo-ekonomik yapı değişkenlerinin, sanayi devriminin, küreselleşme hareketleri ve teknolojik gelişmelerinin, günümüze kadar kentleri ve buna bağlı olarak mahalleri hem sosyolojik hem de yapısal olarak değiştirmiştir. Buna bağlı olarak kentleri ve bu çerçevede mahalleleri anlamak adına, dönemsel olarak etkili süreçler Tablo 1'deki gibi değerlendirilmiştir.

3.1. Osmanlı Dönemi

3.1.1. 19. Yüzyıla Kadar

Osmanlı Dönemi'ne ait yapılan araştırmalarda, tarihsel süreçte toplumun mahalle etrafında anlamlı bir biçimde şekil almasının Osmanlı Dönemi'ne hatta daha öncesinde Selçuklular'a kadar gittiği ve kentlerin mahalle olgusuyla öne çıktığı savunulmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı kent dokusunun en temel belirleyici ögesi "mahalle" olduğu söylenebilir.

Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren kente ve kentleşmeye önem vermişlerdir (Çınar, 2020). Yerleşik yaşam biçimine geçiş, planlı bir şehir dokusunun oluşturulmasını teşvik etmiş ve buna bağlı olarak fiziki çevre şekillenmiştir. Düzbakar'ın (2003) da vurguladığı üzere, Osmanlılar mahalle kurmayı eski bir Türk geleneği olarak görmüş ve bu anlayış, şehirlerin fiziki yapısını biçimlendiren en temel unsurlardan biri haline gelmiştir.

Osmanlı kent yaşamında mahalle, fiziksel bir yerleşim alanı olmasının yanında, sosyal ilişkilerin, karşılıklı güvenin ve gündelik yaşam pratiklerinin biçimlendiği bir toplumsal birimdir. Ergenç'e (1984) göre, Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Aynı şekilde Ayaz ve Hardan (2023) da mahalleyi benzer şekilde ele alarak, kentte ve küçük yerleşimlerde ortak özellikler taşıyan bireylerin birlikte yaşadığı bir mekân olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle mahalle, Osmanlı toplumunda hem aidiyet duygusunu güçlendiren hem de ortak yaşam kültürünü sürdüren temel bir yapı taşı olarak öne çıkmıştır.

Osmanlı mahallesinin fiziksel yapısını merkezi bir cami ve onun etrafında genişleyerek kurulan evler oluşturur (Baday, 2011; Yılmaz, 2017). Temel bileşenlerini ise Küçük (2020), mahalle camisi ve meydan, mahalle içinde hane, mahalle çeşmesi, pazarı, çarşısı ve mahalle bekçisi, mahalle mektebi olarak sıralamıştır. Dönemin en önemli unsuru ayrıca içinde yaşayan aynı kimlik ve inanca sahip insanlar olmalarıdır. Osmanlı'da mahalle halkı aynı ibadet mahalinde, yani mescit, kilise ya da sinagogda ibadet etmekte, dini bir topluluk, yani bir "cemaat" teşkil etmektedir (Karakuyu, 2007). Bu dönem mahallelerde görülen bu ortak ibadet düzeni, onların sadece komşuluk ve beraber yaşama düzenine değil, aynı zamanda dini bir topluluk ("cemaat") oluşturduklarını göstermektedir.

Osmanlı Dönemi mahalleyi ve işlevlerini de idari, sosyo-kültürel-psikolojik ve mekânsal olarak Tablo 2'deki gibi açıklanabilir. Buna göre, idari açıdan, yönetilebilirlik ölçeği ve ilişkiler bütünü içinde yer alarak hem idari hem de malî bir birim olarak tanımlanmakta ve en temel idari birim olarak işlev görmektedir. Toplum yapısı ile bireysel psikososyal deneyimlerin kesişim noktasında mahal-

Tablo 1. Kentleşme süreçleriyle mahalle ve tanımları

Tarihsel süreç	Dönemsel mahalleler
Osmanlı Dönemi	Geleneksel Mahalle
Osmanlı Dönemi (19. yy)	Modern Paradigmada Geleneksel Mahalle
Cumhuriyet'in ilanı (İlk Dönem / 1923–1950)	Düşük Kentleşme Etkisinde Mahalleler
1950–1960	Kırsal Çözülme Kaynaklı Kentleşmede Mahalleler
1960–1980	Çarpık Kentleşme Sürecinde Mahalleler
1980–2000	Kentsel Dönüşüm ve Kentsel Gelişim Süreci
2000'ler ve günümüz	Günümüz Kentleşmesinde Mahalleler

Kentleşme süreçleri Koçar, 2024; mahalle tanımları ve Özbek Eren, 2017 referanslarıyla hazırlanmıştır.

Tablo 2. Osmanlı'da mahalle kapsamı ve üstlendiği temel görevler

İdari	Yönetilebilirlik Ölçeği ve İlişkiler Bütünü
	İdari Birim
	Malî Birim
	Yerel Yönetim Yapılanmasında En Küçük Birim
Sosyo-kültürel-psikolojik	Denetimi ve Dayanışması Olan Bir Bütün
	Toplumsal ve İdari Birim
	Aidiyet ve 'Yer' Kurucu
Mekânsal	Sokak Mimarisin ve Kent İmgesinin Oluşturucusu
	Coğrafi Konum Belirleyici
	Kentsel Morfolojiyi Kuran Ögelerden Biri
	Çevre Bilincini Besleyen Birim

(Özbek Eren, 2012)

le, toplumsal denetim ve dayanışma mekanizmalarını içeren bir yapı ve temel unsurlardan biridir. Özbek Eren'e (2012) göre bu durum hem aidiyet duygusunu besleyen hem de yerle kurulan bağı pekiştiren bir yaşam odağı niteliği taşımaktadır.

Mekânsal açıdan ise mahalle, sokak mimarisini ve kent imgesini şekillendirirken, aynı zamanda coğrafi konumu belirleyen bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kentsel morfolojinin temel bileşenlerinden biri olması nedeniyle şehirlerin mekânsal dokusunu oluşturmakta ve çevre bilincinin gelişimine katkı sağlamaktadır. Bu tarifle "...mahalle insanların bir arada yaşadıkları kompleks bir alandır" (Önver, 2020). Dolayısıyla mahalle, sadece fiziksel bir yerleşim birimi olmanın ötesinde, kentsel ve toplumsal yapının bütüncül bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür.

Cumhuriyet Dönemi ve sonrasında da önemli bir yer edinen bu temel yapı taşı için yaklaşık olarak 700 yıllık bir geçmişe sahip olduğundan, Şahin ve Işık (2011) mahalleyi, geçmişten gü-

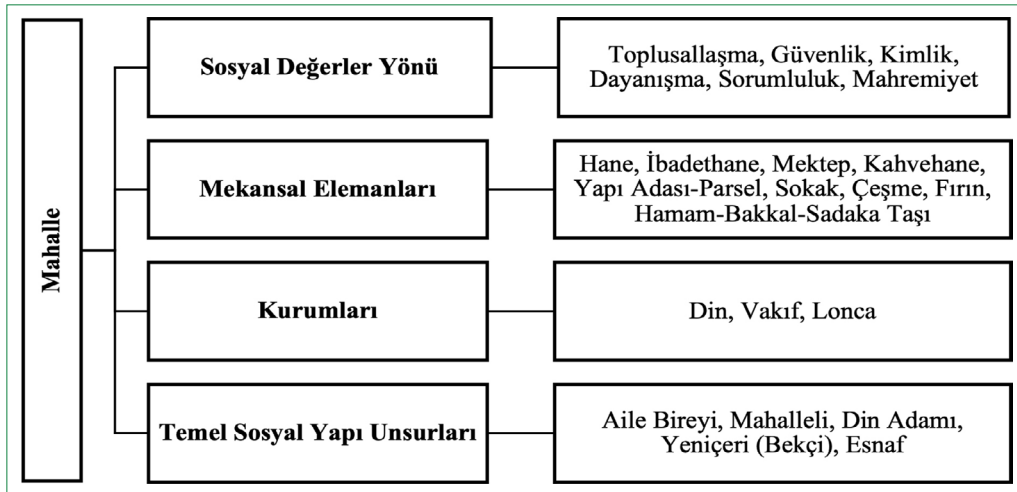
nümüze aktarılan toplumsal yapının en kıymetli miraslarından biri olarak kabul etmektedirler. Osmanlı döneminde mahallenin kentteki yeri Temelli'ye (2008) göre iki açıdan ele alınabilir:

"Birincisi, mahallenin, devletin genel iktidar doku-su içinde bir yönetsel hücre olarak temel alt birim olmasıdır: asli işlevi geniş anlamda toplumsal denetim, asayiş ve vergi sorumluluğuna ilişkin kontrol edebilirliği ve yaptırımı sağlamaktır. Diğeri ise bireyin kimlik ve aidiyet bulabildiği kurumsal, toplumsal moral sarmalamayı ifade eden mahalledir ki; burada, topluluğun iç ilişkilerinde kanaatkârlık, dayanışmacı ortak sorumluluk ve kefaletle örülen bir kamusalılık sergilenir."

Çabuk ve Demir (2012), mahallenin temel bileşenleri 4 başlık altında ele almaktadır (Şekil 1).

"Osmanlı kentlerinde mahallenin yalnızca yerleşim sınırlarını belirleyen bir birim olmadığını; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, gündelik yaşamın ve değerler sisteminin şekillendiği çok katmanlı bir yapı olduğunu göstermektedir. Dayanışma, güven ve mahremiyet gibi değerler, mahalle ölçeğinde ortak yaşamın temelini oluştururken; hane, sokak, ibadethane ve kahvehane gibi mekânsal ögeler bu değerlerin somutlaştığı alanlar haline gelmiştir. Dini kurumlar, vakıflar ve loncalar ise hem sosyal yardımlaşmayı hem de ekonomik işleyişi düzenleyen örgütlenmeler olarak öne çıkmıştır. Bu çok yönlü yapı, mahallenin hem fiziksel hem de manevi anlamda Osmanlı toplumunun temel taşı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır."

Sonuç olarak, Osmanlı kentlerinde mahalle, yalnızca konutların bir araya geldiği fiziksel bir alan değil, aynı zamanda toplumsal yaşamın en küçük ve en canlı birimiydi. Genellikle bir ibadethane çevresinde biçimlenen bu yerleşimler, "komşuluk ilişkileri", "dayanışma" ve "aidiyet duygusu" üzerinden şekillendi. Mahalle halkı birbirini tanır, ortak sorumluluklar ve yerel düzeni birlikte sürdürdü.

Şekil 1. Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı devleti'nde mahallenin temel bileşenleri (Çabuk ve Demir, 2012).

Devlet yönetimi açısından da mahalle, kentin kontrolünü kolaylaştıran idari bir alt birim işlevi görürdü. Bu yapı içinde gündelik yaşam, dini, kültürel ve sosyal değerlerle iç içe ilerlemiş; böylece mahalle hem mekânsal hem de manevi bir kimlik kazanarak “geleneksel mahalleyi” oluşturmuştur.

3.1.2. Modern Paradigma Dönemi: 19. Yüzyıl Başı - 1920

“Modern paradigma” döneminde kent ve onun yansıması olan mahalle, yalnızca ticaret, nüfus ya da fiziksel öğelerle değil; aynı zamanda düşünsel dönüşümler, reform hareketleri, idari yönetimde değişiklik, sanayileşme süreci ve ulaşım olanaklarındaki gelişmelerle de biçimlenmiştir. Böylece mahalle, toplumsal modernleşmenin hem mekânsal hem de kültürel bir yansıma alanı haline gelmiştir.

Aktüre’ye (1985) göre Anadolu kentlerinde 15. ve 16. yüzyıllarda mahalleleşme yoluyla hızla genişleyen yerleşim dokusu, uzun süre aynı sınırları korumuş; fakat 19. yüzyılın sonlarında demiryolu, yönetim yapıları, göçmen yerleşimleri ve askeri tesisler gibi dış etkilerle yeniden büyüme ve dönüşüm sürecine girmiştir (aktaran Bayartan, 2005). Tekeli (1985) de bu durum tespitine ek olarak, Osmanlı kentlerinin 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümü, önceki yüzyıllardaki durağan yapıyla karşılaştırarak aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

“17. ve 19. yüzyıllarda kentin yapısında önemli bir değişme olmamıştı. Sadece askeri sınıfın önemini kaybetmesi ve ayanın yükselmesi sonucu iç kale boşalmıştı. Oysa 19. yüzyılda Osmanlı kentleri yeni bir dönüşüm yaşıyordu. Bu dönüşümü kent merkezinden başlayarak görmeye çalışalım. 19. yüzyılda içine girilen yeni kapitalist iş ilişkileri çerçevesinde, 16. yüzyılda oluştuğunu gördüğümüz bedesten etrafındaki merkez yetersiz kalıyor, bu merkezin yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği yeni bir merkezî iş alanı oluşuyordu. Böylece Osmanlı kentinin merkezi ikili bir yapı kazanıyordu”.

Tekeli (2016) Osmanlı’da moderniteye giden süreci, “ekonomik yapıda kapitalist ilişkilerin üretime dâhil olması” ve “yönetici elitlerin modernite çerçevesinde yaptığı reformlar” olarak görmektedir. Bu reformlara mahalle kapsamında yapılan en iyi örnek ise muhtarlık kavramının yönetim reformunda somut halini almasıdır. 19. yüzyıl ıslahatları ile mahalle ve köylerde

muhtarlık teşkilatları oluşturulmaya başlanmasıyla imam ile muhtarın karşılaştırılmasında muhtar daha yetkili bir idareci konumunu almıştır (Yılmaz ve Mecek, 2019).

Araştırmalar sonucunda bu modern paradigmaya yönelik dönemin en önemli betimleyicisi olarak sokaklar görülmüştür. İlk olarak başlangıçta devlet, kamu düzeni ile toplumsal ahlaki koruma amacıyla sokaklarda denetimi güçlendirmeyi ve güvenlik için aydınlatmanın zorunlu olduğunu düşünmüştür (Şenel ve Ekinci, 2021). Dönemin ikinci yarısında ise, “...resmi olarak adlandırılmaya başlayan sokak ve mahalle isimlendirme ve sınırlandırma çalışmalarıyla oluşan etki” (Özbek Eren, 2017) üzerine yoğunlaşmaya çalışmıştır. Mahalleye ait en küçük birimin önemi, modern paradigmanın mekânsal organizasyon ve toplumsal kontrol mekanizmalarıyla şekillendiğini göstermektedir.

Bu dönem Tablo 3’teki gibi özetlenmeye çalışılmıştır. 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı kentlerinde modernleşme süreci, sanayi kapitalizminin etkisiyle hız kazanmış ve şehir yapısında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Geleneksel kent merkezleri yetersiz kalırken, yeni ekonomik ilişkiler doğrultusunda ikinci bir iş merkezi oluşmuş, yönetim reformlarıyla mahalle yapısı değişmiş ve muhtarlık sistemi devreye girmiştir.

Sonuç olarak, bu dönüşüm süreci, mahallenin yalnızca bir yerleşim birimi olmaktan çıkarak devletin toplumsal düzeni mekânsal düzlemde yeniden kurduğu bir alan hâline geldiğini göstermektedir. Kent dokusuna eklenen yeni idari yapılar, ulaşım ağları ve kamusal düzenlemeler, gündelik yaşam pratiklerini dönüştürürken, mahalle ölçeğinde kontrol, görünürlük ve kamusal yeniden tanımlanmıştır. Böylece mahalle, modernleşmenin hem düzenleyici hem de deneyimlenen yüzünü barındıran, toplumsal değişimin en somut mekânsal sahnesi hâline gelmiştir.

3.2. Cumhuriyet Dönemi

3.2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi (1923–1950): “Düşük Kentleşme Etkisinde Mahalleler”

Mahalle, Osmanlı Dönemi’nde hem planlama hem yönetim hem sosyal ilişkiler bağlamında önemli bir yer edinirken, Cumhuriyet Dönemine geçişle beraber bu dönemde de birtakım değişiklikler yaşamıştır.

Tablo 3. Modern paradigma döneminde mahalle temsili

Kavramsal dönüşümün kentsel yaşam, sosyal örgütlenme ve değer yargılarındaki yansımaları	Mahalledeki Yansımalar
Bir model olarak Batı ve modernitenin kurumsal izleri	Muhtarlık örgütünün kurulması
Yönetim yapılanmasındaki değişim	Çıkma sokakların kaldırılması
Sosyal yapıdaki değişimler	Mahalleye kamusal mekân olarak kahvehanelerin girmesi
Modern kent planlama anlayışına bağlı mekânsal düzenlemeler	Mahallelerin coğrafi olarak tanımlanması

(Özbek Eren, 2017)

İlk dönem diliminde, mahalle özelinde yönetim süreçleriyle ilgili olarak radikal kararlar alındığı görülmektedir. Mahalle Muhtarlıkları, 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı (geçici) ile hukuken kaldırılmış; ancak hükümetin izniyle faaliyetlerini 1934 yılına kadar sürdürmüşlerdir (Şahin ve Işık, 2011). 1 Ocak 1934'te yürürlüğe giren 2295 sayılı düzenleme ile belediyesi bulunan yerlerde muhtarlıklar ve ihtiyar heyetlerinin işlevleri tamamen kaldırılmıştır (Eryılmaz, 1997).

Ancak yüzyıllardır halkın talep ve isteklerini iletmede ve kamuoyunu anlamada birinci basamak olarak görülen mahalle yapılanmasının daha doğrusu yönetsel tarafının kaldırılması birtakım eksiklikleri ve ihtiyaçları ortaya çıkardığı görülmüş ve bunun üzerine yeniden kanun çıkarılmıştır. Bu kapsamda "4541 sayılı Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun (1944)" ile muhtarlık kurumunun yeniden tesis edilmesinin koşulları ve muhtarların sorumluluklarının içeriği belirlenmiştir. Kanunda bazı değişiklikler olsa da, genel çerçeve itibarıyla mevzuat içerisindeki yerini hala korumaya devam ettiği görülmektedir (Çılgin ve Yirmibeşoğlu, 2019). İlk dönem Cumhuriyeti'nde, mahalle, planlama ve mekân tasarımı yaklaşımından daha çok hukuksal olarak ele alınan ve yasal bir çerçeveye oturtulmaya çalışılan bir birim olmaktadır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950 yılına kadar hızlı bir kentleşme sürecine rastlanmamaktadır (Sağlam, 2016). Kentleşme hareketleri öncesi yani İkinci Dünya Savaşı öncesi kentlerdeki mahalleler ya Osmanlı'dan devralınmış mahallelerdir ya da kent yerleşim yerlerinin doğal olarak nüfus artışıyla genişlemesi veya yeni iskan politikası sebebiyle oluşmuş yeni mahallelerdir (Kavruk, 2018). Dolayısıyla kentlerde radikal bir değişim yaşanmadığını görülmektedir. Bu anlamda ülke çapında kentsel alandaki geleneksel mahalle yapısı da mevcut halini korumuş ve etkilenmemiştir.

3.2.2. Plansız ve Kontrolsüz Büyüme Dönemi (1950–1980)

1950–1980 döneminde yaşanan kentleşme süreci, özellikle 1960'lı yıllarda hız kazanan ulusal kalkınmacı politikaların sanayileşmeyi hızlandırmasıyla yeni bir ivme kazanmıştır (Aksu Kocatürk, 2021). Ayrıca ülkede yaşanan olağanüstü süreçler de (27 Mayıs 1960 yılında yapılan askeri darbe ve ardından çıkarılan 1961 Anayasası ve siyasi süreç) kentleşme ve göç hareketleriyle bu kritik döneme rastlamaktadır.

Nüfus hareketleri ele alındığında ise 1950'den sonra ivme yakaladığı görülmektedir. 1927'den 1950'ye kadar geçen sürede %24'ten ancak %25'e çıkan kentsel nüfus oranının, daha 1955 yılında %29, 1960'ta ise %32'ler düzeyine çıkması, 1950 sonrasında kentleşmenin kazandığı ivmeyi açıkça göstermektedir (Işık, 2005). 1950'de 5 milyon 244 bin olan kentli nüfus, 10 yılda %69 oranında artarak 1960'ta 8 milyon 860 bin kişi olarak hesaplanmıştır (Yılmaz ve Çitçi, 2011). Bu veriler, 1950 sonrası Türkiye'de kentleşme sürecinin hızlanarak büyük ölçüde göç hareketleriyle şekillendiğini göstermektedir. Bu an-

lamda, 50'li ve 60'lı yıllar arasının ülkemizde özellikle siyasi ve sosyo-ekonomik anlamda kent-kırsal bağlamında değişikliklerin yaşanmaya başladığı dönem olarak görülmektedir. Kırdan kente yönelen bu kitlesel göçe hazırlıksız olan kentlerde, uyumu sağlayacak sosyal politikalar geliştirilmemiş, barınma hakkını karşılayacak konut alanı kapasitesi artırılmamıştır (Çılgin, 2019). Dolayısıyla, 1950–1960 yılları arasındaki göç hareketleri, kentleşme kuramları çerçevesinde incelendiğinde, günümüze kadar etkisini sürdüren "gecekondu mahalleleri"nin ortaya çıkması, bu dönemin en önemli sonucu olarak kabul edilebilir.

1980'li yıllara kadar olan dönem, göç hareketlerinin etkisiyle kentlerin hem planlı hem de plansız şekilde hızla dönüşmesine neden olmuştur. Özbek Eren' (2012) göre de, bu döneme kadarki kentteki konut dokusu büyük ölçüde ortak özellikler taşıırken, gecekondu geleneksel mahalle örüntülerini sürdürmeye devam etmiş; buna karşılık modern toplu konut üretimi, kentte bambaşka bir yaşam tarzının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

3.2.3. Dönüşme ve Gelişme Dönemi (1980–2000)

1980 sonrası ekonomi politikalarında köklü dönüşümle birlikte dışa açık ihracata dayalı kalkınma modeli ile dünya pazarlarıyla bütünleşme süreci Türkiye'de yerleşme yapısını da doğrudan etkilemiştir (Gökyurt, 2021).

Işık'a (2005) göre bu etkiler sonucunda özellikle 1980–1985 yılları, Cumhuriyet tarihinin en yüksek kentsel nüfus artışının gerçekleştiği (binde 62,6), hem de kentsel nüfusun kırsal nüfusu ilk kez geçtiği bir dönem olmuştur.

Bununla beraber neoliberal ve kapitalist sistem düzenine ek olarak siyasi yönden de 12 Eylül 1980 darbesi ile Türkiye önemli bir sürece girmiştir. Bu dönemde sıkıyönetim ile birlikte başta anayasa olmak üzere, siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel kimliğinde önemli bir değişim sürecini başlatmıştır (Pekman, 2007; Oruç, 2019). Bu sürecin ardından Türkiye, siyasi otoritenin yeniden biçimlendiği, toplumsal yapının geçici olarak kontrol altına alındığı bir döneme girmiştir. Kent ve kırsalın en yoğun dönüşümleri yaşadığı bu dönemlerde mahalle, toplumsal ve mekânsal değişimlerin sessiz tanığı olmuştur. Kimi zaman dışarı çıkma yasaklarının uygulandığı, kimi zaman yoğun göç hareketlerinin yaşandığı bu süreçte mahalleler, azalan ya da artan nüfus yapısıyla birlikte hem geleneksel dokusunu korumaya çalışmış hem de fiziksel çevredeki değişimlerle yeni bir kimlik kazanmıştır.

Mahalle, bir yandan geçmişin alışkanlıklarını ve aidiyet duygusunu taşıırken, diğer yandan modernleşmenin etkisiyle biçimlenen yeni yaşam biçimlerinin mekânı haline gelirken yalnızca bir yerleşim birimi olmaktan çıkmış; aynı zamanda yasal çerçevede yönetim, temsil ve seçim esaslarının yeniden düzenlendiği bir idari birim kimliği kazanmıştır. 1984'te yürürlüğe giren 2972 sayılı yasa, mahalle yönetiminin işleyişini yeniden

düzenlemiştir. (Oruç, 2019). Bu düzenleme, muhtar ve ihtiyar heyetinin beş yılda bir çoğunluk esasına göre seçildiği ve dört asıl ile dört yedek üyeden oluşan yapının bugün de geçerliliğini koruduğunu ifade etmektedir. (Alada, 2001).

Yönetim kapsamında ise, bu dönemde çıkarılan yasal düzenlemelerle idari bir çerçeveye oturtulmuş, planlama süreçlerinde ise yerel düzeyde katılımı ve temsil mekanizmalarını güçlendiren bir unsur olarak ele alınmıştır. Koçar'a (2024) göre öne çıkan bir diğer adım, 1984'te Toplu Konut İdaresi'nin oluşturulmasıdır. 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu ile kurulan TOKİ aracılığıyla, devlet destekli konut projeleri geliştirilmesi ve konut üretiminin planlı biçimde yönlendirilmesi hedeflenmiştir.

1980 sonrasında dünyadaki birçok şehirde orta ve üst sınıflar, kent merkezinde yüksek yoğunluklu konutlar ya da kent çeperlerinde az katlı konut toplulukları şeklinde oluşturulan ve büyük sermaye yatırımlarıyla gerçekleştirilen lüks kapalı konut sitelerine taşınmaya başlamışlardır (Akyol Altun, 2010). Bu durum kentlerin mekânsal ayrışmasını ve sosyal sınıflar arasındaki mesafenin artmasını beraberinde getirmiştir. Bu etkinin keskin bir sınır çizmesine ilişkin Öncel ve Özaydın (2012) şöyle yorumlamaktadır; kapalı yerleşimler, yüksek bina yoğunluklarının yarattığı yakın yapılaşma nedeniyle tek bir kütle gibi algılanmakta; çevresiyle mekânsal ilişki kurmayan bu düzen, doğal biçimde dışarıya karşı bir sınır hissi oluşturmaktadır. Süreçle beraber kentlerdeki dönüşüm hızlanmış ve sosyal dokunun değişmesine yol açmıştır ve bu durum Akyol Altun'a (2010) göre neoliberal ekonomik yönelimlerin kentte yarattığı parçalı yapı ve artan mekânsal ayrışma, güvenli konut alanlarının ortaya çıkışını kaçınılmaz hâle getirdiği yönünde yorumlanmıştır.

3.2.4. Sosyal Yönden Ayrışma Dönemi (2000'lerden Günümüze)

2000'lerden bugüne uzanan süreçte ise, yerel yönetimin özel sektörle iş birliğinin hız kazandığı ve ilk defa 'dönüşüm'ün strateji olarak tanımlandığı gözlenir (Özbek İmren, 2017). 2005'te yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanunu, belediyelere tarihi dokuyu koruma, eski yerleşim alanlarını iyileştirme, deprem riskine yönelik önlem alma ve kentsel dönüşüm-yenileme projelerini hayata geçirme gibi geniş yetkiler tanıdığı (Koçar, 2024). Kavruk'a (2018) göre, bu dönemde kentsel dönüşüm mevzuatının oluşmasıyla, büyükşehir belediyelerinin TOKİ ile ortak çalışmaları, sürecin hızlanmasına yol açmış; mahalle ve semt düzeyinde proje temelli dönüşüm uygulamaları yaygınlaşmaya başlamıştır.

6 Aralık 2012 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren "6360 sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", Türkiye'de yerel yönetim sisteminde kapsamlı bir yeniden yapılanma getirmiştir. 6360 sayılı Kanun ile 30 büyükşehir belediyeli ildeki sadece köy

ve beldeler değil bu köylerin bağlı olduğu durumundaki 20.237 mahallenin de idari statüsü değişmiştir (Dik, 2014; Özçağlar, 2015; Türkan, 2021). Düzenlemenin temel amacı, yerel yönetimlerde idari etkinliği artırmak, hizmet sunumunu bütünleştirmek ve kırsal-kentsel alan ayrımını ortadan kaldırarak belediyelerin hizmet alanlarını genişletmektir. Bu düzenleme, yerel yönetim yapısında kapsamlı bir yeniden yapılanma sürecini başlatarak, kırsal alanların idari olarak kent yönetimi sınırlarına dâhil edilmesine yol açmıştır. Bu değişimle birlikte kırsal yerleşimler kentsel yönetim sistemine entegre edilerek, hizmetlerin bütüncül ve merkezi bir yapı üzerinden yürütülmesi amaçlanmıştır. Ancak Türkan'ın (2021) da bahsettiği üzere; bu düzenlemeyle, 30 ildeki 16.545 köy ve bağlı mahallelerin tüzel kişiliği sona ermiş; böylece bu bölgelerde kırsal nüfus resmî olarak ortadan kalkmıştır.

Kavruk'a (2018) göre, 2000li yıllarda gerek gecekondu mahallelerinin imarlı düzenli yapılaşmaya dönüştürülmesi, gerekse kentin imarlı eski yerleşim yerlerinin yıpranan yerlerinin yeniden düzenlenmesi ve Erman'ın (2010) Ankara'daki bir gecekondu mahallesinde yürüttüğü çalışma üzerine elde ettiği izlenimine göre, kentsel rantın dezavantajlı mahalleliyi sistem içine çekmesi, mahalle sakinlerinin çok katlı konut üretimine yönelerek hem ekonomik kazanç elde etmeyi hem de sosyal statülerini yükseltmeyi amaçlamaları mahalle kapsamında oldukça önemli değişimlere neden olmuştur. Ancak toplumsal tabakalaşmanın artmasıyla birlikte benzer gelir ve statüye sahip gruplar ayrı yaşam alanlarına yönelmiş; güvenli siteler ve çok katlı apartmanlar, nüfus yoğunluğu açısından mahalleye benzese de geleneksel yapılar ve kentsel karakterlerden farklı nitelikler kazanmıştır (Aydın ve Büyükhahin Sıramkaya, 2014).

Küçük'ün (2020) de belirttiği üzere, 2000'lerle birlikte mahallelinin ortak kullanımına açık geleneksel mekânları ortadan kalkmış; belediyelerin hizmetleri konutlara yönlendirmesiyle mahalle ölçeğinde yürütülen işlevler yerini şehir ve ülke çapındaki kurumlara bağımlı bireysel hizmetlere bırakmıştır.

Sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin hız kazanmasıyla birlikte, konut tipolojilerinde ve yaşam biçimlerinde önemli dönüşümler yaşanmıştır. Modern şehirde dönüşen ekonomi ve toplumsal ilişkiler sonucunda, sosyal konut alanları, çok katlı yapılar ve güvenli yerleşimler geleneksel mahallenin yerini alan yeni yaşam biçimleri olarak belirmiştir (Akyol Altun, 2010). Bunun dışında, elektrik, ısınma vb. kamusal ihtiyaçların tek katlı bir binadan yüksek katlı apartmanlara kadar hizmet verebiliyor ve ulaşılabilir olması sayesinde yaşam şeklini bütünüyle değiştirmiştir.

Oruç'a (2019) göre, günümüzde mahalle, daha çok adres ve nüfus kayıtlarının tutulduğu, işlevi sınırlı bir idari alt birim niteliğinde varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle, mahalleler günümüzde daha çok sosyokültürel bir birim olarak varlığını sürdürmekte ve yerel yönetimlerle olan etkileşimi geçmişe kıyasla daha sınırlı bir düzeyde devam etmektedir.

Sonuç olarak, 2000'lerden günümüze uzanan süreçte mahalle kavramı, hem yönetsel hem de toplumsal ölçekte köklü bir dönüşüm yaşamıştır. Kentsel dönüşüm uygulamaları, ekonomik çıkarların ve mekânsal yeniden yapılanmanın öncelikli hâle gelmesiyle birlikte mahallenin geleneksel sosyal dokusunu ve dayanışma ağlarını zayıflatmıştır. Artık mahalle, geçmişte olduğu gibi bir toplumsal aidiyet alanı değil, daha çok idari birim ve mekânsal sınır olarak varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte, kentsel yaşamın artan anonimliği içinde, mahalle kültürünün yeniden tanımlanması ve toplumsal bağların güçlendirilmesi, çağdaş kentlerin en önemli sürdürülebilirlik hedeflerinden biri haline gelmiştir.

3.2.5. Günümüzde Mahallenin Kentte Yeri ve Ölçeklendirilmesi

Tüm bu tarihsel süreç ve koşullarına rağmen günümüzde hala mahalleyi, kentin temel unsuru ve mekân ile hayatın iç içe geçmişliğinin sembolü olarak gören Alver (2010), mahalleyi ayrıca fiziksel çevreyi ve insan ilişkilerini birlikte şekillendiren, kentsel yapının özünü oluşturan bir toplumsal-mekânsal bütünlük olarak görmektedir. Ona göre, yalnızca kente özgü olmayıp köy ve kasaba yerleşimlerinde de temel bir yapı unsurudur. Ancak sahip olduğu dinamikleri, potansiyelleri, temsil ettiği çevre ve gelişimi açısından tam anlamıyla bir mahalle kavramı kent ölçeğinde daha anlamlı bir yer edinmiştir.

Kentsel alanda mahalle, idari bir birim olup, muhtarlığı olan, yoğun bir yerleşim alanıdır. Adresleme sisteminin temel birimi olan mahalle, belediye sınırları içindedir ve ondan ayrı ama onunla çeşitli açılardan ilişkilendirilmiş olan sosyal ve idari bir yapıdır (Kavruk, 2024). Kentlerin hücrelerini oluşturan mahalleler (Özkul, 2019), kent makroformunun belirleyici öğeleri olarak, kentsel politika ve planlama süreçlerinde dikkate alınması gereken temel yapı taşlarıdır. Dolayısıyla telaffuz edilen il-ilçe-mahalle söylemi-ilişkisi ayrılmaz bir bütünün parçaları olarak birbirleriyle sürekli etkileşim halindedir.

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda, özellikle büyükşehirlerde yer alan ve kentin önemli odak noktalarını barındıran mahallelerin, geçirdikleri dönüşümler ve etkileşim içinde oldukları dinamikler çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu yaklaşım, büyükşehir mahallelerinin dönüşümünü küresel etkilerle yerel kimliğin kesişiminde konumlandırmakta ve kentin sosyo-ekonomik yapısının yeniden tanımlanmasına zemin hazırlamaktadır. Allen (2018) aktarımla, Kallus ve Law-Yone (1997), mahalleleri “kapsamlı konut sistemleri” olarak tanımlamakta ve bunların “kentsel çevrenin tasarımı ve planlaması açısından hayati öneme sahip” olduğunu vurgulamaktadır. Ancak daha da önemli olarak mahallelerin, “belirgin bir kentsel ölçeğe (tekil birimden büyük, ancak bütün bir kentten küçüktür), özgül bir işleve (konut ve buna bağlı hizmetleri içerir), tanımlı bir yapıya (hem bir sistemin parçası hem de kendi başına bir sistemdir) sahip” olmalarıyla tanımlanmaktadır.

Mahallenin sınırlarını ve ölçeğini belirleyen en temel faktörlerden biri de, sahip olduğu nüfus yapısıdır. Fiziksel mekânsal sınırları belirli olmakla birlikte, mahallenin demografik yapısı, onun sosyo-ekonomik dinamiklerini, mekânsal kullanım biçimlerini ve yönetsel organizasyonunu doğrudan etkileyen kritik bir değişkendir. Nüfus yoğunluğu, yaş dağılımı, hane halkı büyüklüğü ve göç hareketliliği gibi demografik parametreler, mahallenin mekânsal konumunu ve işlevselliğini şekillendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Şehir ve mahalle ölçeğinde nüfus yapılaşma yoğunluğu ve ona bağlı nüfus yoğunluğu değerleri olan mahalleler, “yaşanabilir” ve “sürdürülebilir” bir ortam oluşturmak için önem arz etmektedir (Cansever, 1995; Botan, 2019).

Özetle, mahalle ölçeği, kentsel alanların en küçük yapı taşı olarak, fiziksel, demografik, sosyal ve yönetsel boyutlarıyla değerlendirilmektedir. Fiziksel açıdan mahalle; binalar, yollar ve parklar gibi mekânsal unsurları içerirken, demografik açıdan nüfus yapısı ve yaş dağılımı gibi faktörleri barındırır. Sosyal açıdan, mahalledeki komşuluk ilişkileri ve kültürel yapı öne çıkarken, yönetsel boyutta muhtarlık sistemi ve yerel hizmetlerin organizasyonu önem taşır. Bu çok yönlü yapı, mahallenin sadece idari bir birim olmanın ötesinde, kent kimliğini ve sosyal dinamikleri şekillendiren önemli bir kentsel ölçek olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Sonuç

Mahalle, tarihsel kökenleri itibarıyla yalnızca bir yerleşim birimi değil; toplumsal yaşamın, kültürel aidiyetin ve kentsel kimliğin en küçük ama en güçlü temsil alanıdır. Osmanlı Dönemi'nde dinî ve sosyal dayanışmaya dayalı bir topluluk yapısı olarak ortaya çıkan mahalle, Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte modern planlama ve idari yapılanma anlayışlarının etkisiyle biçim değiştirmiştir. 1950'lerden itibaren hızlanan kentleşme ve göç süreçleri, mahallenin hem mekânsal hem de toplumsal anlamda çözümlenmesine yol açarken, 1980 sonrası neoliberal politikalarla birlikte mahalle, artık sermaye odaklı dönüşümün bir mekânı haline gelmiştir.

Tablo 4'te, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze uzanan süreçte mahalle olgusunun toplumsal, mekânsal ve yönetsel bağlamda geçirdiği dönüşümleri sistematik biçimde ortaya koymaktadır.

Günümüz kentlerinde mahalle, geçmişteki gibi homojen ve içe kapalı bir yapıya sahip olmasa da, hâlen sosyal dayanışma, aidiyet ve kimlik inşasının mekânsal karşılığını oluşturur. Bu yönüyle mahalle, bireyin kentle olan bağını güçlendiren bir sosyal zemin ve aynı zamanda yerel yönetişimin en erişilebilir ölçeği olarak önemini sürdürmektedir. Ancak dijitalleşme, toplu konutlaşma ve kentsel dönüşüm uygulamaları, mahallenin geleneksel işlevlerini dönüştürmüş; ortak yaşam kültürü yerini bireyselleşmiş, kapalı mekân ilişkilerine bırakmıştır.

Tablo 4. Tarihsel süreçte mahalle temsilinin geliştirilen kavramlar çerçevesinde yansımaları

Osmanlı'dan bir miras "Mahalle"				
Süreç	Kavramsal dönüşümün kentsel yaşam, sosyal örgütlenme ve değer yargılarındaki yansımaları		Mahalledeki yansımalar	
Osmanlı Dönemi	Klasik Dönem	Geleneksel Mahalle	* Göçebe bir toplumdan yerleşik düzene geçiş temsili, * Kent kurucu bir öge, coğrafi konum belirler, * Toplumsal sosyal ve kültürel dayanışmaya bağlılık, * Homojenlik, tanınırlık ve yüksek aidiyetlik duygusu, * Din ve etnik birliği, * Yönetimde dini liderlik * Toplumsal denetim / Asayiş, * Yönetim birimi / Mali birim.	* Komşuluk ilişkilerine dayalı, sosyal ve kültürel dayanışma, * Cami, çarşı ve meydan gibi ortak kamusal alanlar, * Cami etrafında örgütlenen Müslüman mahalleleri, kilise etrafında şekillenen gayrimüslim mahalleleri, * Mahremiyeti ve komşuluk ilişkilerini güçlendirmek için çıkmaz sokakların yaygın olması, * Toplumsal düzeni sağlamak adına mahalle sakinleri birbirini gözetler, ahlaki ve dini normlara uyulmasını teşvik eder, * Asayiş sağlamak için gece bekçileri (bohçacı, ases) görev yapar, * Devlet, vergi toplamak ve kamu düzenini sağlamak için mahalleleri birimler hâlinde örgütler, * Mahallelerde medrese, çeşme, hamam, aşevi gibi sosyal hizmetler vakıflar aracılığıyla sağlanır, * Mahalle içinde çıkan anlaşmazlıklar şer'i hukuka göre çözülür, * Mahalle halkı, devletin atadığı kadırlara başvurarak sorunlarını çözer, * Mahallelerde esnaf ve zanaatkarlar loncalar halinde örgütlenir, * Merkezi idarenin bireyler ile ilişki içerisinde olabilmesine olanak tanıyan bir bağlantı.
	19. yüzyıl	Modern paradigmaya geçiş	* Bir model olarak Batı ve modernitenin kurumsal izleri, * Yönetim yapılanmasındaki değişim, * Sosyal yapıdaki değişimler, * Modern kent planlama anlayışına bağlı mekânsal düzenlemeler.	* Muhtarlık örgütünün kurulması, * Çıkmaz sokakların kaldırılması, * Mahalleye kamusal mekan olarak kahvehanelerin girmesi, * Mahallelerin coğrafi olarak tanımlanması.
Erken Cumhuriyet Dönemi	1923-1950 düşük kentleşme	Genişleyen geleneksel mahalle yeni mahalle gecekondulu mahallesini	* Toplumsal sınıf yapılarında çeşitlilik oluşması, * Üretim yapısında değişime bağlı sanayi kenti karakterinin ortaya çıkması, * Kent planlama çalışmaları, meydan ve büyük caddelerin açılması, * Gecekondulu mahallelerin ortaya çıkması, * Toplu konut ve kooperatif şeklinde yeni konut tipleri görülmesi.	* Yol düzenleme çalışmaları, * Toplumsal rollerde ve kurumlarda değişiklik (muhtarlık, imam, öğretmen...), * Değerler sisteminde değişimler, * Geleneksel konut tipleri yanı sıra yeni konut tiplerinin ortaya çıkması, * İlk apartmanlar, * Sıbyan mektepleri yanı sıra ilköğretim okullarının kurulması.
Cumhuriyet Dönemi	1950-1960 kırsal çözüme kaynaklı kentleşme	Geleneksel mahalle yapısının değişmesi	* Serbest piyasa düzeninin kentsel mekânın oluşumuna yön veren etkileri, * Şehir planlamasında ve kamusal alan tasarımlarında kapsamın genişlemesi, * Hukuki değişikliklerin gecekondulara kentsel varlık kazandırması, * Büyük ölçekli konut üretim projeleri, * "Kat Mülkiyeti Kanunu".	* Kent dokusunda yeni yerleşim biçimlerinin açıkça ortaya çıkması: örneğin kenar yerleşimleri ve enformel konut alanları, * Plansız büyüme, altyapı eksiklikleri, * Hızlanan iç göç ve gecekondulaşmanın artışıyla geleneksel mahalle yapısının değişime uğraması, * Serbest piyasanın güçlenmesiyle ticari hareketliliğin artması ve mahalle ölçeğinde küçük işletmelerin yaygınlaşması,

Tablo 4. Cont.

Osmanlı'dan bir miras "Mahalle"			
Süreç	Kavramsal dönüşümün kentsel yaşam, sosyal örgütlenme ve değer yargılarındaki yansımaları		Mahalledeki yansımalar
Cumhuriyet Dönemi	1950-1960 kırsal çözümler kaynaklı kentleşme	Geleneksel mahalle yapısının değişmesi	* Serbest piyasa düzeninin kentsel mekânın oluşumuna yön veren etkileri, * Şehir planlamasında ve kamusal alan tasarımlarında kapsamın genişlemesi, * Hukuki değişikliklerin gecekondulara kentsel varlık kazandırması, * Büyük ölçekli konut üretim projeleri, * "Kat Mülkiyeti Kanunu".
	1960-1980 çarpık Kentleşme	Plansız ve kontrolsüz büyüyen mahalle	
	1980-2000 kentsel dönüşüm ve kentsel gelişim	Dönüşen ve gelişen mahalle	* Toplu Konut İdaresi'nin kurulması, * Modern şehirleşme dinamikleri, * Sınıflar arası ayrışmanın artması, * Apartmanlaşma ve siteler artışı, * Güvenlik ve mahalle bekçileri, * Kentlerde mahalle kimliği zayıflığı, * Gettolaşma ve çeperleşme.
	2000ler ve Günümüz Kentleşmesi	Sosyal Yönden Ayrışan Mahalle	* Küreselleşme, dijitalleşme, kentsel dönüşüm ve toplumsal ayrışma gibi etkili dinamikler, * Güvenlikli siteler, toplu konut projeleri ve akıllı şehir uygulamaları, * Gecekondu dönüşümü, * Yüksek katlı konutlar ve siteler, * Akıllı aydınlatma sistemleri, güvenlik kameraları ve merkezi ısıtma sistemleri, * Ulaşım, güvenlik, enerji yönetimi, * Bireyselleşmeye yönelim, * Lüks site kavramı, * İç göç ve mülteci akınları, * Mahalle dayanışmasının dijitalleşmesi (Sosyal medya platformları), * E-ticaret, * Sosyal hizmetlerin artışı.
			* Binaların kat sayılarında belirgin yükseliş yaşanması, * Kentsel dokudaki dönüşümlerin ada, parsel ve yapı türleri üzerinde yeni bir düzen oluşturmaları, * Geleneksel konut modelinden ayrılan, daha özelleşmiş ve işlevsel mekânlara sahip konutlara yönelim, * Mahalle içinde paylaşılan ortak kültürel ve toplumsal ortak tutum ve yaklaşımların giderek değişime uğraması, * Mahallelerin sosyo-ekonomik farklılaşmaya göre şekillenmesi.
			* Geleneksel komşuluk ilişkilerinin zayıflığı, * Toplu konut projeleri ve siteleşme süreçleriyle ortaya çıkan yeni mahalle anlayışı, * Kentsel dönüşüm projeleriyle geleneksel mahallelerin yeniden yapılandırılması, * Süpermarketlerin yayılmasıyla azalan geleneksel mahalle esnafı.
			* Küreselleşme, dijitalleşme ve neoliberal kentsel politikaların etkisiyle mahallelerin sosyal yapısının değişmesi, * Yeni konut tipolojileri (gated communities, rezidanslar) ve sosyal ayrışmanın derinleşmesi, * Geleneksel mahalle bağlarının zayıflaması, ancak yerel kimliğin korunması yönünde yeni girişimlerin ortaya çıkması, * Siteler içindeki özel alanlar (havuz, spor salonu, güvenlikli bahçeler), * Geleneksel kapı önü sohbetleri ve misafirlik kültürü azaldı, * Mahalle içindeki fiziksel etkileşimler azalırken, WhatsApp ve Facebook gibi platformlar üzerinden sanal mahalle gruplarının yerini alması, * Geleneksel bakkallar, manavlar ve mahalle esnafı yerine online alışveriş platformları, * Yemek ve market sipariş uygulamaları, * 2010'lardan itibaren artan yabancı göçmen nüfusu, mahalle kültürünü değiştirdi, * Bazı mahallelerde belirli etnik grupların yoğunlaşması sonucu çok kültürlü mahalleler oluşması, * Park yeri sorununun büyük bir mesele hâline gelmesi, * Metro, tramvay, bisiklet yolları gibi altyapıların artması / entegrasyonu, * Scooter ve bisiklet paylaşım sistemlerinin (Martı vb.) mahallelerde yeni ulaşım seçenekleri sunması.

Yazar tarafından üretilmiştir.

Tarihsel olarak mahalle, Osmanlı Dönemi'nde dinî ve toplumsal değerlerin şekillendirdiği, dayanışma temelli bir yerleşim birimi olarak varlık gösterirken; modernleşme, sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte fiziksel yapısı, işlevi ve toplumsal ilişkileri bakımından önemli dönüşümler geçirmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte merkeziyetçi planlama anlayışları, nüfus hareketliliği ve toplu konut politikaları mahalle dokusunu yeniden şekillendirmiş; günümüzde ise dijitalleşmenin etkisiyle mahalle kavramı fiziksel bağlamın ötesine geçerek sanal etkileşim alanlarında yeniden tanımlanmaya başlamıştır. Bu dönüşüm, mahallelerin yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda toplumsal hafıza ve kimlik açısından da evrildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, mahalle kavramının günümüzde yeniden yorumlanması ve planlama süreçlerinde ekolojik, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla birlikte ele alınmalıdır. Mahalleyi yalnızca bir idari birim olarak değil, kentsel sürdürülebilirlik ve toplumsal bütünlüğün bir göstergesi olarak değerlendirmek, yerel kimliklerin korunması ve yaşanabilir şehirlerin inşası açısından temel bir gerekliliktir. Dolayısıyla, geçmişten devralınan mahalle mirasının, çağdaş kentlerin sosyal dokusunu güçlendirecek şekilde yeniden işlevlendirilmesi, hem kentsel planlama disiplininin hem de sosyal politika üretiminin öncelikli hedeflerinden biri olmalıdır.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – E.Ş., N.K.A.; Conceptualisation – E.Ş., N.K.A.; Research design and structuring – E.Ş., N.K.A.; Methodology – E.Ş., N.K.A.; Data sources and documentation – E.Ş.; Data collection and/or processing – E.Ş.; Data analysis and/or interpretation – E.Ş., N.K.A.; Mapping/visualisation – E.Ş.; Literature review – E.Ş.; Writing – original draft – E.Ş., N.K.A.; Writing – review and editing – N.K.A.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – E.Ş., N.K.A.; Konsept – E.Ş., N.K.A.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – E.Ş., N.K.A.; Yöntem – E.Ş., N.K.A.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – E.Ş.; Veri toplama ve/veya işleme – E.Ş.; Veri analizi ve/veya yorumlama – E.Ş., N.K.A.; Haritalama/görselleştirme – E.Ş.; Literatür taraması – E.Ş.; İlk taslağın yazımı – E.Ş., N.K.A.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – N.K.A.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Aksu Kocatürk, G. (2021). Türkiye’de kentleşme ve göç olgusuyla ilgili makalelerin dönemsel olarak incelenmesi. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 4–27.
- Aktüre, S. (1985). Osmanlı Devleti’nde taşra kentlerindeki değişimler. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* içinde (ss. 891–904). İletişim Yayınları.
- Akyol Altun, D. (2010). Kapalı konut siteleri ve ‘mahalle’ kavramı. *İdealkent Dergisi*, 2, 216–244.
- Alada, A. (2001). Yeni bir toplumsal yapılanma için işlevsel bir kamu alanı: Mahalle. 25. Dünya Şehircilik Günü 5. Türkiye Şehircilik Kongresi: “Avrupa Birliği Süreci ve Planlama” (7-9 Kasım 2001) bildiriler kitabı içinde. TBMMOB ODTÜ, Ankara.
- Allen, N. (2018). *Concepts of neighbourhood: A review of the literature*. National Science Challenge 11, Building Better Homes, Towns and Cities, Auckland, New Zealand.
- Alver, K. (2010). Mahalle: Mekân ve hayatın esrarlı birlikteliği. *İdealkent Dergisi*, 1(2), 116–139.
- Alver, K. (2017). Mahalle: Birlikte yaşamının sosyolojisi. *Düşünen Şehir*, 1, 54–59.
- Ayaz, F. ve Hardan, M. (2023). Mahalle kültürünün duyu sosyolojisi bağlamında irdelenmesi: Yeditepe İstanbul dizisi örneği. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 65, 155–178. <https://doi.org/10.47998/ikad.1336546>
- Aydın, D. ve Büyükaşahin Sıramkaya, S. (2014). “Neighborhood” concept and the analysis of differentiating sociological structure with the change of dwelling typology. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 140, 260–269. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.04.418>
- Baffoe, G. (2019). Understanding the neighbourhood concept and its evolution. *International Journal of Rural Management*, 15(2), 97–112. <https://doi.org/10.1177/0975425319859115>
- Başman, B. S. ve Akin, O. (2018). Mahalle ölçeğinden birim konut ölçeğine ortak mekân kavramı ve değişimi. II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu: “Değiş-Kent: Değişen Kent, Mekân ve Biçim” (31 Ekim–2 Kasım) bildiriler kitabı içinde (ss. 945–962). İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Bayartan, M. (2005). Osmanlı şehrinde bir idari birim: Mahalle. *Coğrafya Dergisi*, 13, 93–107.
- Botan, M. (2019). Türkiye’de ev ve mahalle mimari proje yarışmaları üzerine bir inceleme [Yüksek lisans tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Cambridge Dictionary. (2025). <https://dictionary.cambridge.org/> (Erişim tarihi: 7 Aralık 2024)
- Çabuk, S. ve Demir, K. (2012). Osmanlı kentlerinde mahallelerin mekânsallaştırılabilirliği için bir yöntem denemesi: Kayseri örneği. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 135–153.
- Çılgin, K. (2019). Mahalleyi dönüşümün ‘kurtarıcılığı’ndan kurtarmak: Sarıyer mahallelerinin mücadelesinden esinlenen bir yaklaşım önerisi [Doktora tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Çılgin, K. ve Yirmibeşoğlu, F. (2019). Yerel demokrasi arayışında mahalle yönetimi. *Planlama Dergisi*, 29(2), 102–114.
- Çınar, D. (2020). Osmanlı klasik döneminde kent sembolleri. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(63), 3871–3880.
- Duany, A. ve Plater-Zyberk, E. (1994). The neighbourhood, the district, and the corridor. P. Katz (Ed.), *The new urbanism: Toward an architecture of community* içinde. McGraw-Hill.
- Düzbakar, Ö. (2003). Osmanlı döneminde mahalle ve işlevleri. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(5), 97–108.
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı şehrindeki ‘mahalle’nin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4(4).
- Ermann, T. (2010). Kent çeperindeki bir ‘devrimci’ mahalle: 1970’lerden 2000’lere mahallenin değişen anlamı ve mahalle üzerinde yaşanan çatışmalar. *İdealkent Dergisi*, 1(2), 170–195.
- Eryılmaz, B. (1997). Yerel yönetimlerin yeniden yapılanması. Bileşik Yayınları.
- Gökuyurt, F. (2021). 1980’lerden 2000’lere: İmar Kanunu’ndaki değişiklikler ve şehirleşme. M. Öztürk (Ed.), *Tanzimat’tan günümüze imar ve şehircilik tarihi* içinde (ss. 281–300). İdeal Kent Yayınları.
- İşık, Ş. (2005). Türkiye’de kentleşme ve kentleşme modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, 57–71.
- Jenks, M. ve Dempsey, N. (2007). Defining the neighbourhood: Challenges for empirical research. *Town Planning Review*, 78(2), 153–177.
- Karakuyu, M. (2007). Manisa şehrinde mahallelerin tarihsel gelişimi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 4(2), 1–20.
- Kavruk, H. (2018). Mahalle yerleşimi ve yönetimi. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kavruk, H. (2024). Kırsal ve kentsel alanda mahalle: Köylerde, kent ve kasabalarda, büyükşehirlerde mahalle kavramı. *SDE Akademi Dergisi*, 4(1), 121–147.
- Keleş, R. (1980). *Kentbilim terimleri sözlüğü*. Sevinç Basımevi.
- Koçar, U. H. (2024). Türkiye’de kentleşme süreci: Tarihsel bir perspektif. V. Yılmaz (Ed.), *Güncel Kent Araştırmaları* içinde (Bölüm 5). Özgür Yayınları.
- Küçük, H. (2020). Kitap incelemesi: Mahalle yerleşimi ve yönetimi. *Akademik Düşünce Dergisi*, (1), 74–80.
- Martí, P., Serrano-Estrada, L., Nolasco-Cirugeda, A. ve Baeza, J. L. (2021). Revisiting the spatial definition of neighborhood boundaries: Functional clusters versus administrative neighborhoods. *Journal of Urban Technology*, 29(3), 73–94. <https://doi.org/10.1080/10630732.2021.1930837>
- Oruç, G. (2019). Türkiye’de kent çalışmaları içinde mahalle olgusu [Yüksek lisans tezi]. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öncel, A. D. ve Özyayın, G. (2018). Kapalı site olgusunun değişim sürecine bir bakış: Beykoz Soğuksu örneği. *İdealkent Dergisi*, 3(6), 62–83.
- Önver, M. Ş. (2020). Türkiye’de mahalle yönetimi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 37–60.
- Özbek Eren, İ. (2012). Türkiye’de dönüşen kentlerin son kalesi: Kent kurucu öge olarak Osmanlı’dan günümüze “mahalle”. *International Journal of Human Sciences*, 9(2), 1547–1568.
- Özbek Eren, İ. (2017). Mahalle: Yeni bir paradigma mümkün mü? Nefes Yayıncılık.
- Özkul, O. ve Aydın, T. (2019). Kent ve mahalle kültürü arasında Fikirtepe. *Kent Akademisi*, 12(36), 82–103.
- Sağlam, S. (2016). 1923–1950 yılları arasında Türkiye’de kent ve kentleşme olgusu. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 257–274.
- Şahin, M. ve İşık, E. (2011). Osmanlı’dan Cumhuriyete mahalle yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 221–230.
- Şenel, S. ve Ekinci, A. (2021). 19. yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda sokak: Yapı ve değişim. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 101–118.
- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kentsel dönüşüm. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 4) içinde. İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ. (2016). Modernizm, modernite ve Türkiye’nin kent planlama tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Temelli, S. (2008). Osmanlı şehrinde mahalle. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 6(22), 188–193.
- Turan, S. ve Ayataç, H. (2020). Günümüzde mahalle kültürünü sürdürebilmek ve yeni bir kavram arayışı olarak “sosyal dayanıklı mahalle”: Kurtuluş Feriköy örneği. *Tasarım Kuram Dergisi*, 16(31), 194–215.
- Türk Dil Kurumu. (2024). <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkan, O. (2021). İdari coğrafya ve yerleşme coğrafyası açısından mahalle kavramı. *Journal of Geography*, (42), 229–250.
- Yılmaz, B. (2017). Mahalle ögesi ve Turgut Cansever projeleri. *Farkındalık Dergisi*, 2(35), 235–240.
- Yılmaz, E. ve Çitçi, D. (2011). Kentlerin ortaya çıkışı ve sosyo-politik açıdan Türkiye’de kentleşme dönemleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(35), 252–267.
- Yılmaz, V. ve Meccek, M. (2019). Türkiye’de mahalle yönetimlerinin tarihsel gelişimi ve hukuki statüsü. *İdealkent Dergisi*, 10(27), 769–799.

DERLEME / REVIEW

UNESCO Dünya Mirası Programının Gelişimi İçinde İstanbul Kararlarının Dönüşümü

The Transformation of Decisions on Istanbul within the Evolution of the UNESCO World Heritage Programme

 İclal Sema Dinçer

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, (Emekli), İstanbul

ÖZ

Bu çalışma, İstanbul'un Tarihi Alanlarının 1985 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmesinden 2025 yılına dek Dünya Mirası Komitesi tarafından alınan kararların sistematik içerik analizine dayanarak alanın korunma durumuna ilişkin bütüncül bir değerlendirme sunmaktadır. Değerlendirme, UNESCO'nun yarım yüzyılı aşan kurumsal mirası, uluslararası koruma kuramındaki paradigma değişimleri ve Dünya Mirası programının uygulama rejimlerinde gözlenen yapısal dönüşümler bağlamında konumlandırılmaktadır. 1985-2025 döneminde İstanbul'a ilişkin kabul edilen 27 kararın incelenmesi, Komite'nin müdahale ve izleme önceliklerinin yedi tematik eksenle yoğunlaştığını göstermektedir: koruma ve yönetim planlaması; koruma ve restorasyon müdahaleleri; mega projeler ve kentsel yenileme süreçleri; büyük ölçekli ulaşım ve altyapı yatırımları; Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne yönelik risk parametreleri; izleme raporları, miras etki değerlendirmeleri ve olağanüstü evrensel değer; kapasite geliştirme ve mali destek mekanizmaları. Bu tematik yapıların zamansal dağılımı, 2004 ve 2012'nin kritik kurumsal kırılma noktaları olduğunu göstermiş ve dönemlendirme 1985-2003, 2004-2012 ve 2013-2025 şeklinde yapılandırılmıştır. Dönem analizleri, özellikle son evreye ait kararların, etkin korumanın sürdürülebilirliği için yönetim planının yönetim kapasitesinin güçlendirilmesini, etki değerlendirmelerinin metodolojik tutarlılıkla uygulanmasını, büyük ölçekli projelerde miras değerlerinin öncelikli karar kriteri olarak ele alınmasını ve müdahale süreçlerinde uluslararası normatif çerçeveye uyumun zorunlu olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Alan yönetimi; miras etki değerlendirmesi; UNESCO Dünya Mirası programı, üstün evrensel değer.

ABSTRACT

This study provides a comprehensive assessment of the conservation status of the Historic Areas of Istanbul through a systematic content analysis of the decisions adopted by the UNESCO World Heritage Committee between the property's inscription in 1985 and the year 2025. The assessment is situated within UNESCO's institutional legacy of more than five decades, the paradigm shifts in international conservation theory, and the structural transformations observed in the operational modalities of the World Heritage programme. The examination of the 27 decisions pertaining to Istanbul demonstrates that the Committee's monitoring and intervention priorities are articulated across seven thematic domains: conservation and management planning; conservation and restoration interventions; mega-projects and urban renewal processes; large-scale transportation and infrastructure developments; risk parameters associated with potential inscription on the List of World Heritage in Danger; monitoring reports, heritage impact assessments, and Outstanding Universal Value; and capacity-building and financial assistance mechanisms. The temporal pattern of these themes identifies 2004 and 2012 as critical institutional turning points, informing the periodisation of 1985-2003, 2004-2012, and 2013-2025. These periodic analyses indicate that ensuring effective and sustainable conservation requires strengthening the governance capacity of the management plan, applying impact assessments with methodological rigour, prioritising heritage values in the evaluation of large-scale projects, and adhering strictly to the international normative frameworks guiding conservation practice.

Keywords: Site management; heritage impact assessment; UNESCO World Heritage programme; outstanding universal value.

Bu çalışmanın ilk hâli, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi tarafından 20 Eylül 2025 tarihinde düzenlenen "Dünya Mirası Tarihi Yarımada'yı Korumak – III: 40. Yılda Yeniden bir Değerlendirme" konulu panelde "Tarihi Yarımada'nın Dünya Mirası olarak Korunmasında Neredeyiz?" başlığıyla sunulmuştur. Bu konuda gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise konu, 2003 ve 2025 yılları Dünya Miras Komitesi kararlarının karşılaştırılması şeklinde ele alınmıştır: bkz. Dinçer, İ. (2025). "İstanbul'un tarihi alanları"nın 40 yılını UNESCO Dünya Miras Komitesi kararları üzerinden irdelemek: 1985-2025. *Mimarlık Dergisi*, 446, 44-51.

Geliş tarihi: 21.01.2026 Kabul tarihi: 27.02.2026
Online yayımlanma tarihi: 25.03.2026
İletişim: İclal Sema Dinçer
e-posta: iclaldincer@gmail.com

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

Giriş

“UNESCO Dünya Mirası” programı, uluslararası toplumun dünyanın kültürel ve doğal mirasını ortak anlayış ve bakış açısı ile korumak üzere geliştirilen bir kavram ve uygulama aracıdır. Doğal ve kültürel değerleri birlikte koruma altına alan ilk uluslararası sözleşme niteliği taşıyan “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına İlişkin Sözleşme”, UNESCO Genel Kurulu tarafından kabul edildiği 1972 yılından günümüze 50 yılı aşan süredir yürürlüktedir.¹ Dünya Mirası Sözleşmesi Uygulama Rehberi’nin² kabul edildiği ve Dünya Mirası Listesi sisteminin kurulduğu 1978 yılından itibaren sözleşmeye taraf olan ülke ve listeye dahil olan Dünya Mirası sayısı her geçen gün artmaktadır. Bugün 196 taraf devlet Dünya Mirası Sözleşmesi’ni onaylamıştır ve bunlardan 170’inde 972’si kültürel, 235’i doğal ve 41’i karma olmak üzere toplam 1248 varlık Dünya Mirası Listesi’nde yer almaktadır.³ Türkiye 1983 yılında Sözleşme’yi kabul etmiş ve İstanbul ile birlikte üç alan 1985 yılında Dünya Miras Listesi’ne alınmıştır.⁴ Bu çalışmada “İstanbul’un Tarihi Alanları” (Alan No: 356) tanımlamasıyla listeye giren Sultanahmet Arkeolojik Parkı, Süleymaniye Camisi ve Çevresi, Zeyrek Camisi ve Çevresi, Kara Surları Dünya Mirası’nın⁵ geçirdiği koruma, planlama ve yönetim süreçleri UNESCO Dünya Mirası Komitesi tarafından alınan kararlar ışığında irdelenmektedir. Bu irdeleme UNESCO ve Dünya Mirası programı ve sisteminin koruma bakış açısındaki değişimler ve uygulama biçimlerinin geçirdiği dönüşümler bağlamında ele alınmaktadır.

Kısa Bir Özet: Dünya Mirası Programının Geçirdiği Dönüşüm

UNESCO Dünya Mirası programı ve sisteminin 50 yılı aşan uygulamaları koruma ve planlama alanındaki bilimsel çalışmalarda farklı yönleriyle ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.⁶ Bernecker ve Franceschini’ye göre (2022) Dünya Mirası’nın hukuki çerçevesi yalnızca devletler tarafından kabul edilmekle kalmamış; aynı zamanda geniş kamuoyu nezdinde yüksek görünürlük kazanmış ve özellikle sürekli büyüyen turizm sektörü açısından değer atfedilen bir “etiket” hâline gelmiştir. Dünya Mirası Sözleşmesi, ana amacı olan kültürel ve doğal mirasın korunmasında küresel farkındalığın artmasına önemli ölçüde katkı sağlayarak miras alanlarının daha iyi korunmasına yönelik küresel bir iş birliği yaratmıştır. Ancak bu konu daha görünür olan turizm ve listeye alınma mekanizmasına odaklanılması nedeniyle gözlerden kaçmaktadır. Cameron ve Rössler (2013) ise Dünya Mirası Sözleşmesi’nin metni değişmeden kalmış

olsa da programın günümüzdeki uygulanma biçimi, mirasa bakış açısına ilişkin değişen algıları ve koruma yaklaşımlarını yansıtmaktadır; sistemin kendi ağırlığı altında çöktüğünü iddia ederek alarm verenler olduğu gibi, Sözleşme’nin jeopolitik değerlendirmeler ve rekabetler nedeniyle tehlikeye atıldığını düşünenler de bulunmaktadır demektirler. Tüm sistemler gibi Dünya Mirası sistemi de dünyadaki sosyo ekonomik ve politik dinamiklerden ve bilim alanının geliştirdiği kavramlardan etkilenecek dönüşmüştür ve bu süreç devam etmektedir. Bu bağlamda Dünya Mirası programı ve sistemi hakkında farklı dinamikler ve dönemler tanımlamak mümkündür.

UNESCO Genel Kurulu tarafından 1972 yılında Sözleşme’nin kabul edilmesini takiben 1977 yılında Dünya Mirası Komitesi’nin⁷ kurulması ve ilk standartların belirlenmesi, kriterlerin formüle edilmesi gerçekleşir ve Uygulama Rehberi şekillenir. 1978’de 40 devletin Sözleşme’yi onaylamasının ardından, Komite Dünya Mirası Fonu’nun işleyişini karara bağlar ve Uygulama Rehberi’nin ilkeleri doğrultusunda 12 Dünya Mirası’ndan oluşan Liste kabul edilir. 1970’lerde, kültürel mirasın korunmasına yönelik farkındalık, yalnızca 1972 Sözleşmesi’nin onay süreciyle değil, Avrupa Konseyi’nin 1975’te Avrupa Miras Yılı’nı başlatmasıyla da desteklenmiştir. Bunun sonucunda Avrupa’da birçok koruma yasası değiştirilmiş, yönetim yapıları güçlendirildi ve yeni politikalar geliştirilmiştir (Ringbeck, 2022). Türkiye’de de 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu’nun 1973 yılında yürürlüğe girmesi, Venedik Tüzüğü’nün ve Dünya Miras Sözleşmesi’nin yayınlandığı bu iklim içinde gerçekleşmiştir.

Dünya Mirası Listesi’nin oluşturulması ihtiyatlı bir şekilde başlamış ve 1990’ların ortalarına kadar ölçülü bir hızla büyümüşür. Dünya Mirası Sözleşmesi’nin yaratıcıları, olağanüstü evrensel değer eşliğini karşılayabilecek son derece seçici bir alan listesi öngörmüşlerdir (Cameron ve Rössler, 2013). Bu dönem kültürel aidiyetlerin üstünde, benzersiz ve dünya çapında tanınan ikonik alanların Dünya Mirası olarak kabul edildiği güçlü bir eğilim vardır. Bu alanlar “en iyilerin en iyisi” ölçütünü karşılamaktadır; benzersiz ve tanınmış olmaları nedeniyle ayrıntılı karşılaştırmalı analizlere ihtiyaç duyulmadan üstün evrensel değer konusunda uzlaş sağlanabilmektedir (Cameron, 2005). Bu bağlamda İstanbul’un listeye dahil olması da “en iyilerin en iyisi” ölçütünün uygulandığı bu dönem içinde gerçekleşmiştir.

Üstün evrensel değerlerin titiz uygulanması konusu, 1994’te Sözleşme’nin 20. yılı vesilesiyle kabul edilen Dünya Mirası

¹ bkz. *The World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/convention/>

² bkz. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

³ bkz. *World Heritage List*, <https://whc.unesco.org/en/list/>

⁴ bkz. *Türkiye*, <https://whc.unesco.org/en/statesparties/tr>

⁵ bkz. *Historic Areas of Istanbul*, <https://whc.unesco.org/en/list/356>

⁶ Bu konuda kapsamlı bir özet için bkz. Ahunbay, Z. (2022). UNESCO’nun Dünya Mirası Listesi. A. Aksoy ve D. Ünsal (Yay. Haz.), *Kültür mirası yönetimi: Neden ve nasıl? – Türkiye’den deneyimler ve tartışmalar* içinde, (ss. 5–16). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

⁷ bkz. *Governing Bodies*, <https://whc.unesco.org/en/governingbodies/>

Stratejik Planı'nın⁸ temel meselelerinden biri olmuştur. Dünya Mirası Merkezi'nin⁹ 1992 yılında kurulması Sözleşme'nin uygulanmasında kalitenin yükselmesini getirmiş, Uygulama Rehberleri değişen koşullara göre revize edilmiş, izleme sistemleri geliştirilmeye başlanmıştır (Albert ve Ringbeck, 2015; Albert, 2017). Bu kapsamdaki iyileştirmeler yıllar içinde devam etmiş ve 2004 yılında, Dünya Mirası Listesi ve Geçici Liste'nin analizi ve takibi sistemini yürütmek ve güvenilirliğini güçlendirmek üzere (Ringbeck, 2022) ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) ve IUCN (International Union for the Conservation of Nature) Dünya Mirası sisteminin danışma organları¹⁰ olarak atanmışlardır.

Dünya Mirası Stratejik Planı tartışmalarında, Dünya Mirası standartlarının düştüğü yönünde endişeler dile getirilmiş, kriterlerin güncellenmesi ve nesnel, tutarlı değerlendirme süreçlerinin sürdürülmesi açıkça talep edilmiştir. 20 yıla yakın süre “en iyilerin en iyisi” ölçütünün uygulanması Dünya Mirası Listesi'nde belirgin bir Avrupa merkeziliğine yol açmıştır. Bu gelişmeyi engellemek için 1994'te kabul edilen Küresel Strateji, dünyadaki varlıkların temsiliyet ilkesini Liste'nin meşruiyeti için gerekli görmüştür. Kültürel alanlara odaklanarak başlayan Dünya Mirası süreci tematik yaklaşımı benimsemiş ve “en iyilerin en iyisi” yerine “en iyilerin temsili” anlayışını sisteme yerleştirmiştir (Cameron, 2005). Bu yaklaşımın yanı sıra dünya bölgeleri, anıt türleri ve dönemler arasındaki dengesizlikleri gidermek üzere Küresel Strateji belgesinde önemli kararlar alınmıştır. Sadece niceliksel değerler ve Dünya Mirası Listesi'nin coğrafi dengesi tek ölçüt olarak alınarak Küresel Strateji'nin etkin olmadığı iddia edilse de belge çok daha geniş kapsamlıdır (Ringbeck, 2022).

Bu dönemin Dünya Mirası programına getirdiği yeniliklerden biri de kültürel peyzaj kavramının sisteme dahil edilmesidir. 1972 yılında kabul edilen Sözleşme'de, bu kategori ne Kültürün Tanımı Hakkındaki 1. Madde'de ne de Doğanın Tanımı Hakkındaki 2. Madde'de yer almamıştı (Albert, 2017). Sözleşmenin mirasa sanatsal başyapıt olarak bakan görüşünün yerini kültürel mirasın antropolojik bakışına bırakması ve özgünlük kavramının yeniden yorumlanması kültür ve doğa arasındaki bağlantı dokusu olarak kültürel peyzajların kabul edilmesini getirir (Cameron ve Rössler 2013). Tartışmalar sonucunda Dünya Mirası Sözleşmesi'nin dinamik bir kavram olduğu kabulüne dayanılarak kültürel peyzaj kavramı Uygulama Rehberi içinde yer alır ve Sözleşme'ye bu şekilde dahil edilir (Albert, 2017).

2002'de Sözleşme'nin 30. yılı vesilesiyle kabul edilen Budapeşte Deklarasyonu ile Sözleşme'ye dört adet (C) ve ardından 2007 yılında beşinci (C) olarak tanımlanan bir madde daha eklenmiş, böylece yeni kavramlar tanımlanmıştır: C1 (Credibility) - Dünya Mirası Listesi'nin güvenilirliğini güçlendirmek; C2 (Conservation) - Varlıkların etkili bir şekilde korunmasını sağlamak; C3 (Capacity-building) - Kapasite geliştirilmesini teşvik etmek; C4 (Communication) - İletişim yoluyla kamuoyunun farkındalığını, katılımını ve desteğini artırmak; C5 (Communities) - Dünya Mirası Sözleşmesi'nin uygulanmasında toplulukların rolünü güçlendirmek.¹¹ Bu kavramların kabul edilmesinin amacı Sözleşme'nin uygulanması için kapsamlı bir çerçeve çizmek ve operasyonel bir metodoloji sağlamaktır. Böylelikle Dünya Miras programının kurucu fikirlerinin daha iyi yansıtılacağı öngörülmektedir (Ringbeck, 2022). Ringbeck (2022), Dünya Mirası Sözleşmesi ile birlikte 1972 yılında kabul edilen fakat etkin olarak kullanılmayan “Ulusal Düzeyde Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına İlişkin Tavsiye”¹² kararının Budapeşte Deklarasyonu'nun (C2) “Varlıkların etkili bir şekilde korunmasını sağlamak”, maddesinin hayata geçirilmesi için kurucu fikir olduğunu belirtir. Bu stratejik hedef için Dünya Mirası Komitesi 2005 yılından itibaren Dünya Mirası alanlarının korunması, kullanımı ve geliştirilmesinde Üstün Evrensel Değer beyanının ve yönetim planlarının hazırlanmasını ve uygulanmasını taraf devletlere zorunlu hale getirir.

Dünya Mirası Sözleşmesi'nin günümüzde 290 maddeye ulaşmış olan Uygulama Rehberi'nin içeriği ağırlıklı aday gösterilme sürecinin ilkelerine ve aşamalarına odaklanmaktadır; ancak Dünya Mirası kavramı çok daha geniştir ve korumanın sürdürülebilmesi ve yönetilmesi konuları büyük önem taşımaktadır. Her miras özelinde geliştirilmesi gereken vizyon ve hedefler için Rehber'de ayrıntılı ve kesin ifadelerin yer alması mümkün değildir. O nedenle Rehberi genişletmek üzere UNESCO Genel Kurulu tarafından 2007 yılında kabul edilen İklim Değişikliğinin Dünya Mirası Alanları Üzerindeki Etkilerine İlişkin Politika Belgesi,¹³ 2011 yılında kabul edilen Tarihi Kentsel Peyzaj Tavsiyesi¹⁴ ve 2015 yılında kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Perspektifinin Dünya Mirası Sözleşmesi Süreçlerine Entegrasyonuna İlişkin Politika Belgesi¹⁵ Dünya Mirası sistemi için standart belirleyici araçlar olarak kabul edilmekte ve miras koruma stratejilerini sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle bütünleştirmek üzere taraf devletlere tavsiye edilmektedir. Bu süreçte Avusturalya ICOMOS Ulusal Komitesi tarafından hazırlanan Burra Tüzüğü¹⁶ öncelikli olmak üzere UNES-

⁸ World Heritage Global Strategy 1994. Stratejinin 2021 yılında yapılan bir değerlendirmesi için bkz. <https://whc.unesco.org/en/documents/187906>

⁹ bkz. World Heritage Center, <https://whc.unesco.org/en/world-heritage-centre/>

¹⁰ bkz. Advisory Bodies, <https://whc.unesco.org/en/advisorybodies/>

¹¹ bkz. The “Five Cs”, <https://whc.unesco.org/en/convention/>

¹² bkz. Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage, <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-protection-national-level-cultural-and-natural-heritage>

¹³ bkz. Policy Document on the Impacts of Climate Change on World Heritage Sites, <https://whc.unesco.org/en/news/441>

¹⁴ bkz. Recommendation on the Historic Urban Landscape, <https://unesdoc.unesco.org/search/66181e54-9d47-46c4-bf9b-741149fb55f>

¹⁵ bkz. Policy on the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention, <https://unesdoc.unesco.org/search/b0569929-a683-449d-ba9c-981308a9557e>

¹⁶ bkz. The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013, <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>

CO, ICOMOS ve ICCROM (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*) tarafından hazırlanan Nara Özgünlük Belgesi¹⁷ miras kavramının Avrupa dışında yaygınlaşmasında ve kavramın yer ve değer eksenli yeniden yapılandırılma sürecinde etkin belgeler olarak kabul görmektedir. ICOMOS tarafından ilk kez 2011 yılında hazırlanan ve 2022 yılında revize edilerek, taraf devletlere tavsiye edilen Kültürel Miras Etki Değerlendirme Rehberi¹⁸ ise miras alanında yaşanan güncel gelişmelerin, “Varlığın Üstün Evrensel Değeri”nin korunmasını ve bozulmadan sürdürülmesini ölçmek için temel bir araç sunmaktadır.

Dünya Mirası programı ve sistemi günümüzde bu politika belgelerine yenileri eklenerek yürütülmeye çalışılmaktadır. Programın başardıkları hakkında ve sistemin işleyişi üzerine birbirinden farklı uzman görüşleri bulunmaktadır. Cameron ve Rössler (2013), Dünya Miras programı ve sisteminin kuruluşundan ve özellikle 1990’ların ortalarından itibaren taraf devletler, teknik danışma organları ve UNESCO’nun, Dünya Mirası konularının karmaşıklığıyla ve çeşitliliğiyle başa çıkmak için faaliyetlerini ve kaynaklarını genişlettiğini belirtmektedirler. Tüm resmi paydaş kuruluşlarındaki bu büyüme, sivil toplum ve çeşitli diğer toplulukların da konuya olan ilgisinin artmasını beraberinde getirmektedir. Bu evrim, dünyanın en önemli kültürel ve doğal miras alanlarını koruma ve muhafaza etme konusunda Dünya Mirası’nın çekici ve umut vadeden vizyonunu yansıtmaktadır saptamasında bulunarak, sistemin işleyişine ilişkin olumlu bir bakış açısını temsil etmektedirler. Buna karşın Albert (2017), Budapeşte Deklarasyonu ile benimsenen (4C) ilkelerinin uygulanmasının başarılı olamayan yönlerini dile getirerek sistemin, kapalı ve uzmanların teknik bilgi birikimi içinde sıkışıp kaldığını belirtmektedir. Buckley (2023) ise daha yakın tarihte yaptığı değerlendirmede, Dünya Miras programı ve sistemindeki ilerlemenin karmaşık olduğuna vurgu yaparak ortak bir dil ve yöntem gerçekleştirilemediğini; yüksek yapılaşma baskısı, altyapı gereksinimleri ve kitle turizminin bütüncül koruma üzerinde baskı yarattığını belirtmektedir. Buna karşın, varlık sayısının ve onlardan öğrenileceklerin her geçen yıl artması konunun kamuoyunda hâlâ yüksek ilgi gördüğüne işaret etmektedir ve daha iyi düzenlenmiş süreçler ve diyalogların umut verdiği saptamasında bulunmaktadır.

İstanbul’un Tarihi Alanları Dünya Mirası Listesi’nde

Dünya Mirası Listesi’nin oluşturulmasına ihtiyatlı bir şekilde başlandığı 1978 yılından, ölçülü bir hızla büyüdüğü 1990’ların ortalarına kadar olan kuruluş döneminin ortalarında; 1985 yılında Liste’ye girmiş olan İstanbul için dört kriter¹⁹ tanımlanmaktadır: (i) numaralı kriter için, “İstanbul’un Tarihi

Alanları”nın Ayasofya ve Süleymaniye başta olmak üzere Bizans ve Osmanlı dönemlerinin eşsiz mimari şaheserleri olarak kabul edilen anıtları içerdiği belirtilmektedir. (ii) numaralı kriter için, İstanbul’daki anıtların, Avrupa ve Yakın Doğu’da mimari, güzel sanatlar ve mekân organizasyonunun gelişiminde önemli bir etki yarattığı vurgulanarak, askeri mimari için II. Theodosius Surları’nın, kiliseler ve camiler için Ayasofya’nın model olduğu, mozaiklerin ise hem Doğu hem de Batı sanatını etkilediği belirtilmektedir. (iii) numaralı kriter için, İstanbul’un sahip olduğu yapı tiplerinin çok çeşitli olduğu ve bazılarındaki sanat eserlerinin Bizans ve Osmanlı medeniyetleri hakkında eşsiz tanıklık sunduğu belirtilmektedir. Bunlar arasında surlar, mozaik ve fresklerle süslü kiliseler ve saraylar, anıtsal sarnıçlar, türbeler, camiler, dini okullar ve hamamların yer aldığı ve Süleymaniye ve Zeyrek semtlerindeki konutların geç Osmanlı kent düzeninin olağanüstü örneğini sunduğu açıklanmaktadır. (iv) numaralı kriter için, şehrin, insanlık tarihinin çok farklı dönemlerini yansıtan olağanüstü anıtlar, mimari ve teknik altyapılar bütünü olduğu belirtilerek, özellikle Topkapı Sarayı ile kervansaray, medresesi, tıp fakültesi, kütüphanesi, hamamı, misafirhanesi ve imparatorluk türbeleriyle Süleymaniye Külliyesi’nin Osmanlı Dönemi’ne ait saray ve dini komplekslerin en üstün örneklerini sunduğu vurgulanmaktadır. Bu kriterler ve açıklamalar göstermektedir ki, 1985 yılında Dünya Mirası anlayışı yukarıda da belirtildiği üzere henüz anıtsal eserler ve güzel sanatlar ile sınırlıdır. Buna rağmen Zeyrek ve Süleymaniye semtlerinin özgün ahşap dokusu göz ardı edilmemiş ve (iii) numaralı kriter içinde bu alanların taşıdığı özgün karaktere yer verilmiştir.

1985 yılında “İstanbul’un Tarihi Alanları” tanımıyla Dünya Mirası Listesi’ne girme kararını takiben 1986 yılında alınan ilk karardan 2025 yılına kadar Dünya Mirası Komitesi tarafından 40 yıl içinde toplam 27 karar alındığı görülmektedir. Bu kararları Dünya Mirası sisteminin geçirdiği evrim ve İstanbul’un kendine özgü dinamikleri açısından üç alt dönemde incelemek mümkündür: 1985–2003 dönemi; 2004–2012 dönemi; 2013–2025 dönemi. Bu dönemlendirmede İstanbul hakkındaki iki kritik eylemin belirleyici özelliği kuvvetlidir. Bunlardan birincisi, 2004 yılının hem Türkiye’de Alan Yönetim sisteminin yasal olarak kurulduğu yıl olması, hem de Dünya Mirası sisteminin Sözleşme’nin 30. yılı vesilesiyle kendini yenilemeye başladığı, izleme sistemlerinin güçlendirildiği, küresel stratejinin uygulanmaya çalışıldığı yıllara karşılık gelmesidir. 2012 ise Dünya Mirası Komitesi’nin on yıldan beri yapılmasını istediği İstanbul’un Tarihi Alanları Alan Yönetim Planı’nın tamamlanarak onaylandığı ve Dünya Mirası Merkezi’ne iletildiği yıldır. Dolayısıyla bu dinamikler kırılma noktaları oluşturarak 40 yıldır Dünya Mirası Listesi’nde yer alan İstanbul’un Tarihi Alanları’nın üç ayrı dönemde incelenme-

¹⁷ bkz. *The Nara Document on Authenticity, 1994*, https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_06_thenaradocu_ing.pdf

¹⁸ bkz. *Guidance and Toolkit for Impact Assessments in a World Heritage Context*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382347>

¹⁹ Bu kriterler şunlardır: (i) İnsanın yaratıcı dehasının bir başyapıtını temsil etmeli; (ii) Bir dönemde veya dünyanın bir kültürel alanında, mimarlık veya teknoloji, anıtsal sanatlar, şehir planlama veya peyzaj tasarımı alanlarındaki gelişmelerle ilgili insani değerler arasında önemli bir alışverişi sergilemeli; (iii) Yaşayan veya ortadan yok olmuş bir kültürel geleneğe veya bir uygarlığa yönelik ünik veya en azından istisnai bir tanıklık üstlenmeli; (iv) İnsanlık tarihinde önemli bir aşamayı veya aşamaları gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütününe veya peyzajın istisnai bir örneği olmalı.

sine ortam sunmaktadır. Dünya Miras Komitesi'nin 1985–2025 yılları arasında aldığı 27 karar üzerinde bir ön analiz yapıldığında, toplam yedi karar türü öne çıkmaktadır:

1. Koruma Planı - Yönetim Planı ve Alan Yönetimi Konuları
2. Koruma ve Restorasyon Uygulamaları
3. Mega Projeler ve Yenileme Projeleri
4. Büyük Ulaşım ve Altyapı Yatırımları
5. Tehlike Altındaki Miras Listesi'ne Alınma Konusu
6. İzleme Raporu - Miras Etki Değerlendirmesi - Üstün Evrensel Değer Beyanı Konuları
7. Kapasite Geliştirme ve Finansal Destek Konuları

Yapılan içerik incelemesine göre kararların dönemlere göre karakteristik özellikleri şöyle özetlenebilir:

- **1985–2003 döneminde**, İstanbul'un Tarihi Alanları hakkında 18 yılda 10 karar alınmıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, kararların içeriklerinin UNESCO misyonu ile tutarlı biçimde, ilk yıllarda miras alanı için taraf devlete teknik yardım, fon sağlanması ve ilerleyen yıllarda Ayasofya mozaik restorasyonu, Zeyrek ve Surlar'ın korunması hakkındaki tavsiye kararları olduğu görülür. UNESCO ve Türkiye arasındaki ilk ilişkilerin bu konularla başladığı anlaşılmaktadır. Dönemin kentsel koruma konusunda alınan ilk kararı, 1999 Marmara Depremi ile tetiklenir. Komite, deprem hasar raporlarını talep eder ve ayrıca ilk kez Tarihi Yarımada'nın koruma planının olmaması konusundaki endişelerini dile getirir. Dönemin son kararı, İstanbul'un Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne alınması hakkındadır ve bu karar 2003 yılından itibaren on yıl boyunca her yıl alınır.
- **2004–2012 döneminde**, İstanbul hakkında 9 yılda 9 karar alındığı görülmektedir. Bu dönemin kararlarında ağırlık, İstanbul'un Tarihi Alanları için alan yönetim sisteminin kuruluşunun tamamlanması ve yönetim planının hazırlanması tavsiyeleri üzerinedir. Bu konudaki gelişmelerin yavaş olmasının yanı sıra sayıları ve baskıları artan büyük yatırım projeleri nedeniyle İstanbul'un Tehlike Altındaki Miras Listesi'ne alınması tartışmaları her kararda yer almaktadır. Dünya Miras Merkezi'nin yeniden yapıldığı ve yönetim planı hazırlanmasının tüm miras alanları için zorunlu hâle getirildiği bu dönemin kararları İstanbul'a da yansımıştır. Dünya Mirası sistemine, bütünlük ve özgünlük kavramlarının ve yaşayanlarla birlikte koruma anlayışının geliştirilmeye çalışıldığı bu dönem, aynı zamanda Liste'ye katılan varlık sayısının artması nedeniyle Dünya Mirası Merkezi açısından kararların etkinliğinin zayıfladığı ve izleme zorluklarının yaşanmaya başladığı bir dönemdir.
- **2013–2025 döneminde**, İstanbul'un Tarihi Alanları hakkında 13 yılda 8 karar alınmıştır. Kararların içerikleri her

yıl aynı şekilde tekrar etmektedir. Dünya Mirası Komitesi, Kültürel Miras Etki Değerlendirmesi sisteminin İstanbul Yönetim Alanı içinde teklif edilen tüm yatırım ve altyapı projelerine uygulanmasını ısrarla istemektedir. Bu uyarıda iki konu öne çıkmaktadır: Birincisi, bu değerlendirmenin mutlaka Üstün Evrensel Değer tanımı ile ilişkilendirilmesinin beklendiği; ikincisi ise değerlendirme süreci tamamlanmadan projelerin uygulanmasına başlanmamasıdır. Bu kararda Haliç Metro Köprüsü ve Yenikapı Dolgu Alanı başta olmak üzere 2000'li yılların ilk yarısından itibaren Tarihi Yarımada üzerinde gerçekleştirilen birçok altyapı projesinin uygulama başlamadan yapılması gereken etki değerlendirme raporlamasının uygulamalar tamamlandıktan sonra gerçekleştirilmesi etkin olmuştur.

Birinci Dönem (1985–2003): Teknik Yardım - Fon Sağlama ile Başlayan İlişkiler

İstanbul'un Tarihi Alanları Dünya Miras Alanı'nın 1985–2003 dönemi yukarıda değinilen kuruluş dönemi gelişmeleri kapsamında ilerlemiştir. Bu süreçte birinci kırılma noktası, Dünya Mirası Stratejik Planı'nın 1992 yılında kabul edilmesi ve UNESCO Dünya Miras Merkezi'nin kurularak sisteme dahil olmasıdır. 1990'ların ilk yarısına kadarki yıllar Dünya Miras Komitesi'nin sorumluluğunda temel kuralların oluşturulduğu, taraf devletlerle ilişkilerin kurulduğu bir dönemdir. İlk kez 1978'de kabul edilen ve bugün 290 maddeye ulaşan Uygulama Rehberi o tarihte yalnızca 30 maddedir. Bu ilk rehberin maddelerine bakıldığında, başvuru kriterlerinin açıklandığı, başvurunun nasıl yapılacağına kısaca anlatıldığı görülmektedir. 30 maddelik rehberin 12 maddesi, yani yaklaşık yarısı, Dünya Mirası Fonu'ndan Uluslararası Yardım Sağlanması konularını içermektedir. Bu nedenle İstanbul ile ilgili olarak 1986–1993 yılları arasında alınan kararlar sadece fon aktarımı ve teknik destek konularıyla ilgilidir. 1994–2003 yılları arasındaki kararlarda da bu destek içeriği devam etmekte ve ahşap, taş koruma alanında eğitim ve teknik destek, Ayasofya mozaik restorasyonu için malzeme ve ekipman temini gibi konular özelinde ayrıntılandırılmaktadır (Ek 1). 2003 yılından itibaren ise maddi destek konusundaki kararlar; uluslararası fon kuruluşlarından yardım bulmada Dünya Miras Merkezi ve ICOMOS aracılığıyla taraf devlete yol göstermeye dönüşmüştür.

Fon ve destek konusu dışında alınan ilk karar 1994 yılındadır ve Dünya Mirası Komitesi Ayasofya'da ve Surlar'da yapılmakta olan restorasyonlarda hatalı uygulamalar olduğunu belirterek, durdurulmalarını istemektedir. Aynı bağlamda bir diğer karar, 1997 yılında bu kez Zeyrek hakkında alınmakta ve "İstanbul'un Tarihi Alanları"nın özellikle Zeyrek'in koruma durumu hakkında duyulan endişe dile getirilmektedir. Ayrıca bu yıl ilk kez taraf devletten, Dünya Mirası değerini korumak için yapılan koruma çalışmaları hakkında rapor istenerek periyodik raporlama sisteminin temelleri atılmaktadır.

1999 Marmara Depremi, Dünya Mirası Merkezi tarafından endişeyle karşılanmış ve aynı yıl alınan kararlarda hasar tespiti raporlarının hazırlanması istenmiş, yanı sıra bu konuda Ayasofya için uluslararası bilim komitesinin toplanması tavsiyesinde bulunulmuştur. 1999 yılı kararında bir diğer önemli vurgu ise kentsel ölçekteki koruma konusudur. 1990 yılında Tarihi Yarımada için hazırlanan planlar 1992 yılında Mahkeme kararıyla iptal edilmiş, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 1995 yılında Tarihi Yarımada'nın tümü sit alanı ilan edilmiştir. 1999 yılına gelindiğinde koruma amaçlı imar planlarının hâlâ onaylanmamış olmasından duyulan endişe Dünya Mirası Komitesi'nin gündemidir. Bu karar, Dünya Mirası sisteminin bakış açısının anıtsal tek yapının korunmasından kentsel ölçeğe doğru evrildiğinin göstergesidir. Diğer taraftan, deprem nedeniyle kesintiye uğrayan planlama çalışmaları ancak 2005 yılında tamamlanacak ve plan yürürlüğe girecektir. 2000 yılında İzleme Misyon raporlarında ve 2003 yılında Dünya Mirası Komite kararında bu konu vurgulanacaktır. 2003 yılında Komite'nin en dikkat çekici kararı, İstanbul'un Tarihi Alanlarının Tehlike Altındaki Miras Listesi'ne kaydedilmesinin 2004 yılında yapılacak Komite toplantısında karara bağlanması hakkındadır. Komite 2013 yılına kadar her yıl bu konunun bir sonraki toplantıda tekrar değerlendirilmesini karar altına alacaktır. Bu yıl alınan bir diğer önemli karar da Tarihi Yarımada'daki metro inşaatının ve Marmaray istasyon binasının arkeolojik tabakalar üzerinde yaratacağı olumsuz etkiler hakkındadır. 2000 yılında gelen UNESCO ve ICOMOS ortak misyon heyetinin raporuna dayalı olarak bu konuda taraf devletin dikkati çekilmektedir. İlk yıllardan itibaren gündemde olan Zeyrek'teki ahşap yapıların çökmesini önlemek amacıyla gerekli teknik ve mali kaynakların acilen sağlanması konusu bu kararda da tekrarlanmıştır.

Bu dönemin genel karakteri değerlendirildiğinde Dünya Miras Komitesi'nin 1986–1987–1992–1993 kararlarının çok destekleyici ve yumuşak tavsiye kararları olduğu görülmekte; 1994, fakat özellikle 1999 yılından itibaren karar içeriklerinin uyarı ve hatırlatma diline döndüğü, daha üst ölçekli kararların ve bütüncül bakış açılarının hâkim olduğu bir yaklaşımın benimsendiği, destek sistemlerinin ise dönüştüğü izlenmektedir. Bu dönüşüm 2003 yılı kararında çok daha belirgin hâle gelmektedir. Bu dönem Türkiye'de 1970'lerin ortalarında başlayan kentsel koruma anlayışının 1980'lerin ekonomik politikalarının kentler üzerinde yarattığı baskıyla mücadele etmeyi öğreneceği yıllardır. 1980'lerde tarihi kentlerin turizm ve ticari yatırımlar ile karşı karşıya kalmasına sebep olan iki düzenleme ise bu bağlamda vurgulanmalıdır. Bunlar, 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Yasası ve 1994 yılında İmar Kanunu'na eklenen özelleştirme alanlarıyla ilgili maddedir. Her iki düzenleme de getirdikleri istisnai tanımlarla kentsel ve kırsal tüm alanlarda büyük ölçekli yatırımların kolaylaştırılmasını sağlamaktadır. İlerleyen yıllarda bu düzenlemelere yenileri eklenecek ve ta-

rihi kentler yatırım baskısıyla özgünlüklerini ve bütünlüklerini yitirme tehdidiyle birlikte yaşamaya başlayacaklardır. Tarihi Yarımada için de geçerli olan bu süreç, alanın bir Dünya Mirası olması nedeniyle daha da kritik öneme sahiptir.

İkinci Dönem (2004–2012): Alan Yönetimi - Yönetim Planı - Tehlike Altındaki Miras Listesi

Dünya Mirası programı ve sistemi açısından 2002 yılında kabul edilen Budapeşte Deklarasyonu'nun ilkelerinin hayata geçirilmesi çalışmaları bir dönüm noktasıdır. Bu ilkeler koruma eyleminde ve yanı sıra kapasite geliştirme, kamuoyu farkındalığını artırma, toplulukların rolünü güçlendirme konularında taraf devletin sorumluluğunu daha da güçlü biçimde öne çıkarmaktadır. Buna karşın Dünya Mirası Merkezi'nin Liste oluşturma görevi dışında taraf devletleri ve dünya miras varlıklarını izleme, uyarma ve denetleme görevi güçlendirilmektedir. ICOMOS, IUCN'in sistemin işleyişindeki rollerinin artırılması, 2005 yılında Uygulama Rehberi'ne yönetim, planlama, izleme, sürdürülebilirlik maddelerinin eklenmesi ya da geliştirilmesi ve bu kapsamda tüm dünya mirası varlıkları için yönetim planlarının hazırlanmasının şart koşulması bu kapsamda gerçekleştirilen sistemi dönüştürücü adımlardır.

2004 yılından itibaren İstanbul için alınan Dünya Mirası Komite kararlarında²⁰ da bu yapılanmanın izlerini görmek mümkündür (Ek 2). Taraf devletten İstanbul'un Tarihi Alanları için ilk kez Alan Yönetimi sisteminin kurulması, yönetim planı hazırlanması ve ayrıca koruma planının onaylanması istenmektedir ve bu karar 2012 yılına kadar her yılın Komite kararında tekrar edecektir. Bu dönemde her yıl tekrar eden bir diğer karar da ilk kez 2003 yılında karar altına alınan İstanbul'un Tarihi Alanları'nın Tehlike Altındaki Dünya Miras Listesi'ne alınması konusudur. Bu karar her yıl tekrar etmekle birlikte özellikle 2010 yılında Komite, kayda değer ilerleme sağlanamaması hâlinde, 2011 yılında Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmesinin değerlendirileceğini önceki yıllardaki kararlardan daha keskin bir ifadeyle belirtmektedir. Ancak 2012 yılından itibaren Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilme konusu bir daha Komite kararlarında yer almayacaktır.

Dönemin bir diğer önemli kararı Tarihi Yarımada'da gerçekleştirilmekte olan büyük ölçekli projeler ve ulaşım projeleri için ilk kez Kültürel Miras Etki Değerlendirmesi çalışmalarının yapılmasının istenmesidir. Bu karar Dünya Miras Merkezi'nin benimsediği yeni izleme ve denetim mekanizmalarının yansıması olarak karşımıza çıkmakta ve 2025 yılı kararına kadar farklı ifadelerle tekrar etmektedir. Bu kapsamda 2006 yılında Süleymaniye Yenileme Projesi'nin Koruma Uygulama Planı'na dönüştürülmesi hakkında alınan karar 2008 ve 2009 kararlarında yenileme projeleri için etki değerlendirme raporunun hazırlanması şeklinde tekrar tekrar karar altına alınmıştır.

²⁰ bkz. *Historic Areas of Istanbul*, <https://whc.unesco.org/en/list/356/documents/>

2004 yılında dile getirilen ve dönem boyunca farklı ifadelerle tekrar eden bir diğer karar da büyük ulaşım ve altyapı yatırımları hakkındadır. 2004 yılında Marmaray Projesi için önleyici arkeoloji çalışmalarının yapılmasının istenmesi; 2006 yılından itibaren ise Marmaray ve diğer projelerden kaynaklı tehditler, Haliç Metro Köprüsü'nün ve Avrasya Tüneli'nin miras alanı üzerinde yaratacağı etki konusunda duyulan endişe dile getirilmektedir. 2011 yılı kararında ise hazırlanan Kültürel Miras Etki Değerlendirmesi çalışmasının geç kalınmış bir eylem olduğu ve bu nedenle Haliç Metro Köprüsü'nde yapılan düzeltmelerin bütüncül bir değişim getirmediği ve üstün evrensel değerlerin olumsuz etkilendiği kesin bir dille ifade edilmektedir. Sonunda 2012 yılı kararında çok keskin ve güçlü bir ifadeyle; alanın korunma durumunu incelemek üzere acil olarak Dünya Miras Merkezi ve ICOMOS reaktif izleme misyonunun davet edilmesi istenmektedir.

Sivil ahşap mimarinin korunması ve Kara Surları restorasyonunda özgünlüğün zedelenmemesi uyarısı 2004 kararından itibaren her kararda farklı ifadelerle yer almış; 2010 yılı kararında ise Zeyrek ve Süleymaniye ahşap evlerinin bozulması ve kaybindan duyulan kaygı dile getirilerek, ahşap yapıların ve Kara Surları'nın korunması ve rehabilitasyonu için bir program hazırlanması, ayrıca arkeolojik alanların tahrip olmaması için tedbir alınması istenmiştir. Diğer taraftan bu dönem kararlarında dikkat çeken bir diğer husus kapasite geliştirme ve finansal destek konusunun 2007 yılından itibaren kararlarda yer almaması, yerini taraf devletin iç kaynaklar oluşturması yönündeki tavsiyelere bırakmasıdır. Bu konudaki karar tescilli yapıların korunmasına yönelik devlet sübvansiyonlarının oluşturulması şeklinde ifade edilmektedir. Dönemin sonunda 2011 yılı İstanbul'un Tarihi Alanları Yönetim Planı'nın tamamlandığı yıldır, ancak Dünya Miras Merkezi'ne kısa bir özet gönderilmiş, dolayısıyla çok kapsamlı bir eleştiri alınmıştır. 2012 yılı kararında ise tamamlanmış şekliyle iletilen Yönetim Planı, yönetim sistemi, trafik ve turizm için geliştirilen stratejiler açısından olumlu bulunmuştur.

2004–2012 döneminde İstanbul için alınan kararlar zaman zaman sivil toplum örgütlerinin de katıldığı ve taraflar arasında tansiyonu yüksek ortamlarda sürdürülen müzakerelere sahne olmuş, misyon toplantıları ve büyük kentsel projeler için raporların sunulması ve tehlike altındaki miras listesi tartışmaları ile geçmiştir. Dönemin ikinci yarısından itibaren büyük altyapı ve yenileme projelerine karşı oluşan kentsel muhalefet İstanbul'un koruma ve planlama ortamında önemli yer tutmuştur. 2004 yılında alan yönetimi ve yönetim planı kavramları Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'na eklenmiş ve 2005 yılında konuya ilişkin yönetmelik yürürlüğe girmiştir. İstanbul Tarihi Alanları Alan Başkanlığı 2006 yılında kurulmuş ise de Danışma Kurulu'nun kurulması 2008, yönetim planı çalışmalarının başlaması ise 2009 yılını bulmuştur. Süreç bu kadar uzun olunca Dünya Mirası Komitesi'nin 2004–2012 yılları arasındaki tüm kararlarında alan yönetimi ve yönetim planı konularının

yer alması kaçınılmaz olmuştur. Dünya Miras Komitesi'nin kararlarında dile getirilen bir diğer plan olan Tarihi Yarımada koruma planları ise 2005 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiş, buna karşın aynı yıl içinde iptal edilmiştir. Tekrar hazırlanan planın yürürlüğe girmesi 2011–2012 yıllarını bulmuştur. Bu yıllar, kent üzerinde ve özellikle tarihi kent mekânlarında yatırım baskılarının giderek arttığı yıllardır. Koruma planının çok uzun sürelerde hazırlanması, ardından çeşitli revizyonlarla değiştirilmesinin yanı sıra farklı baypas mekanizmaları ile bu planların kararlarının ortadan kaldırılması dönemin ana özelliği olarak belirlenmiştir. Bir önceki dönemde Turizm Teşvik Yasası ve özelleştirme süreçleriyle başlayan yaklaşım, bu dönemde Ulaştırma Bakanlığı ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na kentlerde ayrıcalıklı durumlar tanımlama ve plan kararı geliştirme yetkileri verilerek devam etmiştir. 2012 yılında doğal sit ve karma sit alanlarının yetkisi Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na devredilmiş; 6306 sayılı Afet Yasası ve imar affı vb. düzenlemeler ile koruma alanı parçalanmış, yönetilmesi giderek zorlaşmıştır. Bu parçalanmaya 2005 yılında ilçe belediyelerinin yönettiği 5366 sayılı Yenileme Yasası da eklenince, bir Dünya Mirası olan Tarihi Yarımada'nın koruma ilkeleri ışığında yönetilmesi neredeyse imkânsız hâle getirilmiştir.

Üçüncü Dönem (2013–2025): Üstün Evrensel Değer - Miras Etki Değerlendirmesi - Taraf Devletin Artan Rolü

Dünya Mirası sistemi açısından 2000'li yılların başında getirilen yeni ilkeler ve uygulama araçları ancak 2010'lu yılların ortalarından itibaren dünya miras varlıklarının kararlarına yansımaya başlamıştır. Diğer taraftan 1992'de kabul edilen Küresel Strateji uyarınca Liste'ye alınan varlıkların sayısı ve çeşitliliği hızla artmıştır. Bu UNESCO'nun ve Dünya Miras Merkezi'nin ve yanı sıra danışma organlarının görev yüklerini artırmıştır. Ayrıca finansal sorunlar yaşandığı da bilinmektedir. Bütün bu gelişmeler 2000'li yıllardan günümüze kadar alınan kararlarda dünya mirasının korunmasında ana sorumlunun taraf devlet olduğu vurgusunun tonunun giderek artmasıyla sonuçlanmıştır. 2013–2025 yılları arasında İstanbul için Dünya Mirası Komitesi tarafından alınan kararlarda²¹ da bu vurguyu izlemek mümkündür (Ek 3).

Bu dönem boyunca alınan sekiz kararın ilki olan 2013 yılı kararında yedi farklı konuya vurgu yapılmaktadır. Bunlardan en önemlisi; Yenikapı Dolgu Alanı'nın Miras Etki Değerlendirmesi yapılmadan başlatıldığı eleştirisidir. Avrasya Tüneli'nin Tarihi Yarımada'nın denizle bağlantısını kesmesi ve Mermer Kule üzerindeki olumsuz etkileri altyapı projelerinin eleştirisi bağlamında vurgulanmaktadır. İkinci karar olan mülk sahiplerine onarım için kaynak verilmesi ise önceki kararlardan daha kuvvetli biçimde dile getirilmektedir. Daha önceki kararlarda da kayda geçmiş, yerine getirilmediği için tekrar edilen karar-

²¹ bkz. *Historic Areas of Istanbul*, <https://whc.unesco.org/en/list/356/documents/>

lar da Haliç Metro Köprüsü'nde yapılan düzeltmelerin yeterli olmadığı, üstün evrensel değer olumsuz etkilenmeye devam ettiği, ahşap yapıların kritik bir noktaya ulaştığı, yenileme alanı projelerinin gözden geçirilmesi, bozulma ve kaybın önlenmesi kararlarıdır. Bu kısa özet göstermektedir ki, Miras Etki Değerlendirmesi yapılmadan gerçekleşen projelerin üstün evrensel değer bozulmasına sebep olduğu argümanı bu dönemki Dünya Miras Komitesi kararlarında daha sık kullanılmaktadır. İki sene sonra 2015 yılında alınan Dünya Miras Komitesi kararında 2013 yılının kararları vurgusu artan biçimde tekrar edilmektedir. Bu sefer Yenikapı Dolgu Alanı ve Avrasya Tüneli başta olmak üzere gerçekleştirilen büyük projelerin Miras Etki Değerlendirmeleri yapılmadan, Uygulama Rehberi'ne uygun olmayan koşullarda başlatılması ve bitirilmesi eleştirilmektedir. Bunun dışında ahşap yapılar, kıyılar ve Kara Surları için uzun vadeli koruma stratejileri geliştirilmesi istenmektedir.

2017 ve 2018 yıllarının kararları hemen hemen aynı içeriktedir ve önceki kararlarda adları geçen büyük projelere etki değerlendirmeleri yapılmadan başlanmış olması eleştirilmektedir, ahşap yapılar ve yenileme projeleri ile ilgili önceki kararlar tekrarlanmaktadır. Bu kararlarda yeni olarak iki konu vurgulanmaktadır: Birincisi, Yönetim Planı'nın revizyonunda üstün evrensel değer tanımı ile plan ilişkisinin detaylandırılması beklenmektedir. İkincisi ise Kara Surları, Ayasofya Medresesi, Bukoleon Sarayı gibi büyük anıt eserlerin restorasyon projelerinin Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması istenmektedir.

Üç yıl sonra 2021 yılında alınan karar çok yeni bir duruma işaret etmektedir. Ayasofya ve Kariye Müzelerinin statü değişikliklerinin Dünya Mirası Merkezi'ne haber verilmeden yapılmış olması nedeniyle duyulan üzüntü dile getirilmekte ve konuyla ilgili görevlendirilen UNESCO danışmanlarının önerilerinin eksiksiz uygulanması istenmektedir. Bu yıldaki bir önemli karar da şudur: 2015 yılında başlayan İstanbul'un Tarihi Alanları Yönetim Planı Revizyonu'nun kabul edilmeden önce, Dünya Miras Merkezi'ne sunulması istenmektedir. Bu karardan 2018 yılında tamamlanan revizyonun Merkez'e iletilmediği anlaşılmaktadır. Bu yılki kararda büyük projelerin İstanbul'un Tarihi Alanlarının Üstün Evrensel Değeri üzerinde yaratacağı etkilerin değerlendirilmesi istenmektedir. Kararda "geri dönüşlemez kararlar alınmadan önce" vurgusu çok güçlüdür.

2023, 2024 ve 2025 kararları hem içerik itibarıyla hem de kavramsal açıdan benzerlik taşımaktadır. Kararlarda Tarihi Yarımada üzerinde gerçekleştirilen uygulamaların Miras Etki Değerlendirmesinin vaktinde ve Uygulama Rehberi'nin ilgili maddelerine uygun şekilde yapılmadığı, bunun da Üstün Evrensel Değeri zedeleyeceği endişesi ve uyarısı vurgulanmaktadır. Her kararda yer alan bir diğer vurgu da karar ve uygulamaların nihai onaydan ve uygulamaya geçmeden önce Dünya Miras Merkezi'ne gönderilmesidir. Bu kararlarda Kazlıçeşme Yat Limanı, Yenikapı Kruvaziyer Limanı projeleri için ICOMOS teknik tavsiyelerinin uygulanması ve Yönetim Planı tamamlan-

nıncaya kadar kruvaziyer limanı inşaatının durdurulması ve alternatif yerlerin değerlendirilmesi istenmektedir.

2025 kararında öne çıkan ve önceki kararlarından farklılaşan konunun alanın yönetimine ilişkin olduğu görülmektedir. Yönetişim sisteminin sistematik olarak takip edilmemesinin yarattığı sorunlara dikkat çekilerek Dünya Miras Alanı'nın korunmasına ilişkin kapsamlı ve diğer kanunlardan üstün ulusal bir mevzuat çıkarılması istenmektedir. Ayrıca, Uygulama Rehberi'ne uyulması, alanın tutarlı ve katılımcı biçimde yönetilmesi tavsiye edilmektedir. Bu yılki kararda da bu dönemin kararlarında olduğu gibi, Tarihi Yarımada'da Alanın Üstün Evrensel Değerine etkisi olabilecek tüm gelişme, yapılaşma, restorasyon ve altyapı projeleri için Uygulama Rehberi'nin ilgili maddelerine uygun Miras Etki Değerlendirmelerinin hazırlanması istenmekte ve yanı sıra kapsamlı bir yol haritası talep edilmektedir.

Bu dönemin genel karakteristiği İstanbul için alınan tüm Komite kararlarında özellikle son üç kararda Dünya Mirası'nı koruma sorumluluğunun taraf devlette olduğu vurgusunun artmasıdır. Bu vurgu korumada toplumların sorumluluğunu yükseltmek, farkındalıkların ve kapasitelerin geliştirilmesiyle ilgilidir. Bu ise Dünya Mirası Merkezi'nin gerek 5C kriterlerini uygulamaya geçirme yaklaşımından ve gerekse Dünya Mirası sisteminde izleme ve geri bildirim uygulamalarının yerleştirilmeye çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer önemli vurgu ise alandaki restorasyon, yeni proje ve altyapı yatırımlarında Miras Etki Değerlendirmesinin zamanında ve kurallara uygun olarak yapılması ısrarla taraf devlete hatırlatılmaktadır. Hem bu süreçte hem de Alan Yönetim Planı kararlarında üstün evrensel değere uygunluk vurgusu ise son dönem kararlarında çok güçlüdür.

İstanbul'un Dünya Mirası olarak izlenmesi sürecinin 2013–2025 döneminde önceki döneme kıyasla toplum nezdinde çok daha sakin geçtiği söylenebilir. Bunda 2012 yılından sonraki kararlarda Tehlike Altındaki Miras Listesi'ne alınma konusunun ortadan kalkmış olmasının etkisi olmakla birlikte, 2013 Gezi Hareketi ve takip eden yıllar içinde sivil toplum hareketlerinin bastırılmasının yanı sıra İstanbul'un koruma ve planlama sorunlarının metropolün bütününe yayılarak çeşitlenmesinin de rolü yüksektir. Dolayısıyla bu dönemin İstanbul Tarihi Alanları Dünya Mirası izleme süreci, ağırlıklı olarak sadece Dünya Mirası Merkezi ve kamu yönetiminin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu dönem bir önceki dönemde gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin koruma aleyhine daha da arttığı düzenlemelerle geçmiş, bu düzenlemelerin sonuçları mekânda yer aldıkça İstanbul'un korunması önündeki riskler daha da belirginleşmiştir. Buna karşın, UNESCO'nun 2000'lerin başından itibaren yerleştirmeye çalıştığı ve 5C kriterleri ile çerçevesini çizdiği üzere, bir Dünya Mirası'nın korunmasında tüm sorumluluk taraf devlet üzerindedir ve bu yaklaşım Dünya Mirası programı ve sistemi tarafından her yıl biraz daha öne çıkarılmakta ve güçlendirilmektedir.

Değerlendirme ve Gelecek için Notlar

UNESCO Dünya Mirası programı ve sisteminin 50 yılı aşan uygulamaları, Giriş bölümünde de belirtildiği üzere, farklı bakış açılarıyla değerlendirilmektedir. Ringbeck (2022) Dünya Mirası Sözleşmesi'ni UNESCO'nun en başarılı programlarından biri olarak tanımlamakta ve UNESCO bünyesindeki başka hiçbir Sözleşme'nin bu kadar yüksek bir onay oranına ve bu kadar yüksek bir farkındalık düzeyine sahip olmadığını belirtmekte; Dünya Mirası programının, yalnızca sayısal olarak değil, kavramsal ve politik olarak da büyük bir başarı olduğu iddiasında bulunmaktadır. Buna karşın Albert ve diğerlerine (2022) göre, Birleşmiş Milletler (BM) sistemi, Dünya Mirası programı dahil olmak üzere ulusal kültür politikaları için evrensel kılavuzlar sağlayan, küresel standartlar geliştiren en önemli kurumsal alandır. Bugün, bu uluslararası iş birliği biçimi, yeniden canlanan ulusal tek taraflılık duygusu ve giderek daha düşmanca jeopolitik güç oyunları tarafından zorlanmaktadır. Sonuç olarak, UNESCO gibi BM örgütlerinin çatışmaları yönetme ve miras konularında uzlaşmayı teşvik etme becerisinin uzun vadede önemli ölçüde zayıflayacağı saptamasında bulunmaktadır. Albert (2017) ise daha erken tarihli bir değerlendirmesinde Bernd von Droste'ye²² atıfla daha farklı iki konuya işaret etmektedir: 2000'lerin ikinci yarısından itibaren Dünya Mirası programı ve sisteminin aşırı iş yüküne yol açan ve Komite'nin verimli ve etkili işleyişini zorlayan aday gösterme patlamasıyla karakterize olduğunu belirtmektedir. Bu süreçte giderek daha az uzmanın ve buna karşın daha fazla uluslararası diplomatın görev yapmasının Komite kararlarını güçlü bir şekilde etkilediğini belirterek, Sözleşme'nin ruhuna aykırı kararların giderek daha fazla alınmasını şaşkıncı bulmamaktadır. Albert'in dikkat çektiği ikinci konu ise sürdürülebilirlik ve kalkınma süreçlerinde "kapasite geliştirme" veya "güçlendirme" kavramlarına ihtiyaç duyulduğu, ancak kullanılan süreçlerin başarılı olamadığı şeklindedir. Bunun nedenini ise yerel halkın çevreyi koruma ile yatırımcıların kâr beklentisi arasındaki büyük farklılıklar şeklinde örnekleyerek, alan üzerinde gerçek faydalardan kopuk talepler yaşandığını açıklamaktadır. Her görüş, gerçekleri belirtmekte ve UNESCO Dünya Mirası sisteminin küresel ölçekte işinin çok önemli, fakat bir o kadar da zor olduğuna işaret etmektedir. Bu açıdan programda önümüzdeki dönem yeni ilke kararlarının geliştirilmesi ve/veya yöntemlerin uygulamaya geçirilmesi beklenebilir. 5C kriterlerinin son yıllarda daha sık hatırlatılması ve taraf devletlerin koruma sorumluluğunu gerçek anlamda üstlenmesinin beklenmesi şeklinde tezahür eden kararlar bu beklentiye güçlendiren ipuçlarıdır. Bu bağlamda hatırlatılan bir diğer belgenin de 1972 yılında UNESCO Genel Kurulu tarafından Dünya Miras Sözleşmesi ile birlikte onaylanan fakat etkin olarak kullanılmayan Ulusal

Düzeyde Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına İlişkin Tavsiye²³ kararı olduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

İstanbul'un Tarihi Alanları hakkında alınan son dönem kararlarında da bu yaklaşımın ipuçlarını bulmak mümkündür. Taraf devlete Miras Alanı'nın iyi yönetilebilmesi için izleme ve değerlendirmeyi de içeren yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğu hatırlatılmaktadır. Alanın yönetiminde katılımcı yönetim modellerinin uygulanması ve toplumun farkındalığının artırılması için gerekli altyapıların oluşturulması yine taraf devletten yerine getirmesi beklenen uygulamalardır. Bu çalışmada üçüncü dönemin genel karakteristiği olarak tanımlandığı üzere; alanın Dünya Mirası programının ilkelerine uygun olarak korunabilmesi için Yönetim Planı kararlarının uygulanması sürecinde ve alanda gerçekleştirilecek yeni uygulamalarda İstanbul'un Tarihi Alanları hakkında 1985 yılında tanımlanmış olan ve 2011 yılında gözden geçirilerek özgünlük ve bütünlük nitelikleri ile bütünleştirilmiş olan üstün evrensel değerlerin zedelenmemesi esas olmalıdır. Bu süreci gerçekleştirmek üzere Nara Belgesi, Burra Tüzüğü, Tarihi Kentsel Peyzaj tavsiye kararları başta olmak üzere Dünya Mirası sisteminin belgeleri yol göstericidir. Bu kapsamda ICOMOS tarafından gözden geçirilerek 2022 yılında yeniden düzenlenen Kültürel Miras Etki Değerlendirme Rehberi'nin de temel yol gösterici belge olarak kullanılması gerekmektedir.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): Artificial intelligence was used to equalize the word counts of the abstracts in the article.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Makaledeki özetlerin kelime sayılarını eşitlemek için yapay zeka kullanıldı.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden

²² 1992 yılında kurulan Dünya Mirası Merkezi'nin ilk direktörüdür.

²³ bkz. *Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage*, <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-protection-national-level-cultural-and-natural-heritage>

Kaynaklar

- Albert, M. T. (2017). *40 years World Heritage Convention: On the popularization of a protection concept of cultural and natural assets*. Internationale Akademie Berlin. <https://heritagestudies.eu/wp-content/uploads/2017/08/40-Years-World-Heritage-Convention.pdf>
- Albert, M. T., Bernecker, R., Cave, C., Prodan, A. C. ve Ripp, M. (2022). Introduction into the overall message of the book: Destruction of heritage is destroying identity – Shared responsibility is therefore our common task for the future. M. T. Albert, R. Bernecker, C. Cave, A. C. Prodan ve M. Ripp (Ed.), *50 years World Heritage Convention: Shared responsibility – Conflict & reconciliation* içinde (ss. 3–20). Springer.
- Albert, M. T. ve Ringbeck, B. (2015). *40 years World Heritage Convention: Popularizing the protection of cultural and natural heritage*. Springer.
- Bernecker, R. ve Franceschini, N. (2022). UNESCO's World Heritage Convention and global governance. M. T. Albert, R. Bernecker, C. Cave, A. C. Prodan ve M. Ripp (Ed.), *50 years World Heritage Convention: Shared responsibility – Conflict & reconciliation* içinde (ss. 31–42). Springer.
- Buckley, K. (2023). World Heritage: Defining and protecting important views. C. Cameron (Ed.), *Evolving heritage conservation practice in the 21st century* içinde (ss. 51–71). Springer.
- Cameron, C. (2005). *Evolution of the application of "outstanding universal value" for cultural and natural heritage*. Paper presented at the Special Expert Meeting of the World Heritage Convention: The Concept of Outstanding Universal Value, Kazan, Russian Federation. UNESCO World Heritage Centre. <https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-inf09Be.pdf>
- Cameron, C. ve Rössler, M. (2013). Assessment of the World Heritage system: 1972-2000. M. Rössler ve M. T. Albert (Ed.), *Many voices, one vision: The early years of the World Heritage Convention* içinde. Routledge.
- Dinçer, İ. (2025). "İstanbul'un tarihi alanları'nın 40 yılını UNESCO Dünya Miras Komitesi kararları üzerinden irdelemek: 1985-2025. *Mimarlık Dergisi*, 446, 44-51.
- Ringbeck, B. (2022). 50 years World Heritage Convention: Founding idea(s) and implementation – Reflections on important developments over time. M. T. Albert, R. Bernecker, C. Cave, A. C. Prodan ve M. Ripp (Ed.), *50 years World Heritage Convention: Shared responsibility – Conflict & reconciliation* içinde (ss. 21–28). Springer.

Ek 1. İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (1985–2003)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
1986 10COM XI.33	--	--	--	--	--	--	Ahşap-taş koruma alanında eğitim faaliyetleri yapılması, Ahşap koruma laboratuvarı kurulması, İstanbul'un korunması için fonlar
1987 11COM X25	--	--	--	--	--	--	Teknik iş birliği İstanbul'da ekipman için kullanılmak üzere fon
1992 16COM XIA-B	--	--	--	--	--	--	İstanbul'un Tarihi Alanları için fon, Ayasofya mozaik restorasyonu için malzeme ve ekipman temini
1993 17COM X-SOC	--	--	--	--	--	UNESCO heyetinin Ayasofya'nın korunma durumunu değerlendirmesi	İstanbul'un uluslararası koruma kampanyasına dahil edilmesi
1994 18COM XII3 ve 18COM IX	--	Ayasofya'da ve Surlarda yapılan restorasyonlarda hatalı uygulamaların durdurulması	--	--	--	--	İstanbul'un Tarihi Alanları için fon, Ayasofya için aktarılan fonların ilgili-lerce kullanılmasının sağlanması
1997 21COM VIII-55	--	"İstanbul'un Tarihi Alanları"nın özelliklerle Zeyrek'in koruma durumu hakkında duyulan endişe	--	--	--	Taraf Devlet'ten, Dünya Mirası değerini korumak için yapılan koruma çalışmaları hakkında rapor istenmesi	--
1998 22COM XII ve 22COM XII	--	--	--	--	--	--	Ayasofya için ayrılan fonun onaylanması

Ek I (devamı). İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (1985-2003)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
1999 23COM XV6.3 ve 23COM XB.46	İptal edilen 1990 Tarihi Yarımada planı ve Tarihi Yarımada büt-ünün 1995 yılında sit alanı ilan edilmesi ve yeni koruma planının hâlâ hazırlanmamış olmasının kaçak yapılaşmaya neden olacağından duyulan endişe	Zeyrek ve Sur- lar için yardımcı olmak üzere uzman misyon heyetinin oluşturulması	--	--	--	1999 Marmara Depremi için hasar tespiti raporlarının hazırlanması talebi, Ayasofya için uluslararası bilim komitesinin toplanması tavsiyesi	İstanbul Tarihi Yarımada sit alanı içindeki sivil bina ve anıtların bel- gelenmesinin tamamlanması için fon aktarımı, Ahşap yapıların restorasyonu ve onarımı konusunda eğitim programı
2000 22 COM XII ve 2000-2001 Misyon Raporları	Misyon Raporu: Koruma Planının hazırlanması sürecinin değerlendirilmesi	--	--	Misyon Raporu: Mar- maray inşaatının yaratacağı riskler	--	--	Ayasofya mozaik restorasyonları için teknik iş birliği ve kaynak
2003 27COM 7B.79	Tarihi Yarımada koruma planının daha fazla gecik-meden tamamlanıp yürürlüğe konulması	Zeyrek'teki ahşap yapıların çökmesini önlemek amacıyla gerekli teknik ve mali kaynakların acilen sağlanması	--	Tarihi Yarımada'daki metro inşaatının ve Marmaray istasyon binasının arkeolojik ta- bakalar üzerinde yaratacağı olum- suz etkiler	Tehlike Altındaki Miras Listesi'ne kaydedilmesinin 2004 yılında yapılacak Komite toplantısında karara bağlanması	İlerleme Raporu istenmesi	Uluslararası destek arayışında Dünya Mirası Merkezi ve ICOMOS'un taraf devlete destek olmaları

Ek 2. İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (2004-2012)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
2004 28COM 15B.97	Alan Yönetimi kurulması, Yönetim Planı hazırlanması, Koruma planının onaylanmasının beklenmesi	Sivil ahşap mimarinin korunması ve Kara Surları restorasyonunda özgünlüğün zedelenmemesi uyarısı	--	Marmaray projesi için önleyici arkeoloji çalışmaları yapılması	Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi durumunun 2006 yılında tekrar değerlendirilmesi	İlerleme Raporu istenmesi	Tescilli yapıların korunmasına yönelik devlet subvansiyonlarının oluşturulması
2005 29COM 7B.70	Koruma planının onaylanması, Deprem Master Planının başlatılması ve İstanbul Müze Şehir projesi, Kurumlararası iş birliğinin olumlu bulunması	Fener-Balat Rehabilitasyon Projesi'nin olumlu bulunması, Kara Surları restorasyonunda özgünlüğün zedelenmemesi	--	--	Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi durumunun 2006 yılında tekrar değerlendirilmesi	İlerleme Raporu istenmesi	Fonlar için gerekli düzenlemelerin tamamlanması
2006 30COM 7B.66	Alan yönetiminde koordinasyon eksikliği, Dünya Mirası Yönetim Planı'nın hazırlanması	Zeyrek ve Süleymaniye Ahşap evlerinin bozulmasından ve kayıbdan duyulan kaygı	Süleymaniye Yenileme Projesi'nin Koruma Uygulama Planı'na dönüştürülmesi	Marmaray ve diğer projelerden kaynaklı tehditler	Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi durumunun 2007 yılında tekrar değerlendirilmesi	Mega projelerin, altyapı projelerinin etki değerlendirmesi çalışmalarının yapılması isteniyor	Avrupa Kültür Başkenti 2010 girişiminin takdir edilmesi
2007 31COM 7B.89	Alan Yönetiminin kurulması olumlu bulunması, Dünya Mirası Yönetim Planı'nı tamamlanmasının beklenmesi	Zeyrek'in ve ahşap dokunun korunması için tedbir alınması ile raporlanmasının beklenmesi	--	--	--	Mega projelerin etki değerlendirmesinin raporlanması ve reaktif izleme misyonunun davet edilmesi	--
2008 32COM 7B.102	Yönetim Planı'nın tamamlanması ve daha önceki Komite kararları ve Reaktif Misyon tarafından öngörülen koruma durumuna ulaşılmasının beklenmesi	--	Yenileme projeleri için etki değerlendirme raporu hazırlanması	--	Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi durumunun 2009 yılında tekrar değerlendirilmesi	Ulaşım projelerinin etki değerlendirme raporlarının hazırlanmasının istenmesi, Üstün Üstün Evrensel Değer Beyanı taslağının hazırlanması takdir edilmesi	--

Ek 2 (devamı). İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (2004–2012)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirilme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
2009 33COM 7B.123	Alan yönetiminin iyi işlemesi için tedbir alınması, Yönetim Planı'nın en kısa sürede hazırlanması	Ahşap yapılar için büt- üncül bir koruma veya iyileştirme stratejisi/ programı geliştirilmesi	Yenileme projelerinin koruma ilkeleri ve planlarına uygun hâle getirilmesi	Haliç Metro Köprüsü'nün ve Avrasya Tüneli'nin yaratacağı etki konusunda duyulan endişe	Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi durumunun 2010 yılında tekrar değerlendirilmesi	Ulaşım projelerinin etki değerlendirmesi raporlarının hazırlandıktan sonra uygulamaya geçilmesi	Paydaşlar ve yaşayanların miras farkındalığının artırılması
2010 34COM 7B.102	Yönetim Planı'nın tamamlanması	Ahşap yapıların ve Kara Surları'nın korunması ve rehabilitasyonu için bir program hazırlanması, Arkeolojik alanların tah- rip olmaması için tedbir alınması	Yenileme projelerinin koruma ilkeleri ve planlarına uygun hâle getirilmesi	Büyük ulaşım yatırımlarıyla alan- daki araç trafiğinin artırılmış olmasından duyulan endişe	Öneriler konusunda kayda değer ilerleme sağlanamaması hâlinde, 2011 yılında Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmesinin değerlendirilmesi	Büyük ölçekli projel- erin, ulaşım projelerinin etki değerlendirme raporlarının hazırlanmadan uygulama yapılmasının yarattığı endişe	Paydaşlar ve yaşayanların farkındalık artırma faaliyetlerinin Yönetim Planı çerçevesinde kurumsallaştırılması
2011 35COM 7B.122	Yönetim Planı'nın özet olarak teslim edilmesinden dolayı eleştirilmesi	--	--	Haliç Metro Köprüsü'nde yapılan düzeltilmelerin büt- üncül bir değişim get- irmemesi ve Varlığın Üstün Evrensel Değerini olumsuz etkilemesi	Komite'nin tavsiyel- erine uygun ilerleme kaydedilmemiş olmasından duyulan üzüntü	Sadece İlerleme Raporu istenmesi	Devlet tarafından bağımsız uzman- lardan oluşan bir Danışma Komitesi kurmasının tavsiye edilmesi
2012 36COM 7B.89	Yönetim Planı'ndaki revizyonların ve koruma planlarının, etkin bir yönetim sisteminin, trafik ve turizm için gelişim stratejilerin olumlu bulunması	Yenileme ve ko- ruma projelerine ilişkin sağlanan ayrıntılı bilgilerin yerinde değerlendirilmesi	--	Haliç Metro Köprüsü'nde yapılan düzeltilmelerin büt- üncül bir değişim get- irmemesi ve Varlığın Üstün Evrensel Değerini olumsuz etkilemesi	--	Koruma durumunu incelemek üzere acil Dünya Miras Merkezi / ICOMOS reaktif izleme misyonunun davet edilmesi	—

Ek 3. İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (2013–2025)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
2013 37COM 7B.102	Yönetim Planı'nın yıllık olarak gözden geçirilmesinin beklenmesi	Ahşap yapıların kritik bir noktaya ulaşması nedeniyle tedbir alınması	Yenikapı Dolgu Alanı projesinin Miras Etki Değerlendirmesi yapılmadan başlatıldığının eleştirilmesi, Yenileme projelerinin gözden geçirilmesi, Bozulma ve kaybı yavaşlatacak çalışmaların yapılması	Haliç Metro Köprüsü'nde yapılan düzeltmelerin Üstün Evrensel Değeri olumsuz etkilemesi, Avrasya Tüneli'nin denizle bağlantıyı kesmesi	--	Sadece İlerleme Raporu istenmesi	Özel mülk sahiplerinin onarım yapabilmesi için hibe olanaklarının sağlanması
2015 39COM 7B.79	Yönetim Planı'nın 2015 yılında gözden geçirilmesinin beklenmesi	Ahşap yapılar için uzun vadeli bütüncül bir koruma stratejisinin geliştirilmesi, Kıyılar ve Kara Surları çevresindeki açık alanlar için acilen bütüncül bir plan hazırlanması	Yenikapı Dolgu Alanı projesinin Miras Etki Değerlendirmesi yapılmadan başlatıldığının eleştirilmesi	Avrasya Tüneli için Miras Etki Değerlendirmesinin projenin ileri aşamasında yapılmasının eleştirilmesi	--	Dünya Miras Merkezi ve ICO-MOS reaktif izleme misyonunun davet edilmesi, Büyük projelerin ve ulaşım yatırımlarının Etki Değerlendirmeleri yapılmadan, başlatılması ve bitirilmesinin eleştirilmesi	--
2017 41COM 7B.48	Yönetim Planı'nın revizyonunda Üstün Evrensel Değer tanımı ile plan ilişkisinin detaylandırılması, güçlendirilmesi uyarısı	Ahşap yapılarının bozulmaya devam ettiği ve yenileme projeleri kapsamında yıkıldığı eleştirisi, Yenileme projelerinin hem fiziki hem de sosyal yapıyı zedelemesi	Planetarium ve İstanbul Kent Müzesi ile Çanakkale 1915 Müzesi projelerinin Miras Etki Değerlendirme raporlarının yapılması	Avrasya Tüneli yaklaşım yolunun ve Yenikapı Dolgu Alanı'nın Miras Etki Değerlendirmeleri yapılmadan başlanması ve tamamlanmasının eleştirilmesi	--	Kara Surları, Ayasofya Medresesi, Bukoleon Sarayı, Zeyrek, Kariye gibi büyük restorasyon projelerinin Danışman Kuruluşlarca incelenmek üzere Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması	--
2018 42COM 7B.32	Yönetim Planı'nın Üstün Evrensel Değerini aktaran niteliklerin Yönetim Planı'nda öncelikli olarak tanımlanması ve güncellenmesi	Ahşap ve taş yapıları belgelemeye yönelik başlatılan projenin uygulanmasına ilişkin ayrıntıların hazırlanması	Tüm proje türlerini kapsayacak şekilde, yeni müdahalelerin Üstün Evrensel Değer üzerindeki etkilerinin belirlenmesi	Büyük altyapı projelerine ilişkin bir ilerleme raporu ve stratejileri içeren bir yol haritası hazırlanarak Üstün Evrensel Değere etkisinin belirlenmesi	--	Kariye Müzesi ve Zeyrek Camisi projelerini gözden geçirmek üzere bir ICCROM ve ICOMOS Danışmanlık misyonu davet edilmesi	--

Ek 3 (devamı). İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (2013–2025)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
2021 44COM 7B.88	Yönetim Planı'nın, resmen kabul edilmeden önce, Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması	Ayasofya ve Kariye Müzesi'nin statü değişikliğinin Üstün Evrensel Değer üzerindeki etkilerini değerlendiren UNESCO Danışman önerilerinin eksiksiz uygulaması, Ahşap evlerin bakım ve onarımını kapsayan acil Eylem Planı'nın uzun vadeli strateji ile ilişkilendirilmesi	Tüm proje türlerini kapsayacak şekilde, yeni müdahalelerin Üstün Evrensel Değer üzerindeki etkilerinin belirlenmesi	Büyük altyapı projelerine ilişkin bir ilerleme raporu ve stratejileri içeren bir yol haritası hazırlanarak Üstün Evrensel Değere etkisinin belirlenmesi	--	Üstün Evrensel Değer üzerindeki etki raporlarının geri dönülmeyen kararlar alınmadan önce Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması	--
2023 45COM 7B.87	Yönetim Planı'nın 2018'de resmî olarak kabul edilmesi, ancak Üstün Evrensel Değerin tanımlanmaması, planın onay öncesinde Dünya Mirası Merkezi'ne iletilmesi	Ayasofya'da meydana gelen bozulmadan duyulan endişe, misyon tavsiyelerinin dikkate alınması, Kariye'deki restorasyon çalışmaları hakkında bilgi verilmesi, Ahşap yapıların uzun vadeli koruma stratejisi hakkında bilgi sağlanması	Alanda çok sayıda altyapı, inar, yenileme, onarım projelerinin Dünya Mirası Merkezi'ne zamanında sunulmadığı, Miras Etki Değerlendirmelerinin hazırlanmadığı	Kazıklaşma Marina projesinin Dünya Mirası Etki Değerlendirmesinin hazırlanmasını ve Projenin revize edilmesi, Yenikapı Kruvaziyer Limanı için Miras Etki Değerlendirmesinin yapılması ve geri dönülmeyen kararlar alınmadan önce Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması	--	Dünya Mirası Değerini etkileyebilecek tüm projeler için kısa ve uzun vadeli stratejileri içeren kapsamlı bir yol haritası geliştirilmesi, Ayasofya ve Kariye üzerinde yürütülen ve yürütülmesi planlanan değişikliklerin Üstün Evrensel Değer üzerindeki mevcut ve potansiyel etkilerinin ve uygulama durumlarının Dünya Mirası Merkezi'ne bildirilmesi, Dünya Mirası Merkezi ve ICOMOS Reaktif İzleme misyonunun en kısa sürede davet edilmesi	

Ek 3 (devamı). İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (2013–2025)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
2024 46COM 7B.91	Yönetim Planı'nın güncellenmesinde, Varlığın Üstün Evrensel Değerini yansıtan niteliklerin plan kapsamında yer alması, ahşap yapılar için hazırlanması istenen koruma stratejik planının Yönetim Planı içinde yer alması, Yönetim Planı'nın kabul edilmeden önce Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması	Ayasofya'da uygulanan projeler için Miras Etki Değerlendirmesinin yapılmasından ve Dünya Mirası Merkezi'ne bildirilmemesinden üzüntü duyulması, Ayasofya Ziyaretçi Yönetim Planı'nın hazırlanması, UNESCO misyonlarının tavsiyelerinin tam olarak uygulanması, Ayasofya ve Kariye için Ana Planların hazırlanması	Kapalıçarşı, Kara Surları, Yedikule Gazhane ve Millet Bahçesi'ndeki mevcut projeleri, Zeytinburnu Basketbol Gelişim Merkezi projesi için hazırlanan Miras Etki Değerlendirmesi raporlarının; Sultanahmet Arkeopark, Yenikapı, Saraçhane ve Theodosius Limanı'nda planlanan kazılarla ilgili bilgilerin; ayrıca tüm restorasyon projeleri için Miras Etki Değerlendirmesi yapılarak Dünya Mirası Merkezi'ne iletilmesi	Yenikapı Kruvaziyer Limanı için hazırlanan; ayrıca diğer büyük ölçekli altyapı projeleri için Miras Etki Değerlendirmesi yapılması ve geri dönülemez kararlar alınmadan önce Dünya Mirası Merkezi tarafından incelenmesi	--	Komite'nin tekrar eden taleplerine rağmen, tamamlanmış büyük altyapı, restorasyon ve yenileme proje belgelerinin ve Miras Etki Değerlendirmelerinin zamanında ve 118bis ile 172 paragraflarına uygun olarak sunulmadığı için duyulan üzüntü, Üstün Evrensel Değeri etkileyebilecek tüm projelerin Dünya Mirası Etki Değerlendirme Rehberi ve Uygulama Rehberi 118bis'e uygun olarak değerlendirilmesi	--
2025 47COM 7B.131	Yönetişim sisteminin sistematik olarak takip edilmemesi, Dünya Miras alanının korunmasına ilişkin kapsamlı ve diğer kanunlardan üstün ulusal bir mevzuat çıkarılması, Uygulama Rehberi'ne uyulması,	Ahşap yapıların korunmasına yönelik stratejik plan hazırlanması, Süleymaniye projesi, koruma planı, kentsel tasarım rehberinin Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması, Kariye'deki yeni inşaat faaliyetlerine dair teknik bilgilerin sağlanması, ziyaretçi planı ve ana	Yedikule Hisarı, Abdi İpekçi Basketbol Gelişim Merkezi için ICOMOS tavsiyelerine uyulması, Yedikule Gazhanesi, Zeytinburnu çok amaçlı kompleks ile Büyük Saray Mozak Müzesi'nin yeniden inşasına ilişkin Kültürel Miras Etki Değerlendirmelerinin sunulması	Kazlıçeşme Yat Limanı, Yenikapı Kruvaziyer Limanı için ICOMOS teknik tavsiyelerinin uygulanması, Yönetim planı tamamlanmaya kadar kruvaziyer limanı inşaatının durdurulması ve alternatif yerlerin değerlendirilmesi	--	Tarihi Yarımada'da gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmekte olan çok sayıda geliştirme, yapılaşma, restorasyon ve altyapı projesinin Miras Etki Değerlendirmelerinin hazırlanması ve proje belgelerinin zamanında sunulmamasından duyulan üzüntü; Alanın Üstün Evrensel Değerine etkisi olabilecek tüm projeler için Uygulama Rehberi'nin ilgili maddelerine uygun hareket etmeye davet;	Mülk sahipleri ve yatırımcılara teknik ve mali destek programlarının geliştirilmesi

Ek 3 (devamı). İstanbul'un Tarihi Alanları - Dünya Mirası Komitesi Kararları (2013–2025)

Yıl - karar no	Koruma planı, yönetim planı ve alan yönetimi	Koruma ve restorasyon uygulamaları	Mega projeler ve yenileme projeleri	Büyük ulaşım ve altyapı yatırımları	Tehlike altındaki Miras Listesi'ne alınma konusu	İzleme raporu - miras etki değerlendirme raporu - üstün evrensel değer beyanı	Kapasite geliştirme ve finansal destek konuları
2025 47COM 7B.131	Alanın tutarlı ve katılımcı biçimde yönetilmesi, Üstün Evrensel Değerin niteliklerinin Plan'a yansıtılması, Plan'ın nihai hâle gelmeden önce Dünya Mirası Merkezi'ne sunulması	plan hazırlanması, Ayasofya Ziyaretçi Yönetim Planı'nın misyon tavsiyelerine uygun hâle getirilmesi, ana plan hazırlanması				Alanın Üstün Evrensel Değeri üzerinde etkisi olabilecek tüm projeleri kapsayan kısa ve uzun vadeli stratejiler içeren kapsamlı bir yol haritası hazırlanması; 2026 yılında Dünya Mirası Merkezi ve ICOMOS reaktif izleme misyonunun davet edilmesi	

GÖRÜŞ / OPINION

Geleceğin Kurgulanması ve Modern Öznenin Sahnesi: *Chronotopia* ile *Flânerie* Arasında Toplumsal Yaşamın Maddi Üretimi*Constructing the Future and the Stage of the Modern Subject: The Material Production of Social Life Between Chronotopia and Flânerie*

id Murad Babadağ

Bahçeşehir Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Endüstriyel Tasarım Bölümü, İstanbul

Giriş

Bir gelecek tasavvuru ve/veya bu tasavvur için tesis edilmesi gereken ilkeler kurgulayabilmek bir ihtiyaç hâline geldiğinde, anlaşılır ki mevcut paradigma iş görmemektedir ve hâlâ aynı paradigmanın içinden bir gelecek tasavvuru mümkün değildir; çünkü o paradigma, hüküm sürdüğü zaman diliminde doğru işlese zaten bir gelecek tasavvuru için yeni ilkeler tesis etmeye/kurgulamaya gerek kalmayacaktır. Bu ihtiyaç zuhur ettiği andan itibaren mevcut paradigmanın iş görmediği ortaya çıkar ve artık kendi haddine ulaştığı için başka bir bakış açısına ve düşünme metodolojisine ihtiyaç duyulur.

Bu bağlamda herhangi bir gelecek öngörüsü/tasarımı veya bunu mümkün kılacak ilkelerin tesis edilebilmesi ancak bir canlı türü olarak sahip olunan iki zihinsel yeti itibarıyla; hafızanın ve hayal gücünün geçmiş ve gelecek zaman kiplerinin birer temsili olduğunun hatırlanması ile mümkündür. Hafızada tutulan kavramın/bilginin hayal gücü sayesinde geleceğe yönlendirilebilmesi şimdiki zaman içinde gerçekleşirken, bu üç zaman kipinin aynı an'a toplanması olan "sonsuz şimdi" denilebilecek geniş zaman dilimi içinde ve fiil esnasında, mevcut bilimsel paradigmanın limitlerinin/kısıtlarının fark edilmesi çok önemlidir.

Bir gelecek öngörüsü veya kehaneti için insanın bir "sınır yaşam formu" olarak kendini diğer canlı türlerinden ve doğadan

koparmış olması ve buna rağmen bireyin arzu, istek ve ihtiyaçları ile toplumsal yaşamın devamlılığını mümkün kılabilmek için ortaya çıkmış olan yasa yapabilme becerisi ve bunu mümkün kılan, kendini kuyruksuz maymun ailesinin diğer üyelerinden ayıran serebral taşıma arasına sıkışmışlığı anlaşılmadan, gelecekte bu sıkışmanın nasıl çözülebileceği öngörülebilir olmayacaktır. Franz de Waal'ın de ifade ettiği üzere; "maymunu ormandan çıkartabilmek ama ormanı maymundan çıkartamamak" ikilemi (de Waal, 2005), hem dünün hem bugünün hem de yarının sorunu olarak önümüzde duracaktır.

Logos esasında sahip olduğu zekâyı dışarıya çıkarabildiği (Al/ yapay zekâ tam olarak budur) ve onu bir araç/alet olarak kullanabildiği vehmi ve bütün dünyayı deterministik bir algoritma üzerinden tasvir etmesi geçmişin bakiyesi olan Bacon'cu "bilgi, güçtür" mottosunun (Bacon, 1620/2015) en somut biçimi olarak mevcut paradigmanın altyapısında dururken, bütün gelecek tasavvurlarını bu deterministik yapıya yükleme hatası, gelecek kurgusunun da arızalı olmasına yol açacaktır. Bu sebepten dolayı herhangi bir gelecek kurgusu için mevcut düşünsel yapının/sistemin arızalarını tespit edebilmek öncelikli görev olmak zorundadır. Aksi hâlde, mevcut paradigmanın aşamadığı sorunlar sadece güncellenmiş olacaktır.

Bu metnin amacı mevcut "deterministik topos"tan, Platoncu "mimetik topos"a göç ederek, değişimde aynı kalanın (idea),

Geliş tarihi: 07.12.2025 Kabul tarihi: 13.12.2025
Online yayımlanma tarihi: 29.01.2026
İletişim: Murad Babadağ
e-posta: muradbabadag@gmail.com

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

geleceğe de bir projeksiyon olabileceğine dair kanaatlerin özetlenmesidir. Bu projeksiyon için detaylı bir felsefi açıklama bu özetle yer alamayacağı için ancak gerekli terminoloji, gerektiği miktarda açıklanacaktır.

Metnin başlığı itibarıyla “*Chronotopia*”, kelime olarak *chronos* (zaman) ve *topos* (yer/mekân) bileşimidir. Platon’da bu iki alan hiçbir zaman birbirinden bütünüyle kopmaz: *topos* (Timaios’ta) “maddi dünyanın taşıyıcısı” olan *khōra*’dır (Platon, 2020, 48e–53b); yani ideaların zaman içinde gerçekleştiği, görünür biçim kazandığı “mekânsal aracı”dır. *Chronos* ise “ebedi olanın hareket içindeki görüntüsü”dür (Platon, 2020, 37d); yani zaman, ideaların mükemmel düzeninin duysal dünyadaki yansımasıdır. Dolayısıyla “*Chronotopia*”yı Platoncu bağlamda, zaman ve mekânın idea düzenine göre birlikte biçimlenmesi, başka bir deyişle, maddi dünyanın idealarla kurduğu dinamik uyumun alanı olarak düşünülebilir.

“*Chronotopia*” ve “Geleceğin Kurulabilirliği” sorunu aslında *mimesis* (Platon’un *mimesis* teriminin felsefi açılımı bu makalenin konusu olamayacak kadar derin(de)dir, ancak mevcut kullanımını aşan bir yapıda olduğunu söylemek bir zorunluluktur; özdeşlik ve ayrılığın aynı anda bir aradalığıdır) yoluyla idea düzenini gerçekleştirmeye çalışmaktır. Fakat burada kritik olan nokta şudur; idea değişmezdir, yani zamana tabi değildir. Buna karşın maddi dünya ise sürekli oluş hâlinindedir. Bu ikilikte “gelecek” ancak “*chronotopic*” bir denge içinde düşünülebilir: yani zaman (oluş, değişim, dönüşüm) ile mekân (kevn kökü itibarıyla “olmak”lık) bir arada düşünülmelikçe, geleceğin rasyonel olarak tasarımı mümkün değildir. “*Chronotopia*” bu bağlamda, geleceğin ne salt idealarca ne de salt maddi koşullarla belirlenmediği, ikisinin birlikte işlediği bir “oluş sahası”dır.

Platon’un Devlet diyalogunda kent/*polis*, *chronotopic* niteliği dolayısıyla bir “yerleşim alanı” olmanın ötesinde hem insanın yerleşmesi (yer hâline dönmesi – ki bu onun aynı zamanda mekân [olma’nın *topos*’u]) hem de ideaların zamansal düzen içinde ete kemiğe büründüğü bir modeldir. Kent/*Polis*, mekân olarak düzenlenmiştir: yurttaş sınıfları, üretim alanları, eğitim kurumları belirli yer düzenlerine sahiptir. Bununla birlikte, zaman olarak da düzenlenmiştir: eğitim, kuşaklar arası aktarımlar, yönetim devinimi hep “*chronos*”a dayanır. Bu nedenle kent/*polis*, ideaların zamanla işleyen bir mekânsal formu, yani tam anlamıyla bir *chronotopia*’dır.

Geleceğin kurgulanabilmesi, Platon’a göre, bu *chronotopic* yapının ideaya en uygun biçimde sürekli yeniden kurulmasına bağlıdır. Burada “geleceği kurmak”, yeni bir şey yaratmak değil, zamanın bozucu etkilerini yeniden idea düzenine yaklaştırmak demektir. Maddi Üretim ve *Chronotopia* ise Platon için üretim (*poiesis*), varlığın devamlılığı için zorunlu koşulu olarak ideayı maddeye nakşetmektir. Dolayısıyla her üretim eylemi, zaman içinde bir mekânsal biçimin inşasıdır – bu tam da *chronotopic* bir süreçtir.

- Maddi üretim (*tekhné*=yapma becerisi ve bilgisi) → mekânın biçimlenmesi,
- Eğitim ve yasa üretimi (*paideia*, *nomos*) → toplumsal düzenin tesisi.

Bu iki üretim düzeyinin uyumu, Platon’un ideal kentini ve toplumsallığı mümkün kılar.

Modern anlamda “geleceğin kurgulanması” da bu uyumun yeniden yorumlanmasıdır:

zamanın (toplumsal dönüşümün) ve mekânın (kentsel/maddi düzenin) birlikte planlanması parçalanamaz bir yekpareliktir. Bu açıdan “*chronotopia*”, üretimin zamansal ve mekânsal boyutlarının ideaya uygun biçimde örgütlenmesi ilkesi olur.

Geleceğin Kurgulanabilmesi için “*Chronotopic*” İlkeler Platoncu bağlamda şöyle sıralanabilir:

“*Eidetik*” İlke (Öz’ün / Mahiyetin Egemenliği)

“*Eidetic*” ifadesinin kafa karıştırıcılığı, bu terimin en son Husserl tarafından kullanılmış olmasından kaynaklanır. Husserl, “şeylerin özüne” dönebilmek için, o şeylerin ilineklerini paranteze almaya ve öze temas edebilecek bir düşünce tesis edebilmeye “*eidetic science*” der, ancak kendine temel aldığı paradigma kartezyen’dir. Dolayısıyla daha başlangıçta hedefe gidilecek yolu kaybeder, nitekim kendisi de bunu fark eder ve bu çabayı yarım bırakır.

Bu metindeki “*Eidetic*” ifadesi ise doğrudan Platoncu bağlam itibarıyla değişime tabi olmayan mahiyetler olarak ideaları kendine temel alır. Geleceğin kurgusu, salt deneyimsel değil, idea’ya — yani değişmeyen mahiyete dayanmalıdır. Kent planlaması ya da toplumsal üretim, bir idea’nın gerçekleştirme süreci olarak düşünülmelidir.

“*Khorik*” İlke (Aracılık ve Taşıyıcılık)

Zaman ve mekân, ideaların doğrudan değil, *khōra* (kendisinin alogos [logos’un zıddı] doğası bağlamında yaratımın sonsuzluğu düşünülmelidir) aracılığıyla (Derrida, 1995) tezahür ettiği alanlardır. Dolayısıyla gelecek, doğrudan inşa edilemez, ancak uygun bir “yer-zaman düzeni” (*chronotopia*) kurularak olanaklı hâle gelir. Burada hem yer kavramını hem de mekân kavramını betimleyen ana ilkenin “sınır”ın ta kendisi olarak insanın en temel özelliği olduğu unutulmamalıdır. Aksi takdirde sınırın bir mimetik ilke olarak insanın içinden dışına doğru bir ilke çıkartması anlaşılamaz.

“*Paideutik*” İlke (Eğitici Dönüşüm)

Gelecek, ancak yurttaşların zihinlerin (dolayısıyla ruhlarının) dönüşümüyle mümkündür. *Chronotopia*, mekânsal planlamanın ötesinde, toplumsal eğitimin zamanla örgütlendiği bir yapıdır. Bu eğitim doğrudan insanların ruhlarına/*psukhé*’sine nakşedi-

len ve deneyim vasıtasıyla mümkün olan bir Sokratik erdeme dayanan yapıdır, yoksa bugün anlaşıldığı üzere basit bir epistemik ilkeden kaynaklanamaz.

“*Nomotik*” İlke (Yasanın Sürekliliği):

Yasalar, toplumsal zamanı biçimlendirir; dolayısıyla yasa koyucu, bir tür “zaman mimarı”dır. Gelecek, yasanın zamansal ritimlerle toplumsal yaşamı düzenlemesiyle kurulur.

“*Poietik*” İlke (Yaratımın Taklit Edici Niteliği):

Her üretim, idea'nın zamansal bir mimetik izdüşümüdür. Bu üretimin erdemle bağı (değişime tabi olmayan temel değerler itibarıyla) ideaya olan yakınlığıyla ölçülür.

Sonuç: *Chronotopia* Olarak Gelecek

Platoncu düşüncede “gelecek” durağan bir hedef değil, zamanla ideaya yaklaşma çabasıdır. Dolayısıyla “*chronotopia*”; zamanın ve mekânın birlikte şekillendiği, ideaların maddi hayatın üretimi içinde süreyle sınındığı, toplumsal üretimin etik bir düzende yürüdüğü alanın adıdır. Bu anlamda geleceğin kurgulanabilmesi, Platon'un deyimiyle “*methexis*” (ideaya katılma) sürecinin kent ölçeğinde, üretim ve yasalar yoluyla süreklileştirilmesidir.

Chronotopia ve Mevcut Paradigmanın Çıkmazları

Yukarıda yapılan açıklamanın ışığında derin paradigma yarılımını anlayabilmek için öncelikle Platoncu düşüncedeki karşılığının, *mimesis*'in, mevcut paradigmaya tabi mantık ilkelerinden üçüncü hâlin imkânsızlığı/*excluded middle*'i iptali olarak okuyabilmek önemlidir (Haşlakoğlu, 2025). Metnin başında da ifade edildiği üzere *mimesis*, ya/ya da şeklinde kesin kategorilere sığmayan, aradaki boşluğu (*medium-khōra*) dolduran üretim demektir. Bu, üretim ve gelecek kurgusunu sürekli bir ara alan/eşik olarak düşünmeye imkân verir: madde ile form, zaman ile mekân arasında sabit bir uçtan diğerine geçiş yoktur, sürekli bir iç içelik/bir aradalık, “aralık ve ilişki” vardır.

Mevcut bilimsel düşünce yapısında, özellikle geçmişten devralınan, birkaç kronik çıkmaz vardır:

I. Kategorik Kesinlik ve Substantializm

Her varlık bir öz'e sahiptir ve değişim ancak bu özün türevlenmesiyle mümkündür. Dolayısıyla öz, doğrudan oluş düzlemine iner ve değişime tabi hâle gelir, böylece malzeme ve biçim bakımından suret kazanır (Aristoteles, 2025). Varlığın diğer iki prensibi ere ve fail bu nedensel bağa katılır ve deterministik bağ tamamlanmış olur. Sorun şu ki; bu yaklaşım geleceğin belirsizliği (determinizmin ve olumsuzluğun iç içeliğini) ve toplumsal dönüşüm süreçlerini hesaba katmaz. *Chronotopia* perspektifi bunu, zaman-mekânın orta alanı olarak çözebilir: oluş, sadece özden türemez, ideaya katılım süreci olarak anlaşılır.

2. Mimesis

Mevcut paradigmada *mimesis* çoğunlukla estetik ve taklit bağlamında düşünülür: biçimlerin yeniden üretimidir. Öncelikle Platon düşüncesinde birbirinden ayrılmaz etik, episteme ve estetik, mevcut paradigmada parçalara ayrılır ve bu ayrım üzerinden farklı disiplinlermiş gibi kabul edilerek çalışılır. Bu ayrım daha sonra dil felsefesi gibi bir yan yanalıkta çözülmeye çalışılır. Platon düşüncesinde bu kavramlar bir iç içelik ve ayrılmaz bir teklik hâlinindedirler. Dolayısıyla mevcut paradigma bir çıkmaza girer ve bu, *excluded middle* koşulu yüzünden, *chronotopic* ara alan kavramını görmezden gelir. Hegel konuya ilginç bir yaklaşım getirir; özdeşlik ve farkı bir iç içe çelişki olarak düşünür (Hegel, 1812/2014) ve spekülâtif düşünce diyerek düşüncenin nesnesiyle geçici olarak birliğini diyalektik olarak açar. Düşünce, kendisini nesnesinde bulur. Burada sorun, bu yapının ratio-olgu ilişkisi bağlamında *ir-ratio*'nun iptal edilmesidir. Bu durumu fark eden ve karşıt argüman geliştiren Adorno'da ise *mimesis*; *non-identical* karakteri vasıtasıyla *ir-ratio*'dur (Adorno, 1970) ve belirsizliklerle doludur. Nesne/Dünya ile (kavramsallaşmadan) hissedilen bir ilişki kurar. Dolayısıyla metnin başından itibaren ifade edilen mimetik yaklaşıma yakın düşer. Bu bağlamda bakıldığında *chronotopia* itibarıyla, *mimesis*, *ratio* ve *ir-ratio*'nun kesiştiği geçiş alanı, zamanı ve mekânı birleştiren etkinlik hâline gelir.

3. Zamanın Ölçüselliği

Mevcut paradigma için zaman, değişimin ölçüsüdür ve belirli bir düzenli ardışıklık (anların yan yanılığı) ile sınırlıdır. Bu düşüncedeki çıkmaz ise bu yaklaşım geleceğin radikal yeniliğini, *chronotopic* esnekliğini ve ideaların zaman içinde yeniden (kısmen) görünüşe çıkmasını göz ardı etmesidir. “*Chronotopia*” ile zaman, sabit bir lineer ölçü değil, mekânla birlikte sürekli olarak düzenlenen, dinamik bir ortamdır. “*Chronotopia*”, zamanın ve mekânın deneyimi mümkün kılan saf görülerin yekpareliğini Kant'taki gibi zihnin içine değil, kozmosun düzeni içinde birbirine bağlı iki temel ilke olarak ele alır.

4. *Excluded Middle*/3. Hâlin İmkânsızlığının Reddi

Klasik mantık, kendi ilkelerini “ya/ya da” ikiliği/zıtlığı üzerine tesis eder. Ancak *mimesis* Adorno'cu tarifi üzerinden *excluded middle*'in iptali olarak alındığında, ortaya belirsizlik, ara alan ve süreçte tabi oluş çıkar. Bu, gelecek kurgusu için sabit yasa ve öz yerine, süreklilik ve ilişki ağı üzerinden bir planlamaya izin verir. “*Chronotopia*”, mevcut bilimsel paradigmanın kategorizasyon ve lineer zaman ve mekân anlayışının sınırlarını aşar. Gelecek kurgusu, yalnızca ideanın bir tekrarına değil, ara alanlar/sınırlar/eşikler ve süreçler üzerinden sürekli yeniden/an be an ve sonsuz oluşturulmasına dayanır.

- “*Chronotopia*” | Dinamik, ideaya yaklaşma süreci | *Khōra* aracılığıyla ideaların tezahürü | *Mimesis*, *excluded middle*'in iptali, ara alan, etkileşim | İdeaya uygun sürekli yeniden kurulma,

- Mevcut paradigma | Lineer, ölçüye tabi-nicel | Sabit ve özle tanımlı | Belirsizlik ve radikal yenilik göz ardı edilir.

Yukarıdaki tabloda da özetlenmeye çalışıldığı üzere “*Chronotopic*” diyalektik metodolojisi esas itibarıyla değişime tabi olmayan mahiyetlerin, değişime tabi bir oluşla müşterek birliğidir ve mantığın temel prensipleri olan özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerini tutar; ancak üçüncü hâlin imkânsızlığı olarak bilinen *excluded middle*’ı kabul etmez, edemez çünkü o zaman nitel-nicel yekpareliği (*eidos+arithmos*) (Timaios) bu dünyaya iştirak edemez (Haşlakoğlu, 2025).

Tüm bu bağlam göz önüne alındığında, bir gelecek tasviri yapma imkânı bile ancak zemini *mimesis* olan bir paradigmaya ayak basarak mümkün olabileceği gibi görünür. Aksi takdirde mevcut paradigmanın hâkim olduğu süre boyunca çözemediği toplumsal problemler, herhangi bir gelecek öngörüsüne bir mirasın bakiyesi olarak aktarılır. Bunu engellemenin yolu “*Chronotopia*” başlığında ifade etmeye çalıştığımız değişimde değişmeyi anlamak, o değişmeyi (değişime tabi olmayacak kadar tam olduğu için) geleceğe projekte etmenin yollarını araştırmaktır.

Mimesis ve Chronotopia Bağlamında Flâneur: Kenti Sahneye Çeviren Aktör

Platoncu mimetik ilkenin “ara-alan”, “eşik”, “geçiş” ve “birlikte-oluş” düşünüldüğünde, Baudelaire’in *flâneur* figürü modern kentin içindeki en belirgin *chronotopic* öznelardan biri olarak okunabilir (Benjamin, 1982/1999; Baudelaire, 1863/2003). *Flâneur*, yalnızca kenti gözlemleyen bir gezgin değil, kent-topos’unun zaman içindeki akışını deneyimsel olarak işleyen, ona katılan ve kendi edimsel varlığıyla yeniden üreten bir “aktör”dür (Baudelaire, 1863/2003). Bu nedenle *flâneur*, kenti bir sahne (*topos*) olarak alırken, kendi dolaşımını da zamanın (*chronos*) ritmiyle uyumlu bir oyun hâline getirir.

Baudelaire’in pasajlarda, kalabalıklarda ve sokaklarda tanımladığı *flâneur*, modernitenin parçalanmış, hızlanmış ve anonimleşmiş mekânlarında varlığını sürdürürken aslında *mimesis*’in iki yönlü yapısını gerçekleştirir:

Hem kentin ritmine uyumlanır (*mimesis*), hem de bu ritmin içine kendi varoluşsal yorumunu nakşeder (*poiesis/yaratma*).

Platoncu anlamda *mimesis*’in *excluded middle*’ı iptal eden ara-form karakteri, *flâneur*’ün kentle kurduğu ilişkiyi berraklaştırır: *flâneur* ne bütünüyle gözlemci ne de bütünüyle yapıcıdır; hem gözlemler hem üretir, hem biçim alır hem biçim verir. Kent onun için bir “dış dünya” değil, süreç hâlindeki bir oluş alanıdır. Bu oluş hâlinde *flâneur*, tıpkı khōra’da gerçekleşen mimetik üretimin koşulları gibi, sürekli bir arada-olma hâlinde kenti deneyimler: ne tamamen özne ne tamamen nesne olan, fakat her iki pozisyon arasında devinen bir eşik-varlığı temsil eder. Bu nedenle kent, *flâneur* için yalnızca bir yaşam mekânı değil, sahneleşmiş bir *chronotopia*’dır. Zamanın akışı (kalabalığın

devinimi, kapitalist modernitenin ritmi, pasajların sirkülasyonu) ile mekânın katmanlı yapısı (sokaklar, geçitler, vitrinler) arasında *flâneur*, ideanın maddi dünyanın içine nasıl katıldığını kendi bedeninde gösteren bir “oyuncu”dur. *Flâneur*’ün yürüyüşü, Platoncu anlamda poetik bir edimdir: kentin biçimlerinden etkilenir, ama aynı zamanda bu biçimlere kendi varlığını ekleyerek yeniden üretir. Modern kent, bu üretimin sahnesi olur; *flâneur* ise bu sahnenin hem tanığı hem izleyicisi hem de aktörü hâline gelir. Bu bağlamda *flâneur*’ün yürüyüşü, *mimesis*’i salt bir temsil değil, *chronotopic* bir katılım olarak düşünmeyi mümkün kılar. Kentin değişen ritimleriyle birlikte *flâneur*, ideaların maddi yaşam içindeki görünüşlerini –her ne kadar Platoncu düşüncedeki ideadan kopuk, modern/çoğul bir düzlemde olsa da– kendi deneyimi aracılığıyla yeniden kurar. Böylece *flâneur*, modern kentin içinde süreçsel, ilişkisel ve ara-alanlı bir *mimesis* biçimini temsil eder; kent onun için durgun bir *topos* değil, zamanla genişleyen, katlanan, çoğalan bir *chronotopia*’dır. Bu nedenle Baudelaireci *flâneur*, *mimesis*’in Platoncu kökenine uygun biçimde, kent ile öznenin birbirine karıştığı bir sahne- de, aktörleşen bir ara-varlık, *chronotopic* bir figür ve modern deneyimin mimetik taşıyıcısı olarak görünür. Bu görünürlük, *flâneur*’ün varlığını yalnızca estetik bir gözlem hattı olmaktan çıkarır; onu modernitenin mimetik aktörü, kentin üretimsel sürecine fiilen katılan bir özne hâline getirir.

Sonuç

Her türlü gelecek kurgusu/tasarımı, mevcut yapıda var olan rahatsızlık ve/veya aksaklıklardan kaynaklanır. Zaman zaman küçük sağaltımlar veya düzeltmeler yapıda bu rahatsızlıkları kısmen ve zamana bağlı olarak bertaraf edebilse de, çoğunlukla bu tedavilerin işe yaramadığı ve köklü bir değişimin gerekli olduğu durumlarda gelecek kurgusu, o kurguyu mümkün kılan düşünce yapısını terk etmeye ve arzu edilene imkân verebilecek yeni düşünsel paradigmaları keşfetmeye yönelir. Aksi takdirde aynı zihinsel formatla yeni sonuçlar elde edilebileceği zannı, en naif ifadeyle bir hüsn’ü kuruntudur.

Çağdaş maddi hayatın üretimi ve onun sahnesi olan kent kavramının içinde bulunduğu zaman dilimi de bu duruma bir örnektir. Öncelikle çağdaş bireyin hapsedildiği mevcut düşünsel paradigma ve ona bağlı olarak yaşam kültürü, kendinden sağlıklı sonuçlar doğuramayacağına dair ipuçlarını çoktan göstermiştir. Dolayısıyla değişimin zihinsel yapıda ve bakış açısı seviyesinde gerçekleşmesi gerekmektedir.

Bir yanda teknolojinin, diğer yanda bu teknolojilerin sağladığı üretim aygıtları ve yöntemlerinin kentli bireyi nasıl ve ne kadar yabancılaştırdığı (Lefebvre, 1974/2023; Benjamin, 1982/1993) felsefe tarihinde birçok düşünür tarafından ortaya serilmiştir. Bu sorunu göz önüne seren önceki düşünürlerden farklı olarak, çözümün Platon düşüncesindeki *mimesis* kavramında latan olarak yattığının en ilginç kanıtlarından biri Baudelaire’in *flâneur* karakteridir.

Ayniyet ve gayriyet'in (çağdaş söylemde özdeşlik ve fark) bireyde aynı anda mündemiç olması (Haşlakoğlu, 2025), içinde bulunduğu sahneyi (bu örnekte kent) dışardan kuşatacak şekilde ona hâkim olması, tam da Platoncu *mimesis* kavramının nesnel karşılığıdır. Dikkat edilirse özdeşlik ve fark ilkelerinin bireyde eşzamanlı çalışması (üçüncü hâlin imkânsızlığının iptali), bireyin hem kendisini hem de içinde bulunduğu toplumla ilişkisini yaratıcı üretim bağlamında anlamlı bir biçimde sürdürülmesine imkân tanır.

Bunun gerçekleşebilmesi için bireyin özdeşlik ve/veya fark'a tutuklu kalmaması ve maddi yaşamın üretiminin esasen bireyin poetik birliğiyle mümkün olduğunun anlaşılmasından geçer. Bütün bu ifadeler ise mevcut paradigmanın değişimini zorunlu kılar.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Peer-review: The manuscript has been revised in accordance with the editors' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Hakem değerlendirmesi: Yazı, editör görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Adorno, T. (1997). *Aesthetic theory* [Ebook]. Bloomsbury Revelations.
- Aristoteles. (2025). *Fizik* (S. Babür, Çev.) (11. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Bacon, F. (2015). *Novum organum* (T. Kabadayı, Çev.). Bilgesu Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 1620)
- Bakhtin, M. (1981). *The dialogic imagination*. University of Texas Press.
- Bal, M. (2011). Geleneksel estetik anlayışının bir eleştirisi olarak Adorno'nun estetik teorisi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 71–76.
- Baudelaire, C. (2003). *Modern hayatın ressamı* (A. Berktaş, Çev.) (1. Baskı). İletişim Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1863)
- Benjamin, W. (1993). *Pasajlar* (A. Cemal, Çev.). Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1982)
- Derrida, J. (1995). *Khôra*. Stanford University Press.
- De Waal, F. (2008). *İçimizdeki maymun: Biz neden biziz?* (A. Biçen, Çev.). Metis Yayıncılık.
- Haşlakoğlu, O. (2025). *Politeia şerhi: Mimesis ekseninde bir inceleme*. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2014). *Mantık bilimi* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 1812)
- Lefebvre, H. (2023). *Mekânın üretimi* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 1974)
- Moreno, C. (2020). *Chronotopia and urban proximity*. Sorbonne Urban Studies.
- Platon. (2017). *Devlet* (S. Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2020). *Timaios* (F. Akderin, Çev.). Say Yayınları.

GÖRÜŞ / OPINION

6 Şubat 2023 Depremi Sonrasındaki Nüfus Hareketleri ve Bunların Etkileri

Population Movements and Their Effects Following the February 6th, 2023 Earthquake

Ali Cenap Yoloğlu, Fikret Zorlu

Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Mersin

Giriş

6 Şubat 2023 tarihinde yaşanan depremin en çok etkilediği yerler Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş ve Malatya illeridir. Bu çalışmanın amacı, söz konusu 5 ilin tüm ilçelerini dikkate alarak depremin, nüfus büyüklüğü ve varış noktası bağlamında, nasıl bir nüfus hareketine neden olduğunu belirlemek ve bu hareketin varış noktalarındaki olası etkilerini tartışmaktır.

Söz konusu 5 ilin 2022 nüfus sayımına göre toplam nüfusu 6.465.279 kişidir. Aynı illerin 2023 nüfus toplamı ise 6.173.091 kişidir. Buna göre bu 5 ilin nüfusunda 2022–2023 döneminde 292.000 kişiden fazla azalma görülmektedir.

2013–2022 yılları arasındaki nüfus değişimi dikkate alınarak yapılan projeksiyona göre, bu 5 ilin 2023 yılındaki nüfusunun 6.540.000 kişi olması beklenmektedir. Buna göre illerin 2023 yılı projeksiyon nüfusu ile gerçek nüfusu arasındaki fark ise 367.000 kişidir. Diğer bir deyişle bölgenin potansiyel nüfusu 367.000 kişi azalmıştır (Ek 1).

Bu 5 ilin tüm ilçeleri için yapılan 2023 yılı projeksiyon nüfusu ile gerçek nüfusu karşılaştırıldığında; gerçek nüfusu, projeksiyon nüfusundan 2000 kişiden az olan ve söz konusu farkın 2022 nüfusunun %2'sinden fazlası olan ilçeler (18 ilçe) (nüfusu kayda değer şekilde azalan ilçeler) Ek 2'de görülebilmektedir.

Buna karşın; gerçek nüfusu, projeksiyon nüfusundan 1000 kişiden fazla olan ve söz konusu farkın 2022 nüfusunun %4'ünden fazlası olan ilçeler (12 ilçe) (nüfusu kayda değer şekilde artan ilçeler) ise Ek 3'te sıralanmaktadır.

2023 yılında yukarıda ifade edilen 18 ilçeden dışarıya 500.000 kişi göç etmiştir. Bu dış göçün 87.000 kişisi (%17,4) söz konusu bu 18 ilçenin kendi arasında gerçekleşmiştir. Buna karşın 413.000 kişi bölge dışındaki başka ilçelere gitmiştir. Deprem bölgesindeki 18 ilçeden en çok göç alan ve göçün büyüklüğü 2000 kişiden fazla olan ilk 50 ilçe Ek 4'ten incelenebilmektedir.

2023–2024 nüfus değişimleri değerlendirildiğinde, 2023 yılında nüfusu azalan ilçeler arasında Hatay-Defne'nin, Gaziantep-Nurdağı'nın ve Adıyaman-Besni'nin hâlâ nüfus kaybetmeye devam ettiği görülmektedir (3 ilçe). Buna karşın 2023 yılında nüfusu artan ilçeler arasında ise Malatya'nın Kuluncak, Darend, Pütürge, Hekimhan, Yazihan ve Akçadağ ilçelerinin (6 ilçe)

Bu metin 2–3 Şubat 2026 tarihlerinde, Çukurova Üniversitesi'nde düzenlenen ISPD26 Uluslararası Mekânsal Planlama ve Afet Yönetimi Kongresi'nde sunulan bildiriden üretilmiştir.

Geliş tarihi: 07.02.2026 Kabul tarihi: 11.02.2026
Online yayımlanma tarihi: 27.02.2026
İletişim: Ali Cenap Yoloğlu
e-posta: acyologlu@mersin.edu.tr

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

nüfus kaybettiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle, bu ilçeler depremzedeler tarafından başka bir yere göç etmeden önce bir ara durak olarak kullanılmıştır (Ek 5).

2023–2024 yıllarında nüfusu azalan ilçelerden başka ilçelere yapılan toplam dış göç, yaklaşık 30.000 kişidir. Bu 30.000 kişinin 14.000'i (%47'si) deprem bölgesindeki diğer ilçelere gitmiştir. Kalan 16.000 kişi ise bölge dışına göç etmiştir. Deprem bölgesindeki söz konusu 9 ilçeden en çok göç alan ve göçün büyüklüğü 150 kişiden fazla olan ilk 26 ilçe Ek 6'da verilmiştir. Bu 26 ilçenin İstanbul'a ait olan ilçeler (8 ilçe) dışındakilerin (18 ilçenin) 15 tanesi, 2023 yılında en çok göç edilen 50 ilçenin ilk 30'unda yer almaktadır (Ek 6). Diğer bir ifadeyle, deprem bölgesinden 2023 ve 2024 yıllarında aynı ilçelere (İstanbul hariç) dış göç verilmiştir.

Depremın Sosyo-ekonomik Etkileri

2023 ve 2024 yıllarında deprem bölgesinden en çok göç alan 50 ilçedeki kiralık konut m2 fiyatları ile satılık konut m2 fiyatlarının 2023 Ocak ile 2025 Ocak ayları arasındaki değişimi incelendiğinde, şu sonuca ulaşılmıştır: Antalya ilinin ilçeleri ile Mersin-Akdeniz ve İstanbul-Esenyurt ilçeleri dışındaki diğer tüm ilçelerde m2 fiyatlarındaki artış oranı, Türkiye ortalamasının üstündedir. Başka bir ifadeyle, deprem bölgesinden diğer ilçelere yapılan göçün varış noktasında, konut piyasasındaki fiyatlarda bir artışa neden olduğu görülmektedir (Ek 7).

İl ölçeğinde yapılan incelemelerde ise şu durum ortaya çıkmıştır: 2023 yılı için deprem bölgesinde yer alan Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş ve Malatya illerinden dışarıya 471.194 dış göç olmuştur. Bu göçün 41.479 kişisi bölge içinde hareket etmiştir. Sonuç olarak 429.715 kişi ise deprem bölgesi dışındaki illere göç etmiştir. Bu göçün yarısından fazlası (%54,8) Ek 8'de gösterilen 10 ile gerçekleşmiştir.

2024 yılında ise deprem bölgesindeki illerden dışarıya 182.506 dış göç gerçekleşmiştir. Bu göçün 26.320 kişisi bölge içinde hareket ederken, 156.186'sı ise deprem bölgesi dışındaki illere gitmiştir. Bu göçün %59'dan fazlası Ek 9'da gösterilen 10 ile gerçekleşmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, deprem bölgesindeki illerden, deprem bölgesi dışında yer alan ve Türkiye'nin en gelişmiş 15 ili arasında bulunan illere doğru bir göç eğilimi olduğu görülmektedir.

Buna ek olarak, illerin 2017–2025 dönemi Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (SEGE) sıralaması incelendiğinde, deprem bölgesinde yer alan iller arasında Gaziantep ve Malatya dışındaki tüm illerin sıralamada gerilediği görülmektedir. Bu kapsamda Hatay 39. sıradan 50. sıraya (11 basamak), Kahramanmaraş 58. sıradan 63. sıraya (5 basamak) ve Adıyaman 66. sıradan 69. sıraya (3 basamak) düşmüştür (Ek 10).

Göç alan İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Bursa, Konya gibi gelişmiş illerin sıralamasında bir değişim olmaz iken, Mersin ve Adana gibi orta düzey gelişmişlik düzeyine sahip illerin sıralamadaki yerleri yükselmiştir. Elazığ, Osmaniye ve Şanlıurfa gibi azgelişmiş iller ise sıralamada daha da geriye gitmiştir. Sonuç olarak gelişmiş bir ekonomik yapısı olan iller deprem bölgesinden kaçan sermayeyi kendilerine çekerek mevcut konumlarını güçlendirirken, az gelişmiş bölgeler ise daha çok sermayesiz kesimlerin hedef noktası olarak mevcut pozisyonlarını da kaybetmiştir (Ek 10). Diğer bir deyişle, depremden kaynaklanan nüfus hareketlerinin bile sınıfsal bir karakteri vardır.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – E.C.Y., F.Z.; Conceptualisation – E.C.Y., F.Z.; Research design and structuring – E.C.Y., F.Z.; Methodology – E.C.Y., F.Z.; Data sources and documentation – E.C.Y., F.Z.; Data collection and/or processing – E.C.Y., F.Z.; Data analysis and/or interpretation – E.C.Y., F.Z.; Mapping/visualisation – E.C.Y., F.Z.; Literature review – E.C.Y., F.Z.; Writing – original draft – E.C.Y., F.Z.; Writing – review and editing – E.C.Y., F.Z.

Peer-review: The manuscript has been revised in accordance with the editors' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – E.C.Y., F.Z.; Konsept – E.C.Y., F.Z.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – E.C.Y., F.Z.; Yöntem – E.C.Y., F.Z.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – E.C.Y., F.Z.; Veri toplama ve/veya işleme – E.C.Y., F.Z.; Veri analizi ve/veya yorumlama – E.C.Y., F.Z.; Haritalama/görselleştirme – E.C.Y., F.Z.; Literatür taraması – E.C.Y., F.Z.; İlk taslağın yazımı – E.C.Y., F.Z.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – E.C.Y., F.Z.

Hakem değerlendirmesi: Yazı, editör görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Ek I. Deprem bölgesindeki illerin nüfus değişimi

İl	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023 projek- siyon	Fark	2023	2024
Adıyaman	597184	597835	602774	610484	615076	624513	626465	632459	632148	635169			604978	611037
Gaziantep	1844438	1889466	1931836	1974244	2005515	2028563	2069364	2101157	2130432	2154051			2164134	2193363
Hatay	1503066	1519836	1533507	1555165	1575226	1609856	1628894	1659320	1670712	1686043			1544636	1562185
K.Maraş	1075706	1089038	1096610	1112634	1127623	1144851	1154102	1168163	1171298	1177436			1116618	1134105
Malatya	762538	769544	772904	781305	786676	797036	800165	806156	808692	812580			742725	750491
5 il toplamı	5782932	5865719	5937631	6033832	6110116	6204819	6278990	6367255	6413282	6465279	6540000	-366909	6173091	6251181

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Ek 2. Nüfusu kayda değer şekilde azalan ilçeler (18 ilçe)

No	il	ilçe	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023 projeksiyon	Fark	2023	2024	%
1	Hatay	Antakya	347974	354768	360652	365402	370485	377793	383354	389377	393634	399045	405000	-106380	298620	299586	-26,7
2	Malatya	Yeşilyurt	267365	283716	294452	304369	311764	304839	319618	331911	337049	341654	346000	-59082	286918	298839	-17,3
3	Malatya	Battalgazi	297806	299863	301483	304397	307067	295821	304787	303226	304750	307478	306500	-37350	269150	276319	-12,1
4	K.Maraş	Onikişubat	357870	371394	384953	396753	407956	418379	431848	441681	448317	453730	462000	-34728	427272	436385	-7,7
5	Adıyaman	Merkez	279037	283556	290382	296316	301589	304615	308915	310644	312207	316140	316000	-31161	284839	290883	-9,9
6	Hatay	Defne	134570	137398	140097	143176	146803	151017	154820	160066	162199	165494	170000	-27854	142146	140950	-16,8
7	Hatay	İskenderun	245083	244970	246207	246639	247220	248335	248380	250964	250976	251682	253100	-25602	227498	231926	-10,2
8	Hatay	Kırıkhan	107049	107994	108918	111269	113096	115196	116876	119028	119854	121028	123200	-16225	106975	107103	-13,4
9	K.Maraş	Elbistan	140493	142168	141468	142783	142779	142548	141534	142778	141977	141307	140700	-12945	127755	130246	-9,2
10	K.Maraş	Dulkadiroğlu	216701	218029	218067	219548	224531	222938	222673	223277	223532	226409	225500	-10892	214608	217530	-4,8
11	K.Maraş	Türkoğlu	67886	68423	69480	70773	71876	73770	77112	78569	78588	78976	81500	-7245	74255	78047	-9,2
12	Hatay	Samandağ	116151	118373	117770	119176	119558	121109	122223	124237	123999	123447	125000	-4400	120600	121660	-3,6
13	K.Maraş	Pazarcık	68843	69320	67802	68187	68128	68838	69097	69686	69879	70173	71250	-3988	67262	67057	-5,7
14	Gaziantep	İslahiye	66170	65869	65799	66941	67714	67674	67023	67862	67337	67650	67500	-3487	64013	65208	-5,2
15	Adıyaman	Gölbasi	47406	47593	48027	49077	49059	49255	49253	50204	50150	50324	50500	-2624	47876	47983	-5,2
16	Gaziantep	Nurdağı	37620	37719	37977	38740	39228	40151	40221	40793	40843	41322	41800	-2335	39465	38701	-5,7
17	Adıyaman	Besni	77404	75910	75041	75255	75499	77301	76674	77732	77207	77180	78600	-2185	76415	75849	-2,8
18	Hatay	Hassa	54231	54146	54130	54837	55073	56409	56519	57361	56952	56675	57600	-2000	55600	56541	-3,5

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Ek 3. Nüfusu kayda değer şekilde artan ilçeler (12 ilçe)

No	il	ilçe	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023 projeksiyon	Fark	2023	2024	%
1	Malatya	Doğanşehir	41006	40064	39391	38972	38637	39454	38690	38605	38136	37697	27800	8136	35936	35947	21,6
2	Hatay	Altınözü	61882	61341	60743	60554	60603	61106	60745	60589	60861	60344	60800	5733	66533	68500	9,5
3	Malatya	Akçadağ	32260	29573	27437	26561	26058	35359	29064	28709	28283	27872	29000	5322	34322	32609	19,1
4	Malatya	Yazihan	15297	14315	13452	13204	12731	16673	13786	13024	12429	11984	11750	4620	16370	14710	38,6
5	Malatya	Hekimhan	22181	19946	18616	17584	16735	22867	18345	16965	16381	15706	15500	4606	20106	18015	29,3
6	Malatya	Pütürge	17986	16612	15709	15217	14392	15049	13889	13663	12976	12492	12500	3279	15779	13318	26,2
7	Gaziantep	Oğuzeli	29620	29526	29661	30167	30943	32653	31879	32086	33044	33397	34000	3170	37170	37027	9,5
8	Malatya	Darende	28978	28060	26656	26240	25510	29045	26166	25647	24923	24588	24500	1818	26318	25524	7,4
9	Hatay	Kumlu	13241	13345	13060	13172	13228	14233	13686	13445	13384	13333	13250	1721	14971	15155	12,9
10	Hatay	Yayladağı	28610	27800	27347	28687	28954	35460	37000	36908	36769	36803	40000	1698	41698	41872	4,6
11	Malatya	Kuluncak	8885	8320	7748	7462	7209	8384	7783	7513	7244	7000	7200	1349	8549	7623	19,3
12	K.Maraş	Andırın	35943	35298	34038	34148	32998	33193	32503	32377	31765	31224	31300	1281	32581	32059	4,1

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Ek 4. Deprem bölgesinden en çok göç alan ilk 50 ilçe

No	İl	İlçe	Toplam aldığı göç	Toplam birikimsel göç	Birikimsel (%)
1	Hatay	Arsuz*	10.051	10.051	2,4
2	Gaziantep	Şehitkamil*	8.055	18.106	4,4
3	Hatay	Altınözü*	7.995	26.101	6,3
4	Gaziantep	Şahinbey*	7.882	33.983	8,2
5	Hatay	Yayladağı*	7.784	41.767	10,1
6	Malatya	Akçadağ	7.703	49.470	12,0
7	Elazığ	Merkez*	7.534	57.004	13,8
8	Ankara	Çankaya*	7.006	64.010	15,5
9	Ankara	Keçiören	5.545	69.555	16,8
10	Konya	Selçuklu	5.217	74.772	18,1
11	Hatay	Reyhanlı	5.097	79.869	19,3
12	Mersin	Yenişehir*	5.061	84.930	20,6
13	Malatya	Yazıhan	4.930	89.860	21,7
14	Malatya	Hekimhan	4.755	94.615	22,9
15	Ankara	Etimesgut	4.733	99.348	24,0
16	Ankara	Yenimahalle	4.304	103.652	25,1
17	Mersin	Mezitli*	4.271	107.923	26,1
18	Antalya	Kepez*	4.185	112.108	27,1
19	Ankara	Mamak*	4.052	116.160	28,1
20	Hatay	Belen	3.852	120.012	29,0
21	Sivas	Merkez	3.771	123.783	30,0
22	Elazığ	Baskil	3.536	127.319	30,8
23	Antalya	Manavgat	3.443	130.762	31,6
24	Antalya	Alanya*	3.385	134.147	32,5
25	Ankara	Sincan	3.100	137.247	33,2
26	Adana	Seyhan*	3.061	140.308	34,0
27	Osmaniye	Merkez*	3.006	143.314	34,7
28	Mersin	Tarsus*	2.986	146.300	35,4
29	Adıyaman	Kahta	2.898	149.198	36,1
30	Hatay	Dört Yol	2.891	152.089	36,8
31	Aksaray	Merkez	2.884	154.973	37,5
32	Eskişehir	Tepebaşı	2.825	157.798	38,2
33	Kayseri	Melikgazi	2.715	160.513	38,8
34	Eskişehir	Odunpazarı	2.623	163.136	39,5
35	Kilis	Merkez	2.614	165.750	40,1
36	Ankara	Altındağ	2.555	168.305	40,7
37	Antalya	Muratpaşa	2.552	170.857	41,3
38	Samsun	Atakum	2.453	173.310	41,9
39	Adana	Sarıçam*	2.336	175.646	42,5
40	Kayseri	Kocasinan	2.273	177.919	43,1
41	Kahramanmaraş	Afşin	2.258	180.177	43,6
42	Isparta	Merkez	2.165	182.342	44,1
43	Mersin	Toroslar*	2.151	184.493	44,6
44	Karaman	Merkez	2.136	186.629	45,2
45	Bursa	Nilüfer	2.096	188.725	45,7
46	Şanlıurfa	Karaköprü	2.091	190.816	46,2
47	Mersin	Akdeniz	2.078	192.894	46,7
48	İstanbul	Esenyurt*	2.055	194.949	47,2
49	Bursa	Osmangazi	2.009	196.958	47,7
50	Batman	Merkez	1.999	198.957	48,1

*: 2024 yılında da göç alan ilçeler. Kaynak: www.tuik.gov.tr

Ek 5. Deprem bölgesindeki ilçelerin 2023-2024 dönemindeki nüfus değişimleri

İl	İlçe	2022	2023 projeksiyon	Fark-1	Fark-1 (%)	2023	2024	Fark-2	Fark-2 (%)	Açıklama
Gaziantep	Şehitkamil	857167	880000	-12807	-1,5	867193	888696	21503	2,48	
Malatya	Yeşilyurt	341654	346000	-59082	-17,3	286918	298839	11921	4,15	
Kahramanmaraş	Onikişubat	453730	462000	-34728	-7,7	427272	436385	9113	2,13	
Malatya	Battalgazi	307478	306500	-37350	-12,1	269150	276319	7169	2,66	
Adıyaman	Merkez	316140	316000	-31161	-9,9	284839	290883	6044	2,12	
Hatay	İskenderun	251682	253100	-25602	-10,2	227498	231926	4428	1,95	
Kahramanmaraş	Türkoğlu	78976	81500	-7245	-9,2	74255	78047	3792	5,11	
Kahramanmaraş	Dulkadiroğlu	226409	225500	-10892	-4,8	214608	217530	2922	1,36	
Kahramanmaraş	Elbistan	141307	140700	-12945	-9,2	127755	130246	2491	1,95	
Gaziantep	İslahiye	67650	67500	-3487	-5,2	64013	65208	1195	1,87	
Hatay	Samandağ	123447	125000	-4400	-3,6	120600	121660	1060	0,88	
Hatay	Antakya	399045	405000	-106380	-26,7	298620	299586	966	0,32	
Hatay	Hassa	56675	57600	-2000	-3,5	55600	56541	941	1,69	
Hatay	Kırıkhan	121028	123200	-16225	-13,4	106975	107103	128	0,12	
Adıyaman	Gölbaşı	50324	50500	-2624	-5,2	47876	47983	107	0,22	
Kahramanmaraş	Pazarcık	70173	71250	-3988	-5,7	67262	67057	-205	-0,30	
Adıyaman	Besni	77180	78600	-2185	-2,8	76415	75849	-566	-0,74	Nüfus kaybetmeye devam
Gaziantep	Nurdağı	41322	41800	-2335	-5,7	39465	38701	-764	-1,94	Nüfus kaybetmeye devam
Hatay	Defne	165494	170000	-27854	-16,8	142146	140950	-1196	-0,84	Nüfus kaybetmeye devam
Hatay	Altınözü	60344	60800	5733	9,5	66533	68500	1967	2,96	
Hatay	Reyhanlı	108092	112000	1615	1,5	113615	115566	1951	1,72	
Hatay	Kumlu	13333	13250	1721	12,9	14971	15155	184	1,23	
Hatay	Yayladağı	36803	40000	1698	4,6	41698	41872	174	0,42	
Malatya	Doğanşehir	37697	27800	8136	21,6	35936	35947	11	0,03	
Gaziantep	Oğuzeli	33397	34000	3170	9,5	37170	37027	-143	-0,38	
Kahramanmaraş	Andırın	31224	31300	1281	4,1	32581	32059	-522	-1,60	
Malatya	Darende	24588	24500	1818	7,4	26318	25524	-794	-3,02	Ara basamak
Malatya	Kuluncak	7000	7200	1349	19,3	8549	7623	-926	-10,83	Ara basamak
Malatya	Yazıhan	11984	11750	4620	38,6	16370	14710	-1660	-10,14	Ara basamak
Malatya	Akçadağ	27872	29000	5322	19,1	34322	32609	-1713	-4,99	Ara basamak
Malatya	Hekimhan	15706	15500	4606	29,3	20106	18015	-2091	-10,40	Ara basamak
Malatya	Pütürge	12492	12500	3279	26,2	15779	13318	-2461	-15,60	Ara basamak

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Ek 6. 2023-2024 döneminde deprem bölgesinden en çok göç alan ilçeler

No	İl	İlçe	Toplam aldığı göç	Toplam birikimsel göç	Birikimsel (%)
1	Gaziantep	Şahinbey	1.047	1.047	6,6
2	Gaziantep	Şehitkâmil	1.030	2.077	13,1
3	İstanbul	Sultangazi	561	2.638	16,7
4	Hatay	Arsuz	469	3.107	19,6
5	Mersin	Yenişehir	427	3.534	22,3
6	Ankara	Çankaya	366	3.900	24,6
7	İstanbul	Başakşehir	268	4.168	26,3
8	İstanbul	Bağcılar	256	4.424	27,9
9	Mersin	Mezitli	254	4.678	29,5
10	Hatay	Yayladağı	228	4.906	31,0
11	İstanbul	Esenler	221	5.127	32,4
12	Adana	Seyhan	212	5.339	33,7
13	Hatay	Altınözü	199	5.538	35,0
14	Mersin	Toroslar	197	5.735	36,2
15	İstanbul	Pendik	194	5.929	37,4
16	İstanbul	Bahçelievler	194	6.123	38,7
17	Ankara	Mamak	192	6.315	39,9
18	Mersin	Tarsus	188	6.503	41,1
19	İstanbul	Esenyurt	184	6.687	42,2
20	Osmaniye	Merkez	176	6.863	43,3
21	İstanbul	Gaziosmanpaşa	173	7.036	44,4
22	İstanbul	Küçükçekmece	171	7.207	45,5
23	Antalya	Kepez	163	7.370	46,5
24	Elâzığ	Merkez	159	7.529	47,5
25	Adana	Sarıçam	157	7.686	48,5
26	Antalya	Alanya	152	7.838	49,5

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Ek 7. Deprem bölgesinden en çok göç alan 50 ilçedeki konut fiyatlarında gözlenen değişim

No	İl	İlçe	Kiralık konut m ² fiyatı			Satılık konut m ² fiyatı		
			2023 Ocak	2025 Ocak	% Değişim	2023 Ocak	2025 Ocak	% Değişim
1	Hatay	Arsuz*	35	148	322,9	10652	32829	208,2
2	Gaziantep	Şehitkamil*	38	124	226,3	10130	21193	109,2
3	Hatay	Altınözü*				6250	21161	238,6
4	Gaziantep	Şahinbey*	40	135	237,5	9496	20344	114,2
5	Hatay	Yayladağı*				6247	16314	161,1
6	Malatya	Akçadağ	23	80	247,8	7202	19543	171,4
7	Elazığ	Merkez*	14	87	521,4	5887	17064	189,9
8	Ankara	Çankaya*	68	245	260,3	16277	39747	144,2
9	Ankara	Keçiören	38	138	263,2	9429	23043	144,4
10	Konya	Selçuklu	39	141	261,5	9484	22932	141,8
11	Hatay	Reyhanlı	17	92	441,2	4397	12164	176,6
12	Mersin	Yenişehir*	68	187	175,0	14637	27690	89,2
13	Malatya	Yazıhan	11	91	727,3	2221	2203	-0,8
14	Malatya	Hekimhan	20	127	535,0	6367	15092	137,0
15	Ankara	Etimesgut	51	197	286,3	12175	29151	139,4
16	Ankara	Yenimahalle	50	173	246,0	13647	31453	130,5
17	Mersin	Mezitli*	58	159	174,1	13752	26171	90,3
18	Antalya	Kepez*	83	161	94,0	14807	28769	94,3
19	Ankara	Mamak*	35	147	320,0	7957	20184	153,7
20	Hatay	Belen	24	121	404,2	6839	20797	204,1
21	Sivas	Merkez	25	110	340,0	8077	20011	147,8
22	Elazığ	Baskil				3159	10850	243,5
23	Antalya	Manavgat	68	173	154,4	15911	37093	133,1
24	Antalya	Alanya*	124	169	36,3	28182	44883	59,3
25	Ankara	Sincan	31	140	351,6	7765	20909	169,3
26	Adana	Seyhan*	61	138	126,2	11130	23070	107,3
27	Osmaniye	Merkez*	26	110	323,1	7460	17589	135,8
28	Mersin	Tarsus*				8445	21368	153,0
29	Adıyaman	Kahta	22	87	295,5	7850	15382	95,9
30	Hatay	Dörtöyol	26	126	384,6	7024	20403	190,5
31	Aksaray	Merkez	27	116	329,6	8932	22141	147,9
32	Eskişehir	Tepebaşı	46	171	271,7	10248	24730	141,3
33	Kayseri	Melikgazi	24	86	258,3	6859	15446	125,2
34	Eskişehir	Odunpazarı	38	150	294,7	10058	24694	145,5
35	Kilis	Merkez	25	103	312,0	6391	15432	141,5
36	Ankara	Altındağ	34	129	279,4	8058	21505	166,9
37	Antalya	Muratpaşa	111	204	83,8	20209	37251	84,3
38	Samsun	Atakum	46	177	284,8	13037	29713	127,9
39	Adana	Sarıçam*	45	132	193,3	9227	20362	120,7
40	Kayseri	Kocasinan	25	88	252,0	6938	15427	122,4
41	Kahramanmaraş	Afşin	15	65	333,3	5173	14217	174,8
42	Isparta	Merkez	40	151	277,5	11754	27040	130,0
43	Mersin	Toroslar*				10296	23104	124,4
44	Karaman	Merkez	28	117	317,9	8407	20011	138,0
45	Bursa	Nilüfer	59	182	208,5	14532	29586	103,6
46	Şanlıurfa	Karaköprü	27	113	318,5	7994	17821	122,9
47	Mersin	Akdeniz	40	102	155,0	6639	13744	107,0
48	İstanbul	Esenyurt*	69	165	139,1	12097	23103	91,0
49	Bursa	Osungazi	46	145	215,2	10736	23445	118,4
50	Batman	Merkez	24	99	312,5	8079	17622	118,1
		TÜRKİYE	69	187	171,0	13972	30136	115,7

Kaynak: www.endeksa.com.tr.

Ek 8. Deprem bölgesinden en çok göç alan iller (2023)

	Adıyaman	Gaziantep	Hatay	K.Maraş	Malatya	Toplam	Birikimsel toplam	Birikimsel %
Ankara*	4136	4197	18356	8564	11470	46723	46723	10,9
İstanbul*	4938	6481	13882	6144	11039	42484	89207	20,8
Mersin*	2645	3245	14855	3476	2939	27160	116367	27,1
Antalya*	2172	3139	12660	4406	3339	25716	142083	33,1
Şanlıurfa*	3196	9751	2365	1300	1590	18202	160285	37,3
İzmir*	1453	2700	6935	2716	4131	17935	178220	41,5
Adana*	1473	2857	7604	2799	1253	15986	194206	45,2
Konya*	1285	1544	7337	3031	2451	15648	209854	48,8
Elazığ	683	602	633	739	11146	13803	223657	52,0
Bursa	942	1226	3885	2112	2274	10439	234096	54,5

Kaynak: www.tuik.gov.tr.

Ek 9. Deprem bölgesinden en çok göç alan iller (2024)

	Adıyaman	Gaziantep	Hatay	K.Maraş	Malatya	Toplam	Birikimsel toplam	Birikimsel %
İstanbul*	3295	4998	5712	2801	6880	23686	23686	15,2
Ankara*	1214	2919	4734	2346	2823	14036	37722	24,2
Mersin*	1074	2287	4524	1296	1138	10319	48041	30,8
Antalya*	788	2457	4152	1556	976	9929	57970	37,1
Adana*	692	2425	3298	1432	675	8522	66492	42,6
Şanlıurfa*	1316	4237	912	560	576	7601	74093	47,4
İzmir*	551	1599	1845	821	1077	5893	79986	51,2
Osmaniye	177	1245	1603	1684	203	4912	84898	54,4
Konya*	346	807	1390	721	506	3770	88668	56,8
Kilis	143	2536	628	227	60	3594	92262	59,1

Kaynak: www.tuik.gov.tr.

Ek 10. Deprem bölgesindeki ve deprem bölgesinden en çok göç alan illerin SEGE değişimi

Sıra 2025	İl	Değişim	Sıra 2017	İl
1	İstanbul	0	1	İstanbul
2	Ankara	0	2	Ankara
3	İzmir	0	3	İzmir
5	Antalya	0	5	Antalya
6	Bursa	0	6	Bursa
14	Konya	0	14	Konya
13	Mersin	-12*	25	Mersin
22	Adana	-5*	27	Adana
30	Gaziantep	0	30	Gaziantep
50	Hatay*	11	39	Hatay
47	Elâzığ	5**	42	Elazığ
44	Malatya*	0	44	Malatya
57	Osmaniye	3**	54	Osmaniye
63	K.Maraş*	5	58	Kahramanmaraş
52	Kilis	-10	62	Kilis
69	Adıyaman*	3	66	Adıyaman
79	Şanlıurfa	6**	73	Şanlıurfa

Kaynak: www.sanayi.gov.tr

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

İnşa Etmek ve Yaşamak: Şehir Etiği

Building and Dwelling: Ethics for the City

ID Nil Temelli

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Samsun

Giriş

Sosyolog Richard Sennett'in ilk kez 2018 yılında yayımlanan *Building and Dwelling: Ethics for the City* adlı eseri, Aydın Çavdar'ın çevirisiyle 2025 yılında Ayrıntı Yayınları tarafından Türkçeye “İnşa Etmek ve Yaşamak: Şehir Etiği” adıyla kazandırılmıştır. Eser kenti çok katmanlı biçimde ele alan güçlü bir kuramsal ve tarihsel çerçeve sunmaktadır. Bölüm incelemelerine geçmeden önce, eserin bütününe yön veren temel kavramsal çerçeveyi kısaca ortaya koymak gerekmektedir. Richard Sennett, bu çalışmada modern kentlerin giderek daha kapalı, düzenlenmiş ve öngörülebilir yapılar hâline gelmesini eleştirirken; bu eğilime karşı açıklık, esneklik ve etik sorumluluk ilkelerine dayalı bir şehir anlayışı önermektedir. Sennett'e göre kentler, teknik olarak kusursuz biçimde tasarlanmalarına rağmen, gündelik yaşamın belirsizliği, karşılaşmaları ve toplumsal sürtünmeleri dışladıkları ölçüde etik açıdan yoksullaşmaktadır. Bu nedenle Sennett, kenti sürekli müzakere edilen, dönüşen ve kullanıcıları tarafından yeniden kurulan bir yaşam alanı olarak düşünmeye çağırır.

Kitabın ilk bölümü olan “İki Şehir”, eserin kuramsal dayanağını oluşturur. Sennett bu bölümde *ville* (tasarlanan kent) ile *cité* (yaşanan kent) ayrımını merkeze alarak çağdaş kent tarihini ele alır. Cerda'nın ızgara planından Haussmann'ın Paris'teki işlerine, Olmsted'in peyzaj anlayışından Simmel'in metropol yaşamına ilişkin çözümlemelerine; Tocqueville'in bireysellik vurgusundan Weber ve Tönnies'in toplumsal tipolojilerine ve Şikago Okulu'nun kenti ekolojik bir yapı olarak ele alan yaklaşımına dek uzanan geniş bir arka plan sunar. Bu tarihsel ve ku-

ramsal çerçeve içinde Richard Sennett, Atina Tüzüğü'nü, kentin yaşama, çalışma, dinlenme ve dolaşım olmak üzere dört temel işleve ayrılarak planlanmasını savunan bir düzen arayışının kurumsal ifadesi olarak ele almaktadır. Benzer biçimde Le Corbusier'in Voisin Planı, Sennett'in yorumunda, kenti kusursuz işleyen bir makine olarak tasarlamayı hedefleyen işlevselci yaklaşımın en uç ve ütöpik örneklerinden biri olarak konumlanmaktadır. Buna karşılık Jane Jacobs, Sennett'in aktardığı üzere, kentin yukarıdan dayatılan planlarla değil; sokakta kurulan gündelik ilişkiler, karşılaşmalar ve pratikler yoluyla şekillendiğini savunur. Lewis Mumford ise insan katılımını dışlamayan, ancak belirli bir düzen ve tasarım ilkesini koruyan bahçe kent anlayışıyla bu iki uç yaklaşım arasında bir konumda değerlendirilir. Sennett bütün bu yaklaşımlar üzerinden çağdaş kentlerde değişik toplulukların çatışmadan bir arada yaşayabilmesinin hangi koşullarla sağlanabileceği sorusuna odaklanır.

İkinci bölüm “Barınmanın Zorluğu”, Sennett'in kuramsal çerçevesini somut mekânsal deneyimlerle ilişkilendirdiği bölümdür. Yazar Delhi'de Nehru Place'de yaşayan Mr. Sudhir örneğinden hareketle mekânsal güvencesizliğin toplumsal sonuçlarını ele alır. Bu güvencesizliğin kökeninde kentlerin “dünya standartlarına uyum” söylemiyle yeniden düzenlenmesini haklı çıkaran siyasal girişimler yer almaktadır (Sennett, 2025, s. 115). Aynı biçimde, Şanghay'da Madam Q'nun anlatısı aracılığıyla hızlı kentsel dönüşümün insanların kimlikleri üzerindeki yıpratıcı etkisini tartışır (Sennett, 2025, ss. 124–135). Bu mikro deneyimler Sennett'in kentsel dönüşümü soyut planlama kararları yerine, gündelik yaşamda ortaya çıkan kırılmalara mercek tutarak ele aldığını ve okurda empati kurmayı

Geliş tarihi: 05.01.2026 Revizyon tarihi: 08.01.2026
Kabul tarihi: 09.01.2026 Online yayımlanma tarihi: 25.03.2026
İletişim: Nil Temelli
e-posta: nilddgn@gmail.com

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

amaçladığını göstermektedir. Bu mikro düzeydeki anlatıların ardından, Sennett farklılıkların kentte birbirleriyle karşılaşma biçimlerine dikkatini yöneltir. Heidegger'in düşüncesi, Nazizm deneyimi ve Venedik gettosu gibi tarihsel örnekler vererek, "koyu inançların" farklılıklara dokunma kapasitesini nasıl ortadan kaldırdığını vurgular (Sennett, 2025, ss. 146–160). Bu tartışmayı Tocqueville'in bireyselleşmeye ilişkin düşünceleriyle derinleştiren Sennett, teknolojik gelişmelerin kentleri giderek yalıtılmış ve içe kapanık mekânlara dönüştürme eğilimini sorgular. Googleplex çalışanlarının kapalı çalışma düzeni bu bağlamda kitapta ele alınır. Yazar akıllı kentleri "kapalı" ve "açık" olmak üzere iki türe ayırır. Abu Dabi ve Songdo örnekleriyle somutlaştırılan kapalı akıllı kent, bireyi edilgenleştiren, davranışları önceden belirleyen ve denetimi tek elde toplayan bir yapıyı temsil eder. Buna karşılık, Porto Alegre'nin Alivio Dutra dönemi deneyimiyle somutlaşan açık akıllı kent, *ville* ve *cit  * arasında etkileşimi sağlayan, düşünmeyi ve katılımı destekleyen bir model olarak sunulur (Sennett, 2025, ss. 166–193). Bu ayırım aynı zamanda, teknolojik araçların "kullanıcı dostu" olarak sunulmasının her zaman katılımı ve özerkliği artırmadığını, tersine, kimi durumlarda kullanıcıyı edilgenleştiren ve karar süreçlerini görünmez kılan bir denetim biçimine dönüşebileceğini de ortaya koymaktadır.

Bu bölümde, farklı olanla iletişimin azalması, teknolojinin araçsallaştırıcı kullanımı ve hız odaklı büyüme pratikleri, kent deneyimini yoksullaştıran ana dinamikler olarak ele alınmaktadır. Sennett bu sorunlara yönelik tekil ve kesin çözümler önermenin olanaklı olmadığını özellikle vurgular ve kent sağlığını sürekli korunması gereken, kırılgan bir denge durumu olarak tanımlar. Bu bağlamda, yazar çatışmaların bütünüyle ortadan kaldırılmasını değil, farklılıkların bir arada var olabileceği toplumsal ve mekânsal koşulların güçlendirilmesini savunur. *Cit  * ve *ville* arasındaki ilişkinin yeniden kurulması da bu açık düzen anlayışının başlıca bileşeni olarak ele alınır. Sennett'in bu bölümde sunduğu zengin kuramsal çerçeve anlatıyı beslemekle birlikte, kuramsal tartışmaların mekânsal örnekler ve teknolojik boyutlar arasında hızlı biçimde ilerlemesi anlatının izlenebilirliğini yer yer güçleştirmektedir.

Üçüncü bölüm "  hri A  mak", kitabın normatif dönüm noktasını oluşturur.   nceki iki bölümde   e  tli örneklerle gösterilen "yanlış   ehir tipolojilerinin" ardından Sennett, olması gereken kent modelini buradan başlayarak tartışmaya a  ar. Açık kent karmaşıklığı yönetebilen, yurttaşın deneyimini merkeze alan ve plancının tasarım gücünü toplumsal etkileşimle dengeleyen bir yapıdır. Bu bölüm Sennett'in yalnızca eleştiren değil, aynı zamanda y  n gösteren niteliğini görünür kılar. Bu bölümde, Medell  n'in Santo Domingo bölgesine ilişkin anlatısı, kentsel bilginin nasıl üretildiğine ilişkin çarpıcı bir örnek sunar. Burada   ocukların rehberlik rolü üstlenmesi, kentte güvenli ve tehlikeli alanların yazılı kurallar ya da resmi göstergeler aracılığıyla değil, gündelik deneyim ve bedensel sezgi yoluyla öğrenildiğini göstermektedir. Sennett'in "sokak-

ların kurtları" olarak tanımladığı bu çocuklar, kenti sürekli okunması ve yorumlanması gereken bir yaşam alanı olarak deneyimler (Sennett, 2025, s. 200). Yazarın özellikle vurguladığı üzere, sokakların kurdu olmak isteğe bağlı bir seçim değil, yaşamını sürdürmenin zorunlu kıldığı bir uyum sağlama biçimidir (Sennett, 2025, ss. 201-202). Bu açıdan, Medell  n   rne  i Sennett'in kent anlayışının merkezinde yer alan "  rt  k bilgi" kavramını somutlaştırır. Kentte nasıl y  r  nece  ini, hangi bakışın tehdit ya da davet anlamına geldiğini bilmek, resmi öğrenme süreçlerinden değil, yinelenen bedensel deneyimlerden doğar. William James ve Henri Bergson'un bilinç ve beden ilişkisine yönelik yaklaşımlarıyla uyumlu biçimde, Sennett kentsel yaşamı akılcı planlama süreçlerinden çok, alışkanlıklar, se  giler ve duysal farkındalıklar aracılığıyla kavrar.

Sennett "Be   Açık Form" başlıklı bölümünde,   a  da     hircilik anlayışında egemen olan bitirilmiş, işlevi önceden belirlenmiş ve kullanıcıyı edilgenleştiren mekân anlayışına yönelik eleştirisini somut bir düzleme taşır. Bu bölüm, kitabın önceki bölümlerinde   ne çıkan deneyim, beden ve gündelik yaşam vurgusunun, doğrudan mekânın nasıl tasarlandığına ilişkin tartışmayla birleştiği bir geçiş noktasıdır. Sennett burada kenti kullanım sırasında sürekli yeniden oluşturulan açık bir yapı olarak düşünmeyi önerir. Sennett'in tarihsel karşılaştırmaları bu önermeyi destekleyecek biçimde kurgulanır. Antik Atina'daki Agora ve Pnyx yalnızca siyasal işlevleriyle değil; farklı toplulukların bedensel olarak bir arada bulunabildiği, sesin, bakışın ve doğaçlama karşılaşmaların yaşanabildiği mekânlar olarak anılır. Bu alanlar, demokratik deneyimin yalnızca kurumsal düzenlemelerle tanımlanamayacağını; mekânsal açıklık ve karşılaşma imkânlarıyla birlikte   retilindi  ini göstermektedir. Buna karşılık,   a  da   kentlerde giderek yaygınlaşan büyük    ekli meydanlar, anıt alanları ve tüketim merkezleri   o   zaman belirli davranı   kalıplarını dayatan ve beklenmedik kullanımlara kapalı mekânlar olarak karşımıza çıkar (Sennett, 2025, ss. 234–236). Sennett'in eleştirisini kalabalığın kendisine değil, kalabalığı taşıyamayan mekân tasarımlarına yöneliktir. Ona göre, sorun kentlerin yoğunluğu değildir; bu yoğunluğun farklılıkla etkileşebileceği esnek mekânsal koşulların giderek ortadan kalkmasıdır. Richard Sennett, açık kentin belirli mekânsal yaklaşımlar aracılığıyla kurulabileceğini savunur. Bu çerçevede gözenekli sınırlar (*porous boundaries*), mekânsal ve toplumsal alanlar arasındaki kesin ayrımların gevşetilmesini; tamamlanmamış biçimler (*incomplete forms*), kentsel mekânların kullanıcı müdahalesine ve zamansal d  n    me açık kalmasını; tohum planlama (*seed-planning*) ise kentin nihai bir tasarım yerine gelişmeye açık bir süreç olarak ele alınmasını ifade eder. Sennett, bu yaklaşımlar aracılığıyla açık kenti, değişmez ve kapalı düzenlemelerin karşısına yerleştirir. Açık biçim bu bağlamda çatışmanın yönetilebilir ve öğrenilebilir olduğu bir kentsel yaşamı sağlamayı amaçlar.

Aşırı tasarlanmış ve her ayrıntısı belirlenmiş mekânların tersine, açık biçimler kullanıcıyı düşünmeye, uyum sağlamaya ve

mekânla ilişki kurmaya zorlar. Kolaj yöntemi bu yaklaşımın mekânsal karşılığı olarak, kenti tekil ve kapalı bir bütün yerine, yan yana gelen, ancak bütünüyle kaynaşmayan öğelerden oluşan açık bir yapı olarak düşünmeyi gerektirir (Sennett, 2025, s. 269). Bu mekânsal açıklık vurgusu Sennett'in kent yaşamını yalnızca biçimsel düzenlemeler üzerinden değil, bu düzenlemeler içinde kurulan toplumsal ilişkiler üzerinden de düşünme yaklaşımından beslenir. Bu yaklaşım doğrultusunda, Sennett sosyalliği zorunlu bir yakınlık ya da duygusal birlik-telik yerine, farklılıklar arasında kurulabilen iş birliği gibi ele alır. Gustave Le Bon'un kalabalığın bireysel düşüncüyü aşındırdığına ilişkin uyarısını anımsatan yazar, John Locke'un yararcı iş birliği anlayışını ve Tocqueville'in bireyciliğin demokratik yaşamı zayıflatabileceğine ilişkin kaygılarını yeniden tartışmaya açar (Sennett, 2025, ss. 287-288). Boston'daki fırın örneğiyle, farklı etnik toplulukların birbirlerine yakınlaşmadan da üretken biçimde birlikte çalışabildiklerini gösterirken, bu sınırlı, ama dürüst ilişkinin kent yaşamı için kurucu bir değer olabileceğini ileri sürer. Georg Simmel, Hegel ve James C. Scott'un yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirildiğinde bu çerçevede, Richard Sennett'in demokrasi ve planlamayı uzlaşma mantığına indirgemeyen; sürtünme, belirsizlik ve katılım üzerinden tanımlanan bir sosyallik olarak yeniden düşündüğünü göstermektedir. Bu çerçevede, Sennett açık kenti plancının geri çekildiği, biçimlerin uyarlanabilir kaldığı ve kentlilerin yapma sürecine katıldığı bir yaşam alanı olarak tanımlar. Açık kent bu anlamda bir birlik sözü olmaktan çok, farklılıklarla birlikte yaşamının olanaklı olduğu etik ve mekânsal bir çerçeve olarak ortaya çıkar. Buna karşın, eserde ağırlıklı olarak belirli ülkelerin kent deneyimlerine odaklanması nedeniyle, gelişmekte olan ülkelerdeki kent planlama pratiklerinin tarihsel, ekonomik ve siyasal bağlama özgü koşullarının Delhi örneği dışında, sınırlı ölçüde tartışıldığı söylenebilir.

Sonuç olarak, Sennett bu eseriyle kent üzerine uzun yıllara yayılan kuramsal bilgi birikimini ve gözlemlerini, kenti yalnızca tasarlanan bir nesne olarak değil, yaşanan ve sürekli pazarlık edilen bir oluşum olarak ele alan bir bakış açısıyla okuyucuya sunmaktadır. Açık kent yaklaşımı kesin çözümler sunan bir modelden çok, yapılmış kent ve toplumsal yaşam arasındaki ilişkinin nasıl açık tutulabileceğine ilişkin eleştirel bir düşünme zemini üretmektedir. Kavramsal açıdan güçlü olan bu yaklaşım, açık kentin farklı bağlamlarda nasıl uygulanabileceğine ilişkin tartışmaları beslerken, kentsel sorunların düzen ve denetim ekseninde ele alınışına dair mevcut yaklaşımların yeniden değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, özgün baskıda yer alan görsellerin Türkçe çeviride bulunmaması okur deneyimini sınırlamaktadır. Bu durumun telif haklarından kaynaklanmış olabileceği düşünülebilir; ancak görsellerin çeviride yer almaması, kentsel örneklerin izlenmesini ve metindeki tartışmaların kavranmasını güçleştirmektedir. Eser kent çalışmalarında alışılmış kabulleri sorgulayan ve yeni tartışmalara kapı aralayan değerli bir katkı olarak öne çıkar.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Peer-review: The manuscript has been revised in accordance with the editors' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Hakem değerlendirmesi: Yazı, editör görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynak

Sennett, R. (2025). *İnşa etmek ve yaşamak: Şehir etiği* (A. Çavdar, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Özgün eserin basım tarihi 2018).

SUNUŞ / PRESENTATION

Plancı Gözüyle Ekonomik Mekânı Anlamak: Planlama ve Ekonomik Coğrafyanın Ara Kesitinde Prof. Dr. Ayşe Nur Ökten'e Armağan

Yiğit Evren

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

“Mekân, yer, ölçek, doğal yapı ve insan faaliyetlerinin görünürlüğüne ilişkin coğrafi tezahürlerin, ‘ekonomik’ olduğu düşünülen [tüm] süreçler üzerindeki etkilerini analiz etme ve açıklama uğraşı.”

Trevor Barnes ve Brett Christophers'in (2018, s. 28), şayet Thünen'i (1842) başlangıç noktası olarak kabul edersek, yaklaşık iki asır geçmişe sahip ekonomik coğrafya için yaptıkları bu çağdaş ve aynı zamanda sıra dışı tanım bize bu disiplinin kendine özgü karakteri hakkında önemli ipuçları sunuyor. Yazarlar, Immanuel Wallerstein'in (2003) antropoloji ve sosyoloji için sarf ettiği sözlerden ilhamla, ekonomik coğrafyayı “katı olmaktan uzak”, hayli müphem bir disiplin olarak tanımlıyorlar. Burada müphemlik –ya da “daha az katı olma hâli”– olumsuz anlamda değil, tam tersine ekonomik coğrafyanın değişime ve gelişime açık, geçirgen bir disiplin olduğunu ifade etmek için kullanılıyor. Barnes ve Christophers, birtakım sınırlar çizerek bu disiplini (ve araştırmacıyı) daha en başından kısıtlayan betimlemelere temkinli yaklaşarak, ekonomik coğrafyayı çoğulcu, geniş kapsamlı ve açık uçlu bir anlayışla ele almamız gerektiğine işaret ediyorlar. Zira bu disiplinin, sürekli sorgulayan, yenilik peşinde olan, bunun için başka disiplinlerden teori ve yöntem devşiren doğası tam da bunu gerektiriyor.

Tarihsel gelişim sürecini incelediğimizde ekonomik coğrafyanın, kendi paradigmatik duruşunu sorguladığı dönemlerde sık sık *ana vatanından* ayrılarak, Peter Gallison'un metaforik anlatımıyla, yeni fikir, kavram, yöntem ve tekniklerin transferine olanak tanıyan “serbest ticaret bölgeleri”ne (1998) korkusuzca yelken açtığını ve komşularıyla “sınır ticareti yaparak” evine eli dolu döndüğünü biliyoruz. Özellikle son elli yılda neoklasik düşünceden sıyrılarak özgürleşen bu maceraperest

ruhlu disiplinin en yakın komşusu, en başından beri hep iktisat olmuş. Diğer önemli komşularını ise Barnes ve Christophers –herhangi bir öncelik sırası gözetmeksizin– antropoloji, kültür ve cinsiyet araştırmaları, siyaset bilimi, sosyoloji ve çevre çalışmaları şeklinde sıralıyorlar (2018).

Ancak bu çoğulcu yapının varlığı, ekonomik coğrafyanın bu bakımdan problemsiz olduğu anlamına da gelmiyor. Bilim alanlarının Anglo-Amerikan merkezli gelişiminden haklı olarak rahatsızlık duyan bir grup ekonomik coğrafyacı, entelektüel açıdan inzivaya çekilerek diyalog yapma becerisini gün geçtikçe yitirmeye başlayan bir camianın, yeni bilgi, söylem ve kuram üretmekte zorlanacağı uyarısında bulunuyor (Barnes ve Shephard, 2010; Hassink ve Gong, 2017; Hassink vd., 2018). Burada temel problem, bu disiplinin –İngilizce konuşulmayan coğrafyalara sırt çevirisinin yanı sıra– benzer önyargıları paylaşan küçük gruplar hâlinde iletişim kurması ve böylelikle körleşerek kendinden olmayana karşı yabancılaşması. Bernstein'in (1988) “parçalı çoğulculuk” (*fragmenting pluralism*) olarak adlandırdığı bu tuzak, ekonomik coğrafya içinde gelişen dört ana geleneğin hepsi için de geçerli.

Öte yandan, disiplinin dil, yöntem ve çeşitli ön kabuller üzerinden yaptığı ötekileştirme, görmezden gelme ve dışlama neticesinde kaçırdığı fırsatları yeniden yakalaması aslında mümkün. Barnes ve Sheppard (2010), bunun yolunun “bağlanmış çoğulculuk”tan (*engaged pluralism*) geçtiğini belirtiyorlar. Bağlanmış çoğulculuk, herhangi bir uzlaşıya ihtiyaç duymaksızın birbirini bir iletişim ortağı olarak gören topluluklar için kullanılıyor (Bernstein, 1988). Farklı düşüncelere tahammül edebilme, ikna etmek yerine, dinleme ve anlama bu kavramla birlikte anılıyor. Barnes ve Sheppard'a göre bu özelliklere sahip bir akademik camianın yeni

Online yayımlanma tarihi: 27.03.2026

İletişim: Yiğit Evren

e-posta: evren@yildiz.edu.tr

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

söylem geliştirme, orijinal kuram üretme, hatta yeni bir lisan yaratma ihtimali, olmayanlara kıyasla çok daha fazla ve ekonomik coğrafyanın bunu başarmasının önünde hiçbir engel yok. Yeter ki sürekli konuşsun, kendi içinde ve başka disiplinlerle.

Ya plancı komşu?

Peki, Barnes ve Christophers'in (2018) ekonomik coğrafyanın komşularını sayarken bilinçli ya da bilinçsiz liste dışı bıraktığı planlamayı nerede konumlandıracağız? Planlama eğitiminin, başta İngilizce konuşulan coğrafyalar olmak üzere Avrupa'da ve dünyanın diğer yerlerindeki pek çok okulda coğrafya ile yan yana, hatta aynı çatı altında verildiğini düşündüğümüzde, bu soruya cevabımız çok net: elbette ekonomik coğrafyanın hemen yanı başında! Zira kuram ve yöntem bakımından planlamanın coğrafyaya, coğrafyanın da planlamaya ihtiyacı var.

Ülkemizde yükseköğretim alanında bu kurumsal bütünleşme henüz sağlanmış değil, ancak bu iki disiplinin yerel akademik toplulukları arasında süregelen bir diyalogun mevcut olduğunu biliyoruz. Bu diyalogun oluşmasında, Türkiye'de konvansiyonel tekil düşünceye karşı kararlılıkla mücadele eden beşeri coğrafyacıların ve *mekânı* –dolayısıyla kentleri ve bölgeleri– anlamayı, planlamaktan çok daha öncelikli gören şehir ve bölge plancılarının rolü büyük. Hatta ekonomik coğrafyanın uluslararası akademik temsilinde coğrafyacıardan ziyade ikinci grubun daha baskın olduğunu öne sürenler de yok değil (Yavan, 2005; 2019). Temsil kim tarafından yapılırsa yapılsın esas önemli olan mesele, bu iki disiplin arasındaki sınır ticaretinin her iki grubun da yararına olduğu ve bu konuda sanırım hepimiz hemfikiriz. Dahası, uluslararası düzlemde kabul görececek bir yerel dili inşa etmek için sırtımızı yaslayabileceğimiz akademik koşullar planlama ve ekonomik coğrafyanın evrensel bağlamı içerisinde yavaş yavaş olgunlaşıyor. Buna, özellikle son on yıldır kendi bahçelerimizde birbirimizden haberli habersiz sarf ettiğimiz çabaların bir ürünü olarak filizlenen yerel birikimi de eklediğimizde, batı merkezli kuramların peşinden gitmek yerine bize *özgü olanı* yeşertmek ve büyütmek adına umudumuz artıyor.

Bu dosyayı da bu beklenti çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor. 2013 yılında Coğrafi Bilimler Dergisi'yle başlatılan, "... *mekânı toplumsal olarak okuyan... sosyal bilimlere ve topluma odaklanan... farklı disiplinlerle köprü kurmayı ilke edinmiş... çok paradigmatlı... bir beşeri coğrafya arayışı*"nı (Yavan, 2013) plancı gözüyle devam ettirmek istiyoruz. Ekonomik coğrafyacılar çabamızı, İlhan Hoca'nın Türk coğrafyasının 2000'lerde başlattığı kabuk kırma sürecine ilişkin yakaladığı fırsatı diri tutmak adına (Tekeli, 2013) plancı komşudan gelen mütevazı bir katkı olarak da yorumlayabilirler. Plancılar ise aile soyağacında yer alan uzak bir akrabanın izini sürmek olarak... Gönül Tankut Hoca'nın derslerinde "mühendisliği katı, mimarlığı sıvı, planlamayı ise gaz" olarak tarif ettiği rivayet edilir. Ne kadar güzel bir tanım! Mühendisliğin kesin doğruları, mimarlığın içine yerleştirilene şeklini vermesi ve nihayet planlamanın müphemliği. Planlama disiplinin taşıdığı *ekonomik coğrafya geni* bundan daha iyi anlatılamazdı.

Bu dosyada...

Bu dosyada her ne kadar ekonomik mekân üzerine bir derleme yapmayı hedeflemiş olsak da, ekonomik coğrafyanın tek bir teması etrafında yoğunlaşan bir koleksiyon oluşturmayı arzulamıyoruz. Tersine, bilinçli bir müphemlik ve bağlanmış çoğulculuk peşindeyiz. Bu noktada ana amacımızın *ekonomik olduğu düşünülen dünyaya dair mekânsal bir öykü* aktarmak olduğunu belirtelim. Model temelli mekânsal iktisat geleneğinden, firmayı ve kapitalizmi anlamaya odaklanan politik ekonomi geleneğine, hatta post-yapısalcı bir duruş benimseyerek "kimi zaman tuhaf, kimi zamansa alışılmış olan"ı anlamayı ilke edinmiş alternatif ekonomik coğrafyaya kadar uzanan geniş bir yelpazeden esinlenerek oluşturulan altı araştırma makalesini bir araya getirmek istedik. Denediğimiz şey, farklı tarzlara sahip ressamaların, aykırı teknikler kullanarak yaptığı resimlerin birlikte sergilendiği bir *galeri duvarı* oluşturmaya benziyor.

Bu bağlamda dosyanın ilk yazısında Oğuztımur ve Sakarya, Reilly'nin çekim kuramını kullanarak ekonomik mekâna pozitivist bir kavrayış ile yaklaşıyorlar. Araştırmada, nüfus ve uzaklık değişkenleri üzerinden Türkiye coğrafyasında kentlerin etki alanlarının değişimi ve genişlemesine ilişkin dönemsel bir analiz ortaya konuluyor. Çalışma, ekonomik coğrafyanın model tabanlı geleneğinden izler barındıran, dosyadaki tek yazı.

Alpar ve Kozaman Aygün'ün yazısı endüstriyel simbiyoz olgusunu yakınlık kavramıyla ilişkilendirerek firmalar arası işbirliği ağlarının gelişimine odaklanıyor. Sosyal ağ analizinin kullanıldığı çalışmada yazarlar, Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi örneğinden hareketle, endüstriyel ekoloji perspektifinden, coğrafi, sosyal, bilişsel, kurumsal ve organizasyonel yakınlık kavramlarının izini sürerek özgün bir ekonomik peyzaj okuması yapıyorlar.

Dosyanın üçüncü yazısı Akdoğan Odabaş ve Evren'e ait. Yazarlar İstanbul'un yeme-içme sektörüne dair cinsiyet eksenli bir analiz sunuyorlar. Gastronomi alanında faaliyet gösteren kadın şeflerin girişimcilik pratikleri üzerine aktör merkezli bir anlatının yapıldığı çalışmada girişimcilik ekosistemi, iktisadi aktörlerin karşılaştıkları fırsat ve güçlükleri süzerek yapı-fail etkileşimini inşa ettikleri bir ara yüz olarak kavramsallaştırılıyor.

Takip eden yazıda Seçkin, kent çeperinde organik tarımın benimsenme ve sürdürülebilirlik süreçlerini sosyal pratik teorisi ve eleştirel realizmin sunduğu kuramsal çerçeve bağlamında inceliyor. Bursa metropoliten alanının konu edildiği çalışmada yazar, tarımsal ekonomik peyzajı, yerleşik bilginin sosyal ilişkiler üzerinden akarak ördüğü, ekonomik koşullar ile kültürel değerler etrafında şekillenen kurumsal bir varlık olarak tarif ediyor.

Beşinci yazıda Gezer, Evren ve Yavan, Türk gemi söküme endüstrisinin Haliç'ten Aliğa'ya taşınma sürecini ilişkisel ekonomik coğrafya perspektifinden mercek altına alıyorlar. Çalışmada, hem yer değiştirmenin hem de yasal-yönetsel yapı bağlamında yapılan değişikliklerin bu sektörün üretim organi-

zasyonu ve yerleşik pratikleri üzerindeki etkileri araştırılarak, ekonomik mekânın dönüşümünün doğrusal bir nedensellik ile açıklanamayacağı ortaya konuyor.

Dosyanın son yazısı alışılmadık bir konuyu, futbol endüstrisini ele alıyor. Bu yazıda Demircioğlu ve Evren tarihsel bir perspektiften Türkiye’de futbolun mekânsal temsilini, futbolun üretimini kuşatan aktörler arası güç ilişkileriyle birlikte ele alıyorlar. Çalışma, ilişkisel ekonomik coğrafyanın kuram düzeyinde soyut bıraktığı kavramları ampirik düzlemde somutlaştırması bakımından literatüre cesur bir katkı yapıyor.

Bitirirken

Bu dosyanın akademik olduğu kadar, bir de manevi boyutu var. Araştırma yazılarıyla katkı koyan yazar ekibi, geçtiğimiz sonbahar hocalıkta 45. yılını devirmiş olan sevgili hocamız Prof. Dr. Ayşe Nur Ökten’le bir şekilde akademik bağ kurmuş, kiminin ruhu kiminin yaşı genç, sekiz plancı, bir iktisatçı ve bir coğrafyacıdan oluşuyor. Her türlü zorluğa göğüs gererek her daim üretken kalmayı becerebilen, yaşama sevinciyle dolu güçlü karakteri, ön yargılardan arınmış tarafsızlığı ve sınır bölgelerde dolaşmayı seven sıra dışı akademik çizgisiyle hepimize örnek olan hocamıza, üzerimizdeki emekleri için yazılarımızla teşekkür etmek istiyoruz. Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü’nde, beşeri coğrafya eksenli bir geleceğin inşasında Ayşe Nur Hoca’nın payı büyüktür. Öte yandan böylesi bir koleksiyon, hocanın kendisinin katkısı olmadan eksik kalırdı kuşkusuz. Davetimiz üzerine hazırladığı derleme yazısı, ekonomik mekânı anlamak adına özgün ve derinlikli bir teorik çerçeve oluşturma yanında, ufkumuzu açarak yolumuzu aydınlatıyor; nereye bakmamız gerektiği konusunda önemli ipuçları sunuyor. İlgiyle okuyacağınızı düşünüyoruz.

Son olarak, dosyanın başlangıç aşamasında sergilediği yapıcı yaklaşım için sevgili Tuba İnal Çekiç’e, hakemlik süreçlerini büyük bir sabır, özveri ve titizlikle yürüterek her şeyi kolaylaştıran editörümüz Kumru Çılgin’a ve dosya kapsamındaki araştırma yazılarına çift-kör değerlendirme yapan hakemlere tüm ekip adına teşekkür ediyorum.

Kaynaklar

- Barnes, T. ve Christophers, B. (2018). *Economic geography: A critical introduction*. Wiley Blackwell.
- Barnes, T. ve Shephard, E. (2010). Nothing includes everything: Towards engaged pluralism in anglophone economic geography. *Progress in Human Geography*, 34(2), 193–214.
- Bernstein, R. J. (1988). Pragmatism, pluralism and the healing of wounds. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 63, 5–18.
- Hassink, R. ve Gong, H. (2017). Sketching the contours of an integrative paradigm of economic geography. *Lund: CIRCLE, Papers in Innovation Studies*, Paper no. 2017/12.
- Hassink, R., Gong, H. ve Marques, P. (2018). Moving beyond Anglo-American economic geography. *International Journal of Urban Sciences*. DOI: 10.1080/12265934.2018.1469426
- Gallison, P. (1998). *Image and logic*. Harvard University Press.
- Tekeli, İ. (2013). Türkiye’de bölge planlamanın öyküsü ve beşeri coğrafyayla ilişkisi üzerine. *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1(1), 39–50.
- Thünen, J. H. von (1842). *Der isolierte staat*. P. Hall (1966) (Ed.), *Von Thünen’s isolated state* içinde. Pergamon.
- Wallerstein, I. (2003). Anthropology, sociology, and other dubious disciplines. *Current Anthropology*, 44, 453–465.
- Yavan, N. (2005). SCI ve SSCI bağlamında Türkiye’nin coğrafya biliminde uluslararası yayın performansının karşılaştırmalı analizi: 1945-2005. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3(1), 27–55.
- Yavan, N. (2013). Editörden: Niçin yeni bir dergi? Beşeri coğrafya için yeni umutlar, yeni arayışlar ve yeni bir perspektif açmak. *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1(1), 1.
- Yavan, N. (2019). Türkiye’deki coğrafyacıların uluslararası yayın performansı (1945-2015): Son 10 yılda (2005-2015) ne değişti? *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 39, 121–150.

Ekim 2017, Ulupelit'teki evinde çalışırken

Aralık 2019, Yıldız Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde

Nisan 2017, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin bahçesinde

1998, Kerim Ökten'in objektifinden

DERLEME / REVIEW

İnsan-Mekân Etkileşimi Çerçevesinde Paradigma Kaymaları

Paradigm Shifts in the Framework of Human-Space Interaction

 Ayşe Nur Ökten

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Planlama Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul

ÖZ

Günümüzde insanın toplumsal, yapay ve doğal çevresiyle etkileşimini değiştiren çok büyük teknolojik geçişler deneyimleniyor. Bu geçişlerin yol açtığı ve açacağı zincirleme etkilere odaklanan dönüşüm yazınında; dönüşümlerin ekonomik, toplumsal, kültürel ve coğrafi boyutlarını farklı düzlemlerde ele almak gerektiğini savunan güçlü bir akım yerleşmiş durumda. Bu tavrın sosyal bilimlerdeki başlangıcı ise yirminci yüzyılın ilk yarısına dayanıyor. 1950'lerden bu yana güçlenen epistemolojik arayışlar; ekonomik ve toplumsal coğrafya, siyaset bilimi, örgütlenme ve planlama disiplinlerinde de çok-düzlemli, çok-disiplinli kavramsallaştırmaları ve yöntemleri gündeme getiriyor. Bu yazı; ekonomik ve toplumsal mekânla ilgili paradigma kaymasının temelinde yatan düşüncenin evrimini, sosyal bilimlerdeki öncülerini izleyerek ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevedeki kavramlar, yaklaşımlar ve tartışmalar ele alındıktan sonra sonuç bölümünde; gerçek yaşam koşullarından doğan gündelik pratikler ile kurumsal düzenleme pratikleri arasındaki çelişkiler ve bu konudaki bazı öneriler, eleştiriler ve kaygılar üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Çok disiplinli kuramsal çerçeve; epistemolojik değişim; ilişkisel yaklaşım; insan-mekan etkileşimi, paradigma kaymaları; pratik yaklaşımı.

ABSTRACT

Today, humanity is experiencing major technological transitions that are transforming its interaction with the social, artificial, and natural environment. In the transformation literature, a strong epistemological trend has emerged regarding the chain effects triggered by these transitions. The argument is that the economic, social, cultural, and geographical dimensions of transformations must be addressed on multiple planes. The origins of this stance in the social sciences date back to the first half of the twentieth century. Since the 1950s, strengthening epistemological inquiries have brought multi-layered and multidisciplinary conceptualizations and methods to the forefront in economic and social geography, political science, organization studies, and planning disciplines. This article aims to reveal the evolution of the thinking underlying the paradigm shift concerning economic and social space by tracing its pioneers in the social sciences. After discussing the concepts, approaches, and debates within this framework, the conclusion focuses on the contradictions between everyday practices arising from real-life conditions and institutional regulatory practices, along with several proposals, critiques, and concerns related to these issues.

Keywords: Multidisciplinary frameworks; epistemological change; relational approach; human-space interactions; paradigm shifts; practice approach.

Geliş tarihi: 28.02.2026 Kabul tarihi: 10.03.2026
Online yayımlanma tarihi: 18.03.2026
İletişim: Ayşe Nur Ökten
e-posta: okten.ayseur@gmail.com

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

1. Giriş

Sosyal bilimlerde, uzun bir süredir, mekânsal boyutu gözden kaçırmayan yeni bir bakış açısı için kuramsal çerçeve arayışı var. Yeni arayışın öncü sesleri sosyal bilimlerde 1950'lerde, ontolojik ve epistemolojik konvansiyonlara karşı çıkan yayınlarla duyulmuştu. Daha sonra ekonomi, coğrafya, tarih ve sosyoloji disiplinlerinde konvansiyonel epistemolojik anlayışın aşılması gerektiğine işaret edenler çoğaldı. 1960 ve 70'lerde, peş peşe gelen radikal teknolojik gelişmeler sermaye ve insan hareketliliklerini kolaylaştırırken beklenmedik ekonomik ve mekânsal olgular da doğuruyordu. O dönemdeki konvansiyonel yaklaşım, düzen dışı –ya da kurama aykırı– durumları, yerel ölçeğe ve modernleşememeye özgü ve geçici olarak kabul ediyordu. 1980'lerden başlayarak, kaynak kullanımı ve üretimin coğrafyası global ölçekte yeniden örgütlenirken, ekonomi ve siyasetin küresel çarklarının bu süreçteki işleyişi zaman-mekân deneyimlerimizi değiştirdi. Mekânı açıklamak, anlamak ve düzenlemek konusunda bugüne dek öğrenilmiş doğruları yetersiz kıldı. Global dönüşümün yol açtığı zincirleme reaksiyonların içerdiği belirsizlikler, farklılaşmalar; insan-zaman-mekân ilişkisinde usçu ve yapısalıcı pencereden görülemeyen öğeler olduğunu ortaya çıkardı. Bu deneyimler, 1950'lerden bu yana güçlenen epistemolojik yenilik arayışını; ekonomik ve toplumsal coğrafya, siyaset bilimi, örgütlenme ve planlama disiplinlerinin gündemine yerleştirdi. Bugün yeniden insanın; toplumsal, yapay ve doğal çevresiyle etkileşimini değiştirecek büyük teknolojik geçişler tartışılıyor. Bu dönüşümleri veya geçişleri anlamak için çok düzlemli, çok disiplinli kavramsallaştırmalar öneriliyor.

Bu yazının amacı, ekonomik ve toplumsal mekânla ilgili paradigma kaymasının temelinde yatan düşüncüyü ve bu düşüncenin evrimini, sosyal bilimlerdeki öncülerini izleyerek ortaya koymaktır. Yazının yapısı, iki ön kabule dayanmaktadır: birincisi, tüm insan-zaman-mekân etkileşimlerinin çok boyutlu olduğu ve o nedenle çok disiplinli araştırılması gerektiği; ikincisi, çok disiplinli ve çok ölçekli araştırmaların ayağı yere basan kuramlara ulaşmayı kolaylaştırdığı. Yazının ikinci bölümünde, sosyal bilimlerdeki nesnellik anlayışına ve disiplinler arasındaki sınırlara yönelik eleştiriler ve bu eleştirilerden doğan görelilik anlayışına ve yeni kavramsallaştırma çabalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, yeni paradigma arayışlarının ortak ve farklı yönlerine değinilerek, örgütlenme sosyolojisinden ekonomik ve sosyal coğrafyadaki ilişkisel yaklaşıma dek uzanan epistemolojik yörüngenin izi sürülmektedir. Dördüncü bölümde, ölçekler arası geçişleri kolaylaştıracığı savlanan *pratik yaklaşımına* ve bu çerçevedeki tanımlara, yöntemlere ilişkin görüş ve önerilere yer verilmiştir. Sonuç bölümünde; gerçek yaşam koşullarından doğan gündelik pratikler ile kurumsal düzenleme pratikleri arasındaki çelişkiler ve bu konudaki bazı öneriler, eleştiriler ve kaygılar üzerinde durulmuştur.

2. Görelilik ve Disiplinler Arası Sınırların Zorlanması

Yirminci yüzyılın ilk yarısından başlayarak, konvansiyonel (pozitivist) bilgi üretme paradigmasına alternatif arayanlar, felsefe-sosyoloji-ekonomi-coğrafya disiplinlerinin kesişmesindeki çalışmalarla, sorunun derinlerde olduğunu; gerçeği anlamak için farklı bir ontolojik ve epistemolojik yaklaşım gerektiğini savundu. Buttimer (1969), çok disiplinli bir epistemoloji arayışının ilk belirtilerini, yirminci yüzyılın ilk yarısında, Fransa'da görüyor ve toplumu, ekonomiyi ve mekânı bir arada değerlendirme çabası göstermiş iki yazara dikkat çekiyordu: coğrafyacı Maximilien Sorre ve sosyolog Chombart de Lauwe. Bu araştırmacılar, coğrafyanın farklı disiplinlerle etkileşim içine girmesini öneriyordu. Durkheim'ın sosyal mekân kavramını fiziksel mekânı da içerecek biçimde yeniden tanımlayan Sorre, ekonomik mekânı, politik mekânla birlikte sosyal mekânın asal öğelerinden biri olarak kabul ediyordu. Paul-Henri Chombart de Lauwe (1913–1998) ise kentteki sosyal mekânın çok boyutlu ele alınması gerektiğini; çünkü kent mekânının, insanların yaşadığı, hareket ettiği ve etkileşimde bulunduğu katmanlardan oluştuğunu söylüyordu.

Mekânı çok boyutlu ve dinamik bir tavırla ele almak gerektiğini söyleyen öncülerden birisi de iktisatçı ve coğrafyacı olan ve yasa koyucu (nomotetik) bir ekonomik coğrafyayı savunan F. Schaefer idi. Meseleyi, bir yöntem sorunu olarak ele alan Schaefer (1953, ss. 229–230) coğrafyanın, kuramlarla deneysel bulguları birleştiren bir mekân bilimi olması gerektiğini ve asıl misyonunun, mekânsal ilişkilere yön veren yasaları bulmak; gelecek için ipuçları verecek genellemeler yapabilmek olduğunu söylüyordu (Kuhlke, 2006, s. 442; Barnes ve Christophers 2018, ss. 61–63). Her olayın mekân ve zaman boyutunun o olayı özgün kıldığı savını kabul etmekle birlikte, tekil ve özgün olayları gözlemlerken, benzerlikleri ortaya çıkaracak sistematik çözümleme yöntemlerinden de yararlanmak gerektiğini savunuyordu. Ancak Schaefer'in savının güncel tartışmalar bağlamındaki asıl ilginç yanı, gerçek yaşamdaki deneyimlerin çok boyutlu olması nedeniyle; istatistiksel genellemelere gitmeden önce, coğrafyanın diğer sosyal bilim disiplinleriyle iş birliği yapması gerektiğini ileri sürmesiydi. Coğrafyacının, mekânı zamanla birlikte ele alarak açıklayabilmesi; bir başka deyişle, sürece bakabilmesi için başka toplumsal yaşam alanlarındaki gözlemleri değerlendirmesi gerekiyordu. Coğrafyacıların görevi; tarih, sosyoloji ve ekonomi disiplinlerindeki yöntemleri tanımak ve o alanlardaki çalışmaları ve gözlemleri dışlamamak, tersine içselleştirmekti. Schaefer, disiplinler arasında köprüler kurulması için bilim ve yöntem kavramlarının doğru anlaşılmasını önemsemişti. Bilim kavramının Almanca'daki karşılığının (*die Wissenschaft*) İngilizce'deki *science* sözcüğünden farklı anlamına işaret ederek, bilim yalnızca fen bilimlerinin araştırma yöntemleriyle tanımlanamaz; her türlü örgütlenmiş bilgiye bilim denir, diyordu. Yöntem konusunda söyledikleri de yeniydi. Araştırma yönteminin salt bir alet kutusu olmadığını;

benimsenen yöntemin, o disiplinin, değişim ve gelişimle ilgili mantığını yansıttığını savunuyordu (Schaefer, 1953, s. 236). Coğrafya disiplininin ufku genişleterek, fiziki coğrafyanın yanı sıra ekonomik coğrafyayı geliştirmesinin ve böylece bir sosyal bilim hâline gelmesinin kaçınılmazlığını tartışan makalesi, yayınlanmasından yıllar sonra, paradigma kayması bağlamında yeniden ses getirdi ve etkili oldu (Bunge, 1979).

Mekân ve zaman kavramlarının nesnelliliğine ilişkin konvansiyonel varsayımların sarsılmasının çok önemli bir başka aktörü de, Akdeniz'i bir bölge olarak alışımlıktan farklı bir tavırla ele alan tarihçi Fernand Braudel idi. Akdeniz'i, bir yandan Avrupa'da yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel değişimin bir parçası; bir yandan da oradaki değişimlerle etkileşimli özgün bir dünya olarak yorumlamıştı. Kaynaklar, Braudel'in dört önemli epistemolojik katkıda bulunduğunu söylüyor. Birinci katkısı, nesnel ve dışsal zaman kavramı yerine öznel olan *sosyal zaman* kavramını ortaya atmış olmasıydı. İkinci katkısı, nesnel ve dışsal zaman varsayımına dayanan ve olayların kronolojik kaydı niteliğindeki "saf tarih" anlayışını eleştirerek, farklı disiplinlerde üretilen bilgilerden yararlanan ve yapısal değişimler (dinamikler) üzerinde duran yeni bir tarihçilik anlayışını önermiş olmasıydı (Lee, 2018). Bunun için sosyal bilim disiplinleri arasındaki yapay sınırların kaldırılmasını savunmuştur. Üçüncü önemli katkısı, tarihin çözülmesinde çok disiplinli çalışmanın yanı sıra tüm dünyayı bir bütün olarak ele alan, bütüncül (holistik) bir yaklaşımın önemine işaret etmesiydi (Braudel, 1958; Wallerstein, 2003; Braudel ve Wallerstein, 2009; Lee, 2018). Dördüncü katkısı; bir bütünlüğü, kimliği veya bölgeyi tanımlamak için ötekilerden ayırt edici eşikler, sınırlar gibi özellikler üzerinde durmak yerine, o bütünlüğün ya da *bölgenin içinde bulunan* farklı öğelerin ortak niteliklerine; onları bir arada tutan *birleştirici özelliklere* bakılmasını savunmak olmuştur (Özveren, 2017, s. 12). Özellikle, bir bölgeyi kavramak ve orası için gelişme politikaları üretmek açısından bu katkı ayrı bir önem taşımaktadır.

Üzerinde uzlaşmış kavramlara farklı açılardan bakmak ve onları yeniden tanımlamak zorunluluğu 1970'li yıllarda, antropolog Keith Hart'ın Afrika'daki araştırmalarıyla, çarpıcı biçimde yeniden gündeme geldi. Enformellik (*informality*) kavramını ilk kez 1971 tarihli bildirisinde kullanan Hart, Afrika'daki enformel sektörle ilgili gözlemleriyle özellikle ekonomik sosyoloji, daha sonra da coğrafya disiplininde önemli bir kırılma yarattı. O güne dek ekonomi ve sosyolojide egemen olan yaklaşım; bazı ekonomik etkinliklerin modern dünyanın yarattığı kayıtlı ve düzenli formel sektörün dışında kalmasını az gelişmiş ülkelere özgü bir olgu olarak kabul ediyordu. Bu kesimde işler, ekonomik ve toplumsal gelişme tarihinin daha aşağı basamaklarından arta kalmış alışkanlıklarla yürüyordu. Çok küçük sermayeli aile işletmeleriyle kendi başına veya kısa süreli belirsiz işlerde çalışanlardan oluşan bu *marjinal* sektörün özellikleri aile içi istihdam, gizli işsizlik ve düşük verimlilikti. Dolayısıyla, az gelişmişliğin sonuna gelindiğinde bu sektör de ortadan kal-

kacaktı. Oysa Hart 1973 tarihli makalesinde, marjinal sanılan işlerin gerçekte formel kapitalist sistemin yapısal bir parçası olduğunu saptamıştı. Akra'nın yoksul mahallelerinde (*slums*) yaşayanlar sanıldığı gibi işsiz veya verimsiz değildi. Bu kesim, kendi içinde bir *yeniden üretim döngüsü* yaratarak bölüşümdeki dengesizliklerin krize evrilmesini engelliyor, ulusal kapitalist ekonomiye istikrar sağlıyordu. Enformel sektörün bu yapısal işlevinin iki mekânsal boyutu vardı. Birincisi, bu sektör nüfusun coğrafi hareketliliğiyle ilişkiliydi. Çalışanların yaklaşık yarısı iç veya dış göçle gelmişlerdi. İkincisi, bu sektörde çalışanların yerleşme alanının, kentin sosyal ve ekonomik coğrafyası içinde, konum ve doku açısından, ayırt edilebilen nitelikleri vardı. Çoğu Akra'nın çeperindeki kendiliğinden oluşmuş, yoksul ve enformel mahallelerde yaşıyorlardı.

K. Hart enformel ekonominin, tıpkı formel ekonomi gibi, kendi mekânını yarattığına dikkat çekiyordu (Hart, 1973; 2010). Bir başka deyişle, kent topraklarına plansız, izinsiz konuveren gecekondu, *slums*, *favelas* gibi yerleşim alanları; gerçekte kapitalist sistemin sürdürülmesini sağlayan mekânlardı. Zamanla, marjinal olmadığı kabul edilen enformel sektörün yapısal rolü hem araştırmacıların kapitalist sisteme farklı bir açıdan bakmasını sağladı hem de daha sonra, pek çok ekonomik ve mekânsal araştırmanın konusu oldu. 1970'li ve 1980'li yıllarda hem iktisat, sosyoloji ve coğrafya disiplinlerinde hem de planlama kuramı alanında güçlü bir eleştiri söylemi vardı. Bu söylemi benimseyen yazarlar; eşitsizliklerin, sömürünün ortaya çıkarılmasını ve kapitalist sermaye birikiminin nasıl eşitsiz mekanlar yarattığının irdelenmesi gerektiğini savunuyordu. Bu doğrultuda Hart da 1985'te yayımladığı bir makalede enformelliğin uluslararası boyutunu vurguladı. Bu bağlamda, reel ekonomideki eylemlerin öзде formel ya da enformel olarak farklılaşmadığını, bu ayrımın kurumsal tanımlarla yaratılan dayanaksız, rastgele bir adcılık olduğunu söyledi. Böylece, ontolojik bir meseleyi de gündeme getirerek akademik çevrelerin kendi yaklaşımlarını sorgulamaları gerektiğine işaret ediyordu (Hart, 1985; Holgersen, 2020, s. 802).

1990'lardan başlayarak pek çok araştırmacı, küresel ekonominin yerel etkilerini anlamayı öne çıkararak, yapısalci makro çözümlemelerin ötesine geçen yaklaşımları benimsedi. Gelişmiş Batı'nın büyük kentlerinde enformel-formel farklılaşmasını araştıran Sassken de, Hart gibi bu ayrıştırmanın yapaylığını gözlemlemişti. Enformel bir sektörden söz etmek yerine enformel üretim ve tüketim çözümlerinden söz etmek gerektiğini vurguluyor ve böyle karma çözümlerin formel sektördeki büyük firmaların içinde de görüldüğüne işaret ediyordu. Hem kentsel üretimin, tüketimin ve işgücünün yapısı; hem de kentsel ekonominin coğrafyası değişmekteydi. Sermaye, emek, kaynak ve bilginin hareketliliğinin artması; toplumsal yaşamın ekonomik ve mekânsal alanlarında alışılmışın dışında kullanım ve eylem biçimleri doğuruyordu. Oysa ekonomik mekâna ilişkin politikalar o güne dek homojen mekân algısıyla üretilmişti. Şimdi bu politika ve eylemler yetersiz kalıyordu. Yeni ekono-

mik ve mekânsal eğilimlerin eski ekonomik düzenin kurallarıyla ve kurumlarıyla bağdaşmaması enformel çözümlerin bulunmasına yol açıyordu (Sassken, 1994, ss. 2289–2294).

Bu gözlemler hem ekonomiye hem de mekâna farklı bir gözlemlerle bakmak gerektiğini yeniden hatırlattı. Bu doğrultudaki çabalar; heterojen, karmaşık ve çok yönlü bir mekân kavram-sallaştırması üzerinde yoğunlaştı. Farklılıkların sentezi düşüncesine dayanan bir dizi sosyal ve ekonomik coğrafya paradigması geliştirildi. Aktörler, ağlar, ölçek ve ilişkisel mekân kavramları beşerî coğrafya disiplini içindeki yeni tartışmaların ana eksenini oluşturuyordu (Hassink ve Gong, 2017; Suwala, 2021).

3. Mekân ve Çoğulcu Paradigmalar

1990'lı yıllarda dünya artık, her şeyi kapsayan tek bir kuramsal çerçeveye açıklanamayacak kadar büyük ve karmaşıktı. Her ekonomik eylemin yığılımlı bir süreçte, belirli kültürel ve toplumsal özelliklere sahip bir çevreyle etkileşim içinde gerçekleştiği düşüncesi güçlenmekteydi. Coğrafyacılar ekonominin mekânını ele alırken 1960'lara göre çok daha geniş bir kuramlar yelpazesi içinde çalışmaya başladılar. Yeni paradigma arayışları bazı güçlü epistemolojik açınımlara yol açtı. Özellikle *analiz birimi*, güncel dinamikleri anlama ve geleceğin olası toplumsal yörüngelerine işaret etme görevini benimsemiş sosyal bilimciler için önemli bir tartışma teması durumuna geldi. Bu tartışmada, bazı ortak yönlerine karşın farklılaşan görüşler arasında kurumsalçı (Jessop, 2001), evrimci (Boschma ve Martin, 2010), ilişkisel (Boggs ve Rantisi, 2003; Thrift, 2003; Bathelt, 2003; Yeung, 2005; Jones, 2009) ve pratik yaklaşımları (Reckwitz, 2002; Jones ve Murphy, 2011) sayılabilir.

Alternatif yaklaşımların ortak yönü çoğulculuklarıydı. Ekonomik mekândaki olguları çok faktörlü, dinamik, karmaşık ve bağlamsal olarak görüyorlardı. Çağdaş ekonomik coğrafyadaki kuramsal çeşitlenme bir zayıflık, kararsızlık değil güçlenmenin bir belirtisiydi ve bu kuramsal çalışmalar özellikle, yere özgü ağların ilişkiseliliği üzerinde durmalıydı (Dicken, 2006). Bu ilişkisel meselesi, ekonomik coğrafya araştırmacılarının yeni kuramsal çerçeve seçeneklerine yönelmesinin de ortak nedeniydi. Yeni yaklaşımları önerenler, geleneksel yaklaşımın bölgeyi, ekonomik kararlar verme yetisi olan bir aktör gibi ele almasını eleştiriyordu. Bölgesel gelişme konusundaki çalışmalarda bölgenin tek bir aktör gibi ele alınması, ekonomik kararların alınmasında rol oynayan aktörlerin çeşitliliğini ve bunlar arasındaki etkileşimin önemini göz ardı etmek oluyordu (Bathelt, 2006; Jones, 2013).

Yeni arayışın öncülerinin çoğulcu tavırları yöntem konusunda da devam etti. Paradigma arayışlarında farklar olsa da en azından, farklı tekniklerin bir arada kullanılması; nicel verilerle nitel bilgilerin birbirini desteklemesi, makro, mezo ve mikro ölçeklerde yapılan analizlerin birbirini beslemesi konularında birleşiyorlardı. Amaç; olguları ve olayları geçmişteki deneyimlerin izleriyle, tarihsel ve güncel bağlamı içinde anlamaya çalışmaktı.

Bunun için yapısal çözümlemelerle yetinmeyip; olayları, aktörleri, mekânı ve aralarındaki etkileşimleri anlamak gerekiyordu (Thrift, 2003). Geleneksel neo-klasik ekonomi yaklaşımından ayrılan ekonomik coğrafya seçenekleri arasında eleştirel, kurumsalcı, evrimci ve ilişkisel yaklaşımlar hemen hemen aynı zamanda gelişti. Bu yaklaşımlar bazı benzerliklere sahip olmakla birlikte, ele aldıkları asal meseleler, vurguladıkları sorunlar ve sundukları çözümleme araçlarının ölçekleri açısından farklılaştı.

Eleştirel coğrafya yaklaşımı, olguları güç geometri, üretim ilişkilerindeki çelişkiler ve dengesiz bölüşüm sorunları temaları bağlamında irdeledi. Örneğin Sayer (2004) gücün; etkileme, zorlama, zorbalık, baskı; kandırma, ayartma; yetki, yetke gibi çeşitli biçimlerde uygulamaya konulduğunu belirtirken, bunların mekânsallığını vurguladı. Gücün mekânsallaşmasındaki eşitsizlikler kent kuramlarıyla ilgilenen araştırmacıların da – çoğunlukla Lefebvre'nin düşüncelerine yaslanarak– üzerine eğildikleri konulardandı. Kentler eşitsiz gelişmenin hem odağı hem de bu eşitsizliklerin globalleşmesinin (*mondialisation*) taşıyıcısı oluyordu (Brenner vd., 2011).

Kurumsalcı yaklaşım, eyleyici aktörlerin ekonomik kararlarının kurumsal bağlam içinde verildiği düşüncesinden yola çıkarak, bölgenin makro kurumları üzerinde durdu. Kurumların mikro temelleri ve makro bağlamları, aralarındaki etkileşim eleştirel bir bakış açısı içinde anlaşılmalıydı. Salt ilişkisel yaklaşımı eleştiren Jessop, sınırlı rasyonelliğe benzetilen *stratejik ilişkisel yaklaşımı* öneriyordu (Jessop, 2001, ss. 1227–1230). Kurumsal yaklaşım çalışmalarında, makro ölçekte; siyasal, toplumsal, kültürel öğelerin belirli bir mekânda oluşturduğu ortam ve bu ortamın geçirdiği değişimin mekanizması önemli bir araştırma temasını oluşturdu.

Evrimci ekonomik coğrafya, iktisattaki evrimci akımdan etkilendi. Bu akım, yeni bilgilerin ve yeni teknolojilerin, bir ekonomideki ayıklanma mekanizmasını nasıl etkilediğini irdeliyordu. Coğrafyacılar bu soruyu şöyle sordular: Neden bazı bölgeler, dünya ekonomisindeki pozisyonlarını kaybederken başka bazı bölgeler durumlarını koruyor, hatta güçleniyor? Bölgelerin ekonomik yörüngelerini firmaların yer seçimi kararlarıyla ilişkilendiren bu yaklaşım, her firmanın kararının bulunduğu bölgenin bağlamına gömülü olduğunu ve o nedenle firmaların ve diğer örgütlerin eylemlerinin bağlam ve patika bağımlısı olduğunu savunuyordu. Evrimci ekonomik coğrafyacılar, mezo ölçek üzerine eğilerek tarihsel süreç ve firmaların örgütlenme özellikleri üzerinde durdular. Eyleyenlerin davranışlarının nedenlerini organizasyonların kendi içlerinde ararken bu davranışları, eyleyenlerin arasında zaman içinde kök salmış mikro-rutinlerle (patika bağımlılığı) ilişkilendirdiler. Böylece, evrimci ekonominin kilit kavramları olan patika bağımlılığı, pozitif ölçek ekonomisi (yığılma ekonomileri), rastlantısallık, ayıklanma kavramlarını ekonomik coğrafyaya uyarladılar (Boschma ve Lambooy, 1999; Foster ve Metcalfe, 2003; Boschma ve Frenken, 2006, s. 292).

İlişkisel yaklaşım, çok geniş kabul gören bir alternatif oldu. Evrimci ekonomik coğrafyaninkine benzer varsayımlarla yola çıkmasına karşın ilişkisel coğrafya yaklaşımı yukarıda anılan evrimci ve kurumsalcı yaklaşımlardan ölçek ve ana araştırma meselesi açısından ayrıldı. Latour'un aktör-ağ kuramının etkisiyle canlı ve cansız her türlü varlığı aktör olarak ele alan; bu aktörlerin tümünün etkileşim içinde olduğunu kabul eden düşünce biçimi, o güne dek bilinen tanımlamaları, sınıflandırmaları, ölçek ve kademelenme, mesafe ve mekan gibi coğrafya kavramlarını temelinden sarsıyordu (Simandan, 2024). İlişkisel coğrafya yaklaşımı gömülülük, etkileşim, süreç kavramlarını gündeme taşıdı. Coğrafyanın insan-mekân ilişkilerine bakışını sorgulayan bu yaklaşım önce ilişkisel yöneliş (*relational turn*) başlığı altında belirdi. Kent ve bölge planlama alanlarındaki çalışmaları da etkileyen ve zamanla ilişkisel yaklaşım olarak anılan söylemde mekân, sosyal ilişkileri yerel tarihin içinden süzen etkileşimli bir prizma olarak tanımlandı (Graham ve Healey 1999; Yeung, 2002; Bathelt ve Glückler, 2003). O nedenle, yaklaşımın asal sorunu yeni bir epistemoloji, çok disiplinli bir araştırma çerçevesi kurmaktır. Coğrafya, planlama, tarih, antropoloji, sosyoloji ve ekonomi disiplinleri arasında iletişimi sağlayacak; bu disiplinlerin kullandıkları farklı yöntemler, ölçekler, teknikler ve gözlemler arasında geçiş yapabilecek bir çerçeve bulunmalıydı (Bathelt ve Glückler, 2003, 2011; Brenner vd., 2008; Brenner vd., 2017).

İlişkisel yaklaşım, başka sosyal bilim disiplinlerinde olduğu gibi kentsel ve bölgesel gelişme araştırmalarında da yeni bir bakış açısı ve farklı bir kavramsallaştırma çerçevesi olarak benimsendi. Kentsel analizlerde tüm kentlerin evrensel ölçütlere göre çözümlenip ölçülmesi reddedildi. Bunun yerine araştırmacıların öncelikle; nesnelerin, olayların, yerlerin ve kimliklerin birbirlerini *nasıl* etkilediklerini sorarak işe başlaması önerildi. Geleneksel yaklaşımın, her kenti -veya bölgeyi- kendi içine kapalı bir dünya, bir ada gibi ele alması da eleştirildi. Bunu ontolojik bir yanlış olarak nitelendiren ilişkisel yaklaşımda her kentin -veya bölgenin- açık olduğu; yerinin, sınırlarının, ölçeğinin sınır-ötesi siyasal ilişkilerle biçimlendiği kabul ediliyordu (Ward, 2010, s. 281).

İlişkisel yaklaşım, ilginç ve yeni paradigma arayışlarına kapı aralaması nedeniyle beğenilse de yalnızca mikro ölçeğe odaklanarak bütüncül bir araştırma çerçevesi kuramadığı için epistemolojik olarak zayıf bulundu (Sunley, 2008). Ama bu zayıflıklarına karşın, ölçekler arasında ilişki kurarak; araştırmacıların tekil olayları politik ekonomi bağlamında görmelelerine ve büyük ölçekli toplumsal dönüşümleri incelemelerine olanak sağladığı için yararlı bulanlar da oldu. Bu kapsamda, *stratejik-ilişkisel yaklaşım* (Jessop, 2001) ile onun analitik tamamlayıcısı olan *TPNS çerçevesi* (bölge, yer, ağ, ölçek) (Jessop vd., 2008) araştırmacıların ölçekler arasında geçiş yapmalarını kolaylaştırması umulan bir model olarak önerildi. Böylece, kapitalist gelişmenin dönemsel ve mekânsal dalgalanmaları-

nın politik ekonomi perspektifinde sorgulanabileceği düşünülüyordu (Paasi, 2008, s. 409). Ancak bu ilişkisel yaklaşım rehberinin gerçek mekândaki uygulamalara yol göstermesi noktasında çeşitli kaygılar da vardı. Bunlar arasında; toplumsal mekân ilişkisi farklı ilkeler arasındaki çatışmalar, mekânın farklı boyutlarının eklenmesindeki uyumsuzluklar, belirsizlikler; sosyal adaletin sağlanmasındaki eksikler ve/veya bu eksiklerin maskelenmesi gibi konular sayılabilir (Healey, 2006; Jessop vd., 2008; Khan vd., 2013).

Tüm bu tartışma ve kaygılara karşın, farklı ölçeklerin bir arada değerlendirilmesi genellikle kabul gören bir tavır oldu. Ancak bu araştırmalardan elde edilen bilgilerin toplumsal yaşamdaki deneyimlere; kurumsal politikalara ve pratiklere nasıl aktarılacağı noktasında belirsizlikler devam ediyordu. Çoğulcu paradigmalarda gündelik gerçeklikler arasında nasıl bağlantı kurulacaktı?

4. Paradigmanın Eylemselleştirilmesi: Süreçler ve Pratikler

Yukarıdaki soruların yanıtlarını arayan epistemolojik tartışmalarda ilişkisel ve evrimci coğrafya akımlarına yönelenler, araştırmacıların öncelikle *süreçleri* anlamaya çalışması gerektiğini söylediler. Bu tartışmalarla üretilen görüşlerin mekân pratiklerine aktarılması amacıyla *International Planning Studies* dergisi 2013'teki bir sayısını mekân epistemolojisi konusuna ayırdı. "Planlama, şehircilik ve mimarlıkta ilişkisel perspektif" temalı özel sayının amacı; mekân epistemolojisi içinde disiplinler arası araştırmalar, tartışmalar ve kuramların yeşermesi için uygun bir platform, bir sinerji yaratmaktır. Bu sayının girişinde, mekânı çok boyutlu bir anlayışla ele alabilmek için iki beceri gerektiği vurgulanıyordu: 1. sosyo-mekânsal yapılanmanın farklı ilkelerini bir arada değerlendirerek bağdaştırabilmek; 2. mekânın farklı niteliklerinin ayırma varmak. Bu nitelikler, tipoloji ve morfoloji; toplumsal gömülülük, dönüştürücü eyleyenler; ilişkisel karmaşıklık ve semantik ve deneyimsel kapasiteyi içeriyordu. Bu yaklaşım, kuşkusuz disiplinler arası bir çaba olmak zorundaydı. Bu bağlamda, farklı disiplinlerin söylemlerinin altında yatan toplumsal ve mekânsal mantığı görmek, mekânı anlamak ve çözümlemek için kullandıkları yöntemleri bilmek gerekiyordu (Khan vd., 2013, s. 288). Gündelik yaşamın gerçekliği içinde gözlemlenen olguları, yapısal açıklamaların ötesine geçerek bağlamı içinde anlamak ancak mikro ölçekteki sosyolojik analizlerle, bazen de antropolojik gözlemlerle varılacak bir hedefti. Bu bakış açısı içinde ekonomik coğrafyada, bölgesel ve kentsel araştırmalarda; bireyler, haneler, küçük girişimci ve zanaatkar gibi aktörlerin ekonomik etkinliklerini gerçekleştirirken benimsedikleri, öğrendikleri *pratikler* önemli bir araştırma eksenini oluşturdu. Bu eksen için Khan ve diğerleri (2013, s. 289), *ilişkisel ve pragmatik mekân epistemolojisi*ni önerdiler. Bu mekân epistemolojisinin ilişkisel niteliği, her eylem için kararların çok sesli, çok paydaşlı ve çok disiplinli

alınmasında yatıyordu. Pragmatik niteliği ise her yerde aynı formüllerin kullanılmamasından kaynaklanıyordu. Her eylem veya her olay için, o olayın koşullarına göre yöntem seçilmeliydi. Bu iki süreç izlenerek *ilişkisel* ve *pragmatik mekân epistemolojisi* hayata geçirilebilirdi.

Süreç kavramının sosyal bilim araştırmalarının odağına yerleşmesinde, örgütlenme konusunda uzmanlaşmış bir sosyal psikolog olan Karl Weick'in çalışmaları güçlü bir rol oynadı. Weick her toplumsal kümede, her örgütte üyelerin zaman içinde rutinleşmiş eylem biçimleri geliştirdiğini ve bu rutinleri oluşturan eylemlere ve araç-gerece anlam yüklediklerini; bu anlamın herhangi bir amaca ulaşılması açısından asal olduğunu örneklerle açıkladı (Weick, 1993; Clegg, 2010, s. lii). Süreç, malzeme ve bunlara yüklenen anlamla güçlenen rutin eylemlerin örgütlenmedeki dinamik rolü toplumsal bilimlerde yeni bir yönelişe, *pratik yaklaşımına* yol açtı.

Sosyal ontoloji kapsamındaki tanıma göre, *pratik* kavramı, bir etkinliğin gerçekleştirilmesindeki yöntem ve işlemleri ifade eder. Belirli bir kültürde belirli bir etkinliğin gerçekleştirilme biçimi, o kültürdeki insanların düşüncelerini, davranışlarını, konuşma biçimlerini ve duygularını; bunlara ek olarak o işlemlerdeki araç gereç, eşya ve malzemeyi içerir (Epstein, 2024). Bu öğeler, genel kabul görmüş, konvansiyonel anlayışa ve kurallara göre örgütlenir. Toplumsal yaşamın değişik alanlarında; birbirleriyle bağlantılı eylemlerden, söylenenlerden ve özdeksel düzenlemelerden oluşan çeşitli pratikler, bir *sosyal pratik* içinde bağdaştırılır. Zamanın ve mekânın içinden süzülerek somutlaşmış, birbirine bağlı bu pratikler toplumsal alanı ve toplumsal düzenin temelini oluşturur. Toplumsal alandaki bireyler bu pratiklerin taşıyıcısıdır. Bir başka deyişle, bireyler "sosyal pratiğin içinde farklı pratiklerin bağlantısını veya organizasyonunu sağlayan" öğelerdir (Schatzki vd., 2001; Reckwitz, 2002, s. 255; Spaargaren vd., 2016, s. 8; Hui, 2016).

Gündelik yaşamımızın her alanında gerçekleştirdiğimiz etkinliklerin tümü, belirli eylemlerin öğrenilmiş bir düzene ve kurallara göre yerine getirilmesiyle gerçekleşir. Siyaset pratikleri, aşçılık pratikleri, eğitim pratikleri veya planlama pratikleri denildiğinde; sınıflandırılmış, sıraya konulmuş; yeri, zamanı ve süresi belirlenmiş eylem kümelerinden söz edilmiş olur. Bu pratikleri gündelik yaşamımızda, planlama gibi meslek pratiklerinin içinde her gün yinelerken bu düzeni ve kurallarını da her gün yeniden üretmiş oluruz. Ancak, bunların tümü açık uçlu örgütlenmelerdir: Bir yandan yeniden üretilip kurumsallaşırken; bir yandan da fiziksel, toplumsal ve ekonomik çevredeki dinamiklerle göre değişen bireyler ve kümeler aracılığıyla, sürekli başkalaşma eğilimindedirler (Bakken ve Hernes, 2006; Stephenson vd. 2020, s. 802).

Toplumsal ve ekonomik dinamiklerle mekânsal boyutun nasıl iç içe örüldüğünü Jones ve Murphy, sosyal pratik kavramıyla şöyle açıklıyorlardı:

"Sosyo-mekânsal pratikler; yerleşmiş, rutinleşmiş veya doğaçlama sosyal eylemlerdir. Çeşitli aktörler, özdeksel öğeyi (malzeme, donanım vb.) belirli bir ekonomik mekânda organize eder, üretir ve tüketirler. Bu eylemlerle ekonomik mekânı oluşturur, yeniden üretir ve aynı zamanda, bu ekonomik evrene bir anlam yüklerler. Bu aktörler toplu veya tekil, canlı veya cansız olabilirler. Söz gelimi, aktörler arasında girişimciler, işçiler, hasta bakıcılar, tüketiciler; firmalar, topluluklar; sanayiler, yerler, pazarlar, kültür kümeleri vb. sayılabilir. Pratiklerin araştırılmasına gelince; bu çalışmalar bize kurumlar, ağlar, sınıf yapıları ve cinsiyet eşitsizliği gibi toplumsal olguların günlük yaşamda nasıl deneyimlendiğini, yeniden üretilerek sürdürüldüğünü, günlük eylemlerle nasıl dönüştürüldüğünü gösterebilir." (Jones ve Murphy, 2011, s. 367)

Bir yandan pratik kavramı üzerinde tartışılırken bir yandan da bu kavramın nasıl işlemselleştirileceği gündemdedi. Bir bölgedeki veya bir sektördeki pratiklerin niteliğini ve sürecini anlamak için nasıl bir çözümleme yöntemi izlemek uygun olur? Belirli bir pratiğin, başka bir pratiğe göre ayırt edici niteliği nedir? Bu sorulara en sağlam ve yalın yanıt Shove'dan geldi ve kimilerince indirgemeci olmakla eleştirilse de bugüne dek araştırmacılara yol göstermeyi sürdürdü. Shove, her pratiği oluşturan üç asal öge vardır diyordu: özdeksel öge (*materials*), beceri (*competence*) ve anlam (*meanings*). Bu öğelerin birleşimiyle oluşan bir pratik sürekli yinelenirse bu öğeler arasında belirli bir birliktelik ortaya çıkar ki, bu özgün birleşim o pratiğe ayırt edici toplumsal özelliğini kazandırır. Daha sonra, özdeksel öğeyi (*materials*) biraz daha açarak bu öğenin üç farklı rolünü tanımladı. Pratiklerin gerçekleşmesi için vazgeçilmez olan ama sürecin içinde eylemsel olarak yer almayan şeyleri altyapı (*infrastructure*) olarak nitelendirdi. Pratik sürecinin aktif bir parçası olan, o süreç içinde mobilize veya manipüle edilen şeyleri aygıtlar (*devices*) olarak adlandırdı. Pratik sürecinde tüketilen ya da radikal biçimde dönüştürülen şeylere de kaynaklar (*resources*) dedi (Shove vd., 2009; Spaargaren vd., 2016; Shove, 2017).

5. Son Olarak – Pratikler ve Düzen

Toplumsal pratiklerin nasıl araştırılacağı konusunda araştırmacıların şimdilik, bir dereceye kadar, görüş birliğine vardıklarını kabul edebiliriz. Ama bu noktada yeni bir mesele, toplumsal pratiklerle toplumsal düzen ilişkisi gündeme gelmektedir. Toplumsal pratiklerin toplumsal düzene yön verdiğini (Schatzki, 2001, ss. 15–16) kabul ettikten sonra şu soruyu sormak gerekmektedir: Kurumsallaşmış, göreceli kalıcılık kazanmış düzenleme pratikleriyle sürekli başkalaşan toplumsal pratikler arasında nasıl bağlantı kurulabilir?

Coğrafya, planlama ve örgütlenme yazınında olup enformellik konusunu inceleyenlerin birleştiği nokta, kurumsal planlamanın dışında kalan mekânsal örgütlenmelerin, kent ve bölge

araştırmalarındaki konvansiyonel yaklaşımdan farklı bir perspektifle ele alınmasının gerekliliğidir. Hart'ın makalesinden (1973) kırkaltı yıl, Sassken'in makalesinden (1994) yirmibeş yıl sonra *Urban Studies* (2019) dergisi *enformel şehircilik* temalı özel bir sayı yayımladı. Sayının editörlerine göre enformellik –kurumsallaşmış düzenlemelerin dışında gerçekleşen eylemler, etkinlikler– yapılanma açısından önemini korumaktaydı. Ama hâlâ adı tam konulamamış bir mesele, bir sosyal ontoloji meselesi olarak tanımlanmayı; sosyo-ekonomik sistem ve onun coğrafyası içerisinde bir yere oturtulmayı bekliyordu (McFarlane, 2019; Dell'Anno, 2022, s. 1611). Bu sayının sunuş yazısının başlığı “*Transcending (in)formal urbanism*” (Acuto vd., 2019) idi. Başlıktaki sözcük oyunuyla ‘formel şehirciliğin aşılması’nın amaçlandığının işareti verilmişti. Bu sunuşta yazarlar, enformelin uzun süredir ‘formel’ tarafından ötekileştirildiğini; ama gerçekte enformel diye anılanın yalnızca ‘formel’in diğer yüzü olduğunu; artık, kapsayıcı bir planlama için bu ötekileştirmenin ötesine geçmek gerektiğini vurguluyorlardı. Bu sayıda MacFarlane (2019), şehircilik çalışmaları açısından formel-enformel dinamiğinin nasıl bir katkısı olacağını sorguladıktan sonra, enformel şehirciliğin kent kuramına katkısı olabileceğini ve şehircilik çalışmalarının ufkunu açabileceğinden söz ediyordu.

Bu özel sayıdan önce de kimi yazarlar kentsel enformellik durumuna daha olumlu bir değer yüklüyor, hatta planlamanın geleceğine ışık tutabileceğini umuyordu. Bu yazarlar, geçmişteki eşitlikçi, kapsayıcı planlama çabalarının eksik, zayıf yönlerini saydıktan sonra, en son katılımcı planlama deneyiminin de başarısız olduğunu ileri sürüyorlardı. Katılımcı planlamanın, ivmenin planlama kurumundan gelmesi nedeniyle tepeden inme bir sürece dönüştüğünü, tabanda benimsenemediğini ve tabandaki farklı gereksinimlere cevap veremediğini iddia ediyorlardı (Boonstra ve Boelens, 2011). Post-yapısalcı akımlardan ve Latour’un aktör-ağ kuramından yararlanarak ‘kendiliğinden örgütlenme’nin bir mekânsal planlama yöntemi olarak benimsenmesini öneriyorlardı. Daha sonraki bir çalışmada, bu kez Boonstra ve Rauws (2021), kendiliğinden örgütlenmenin güncel planlama sorunları karşısında, kent planlamanın üreteceği çözümlerin yapıtaşı durumuna geldiğini savunuyorlardı. Bir başka çalışmada, planlamadan vazgeçilemeyeceği; ama formel planlama kıskacındaki plancının, kurumsal tanımlamaların ve sınıflandırmaların dışına çıkamadığı; o nedenle de bu tanımların kapsamadığı işlevleri görmezden gelerek plan kararlarına yansıtmadığı vurgulanıyordu. Bu açıdan enformel yerleşme pratikleri, kurumsallaşmış planlamanın dersler çıkarabileceği alternatif çözümler olarak değerlendiriliyordu. Madanipour’un (2018), ‘geçici şehircilik, gündelik yaşam pratiklerine gömülüdür’ sözü anımsatılıyordu. Planlama kurumunun, *kalıcı hâle gelmiş geçici çözümleri* (kalıcı geçicilik) bir “yenilik fırsatı” olarak değerlendirmesi; sorunu tanımladıktan sonra plancının, bilinen plan türlerinden birini çözüm

olarak seçmek yerine bağlama göre uyarlanabilir alternatifler üretmesi öneriliyordu (Andres vd., 2021). Boelens’e göre (2021) mekânsal planlamanın, öncelikle değiştirilmesi gereken iki alışkanlığı vardı: aktör odaklı düşünmek ve planlama şablonlarıyla çalışmak. Boelens plancılara, aktörler yerine ağlara odaklanmalarını; önceden tanımlanmış, öğrenilmiş planlama şablonlarını uygulamak yerine; mevcut durumdaki iş birliklerine ve bağlama göre plan yapmalarını öneriyordu.

Yukarıda anılan araştırmalar mekânsal örgütlenmelere, sosyal pratikler ve bunların bağlamı üzerinden bakılmasının önemine işaret ediyor. Bu açıdan bakıldığında, enformel pratiklerin ya da kendiliğinden örgütlenme pratiklerinin, kurumsal planlama pratiklerine nasıl yeni yollar açabileceği, kuşkusuz ufuk açıcı, ilginç bir tartışma konusu. Ancak burada özdeksel ve bilişsel kapasite farklarından doğabilecek eşitsizlikler, manipülasyonlar üzerinde durulmuyor. Daha üst ölçekteki ulusal, küresel stratejilerin bağlamı ise tümüyle ihmal edilmiş. Bu noktada, eleştirel yaklaşımın makro ölçekteki bağlamsaldık perspektifi hem uyarıcı hem de daha farklı bir yönden ufuk açıcı oluyor. Örneğin, A. Roy (2005), Dünya Bankası’nın ve bazı uzmanların enformellik konusundaki kapitalist reçetelerinin, yoksulluğu azaltmak açısından anlamsız kalışını ortaya koyduktan sonra, enformel pratiklere yaklaşımdaki iki yanlışın altını çizerek şöyle diyor: Birinci yanlış, plancının enformelliği bir istisna, doğru arazi kullanımından bir sapma olarak görmeleridir. Oysa enformel mekânsal pratikler, bir toplum kesiminin “kent hakkı”nın somutlaşmış hâlidir. Enformel mekân pratiklerinin sonuçlarına yalnızca değişim değeri üzerinden bakılamaz. Plancılar artık yalnızca arazi kullanım düzeni ve toprağın değişim değerini göz önüne alarak plan yapamazlar. Kent hakkının temeli olan *kullanım değeri* üzerinde de durmaları gerekir. İkinci yanlış, enformel pratiklerin nedenleri ve aktörleriyle ilgilidir. Kentsel arazi kullanım düzeni kadar bu düzenin istisnalarının da devlet tarafından üretildiğinin bilincine varılmalıdır. Dolayısıyla enformel kentleşme sorununu çözmeye çalışmak, planlanmayan ve planlanamayacak yerleri üreten planlama aygıtını bütünüyle ele almayı gerektirir.

Sosyo-mekânsal pratikler ve bu pratiklerin ilişkiselliği, insan-zaman-mekân etkileşimini anlamamız açısından yeni bir bakış açısı sunuyor. Aynı zamanda planlamanın bir erke, bir güç aygıtı olduğu gerçeği üzerinde düşünmemize de neden oluyor. Ama hâlâ sormamız gereken birkaç soru var:

- Sorunları anlamak için doğru yerlere bakıyor muyuz?
- Sorunları farklı ölçeklerde, farklı açılardan görebiliyor muyuz?
- Doğru sorular sorabiliyor muyuz? Hangi soruları sormalıyız?
- Çözüm üretirken yeni eşitsizliklere yol açma riski doğuyor mu?

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Acuto, M., Dinardi, C. ve Marx, C. (2019). Transcending (in)formal urbanism. *Urban Studies*, 56(3), 475–487.
- Andres, L., Bakare, H., Bryson, J. R., Khaemba, W., Melgaço, L. ve Mwaniki, G. R. (2021). Planning, temporary urbanism and citizen-led alternative-substitute place-making in the Global South. *Regional Studies*, 55(1), 29–39.
- Bakken, T. ve Hernes, T. (2006). Organizing is both a verb and a noun: Weick meets Whitehead. *Organization Studies*, 27(11), 1599–1616.
- Barnes, T. J. ve Christophers, B. (2018). *Economic geography: a critical introduction*. Wiley Blackwell.
- Bathelt, H. (2003). Geographies of production: growth regimes in spatial perspective 1 – innovation, institutions and social systems. *Progress in Human Geography* 2003, 27, 763.
- Bathelt, H. ve Glückler, J. (2003). Toward a relational economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3, 117–144.
- Bathelt, H. (2006). Geographies of production: growth regimes in spatial perspective 3 – toward a relational view of economic action and policy. *Progress in Human Geography*, 30(2), 223–226.
- Boelens, L. (2021). A flat ontology in spatial planning: opening up a new landscape or just a dead end? *disP-The Planning Review*, 57(2), 4–15.
- Boggs, J. S. ve Rantisi, N. M. (2003). The 'relational turn' in economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3(2), 109–116.
- Boonstra, B. ve Boelens, L. (2011). Self-organization in urban development: towards a new perspective on spatial planning. *Urban Research & Practice*, 4(2), 99–122.
- Boonstra, B. ve Rauws, W. (2021). Ontological diversity in urban self-organization: complexity, critical realism and post-structuralism. *Planning Theory*, 20(4), 303–324.
- Boschma, R. A. ve Frenken, K. (2006). Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 6(3), 273–302.
- Boschma, R. A. ve Lambooy, J. G. (1999). Evolutionary economics and economic geography. *Journal of Evolutionary Economics*, 9(4), 411–429.
- Boschma, R. A. ve Martin, R. L. (Ed.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar Publishing.
- Braudel, F. (1958, Aralık). History and social sciences: the long term. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* Vol. 13 Issue 4 içinde, (ss. 725–753). Cambridge University Press.
- Braudel, F. ve Wallerstein, I. (2009). History and the social sciences: The Longue Durée. *Review (Fernand Braudel Center)*, 32(2), 171–203. <http://www.jstor.org/stable/40647704>
- Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. ve Macleod, G. (Ed.) (2008). *State/space: a reader*. John Wiley & Sons.
- Brenner, N., Madden, D. J. ve Wachsmuth, D. (2011) Assemblage urbanism and the challenges of critical urban theory. *City*, 15(2), 225–240.
- Brenner, N., Schmid, C., Hall, S. ve Burdett, R. (2017). Elements for a new epistemology of the urban. *The SAGE handbook of the 21st century city* içinde, (ss. 47–68). SAGE.
- Bunge, W. (1979). Fred K. Schaefer and the science of geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 69(1), 128–132.
- Buttimer, A. (1969). Social space in interdisciplinary perspective. *Geographical Review*, 417–426.
- Clegg, S. R. (2010). Editor's introduction: directions in organization studies. S. Clegg (Ed.), *SAGE directions in organization studies* içinde, 1, xxi–xcvii.
- Dell'Anno, R. (2022). Theories and definitions of the informal economy: a survey. *Journal of Economic Surveys*, 36(5), 1610–1643.
- Dicken, P. (2006). Foreword. S. Bagchi-Sen ve H. Lawton-Smith (Ed.), *Economic geography* içinde (ss. xiii–xv). Taylor & Francis.
- Epstein, B. (2024) Social ontology. E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* içinde. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/social-ontology/>

- Foster, J. ve Metcalfe, J. S. (Ed.) (2003). *Frontiers of evolutionary economics: competition, self-organization, and innovation policy*. Edward Elgar Publishing.
- Graham, S. ve Healey, P. (1999). Relational concepts of space and place: Issues for planning theory and practice. *European Planning Studies*, 7(5), 623–646.
- Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(3), 61–89.
- Hart, K. (1985). The informal economy. *Cambridge Anthropology*, 10(2), 54–58.
- Hart, K. (2010). Africa's urban revolution and the informal economy. *The political economy of Africa* içinde, (ss. 389–406). Routledge.
- Hassink, R. ve Gong, H. (2017). *Sketching the contours of an integrative paradigm of economic geography* (No. 2017/12). Lund University, CIRCLE-Centre for Innovation Research.
- Healey, P. (2006). Relational complexity and the imaginative power of strategic spatial planning. *European Planning Studies*, 14(4), 525–546.
- Holgersen, S. (2020). On spatial planning and Marxism: Looking back, going forward. *Antipode*, 52(3), 800–824.
- Hui, A. (2016). Variation and the intersection of practices. G. Spaargaren, D. Weenink ve M. Lamers (Ed.), *Practice theory and research: Exploring the dynamics of social life* içinde, (ss. 64–79). Routledge.
- Jessop, B. (2001). Institutional re(turns) and the strategic-relational approach. *Environment and Planning A*, 33(7), 1213–1235.
- Jessop, B., Brenner, N. ve Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(3), 389–401.
- Jones, A. (2013). Geographies of production I: Relationality revisited and the 'practice shift' in economic geography. *Progress in Human Geography*, 38(4), 605–615.
- Jones, A. ve Murphy, J. T. (2011). Theorizing practice in economic geography: Foundations, challenges, and possibilities. *Progress in Human Geography*, 35(3), 366–392.
- Jones, M. (2009). Phase space: geography, relational thinking, and beyond. *Progress in Human Geography*, 33(4), 487–506.
- Khan, A., Moulaert, F. ve Schreurs, J. (2013) Epistemology of space: Exploring relational perspectives in planning, urbanism, and architecture. *International Planning Studies*, 18(3-4), 287–303.
- Kuhlke, O. (2006). Space, human geography and. B. Warf (Ed.), *Encyclopedia of human geography* içinde, (ss. 441–444). SAGE.
- Lee, R. E. (2018). Lessons of the Longue Durée: The legacy of Fernand Braudel. *Historia Crítica* [Online], 69.
- Madanipour, A. (2018). Temporary use of space: Urban processes between flexibility, opportunity and precarity. *Urban Studies*, 55(5), 1093–1110.
- McFarlane, C. (2019). Thinking with and beyond the informal-formal relation in urban thought. *Urban Studies*, 56(3), 620–623.
- Özveren, E. (2017). The fisherman of Halicarnassus and Fernand Braudel: Less than a full Mediterranean crossing. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 1, 9–22.
- Paasi, A. (2008). Is the world more complex than our theories of it? TPSN and the perpetual challenge of conceptualization. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(3), 405–410.
- Reckwitz, A. (2002). Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263.
- Roy, A. (2005). Urban informality: Toward an epistemology of planning. *Journal of the American Planning Association*, 71(2), 147–158. doi:10.1080/01944360508976689
- Sassken, S. (1994). The informal economy: Between new developments and old regulations. *Yale Law Journal*, 103, 2289.
- Sayer, A. (1979). Epistemology and conceptions of people and nature in geography. *Geoforum*, 10(1), 19–44.
- Sayer, A. (2004). Seeking the geographies of power. *Economy and Society*, 33(2), 255–270.
- Schaefer, F. K. (1953). Exceptionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43(3), 226–249. doi:10.1080/00045605309352114
- Schatzki, T., Cetina, K. K. ve von Savigny, E. (Ed.) (2001). *The practice turn in contemporary theory*. Routledge.
- Shove, E., Trentmann, F. ve Wilk, R. (Ed.) (2009). *Time, consumption and everyday life: practice, materiality and culture*. Berg.
- Shove, E. (2017). Matters of practice. A. Allison Hui, T. Schatzki ve E. Shove (Ed.), *The nexus of practices: connections, constellations, practitioners* içinde, (ss. 167–180). Routledge.
- Simandan, D. (2024). Actor-network theory. B. Warf (Ed.), *The encyclopedia of human geography* içinde. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25900-5_3-1
- Spaargaren, G., Lamers, M. ve Weenink, D. (2016). Introduction: using practice theory to research social life. G. Spaargaren, D. Weenink ve M. Lamers (Ed.), *Practice theory and research: exploring the dynamics of social life* içinde, (ss. 3–27). Routledge.
- Stephenson, K. A., Kuismin, A., Putnam, L. L. ve Sivunen, A. (2020). Process studies of organizational space. *Academy of Management Annals*, 14(2), 797–827. <https://doi.org/10.5465/annals.2018.0146>
- Sunley, P. (2008). Relational economic geography: a partial understanding or a new paradigm? *Economic Geography*, 84(1), 1–26.
- Suwala, L. (2021). Concepts of space, refiguration of spaces, and comparative research: Perspectives from economic geography and regional economics [95 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 22(3), Art. 11.
- Thrift, N. (2003). Space: the fundamental stuff of human geography. S. Hollo-way, S. Rice ve G. Vallentine (Ed.), *Key concepts in geography* içinde, (ss. 95–107). SAGE.
- Wallerstein, I. (2003) Anthropology, sociology, and other dubious disciplines. *Current Anthropology*, 44(4), 453–465.
- Ward, K. (2010). Towards a relational comparative approach to the study of cities. *Progress in Human Geography*, 34(4), 471–487.
- Weick, K. E. (1993). The collapse of sensemaking in organizations: The Mann Gulch disaster. *Administrative Science Quarterly*, 38, 628–652.
- Yeung, H. W. C. (2002). Towards a relational economic geography: old wine in new bottles. 98th Annual Meeting of the Association of American Geographers içinde, (ss. 19–23). Los Angeles, USA.
- Yeung, H. W. C. (2005). Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(1), 37–51.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Türkiye'deki Kent Merkezlerinin Etki Alanlarının Reilly Çekim Modeli ile Analizi: 1970–2020 Dönemi

Analysis of Urban Influence Sphere in Türkiye through the Reilly Gravity Model: The Period of 1970–2020

 Senay Oğuztimur, Adem Sakarya

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'deki kent merkezlerinin karşılıklı ticari ilişkilerinden kaynaklanan etki alanlarını Reilly'nin çekim modeli çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Kentlerin etki alanlarının zamansal değişimini inceleyen araştırma, bu belirlemeyi Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ortamında, ters mesafe ağırlıklı enterpolasyon yöntemi ile gerçekleştirmektedir. Bu yönüyle çalışma, literatürdeki benzer araştırmalardan yöntemsel olarak ayrılmaktadır. Reilly'nin Newton'un evrensel çekim modelinden esinlenerek geliştirdiği model, 1970 yılından itibaren onar yıllık periyotlarla Türkiye kentlerinin etki alanlarını belirlemek amacıyla uygulanmıştır. Süreç analizi yaklaşımının tercih edilmesindeki temel neden, toplumsal ve mekânsal dönüşümlerin sağlıklı bir biçimde izlenilmesi için uzun dönemli bir veri setine ihtiyaç duyulmasıdır. Çalışmada kullanılan temel değişkenler; 1970, 1980, 1990, 2000, 2010 ve 2020 yıllarına ait kent nüfusları ile il merkezleri arasındaki karayolu mesafeleridir. Elde edilen bulgular, Türkiye'deki kurumsal yapıdaki ve sosyo-ekonomik yaklaşımlardaki değişimlerin mekânsal düzleme yansımalarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Zaman içinde kentleşme dinamiklerinde gözlemlenen en çarpıcı eğilimler; büyük kent merkezlerinin etki alanlarında belirgin bir yoğunlaşma, Anadolu'daki orta ölçekli kentlerin bazıları açısından ise etki kaybıdır. Özellikle İstanbul'un etki alanındaki sürekli artış, Türkiye'deki dengesiz kalkınma stratejilerinin mekânsal bir yansıması olarak değerlendirilebilir. İstanbul'un ardından gelen diğer büyük kentlerin de etki alanlarını genişlettiği, Reilly modeli aracılığıyla nicel olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar sözcükler: Karayolu ulaşımı; kentlerin etki alanı; Reilly çekim modeli; Türkiye.

ABSTRACT

This study aims to analyze the spheres of influence of urban centers in Türkiye within the framework of Reilly's gravity model. Examining the temporal variation of urban spheres of influence, the research determines this using a geographic information systems environment and an inverse distance-weighted interpolation method. In this respect, the study differs methodologically from similar research in the literature. Reilly's model, inspired by Newton's model of universal gravitation, has been applied in ten-year intervals since 1970 to determine the spheres of influence of Turkish cities. The main reason for choosing the process analysis approach is the need for a long-term data set to accurately monitor social and spatial transformations. The main variables used in the study are urban populations and road distances between provincial centers for the years 1970, 1980, 1990, 2000, 2010, and 2020. The findings are noteworthy in that they demonstrate the spatial reflections of changes in institutional structures and socio-economic approaches in Türkiye. The most striking trends observed in urbanization dynamics over time are a significant concentration of influence in the spheres of influence of large urban centers and a loss of influence for some medium-sized cities in Anatolia. The continuous increase in İstanbul's sphere of influence, in particular, can be seen as a spatial reflection of unbalanced development strategies in Türkiye. The Reilly model has quantitatively demonstrated that other major cities, following İstanbul, have also expanded their spheres of influence.

Keywords: Road transport; urban influence sphere; Reilly law of gravitation; Türkiye.

Geliş tarihi: 17.10.2024 Revizyon tarihi: 15.01.2026
Kabul tarihi: 04.02.2026 Online yayımlanma tarihi: 27.03.2026
İletişim: Senay Oğuztimur
e-posta: soguz@yildiz.edu.tr

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

1. Giriş

Fiziki ve beşerî coğrafya olanakları; kentlerin birbirinden farklı öykülerle gelişmelerine neden olmaktadır. Bazı yerleşmelerin yapısı, coğrafi olanakların etkisiyle tarımsal üretim eksenli ve kırsal niteliklidir. Bazılarında ise kentsel niteliğin hâkim olduğu yerleşme desenleri oluşmaktadır. Öte yandan, tüm dünya kentlerini etkileyen eğilimler de yerleşmelerin coğrafi imkân ve koşullarını zorlamakta; dünya genelinde kentleşme oranları yıldan yıla artış göstermektedir. Kırsaldaki nüfusun azalması, bazı kentlerin aşırı yığılmasına neden olmakta ve hatta bazı illeri çevre illere de mal ve hizmet sunmaya zorlamaktadır. Özellikle 1980'lerden itibaren Türkiye'de de bazı kentler ekonomik ve sosyal bağlarla sınırları değişen ve tam olarak tarif edilemeyen yeni bir fiziksel alana sınırlanmaktadır. Daha az ile yetinen kentler için ise dar ve sınırlı bir etki alanından bahsetmek mümkündür. Bu gelişmelere bağlı olarak 1980'lerden bu yana kentlerin mal ve hizmetlerin sunumunda ne kadar geniş bir alana yayıldığı, hangi koşullara bağlı olarak bu yayılmanın gerçekleştiği konusu planlama ve coğrafya alanındaki araştırmacıların çalışma konuları arasında yerini almaktadır.

Kapitalist ekonomik sistemin sürdürülmesini sağlayan yeni tüketim alanları, artan uzmanlaşma ve ürün çeşitliliği ile tüketicilere bolca seçenek sunulmaktadır. Dışa açılan liberal ekonomik politikaların benimsendiği 1980'lerden günümüze artan ulaşım ve iletişim olanakları da tüketim talebini güdülemekte, giderek gelişen paketleme imkanlarının da katkısıyla, mal ve hizmetlerin hareketliliği artmaktadır. Küreselleşmenin bir yandan rekabete dayalı yeni bir ekonomik yapılanmaya zorlaması, bir yandan bu yarışta ayakta kalamayarak kapasite kaybına uğrayan kentlerin varlığı, Türkiye'de kentlerin etki alanlarının yıllar içinde farklılaşmasına neden olmaktadır. Son yıllarda kırsal alanın tarımsal üretimle özdeşleşmiş yapısının değişimi, kentle bütünleşmesi, içerdiği fonksiyonların farklılaşması, demografik yapıdaki değişimi, mevzuattaki değişim, kır ve kente yönelik geleneksel anlayışın farklılaştırmaktadır. Bu farklılaşma da kent sınırlarını alışlagelenin dışında tarif edilmesini gerektirmektedir.

Tarihsel olarak üretim ve ticaret gibi temel ekonomik faaliyetlerin Türkiye'de belli büyük illerde yoğunlaştığı bilinmektedir. Bu kentler aynı zamanda hizmet sunumunda da geniş bir hinterlanda erişmektedir. Bu açıdan çalışmanın amacı, mal ve hizmet sunumu açısından kentlerin etki alanlarını süreç analiziyle ortaya koymaktır. Süreç analiziyle, kent nüfuslarının değişimi ve karayolu yatırımlarıyla mesafelerin bütünleşmesi irdelenmektedir. Bu araştırma literatürde sürecin değerlendirilmesine yönelik eksikliğin tespiti üzerine, uzun erimli süreç analizini kapsayacak biçimde tasarlanmıştır. Bu bağlamda şu araştırma sorusunun yanıtı aranmaktadır: "Türkiye'deki kentlerin etki alanları yıllar içinde nasıl değişim göstermiştir?" Bu sorunun cevabını bulabilmek ve Türkiye'deki kentlerin etki alanlarının yıllar içinde nasıl bir değişim sergilediğini tespit etmek için,

Reilly'nin çekim modelinden yararlanılmıştır. Süreç analizi yanında ayrıca yeni bir yöntem olarak Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) aracılığıyla ters mesafe ağırlıklı enterpolasyon uygulaması da çalışmanın literatüre bir diğer katkısıdır.

Reilly'nin çekim modeli, Newton'un gezegenler arası çekim yasasından esinlenerek geliştirdiği bir modeldir. Reilly'nin yerleşmeler arasındaki uzaklığın karesi ile ters orantılı, yerleşme büyüklükleri ile doğru orantılı olan modeli geniş bir yelpazede kabul görmüştür. Reilly'nin modeli, dış ticaret coğrafyasının tespitinden, fon yönetimine, turizm etki alanının saptanmasından göç konusuna kadar oldukça geniş araştırma alanlarına uyarlanmıştır.

Reilly'nin çekim modeli, teorik modellerle uyumlu yapısı ve ampirik olarak kolayca uygulanabilir olması sayesinde geniş bir çerçevede kullanılmaktadır. Ancak literatürde, bu yöntemin bazı kısıtlarının olduğu da belirtilmektedir. Ekonomik büyüklük, nüfus ve para gibi ölçülebilir standart değişkenlerin yalnızca uzaklık üzerinden yorumlanması, yetersiz ve yüzeysel sonuçlara yol açabilir (Batty, 1978). Örneğin, Kızıltan ve Şahin (2000), bu yöntemle yapılan ampirik çalışmaların zaman zaman yanıltıcı ve hatta tutarsız sonuçlar üretebileceğine dikkat çekmektedir. Bu kısıtlılık kullanılan veriyle de ilişkili olmaktadır. Bu çalışma, verilerin kısıtlılığı nedeniyle il ölçeğine odaklanmakta ve il merkezleri arasındaki uzaklığı kullanılmaktadır. Ancak il içerisindeki ilçe merkezlerinin ve aralarındaki uzaklığın hesaplama dahil edilmesi sonuçları farklılaştıracaktır. Bununla birlikte tarihsel süreç içerisinde ilçelerden yeni illerin oluşturulması, ilçe sınırlarının ve dolayısıyla nüfuslarının değişmesi etki alanlarının farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın sonuçlarının bu kısıtlılıklar çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'deki kentsel yerleşmelerin etki alanlarının zaman içindeki değişimini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada; 1970 yılından 2020 yılına kadar olan 50 yıl, 10'ar yıllık periyotlarla modellenmiştir. Her 10 yıllık periyotta, o dönemin illerine ait kent merkezlerinin nüfusları ve o dönemin il merkezleri arası karayolu mesafeleri dikkate alınmıştır. 1980'li yılı hem dünyada hem de Türkiye'de, küresel ağa eklenmeyle önemli kırılımlar yaşandığı bir dönemdir (Boratav, 2003). Çalışmada bu dönemin kent merkezi etki alanları üzerindeki etkisinin de tespit edilmesi amacıyla analiz 1970 yılı baz alınarak başlatılmıştır. Bu anlamda 1980 öncesi ve sonrasının karşılaştırması da yapılabilmektedir. Ayrıca 1970 yılı verileri, süreç analizini mümkün kılan sürekli verilerin mevcut olduğu ilk yıldır.

Bu çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Girişi takip eden bölümde Reilly modelinin literatürdeki yeri ve kavramsal açıklaması ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde yöntem sunulmuş, modelde kullanılan veri setleri ve değişkenler aktarılmıştır. Dördüncü bölümde ampirik çalışma bulguları verilirken son bölümde sonuç ve tartışma yer almaktadır.

2. Çekim Modeli: Literatürdeki Yeri ve Kavramsal Yapısı

Reilly'nin çekim modelinin çıkış noktası, 17. yüzyılda Newton'un geliştirdiği evrensel çekim yasasıdır. Evrensel çekim yasası, farklı disiplinlerde çalışan bilim insanları için esin kaynağı olmuş, değişik bilim alanlarında yasanın geçerliliği üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Newton'un Çekim Teorisi'ne göre iki fiziki cisim arasındaki çekim gücü, büyüklüklerinin çarpımıyla doğru, aralarındaki mesafenin karesiyle ise ters orantılıdır. Newton'un cisimler arasındaki çekim gücü fikri, 20. yüzyılda artık sadece fizikte değil sosyal bilimlerde de yaygın olarak kullanılmaya başlanmış, yıllardan beri farklı disiplinlerden bilimsel çalışmalar üretilmiştir. Ekonomi disiplini de bu açıdan çekim yasasının kullanıldığı disiplinlerdendir. Bu kapsamdaki çalışmalar farklı ölçek ve ilişkilere odaklanmakla birlikte genel anlamda iki kategoride ele alınabilir. İlk kategorideki çalışmalar ülkeler arası ilişkilere odaklanırken, ikinci kategorideki çalışmalar ise mikro ölçekli çalışmalardır.

Ekonomi alanına *çekim modeli* olarak giren yasanın ilk matematiksel tanımlanması ve ampirik uygulamasının, 1962 yılında Tinbergen tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Tinbergen (1962), ülkeleri birer cisim olarak tanımlamış ve ülke büyüklüklerini ülkelerin ürettikleri parasal değer ile (Gayrisafi Milli Hasıla – GSMH) ifade etmiştir. Tinbergen, ticari akımların ülkelerin ekonomik büyüklükleri ile doğru orantılı, aralarındaki mesafe ile ters orantılı olduğunu göstermiştir. Hemen ardından Rijken van Olst, Hartog, Linnemann ve van Oven isimli Hollandalı iktisatçılardan oluşan bir grubun aynı yöntem ile ekonomik analizler yaptığı kayıtlara girmiştir. 1963 yılında Pöyhönen de ekonometri alanında uygulamasını yapmış, Linnemann'ın (1966) çalışmasının da katkısıyla 1960'lı yıllarda yoğun kullanılan bir ekonometrik model olarak akademik literatürde yerini almıştır. Linnemann (1966), çalışmada ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin nüfuslarını içeren yatay kesit verili modelinin aynı fonksiyonel formuna başvurmuştur. Linnemann'ın çalışmasının çekim modelinin bugünkü uygulama alanlarına ulaşmasında önemli katkısı olmuştur. Aynı dönemde Pöyhönen (1963), uluslararası ticaretin bazı yapısal özelliklerini ortaya koymaktadır. Avrupa ülkeleri arasındaki mal girdi-çıkışı yapısal ve açıklayıcı bir şekilde yorumlamıştır. Ticari partnerlerin milli gelirlerinin artan bir fonksiyonu ve ülkeler arasındaki uzaklığın azalan bir fonksiyonu olarak tahmin edilebileceğini ileri sürmüştür. Çalışma, o yıllardaki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği'nin Avrupa üyelerinin ticareti üzerindeki etkisini tahmin eden çalışması, bu alanda en çok atıf alan çalışmaların başında gelmektedir.

Çekim yasasının akademik alandaki kilometre taşlarından birisi de Anderson'un 1979 yılında yaptığı çalışmadır. Anderson (1979) çekim modelini harcama sistemleri ile ilişkilendirmiştir. Tam uzmanlaşma teorisine dayanarak; talebi

modelleyip çekim denkleminde yer alan gelir değişkenlerinin var olmasının gerekçesini ve onların logaritmik doğrusal formunu açıklamıştır. Mesafeyi transit maliyetler için bir değişken olarak tanımlayarak çekim modelinin teorik altyapısını oluşturmaya çalışmıştır. Bergstrand (1985) ise genel iktisadi denge sistemine odaklanan çalışmada doğrudan Reilly'nin çekim modeline atıf yapmasa da uluslararası ticaret akımlarını açıklamak üzere kullanılan çekim denkleminin teorik temellerini sorgulamakta ve bu çerçevede, genel denge yaklaşımıyla türetilmiş bir çekim modeli sunmaktadır. Ancak Bergstrand (1985), çekim denklemi içine fiyatların dahil edilemediğini, bu nedenle bir eksiklik olduğunu düşündüğüne de işaret etmiştir. Bergstrand çalışmada çekim modeline yeni bir yorum katmıştır. Birbirinden bu şekilde farklılaşan alanlarda yapılan çalışmalarla olgunlaşmaya başlayan Reilly çekim modeli; modelin ticaret, ekonomi, nüfus ile olan ilgisini desteklemek ve/veya test etmek amacıyla kullanılması sonucunu doğurmuştur. Helpman, 1987 yılındaki çalışmada bu kez ülkeler arasındaki çekimi değil, üretici firmalar arasındaki rekabet modelini ele almıştır (Helpman, 1987). Bu açıdan çalışmada ülke ölçeğine odaklanan çalışmalardan farklılaşmaktadır. Frankel ve Rose (2002), ortak birimi kullanan ülkeler arasındaki ticaret ve gelir üzerindeki etkilerini belli ülke kümeleri üzerinden değerlendirmiştir. Gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH) içerisinde ticaretin payının artmasının, kişi başına gelire nasıl yansıdığı çekim modelinin de katkısıyla değerlendirilmiştir.

Hufbauer, Lakdawalla ve Malani (1994), doğrudan yabancı yatırımın belirleyicilerini ve onun ticaretle bağlantısını ortaya koymak için çekim modeline başvurmuş; analizlerinde, Almanya'dan, Japonya'dan ve Amerika'dan gelen doğrudan yatırım verilerini kullanmışlardır.

Dış ticaret ilişkileri ve ekonomik portföyleri konu alan çalışmalarla Portes ve diğerleri (1998), çekim modelini başka bir alana taşımıştır. Belirli bir zaman aralığında on dört ülke arasındaki hisse senedi akım işlemlerini analiz etmiştir. Kang (2003), Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) odun ürünleri ticaret akışlarına etki eden faktörleri belirlemek amacıyla çekim modelinden yararlanmıştır. Han (1999), çekim modelini kullanarak, çeşitli ticari blokların ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nın (*North American Free Trade Agreement* "NAFTA") ticaret yaratma ve ticaret saptırma etkilerini ve olası bir NAFTA genişlemesini incelemiştir. Türkiye'nin dış ticaret akımlarını inceleyen Antonucci ve Manzoehhi (2005), 1967 yılından 2001 yılına kadar Türkiye'nin dış ticaret ilişkileri üzerine çalışmıştır. Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkeleri dikkate alarak yapılan ticaret miktarını ve ülkeler arasındaki mesafeleri değerlendirmeye tabii tutmuştur. Atıcı ve Güloğlu (2006) ise çekim modelini kullanarak, Türkiye'nin AB üyesi 13 ülkeye yaptığı taze ve işlenmiş meyve-sebze ihracatını, 1995–2001 verilerini kullanarak analiz etmiştir.

Reilly modelini ekonomi alanına uyarlayan önemli bir başka çalışma Deardorff tarafından 1998 yılında yapılmıştır. Klasik

uluslararası ticaret modellerine özgün bir bakış açısıyla yaklaşmış, iki ülke arasındaki ticaretin sadece gelir ve mesafe ile açıklanamayacağını ileri sürerek Heckscher-Ohlin Modeli çerçevesinde çekim denklemini formüle etmiştir. Deardorff (1998) modelinde; serbest ticaretin olduğu durumda karşılıklı ticaret, ihracatçı ve ithalatçı ülkenin üretim ve tüketim oranlarının dünya ortalamasından ne kadar farklı olduğunu, tersi durumlarda ise, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin aralarındaki göreceli mesafeyi dikkate almıştır.

Eaton ve Kortum (2002) Ricardo'nun teorisinden de esinlenerek geliştirdikleri çekim modelinde; Reilly'nin yaklaşımına yeni bir boyut katmıştır. Ülkeler arasındaki karşılaştırmalı üstünlüğü, teknoloji kullanım düzeyindeki farklılıkların üretim verimliliğine yansımada arayan yazarlar, Reilly'nin modeline farklı bir bakış açısı katmıştır. 2013 yılında Chaney de benzer içerikteki çalışmada, toplam milli gelir içinde yurtiçi talebin payı, nüfus büyüklüğü, çift taraflı ticaret akışları gibi verilerden yararlanmıştır (Chaney, 2013). Yaşar ve Korkmaz (2018), uluslararası ticaret literatüründe çekim modelinin kullanımına örnekler vererek bu alandaki ekonometrik çalışmalardan aldığı referansla Kütahya iline ait çalışmasını oluşturmuştur.

Flavin, Hurley ve Rousseau (2002), çalışmada hisse senedi piyasaları arasındaki korelasyonları açıklamak amacıyla model kullanılmaktadır. Ticaret literatüründeki temel bulgu, coğrafyanın mal piyasaları açısından önemli olduğu iken Flavin, Hurley ve Rousseau, coğrafi değişkenlerin hisse senedi piyasaları arasındaki bağlantılar üzerinde hâlâ etkili olduğuna işaret etmekte, ülkeler arası borsa açılış saatlerinin örtüşme süresinin fazlalığı ve ortak sınır paylaşımı, piyasa korelasyonunu artırma eğiliminde olduğunu anlatmakta, çekim modeline farklı bir yorum kazandırmaktadır. Çalışmalarının sonucunda çok sayıda faktörün arasından kültürel etki ve mesafe değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu görmüştür. Ekonomi alanında yapılan bir başka yayında da Lane ve Milles-Feretti (2008), uzaklık, ithalat, zaman farkı, vergi anlaşmaları, ortak parasal birliktelik, büyüme oranları ve hisse senedi getirileri, kurumsal benzerlik ve portföy çeşitliliğinin etkilerini değerlendirmiştir. Uzak bir ülkenin, coğrafi konumu nedeniyle daha az yatırım çekmesi konusu ele alınmaktadır. O'Kelly ve Miller (1989) ise Reilly'nin modelini sayısallaştırarak ve harita üzerinde geniş bir perakende analizi yaparak geliştirmiştir. Yayınlarında iki ticaret merkezi arasındaki ticaret alanı sınırlarını, bu merkezlerin büyüklüğü ve aralarındaki mesafeye açıklamaktadır.

Ülkeler arası ilişkilere yönelik olan bu çalışmaların dışında Reilly modeli mikro ölçekli çalışmalarda da kullanılmaktadır. Reilly'nin modelini alışveriş merkezi seçimi ve alışveriş merkezlerinin yerlerinin uygunluğunun değerlendirilmesi ile ilgili yapılan çalışmada Dökmeci (2005) ticari alanların yer seçimini, planlama alanındaki sayısal yöntemleri konu aldığı kitabında aktarmıştır. Terzi, Mutlu ve Dökmeci (2006), ticari alanların ve alışveriş merkezlerinin yaratacağı mekânsal etkiyi de yorumlamıştır.

Terzi, Mutlu ve Dökmeci (2006), İstanbul'da o tarihte henüz alışveriş merkezi olmayan ilçelerin ticari potansiyellerini inceleyerek; ilçe büyüklüğü, gelir seviyesi, mevcut alışveriş merkezlerine olan uzaklığı da Reilly modeline dahil etmiştir. Benzer bir şekilde Benjamin (1996), alışveriş merkezlerinin kent içindeki yer seçimi bağlamında Reilly çekim modelinden yararlanmıştır.

Mikro ölçekli çalışmalar kapsamında, Huff'un (1964) literatüre yaptığı katkı özellikle önemlidir. Huff'un modeli, Christaller ve Reilly'nin çalışmalarına temellenerek, perakende ve pazarlama alanlarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Huff, tüketici tercihlerini mekânsal uzaklık ve mağaza cazibesi gibi faktörlere dayanarak modellemiş böylece pazarlama ve yer seçimi stratejilerine de ışık tutmuştur. Huff'un katkılarıyla geliştirilen Reilly çekim modelini kullanan Pearson (2007), bir market zincirinin yeni mağaza açacağı yerlerin belirlenmesinde bu modeli test etmiştir.

Brown (1992) ise perakende çekim modellerinin tarihsel gelişimini incelemiş ve Reilly ile Huff'un teorilerini genişletmiştir. Özellikle zamansal ve mekânsal değişkenler üzerinden perakendeciliğin değişen dinamiklerini ele almış ve perakende çekiminin dinamik bir süreç olduğunu savunmuştur. "Perakendenin Yerçekimi Çarkı" (*The Wheel of Retail Gravitation*) adını verdiği çalışmada, perakende merkezlerinin yükselişi ve düşüşü arasında döngüsel bir ilişki olduğunu ileri sürmüştür. Bu yaklaşım, perakendecilikte merkezi yer teorilerinin statik değil, zaman içinde değişen ve dönüşüm içeren bir yapı olduğunu vurgulamaktadır.

Jung (1959) ise Reilly çekim modelinin, her durumda ve her perakende pazarında geçerli olmayabileceğini ifade eden, konuya eleştirel yaklaşan makalesinde birkaç temel konuya işaret etmektedir. Jung, Reilly'nin nüfus büyüklüğü ve mesafeye dayalı modelinde diğer kritik faktörleri göz ardı ettiğini savunur. Tüketici tercihleri, mağaza türleri, fiyatlandırma, hizmet kalitesi, perakende çeşitliliği ve tüketicilerin demografik özellikleri gibi faktörlerin Reilly'nin modelinde yeterince dikkate alınmadığı, bunun da hatalı sonuçlar verebileceğini belirtmektedir. Ayrıca tüketici davranışlarının karmaşıklığı, zaman içinde sosyal koşulların değişiminin de teoride yeterince ele alınmadığına işaret etmektedir. Jung 1959'daki çalışmada, bütüncül bir analiz gerektiğini savunarak, sadece mesafe ve nüfus büyüklüğüne dayalı tahminler yerine tüketici davranışlarının daha karmaşık yapısının göz önünde bulundurulmasını önerir.

Reilly çekim modeline yönelik yukarıda aktarılan çalışmalar ülkeler arası ilişkiler ve mikro ölçekli çalışmalar şeklinde sınıflandırılabilir niteliktedir. Bu çalışmalar bölgesel entegrasyonlar, ticari anlaşmalar, sınır ötesi iş birlikleri, şehirler, bölgeler, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler, sermaye akımları, dış ticaret rejimleri, turistik seyahatlerin analizi, iller arasındaki göçün yorumlanması, mağaza yer seçimi, üretim alanı yer seçimi gibi konulara odaklanmaktadır. Ancak literatürde bir süreç içerisinde ülke bütününde kentlerin etki alanlarının

değişimine dair çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda çalışma literatürdeki bu boşluğa odaklanarak CBS aracılığıyla yeni bir yöntem üzerinden Türkiye'deki kentlerin etki alanlarının değişimine odaklanmaktadır.

3. Yöntem ve Veri

Bu bölümde; Reilly modelinin Türkiye'deki kentler arasındaki çekim gücünü ortaya koymayı amaçlayan analiz kapsamında yöntem ve kullanılan veriler sunulacaktır.

Küreselleşmenin, üretimin ve tüketimin mekânı olan kentler üzerindeki etkileri yıllardır tartışılmaktadır. Ülkemizde de özellikle 1980'lerden itibaren küreselleşmenin etkileri gözlenmekte, ekonomi politikaları değişmekte ve buna bağlı olarak üretim, tüketim ve ticaret ilişkileri ve bunun coğrafyası yeniden şekillenmektedir. Kentleşen nüfusu giderek artan ülkemizde son 50 yılda oldukça dinamik bir değişim izlenmiştir. İdari sınırları kısmen işlevsiz kılan bütünleşme ve eklemlenme dinamiği, küreselleşmenin de etkisiyle yoğun biçimde gözlenmiştir. Özellikle perakende mallarının hareketleri yalnız üretildiği/arz edildiği kent ile sınırlı değildir. Bazı büyük kentler, civarında bulunan görece olarak küçük kentleri de ticari bakımdan etkisi altına alabilmektedir. Kentlerin sahip oldukları perakende etki alanının genişliği, tüketicilerin ürüne olan talepleri ile ilişkilidir. Dinler'e (2001) göre çok sayıda olan bu etmenlerden birkaçı şunlardır; ürünün ne sıklıkla tüketildiği, kullanım ömrü, ürünün fiyatı, ürünün kalitesi, ürünün marka yaygınlığı/bağımlılığı, ürünün fiyatı. Büyük kentler sektörel uzmanlaşma ve ölçek ekonomisi nedeniyle ürün çeşitliliğine sahiptir, bu da fiyat avantajı sunan ürünlere ulaşma imkanı sunmaktadır. Bu çeşitlenme, daha çok müşteriye/tüketicilere ürün arzı sağlamaktadır. Bu durumda kentlerin perakende ticaret etki alanları çevredeki diğer kentlerin nüfusu büyüdükçe genişlemektedir. Yine aynı etki alanı, tüketicilerin büyük kentlere olan mesafeleri arttıkça da azalmaktadır. Reilly modeli bu iki parametre üzerinden kentlerin çekim alanlarını formüle etmiştir.

Bu iki parametre, çalışmanın iki temel veri setini oluşturmaktadır. Bu iki temel veri üzerinden kentlerin perakende ticaret etki alanının saptanması amacıyla kullanılan matematiksel model şu şekildedir:

$$T_{ij} = \frac{P_i \cdot P_j}{d_{ij}^2} \quad (1)$$

1 numaralı denklemde;

T_{ij} = i ve j kentleri arasındaki ticaret akımı

P_i = i kentinin nüfusunu

P_j = j kentinin nüfusunu

d_{ij}^2 = iki kent arasındaki mesafenin karesini ifade etmektedir.

1 numaralı denkleme göre; ikili perakende ilişki, kentlerin arasındaki uzaklıkla ters, kentlerin nüfusları ile doğru orantılıdır. Perakende ticareti yapan kentler arasındaki uzaklık ne kadar

az ise ticaretin o kadar fazla olması beklenir. Kentlerin nüfusları ne kadar fazla olursa iki kent arasındaki ikili ticari ilişkinin de o oranda fazla olması beklenir.

1 numaralı formülü; i kentinin merkezine olan uzaklığı hesaplamak üzere düzenleyip bu formülden yararlanarak, sırasıyla ülkemizdeki tüm kentlerle olan çekim alanı saptanmıştır.

$$d_i = \frac{d_{ij}}{1 + \sqrt{\frac{P_j}{P_i}}} \quad (2)$$

1 ve 2 numaralı formüller birbirinin tamamen aynısıdır. 2 numaralı formülde, bir kentin perakende etki alanının mesafesinin hesaplanması amaçlanmaktadır.

Kullanılan verilerden ilki illerin kent nüfusu iken ikincisi il merkezleri arası karayolu mesafesidir. İl merkezleri arası karayolu mesafesinin 1970 yılından itibaren onar yıllık periyotlarla bulunması nedeniyle analizde 1970 yılı başlangıç yılı olarak alınmış ve değişim onar yıllık periyotlar kapsamında incelenmiştir. İlçe merkezleri arası karayolu mesafesi verisine dair sürekli bir verinin bulunmaması nedeniyle analiz il ölçeğinde gerçekleştirilmiştir.

Analizin değişime odaklanmasının, değişkenlerle ilişkili olarak iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki Türkiye'de özellikle 1950'lerden itibaren kırsaldan büyük kentlere göç nüfusun mekânsal dağılımında belirgin bir değişimi getirmesidir (Aktaş ve Şahin, 2019). Nüfus deseninin değişmesi, bazı kentlerdeki yığılmanın artması bazılarında ise azalma biçiminde tezahür etmektedir. İkincisi ise mesafeler ile ilgilidir. Kuşkusuz kentlerin yerleri sabittir, ancak temel ulaşım altyapısı olan karayolları zaman içinde gelişme göstermekte, yeni yolların inşasıyla karayolu erişim süreleri ve mesafeleri kısalmaktadır (Aydın ve Oral, 2018). Bu açıdan hem nüfusun hem de mesafelerin değişkenliğini tespit edebilmek için verilerin kesit analizi değil, süreç analizi ile ele alınması uygun görülmüştür. 1970 yılı ile başlayan değerlendirme, 1980, 1990, 2000, 2010 ve 2020 yılları için onar yıllık aralıklarla devam ettirilmiştir.

Günümüzde kentlerin demografik dinamiklerini anlamada özellikle 2010 sonrası dönemde, Türkiye'de kentten kente göç hareketlerinin niceliksel olarak artış gösterdiği ve bu göç türünün mekânsal yeniden yapılanma süreçlerinde kritik bir rol oynadığı bilinmektedir. Nitekim Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, 2022 yılında gerçekleşen iç göçlerin yaklaşık %64'ü kentten başka bir kente yönelmiştir (TÜİK, 2023). Bu oran, sadece kırsal alanlardan kentlere yönelen klasik göç modelinin yerini, kent içi ve kentler arası yatay hareketliliğe bıraktığını göstermektedir.

Kentten kente göç olgusu, sosyoekonomik fırsat eşitsizlikleri, yaşam kalitesi farklılıkları, konut ve kira piyasasındaki dalgalanmalar, yükseköğretim ve istihdam odaklı yönelimler gibi çok boyutlu faktörler tarafından şekillenmektedir (Eraydın ve

Tasan-Kok, 2017). Büyük metropollerden orta ölçekli kentlere doğru gözlemlenen yön değiştirme, sadece ekonomik değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal nedenlerle de tetiklenmektedir. Bu bağlamda, özellikle pandemi sonrası dönemde artan “tersine kent göçü” eğilimleri de kentten kente göç olgusunun mekânsal analizlerde dikkate alınması gereken bir değişken olduğunu ortaya koymaktadır (Bayırbağ, 2021).

Dijitalleşme ve e-ticaret ilişkileri ile ulaşım modlarında yaşanan değişim kuşkusuz iller arasındaki ilişkilerin karayolu mesafelerinin ötesinde değerlendirmeyi gerektirmektedir. Ancak çalışmanın 1970 yılını başlangıç yılı olarak alıp süreç analizi gerçekleştirmesi nedeniyle bu tür bir değerlendirme çalışmanın dışında tutulmaktadır.

Türkiye’deki illerin kent nüfusları yukarıdaki formülde gösterilen P_i olarak kabul edilmiştir. 1970’lerde 67, 2020’de ise 81 adet olan il merkezlerinin kent nüfusları uygulamaya dahil edilmiştir. d_{ij} ise il merkezleri arasındaki karayolu mesafesini konu almaktadır.

Bu çerçevede kullanılan illerin kent nüfusu verisi TÜİK internet sitesinden¹ edinilirken, il merkezleri arası mesafeler ise kilometre cinsinden, Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Türkiye Karayolları Haritası’nda² yer alan iller arası mesafeler matrisinden alınmıştır.

Söz konusu bu verilerin, yukarıda aktarılan Reilly formülüne (denklem 1) uygulanmasıyla, belirtilen her yıl için, her merkeze ait çekim katsayısı hesaplanmıştır. Örneğin, 67 merkezin olduğu 1970 yılında A ilinin çekim katsayısı; A ilinin kent nüfusunun diğer 66 ilin kent nüfusu ile ayrı ayrı çarpılıp, A ilinin bu 66 il merkezine olan gerçek uzaklığın (km) karesine bölünmesi ve sonrasında bu şekilde A il merkezi için oluşan 66 değer (A ilinin dışında 1970 yılı için 66 ilin olması nedeniyle A iline ait 66 adet değer hesaplanmıştır) toplanmasıyla bulunmuştur. Bu durumda her il merkezine ait çekim katsayısı değeri tespit edilmiştir.

Farklı değişkenleri de analize dahil ederek Reilly modelini geliştiren Huff, bu şekilde her alışveriş merkezine ait katsayıları hesaplamıştır. Daha sonra alışveriş merkezlerinin etki alanı sınırlarını tespit etmek amacıyla yukarıda aktarılan 2 numaralı denklemi uygulamıştır. Sonuçta yakın katsayılarla sahip alışveriş merkezi noktalarını birleştirerek eşyüksekti eğrilerine benzer şekilde “*aynı olasılık eğrileri*” (*equiprobability contours*) oluşturarak merkezlerin etki alanlarını tahmin etmiştir (Huff, 1963; 1964).

Bu çalışmada merkezlerin etki alanlarının belirlenmesi amacıyla, literatürden farklı olarak CBS mekânsal analizlerinden ters mesafe ağırlıklı enterpolasyon (*inverse distance weighted interpolation*) yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntem, mekânda

bilinen verilerden yola çıkarak, mesafeyle ters orantılı bir şekilde bilinmeyen alanlara dair değer tahmininde bulunmaktadır (Jahangiri vd., 2016). Bu açıdan yöntem, Huff modelinde olduğu gibi, merkezlerin sahip olduğu çekim katsayısı değerleri üzerinden, uzaklıkla ters orantılı bir şekilde değer tahmini ortaya koyarak merkezlerin etki alanlarını tespit etmeye imkân tanımaktadır. Bu anlamda aynı değere sahip bölgeler aynı renkle belirlenerek çekim katsayısının yüksek ya da düşük olduğu alanlar tespit edilebilmektedir. Söz konusu bu yöntem, Reilly çekim modelinin birçok farklı dönem için, birçok veri kullanılarak uygulandığı bu çalışma gibi diğer çalışmalarda hızlı, kolay hesaplama yapabilmesi ve sonuçların daha net bir şekilde yorumlanabilmesine imkan tanıdığı için sıkça tercih edilmektedir (Lu ve Wong, 2008).

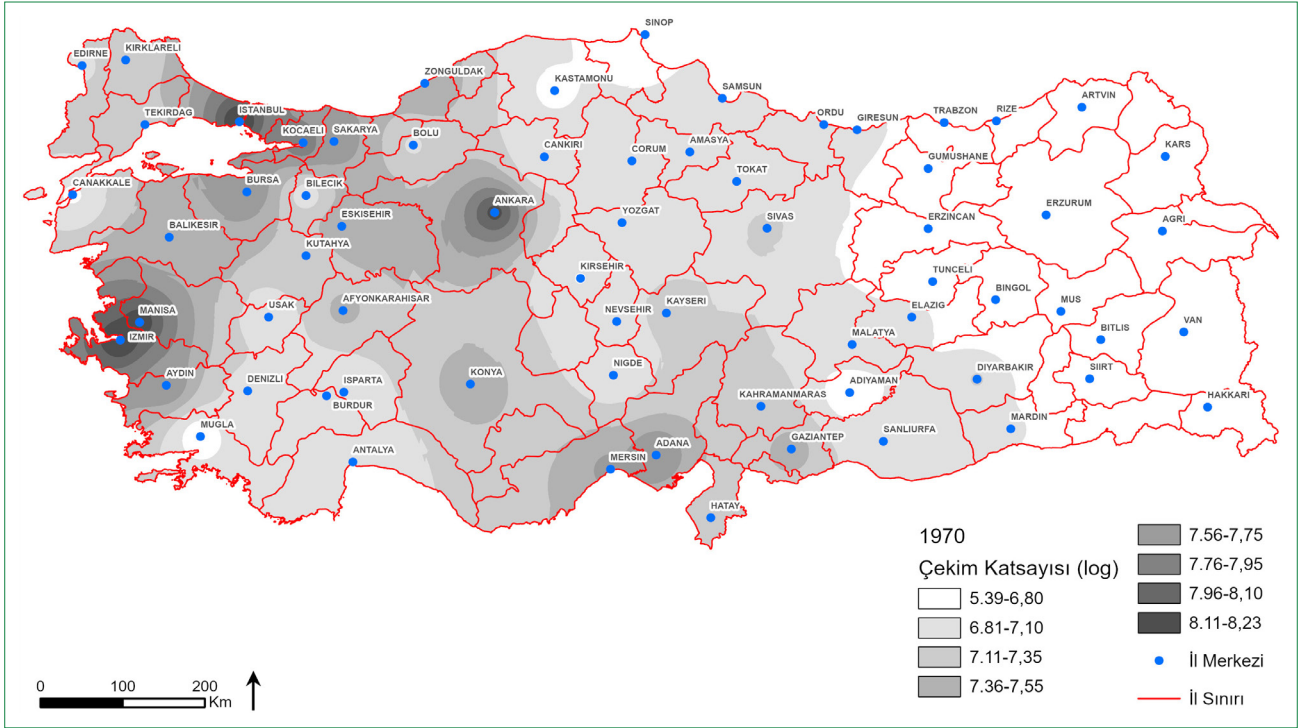
Yıllar itibarıyla illerin kent nüfuslarının artması ve merkezler arası karayolu mesafelerinin kısalması nedeniyle, il merkezlerinin çekim katsayıları önemli oranda artmıştır. Bu artışın, yılların birbiriyle karşılaştırılmasına imkân tanımaması nedeniyle çekim katsayıları logaritma tabanında değerlendirilmiş, ayrıca tüm yıllar için gösterimde aynı aralıklar kullanılmıştır. Ayrıca bulgular, Türkiye’de kent merkezlerinin kademelenmesi ve etki alanlarına dair yapılan çalışma sonuçlarıyla da ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Bu kapsamda iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki 1982 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan Türkiye’de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi çalışmasıdır (DPT, 1982). Diğeri ise 2020 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Türkiye’de Kentsel ve Kırsal Yerleşim Sistemleri Araştırması’dır (YERŞİS) (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020). 1980 ve 2020 yılına ait bulgular söz konusu bu çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırılmıştır.

4. Uygulamanın Ampirik Bulguları

1970 yılı verileriyle yapılan analiz, Türkiye nüfusun dağılımı ve kentler arasındaki etkileşim bakımından en dengeli dağılımı sergilemektedir. Her geçen 10 yıl, ülkede öncelikle başat kentlerde olmak üzere genişleyen etki alanına işaret etmektedir. Başkent Ankara, üçlü sac ayağının en zayıf parçası olarak kabul edilebilirken, sacın diğer ayakları olan İstanbul ve İzmir ilerleyen yıllarda bütünleşmeye yönelecek bir etki alanının ilk sinyallerini vermektedir. Bu üç büyük kentin dışında İstanbul’un doğu-batı ve güney aksında genişleme eğilimi ile Kocaeli, Sakarya ve Bursa’yı etkilemektedir. İzmir’in doğal hinterlandı olan kentler olarak Aydın ve Manisa, İzmir kentinin etkisi altındadır. Ankara ise daha dar bir etki alanına sahiptir ve komşusu Eskişehir ile bütünleşme eğilimine işaret etmektedir. Kuzeyde Zonguldak, Orta Anadolu’da Konya, Doğu Akdeniz’de Mersin ve Adana da çekim katsayısı açısından dar etki alanına sahip görünmektedir. Doğu ve Gü-

¹ 1970, 1980, 1990 ve 2000 yılı nüfus sayımı için bkz. <https://biruni.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul>, 2010 ve 2020 yılı nüfus sayımı için bkz. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>.

² Karayolları haritaları, Karayolları Genel Müdürlüğü arşivinden temin edilmiştir.

Şekil 1. 1970 yılı il merkezlerinin çekim katsayıları.

Yazarlar tarafından üretilmiştir.

neydoğu Anadolu kentlerinin ticari bakımdan etkileyebilecek kapasitede bir kent olmadığı gözlenmektedir (Şekil 1).

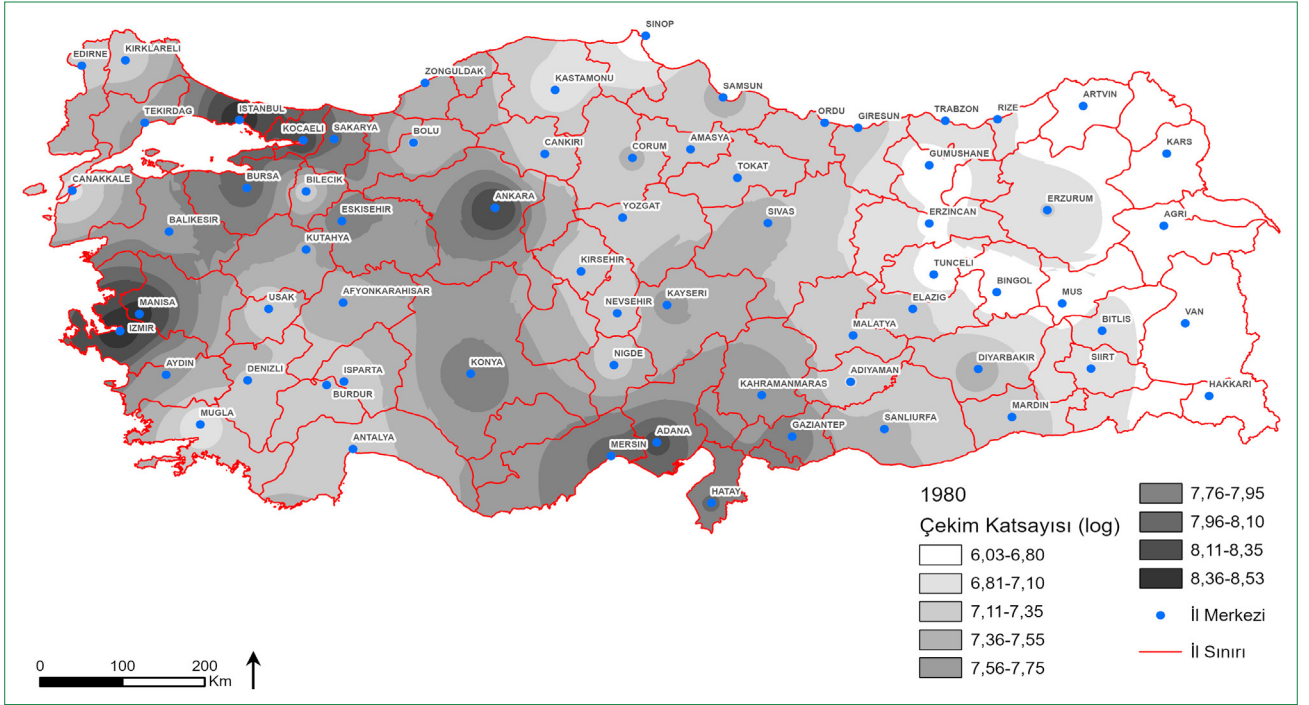
1980 yılına gelindiğinde 1970 yılı haritasında bahsi geçen tüm kentlerin etki alanlarının yayıldığı ve hatta İstanbul eksenli büyümenin güney yönünde iki kola ayrıldığı görülmektedir. İstanbul'dan bir aks güney batı yönünde, güney Marmara'yı içine alarak İzmir'e ulaşmaktadır. Diğer aks ise Ankara üzerinden Gaziantep'e kadar ulaşan güçlü bir etki alanını tarif etmektedir. Samsun, Diyarbakır, Sivas ve Erzurum kentlerinin etki alanlarının da dikkate alınmaya değer olduğu görülmektedir.

1970–1980 yıllarının ortaya koyduğu görüntüyü, planlı kalkınma dönemine geçiş sürecinin yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde ithal ikameci yaklaşımla ürünlerin ülke içerisinde üretilmesine dair politikalar benimsenmiş ve desteklenmiştir (TÜSİAD, 1980; Akyıldız ve Eroğlu, 2004; Sakarya, 2014). Bu açıdan özel sektörün, altyapı, pazar, üretim, teknoloji, işgücü gibi pozitif dışsalıklara sahip kentlere yöneldiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 1970 yılında dikkat çeken kentler, 1980 yılında da öne çıkmaktadır (Şekil 2).

1982 yılında DPT tarafından yapılan kentlerin kademelenme ve etki alanları çalışmasında yerleşmeler en alt kademeden en üst kademeye olacak şekilde 1'den 7'ye kadar sıralanmıştır. Çalışmada İstanbul en üst kademe merkez (7. kademe); İzmir, Ankara, Adana ve Gaziantep ise bir alt kademe merkez (6. kademe) olarak tespit edilmiştir (DPT, 1982). Bu tespit,

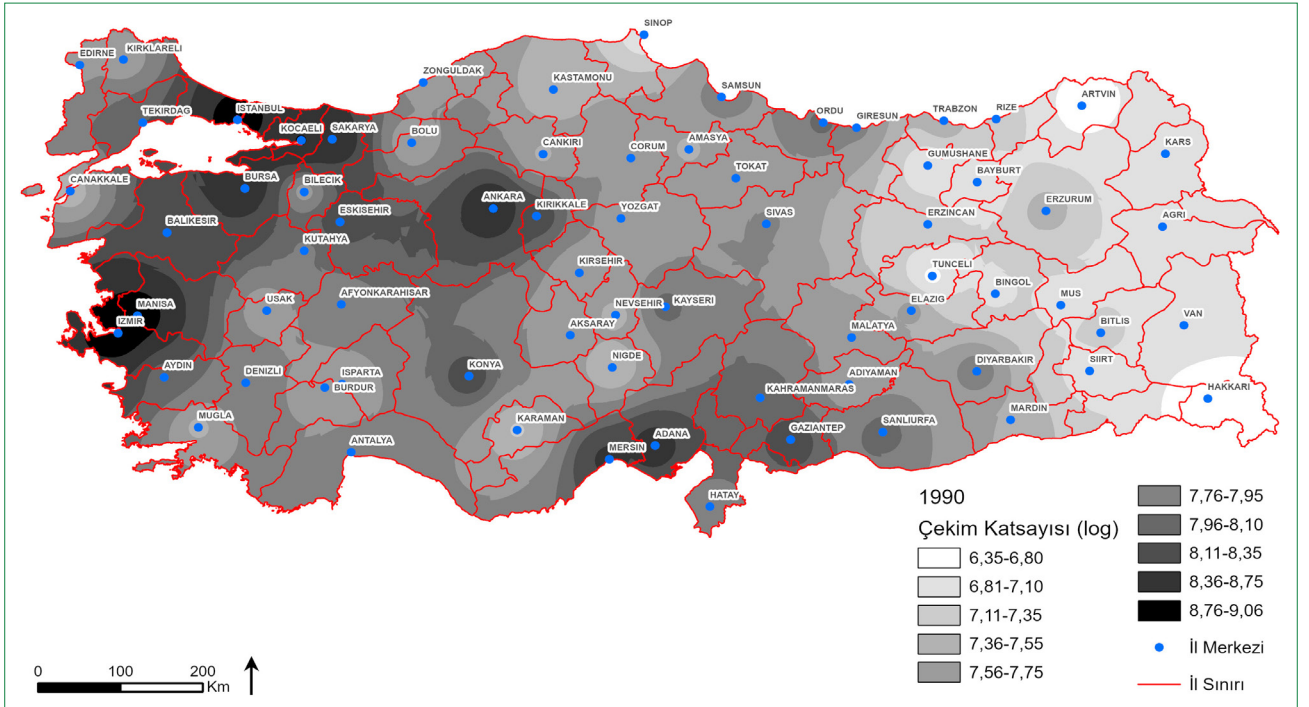
1980 yılı Reilly çekim katsayılarıyla karşılaştırıldığında özellikle İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana kentleri kapsamında benzetilmektedir. Reilly katsayılarında öne çıkan Bursa, DPT (1982) çalışmasında 5. kademe olarak değerlendirilmektedir. Bu sonuçlar, kentlerin nüfus ve diğer kentlerle mesafeleri üzerinden hesaplanan Reilly değerlerinin, DPT (1982) tarafından, ticari ilişkiler, eğitim ve sağlık ilişkileri, göç ilişkileri, haberleşme ilişkileri kapsamında belirlenen kademelenme ve etki alanıyla uyutugunu ortaya koymaktadır.

1990 yılı göstergeleri, üç büyük kentin etki alanının gücünü perçinlediğini göstermektedir. Ancak 1970'lerden beri süregelen üçlü ayağın en zayıfının Ankara olması durumu değişmemiştir. Nitekim 1970 yılı çekim katsayısı (log) değerleri açısından İstanbul ve İzmir 8,2 ve 8,3 değerlerine sahipken, Ankara 8,1 değerine sahiptir. Bu değer Şekil 3'teki lejantta belirtilen 9 kademeli sıralamada İstanbul ile İzmir'in ilk kategoride, Ankara'nın ise ikinci kategoride değerlendirilmesini gerektirmiştir. 1990'a gelindiğinde bu değer İstanbul ve İzmir için 9, Ankara için 8,7'dir. 1990 yılı haritası Türkiye'deki tüm bölgelerde belli kentlerin etki alanlarının diğer kentler üzerinde etki oluşturmaya başladığını yansıtmaktadır. Karadeniz'de Zonguldak'ın azalan etki alanına karşılık Ordu'nun etki alanı gelişmiştir. Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis gelişmekte olan etki alanına sahip kentler arasındadır. Orta Anadolu'da ise Kayseri ve Sivas'ın etki alanı genişlemektedir. Buna karşılık; Hakkari, Artvin, Tunceli, Gümüşhane gibi kentler diğer kentlerle etkileşim konusunda en zayıf görünen kentlerdir (Şekil 3).

Şekil 2. 1980 yılı il merkezlerinin çekim katsayıları.

Yazarlar tarafından üretilmiştir.

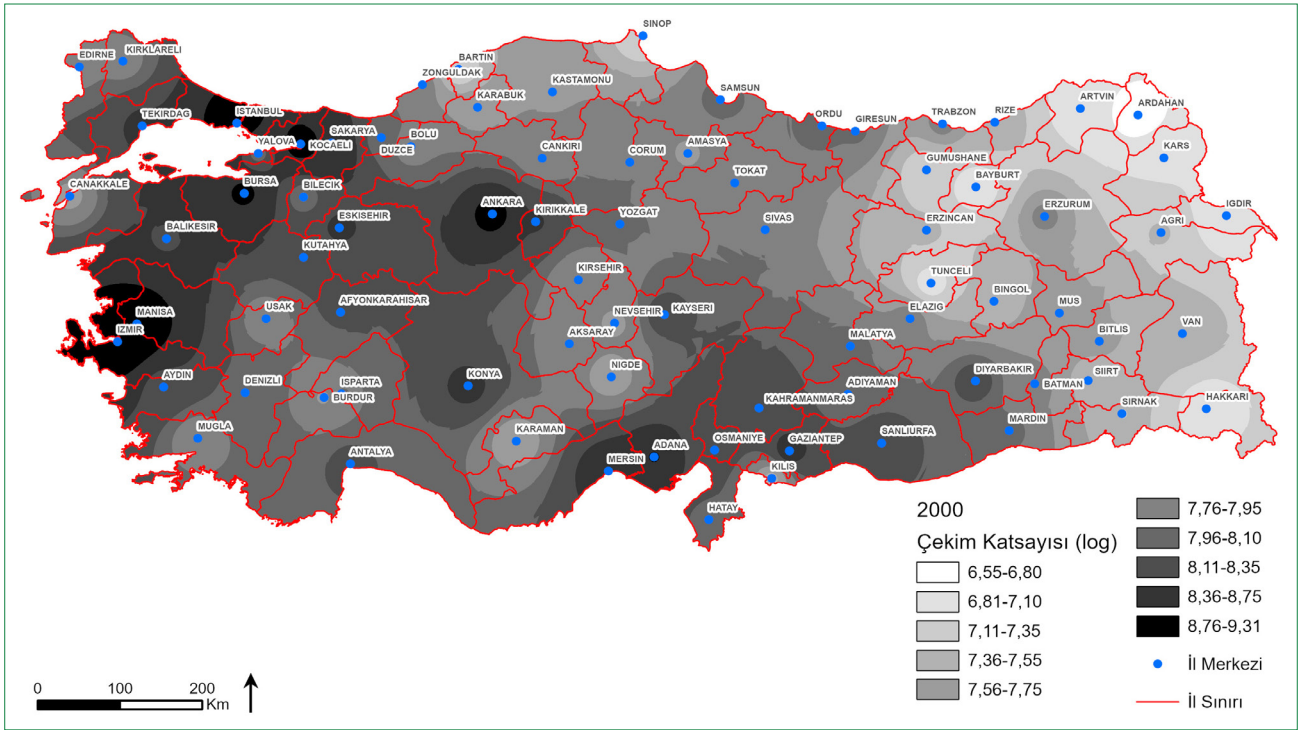

Şekil 3. 1990 yılı il merkezlerinin çekim katsayıları.

Yazarlar tarafından üretilmiştir.

2000 yılı, kentlerin etki alanları bakımından önceki 10 yıllık döneme benzer bir durum ortaya koymaktadır. Önceki dönemlerle benzer olmakla birlikte küçük farklarla ortaya

çıkan yeni resimde ana hatlarıyla ülke batı yönünde güçlü etkileşim sunmaktadır. Bu durumun sonraki dönemlerde de artarak devam ettiği görülmektedir. Doğuda ise etki alanı dı-

Şekil 4. 2000 yılı il merkezlerinin çekim katsayıları.

Yazarlar tarafından üretilmiştir.

şında kalan kent sayısında artış gözlenmektedir. Batıda büyüme alanlarından birisinin Antalya kenti ve çevre kentler olduğu görülmektedir. Etki alanı daralan kentlerin önemli ölçüde sonradan il statüsüne ulaşan kent merkezleri ile bu kentlerin koptuğu ana kentler olduğu söylenebilir. Buna Zonguldak-Bartın; Gümüşhane-Bayburt, Kars-Ardahan örnek verilebilir. Bu durum, önceki kentlerdeki nüfusun yeni oluşan bu kentlere dağılması ile ilgilidir.

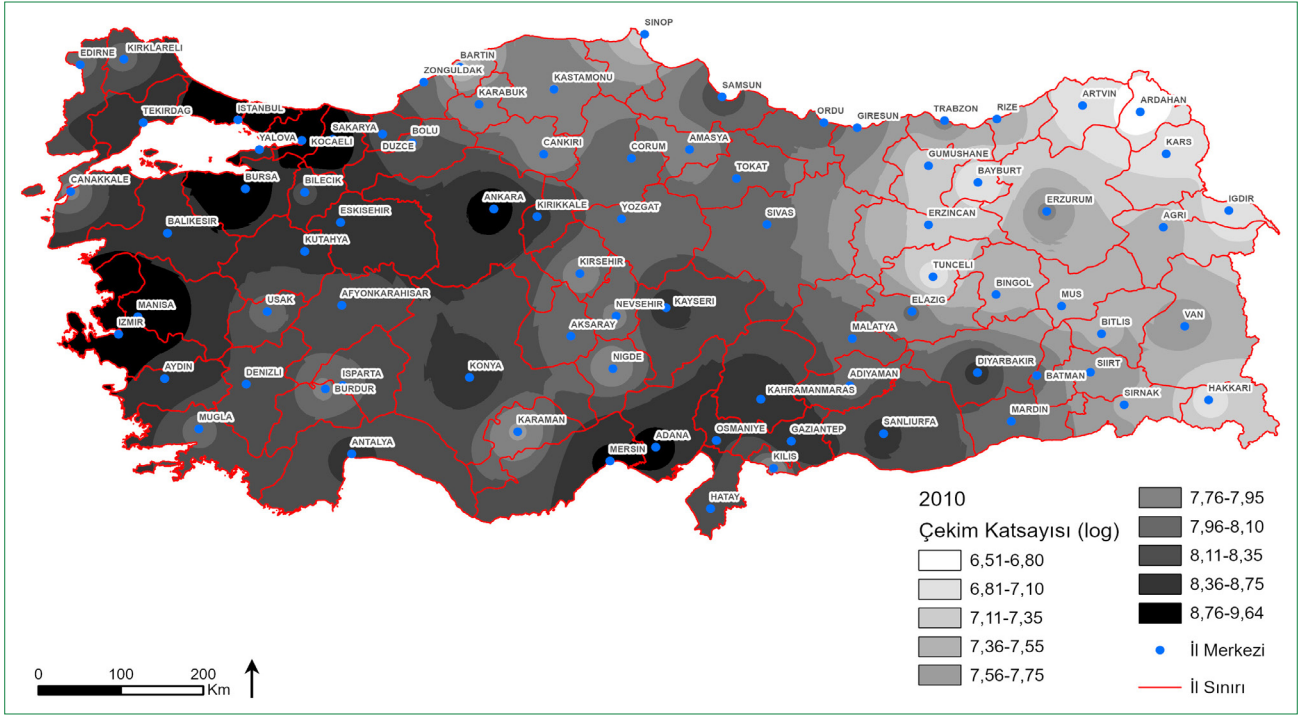
1990–2000 yıllarını içerisine alan 1980–2000 dönemi neoliberal dönem olarak tanımlanmaktadır. Yabancı sermayenin ve ihracata dayalı ekonomik büyümenin temel belirleyici olduğu bu dönem ülkenin küresel sisteme entegrasyonunun gelişmeye başladığı dönemdir. Bu dönemde ayrıca, 1995 yılı Gümrük Birliği Anlaşması ve sonrasında AB'ye uyum kapsamında teşvik sistemi güncellenmiş, bölgesel bazda teşvik sisteminin uygulanmaya çalışılmış, yasal düzenlemeler bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir. Ancak bu teşviklerin yatırımı yönlendirici etkisi kısıtlı kalmıştır (Sarıöz, 2006; Bayrak ve Kanca, 2013; Boratav, 2013; Sakarya, 2014).

1970–1980 yıllarında, ithal ikameci anlayışın etkisiyle kentlerin etki alanını belirleyen önemli bir faktör ulusal sermaye iken, 1990–2000 yıllarında ise uluslararası sermaye de etkili olmuştur (TÜSİAD, 1980; 2008). Daha önceki dönemde öne çıkan kentler, belirginliğini korurken, Antalya gibi yeni odakların oluşmasının arkasında Turizm Teşvik Kanunu şeklinde yasal düzenlemelerin de etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca

altyapıya yönelik yatırımlar, merkezler arasındaki mesafelerin kısalmasına da imkan tanımıştır (Şekil 4).

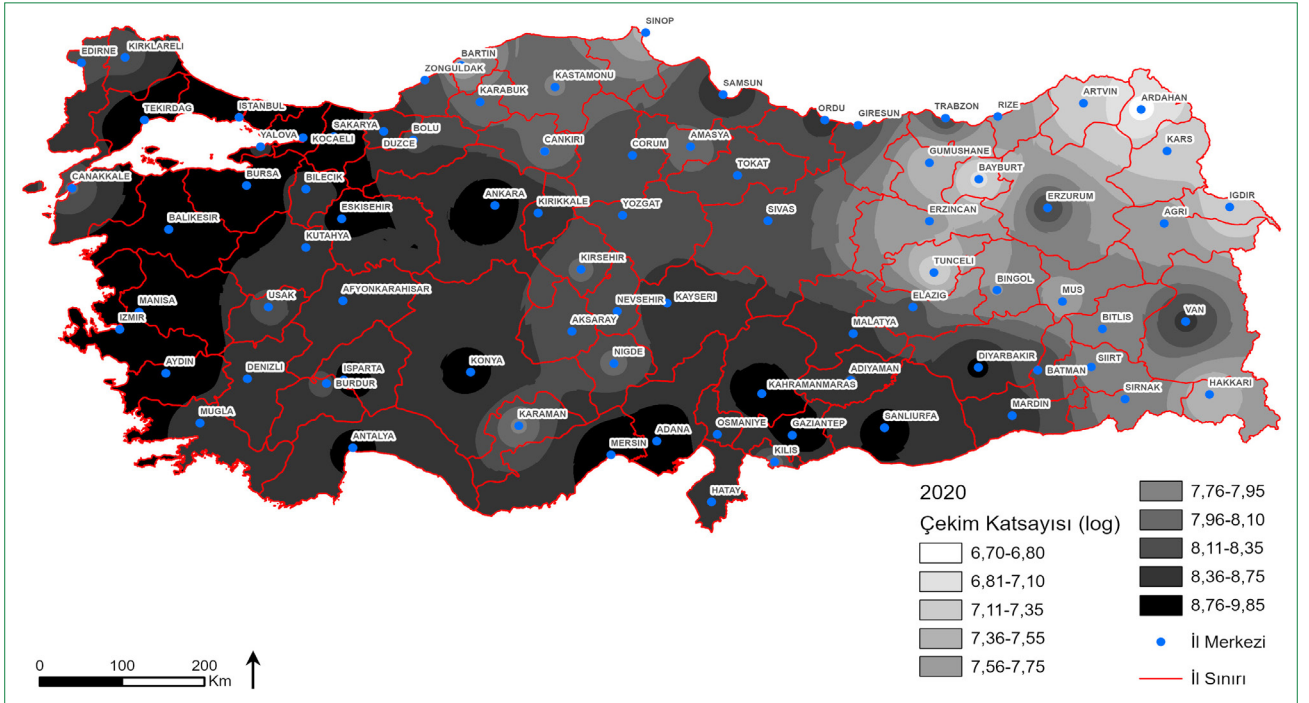
2010 yılı ülkenin hemen her yerinde büyük kent merkezlerindeki hareketlenmenin doğal sonucunu sunmaktadır. Hem doğuda hem de batıda küçük kentler nüfus kaybetmekte ve büyük kentlerin etki alanlarının dışında kalan, küçük ve yalnız bir ekonomik yaşam alanında sıkışmaktadır. Burdur, Uşak, Kırklareli, Karaman, Niğde, Nevşehir, Kırşehir, Bartın, Sinop bu kentlere ülkenin batı yarısından örnek olarak verilebilir. Doğuda ise 2000 yılında adı anılan küçük kentlerin yine aynı statülerini korudukları gözlenmiştir (Şekil 5).

2020 yılında ise 2010 yılından farklılaşan bir durum tespiti yapılabilir: üçlü sac ayağının zayıf tarafı olan Ankara etkisi itibariyle gücü zayıflamış, buna karşılık İstanbul-İzmir ikilisi neredeyse etki alanlarıyla bütünleşmiş bir kentsel alan tarifi yapmaktadır. İstanbul ve İzmir'in 2010 yılı çekim katsayısı değeri (log) 9,5 iken Ankara'nın 9,2'dir. 2020'deyse İstanbul ve İzmir'de bu değer 9,8, Ankara'da 9,3'tür. Neredeyse tüm Marmara'yı ve kıyı Ege Bölgesi'ni içine alan bu aksın varlığı komşuluğundaki kentleri de etkisi altına almaktadır. Anadolu'da tekil odaklar göze çarpmaktadır. Kendi başına ekonomik birer güç odağı gibi duran Konya, Antalya, Ankara, Şanlıurfa, Van, Erzurum, Adana-Mersin ikilisi, Maraş-Antep ikilisi güçlü etki alanlarına sahip kentlerdir. Birer karadelik gibi görünen ve bu etkileşim ortamından görece az etkilenen kentlerin de varlığına işaret etmek gerekir. Bu resim; İstanbul'un hâkimiyetinden daha

Şekil 5. 2010 yılı il merkezlerinin çekim katsayıları.

Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Şekil 6. 2020 yılı il merkezlerinin çekim katsayıları.

Yazarlar tarafından üretilmiştir.

dengeli bir kentsel sisteme evrildiğine, Anadolu'daki yeni sanayi odaklarının, aynı zamanda birer kentsel çekim merkezleri olduğuna işaret etmektedir (Şekil 6).

Literatürde 2000 sonrası, 1980 sonrası başlayan neoliberal ekonomik politikaların kurumsallaştığı dönem olarak değerlendirilmektedir. Bir önceki dönemin ekonomik po-

litikalarının sürdürüldüğü bu dönemde özellikle AB uyum süreciyle ilişkili olarak yabancı sermayenin etkinliği daha fazladır (Boratav, 2013; Sakarya, 2014). Bu anlamda daha önce önde olan kentler etkinliğini sürdürürken, bu kentlerin çevresindeki kentlerin de etki alanlarının genişlediği görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden bir tanesi eskiden bu yana öne çıkan kentlerin üretim faaliyetlerinin yakın çevreye desantralize edilme politikalarıyla ilgilidir (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2009).

Ayrıca altyapı yatırımlarıyla birlikte yukarıda değinildiği gibi ülke bütününde yeni odaklarının oluştuğunu görmek mümkündür. TÜİK karayolları istatistiklerine göre devlet yolu, il yolu ve otoyol toplam uzunluğu 1990 yılında 59.369 km, 2002 yılında 63.082 km, 2010 yılında 64.865 km ve 2020 yılında 68.633 km'dir. Karayolundaki bu artış kentlerin erişilebilirliğini artırarak etki alanlarını genişletmede önemli bir faktör olmuştur.

2020 yılında Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanan yerleşme merkezlerinin kademelenmesi çalışması, DPT (1982) çalışmasında olduğu gibi yerleşmeleri 7 kademede değerlendirmektedir. Buna göre İstanbul en üst kademe iken (7. kademe), Ankara ve İzmir 6. kademe, Bursa, Konya, Antalya, Kayseri, Gaziantep, Mersin, Eskişehir, Kocaeli, Samsun, Denizli ve Sakarya ise 5. kademe merkezlerdir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020). 2020 yılı Reilly katsayılarıyla karşılaştırıldığında Kayseri ve kısmen de Samsun dışında üst kademe merkezlerin Reilly çekim katsayıları da yüksektir. Bu açıdan 1980 yılı Reilly katsayılarının DPT (1982) çalışmasına uyumu burada tekrar görülmektedir.

Süreç analizinin ortaya koyduğu sonuçlar kentlerin üç sınıfta değerlendirilmesine imkan tanımaktadır. Bu sınıflardan ilki başat olan ve süreç içerisinde başatlığını koruyan kentlerdir. İstanbul ve İzmir bu tür kentler olarak öne çıkmaktadır. Ankara da bu tür bir kent özelliği göstermekle birlikte İstanbul ve İzmir'in yakın çevresiyle oluşturduğu bütünleşmeyi kendi çevresinde gerçekleştirememesiyle farklılaşmakta ve bu nedenle başatlığı kısıtlı kalmaktadır. İstanbul ve İzmir'deki odağın yayılma etkisiyle birlikte çevresindeki illeri de etkilemesi bu iki merkez arasında güçlü bir koridorun oluşmasını sağlamaktadır. İkinci sınıftaki kentler süreç içerisinde büyüyen kentlerdir. Bu kentleri kendi içerisinde iki alt grupta değerlendirmek mümkündür. Bu sınıftaki ilk grup kentler başat kentlerin etkisiyle büyüyen kentlerdir. İstanbul'un yakın çevresindeki Kocaeli, Bursa, Sakarya ve Tekirdağ ile İzmir'in çevresinde Manisa ve Aydın bu gruptaki kentlerdir. Bu sınıftaki ikinci grup kentler ise herhangi bir başat kentin etkisi olmadan büyüyen kentlerdir. Güney ve güneydoğuda Adana, Mersin, Hatay, Antalya, Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, kuzeyde Samsun, Ordu, Trabzon, doğuda Erzurum, Van, batıda Muğla ve iç Anadolu'da ise Konya ve Kayseri bu tür kentlerdir. Ülkedeki diğer kentler ise bütünleşmede yeterince etki gösteremeyen kentler olarak

üçüncü sınıfta değerlendirilebilmektedir. Bu açıdan özellikle 2020 yılında, batıdaki kentlerin bütünleşmesi, buna karşın doğudaki kentlerin ise bu bütünleşmenin dışında olması önemli bir bulgudur. Bu durum doğudaki yaşanan gelişimin belirli odaklarla sınırlı kaldığını göstermektedir.

5. Tartışma ve Sonuç

Türkiye, 1970'ler ve özellikle 1990'lardan bugüne, önemli ve etkileri yaşamın her alanına yansıyan bir değişim ve dönüşüm süreci yaşamaktadır. Bu değişim ve dönüşümün çok yönlü etkileri kent bilimcilerden ekolojistlere, iktisatçılardan siyaset bilimcilere kadar pek çok disiplinin ilgisini çekmektedir (Keyder, 2000; Eraydın, 2002). Ulusal ve yerel düzeyde Türkiye'nin yaşamakta olduğu bu dönüşüm, sadece Türkiye'ye özgü bir hareketlilik değildir. Kentlerin değişen nüfusları, ulaşım bağlantıları ve birbirleri üzerindeki etkileri, çok boyutlu yapıları ve karmaşık ilişki ağlarıyla yeni kavramlarla açıklanabilen bir paradigma değişimine işaret etmektedir (Harvey, 2005). Bu süreçte Anadolu'nun ekonomik ve sosyal coğrafyası da dinamik bir değişimden geçmektedir.

Türkiye, kuruluşundan bugüne, kalkınma ve planlama anlayışında farklılaşan politikalar izlemiştir. Bu kırılma dönemleri kimi zaman içsel, kimi zaman ise 1970'lerde olduğu gibi dışsal unsurların etkisiyle şekillenmiştir. 1970'lerde hâkim olan ekonomik yaklaşım, ithal ikameci politikalara dayanmakta, içe dönük ve planlı kalkınma modeli ön planda tutulmaktaydı. 1980'li yıllar ise dışa açılma ve küresel ekonomiye entegrasyon hedeflerinin belirlendiği bir döneme işaret etmektedir (Boratav, 2003). Bu dönemde kentleşme süreci hız kazanmış, kırsaldan büyük kentlere göç artmış, kentlerdeki yığılma belirginleşmiştir. Orta büyüklükteki kentler ise 1970'li ve 1980'li yıllarda sahip oldukları bölgesel odak olma kabiliyetlerini kaybetmeye başlamıştır.

1990'lı yıllara gelindiğinde kentler artık üretim değil, tüketim mekânları olarak anılmaya başlanmıştır (Castells, 1996). Bu çerçevede göç hareketliliği, çarpık kentleşme başta olmak üzere, birçok sosyal ve ekonomik problemin kaynağı hâline gelmiştir. 2000'li yıllarda özelleştirme uygulamaları, küçülen kentler ve azalan tarımsal verimlilik gibi sorunlarla karşı karşıya kalan Türkiye, neoliberal politikaların yön verdiği bir mekânsal dönüşüm sürecine girmiştir (Eraydın ve Taşan-Kok, 2013).

Bu dönemde kayıt dışı ekonomideki artış, düşük gelirli sınıfların kent nüfusu içindeki oranının yükselmesi, afetlere ve krizlere karşı hazırlıksız kentlerin ortaya çıkışı dikkat çekicidir. Kamunun ekonomik sistemdeki rolünü yeniden tanımlayan bu dönem, üretim araçlarının el değiştirmesine neden olmuş, bazı kamu işletmeleri özelleştirilmiş, bazıları ise tamamen kapanmıştır. Tarım politikalarındaki dönüşüm ise kırsal ekonomik olarak zayıflamasına ve nüfus kaybına yol açmıştır (Şengül, 2001).

1970'lerden günümüze Türkiye'nin yaşadığı en önemli gelişmeler, ülkenin giderek daha “kentsel” bir yapıya kavuşmasıyla ilgilidir. Kırsal alanların nüfus kaybı, tarımsal üretim kapasitesinin düşüşü, kentlerdeki vasıfsız ve düşük gelirli çalışan nüfusun artışı gibi pek çok ekonomik ve toplumsal gelişme, kentleşme süreciyle doğrudan ilişkilidir. Bu sürecin, yasal ve politik tercihlerle yön verilen bilinçli bir gelişim olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda İstanbul örneğiyle başlamak yerinde olacaktır. İstanbul yalnızca bir büyükşehir değil, aynı zamanda küresel bir metropoldür. Tekirdağ'dan Eskişehir'e, güney Marmara'dan İzmir'e kadar uzanan etkisiyle bir “kentsel havza” olarak değerlendirilmelidir (Keyder, 2005). Kapitalist üretim ve ticaret ilişkileriyle geç eklemlenen toplumlarda kentleşme, az sayıdaki büyük kentin diğer bölgelerden orantısız şekilde nüfus ve kaynak çekmesiyle gelişmektedir. 1990'larla birlikte küresel ölçekte etkili olan yeni kalkınma paradigması, Türkiye'de de kentlerin rekabet gücünün ön plana çıktığı bir dönemi başlatmıştır. Kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesiyle birlikte bazı kentlerde ekonomik daralma yaşanmıştır. Zonguldak bunun tipik bir örneğidir. Buna karşılık, yerel ekonomik aktörlerle dönüşüm sağlayabilen Konya gibi kentler ivmelerini kısmen de olsa koruyabilmişlerdir.

1970'ten 2020'ye Türkiye'deki kentlerin etki alanları üzerinden rekabet gücü okunabilir hâle gelmiştir. “Anadolu Kapıları” olarak anılan odaklar, bu dönemde öne çıkmıştır (Sönmez, 2008). Bu odaklar dinamik ve gelişmeye açıktır. Makalede haritalara yansıyan bu etki alanları, dış ticaret kapasiteleriyle de desteklenmektedir. Ancak bu kentlerin her biri benzer bir gelişme öyküsüne sahip değildir. Ölçek, mekân ve ulaşım kanallarına göre farklılık gösteren bu gelişmeler, kentlerin farklı motivasyonlara dayalı olarak dönüştüğünü göstermektedir. Amin'in (2002) ifadesiyle, kentsel mekân esnemektedir. Bu esneme, ulaşım altyapılarındaki gelişmelerle daha da belirginleşmiştir. Örneğin İstanbul'un etki alanının Aydın'a kadar uzaması, otoyollar ve köprülerle erişim süresinin kısalmasıyla mümkün olmuştur. Bu uzama iki hakim kent olan İstanbul ve İzmir'in etki alanlarını genişletmiştir. 2000 yılında İstanbul'un diğer kentlere olan ortalama mesafesi 836 km. iken, 2020 yılında 832 km.; 2000 yılında İzmir için bu değer 925 km. iken, 2020 yılında 920 km. olmuştur. Bu değerler, ulaşım yatırımlarıyla bu odaklara erişilebilirliğin arttığını göstermektedir.

Türkiye'de kentlerin genişleyen etki alanlarıyla ekonomik etkinlik göstermeleri, küreselleşmenin getirdiği üretim ve sermaye piyasalarının liberalleşmesi, ulusal korumacılığın giderek azalması ve ekonomik bölgeler ve ekonomik bölgeler arasında artan rekabet ile birlikte anılan “kent bölge” kavramına işaret etmemizi gerektirmiştir. Türkiye'de kentler 1970'lerden bugüne yaşadıkları dönüşümler ile ulusal ekonomi içinde tek bir kategoride ele alınamayacağını göstermektedir. Her on yılda değişen ve genişleyen etki alanları her birinin ayrı öyküsü ve dinamiği olan kentleri ayrı birer ekonomik modelin, kamu

politika ve yatırımlarının ürünü olarak ayrıntıda incelemeyi gerekli kılmaktadır. Metropol kentlerin komşuluğundaki kentlerin başka, sanayi odakları ile büyüyen nüfusu olan kentleri başka, karasal sınırdaki kentleri de yine başka bağlamlarda etki alanlarının büyüdüğü bilinmektedir. Bu bölgelerin her birinde toplumsal ilişkilerin de yeniden şekillendiği, tüketim alışkanlıklarının değiştiği alanlar olarak kabul etmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ile başlayan, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sanayileşme hareketleri ile devam eden bazı kentler, son 50 yılda sadece komşu kentler için çekim merkezi olmakla kalmamış, ülkemizin küreselleşme sürecinde de öne çıkan kentleri arasında yer almıştır. İzmir, Bursa, Mersin, Trabzon, Kayseri ve Diyarbakır bu kentlere örnek verilebilir. Bunlardan kıyası olanlar aynı zamanda önemli liman kentleridir. Değişen, dönüşen Anadolu, dünyayla bütünleşme eğilimine sahiptir. Bu kentler her ne kadar etki alanı itibarıyla Ankara ve İzmir'in gerisinde kalsalar da, yaygın etki alanı olan gelişme potansiyeli sunan kentler olduklarını tespit etmek gerekir. Bu kentlerin çevre yerleşmeler üzerindeki etkisi, tarıma dayalı erken sanayileşme girişimlerine kadar dayandırılabilir.

Anadolu artık statik ve değişime kapalı kentlerden değil, yeni sanayi alanları ile gelişen merkezlerde yeni orta sınıfları üreten ve bu orta sınıfların ekonomik etkisiyle çevresinde etki yaratan kentlerden oluşmaktadır. Bu etki alanı, aslında komşu kentleri içine alıyor gibi görünmekte, yerel ölçekten başlayan dönüşüm komşu kentlere sirayet etmektedir.

Bir diğer konu, kentlerimizde yıllar içinde daha fazla hâkim olan büyük kentlerin daha da büyüme, küçük kentlerin ise erime (veya büzülmeleri) durumudur. Hızla sanayileşmeye dönük politikaların devreye girip kırdan kente göçün hızlandığı yıllarda az sayıdaki gelişim odağının nüfusu ve yatırımları kendisine çektiği eşitsiz bir kentleşme aşaması gözlenmiştir. 1980'lerde nüfusun büyük çoğunluğunun ülkenin batısındaki büyük kentlere yığıldığı bu evrenin sonuçlarının bütünüyle olmasa da belirli bir ölçüde dengelendiği görülmektedir.

Ülke ölçeğinde kentlerin mekânsal ve işlevsel dağılımında zaman içinde değişim yaşandığı haritalarda da görülmektedir. Az sayıdaki kentin ülke kaynaklarının önemli bir kısmını çekmesi de bu süreçte etki alanı genişleyen kentlerin durumunu ortaya koymaktadır. Mekânsal hiyerarşide eşitsiz durumun oluşumu, etki alanı daha dar olan kentlerin ise bu sınırlı etki alanı ile yetinmesine neden olmuştur. Türkiye'de yıllar içinde büyük kentler üzerindeki baskıyı azaltan bir yapılanma gözlenmemekte, tam aksine, küçük kentlerin daha da küçüldüğü sonucu hakim olmaktadır.

Bu değerlendirmeler analizin nüfus ve ulaşım dışında diğer faktörlerle de ilişkilendirilerek derinleştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Reilly modelinin nüfus ve ulaşım verisine dayalı kısıtlılığın, ekonomik büyüklük, ticari ilişkiler, hizmet ilişkileri,

göç ilişkileri, yatırım, sosyal ilişkiler gibi değişkenlerle aşılması daha detaylı sonuçlar verecektir. Ayrıca 1970'ten bugüne, Reilly modeli çerçevesinde kent merkezlerinin etki alanı ve değişimini inceleyen bu çalışma il ölçeğine odaklanmakta ve karayolu mesafe verisine dayanmaktadır. Yeni çalışmalarda bulguların daha da detaylandırılması açısından ilçe ölçeğine odaklanılması ve karayolunun yanı sıra diğer ulaşım türlerinin de bir değişken olarak alınması önemli olacaktır.

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: Since this study does not involve human participation, obtaining informed consent was not required.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – S.O., A.S.; Conceptualisation – S.O., A.S.; Research design and structuring – S.O., A.S.; Methodology – S.O., A.S.; Data sources and documentation – S.O., A.S.; Data collection and/or processing – S.O., A.S.; Data analysis and/or interpretation – S.O., A.S.; Mapping/visualisation – S.O., A.S.; Literature review – S.O., A.S.; Writing – original draft – S.O., A.S.; Writing – review and editing – S.O., A.S.

Acknowledgments: We would like to express our sincere gratitude to city planner Adem Coşkun for his valuable contributions to the processing of data in geographic information systems and the execution of analyses.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, doğrudan insan katılımı ya da etik kurul onayı gerektiren nitelikte veri içermediği için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bilgilendirilmiş onam: Bu çalışma insan katılımı içermediğinden bilgilendirilmiş onam alınmasına gerek duyulmamıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – S.O., A.S.; Konsept – S.O., A.S.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – S.O., A.S.; Yöntem – S.O., A.S.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – S.O., A.S.; Veri toplama ve/veya işleme – S.O., A.S.; Veri analizi ve/veya yorumlama – S.O., A.S.; Haritalama/görselleştirme – S.O., A.S.; Literatür taraması – S.O., A.S.; İlk taslağın yazımı – S.O., A.S.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – S.O., A.S.

Teşekkürler: Verilerin coğrafi bilgi sistemlerinde işlenmesi ve analizlerin gerçekleştirilmesindeki değerli katkısından dolayı şehir plancısı Adem Coşkun'a teşekkür ederiz.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Aktaş, E. ve Şahin, A. (2019). Harris-Todaro göç modeli: Türkiye örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1), 222–234.
- Akyıldız, H. ve Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti dönemi uygulanan iktisat politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları*, 9(1), 43–62.
- Amin, A. (2002). Spatialities of globalisation. *Environment and Planning A*, 34(3), 385–399.
- Anderson, J. E. (1979). A theoretical foundation for the gravity equation. *American Economic Review*, 69(1), 106–116.
- Antonucci, D. ve Manzocchi, S. (2006). Does Turkey have a special trade relation with the EU? A gravity model approach. *Economic Systems*, 30(2), 157–169.
- Atıcı, C. ve Güloğlu, B. (2006). Gravity model of Turkey's fresh and processed fruit and vegetable export to the EU: A panel data analysis. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 18(3/4), 8–21.
- Aydın, F. ve Oral, M. (2018). Türkiye'de karayolu ulaşımının tarihsel gelişimi. *Journal of Awareness*, 3(5), 257–266.
- Batty, M. (1978). Reilly's challenge: New laws of retail gravitation which define systems of central places. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 10(2), 185–219. doi:10.1068/a100185
- Bayırbağ, M. K. (2021). Post-pandemic mobility patterns and secondary cities in Turkey. *Urban Affairs Review*, 57(6), 1234–125.
- Bayrak, M. ve Kanca, O. M. (2013). Türkiye'de 1970–2011 yılları arasında oluşan ekonomik ve siyasi gelişmelerin seyri. *Akademik Bakış Dergisi*, 35.
- Benjamin, J. D. (1996). *Mega trends in real estate*. Kluwer Academic Publisher.
- Bergstrand, J. H. (1985). The gravity equation in international trade: Some microeconomic foundations and empirical evidence. *Review of Economics and Statistics*, 67(3), 474–481.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi: 1908–2002* (10. basım). İmge Kitabevi.
- Brown, S. (1992). The wheel of retail gravitation? *Environment and Planning A*, 24(10), 1409–1429.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Blackwell.
- Chaney, T. (2013). *The gravity equation in international trade: An explanation*. National Bureau of Economic Research.
- Deardorff, A. V. (1995). Determinants of bilateral trade: Does gravity work in a neoclassical world? NBER Working Paper, No. 5377.
- Dinler, Z. (2001). *Bölgesel iktisat*. Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Dökmeci, V. (2005). Ticaret tesisleri yerleşimi modeli. *Planlamada Sayısal Yöntemler*, 103–108. İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DPT. (1982). *Türkiye'de yerleşme merkezlerinin kademelenmesi cilt I – II*. Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı, Ankara.
- Eaton, J. ve Kortum, S. (2002). Technology, geography, and trade. *Econometrica*, 70(5), 1741–1779.
- Eraydın, A. (2002). *Yeni sanayi odakları, yerel kalkınmanın yeniden kavramlaştırılması*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Eraydın, A. ve Tasan-Kok, T. (2017). *Resilience thinking in urban planning*. Springer.
- Flavin, T. J., Hurley, M. J. ve Rousseau F. (2002). Explaining stock market correlation: A gravity model approach. *The Manchester School Supplement*, 70, 87–106.
- Frankel, J. ve Rose, A. (2002). An estimate of the effect of common currencies on trade and income. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(2), 437–466.
- Han, D. (1999). *Gravity model and economic integration* [Doktora tezi]. Michigan State University, Department of Economics.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Helpman, E. (1987). Imperfect competition and international trade: Evidence from fourteen industrial countries. *Journal of Japanese and International Economics*, 1, 62–81.
- Hufbauer, G., Lakdawalla, D. ve Malan, A. (1994). *Determinants of direct foreign investment and its connection to trade*. TD/UNCTAD/SGO/8, 39–51.
- Huff, D. L. (1963). A probabilistic analysis of shopping center trade areas. *Land Economics*, 39, 81–90.
- Huff, D. L. (1964). Defining and estimating a trading area. *Journal of Marketing*, 28(3), 34–38.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi. (2009). *1/100.000 ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı raporu*.
- Jahangiri, M., Ghaderi, R., Haghani, A. ve Nematollahi, O. (2016). Finding the best locations for establishment of solar-wind power stations in Middle-East using GIS: a review. *Renew Sustain Energy Rev.*, 66, 38–52.
- Jung, A. F. (1959). The forum: Is Reilly's law of retail gravitation always true? *Journal of Marketing*, 24(2), 62–63.
- Kang, M. (2003). *US wood products and regional trade: A gravity model approach* [Doktora tezi]. Auburn University, Alabama.
- Keyder, Ç. (2000). *Türkiye'de devlet ve sınıflar* (8. basım). İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2005). Globalization and social exclusion in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 124–134.
- Kızıltan, A. ve Şahin, H. (2020). Çekim modeli uygulanmasında karşılaşılan temel sorunlar ve ampirik çözüm stratejilerine yönelik bir literatür incelemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 64, 175–190.
- Lane, P. R., Milessi-Ferretti, G. M. (2008). International investment patterns. *The Review of Economics and Statistics*, 90(3), 538–549.
- Linnemann, H. (1966). *An econometric study of international trade flows*. Amsterdam: North Holland.
- Lu, G. Y. ve Wong, D. W. (2008). An adaptive inverse-distance weighting spatial interpolation technique. *Computers & Geosciences*, 34(9), 1044–1055.
- O'Kelly, M. E. ve Miller, H. J. (1989). A synthesis of some market area delimitation models. *Growth and Change*, 20(3), 14–33.
- Pearson, J. (2007). A comparative business site-location feasibility analysis using geographic information systems and the gravity model. *Papers in Resource Analysis*, 9, 1–10.
- Portes, R., Rey, H., de Grauwe, P. ve Honkapohja, S. (1998). The emergence of the euro as an international currency. *Economic Policy*, 13(26), 305–343.
- Pöyhönen, P. (1963). A tentative model for the volume of trade between countries. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 90, 23–40.
- Sakarya, A. (2014). Türkiye'de ekonomi politikaları ve ülke mekânında değişim (1980-2012). *MEGARON*, 9(4), 243–254.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2020). *YER-SİS Türkiye'de kentsel ve kırsal hizmet merkezleri raporu*. Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü. <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/dokuman/yer-sis-turkiye-de-kentsel-ve-kirsal-hizmet-merkezleri-raporu/2592>
- Sarıöz, Y. (2006). *Türkiye'de 1990 sonrası uygulanan yatırım teşvikleri ve ekonomik etkileri* [Yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sönmez, M. (2008). *Anadolu kaplanları: Yerel kalkınmanın öyküsü*. Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları.
- Şengül, H. T. (2001). Kamu politikası olarak kentsel dönüşüm: Neoliberalizm ve kent. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 28(2), 267–291.
- Terzi, F., Mutlu, H. ve Dökmeci, V. (2006). Retail potential of districts of İstanbul. *Journal of Retail and Leisure Property*, 5(4), 314–325.
- Tinbergen, J. (1962). An analysis of world trade flows. J. Tinbergen (Ed.), *Shaping the world economy* içinde. The Twentieth Century Fund.
- TÜİK. (2023). *İç göç istatistikleri, 2022*. Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları.
- TÜSİAD. (1980). *1980 yılına girerken Türkiye ekonomisi*. TÜSİAD Yayınları, TÜSİAD-T/80.1.62, İstanbul.
- TÜSİAD. (2008). *Türkiye'de bölgesel farklar ve politikalar*. TÜSİAD Yayınları, No. TÜSİAD-T/2008-09/471.
- Yaşar, E. ve Korkmaz, İ. (2018). Çekim modelinin iller arası ticaret ilişkilerine uygulanması: Kütahya örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 56, 97–114.

EXTENDED ABSTRACT

Analysis of Urban Influence Sphere in Türkiye through the Reilly Gravity Model: The Period of 1970–2020

 Şenay Oğuztimur, Adem Sakarya

Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, İstanbul, Türkiye

Reilly's model, developed inspired by Newton's model of universal gravitation, is used in a wide range of disciplines. The model is also used in determining the spheres of influence of cities. This model enables the definition of the region encompassing the sphere of influence of cities that extends beyond their administrative boundaries. The studies using the Reilly gravity model in the literature range from international relations to micro-scale approaches. The gravity model is used in areas such as international trade relations, flows of goods, export-import relations, investment decisions, location selection decisions, and competitive relations between firms. However, no study comprehensively addresses the spheres of influence of cities within a country and examines change through process analysis. Therefore, this study examines the spheres of influence of urban settlements in Türkiye, independently of provincial boundaries. The study tracks changes in 10-year periods between 1970 and 2020. This time frame was chosen because it represents a period of significant turning points for Türkiye and because of continuous data availability. Two main datasets are used in this study. The first is the urban population of the settlements, while the second is the road distance between urban centers at the provincial level. Unlike the classical approach, which uses equiprobability contours to determine spheres of influence, this study applies an inverse distance-weighted interpolation method via geographic information systems. This method estimates values for unknown areas based on known spatial data, inversely proportional to distance. One of the main findings of the study is that the western part of the country has strong centers, and these centers have historically increased and maintained their power. In this context, two centers stand out in particular: İstanbul and İzmir. The integration of these centers with the surrounding centers of Kocaeli, Bursa, Tekirdağ, Manisa, and Balıkesir is one of the key findings of the study. This integration is also reflected in the road transportation investments between these two powerful centers throughout history. Another powerful center is the country's capital, Ankara. However, unlike İstanbul and İzmir, Ankara's integration with its surrounding areas is more limited. Apart from these, some cities stand out particularly as single centers. These are Adana, Mersin, Hatay, Antalya, Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, Samsun, Ordu, Trabzon, Erzurum, Van, Muğla, Konya and Kayseri. The 1980s, when Türkiye began to forge strong ties with the global system, represent a significant turning point. The 2000s were a period in which this integration continued and strengthened. During these periods, the increased demand for cities that already possessed strong central characteristics further reinforced these cities' central status. This study examines the spheres of influence of cities through the variables of population and road transportation. However, in examining spheres of influence, variables such as economic relations, service relations, migration, and different modes of transportation are also important. Therefore, it is considered important to evaluate the results of this study within this context and to analyze the spheres of influence of cities with different variables in future studies.

Keywords: Road transport; urban influence sphere; Reilly law of gravitation; Türkiye.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Endüstriyel Simbiyoz Faaliyetleri Gelişiminde Yakınlık Bileşenlerinin Rolü: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi Örneği

The Role of Proximity Components in the Development of Industrial Symbiosis Activities: The case of Eskişehir Organised Industrial Zone

Neslihan Elif Alpar, Senem Kozaman Aygün

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

ÖZ

Döngüsel ekonomiye dayalı endüstriyel simbiyoz faaliyetleri, sanayi kümelerinin olumsuz çevresel etkilerinin azaltılması ve sürdürülebilir bölgesel kalkınmanın desteklenmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Türkiye’de, temiz üretim ve eko-verimlilik hedeflerine öncelik veren 10. Kalkınma Planı’nın ardından, 11. Kalkınma Planı’nda da endüstriyel simbiyoz uygulamaları destek programları arasına alınmış ve bu tür iş birliklerinin kamu eliyle teşvik edilmesi hedeflenmiştir. Literatürde, endüstriyel simbiyoz ilişkilerinin gelişimi; aktörler arası etkileşimler, yığılma dışsallıkları, kurumsal, organizasyonel ve teknik koşullar çerçevesinde ele alınmaktadır. Çevresel ekonomik coğrafya alanında ise, atık alışverişine dayalı ilişkilerin oluşumunda yakınlık (proximity) kavramı öne çıkmakta; coğrafi, sosyal, bilişsel, organizasyonel ve kurumsal boyutlardaki yakınlıkların bu süreçteki rolü tartışılmaktadır. Bu kuramsal yaklaşımdan hareketle, çalışmada Türkiye’de endüstriyel simbiyozun gelişiminde yerel dinamiklerin ve yakınlık faktörlerinin etkisi, Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi örneği üzerinden incelenmiştir. Bölgedeki firmalar arasında gerçekleşen yan ürün alışverişi, sosyal ağ analizi ile değerlendirilmiş; ilişkilerin yapısı ortaya konmuştur. Ayrıca, simbiyoz ilişkilerinin etkileyen unsurlar yarı yapılandırılmış mülakatlar yoluyla araştırılmıştır. Bulgular, firmalar arası simbiyotik iş birliklerinin gelişiminde coğrafi yakınlık, teknik yetkinlik ve piyasa bilgisi benzerlikleri, karşılıklı ekonomik faydalar, yasal düzenlemeler ve kolaylaştırıcı kurumların önemli roller oynadığını göstermektedir. Yığılma ekonomisinin sunduğu avantajların yanında, yan ürün alışverişi firmaların teknoloji kullanımı ve yenilikçilik kapasitele-

ABSTRACT

Industrial symbiosis activities based on circular synergies offer significant opportunities to mitigate the negative environmental impacts of industrial clusters and to promote sustainable regional development. Following the implementation of Turkey's 10th Development Plan, which prioritized cleaner production and eco-efficiency in the industrial sector, the 11th Development Plan also included support for industrial symbiosis initiatives. There is growing recognition of the importance of public support for such collaborative efforts. The literature identifies several factors influencing the development of industrial symbiosis, including environmental conditions, agglomeration externalities, and institutional, organizational, and technical factors. Within the field of environmental economic geography, the concept of proximity is used to explain how geographical, social, cognitive, organizational, and institutional closeness fosters symbiotic relationships and inter-firm linkages. Grounded in this theoretical framework, this study examines how local dynamics and proximity support industrial symbiosis in the Eskişehir Organized Industrial Zone. Social network analysis is used to map inter-firm connections and identify relationship structures. In addition, semi-structured interviews are conducted to explore the factors influencing the establishment of symbiotic collaborations. The findings suggest that industrial symbiosis is supported by geographical proximity, shared technical capabilities and market knowledge, mutual economic benefits, legal regulations, and the involvement of enabling institutions. Beyond agglomeration economies, by-product exchange is also linked to firms' technological capabilities and

“Endüstriyel Simbiyoz Faaliyetleri Gelişiminde Yakınlık Bileşenlerinin Rolü: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi Örneği” adlı makale YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü bünyesinde Şubat 2023 itibarıyla tamamlanan Senem Kozaman Aygün’ün danışmanı olduğu Neslihan Elif Alpar’ın yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

Geliş tarihi: 30.08.2024 Revizyon tarihi: 22.04.2025
Kabul tarihi: 24.04.2025 Online yayımlanma tarihi: 23.03.2026
İletişim: Senem Kozaman Aygün
e-posta: senemkozaman@gmail.com

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

riyle de doğrudan ilişkilidir. Bu yetkinliklerin geliştirilmesinde ve döngüsel ekonomiyi destekleyecek faaliyetlerin artmasında kamu yatırımları ve projeleri de kritik bir rol üstlenmektedir.

Anahtar sözcükler: Döngüsel ekonomi; endüstriyel ekoloji; endüstriyel simbiyoz; sürdürülebilir bölgesel gelişme; Türkiye.

innovative potential. Moreover, public investments and development projects play a crucial role in enhancing these capabilities and expanding circular economy practices.

Keywords: Circular economy; industrial ecology; industrial symbiosis; sustainable regional development; Turkey.

1. Giriş

1980'lerle birlikte iktisadi büyümenin negatif çevresel etkilerini azaltmaya yönelik sürdürülebilirliği ön plana çıkaran yenilikçi yaklaşımlar gelişme göstermiştir. Bunun yansıması olarak son yıllarda ekonomik coğrafya alanında da döngüsel ekonomi değer kazanmış (Ström ve Hermelin, 2023; Arfaoui vd., 2024; Bourdin ve Torre, 2024) ve kavramın mekânla ilişkilendirilmesine yönelik girişimler artmıştır (Tapia vd., 2021; Bourdin ve Torre, 2024). Küresel iklim değişiminin yarattığı yeşil ekonomik dönüşüm süreçlerinin etkisiyle çevresel ekonomik coğrafya alanının geliştiği izlenmektedir (Gibbs, 2006; Bridge, 2008; He vd., 2022; Arfaoui vd., 2024). Bu bağlamda, çevresel ekonomik coğrafya alanında döngüsel ekonomi üst kavramı çerçevesinde enerji ve hammadde tüketimini azaltmak, kirliliği engellemek için geliştirilen teknolojik ve organizasyonel çözümlerden biri de sanayi üretimi sonucu ortaya çıkan atıkların, başka bir süreçte hammadde olarak değerlendirilmesini içeren endüstriyel simbiyoz (ES) uygulamalarıdır (Frosch ve Gallopoulos, 1989; Cote ve Cohen-Rosenthal, 1998).

Chertow (2000), kavramı “endüstrilerin ve firmaların, rekabet avantajına yönelik materyal, enerji, su ve yan ürünlerinin fiziksel değişimini içeren kolektif bir yaklaşım, iş birliği ve coğrafi yakınlığın sunduğu sinerjik olanaklar” ifadesiyle tarif etmektedir. Fakat bu tanımlama zaman içinde sadece fiziksel olarak kaynak alışverişi değil, aynı zamanda hizmet paylaşımı, bilgi transferine dayalı iş birliklerini kapsayan bir içerikle ele alınmaya başlamıştır (Laybourn, 2006). Son olarak, eko-yenilikçilik kavramıyla ilişkilendirilerek geleneksel iş modellerinden atığın değerlendirildiği firma kültürel değişimine işaret eden bir içeriğe evrilmiş, simbiyoz ağlarının varlığı ve bu ağlar aracılığıyla karşılıklı kazançlı işlemler vurgusu yapılmaya başlanmıştır (Lombardi ve Laybourn, 2012).

ES gelişiminde firmalar arası iş birlikleri ve ağların oluşumunda etkili olan unsurları; teknik, sosyal, mekânsal, kurumsal ve organizasyonel faktörler özelinde inceleyen araştırmalara rastlanmaktadır (Gibbs, 2003; Ashton ve Bain, 2012; Taddeo vd., 2012; Velenturf ve Jensen, 2016). Bu faaliyetlerin kendiliğinden organik oluşumu Kalundborg¹ örneğinde görüldüğü üzere yıllar almakta ve sürdürülebilir endüstriyel gelişme için proaktif stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır. Yazında, ilgili stratejilerin oluşturulması için, ES pratiklerine geçişte sosyal süreçlerin çözülmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır (Velenturf ve Jensen, 2016).

ES için gerekli koşulların sağlanması ya da bu alışverişin gerçekleştirilmesinin temel dayanağı olarak yenilikçilik önem kazanmaktadır (Lombardi ve Laybourn, 2012; Velenturf ve Jensen, 2016). Ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi ES ilişkilerinin gelişiminde de ticari ve ticari olmayan karşılıklı bağımlılıklar değerlidir (Ashton, 2008, Gibbs, 2003; Velenturf ve Jensen, 2016). Yenilikçilik ve sosyal ağların yanı sıra, coğrafi yakınlık ve güven, simbiyotik alışveriş için gerekli görülmektedir (Ashton ve Bain 2012; Taddeo vd., 2012; Velenturf ve Jensen, 2016).

Endüstriyel verimlilik ve bölgesel gelişme çerçevesinde ES ilişkilerini inceleyen araştırmaların sosyal boyutun önemine değindiği fakat teknik olanakları daha çok çalıştığı görülmektedir (Boons ve Howard-Grenville, 2009). İlgili yazında, endüstriyel simbiyoz faaliyetlerinde firmalar arası bağlantıları ve bu bağlantılarda öncü aktörleri belirlemeye yönelik ağ yapısını inceleyen ve bu bulguları nitel verilerle ilişkilendiren çalışmalar nadirdir (Paquin ve Howard-Grenville, 2012; Zhang vd., 2013; Han vd., 2017; Shi ve Chertow, 2017; Song vd., 2018; Domenech ve Davies, 2011; Ashton, 2008; Ashton ve Bain, 2012; Velenturf, 2016). Ayrıca genel olarak, sanayileşme süreçlerini uzun soluklu deneyimlemiş gelişmiş ülke örneklerine dayalı alan çalışmaları sıklıkla kazanmaktadır (Neves vd., 2020).

Türkiye’de ES projelerinin resmi bir nitelik kazanması ve gelişim süreci son 10 yıllık dönemin ürünüdür. Bu dönem içinde ES odaklı bilimsel çalışmaların, ES potansiyelleri, ikincil hammadde olarak atıkların/yan ürünlerin kullanımına dair teknolojik incelemeler ve uygulamaya yönelik önerilere yer verdiği görülmektedir (Şenlier ve Albayrak, 2011; Alkaya vd., 2014; Gümüş, 2016; Eroğlu Önpiker, 2017; Erbay ve Uslu, 2017; Şen, 2019; Eryılmaz, 2019; Yılgin, 2019; Uslu, 2019; Yıldız, 2019; Duran, 2019; Genç, 2020; Demircioğlu ve Ever, 2020; Dolgen ve Alpaslan, 2020; Arslan, 2021; Mayoğlu Akın, 2021; Şenocak, 2021; Balbay vd., 2021). Fakat, ulusal yazında simbiyotik ilişkilerin gelişimini ekonomik coğrafya perspektifinde irdeleyerek ilişkilerin kurulmasında etkili olan faktörleri araştıran alan çalışmasına rastlanmamıştır.

Genel olarak bakıldığında, Türkiye’de sanayi sektöründe yeşil dönüşüm odaklı projelerin gelişimi yeni olmakla birlikte atıkların yan ürün olarak kullanımını içeren ticari alışverişlerin geçmişte daha eskilere dayanmaktadır. Bu çalışma kapsamında da, ES faaliyetlerinde yer alan firmaların ilişki ağlarını betimleyici analizlerle ortaya koymak ve bu iş birliklerinde etkili faktörleri döngüsel ekonomiyi ele alan ekonomik coğrafya

¹ Danimarka’da yer alan Kalundborg Eko-Endüstriyel Parkı 1972’de başlayan bölgede yer alan firmaların birbirlerine yan ürünlerini kullanmak üzere iş birliği gerçekleştirdiği kendiliğinden gelişen endüstriyel simbiyoz ağı örneklerinden biridir (Avrupa Döngü Ekonomisi Paydaşları Platformu, 2022).

yazınına atıfla yakınlık perspektifinde (Ashton ve Bain, 2012; Velenturf ve Jensen, 2016) sorgulamak amaçlanmıştır. İlgili inceleme, Türkiye’de ES gelişimini proje bazlı önceliklendiren Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi (OSB) özelinde gerçekleştirilmiştir. Sürdürülebilir sanayi gelişiminin sağlanması, kaynak tüketiminin azaltılması ve döngüsel üretim sistemlerine geçiş için simbiyoz oluşumunda sosyal süreçleri çözümlmek, ilişki ağlarının kendiliğinden organik gelişimini beklemek yerine bu faktörleri güçlendirecek bölgesel gelişme stratejileri üretmek adına önem arz etmektedir. Firmalar arası iş birlikleri, yenilikçilik için sosyal ağların ve aktörler arası uzaklıkların (coğrafi, sosyal, bilişsel, kurumsal ve organizasyonel) etkilerini ele alan tartışmalarda da ES faaliyetlerini anlamının bu stratejilerin geliştirilmesine katkı sağlayacağı vurgusu yapılmaktadır. Fakat yazındaki çalışmaların temel olarak ya kurumsal düzeyde kaldığı (Velenturf ve Jensen, 2016) ya da sosyal ilişkileri anlamak için mikro düzeyde aktörlere (firma yöneticileri vb.) yoğunlaştığı görülmektedir (Ashton ve Bain, 2012). Bu çalışmada alan çalışmasına dayalı gerçekleştirilen çözümlme arayışı, gelişmekte olan ES ilişki ağını ele alması açısından yazına özgün bir katkı sağlayacaktır.

Eskişehir OSB’de sinerjinin oluşumunda etkili olan yakınlık türleri; derinlemesine görüşmeler ve simbiyotik ilişkilerin yapısını anlamak amacıyla sosyal ağ analizi (SAA) ile değerlendirilmiştir. Bir sonraki bölümde ES gelişimi ile yakınlık kavramı arasındaki ilişki kuramsal olarak ele alınacaktır. Araştırma yöntemi ve bulguların açıklanmasını, genel çıkarımları içeren tartışma ve sonuç kısmı takip etmektedir.

2. Karşılıklı Bağımlılıklar, Yakınlık Kavramı ve ES Gelişimine Etkileri

Desrochers (2002) endüstriyel simbiyoz ağlarını yığılma ekonomilerinin bir örneği olarak tarif etmiştir. Endüstriyel yığılmalar, coğrafi yakınlık sayesinde firmalara iş birliği kurma imkânı yaratarak, ES ilişkilerinin gelişimini olanaklı kılmaktadır (Deutz ve Gibbs, 2008; Taddeo vd., 2017). Ayrıca, ES’nin negatif çevresel dışsallıkları bertaraf etmede yığılma ekonomilerine katkı sağladığı, endüstriyel kümelerin sosyal ve çevresel açıdan yeniden değerlendirilmesine fırsat sunduğu belirtilmektedir (Taddeo vd., 2017).

Yığılma ekonomilerinin oluşumu ve gelişiminde iki tür avantajdan söz edilmektedir. Bu avantajlardan birincisi; işlem (*transaction*) ve ulaştırma maliyetleri gibi fiyatlandırılabilir bileşenleri kapsayan, firmaların iş gücü, hammadde ve üretim sürecinde gerekli diğer hizmetlere kolay ve ucuz erişimini içeren ticari nitelikli karşılıklı bağımlılıklardır. İkinci ise ticari nitelikli olmayan karşılıklı bağımlılıklar olarak tanımlanmakta ve bölgeye özgü kurallar, rutinler, güven, kurumsal kalınlık (*institutional thickness*) gibi üretilmesi ve taklit edilmesi zor, bir arada olmanın sağladığı ilişkiyel varlıkları içermektedir (Evren, 2012). Ticari nitelikli olmayan karşılıklı bağımlılıkların da firmalar arası ilişkilerin kurulmasında önemli yansımalarının olduğu belirtilmektedir (Storper, 1997).

**Ticari nitelikli olmayan karşılıklı bağımlılıklar
(untraded interdependencies)**
Kurallar, normlar / kurumsal ortam / güven / rutinler, alışkanlıklar

Yakınlık (proximity) boyutları

Coğrafi yakınlık
(geographical proximity)

Sosyal yakınlık
(social proximity)

Bilişsel yakınlık
(cognitive proximity)

Kurumsal yakınlık
(institutional proximity)

Organizasyonel yakınlık
(organisational proximity)

Şekil 1. Araştırmanın kuramsal çerçevesi.

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Huber (2000), geleneksel endüstriyel yapıların ekolojik açıdan modernize olmasına dayalı dönüşümün sadece verimlilik artışı ya da mevcut yapılarda küçük değişimleri değil, aynı zamanda temel teknolojik yenilikleri içerdiğini belirtmektedir. Fakat ticari nitelikli olmayan karşılıklı bağımlılıklar, yani firmalar arası bağlantıların oluşmasında ilişkiyel varlıklar olmadan bir arada bulunma ve teknik altyapının varlığı yetersizdir (Gibbs, 2003). İlgili yazında, bu geçiş süreçleri ya da firmalar arası simbiyotik ilişkilerin kurulmasını etkileyen belli koşullara işaret edilmektedir. Endüstriyel yığılmalar ve kendiliğinden gelişen ES örneklerinde kaynak sinerjilerinin oluşumunda; coğrafi yakınlık ve güvene önem atfedilmektedir (Chertow ve Ehrenfeld, 2012; Ashton ve Bain, 2012; Taddeo vd., 2012; Arfaoui vd., 2024). Velenturf ve Jensen (2016), ES gelişiminde yenilikçilik kapasitesi ve sosyal ağları vurgulayan araştırmalarında yakınlık kavramını Boschma’ya (2005) atıfla coğrafi, sosyal, bilişsel, kurumsal ve organizasyonel olarak sınıflandırmıştır. Fiziksel mesafe kadar sosyal ağların yenilikçilik kapasitesini geliştirme ve iş birliklerini sağlama potansiyeline değinilerek bu ilişkilerin de kısa bilişsel mesafe (*short mental distance*) ile kurulabileceği öngörülmektedir (Velenturf ve Jensen, 2016; Ashton ve Bain, 2012).

Bu kuramsal çerçeveden hareketle, bir sonraki bölümde endüstriyel simbiyoz gelişiminde ve firmalar arası ilişkilerin kurulmasında yakınlığın farklı boyutları ve etkileri tartışılmıştır (Şekil 1).

2.1. Coğrafi Yakınlık

ES pratiklerini etkilediği öngörülen coğrafi yakınlık, firmalar arası fiziksel mesafeye atıfla metre ya da kilometre üzerin-

den değerlendirilmektedir (Arfaoui vd., 2024; Song ve Son, 2020). Yenilikçilik ile coğrafyayı birlikte inceleyen çalışmalar, ekonomik faaliyetler içinde yer alan aktörlerin öğrenme süreçlerinde ve bilgi ağlarının oluşmasında mekânsal yakınlığa önem atfetmektedir (Castells, 1996).

ES perspektifinde ele alındığında, coğrafi yakınlığın yarattığı yığılmaların temel avantajı olarak, benzer firmaların bir aradalığının kaynakların yeniden kullanımına aracılık edebileceği, bölgede kaynak alışverişinde verimliliğin artmasını sağlayabileceği iddia edilmektedir. Bu kapsamda ES ilişkileri gelişiminin yerel ve bölgesel ölçekte daha mümkün olduğu ifade edilmektedir (Velenturf ve Jensen, 2015; Chertow vd., 2008). Özellikle organik gelişen ilişkilerin temelde birbirine yakın firmalar arasında, yerelde yaşandığı izlenmektedir. Ek olarak, atığın türü, ulaşım maliyetleri, ikincil materyalin piyasa değeri, ortaklık kurulabilecek aktörler, uygulamaya yönelik teknolojik altyapı ve bilgi, coğrafi faaliyet alanının sınırlarını etkileyebilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2018).

Mekansal yakınlık ile kaynak alışverişi ilişkisini ampirik olarak ele alan araştırmalarda farklı bulgulara da rastlanmaktadır. Chertow ve diğerleri (2008) özellikle yükte hafif pahada ağır materyallerin daha uzak coğrafyalara taşınabileceğine değinir. Diğer taraftan Jensen ve diğerleri (2011) materyalin ağırlığı ve ekonomik değeri ile kat edilen mesafe arasında bir korelasyon bulunmadığını, yan ürünü kullanabilecek alıcı bulmanın zor olduğu, taşıma maliyetlerinin uygun olduğu durumlarda, talep doğrultusunda yan ürünün yüzlerce kilometre uzağa gönderilebileceğini belirtmektedir. Velenturf (2016) ise miktar, kalite, fiyat ve teminat süresinin atığın taşınma mesafesini etkilediğini ifade etmektedir. Bu bağlamda ES faaliyetlerinde ilişki kurulan firmaların birbirine uzaklıklarını ele alan çalışmalarda temelde yakınlık önemli olmakla birlikte istisnalar gözlemlenmektedir. Yine Velenturf (2016), kısa mesafede (48–64 km) ilişki kurulabildiği gibi, uzak mesafede (241 km) çok güvenilen tedarikçiden de yan ürün temin edilebileceğini ortaya koymaktadır. İngiltere Ulusal Endüstriyel Simbiyoz Programı verilerini inceledikleri çalışmalarında Jensen ve diğerleri (2011), sinerjilerin %90'ının 75 mil yarıçap (yaklaşık 121 km) mesafe içerisinde gerçekleştiğini, atık materyallerin karayoluyla taşınma mesafesinin ise ortalama 25 mil (40 km) olduğunu tespit etmiştir. İngiltere'deki Humber bölgesi örneğinde ise kaynak ortaklığının yaklaşık 1 mil ile 600 mil (2 km ile 966 km) arasında değiştiği, %73 bağlantının 75 mil (yaklaşık 121 km) ile sınırlı olduğu ifade edilmektedir (Velenturf, 2017). Shi ve diğerleri (2010), Çin'de ulusal ekonomik gelişme bölgelerinden biri olan Tianjin Ekonomik-Teknolojik Kalkınma Bölgesi'ndeki (*Tianjin Economic-Technological Development Area - TEDA*) çalışmalarında yan ürünlerin ortalama 28,2 km mesafe içerisinde, atık enerji ve atık suyun ise daha kısa mesafelerde taşındığını tespit etmiştir.

Simbiyotik ilişkinin gelişmesinde mesafe unsuru gereklilik ve yeterlilik açısından tartışılmaktadır (Lombardi ve Laybourn, 2012;

Jensen vd., 2011). Yakınlığa atfedilen önemin temel dayanağının taşıma maliyeti ile ürün değeri arasındaki denge olduğunu iddia eden çalışmalar bulunmaktadır (Sterr ve Ott, 2004). Fakat bu alışverişin doğrudan ulaştırma maliyetiyle ilintisini kanıtlayan ampirik araştırmalar bulunmamaktadır. Diğer taraftan, ES ilişkilerinde coğrafyanın etkisini sadece ticari nitelikli bağımlılıklar üzerinden irdelemek, yığılmaların sağladığı avantajları değerlendirmede kısıtlı kalacaktır. Değindiği üzere, coğrafi yakınlığın olduğu koşullarda farklı firma çalışanlarının tanışıklığının, güvene dayalı ilişkilerin, iş birliği ve karşılıklı bilgi paylaşımının gelişme olasılığını arttırdığını tespit eden araştırmalar bulunmaktadır (Chertow ve Ehrenfeld, 2012; Ashton ve Bain, 2012; Taddeo vd., 2012). Sterr ve Ott (2004), coğrafi mesafe ile bilişsel mesafeyi ilişkilendirerek, özellikle yan ürün alışverişi öncesi formel ya da enformel bağlantısı olmayan firmalar arasında güveni oluşturacak iletişim ve koordinasyon maliyetlerinin artış göstereceğine değinir ve firmalar arası güvenin mesafeye bağlantısına işaret eder. ES faaliyetlerinin gerçekleşmesi belli teknolojik altyapıların varlığı, yenilikçi süreçlerin gerekliliği özelinde ele alındığında da, gömülü bilginin ve deneyimin belli alanlarda yığılmasının sağladığı avantajlar kaçınılmaz olarak değerli olacaktır. Sonuç olarak coğrafya temelde diğer yakınlık türlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır (Boschma, 2005).

2.2. Sosyal Yakınlık

Sosyal yakınlık, gömülülük kavramıyla ilişkilendirilerek yenilikçilik ve öğrenme süreçlerinde sosyal mekanın etkisi üzerinden değerlendirilmektedir. Yani bu yakınlık türü, ekonomik ilişkilerin şekillenmesinde mikro ölçekte aktörler arası sosyal bağlantıları içermektedir (Boschma, 2005; Velenturf ve Jensen, 2016).

ES gelişiminde de, aktörler arası bağlantıların oluşumunda ticari olmayan karşılıklı bağımlılıklar önem kazanmaktadır. Yapılan araştırmalara göre, endüstriyel kümelerdeki karşılıklı ilişkiler, güven, ortak iş kültürü ES ilişkilerinin gelişmesi için uygun zemini hazırlamaktadır (Taddeo vd., 2017; Sterr ve Ott, 2004; Ashton, 2008; Chertow ve Ehrenfeld, 2012). Aktörler arası ilişkilerde kopukluklar ise, atıkların yeni kullanım alanları, potansiyel pazar ve tedarik hakkında bilgi paylaşımını sınırlayıcı bir engelle dönüşebilmektedir (Gibbs, 2003).

Sosyal yakınlık ile ilişkilendirilerek aktörler arasındaki gömülü ilişkilerin ES faaliyetlerini olumlu etkilediği belirtilmektedir (Ashton, 2008; Chertow ve Ashton, 2009; Ashton ve Bain, 2012). Granovetter (1985) gömülülük kavramı ile bireyler arası ya da ağ içi kişisel ilişkilerde güvenin rolüne değinir. Sosyal gömülü ilişkiler ekonomik faaliyetleri biçimlendiren beşeri unsurlar olarak görülmektedir. Dolayısıyla ekonomik bir faaliyet olan ES gelişiminde de sosyal ağlara gömülü olan firmalar arası güven değerlidir. Aktörler arası (firma çalışanları, sahipleri vb.) mikro ölçekte arkadaşlık, profesyonel tanışıklık gibi sosyal gömülü bağlantılar güven ortamını destekleyerek, ekonomik ilişkilerin kurulmasına ve bilgi alışverişine katkı sağlayabilir (Velenturf ve Jensen,

2016). Bağlantılar bireysel ilişkilere dayalı olsa dahi zaman içinde yerel ortak normların biçimlenmesini ve simbiyotik faaliyetleri tetikleyen kültürün gelişimini sağlayabilir. Hatta bu güvene dayalı ortam, teknolojik ve ekonomik iş birliklerini artırarak gömülü bilgiye dayalı yenilikçi kapasitenin gelişmesine aracılık edebilir (Domenech ve Davies, 2011; Ashton ve Bain, 2012).

Ashton (2008), ES üzerine ağ teorisine dayalı çalışmasında firma yöneticileri arasındaki ilişkilerde merkezi rol üstlenenlerin en fazla güvenilen aktörler olduğu tespitinde bulunmuştur. Bu merkezilik, ağ içindeki hiyerarşide güçlü rolün varlığına işaret eden ve kaynaklara, bilgiye erişimde daha etkili olmayı sağlayan bir konum sağlamaktadır.

Burada ortaya konan temel başka bir soru da güvenin ne anlama geldiği, güvene neden ihtiyaç duyulduğu ve belli coğrafi uzaklıklar içinde nasıl geliştirileceği üzerinedir. Velenturf ve Jensen (2016), ilgili sorulara verilecek cevapların ES alanındaki araştırma ve pratiklere katkı sağlayacağı, yapılan çalışmalarda varsayılan etkisine karşılık, nasıl ve neden önemli olduğu sorularının yanıtlanmadığı görüşündedir. Hatta ilgili yazarlar, gömülü bilginin kodlanmış bilgiye dönüştüğü aşamada kişisel ilişkilerin önemsizleştiği firmalar arası sözleşmeler aracılığıyla da iş birliklerinin formel olarak kurulabileceğini belirtmektedir.

2.3. Bilişsel Yakınlık

Öğrenme, özümseme, teknolojiye uyum sağlama dolayısıyla yenilikçi olma becerisi aktörlerin var olan bilgi altyapısıyla bağlantılıdır (Cohen ve Levinthal, 1990). Faillerin bilgiyi ele alma, yorumlama, özümseme şekilleri (Wuys vd., 2005) ve davranışlarını biçimlendiren norm, değerlerin örtüşmesini ifade eden (Velenturf ve Jensen, 2016) bilişsel yakınlığın firmaların birbiriyle iletişim kurması ve birbirlerinden gelecek yeni bilgiyi kullanabilmesi için gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Ashton ve Bain'in (2012) Hindistan Nanjangud Sanayi Alanı'nda yaptığı çalışmada, firma yöneticilerinin atık konusunda benzer değerlere sahip olması ve yan ürün alışverişinde kişisel bağlantıların önemi ortaya konmuş, ES alışverişinde "kısa bilişsel mesafenin" (*short mental distance*) gerekliliği vurgulanmıştır. Firmalar arası benzer bilgi altyapısı, ES ilişkilerine açık ya da kapalı olma, bunu risk ya da bir fırsat olarak görme ve bilişsel davranışlarda aktörler arası yakınlık, ES bağlantılarının kurulmasında etkili olabilmektedir. Fakat mevcut bağlantılara gömülülük ya da yoğun ilişki ağları, firmalarda bilişsel kilitlenmelere (*lock-in*) ve yaratıcılığı engelleyen koşulların gelişmesine de neden olmaktadır (Boschma, 2005). Belli bir ölçüde firmalar arası bilişsel yakınlık ya da bilişsel örtüşme (*cognitive overlap*) iletişim ve bilgi alışverişi için önemliyken, çeşitlilik de yaratıcılığı, yeni fikirleri teşvik edecektir. Bilişsel çeşitlilik, aktörler arası farklılıklar ya da belli bir süreç içinde aktörlerin çeşitliliği üzerinden açıklanmaktadır (Velenturf ve Jensen, 2016).

Atığın hammadde olarak kullanılmasında teknik yetkinliklerdeki benzerlik de firmalar arası bağlantıların kurulmasında

önemlidir. Endüstriyel sektörler arasındaki girdi-çıkı ilişkilerinin uyumlu olması (Gibbs, 2003; Mirata, 2004; Park vd., 2018; Taddeo vd., 2017; Yu vd., 2014) simbiyotik ilişkileri desteklemektedir. Bu uyumun sağlandığı sektörel çeşitliliği barındıran yığılmalarda yan ürün alışverişine dayalı bağlantıların kurulma olasılığı artmaktadır (Jensen, 2016; Madsen vd., 2015; Sterr ve Ott, 2004). Velenturf (2016) çalışmasında, firmaların ekonomik beklentiler, kaynak güvenliği (*resource security*), teknolojik uyum gibi konularda ortak anlayışa sahip olmasının ES ilişkilerini desteklediğini belirtmektedir. Firmaların yan ürün alışverişinde anlaşma şartlarını yerine getirme kabiliyeti, piyasa hakkında bilgi düzeyleri, karşılıklı teknolojik yetkinliklere güven, bağlantılarını sürdürülebilir kılmaktadır.

2.4. Kurumsal Yakınlık

ES gelişiminde diğer önemli bir faktör kurumsal ortamdır. Sosyal yakınlık failler arası mikro düzeyde ilişkiler üzerinden tanımlanırken, kurumsal yakınlık makro düzeyde ilişkilere bağlı olarak açıklanmakta; kurumsal bağlam organizasyonel ve sosyal yakınlığı çevrelemektedir (Boschma, 2005). Yazında, tanım olarak organizasyonel ve sosyal yakınlık ile örtüşme ihtimaline karşı bu yakınlık türünde kurumların sosyal açıdan makro düzeyde yenilikçi süreçlere etkisinin tartışılması gerektiği vurgulanmaktadır (Velenturf ve Jensen, 2016). Kurumlar, "bireyler ve gruplar arasındaki ilişkileri ve etkileşimleri düzenleyen ortak alışkanlıklar, rutinler, yerleşmiş uygulamalar, kurallar ya da yasalar seti" olarak tanımlanmaktadır (Edquist ve Johnson, 1997, s. 46). Kurallar, yasalar gibi resmi kurumlar ve kültürel normlar, gelenekler gibi resmi olmayan kurumlar, aktörlerin birbiriyle bağlantıya geçmesini etkilemektedir. Bilgi; kültürel yakınlık ve ortak dil aracılığıyla daha kolay iletilir. Bu kapsamda Boschma (2005), kurumsal yakınlığı oyunun kuralları olarak ifade eder ve aktörlerin paylaştığı-benzeştiği enformel kısıtlayıcılar ve formel kuralları işaret eder.

ES faaliyetlerine katkı sağlayan kurumsal ortamın oluşmasında firmalar, düzenleyici kurumlar, politika yapıcılar, yatırımcılar ve sivil toplum kuruluşları gibi çeşitli aktörler etkili olabilir (Mirata, 2004; Chertow, 2007). Bununla birlikte iletişimin sağlanacağı platformlar aracılığıyla aktörler arasında bilgi paylaşımı ve etkileşim sonucunda ortak anlayışın ve amaçların gelişmesi mümkün olabilir. Bu nedenlerden dolayı Mirata (2004) ES gelişiminde koordinasyonu sağlayan kuruluşların varlığının önemi- ne değinir. İlgili tüm aktörlerin süreçte iş birliğine açık olması da motivasyon açısından değerlidir. Firmalar arasında benzer rutinlerin, ya da ortak güdülerin varlığı iş birliklerinin gelişmesinde etkili olabilir. Bu yakınlık firmalar arası ticari bağımlılıklar üzerinden de kurulabilir.

Bilgi ağları kurumsal yakınlık derecesini artırabilir. Tekrarlayan iş birlikleri de ortak değer, hedef ve etik pratiklerin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu kurumsal koşullar, organizasyonlar arasındaki iş birliğine yönelik yöntemleri belirleyen sözleşmelerde kodlanmış hale gelirler. Böylelikle firmaların farklı sis-

temleri de kurumsal bariyerlerden arınarak iş birliği ortamını sağlayacak şekilde gelecek ortaklıklara uygun şartlarda birbirine entegre olur (Balland vd., 2015).

Endüstriyel simbiyozu teşvik eden çevresel politikaların yasal, yönetsel ve teknolojik altyapı ile desteklenmesi, çevre kirliliğini önleme ve doğanın korunmasına öncelik veren mali politikaların (vergiler, ücretler, harçlar, sübvansiyonlar vb.) oluşturulması, finansal desteklere ulaşmanın önündeki uzun bürokratik süreçlerin kısaltılması, devletin çevresel politikaların uygulanmasında denetimi sağlaması ES faaliyetlerinin gelişiminde tetikleyici olmaktadır (Heeres vd., 2004; Madsen vd., 2015; Mirata, 2004; Sakr vd., 2011; Taddeo vd., 2012).

2.5. Organizasyonel Yakınlık

Organizasyonel yakınlık; organizasyonel kültür (organizational culture) olarak da tanımlanan, firmaların yönetim yapısı, firmaya özgü rutinler, benimsediği kurallar bütünü ve vizyonlarındaki benzerliği içermektedir (Knoben ve Oerlemans, 2006; Boschma, 2005). Diğer yakınlık türleriyle örtüşen tanımlamaları olmakla birlikte firmaların birbirlerine tanıdığı imtiyazlar, ya da ekonomik bağımlılıkla ilintilendirilerek birbirlerinin üzerindeki kontrol dereceleri olarak ifadelendirildiği de görülmektedir. Bu bağımlılıklar, simetrik olabileceği gibi hiyerarşik de olabilir (Broekel ve Boschma, 2012).

Güçlü organizasyonel yakınlık gömülü bilginin paylaşımına olanak sağlamaktayken, esnek ilişkilerin olması ise farklı bilgilere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Diğer taraftan, firmalar arası fazla yakınlık fırsat ve risklerin görülmesini engellerken, çok az yakınlık ise koordinasyon eksikliğiyle sonuçlanabilmektedir (Boschma, 2005; Noteboom, 1999).

Yazında simbiyotik ilişkileri engelleyen organizasyonel faktörler; firma önceliğinin ana üretim faaliyetleri olması ve ES için yeterli kaynak (zaman, para, bilgi, personel vb.) ayrılmaması (Madsen vd., 2015; Van Beers vd., 2007), örgütsel atalet sonucu firmaların yenilikçi iş birliklerine açık olmaması gibi etmenlerle ilişkilendirilmektedir (Taddeo vd., 2017). Yine organizasyonel faktörler altında değerlendirilen firma, yerel yönetim ve çeşitli aktörler arasında iş birliği kurma becerisi, güven, geçmiş olumlu deneyimler ve yeni fikirlere açık olmanın simbiyoz ilişkilerini olumlu etkilediği belirtilmektedir (Mirata, 2004; Simboli vd., 2015). Velenturf (2016) firmalar arasında yeterince güvenin olmadığı durumlarda ilişkilerin daha ayrıntılı sözleşmelerle tarif edildiği anlaşılmaktadır (Taddeo vd., 2017).

Boschma ve diğerleri (2014), benzer gruplara dahiliyet olarak tanımladığı organizasyonel yakınlığı, aynı holdinge ait alt firmalar, aynı üniversitenin araştırma merkezleri, aynı organizasyon için çalışan bireyler gibi örneklerle açıklamaktadır. Her ne kadar organizasyonel yakınlığın firmalar arası ortak çalışma kültürünü

ve yenilikçi kapasiteyi geliştireceği söylene de yapısal özellikleri ve rutinleriyle birbirinden ayrıran kurumların farklı motivasyonlarla iş birliği yaptığı da görülmektedir. Örnekle, firmalar için rekabet güdüsüyle bilginin gizliliği önem taşıırken, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar (üniversite, kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları, meslek kuruluşları vb.) bilgi paylaşımı konusunda daha esnektir. Fakat bu kurumlar arasında organizasyonel yakınlık kısıtlı olmasına rağmen iş birlikleri (üniversite, sanayi iş birlikleri gibi) kurabilmektedirler (Broekel ve Boschma, 2012).

3. Metodoloji

Yazında yenilikçiliği içeren ES alışverişinin gelişiminde sosyal ağların önemi ve çözümlenmesi ihtiyacı üzerinde durulmaktadır. Bu çözümlemede; kalitatif yöntemin kullanılmasının, kantitatif çalışmaların ES gelişimini destekleyecek bulguları somut stratejik tavsiyelere dönüştürmede yaşadığı açmazdan kurtaracağı iddia edilmektedir (Velenturf ve Jensen, 2016). ES faaliyetlerini şekillendiren etmenlerin neler olduğunu inceleyen endüstriyel ekoloji ve ekonomik coğrafya yazınında kalitatif araştırmalara sıklıkla rastlanmaktadır (Ehrenfeld ve Gertler, 1997; Gibbs ve Deuz, 2005; Hewes ve Lyons, 2008; Behera vd., 2012; Velenturf, 2016).

Bu çalışmada da firmalar arası ES faaliyetlerinin gelişim süreci Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi (EOSB) özelinde mülakatlara ve sosyal ağ analizine dayalı olarak incelenmiştir. İlk aşamada, Eskişehir Sanayi Odası ve EOSB Müdürlüğü'nün dahil olduğu 2015 yılında başlayan Avrupa Birliği Ufuk 2020 SHAREBOX (*Secure Management Platform for Shared Process Resources*) Projesi çalıştay ve çalışmaları sonucu EOSB içinde yer alan firmaların atık/yan ürün tedarikine dair listeden yararlanılmıştır. EOSB Müdürlüğü'nden elde edilen 2018 yılı verilerini içeren ES ağı listesinde 23 firma bulunmaktadır. Araştırma sırasında 23 firmanın 19'unun hala faal olduğu tespit edilmiştir. Bu firmalardan 11'i görüşmeyi kabul etmiştir. Ayrıca listede yer alan EOSB dışındaki 3 firmayla, EOSB'deki üreticilere çevre danışmanlığı hizmeti sağlayan bir firmayla, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA) ve EOSB Yönetimi yetkilileriyle Kasım 2020 – Ocak 2023 yılları arasında yarı yapılandırılmış görüşme² gerçekleştirilmiştir. Görüşülen firmalar temelde seramik, çimento, cam vb. ürünlerin imalatını içeren diğer metalik olmayan mineral ürünleri, gıda ürünleri ve metal ürünleri imalatı sektörlerinde yer almaktadır.

ES ilişkilerinin gelişiminde sosyal faktörleri inceleyen araştırmalarda, güç ilişkileri ve ağ yapısını ortaya çıkarmak için sosyal ağ analizinin (SAA) kullanıldığı görülmüştür (Ashton ve Bain, 2012; Song vd., 2018). Bu çalışmada da firmalar arası ilişkilerin oluşturduğu yapıyı çözümlemek ve öne çıkan işletmeleri tespit etmek için SAA kullanılmıştır. SAA çalışmasında veri olarak, 2018 yılında EOSB Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen tarama sonucu EOSB'de ES faaliyetleri gerçekleştiren

² Gerçekleştirilen mülakatlar çevrimiçi toplantı platformları, telefon ve e-mail üzerinden yarı yapılandırılmış görüşme sorularına verilen cevaplara dayalıdır.

19 firmanın bağlantılar listesi kullanılmıştır. Bu liste yapılan mülakatlar sırasında firmaların mevcut iş birlikleri sorularak revize edilmiştir. Simbiyotik ilişki kuran tüm firmalara ulaşılmadığından (19 firma içinden 8'i görüşmeyi kabul etmemiştir) görüşme yapılamayanlara ait 2018 yılı verileri kullanılmıştır.

Firmalar arası bağlantılarda öne çıkanları tespit etmek ve ilişkileri görselleştirmek için NetDraw programı (Borgatti, 2002) kullanılarak derece merkeziliğine (*degree centrality*) bakılmıştır. Derece; bir firmanın diğer firmalarla kurduğu bağlantı sayısını ifade etmektedir. Bu bağlantı iki farklı şekilde olabilir: Biri firmaya gelen (*in-degree*) aldığı ES bağlantı sayısını, diğeri ise firmadan giden yani gönderdiği ES bağlantı sayısını (*out-degree*) ifade etmektedir. Derece merkeziliği ise, bir aktörün kurduğu doğrudan toplam ilişki sayısı ile açıklanmaktadır (Song vd., 2018). İlişkiler ağında yer alan tüm firmalarla görüşme yapılamaması bağlantıları betimlemek adına önemli bir kısıt olmakla birlikte mülakatların tematik incelenmesi, ES bağlantılarının gelişiminde farklı yakınlık türlerinin değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.

4. Çalışma Alanı: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi ve Endüstriyel Simbiyoz Projesi

Cumhuriyetin ilk yıllarında Eskişehir'in sahip olduğu tarımsal ve doğal kaynaklara bağlı olarak, ilde gelişen ilk sanayi sektörlerini gıda, taşa ve toprağa dayalı sanayi oluşturmuştur. 1973 yılında EOSB'nin faaliyete geçmesiyle planlı bir sanayileşme dönemine geçilmiş ve büyük yatırımlar sanayi bölgesinde yer seçmeye başlamıştır (Fırat, 2015). Eskişehir'in 2019 yılı Gayri Safi Yurt içi Hasılasında (GSYH) sanayi sektörünün payı %41'dir. Türkiye'de ise bu değer %30'dur (TÜİK, 2019).

Önemli kümelenme projelerinin gerçekleştiği ilde EOSB'de yer alan 537 firma bulunmaktadır. Türkiye'nin en büyük OSB'lerinden biri olan ve alansal olarak hala büyümeye devam eden EOSB'de ağırlıklı olarak fabrikasyon metal ürünleri, kauçuk ve plastik ürünleri, başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipman imalatı, diğer imalatlar, gıda ürünleri imalatı ve diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı ön plana çıkmaktadır (OSBÜK, 2021; Eskişehir OSB, 2021).

Ülkemizde, sanayide temiz üretim ve eko-verimlilik hedeflerine öncelik veren 10. Kalkınma Planı'ndan sonra, 11. Kalkınma Planı'nda da destek programları arasında endüstriyel simbiyoz faaliyetlerinin geliştirilmesine yer verilmiştir. Bu kararlar doğrultusunda 2014 yılında BEBKA ve Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) iş birliğiyle Bursa Eskişehir Bilecik Endüstriyel Simbiyoz Programı başlatılmıştır. Program; fizibilite-altyapı ve uygulama-sürdürülebilirlik aşaması olmak üzere iki etaptan meydana gelmektedir. İlk aşama sonucunda bölgedeki sektörel yapı analizleri, endüstriyel simbiyoz potansiyelleri ve stratejilerinin belirlendiği fizibilite raporu hazırlanmıştır. Bölgenin sanayi yapısı analizinin ilk aşamasında, illerdeki firma sayısı ve istihdam sayısı bakımından öne çıkan sektörler tespit edilmiştir. İkinci aşamada ise bölgede miktarı

en fazla olan ve öne çıkan sektörlerden kaynaklanan atıklar listelenmiş ve endüstriyel simbiyoz için potansiyeli yüksek sektörler belirlenmiştir. Eskişehir'de Bursa ve Bilecik illerine kıyasla sektörel çeşitliliğin yüksek olması, Eskişehir Bilecik Kütahya Seramik İş Kümesi, Eskişehir Havacılık Kümelenmesi, Eskişehir Raylı Sistemler Kümelenmesi ve İnegöl Mobilya Kümelenmesinin, endüstriyel simbiyoz olanakları için avantaj sağlayabileceği vurgulanmaktadır (BEBKA, 2015).

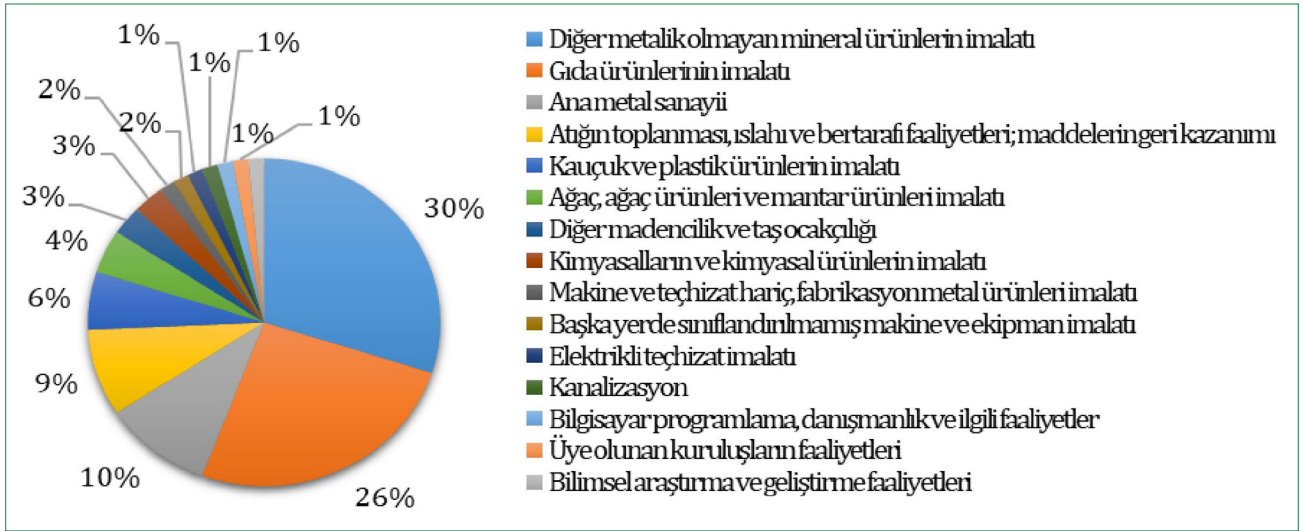
Eskişehir, 2018 yılında "Türkiye için Endüstriyel Simbiyoz Yol Haritası Geliştirilmesi" projesi kapsamında, 2019 yılında ise Dünya Bankası ve Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yürütülen Türkiye Yeşil OSB Projesi uygulama aşamasında pilot bölge olarak seçilmiştir. Bu projelere referansla 2019 yılında BEBKA tarafından Eskişehir Endüstriyel Simbiyoz Projesi başlatılmıştır. Projenin temel hedefi, EOSB başta olmak üzere Eskişehir'de yer alan firmaların ES iş birliği potansiyellerinin araştırılması ve uygulanması sonucu çevresel ve ekonomik kazanımların belirlenmesidir. Potansiyeller belirlenirken ürettiği atık miktarı, çalışan sayısı, elektrik, doğalgaz ve su tüketimi göstergelerinin herhangi birinde sıralamada ilk on içinde yer alan 24 faaliyet alanı seçilmiştir. Bu faaliyet alanlarında çalışan firmalarla yapılan görüşmeler ve sinerji çalıştayları sonucunda 217 ES olanağı içerisinde 72'si yüksek potansiyel taşıyan olarak tespit edilmiştir (BEBKA, 2020). İlgili projelerin temel olarak ES potansiyelleri ortaya çıkarılmasına ek olarak, çalıştaylar ve toplantılar sonucu bazı ES alışverişlerine de aracılık ettiği belirtilmektedir. Halihazırda OSB içinde bazı firmalar arası yan ürün alışverişi gerçekleşmektedir. Mevcutta var olan bağlantılar, 2018 yılında EOSB Müdürlüğü'nün anketleri bağlamında çıkarılmıştır. Bu listede yer alan ilişkiler ve revizyonlarıyla gerçekleştirilen sosyal ağ analizi ve firmalarla yapılan mülakatlar kapsamında elde edilen bulgulara aşağıdaki bölümlerde yer verilmiştir.

5. Bulgular

5.1. EOSB'de Endüstriyel Simbiyoz Faaliyetleri Çözümlemesi: Sosyal Ağ Analizi

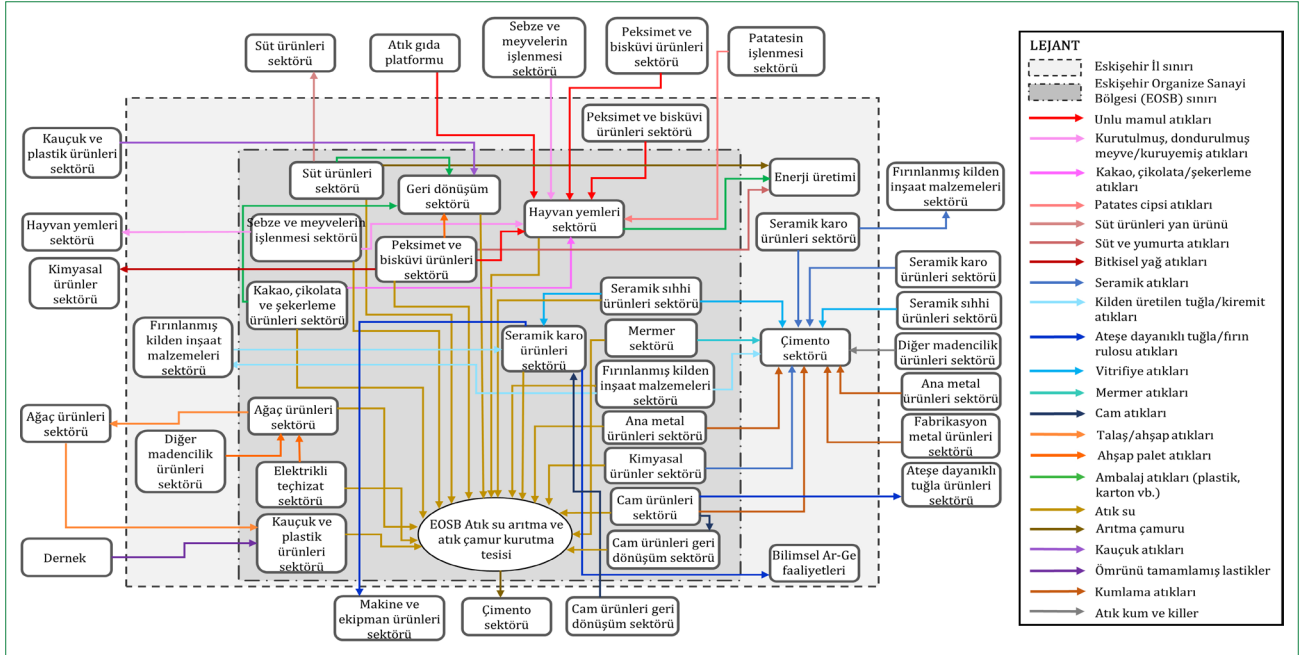
Değindiği üzere BEBKA (2020), TR41 bölgesinde Bursa Eskişehir Bilecik Endüstriyel Simbiyoz Programı uygulama aşaması için Eskişehir'in seçilme nedeninin EOSB içindeki sektörel çeşitliliğin yoğunluğu olduğunu belirtmiştir. Sektörel çeşitliliğin yanı sıra tehlikesiz ve inert atıkları daha fazla olan taşa toprağa dayalı sanayi ve gıda sanayinin EOSB içindeki varlığı, ES faaliyetlerinin gelişiminde diğer bir avantaj olarak sıralanmaktadır.

Eskişehir OSB temel olarak kendiliğinden (*self-organized*) gelişen endüstriyel simbiyoz faaliyetlerinin yer aldığı bir örnek olmakla birlikte kolaylaştırıcılar (*facilitated*) aracılığıyla da simbiyotik ilişkiler kurulmuştur. 2019 yılında BEBKA'nın yürüttüğü Eskişehir Endüstriyel Simbiyoz Projesi'nin ve EOSB Müdürlüğü girişimlerinin bu ilişkilerin kurulmasına destek olduğu ve bazı firmaları teşvik ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 2. Endüstriyel simbiyoz faaliyetlerine dahil olan firmaların sektörel dağılımı.

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

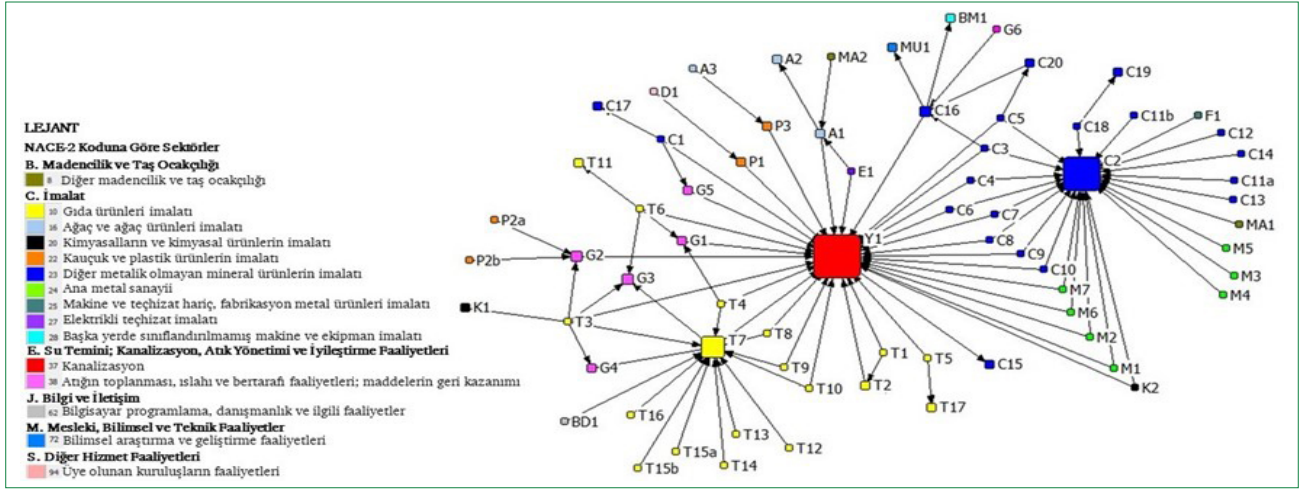
Şekil 3. Firmaların sektörlerine göre endüstriyel simbiyoz ilişkileri ve kullanılan atıklar.

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

EOSB Müdürlüğü'nden elde edilen 2018 yılı verilerini içeren ES bağlantı listesi (faal olan 19 firma) ve mülakatlarla (görüşme yapılan 11 firma) gerçekleştirilen revizyonlar doğrultusunda ES faaliyetlerine atık alan ya da gönderen olarak dahil olan 70 firma tespit edilmiştir. Bu firmaların sektörel dağılımına bakıldığında seramik, çimento, cam vb. ürünlerin imalatını içeren diğer metalik olmayan mineral ürünleri imalatı ön plana çıkmaktadır. Ardından süt, sebze ve meyvelerin işlenmesi, çikolata, şekerleme, bisküvi, hayvan yemi vb. ürünlerin imalatını içeren gıda ürünleri imalatı gelmektedir. Bölgedeki ES faaliyet-

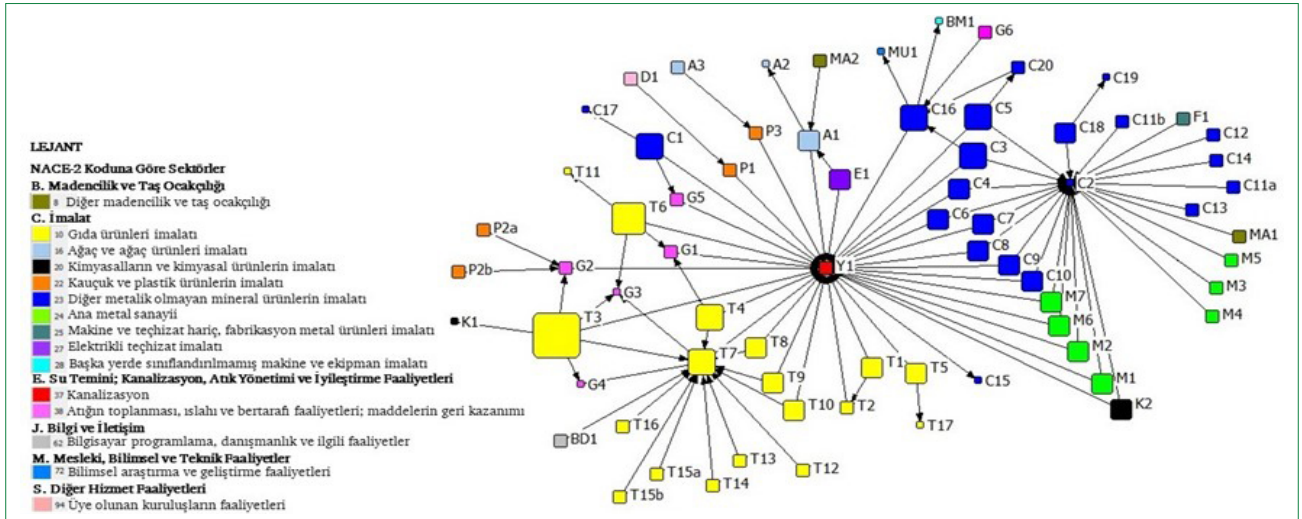
lerinin %50'den fazlasını bu iki sektör oluşturmaktadır (Şekil 2). EOSB içinde var olan metal ürünleri imalatı sektöründe de atığın yeniden kullanıldığı görülmektedir. Fakat başka bir firmaya yan ürün olarak vermek yerine, üretim sonucu oluşan metal atıkları genelde firmanın kendi bünyesinde yeniden kullanılmakta ya da geri dönüşüm firmalarına gönderilmektedir.

Şekil 3'te firmaların ES ilişkilerine yönelik sektörel bağlantıları gösterilmiştir. Yapılan mülakatlardan anlaşıldığı üzere EOSB'de simbiyotik alışverişin ilk örnekleri gıda ile yem üretimi sek-

Şekil 4. EOSB'de yer alan endüstriyel simbiyoz ilişkisi kuran firmaların sektörlerine göre girdi derece merkeziliği.

Kaynak: Yazarlar tarafından NetDraw Programı kullanılarak üretilmiştir. EOSB: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi.

Şekil 5. EOSB'de yer alan endüstriyel simbiyoz ilişkisi kuran firmaların sektörlerine göre çıktı derece merkeziliği.

Kaynak: Yazarlar tarafından NetDraw Programı kullanılarak üretilmiştir. EOSB: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi.

törü, çimento ile seramik ve metal sanayi firmaları arasında gerçekleşmiştir. Gıda, seramik, döküm ve atık su arıtma sektörlerinde yer alan firmaların, atık bertaraf maliyetlerini azaltmak amacıyla, atıkların da teknik açıdan yan ürün olarak değerlendirilmeye uygun olması avantajından yararlanarak ES faaliyetlerine yöneldiği anlaşılmaktadır.

Simbiyotik ilişkilerde şu an bir ağ varlığından söz etmek mümkün olmamakla birlikte belirtilen sektörler bu faaliyetlerin gelişimini görünür kılan ilk örnekler olarak öncü niteliktedir. Mülakatlar ve EOSB Müdürlüğü'nden elde edilen liste üzerinden işletmelerin faaliyet alanlarına göre kodlanarak bağlantılarının sosyal ağ analizi ile çözümlenmesi sonucunda, 70 firmanın 97 bağlantı kurduğu tespit edilmiştir. Bağlantıların karakteristik özelliklerini anlamak ve firmalar arası ilişkileri betimlemek için derece merkeziliğine (*degree centrality*) bakılmıştır.

Girdi derece merkeziliği, bu çalışmada atık/yan ürün alıcısı olarak öne çıkan firmaları ifade etmektedir (Şekil 4). Bu incelemeye göre atık almak üzere en fazla bağlantıyı kuran 3 firma göze çarpmaktadır. Bunlar; büyük ölçekli bir çimento fabrikası (C1), EOSB atık su arıtma tesisi (Y1) ve hayvan yemi üreten bir firmadır (T7). EOSB'nin iştirak firması olan atık su arıtma tesisi ortak altyapı sağlamakta, çimento firması atıkları alternatif hammadde ve yakıt olarak, hayvan yemi üreticisi ise hammadde kaynağı olarak kullanmaktadır. Çıktı derece merkeziliği ise atıkları gönderen firmaların bağlantı sayıları üzerinden değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır (Şekil 5). Büyük ölçekli bir gıda firmasının (T3) ağda öne çıktığı görülmektedir. Bu firma; katı gıda atıkları, biyo-bozunur atıklar, bitkisel yağ gibi çeşitli tehlikeli olmayan ve inert atıklar üretmektedir. Firma, atık bertarafını azaltmak amacıyla yem üretimi, enerji geri kazanımı, biyo-dizel üretimi yapan firma-

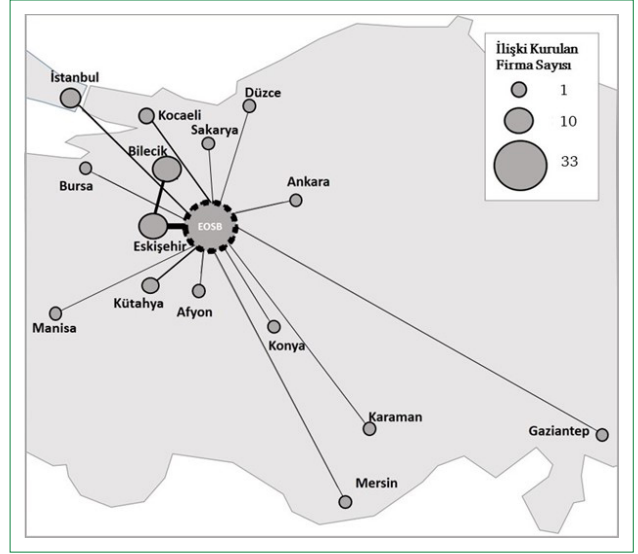
lara yan ürün sağlamaya başlamıştır. Bu firmanın ardından büyük ölçekli başka bir gıda şirketi (T6) yan ürün tedarikçisi olarak ilişkilerde ön plandadır. OSB Yönetimi ve BEBKA ile gerçekleştirilen mülakatlardan, SAA sonucu en fazla bağlantı sayısına sahip sektörlerin yasal sorumlulukları nedeniyle atıklarına ekonomik çözüm arayışı ve çıktılarının da tehlikesiz, inert atıklar olması sayesinde simbiyoz gerçekleştirmeye daha yatkın oldukları anlaşılmaktadır.

Girdi ve çıktı derece merkezilik ölçütlerine göre ilişki türlerinde de iki farklı yapı bulunmaktadır. Bunlardan ilki atık yönetimi bağlamında firmaları simbiyotik ilişkiye zorlayan, ikincisi ise piyasa odaklı şekillenen ilişki türüdür. EOSB iştirak firması tarafından işletilen, atık su arıtma tesisi (2009 yılı) ve arıtma çamuru kurutma tesisinin (2016 yılı) faaliyete geçmesi ve OSB yönetimi tarafından firmalara bu tesislere atık gönderiminde belli kuralların konmasıyla zorunlu ilişki ağı oluşmuştur. Bu atıklardan elde edilen arıtılmış çamur, çimento sektöründe kullanılmak üzere alternatif hammadde olarak bir firmaya gönderilmektedir.

Piyasa odaklı ilişkilerde ise ana alıcıların etrafında şekillenen ilişki ağları görülmektedir. EOSB'de piyasa koşullarıyla şekillenen ilişkilerde ana alıcılar çimento ve yem sektörlerinde, atık/yan ürün tedarikçileri ise gıda ve seramik sektörlerinde yer almaktadır. Özellikle çimento sektörünün ana alıcılarından biri olarak piyasa koşullarında yönlendirici olduğu belirtilmektedir:

“Önce atıkları çimento şirketine bedelsiz vermeye başladık, arkasından bertaraf bedeli ödemeye başladık. Hem atıklarımızı veriyoruz, hem de üzerine bertaraf bedeli veriyoruz. Nakliyesi de bize ait oluyor onların. Atıklarımızı çimento firmaları alıyor, başka firma yok. Öyle olunca haliyle onlar da belirli bir bertaraf bedeliyle artık gün geçtikçe fiyat yükselterek devam ediyorlar almaya. Şu anda firmanın birine bedelsiz gönderiyoruz, birine bertaraf bedeli ödüyoruz. Bedelsiz gönderdiğimiz seneye ne olur bilmiyoruz, yani bir garantisi yok.” (Seramik imalatı firma çalışanı)

Bağlantıların hangi sektörler arasında olduğuna bakıldığında, gıda ürünleri imalatı ve diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı sektörlerinde yer alan firmaların aynı ana sektörde firmalarla bağlantı kurduğu söylenebilir. Bu genel durum dışında, ana metal sanayiden, diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı sektörüne yan ürün temin edildiği de görülmektedir. Fakat gözlemlenen eğilim, aynı ana sektör altında firmaların yan ürün alverişinde bulunduğu üzerinedir. Bir sonraki bölümde, ilişki dinamiklerinde etkili olan unsurlar, gerçekleştirilen mülakatlara dayalı olarak (SAA sonucu öne çıkan firmalar başta olmak üzere) yakınlık kavramı perspektifinde ele alınmıştır.

Şekil 6. EOSB'deki firmalar ile endüstriyel simbiyoz ilişkisi kurduğu üreticilerin coğrafi dağılımı.

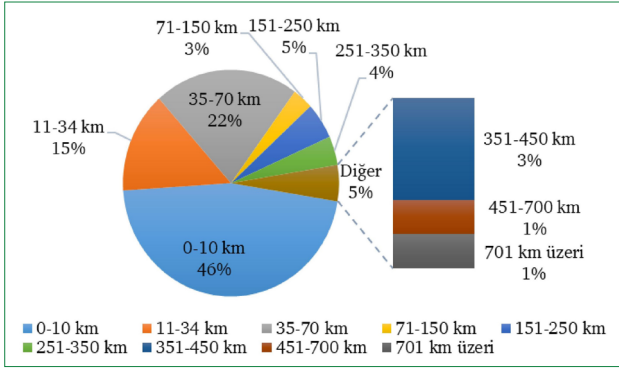
Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir. EOSB: Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi.

5.2. Yakınlık Kavramı Perspektifinde Endüstriyel Simbiyoz Gelişiminde Etkili Faktörler

Ekonomik coğrafya yazınında, ES faaliyetlerinin gelişiminde coğrafi, sosyal, bilişsel, kurumsal ve organizasyonel yakınlık türlerinin etki düzeyine dair kuramsal çerçeve ışığında mülakatlardan elde edilen bulgular aşağıda paylaşılmıştır.

ES ilişkilerinin kurulmasında kolaylık sağlayan önemli etmenlerden biri de coğrafi yakınlıktır. ES ilişkisi kurulması ve sürdürülebilirliği için nakliye ve ambalaj ücretlerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle firmalar öncelikle EOSB ve Eskişehir'de yer alan üreticilerle yan ürün ticaretini tercih etmektedir. ES bağlantısı kuran firmaların coğrafi dağılımına göre, %45'inin EOSB içerisindeki firmalar arasında, %25'inin EOSB dışında bulunan Eskişehir'deki firmalarla ve %10'unun ise Bilecik'te yer alan firmalarla kurulduğu belirlenmiştir. Ancak Eskişehir'de atıklarını alacak uygun sektör ya da alıcı bulamayanlar, lojistik maliyetleri değerlendirerek diğer illerdeki firmalara yönelmektedir. Bozüyük OSB, Bilecik 1.OSB ve Bilecik 2.OSB'deki büyük üreticilerin varlığı ve bu OSB'lerin Eskişehir il sınırına yakınlığı, ES bağlantılarının kurulmasına etki etmektedir. Eskişehir ili ve komşu illerdeki (Bilecik, Kütahya, Afyon, Konya, Ankara) firmalar arası ES ilişkisi, tüm bağlantıların %87'sini oluşturmaktadır. Daha sonra İstanbul ve yakındaki diğer sanayi yoğun iller gelmektedir (%13) (Şekil 6).

Bu ticari ilişkilerin karayolu mesafesi açısından uzaklığı incelendiğinde yaklaşık %61'i 0–34 km arasında Eskişehir il sınırı içerisinde kurulmuştur. 35–70 km arasındaki Eskişehir ve Bilecik illeriyle kurulan ilişkilerin oranı %22'dir. Yaklaşık 85 km'den 835 km'ye kadar ulaşan diğer illerle olan bağlantılar ise %17'lik paya sahiptir (Şekil 7). Mekansal yakınlığın, ulaştırma maliyet-

Şekil 7. Endüstriyel simbiyoz partnerleri arasındaki karayolu mesafesi (km) dağılımı.

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

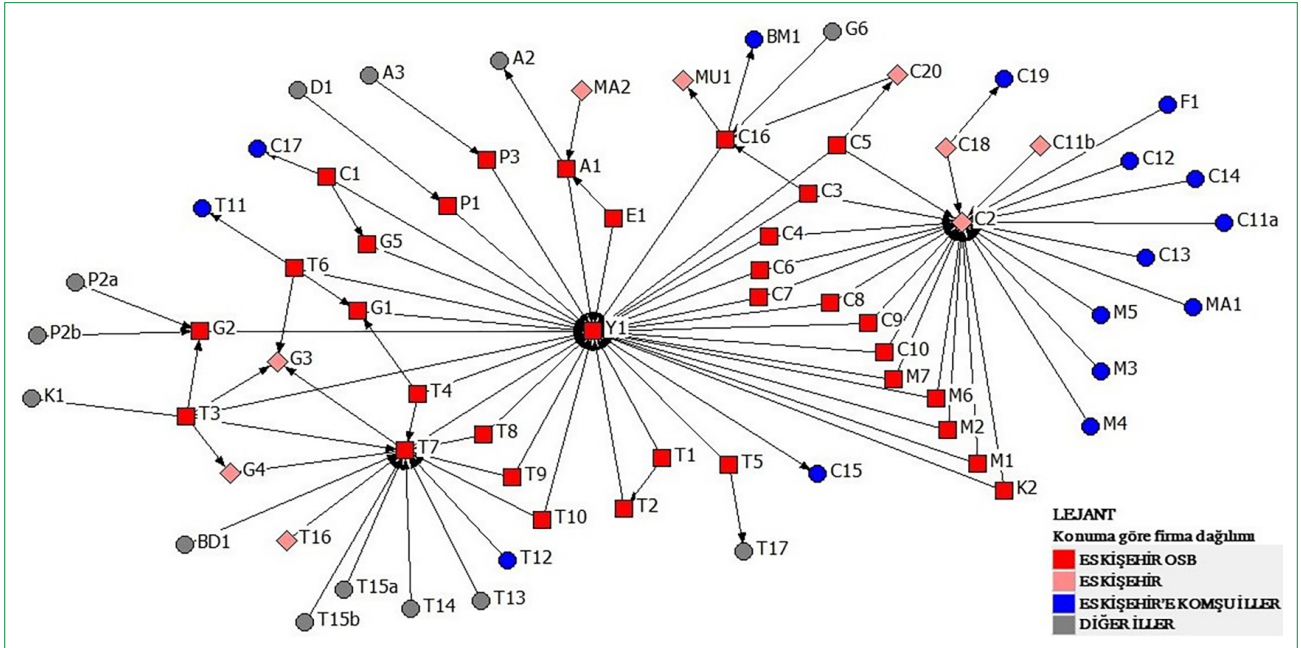
lerini azaltması tüm işletmeler için önem arz etmektedir. Firmalar arasındaki kısa mesafeler, dış taşımacılık hizmetlerine başvurmadan kendi imkânlarıyla nakliye, ambalaj maliyetlerini minimize etmeyi sağlayan önemli bir avantajdır. Maliyetler üzerindeki etkisi nedeniyle mekansal yakınlık ES faaliyetlerinde belirleyici olabilmektedir. Maliyetler hesaplanırken, ulaştırma ve atık yönetimi harcamaları (bertaraf, düzenli depolama ya da geri kazanıma gönderme maliyetleri vb.) ile atık/yan ürün satışından elde edilen gelirin firmayı kazanca götürmesi ya da en azından zarara uğratmaması beklenmektedir.

EOSB'de ES ilişkilerinin coğrafyasını etkileyen istisna durum, Şekil 8'de gösterildiği üzere geri kazanıma dayalı üretim gerçekleştiren firmalardır (T7, G2, P1, A1). Hammadde olarak sadece atık değerlendirildiği için Türkiye'nin farklı yerleriyle

bağlantılar kurulmaktadır ve diğer üreticilere kıyasla ES ilişkilerinde mekansal yakınlığın önemi daha düşüktür. Ayrıca uzakta-ki firmalarla iş birliği kurma zorunluluğu, yakın firmalar içinde alıcı (gıda sektörü; T3, T5) ya da yeterli yan ürün bulamama (seramik sektörü; C16) gibi nedenlere dayanmaktadır. Örneğin küçük ölçekli bir gıda firması (T5), daha önce ES bağlantısı kurduğu EOSB'de yer alan hayvan yemi üreticisinin faaliyetini sonlandırmasının ardından gıda atığına alıcı bulamadığı için Mersin'deki bir firmayla bağlantı kurmaya başlamıştır (Şekil 8).

EOSB'deki atık su arıtma ve çamur kurutma tesisinden elde edilen arıtılmış çamurun çimento sektöründe kullanımı, atığın yan ürüne dönüşmesini sağlayan ortak altyapı kullanımına iyi bir örnek teşkil etmekte, coğrafi yığılmaların sağladığı önemli bir avantaj olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara ek olarak, mülakatlarda coğrafi yakınlığın yüz yüze görüşebilmeyi olanaklı kılması nedeniyle sorunları daha kolay çözebilme ve böylelikle iş birliği sürecini daha iyi yönetebilme imkânı sağladığı belirtilmiştir. Fakat, ES alışverişinde yüzyüze ilişkilerin sağladığı güven kadar, firmalar arası bağlantılarda sürekliliği destekleyecek yakınlık türlerine de ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Yazında, firma yöneticileri arasındaki mesleki ve sosyal ağların ES oluşumunda rolüne değinen çalışmalar bulunmaktadır (Ashton, 2008; Ashton ve Bain, 2012; Chertow ve Ashton, 2009). Boschma (2005) da sosyal yakınlığı failler arası mikro düzeyde sosyal gömülü ilişkiler olarak ifade eder. Fakat Bathelt ve Glückler (2014) firmaların kolektif aktörler olduğunu vurgulayarak, firma davranışlarını kişilere indirgeyen ve araştırma birimini bireyselleştiren analizleri eleştirmektedir. Firma yöneticileri ya da

Şekil 8. Endüstriyel simbiyoz ilişkilerinin coğrafi dağılımı.

Kaynak: Yazarlar tarafından NetDraw Programı kullanılarak üretilmiştir.

çalışanları, belirli ekonomik ilişkiler ve süreçler (pazarlık, karar verme vb.) içerisindeki sosyal yapılara gömülmüştür. Oysa kolektif aktörler olarak firmalarda, belli bir ölçüde kişilerden bağımsız kararlar üretilmektedir. Örnekle, yöneticiler arasındaki iyi ilişkilerden bağımsız olarak, eğer daha önceden belli sözleşmeler çerçevesinde sağlıklı ticari iş birlikleri kurulmuşsa firmalar arası güven artacak, bu da gelecekteki bağlantı olasılıklarını destekleyecektir. Alan çalışması kapsamında da sorunsuz ticari ilişkiler kuran firmaların ES ilişkilerini sürdürdüğü belirtilmiştir. Ek olarak, aynı OSB içinde oldukları için firmalar ismen de olsa birbirlerini tanımaktadır. Ticari bağlantıların sağlanmasında mikro ölçekteki sosyal ilişkilerin ötesinde firma itibarı ve ürün kalitesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin görüşmelerde yem üretiminde yan ürün alımına ilişkin şu ifadeler dile getirilmiştir:

“Yem üretimi alanında, gıda sektöründen elde edilen atıkların temininde marka değeri olan, güvenilir ve kaliteli ürün üreten firmaları tercih ediyoruz.”
(Yem üretimi sektörü firma çalışanı)

Temel olarak; şirketler arası çalışanların kurduğu sosyal ilişkilerden ziyade firmaların rasyonel finansal değerlendirmelere dayalı atık/yan ürün alışverişinde bulunduğu ve bu ilişkilerde güveni sağlayan unsurlardan birinin de resmi sözleşmeler ve belgeler olduğu söylenebilir. Özellikle büyük ölçekli firmaların yan ürün alışverişinde, iş anlaşmaları ve gizlilik sözleşmeleri gibi resmi belgelerle firmaya ait bilgilerin saklı kalması ve ES faaliyetlerinin içeriğinin gizlenmesine dikkat ettikleri ifade edilmiştir.

Öğrenme ve yenilik süreçlerinde etkili olan aktörler arası bilişsel mesafe, teknik ve pazar koşullarına dair yetkinlikler, bilgi altlığı ve uzmanlık gibi konularda firmalar arası benzerlikler üzerinden değerlendirilmiştir (Boschma, 2005; Velenturf ve Jensen, 2016). Teknik yetkinlikler (*technical competencies*) açısından ES bağlantılarının kurulmasında atığın içeriğine bağlı olarak farklılaşmalar görülmektedir. Atık içeriğinin, üretilen ürünü doğrudan etkilemesi nedeniyle bazı sektörler açısından ES alışverişinde teknik çakışmaların olması daha önemlidir. ES kapsamında kullanılabilecek atık türü skalasının, sektörler ve üretimin ölçeğine göre değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Örneğin seramik sektöründe, üretimde atık kullanımının teknik açıdan hassas bir konu olduğu belirtilmekte, çimento sektöründe ise atığın direkt yakılarak kullanılmasına bağlı olarak kalorifik değeri önem taşımakta, dolayısıyla seramik sektörüne göre daha fazla atık türü kullanılabilirliktedir:

“Endüstriyel üretimde atıkların homojen olmaması, sürekli aynı bileşimde gelmemesi çok büyük bir risktir. Endüstriyel olarak çıktının tamamen standart olması gerekmektedir. Eğer girdiniz standart değilse çıktınız da standart olmaz. Bizde ürünün standart olması ve tüm sürecimiz boyunca aynı şekil ve ölçüde üretim yapma gerekliliği yok. Çünkü butik, el yapımı üretim gerçekleştiriyoruz. Fakat daha istikrar isteyen ürünlerde atık kullanmıyoruz.

Seramikte kullanılan atıkların daha çok seramik hammaddelerine benziyor olması gerekiyor. Ama çimentoda atık kullanımı yönünden daha geniş bir skala söz konusu.” (Seramik imalatı firma sahibi)

Hayvan yemi üretiminde de önceden değinildiği üzere büyük ölçekli, markalaşmış firmalardan belirli ürün çeşitlerine ait standart atıklar alınmaktadır. Böylelikle üretimde hammadde kaynağı olarak kullanılan atıkların türü ve yapısında süreklilik sağlanmaktadır. Aslında aynı firmaların ilişki sürekliliğine duyulan gereksinim, her yeni firmadan temin edilen yan ürünün üretim için uygunluğunu inceleme zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Bu bir yandan ticari ilişkilerde belli rutinlerin oluşmasını sağlayarak işleyişi kolaylaştırmakla birlikte bir yandan da aynı ilişkilerde kilitli kalmaya sebep olabilecek bir sürekliliğe yol açabilir. Yeni bağlantıların sağlanması için belli maliyetleri karşılayabilmek ve atıkların geri dönüşümü/kazanımı ve ikincil hammadde olarak kullanılmasına yönelik Ar-Ge faaliyetlerine yatırım yapmak gerekmektedir. Bu yatırımları göze alan firmalar arası teknolojik altyapı ve teknik yetkinliklerde yakınlık sağlanarak yan ürün ticareti daha kolay hale gelmektedir.

“Endüstriyel simbiyozda Ar-Ge çok önemli, bir de yönetimin yaklaşımı çok önemli. Eğer ki yönetsel olarak bu şekilde bir bakış açısı oluşmamışsa bu çok büyük bir külfet. Atığı tanımak ve atığın ne kadar değiştiğini bilmek önemli. Sektör ürün-atık değişimini ne kadar tolere etse de çok farklı yerlerden atık almak tamamen sıfırdan o ürün için Ar-Ge çalışmasını gerektiriyor. Ama bildiğiniz yerden aldığınızda, sadece süreç kontrollü ilerliyorsunuz.”
(Seramik imalatı sektöründe Ar-ge uzmanı)

EOSB'de yer alan atık su arıtma ve çamur kurutmaya yönelik tesisler firmaların atık bertarafında teknik açıdan ortak yetkinlikler geliştirmesini de zorunlu kılmıştır. Su arıtma tesisine belli şartları yerine getirerek atığın iletilmesi gerekliliğinden, firmalar teknolojik yeniliklere uyum sağlamışlardır. Piyasa yetkinlikleri (*market competencies*) açısından ise firmaların atık/yan ürün kullanımına dair bilgi altyapısındaki benzerlikler ve pazar koşulları hakkında karşılıklı beklentilerin uyumu gerekliliği önem kazanmakla birlikte bazı firmalar (bu alan çalışmasında çimento üreticisi gibi) piyasa bilgisini üreten ve yönlendiren olarak karşılıklı beklentileri de şekillendirme gücüne sahiptir. Pazar koşulları hakkındaki bilgi, ES ağında öne çıkan büyük ölçekli firmalarla kurulan tedarik ilişkileri yoluyla sağlanabildiği gibi görece uzak mesafedeki firmalarla var olan ekonomik ve sosyal ilişkiler sayesinde de elde edilebilmektedir. Örnekle, büyük ölçekli bir çimento şirketinin yan ürün alımlarında piyasa koşullarını anlamak için iletişim kurulan, danışılan bir üretici olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak ES'ye dayalı ilişkilerin gerçekleşmesi için bilgi ve teknik altyapıda firmalar arası benzerlik bilişsel yakınlığı getirmekte ve özellikle ticari ilişkinin kurulması için birbirini anlama, iletişim kurma ve süreç yönetiminde bu uyumluluk aranmaktadır.

Önceden de değinildiği üzere ES faaliyetlerinde firmalar arası ilişkileri etkileyen yakınlık türünün sosyal ve organizasyonel yakınlık ile karıştırılmaması için makro ölçekte yenilikçiliğe nasıl bakıldığını içermesi gerektiği belirtilmektedir (Velenturf ve Jensen, 2015). Bu çalışmada da bilgi alışverişi ve koordinasyonunu etkilediği düşünülen kurumsal yakınlık formal ve enformel bileşenleri bağlamında değerlendirilmiştir.

ES faaliyetlerine yönelik doğrudan bir yasal düzenleme bulunmamakla birlikte çeşitli yönetmeliklerde kısıtlayıcı şartların varlığı söz konusudur. Atık Yönetimi Yönetmeliği'nde yan ürün olarak değerlendirilebilecek atıklara sadece fiziksel işlem yapılması sınırı getirilmiştir (TÜSİAD, 2021). Yine Atıktan Türetilmiş Yakıt, Ek Yakıt ve Alternatif Hammadde Tebliği'nin atıkların alternatif hammadde ve yakıt olarak kullanımına dair koşullar belirlenmiş olmakla birlikte ES faaliyetleri firmaların inisiyatifi doğrultusunda şekillenmektedir. Döngüsel ekonominin gelişimi için AB'ye benzer olarak ülkemizde de atıkların ikincil hammadde kaynağı olarak bir başka sanayi işletmesinde doğrudan kullanılmasına fırsat sunan kolaylaştırıcı düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan, çevre ve atık yönetmeliklerinin atık bertarafında ortaya koyduğu yasal zorunluluklar, atığın yan ürün olarak kullanımını teşvik de etmektedir. Ek olarak, yerel ölçekte faaliyet gösteren OSB yönetimlerinin kendi içinde belirledikleri kurallar ve normlar firmaları atıkların yeniden değerlendirilmesinde farklı yöntemler üretmeye yönlendirmektedir. Örnekle, EOSB yönetiminin Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği ve Organize Sanayi Bölgeleri Uygulama Yönetmeliği'ne bağlı olarak uyguladığı kurallar, firmaları atıkların yeniden değerlendirilmesinde farklı yöntemler üretmeye zorlayabilmektedir. Bir gıda firması EOSB Atık Su Arıtma Tesisi'ne gönderdiği susam kabuklarının arıtma tesisinde neden olduğu sorunu, EOSB'nin yaptırımları sonucu endüstriyel simbiyoz gerçekleştirmekle çözmüştür. Böylelikle bu atıkları çeşitli işlemlerden geçirerek bir yem firmasına satmaktadır:

"Susam kepeğini daha önce kanalizasyona veriyorduk. Arıtma tesisi kurulduktan sonra kurutup yem sektörüne veriyoruz. OSB katı maddeleri arıtmaya göndermeyin diyerek ceza kesti. Çevreye zarar verecek bir atık değil ama sonuçta katı madde olduğu için arıtmada sıkıntı yaratıyordu." Gıda ürünü imalatı şirketinde çalışan

Denetim konusu ise firmaların çevreyle ilgili yasal düzenlemelerin uygulanması ve eşit rekabet koşullarının oluşması açısından gereklidir (Kazak, 2015). Alan çalışması bulgularına göre atık yönetiminde denetim sonucu firmalar, atıklarına en ekonomik çözümü aramaya yönelmekte ve ES'yi seçebilmektedir.

ES faaliyetlerini etkileyen sosyal unsurların makro düzeyde irdelemesinin enformel bileşenlerinde ise sosyal ilişkileri besleyen ve bu kültürün oluşmasını sağlayacak üst ölçekli girişimler dikkate alınmıştır. Bu kapsamda, simbiyotik iş birliklerinin teşvikinde yasal düzenlemeler ve denetimin yanı sıra uygun

kurumsal ortama da ihtiyaç duyulmaktadır. Dünyada ES ağlarının gelişiminde firmaların farkındalığının artırılması, potansiyel iş birliklerinin ve partnerlerinin belirlenmesi konusunda ES platformlarından yararlanılmaktadır.

Benzer şekilde EOSB Yönetimi firmaların, atık/yan ürün arzı/talebi hakkında bilgi alışverişini olanaklı kılacak platformlara ihtiyaç duyduğunu dile getirmiş fakat bir yandan da bazı üreticilerin, ürün reçetelerini açığa çıkaracağı gerekçesiyle yan ürün tür ve miktarına ilişkin bilgi paylaşımından kaçındıklarını da belirtmiştir.

BEBKA, Eskişehir Sanayi Odası (ESO), Eskişehir Bilecik Kültürü Seramik İş Kümesi Derneği (EBK), EOSB Yönetimi gibi kurumlar firmaların tanışıklığı, ES olanakları hakkında bilgi edinmeleri ve bağlantı kurmalarında aracı olabildiği gibi çevre danışmanlık şirketlerinin de sinerji gelişiminde kolaylaştırıcı rol üstlendiği görülmektedir. BEBKA ve EOSB Müdürlüğü düzenledikleri seminer, çalıştay, firma ziyaretleri, proje vb. faaliyetlerle firmaların bir araya getirilmesi, ES olanaklarının tartışılması ve deneyimlerin paylaşımı için önemli platformlardır. Ayrıca yerel (ESO), bölgesel (TÜBİTAK-MAM, Seramik Araştırma Merkezi), ulusal (TTGV, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı) ve uluslararası aktörlerin (ISL, British Council, Dünya Bankası) yer aldığı Eskişehir İli'nde ES faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik projelerde EOSB Müdürlüğü ve BEBKA rol almaktadır. Böylelikle bu iki kurum, bölge içi ve bölge dışından edinilen bilgilerin yayılımında ve firmaların farkındalığının artırılmasında etkili olmaktadır.

EOSB Müdürlüğü'nün simbiyotik ilişkilerdeki desteği OSB'de yer alan firmalar arası kurumsal bir bağın oluşmasına aracılık etmektedir. Örnekle, EOSB'de yer alan demir döküm sektörü firması, miktar olarak çok olan döküm kumu atıklarını değerlendirmek amacıyla araştırma yapmaya başlamış ve firma 2013 yılında EOSB Müdürlüğü desteğiyle yan ürün olarak kullanıma yönelik çözüm üretebilmiştir.

Diğer taraftan mali desteklerin katkısıyla, ES ilişkileri ve yeni firmaların doğduğu da gözlemlenmiştir. Bu fırsatlardan yararlanabilen girişimcilerin temelde gömülü ilişkiler ağı aracılığıyla ilgili mali teşvik programlarından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. BEBKA'nın 2018 Yılı Endüstriyel Simbiyoz Mali Destek Programı'ndan yararlanan, kalkınma ajansı programlarını doğrudan takip eden üretici ve girişimcilere ek olarak proje yazım danışmanlığı yapan firmaların, yerelde ilişki kurduğu işletmelere bu tür desteklere dair bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Bu destekten yararlanan bir girişimcinin hikayesini BEBKA yetkilisi şu şekilde paylaşmıştır:

"...Bir girişimci 2014 ve 2015 yıllarında Eskişehir'deki çalıştayımızda konuya hassasiyet gösterdi. Seramik, maden atıkları ön plandaydı o dönem. Bu atıkları ben ne yapabilirim düşüncesi üzerinden 2018 yılındaki mali destek programımıza başvuru yaptım ve butik ölçekli üretime başladım. Küçük bir

yerde maden atıklarını alarak duvar kaplaması yapmaya başladı. Bizim destek programımız bittikten sonra sanayici oldu. Normal seramik üretimi de yapıyor ve ihracata başladı.”

Ayrıca bazı kurumsal yapılanmalar ES faaliyetlerinde küçük ölçekli işletmelere avantaj sağlamaktadır. Örnekle, Eskişehir Bilecik Kütahya Seramik İş Kümesi Derneği (EBK) küme üyeleri arasında hammaddenin ortak satın alınmasıyla üretim maliyetlerinin düşürülmesine ve küme içi bilgi paylaşımına olanak sunmaktadır. Bazı firmaların çevresel yükümlülüklerini firma içinde takip etmek yerine danışmanlık aldığı da görülmektedir. Çevre danışmanlık firmaları, yasal mevzuat çerçevesinde firmaları atıklarını ne şekilde değerlendirebileceği konusunda yönlendirmektedir. Bu yönlendirme, endüstriyel simbiyoz bağlantılarının kurulmasıyla sonuçlanabilmektedir.

Organizasyonel yakınlık önceden de değinildiği üzere firmaların yönetim yapısı, rutinler, benimsediği kurallar bütünündeki benzerlikleri içermektedir. Bu araştırmada, organizasyonel yakınlığı kurumsal ve sosyal yakınlıktan ayırıştırma, makro ölçekte düzenlemeler ve mikro ölçekte faillere odaklanmak yerine firma davranışları ve özniteliklerini değerlendirmeye gerçekleştirilmiştir. Alan çalışması kapsamında, firmaların yan ürün alışverişi yapmaları için organizasyon yapıları, teknik ve teknolojik benzerliklerinin önemli olduğu anlaşılmıştır. Atık çeşitliliği, miktarı ve sürekliliği gibi koşullar, firma yapısı içinde atık kullanımına ayrılan personel, Ar-Ge ve yatırım miktarı ve firmalar arası benzer öznitelikler yan ürün alışverişinde etkili olmaktadır. Büyük ölçekli firmaların üretim sonucu meydana getirdiği ya da üretimde hammadde kaynağı olarak kullanabilecekleri atık miktarı, çeşitliliği ve sürekliliğinin KOBİ'lere kıyasla daha fazla olması ES bağlantı sayılarını artırmaktadır. Bu durum KOBİ'lerin ES faaliyetleri gerçekleştirmelerini engelleyebilmektedir. Küçük ölçekli gıda firması çalışanının konuyla ilgili görüşleri şu şekildedir:

“Çok atığımız çıkmadığı için satın alacak firma ile pazarlığa oturabilecek konumda değiliz. Bir ay 1 birim çıkarken, bir ay 5 birim atık çıkabiliyor. Ama firmalar istiyor ki 50 birim ortalama alabilsin. Çünkü girdi olarak kullanacaksa belli bir düzende almak istiyorlar.” (Gıda ürünleri imalatı sektörü çalışanı)

Bazı firma yöneticileri/personelleri endüstriyel sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda organizasyonel değişiklikler yaparak diğer firmalarla bilişsel ve organizasyonel yakınlık geliştirme çabasına girmektedir. Diğer yandan firmaların organizasyonel değişikliklere gitmeyi var olan ticari ilişkilerini sürdürmeyi tercih ettiği ve simbiyoz potansiyellerini kullanmadığı örnekler de bulunmaktadır. Önceden kurulmuş ticari bir ilişkinin varlığı başka firmalarla gerçekleşecek ve yenilikçi süreçleri besleyecek bağlantıların kurulmasına engel de olabilmektedir. Ayrıca büyük ölçekli firmaların atıklarına kendi içlerinde (aile şirketi ya da çatı şirket kuruluşlarında) çözüm bulma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Örnekle bir gıda fir-

masının, atıklarını değerlendirmek üzere hayvan yemi üretimi üzerine faaliyetlerini genişletmeye gittiği anlaşılmaktadır.

Görüşmeler doğrultusunda organizasyonel açıdan etkili olduğu belirlenen diğer bir konu ise KOBİ'lerin büyük ölçekli firmalara kıyasla esnek ve daha az resmi süreçleri içeren ilişkilere ihtiyaç duymasıdır. Seramik sektörü üreticisinin belirttiği üzere organizasyonel açıdan benzerliğin firmanın ES iş birliğini teşvik ettiği anlaşılmaktadır:

“...Ben sadece iyi iş birlikleri yoluyla tanıştığım firmalarla çalışmaya devam ediyorum. Büyük ölçekli firmalarda prosedürler daha fazla. Küçük firmalar olarak daha esnek davranabiliyoruz ve kurumsal bir firmayla çalışırken karşılaştığımız prosedür bizi yorabiliyor ya da gereksiz gelebiliyor.” (Diğer metalik olmayan maden ürünleri imalatı sektörü firma sahibi)

Büyük sermayeli firmaların, çevre odaklı vizyonları çerçevesinde, hammaddenin tamamını yeni kaynaklardan sağlamak yerine sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda hammadde-lerin bir kısmını atık/yan üründen karşıladığı belirtilmektedir. Büyük ölçekli firmaların yanı sıra ana üretim faaliyeti geri kazanıma dayalı şirketlerin de ES faaliyetlerine yönelik yeni projeler üretme eğiliminde olduğu göze çarpmaktadır. Şirketlerin döngüsel ekonomiye dayalı arayışları, ES odaklı bağlantılarda yakınlaşmaya olanak sağlamaktadır.

Firmalarda döngüsel ekonomiye ve geri dönüşüme dayalı vizyon benimseme süreci çevresel duyarlılık ve sürdürülebilirlik kadar finansal motivasyonla da ilişkilendirilmektedir. Bertaraf yerine ES yoluyla kâr elde edebileceğinin farkında olan firmalar bu seçeneğe yönelmektedir. Bu bağlamda firmalar ES iş birlikleri kurmalarında ekonomik getirilerin önemini ifade etmişlerdir.

Boschma ve diğerleri (2014), aynı gruplar içinde varolmanın organizasyonel yakınlığı getirdiğine vurgu yapmaktadır. OSB içinde EOSB Müdürlüğü'nün üst şemsiye rolü üstlenerek çalıştay ve toplantılarla sosyal ilişkileri, yasal düzenlemelerle ortak kurumsal altyapıyı oluşturması, firmaların organizasyon yapısında da benzeşmesine aracılık edebilir.

6. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma kapsamında ES ilişkilerinin ortaya çıkmasında etkili faktörler ve ES faaliyetlerinde yer alan firmaların yapısal özellikleri Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi üzerinden tartışılmıştır. Lombardi ve Laybourn (2012) endüstriyel simbiyoz tanımını yaparken karşılıklı kazancın gerekliliğine vurgu yapmaktadır. İlgili alan incelemesinde, yazındaki bulgularla benzer olarak (Jacobsen ve Anderberg, 2004; Johnsen vd., 2015; Domenech vd., 2019) firmalar arası iş birlikleri ve sinerjinin gelişmesinde en öne çıkan motivasyon kaynağının atıklarla ilgili yasal sorumlulukları yerine getirirken, ekonomik açıdan maliyetleri azaltmak ve kâr elde etmek olduğu görülmektedir. Temel olarak, müla-

katlardan ve sosyal ağ analizinden elde edilen bulgular ışığında bazı yakınlık türlerinin sanayide yeşil dönüşümü destekleyen yenilikçi süreçlerin gelişmesinde diğerlerine göre daha etkili olduğu görülmektedir. Özellikle taşıma maliyetlerinin ES ilişkilerinin kurulmasında bütün firmalar için önemli bir etken olduğu tespit edilmiştir. Coğrafi yakınlığın sağladığı faydaların belirtildiği çalışmalar gibi (Chertow, 2000; Jensen vd., 2011; Taddeo vd., 2012; Arfaoui vd., 2024) bu çalışma bulgularında da ES iş birliklerinin yaklaşık %83'ünün karayolu mesafesiyle 0–70 km içerisinde Eskişehir-Bilecik illeri arasında geliştiği belirlenmiştir. Arfaoui ve diğerlerinin (2024) tespiti de yerel bir sisteme dahil olmanın (kümeler, yığılmalar vb.) potansiyel partnerlere yakın olma algısını artırarak iş birliği kurulmasında firmaları motive ettiği yönündedir. Fakat Velenturf'un (2016) değindiği üzere coğrafi yakınlığın daha az önem kazandığı bağlantılara da rastlanmaktadır. Bu bağlantılar; yakın çevrede atık alıcısının bulunmaması ya da atık/yan ürün temininde güvene (firma ve ürüne) bağlı olarak firmalar için coğrafi yakınlığın önemini yitirdiği, geri kazanıma dayalı faaliyetlerde bulunan firmalarda izlenmektedir.

EOSB'de diğer metalik olmayan mineral ürünler imalatı (seramik, çimento, cam vb. ürünler) ve gıda ürünleri imalatı sektöründe yer alan firmaların yoğunlaşması, tehlikesiz ve inert atık çıktıları olması nedeniyle ES bağlantılarında avantaj sağlamaktadır. Bölgedeki ES ilişkilerinin %50'den fazlasını bu iki sektör oluşturmaktadır. ES ağının yapısı SAA merkezilik ölçütlerine göre değerlendirildiğinde ise öne çıkan firmaların atık su arıtma, çimento ve gıda firmaları olduğu belirlenmiştir. Yasal mevzuata dayalı atık su arıtma firmasıyla zorunlu olarak kurulan ilişkiler, aynı zamanda altyapı paylaşımına dayalı ES örneğidir. Bu ilişkilerde kurumsal ve coğrafi yakınlığın etkisi öne çıkmaktadır. Zorunluluğa dayalı ilişkiler, piyasa odaklı ilişkilerin de meydana gelmesine fırsat sunmuştur. Büyük ölçekli çimento ve hayvan yemi firmalarının etrafında gelişen piyasa odaklı ES bağlantıları incelendiğinde, bilişsel ve organizasyonel yakınlığın merkez firma ve tedarikçileri arasındaki ilişkilerin kurulmasında önem kazandığı görülmektedir. Kasmî'nin (2021) belirttiği üzere, öğrenme süreçlerinin gelişiminde sadece coğrafi yakınlık tek başına yeterli olmamakta, benzer organizasyonel ve operasyonel yöntemlere sahip olmak özellikle ES iş birliği bulmayı kolaylaştırmakta ve işlem maliyetlerini azaltmaktadır. Kaynak kullanımında rasyonelleşmenin sağlanması için yeni bilginin üretilmesine aracılık etmesi sebebiyle firmalar arası bilişsel örtüşme, madde yeniden kullanımı süreçlerindeki karmaşıklıkları bertaraf etmede gereklidir. Diğer bir deyişle yan ürün ve enerji akışlarında firmalar atığın türü, büyüklüğü ve özellikleri üzerine bilgi paylaşımında bulunmakta, birbirlerine deneyimlerini, pratiklerini, becerilerini aktarmaktadır. Bu süreçler kolektif öğrenmeye ve daha sonra sanayide yeşil dönüşümü destekleyen yeniliklere evrilebilir.

ES bağlantılarının kurulmasında atık türü, miktarı ve sürekliliğinde farklılaşma açısından firma ölçeğinin etkisi bulunmaktadır (Madsen vd., 2015; Taddeo vd., 2017; Ji vd., 2020). KOBİ'lere kıyasla büyük ölçekli firmalar bu etkenler açısından

daha avantajlıdır. Miktar ve türde atık oluşturma ya da kullanabilme kapasitesi yüksek olan büyük ölçekli firmalar daha fazla ES bağlantısı kurabilmekte, KOBİ'ler ise potansiyel ES ilişkilerini hayata geçirmekte zorlanmaktadır. Teknik faktörlerle ilişkili bulgulardan bir diğeri ise atıkları girdi olarak kullanan firmaların Ar-Ge faaliyetleri gereksinimidir. Böylelikle üretimde hammadde kaynağı olarak kullanılan atığın miktarı ve türüne bağlı olarak ürün bileşimlerinin oluşturulması ve revize edilmesi mümkün olmaktadır. Büyük ölçekli firmalar ilk olarak firma içerisinde ya da aynı çatı şirket grubuna bağlı firmalar aracılığıyla atıkların değerlendirilmesine yönelmekte, bu da firmalar arası ilişkilerde Boschma ve diğerleri (2014) tarafından yapılan organizasyonel yakınlık – aynı gruba ait olma – tanımıyla örtüşmektedir. Temel olarak, simbiyoz bağlantıları resmi sözleşmelerle kurulmakta, firmaların karşılıklı çıkarları doğrultusunda hareket edilmektedir. Mikro düzeyde bireysel ilişkilerin çok önemli olmadığı vurgusu hakim olmakla birlikte, KOBİ'lerin esnek alışveriş koşullarına ihtiyaç duyduğu, Chertow ve Ashton (2009) 'ın belirttiği üzere önceki ticari iş birliklerinin bu zemini sağladığı ifade edilmiştir.

Piyasa dışı müdahaleler yerine firmaların otonom kararlarıyla ES bağlantıları kurmasının ve ES ağlarının gelişim sürecinde kamu eliyle planlanan girişimler (eko-endüstriyel park gibi) yerine kolaylaştırıcıların rol almasının daha başarılı sonuçlar doğurduğu görülmektedir (Avrupa Komisyonu, 2018; Heeres vd., 2004). Özellikle yenilikçi firmaların bir araya getirilmesi ve ES iş birliklerinin teşvik edilmesinde tarafsız bir aktörün - kamu organizasyonları- varlığı güven ortamını sağlayarak bilgi transferini kolaylaştırmaktadır (Arfaoui vd., 2024).

Hem kendiliğinden hem de kolaylaştırıcıların etkisiyle gelişen ES faaliyetlerini içeren EOSB örneğinde, BEBKA, EOSB Müdürlüğü, ESO, EBK gibi kurumlar, firmaların farkındalığının artırılması, ES olanaklarının açığa çıkarılması ve iş birliği ortamının oluşturulmasını sağlamıştır. Diğer taraftan, atıktan kaynak üretmek için gerekli yenilikçi süreçlerin ve teknik olanakların keşfedilmesi ve teşvik edilmesi, atık/yan ürünün devamlılığına dair güvencenin oluşması, hatta firmaların atık yönetiminde performanslarının ölçülmesine olanak sağlayacak girişimlerde ilgili kurumlara önemli roller düşmektedir. Firmaların BEBKA'yla olan doğrudan- dolaylı ilişkileri, mali destek programı hakkında bilgi sahibi olmaları ve proje yürütmelerinde önyak olmuştur. Proje destek-danışmanlık firmaları ve çevre danışmanlığı yapan işletmeler, sektör iş birlikleri ya da kamu teşviklerinden yararlanmaya aracılık edebilmektedir. Yazında, bu tür karar destek hizmetleri ve teşviklerin varlığının, yakınlık türlerinin sağladığı pozitif dışsallıklar aracılığıyla endüstriyel bölgelerin çekiciliğini de artırabileceği ifade edilmektedir (Kasmî, 2021). Diğer taraftan atık bertarafı, yeniden kullanımı, dönüşüm konusundaki yasal düzenlemeler, firmaları yenilikçi çözümler üretmeye yönlendirmektedir. Ek olarak simbiyotik ilişkilerin düzenlenmesinde kolaylaştırıcı ve teşvik edici yeni yasal düzenlemelerin ve politikaların geliştirilmesi de önemlidir.

Bölgede bilgi ve haberleşme platformlarının gerekliliği vurgulanmakla birlikte, bu ağlar içinde yer alıp bilgi paylaşma konusuna mesafeli işletmeler olduğu anlaşılmaktadır. Bu güvenin sağlanmasında kolaylaştırıcı aktörler, yüz yüze ilişkilerin kurulması ve ağ koordinasyonunun sağlanmasında etkili olabilir. EOSB'de sektörel çeşitliliğe bağlı olarak simbiyoz ilişkileri ve potansiyelleri yüksektir. Bu potansiyel değerlendirilip firmaların üretim süreçlerine dair gizlilik beklentisinin karşılandığı, atık/yan ürün ya da ES kapsamında çeşitli iş birliği ihtiyaçlarına dair arz-talep ihtiyacının görülebileceği, endüstriyel simbiyozla ilgili bilgi ve haberleşmenin sağlandığı bir platformun oluşturulması bölgede ES gelişimini hızlandırabilir. Fakat Kasım'ın (2021) çalışmasında tespit ettiği üzere, firmaların birbirleriyle etkileşimini kuvvetlendirme ve bilgi alışverişini artırmaya yönelik bu tür platformlar, çalıştaylar tek başına yeterli değildir. Bu tür iş birliği süreçlerin sürekliliğini sağlamak yerel ölçekte kolaylaştırıcıların ve firmaların kararlılıkları ve taahhütleriyle de ilintilidir.

Özetle, ekonomik coğrafya yazınındaki çalışmalara benzer olarak yakınlık boyutlarının birbirini destekleyen yapısı ve birbirinden bağımsız düşünülmemesi gerektiği (Bouba-Olga vd., 2015) bu çalışmada da elde edilen çıkarımlardandır. Mekânsal yakınlığın çeşitli avantajlar sağladığı sanayi kümelerinde doğrusal ekonomi modeline alternatif yeni endüstriyel eko-sistemlerin gelişiminde, üst ölçekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin hayata geçirilmesinde, bölgesel ölçekteki kurumların önemi açıktır. ES ilişkilerinin incelendiği EOSB örneğinde, yan ürün alışverişinin mikro ölçekteki sosyal ilişkilerden çok, maliyet odaklı, teknik - piyasa yetkinlikleri ve organizasyonel yapıdaki benzerlikler, makro ölçekte de formel kurumsal düzenlemelere dayalı olduğu gözlenmiştir. Tüm ilişkilere erişememe ve görüşme sayısındaki kısıtları da gözeterek; firmaların özneteliklerinin (firma büyüklüğü, kuruluş yılı vb.) ES ilişkilerinde etkileri, atık bertarafı ile ES alışveriş maliyetleri arasındaki farkların somut incelemesi, yeni iş birlikleri kurmayı engelleyen ve teşvik eden iç-diş koşulları derinlemesine inceleyecek yeni araştırmalar da yazına önemli katkılar sağlayacaktır.

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: All participants were informed about the purpose and scope of the study, and written informed consent was obtained in accordance with ethical principles.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): The abstract and extended abstract were translated using AI tools only.

Authorship contributions: Research/project coordination – N.E.A., S.K.A.; Conceptualisation – N.E.A., S.K.A.; Research design and structuring – S.K.A.; Methodology – N.E.A.; Data sources and documentation – N.E.A.; Data collection and/or processing – N.E.A.; Data analysis and/or interpretation – N.E.A., S.K.A.; Mapping/visualisation – N.E.A.; Literature review – N.E.A.; Writing – original draft – N.E.A., S.K.A.; Writing – review and editing – S.K.A.

Acknowledgments: We would like to thank the reviewers and Yiğit Evren, the issue editor, for their valuable contributions to the manuscript.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, doğrudan insan katılımı ya da etik kurul onayı gerektiren nitelikte veri içermediği için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bilgilendirilmiş onam: Araştırmaya katılan tüm bireyler, çalışmanın amacı ve kapsamı konusunda bilgilendirilmiş; etik ilkeler doğrultusunda gönüllü katılımları sağlanarak yazılı onamları alınmıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Sadece özet ve genişletilmiş özet çevirisinde AI araçları kullanılmıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – N.E.A., S.K.A.; Konsept – N.E.A., S.K.A.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – S.K.A.; Yöntem – N.E.A.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – N.E.A.; Veri toplama ve/veya işleme – N.E.A.; Veri analizi ve/veya yorumlama – N.E.A., S.K.A.; Haritalama/görselleştirme – N.E.A.; Literatür taraması – N.E.A.; İlk taslağın yazımı – N.E.A., S.K.A.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – S.K.A.

Teşekkürler: Makale üzerinde yapmış oldukları değerli katkılardan dolayı hakemlere ve dosya editörü Yiğit Evren'e teşekkür ederiz.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Alkaya, E., Böğürücü, M. ve Ulutaş, F. (2014). *Industrial symbiosis in İskenderun bay: A journey from pilot applications to a national program in Turkey*. In Proceedings of the Symbiosis International Conference 2014, Athens, Greece, 19-21 June 2014. http://uest.ntua.gr/conference2014/pdf/alkaya_et_al.pdf
- Arfaoui, N., Bourdin, S., Torre, A., Vernier, M. F. ve Vo, L. C. (2024). Geographical and organised proximities influencing circular economy practices: the closer partners, the better? *Regional Studies*, 8(12), 2485-2500. DOI:10.1080/00343404.2024.2406232
- Arslan, M. (2021). *Elektrokoagülasyon yöntemi ile ağır metal giderimi ve bir endüstriyel simbiyoz uygulaması* [Yüksek lisans tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Ashton, W. (2008). Understanding the organization of industrial ecosystems. *Journal of Industrial Ecology*, 12, 34-51.
- Ashton, W. S. ve Bain, A. C. (2012). Assessing the "short mental distance" in eco-industrial networks. *Journal of Industrial Ecology*, 16(1), 70-82.
- Avrupa Döngü Ekonomisi Paydaşları Platformu (2022). *Kalundborg symbiosis: Six decades of a circular approach to production*. <https://circulareconomy.europa.eu/platform/en/good-practices/kalundborg-symbiosis-six-decades-circular-approach-production>, erişim tarihi: 04.02.2022.
- Avrupa Komisyonu (2018). Directorate-general for internal market, industry, entrepreneurship and SMEs. Artola, I., Doranova, A., Domenech, T., *Cooperation Fostering Industrial Symbiosis: market potential, good practice and policy actions: final report*, Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2873/346873>
- Balbay, Ş., Sarıhan, A. ve Avşar, E. (2021). Dünya'da ve Türkiye'de döngüsel ekonomi / endüstriyel sürdürülebilirlik yaklaşımı. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, 557-569. DOI:10.31590/ejosat.971172
- Balland, P. A., Boschma, R. ve Frenken, K. (2015). Proximity and innovation: From statics to dynamics. *Regional Studies*, 49(6), 907-920. DOI:10.1080/00343404.2014.883598
- Barthelt H. ve Glückler J. (2014). Institutional change in economic geography. *Progress in Human Geography*, 38(3), 340-363. DOI:10.1177/0309132513507823
- Behera, S. K., Kim, J. H., Lee, S. Y., Suh, S. ve Park, H. S. (2012). Evolution of "designed" industrial symbiosis networks in the Ulsan Eco-industrial Park: "Research and development into business" as the enabling framework. *Journal of Cleaner Production*, 29(30), 103-112. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.02.009>
- Boons, F. ve Howard-Grenville, J. (2009). Introducing the social embeddedness of industrial ecology. F. Boons ve J. Howard-Grenville (Ed.), *The social embeddedness of industrial ecology içinde* (ss. 3-27). Edward Elgar Publishing.
- Borgatti, S. P. (2002). *NetDraw: Graph visualization software*. Analytic Technologies.
- Boschma, R. (2005). Proximity and innovation: A critical assessment. *Regional Studies*, 39(1), 61-74.
- Boschma, R., Balland P. A. ve Vaan M. (2014). The formation of economic networks: A proximity approach, Chapters. A. Torre ve F. Waller (Ed.), *Regional development and proximity relations içinde* (Bölüm 7, ss. 243-266). Edward Elgar Publishing.
- Bouba-Olga, O., Carrincazeaux, C., Coris, M. ve Ferru, M. (2015). Proximity dynamics, social networks and innovation. *Regional Studies*, 49(6), 901-906.
- Bourdin, S. ve Torre, A. (2024). Economic geography's contribution to understanding the circular economy. *Journal of Economic Geography*, lbae040. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbae040>
- Bridge, G. (2008). Environmental economic geography: A sympathetic critique. *Geoforum*, 39(1), 76-81.
- Broekel, T. ve Boschma, R. (2012). Knowledge networks in the Dutch aviation industry: the proximity paradox, *Journal of Economic Geography*, 12(2), 409-433.
- Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA). (2015). *Bursa Eskişehir Bilecik endüstriyel simbiyoz programı fizibilite raporu*.
- Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA). (2020). *Eskişehir endüstriyel simbiyoz projesi raporu*. https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/bebka-endustriyel-simbiyoz-raporu-web_1586429752.pdf, erişim tarihi: 08.07.2020.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Blackwell.
- Chertow, M. R. (2000). Industrial symbiosis: Literature and taxonomy. *Annual Review of Energy and the Environment*, 25(1), 313-337.
- Chertow, M. R., Ashton, W. S. ve Espinosa, J. C. (2008). Industrial symbiosis in Puerto Rico: Environmentally related agglomeration economies. *Regional Studies*, 42(10), 1299-1312. <https://doi.org/10.1080/00343400701874123>
- Chertow, M. ve Ashton, W. (2009). The social embeddedness of industrial symbiosis linkages in Puerto Rican industrial regions. F. A. Boons ve J. Howard-Grenville (Ed.), *The social embeddedness of industrial ecology içinde* (ss. 128-151). Edward Elgar Publishers.
- Chertow, M. ve Ehrenfeld, J. (2012). Organizing self-organizing systems. *Journal of Industrial Ecology*, 16(1), 13-27.
- Cote, R. P. ve Cohen-Rosenthal, E. (1998). Designing eco-industrial parks: A synthesis of some experiences. *Journal of Cleaner Production*, 6, 181-188.
- Demir Duru, S. (2020). *Türkiye yeşil OSB projesi teknik bulgular, yeşil bayrak ve sertifikasyon sistemi* [Webinar Sunum], Eylül 2020.
- Demircioğlu, E. N. ve Ever, D. (2020). Döngüsel ekonomiye geçişte endüstriyel simbiyozun maliyetler üzerine etkisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(3), 461-473. DOI:10.35379/cusosbil.778908
- Desrochers, P. (2002). Cities and industrial symbiosis: Some historical perspectives and policy implications. *Journal of Industrial Ecology*, 5(4), 29-44.
- Deutz, P. ve Gibbs, D. (2008). Industrial ecology and regional development: Eco-industrial development as cluster policy. *Regional Studies*, 42(10), 1313-1328. <https://doi.org/10.1080/00343400802195121>
- Dolgen, D. ve Alpaslan M. N. (2020). Eco-industrial parks: Experiences from Turkey. *Global Journal of Ecology*, 5(1), 030-032. DOI:10.17352/gje.000016
- Domenech, T. ve Davies, M. (2011). The role of embeddedness in industrial symbiosis networks: Phases in the evolution of industrial symbiosis networks. *Bus. Strat. Env.*, 20(5), 281-296.
- Domenech, T., Bleischwitz, R., Doranova, A., Panayotopoulos, D. ve Roman, L. (2019). Mapping industrial symbiosis development in Europe: Typologies of networks, characteristics, performance and contribution to the circular economy. *Resources, Conservation and Recycling*, 141, 76-98. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2018.09.016>
- Duran, B. (2019). *Organize sanayi bölgelerinin dönüşümünde sürdürülebilir kalkınma odaklı yeni bir model: Yeşil OSB yaklaşımı* [Yüksek lisans tezi]. Atılım Üniversitesi.
- Ehrenfeld, J. ve Gertler, N. (1997). Industrial ecology in practice: The evolution of interdependence at Kalundborg. *Journal of Industrial Ecology*, 1(1), 67-79. <https://doi.org/10.1162/jiec.1997.1.1.67>
- Erbay, R. ve Uslu, G. (2017). Yeni bir sürdürülebilir üretim modeli endüstriyel simbiyoz ve Trakya bölgesindeki potansiyel uygulamaları. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(03), 157-159. https://www.ibaness.org/bnejss/2017_03_03/015_Erbay_and_Uslu.pdf
- Eroğlu Önpeker, S. (2017). *Ağır metal içeren elektrokoagülasyon atığının değerlendirilmesi için bir endüstriyel simbiyoz uygulaması* [Yüksek lisans tezi]. Eskişehir Anadolu Üniversitesi.
- Eryılmaz, G. D. (2019). *İskenderun Körfezi'nde demir çelik sektörü için bir endüstriyel simbiyoz Yaklaşımı* [Yüksek lisans tezi]. Mersin Üniversitesi.
- Evren, Y. (2012). Sanayi odakları (Sanayi kümelenmesi ve yığılma). M. Ersoy (Ed.), *Kentsel planlama ansiklopedik sözlük içinde* (ss. 386-389). Ninova Yayıncılık.
- Fırat, D. Ç. (2015). *"Eskişehir" Anadolu'nun yıldızı*. Eskişehir Sanayici ve İş Adamları Derneği (ESİAD). <http://www.esiad.web.tr/kitapweb.pdf>, erişim tarihi: 19.01.2021.

- Frosch, R. A. ve Gallopoulos, N. E. (1989). Strategies for manufacturing. *Scientific American*, 261, 144-152.
- Genç, O. (2020). *Doğadan ilham alan sürdürülebilir eko-endüstriyel park gelişimi ve tasarımı* [Doktora tezi]. İskenderun Teknik Üniversitesi.
- Gibbs, D. (2003). Trust and networking in inter-firm relations: The case of eco-industrial development. *Local Economy*, 18(3), 222-236. <https://doi.org/10.1080/0269094032000114595>
- Gibbs, D. (2006). Prospects for an environmental economic geography: linking ecological modernization and regulationist approaches. *Economic Geography*, 82(2), 193-215.
- Gibbs, D. ve Deutz, P. (2005). Implementing industrial ecology? Planning for eco-industrial parks in the USA. *Geoforum*, 36(4), 452-464.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481-510.
- Gümüş, T. Ç. (2016). *Eko-endüstriyel parklar için temiz üretim ve endüstriyel simbiyoz karar destek sistemlerinin geliştirilmesi* [Yüksek lisans tezi]. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi.
- Han, F., Liu, Y., Liu, W. ve Cui, Z. (2017). Circular economy measures that boost the upgrade of an aluminum industrial park. *Journal of Cleaner Production*, 168, 1289-1296. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.09.115>
- Hayter, R. (2008). Environmental economic geography. *Geography Compass*, 2(3), 831-850.
- He, C., He, S., Mu, E. ve Peng, J. (2022). Environmental economic geography: Recent advances and innovative development. *Geography and Sustainability*, 3(2), 152-163.
- Heeres, R. R., Vermeulen, W. J. V. ve de Walle, F. B. (2004). Eco-industrial park initiatives in the USA and the Netherlands: First lessons. *Journal of Cleaner Production*, 12, 985-995.
- Hewes, A. ve Lyons, D. I. (2008). The humanistic side of eco-industrial parks: Champions and the role of trust. *Regional Studies*, 42(10), 1329-1342. <https://doi.org/10.1080/00343400701654079>
- Huber, J. (2000). Towards Industrial Ecology: sustainable development as a concept of ecological modernization. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 2(4), 269-285.
- Jacobsen, N. B. ve Anderberg, S. (2004). Understanding the evolution of industrial symbiotic networks: The case of Klaundborg. J. C. J. M. Van Den Bergh ve M. A. Janssen (Ed.), *Economics of industrial ecology: Materials, structural change, and spatial scales* içinde (ss. 313-335). MIT Press.
- Jambou, M., Torre, A., Dermine-Brullot, S. ve Bourdin, S. (2022). Inter-firm cooperation and local industrial ecology processes: evidence from three French case studies. *The Annals of Regional Science*, 68(2), 331-358.
- Jensen, P. D., Basson, L., Hellowell, E. E., Bailey, M. R. ve Leach, M. (2011). Quantifying 'geographic proximity': Experiences from the United Kingdom's National Industrial Symbiosis Programme. *Resources Conservation and Recycling*, 55(7), 703-712.
- Ji, Y., Liu, Z., Wu, J., He, Y. ve Xu, H. (2020). Which factors promote or inhibit enterprises' participation in industrial symbiosis? An analytical approach and a case study in China. *Journal of Cleaner Production*, 244(2020), 118600.
- Johnsen, I. H. G., Berlina, A., Lindberg, G., Mikkola, N., Olsen, L. S. ve Teräs, J. (Ed.). (2015). *The potential of industrial symbiosis as a key driver of green growth in Nordic Regions*. Nordregio Report 2015:1. <http://www.nordregio.se/en/Publications/Publications-2015/The-potential-of-industrial-symbiosis-as-a-key-driver-of-green-growth-in-Nordic-regions/>
- Kasmi, F. (2021). Industrial symbiosis and territorial development: the cross-fertilization of proximity dynamics and the role of information and knowledge flows. *Journal of the Knowledge Economy*, 12, 342-362.
- Kazak, E. Ö. (2015). Atık yönetimi piyasalarında kayıt dışılık, çevresel düzenlemelere uyumsuzluk ve rekabet. *Rekabet Dergisi*, 16(3), 38-50.
- Laybourn, P. (2006). The development of the National Industrial Symbiosis Programme (NISP)—A case for publicly funded macro industrial symbiosis networks. Presentation to Intellegant: Made for the Future, Cambridge, UK, 12 March 2006.
- Lombardi, D. R. ve Laybourn, P. (2012). Redefining industrial symbiosis crossing academic – practitioner boundaries. *Journal of Industrial Ecology*, 16(1), 28-37. <https://doi.org/10.1111/j.1530-9290.2011.00444.x>
- Madsen, J. K., Boisen, N., Nielsen, N. U. ve Tackmann, L. H. (2015). Industrial symbiosis exchanges: Developing a guideline to companies. *Waste Biomass Valor*, 6, 855-864.
- Mayaoglu Akın, C. (2021). *Sfır atık kapsamında endüstriyel simbiyoz ve atık borsası uygulamalarının incelenmesi* [Yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Mirata, M. (2004). Experiences from early stages of a national industrial symbiosis programme in the UK: Determinants and coordination challenges. *Journal of Cleaner Production*, 12(8-10), 967-983.
- Neves, A., Godina, R., Azevedo, S. G. ve Matias, J. C. O. (2020). A comprehensive review of industrial aymbiosis. *Journal of Cleaner Production*, 247, 119113. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119113>
- Organize Sanayi Bölgeleri Üst Kuruluşu (OSBÜK). (2021). *OSB envanteri, organize sanayi bölgeleri güncel envanter tablosu*, Ankara. <https://osbuk.org/osb-envanteri/>, erişim tarihi: 17.12.2021.
- Özcan, K. H. (2018). *Sürdürülebilir kalkınma boyutunda eko endüstriyel parkların bölge ekonomisine etkisi* [Yüksek lisans tezi]. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi.
- Paquin, R. L. ve Howard-Grenville, J. (2012). The evolution of facilitated industrial symbiosis. *Journal of Industrial Ecology*, 16, 83-93. <https://doi.org/10.1111/j.1530-9290.2011.00437.x>
- Sakr, D., Baas, L., El-Haggag, S. ve Huisingh, D. (2011). Critical success and limiting factors for eco-industrial parks: Global trends and Egyptian context. *Journal of Cleaner Production*, 19(11), 1158-1169.
- Shi, H., Chertow, M. ve Song, Y. (2010). Developing country experience with eco-industrial parks: A case study of the Tianjin economic-technological development area in China. *Journal of Cleaner Production*, 18(3), 191-199.
- Shi, L. ve Chertow, M. (2017). Organizational boundary change in industrial symbiosis: Revisiting the Guitang Group in China. *Sustainability*, 9(7), 1085. <https://doi.org/10.3390/su9071085>
- Song X., Geng, Y., Dong, H. ve Chen W. (2018). Social network analysis on industrial symbiosis: A case of Gujiao eco-industrial park. *Journal of Cleaner Production*, 193, 414-423. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.05.058>
- Song, Y. C. ve Son, S. H. (2020). Identifying the impact of geographical proximity on spillover effect of FDI: The evidence from Indian local firms' performance gains. *The North American Journal of Economics and Finance*, 52, 101138. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2019.101138>
- Sterr, T. ve Ott, T. (2004). The industrial region as a promising unit for eco-industrial development—Reflections, practical experience and establishment of innovative instruments to support industrial ecology. *Journal of Cleaner Production*, 12(8-10), 947-965.
- Storper, M. (1997). *The regional world: Territorial development in a global economy*. Guilford Press.
- Ström, P. ve Hermelin, B. (2023). An economic geography approach to the implementation of circular economy—comparing three examples of industry-specific networks in West Sweden. *Journal of Science and Technology Policy Management*.
- Şen, E. (2019). *Endüstriyel simbiyoz ağı oluşturmak için analitik ağ süreci yaklaşımı* [Yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi].
- Şenlier, N. ve Albayrak, A. (2011). Opportunities for sustainable industrial development in Turkey: Eco-industrial parks. *Gazi University Journal of Science*, 24(3), 637-646. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gujs/issue/7420/96983>
- Şenocak, B. (2021). *Şanlıurfa'da endüstriyel simbiyoz döngüsü için bir öneri* [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Taddeo, R., Simboli, A. ve Morgante, A. (2012). Implementing eco-industrial parks in existing clusters: Findings from a historical Italian chemical site. *Journal of Cleaner Production*, 33, 22-29.
- Taddeo, R., Simboli, A., Morgante ve A. ve Erkman, S. (2017). The development of industrial symbiosis in existing contexts experiences from three Italian clusters. *Ecological Economics*, 139, 55-67.

- Tapia, C., Bianchi, M., Pallaske, G. ve Bassi, M. B. (2021). Towards a territorial definition of a circular economy: Exploring the role of territorial factors in closed-loop systems. *European Planning Studies*, 29(8), 1438-1457.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). *Ulusal hesaplar*. <https://www.tuik.gov.tr/>, erişim tarihi: 20.11.2021.
- Türkiye Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD). (2021). *Türkiye'de döngüsel ekonomiye geçiş tutum belgesi uygulama etkinliğinin artırılmasına yönelik öneriler*. <https://tusiad.org/tr/haberler/item/10832-turkiye-de-dongusel-ekonomiye-gecis-tutum-belgesi>, erişim tarihi: 25.11.2021.
- Uslu, G. (2019). *Bir sürdürülebilir kalkınma modeli olarak endüstriyel simbiyoz ve KOBİ'lerde endüstriyel simbiyoz uygulamaları üzerine öneriler* [Yüksek Lisans Tezi]. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi.
- Velenturf, A. (2016). Promoting industrial symbiosis: Empirical observations of low-carbon innovations in the Humber region, UK. *Journal of Cleaner Production*, 128 (2016), 116-130.
- Velenturf, A. P. (2017). Initiating resource partnerships for industrial symbiosis. *Regional Studies, Regional Science*, 4(1), 117-124.
- Velenturf, A. ve Jensen P. D. (2016). Promoting industrial symbiosis using the concept of proximity to explore social network development. *Journal of Industrial Ecology*, 20(4), 700-709.
- Yemez, İ. ve Tuna, M. F. (2021). Tüketicilerin geri dönüştürülmüş maddelerden yapılmış kıyafetleri satın alma isteğini etkileyen faktörlerin incelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 28(4), 751-773. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1664651>
- Yıldız, Ö. (2019). *Bölgesel kalkınmada endüstriyel simbiyoz uygulamaları: Bursa Eskişehir Bilecik Bölgesi örneği* [Yüksek lisans tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Yılgin, Z. G. (2019). *Kaynak yoğun sektörler arasında endüstriyel simbiyoz yaklaşımı ile akış modellemesi ve optimizasyonu* [Yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Zhang, Y., Zheng, H., Chen, B. ve Yang, N. (2013). Social network analysis and network connectedness analysis for industrial symbiotic systems: Model development and case study. *Front. Earth Sci.*, 7, 169-181.

EXTENDED ABSTRACT

The Role of Proximity Components in the Development of Industrial Symbiosis Activities: The case of Eskişehir Organised Industrial Zone

 Neslihan Elif Alpar, Senem Kozaman Aygün

Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of Urban and Regional Planning, İstanbul, Türkiye

Since the 1980s, innovative approaches emphasizing sustainability have been developed to mitigate the negative environmental impacts of economic growth. Industrial symbiosis, grounded in the principles of circular synergies, has emerged as a significant opportunity to reduce the adverse externalities associated with industrial clusters. Following the implementation of Turkey's 10th Development Plan, which prioritized cleaner production and eco-efficiency in the industrial sector, the 11th Development Plan also included industrial symbiosis among its supported initiatives. There is a growing recognition of the importance of public support for such collaborative practices. The existing literature highlights several factors influencing the development of industrial symbiosis, including environmental conditions, agglomeration externalities, and institutional, organizational, and technical factors. In the field of environmental economic geography, the concept of proximity is used to explore how geographical, social, cognitive, organizational, and institutional closeness facilitates the formation of symbiotic relationships and inter-firm linkages.

Grounded in this theoretical framework, the present study examines the role of local dynamics and various dimensions of proximity in fostering industrial symbiosis in the Eskişehir Organized Industrial Zone (EOSB). Social network analysis was employed to map inter-firm connections and reveal the structure of relationships. Additionally, semi-structured interviews were conducted to identify the factors influencing the establishment of symbiotic collaborations. The findings indicate that a fully developed symbiotic network does not yet exist in the case study area. However, several examples demonstrate the potential for such development. Social network analysis of inter-sectoral connections reveals that enterprises in the food production and non-metallic mineral product sectors have primarily established ties with firms within their own industries.

Interview data indicate that early instances of symbiotic exchange in EOSB occurred among firms in the food and feed production sectors, as well as in the cement, ceramics, and metal industries. Companies in the food, ceramics, foundry, and wastewater treatment sectors have adopted industrial symbiosis practices mainly to reduce waste disposal costs, taking advantage of the technical feasibility of reusing certain waste materials as by-products. Overall, the combined findings from interviews and social network analysis suggest that some forms of proximity are more influential than others in facilitating the development of innovative processes supporting the green transformation of industry. The development of industrial symbiosis is supported by factors such as geographical proximity, shared technical capacities and market knowledge, mutual economic benefits, legal regulations, and the involvement of enabling institutions. In addition to the advantages provided by agglomeration economies, by-product exchange is also linked to firms' technological capabilities and innovation potential.

In essence, symbiotic linkages are typically established through formal contracts, with firms acting in their mutual interest. While some argue that micro-level individual relationships are irrelevant, findings suggest that SMEs often require flexible exchange conditions, typically enabled by prior cooperations. Furthermore, public investments and development projects play a pivotal role in strengthening these capabilities and expanding circular economy activities. Autonomous decisions by firms to establish symbiotic linkages—rather than relying on interventions—and the presence of facilitators, rather than top-down planning (e.g., eco-industrial parks), appear to yield more effective outcomes. The involvement of neutral actors in facilitating collaborations among innovative firms contributes to trust-building and knowledge exchange.

Keywords: Circular economy; industrial ecology; industrial symbiosis; sustainable regional development; Turkey.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

İstanbul'un Yeme-İçme Sektöründeki Kadın Şeflerin Girişimcilik Pratikleri Üzerine Aktör Merkezli Bir Analiz

Entrepreneurial Practices of Women Chefs in Istanbul's Food and Beverage Sector: An Actor-centered Analysis

Ezgi Akdoğan-Odabaş, Yiğit Evren

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

ÖZ

Son yıllarda popülerlik kazanan girişimcilik ekosistemi yaklaşımı, girişimciliği belirli bir yerde ve zamanda aktörler, kurumlar ve kaynaklar arasındaki ilişkiler içinde şekillenen bir süreç olarak ele almaktadır. Ancak literatürde ekosistemi oluşturan kurumsal düzenlemeler ve kaynak bileşenleri ayrıntılı biçimde tartışılrsa da, girişimcilerin bu yapısal bileşenlerle nasıl etkileşime geçtiği, mevcut kaynakları hangi pratiklerle harekete geçirdiği ve bu etkileşimin ekosistemi nasıl yeniden ürettiği ya da dönüştürdüğü gibi sorular ikinci planda kalmaktadır. Buna ek olarak meselenin toplumsal cinsiyet boyutu da girişimcilik ekosistemine ilişkin çalışmalarda ek-seriyetle göz ardı edilmektedir. Bu çalışma, girişimcilik ekosistemi yaklaşımını faillik perspektifiyle geliştirerek, girişimcilerin statü ve cinsiyet kaynaklı yapısal kısıtlar karşısında nasıl eyleme geçtiklerini anlamayı amaçlamaktadır. Saha araştırmasının odağına İstanbul'un yeme-içme sektöründe faaliyet gösteren girişimci kadın şefler alınmıştır. Çalışma bir nitel araştırma olarak kurgulanmış, kendi işletmesi olan 20 kadın şef ve sektörle ilişkili 5 uzman/kurum temsilcisi dahil toplam 25 kişiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları, girişimci kadın şeflerin toplumsal konumları, ekosistem kaynaklarına erişim olanakları ve sektördeki erkek egemen düzenle kurdıkları ilişkileri bakımından ayrıştıklarını ve girişimcilik açısından iki farklı faillik biçiminin öne çıktığını göstermektedir: reaktif ve proaktif faillik. Kaynaklara ve formal ağlara erişimi sınırlı olan reaktif şefler, zorlayıcı koşullarla karşılaşırken sadece küçük çaplı yenilikler yapabilmektedirler. Bu nedenle bu grubun girişimcilik ekosistemi üzerindeki etkileri sı-

ABSTRACT

The entrepreneurial ecosystem approach has gained popularity in recent years. This approach views entrepreneurship as a process shaped by the interrelationships of actors, institutions, and resources. The literature mainly discusses the institutional arrangements and resources that constitute the ecosystem. However, questions regarding how entrepreneurs interact with these structural components and how these interactions transform the ecosystem remain secondary. Additionally, the effects that the gender dimension has on entrepreneurial ecosystems are often overlooked. This study aims to fill this gap by converging the entrepreneurial ecosystem literature with the agency perspective. It examines how entrepreneurs act under structural constraints by employing a gender and social status sensitive lens. Empirically, the study focuses on women chef-entrepreneurs in Istanbul's food and beverage sector. In this context, the study is designed in a qualitative fashion, comprising semi-structured in-depth interviews with 25 individuals from the sector. Our findings indicate that entrepreneurial women chefs differ in terms of social position, access to ecosystem resources, and relation with the patriarchal order in the sector. Two different forms of agency stand out: reactive and proactive. The former illustrates agents who have minimal access to resources and networks. These women chefs take action in face of constraints and progress through small-scale innovations. Thus, reactive agents have a limited impact on entrepreneurial ecosystems. The latter, in contrast,

Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü'nde Prof. Dr. Yiğit Evren'in danışmanlığında Ezgi Akdoğan-Odabaş tarafından yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş tarihi: 14.01.2025 Revizyon tarihi: 04.03.2026
Kabul tarihi: 07.03.2026 Online yayımlanma tarihi: 27.03.2026
İletişim: Ezgi Akdoğan Odabaş
e-posta: ezgiak@yildiz.edu.tr

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

nırlıdır. Proaktif şefler ise olası koşulları öngörerek hazırlık yapmakta ve stratejik adımlar atarak ekosistemin kaynaklarını aktif olarak kullanabilmektedirler. Dolayısıyla yenilikçi ve dönüştürücü pratikleri hayata geçirme konusunda, reaktiflere kıyasla, daha yetkindirler.

Anahtar sözcükler: Faillik; girişimcilik ekosistemi; İstanbul; kadın şefler; yeme-içme sektörü

reflects women chefs who can anticipate future conditions, take strategic action, and mobilize resources. Proactive agents are therefore more capable of enabling innovative and transformative practices in the industry.

Keywords: Agency; entrepreneurial ecosystem; İstanbul; women chefs; food-and-beverage sector.

1. Giriş

Son yıllarda girişimcilik araştırmalarında ekosistem temelli yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bu yaklaşım, girişimciliği belirli bir yer ve zamanda mümkün kılan aktörler, kurumlar ve kaynaklar arasındaki ilişkileri merkeze alan bir çerçeve sunmaktadır (Stam ve Spigel, 2018). Buna göre girişimcilik ekosistemi, girişimcilerin ve tamamlayıcı aktörlerin (yatırımcılar, kamu kurumları, aracı örgütler, eğitim kurumları vb.) etkileşimi içinde, kurumsal düzenlemeler, sosyal ağlar, finansal ve bilgi altyapıları, kültürel normlar ve mekansal koşullar gibi bileşenlerin birlikte işlediği ilişkisel bir bağlam üretmektedir (Spigel, 2017; Stam ve van de Ven, 2019). Dolayısıyla girişimcilik ekosistemi, girişimcilik faaliyetlerinin gerçekleştiği pasif bir bağlam olmaktan ziyade kaynakların üretimini, dolaşımını ve erişimini şekillendiren, zaman içinde geri beslemelerle evrilen bir yapı olarak kavramsallaştırılmaktadır.

Ancak literatürde ekosistemin hangi bileşenlerden oluştuğu ayrıntılı biçimde tartışılrsa da, girişimcilerin bu bileşenlerle nasıl etkileşime geçtiği, ekosistem içindeki mevcut kaynakları hangi eylemleriyle harekete geçirdiği ve bu süreçlerin ekosistemi nasıl yeniden ürettiği ya da dönüştürdüğü soruları genellikle ikinci planda kalmaktadır (Giazitzoglu vd., 2024). Bu eksiklik, kadın girişimciler bağlamında daha belirginleşmektedir. Öyle ki; kadın girişimcilerin deneyimleri hemcinslerinin gölgesinde bırakılmakta ve mesele, ekseriyetle cinsiyet eksikliğini yoksunluklar üzerinden tartışılmaktadır (Brush vd., 2018; Ahl ve Marlow, 2021). Buradan hareketle, bu çalışma girişimcilik ekosistemi yaklaşımını yapı-fail tartışmaları ve kadın girişimciler özelinde yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır.

Bu amaç doğrultusunda, saha çalışması olarak İstanbul'un yeme-içme sektörü seçilmiştir. 1980'li yıllardan itibaren yaşanan çeşitli ekonomik ve toplumsal değişimlerin etkisiyle yeme-içme sektörü bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümle birlikte aşçılık, usta-çırak arasındaki ilişkiyle şekillenen bir zanaat olmaktan çıkarak bilgiye dayalı öğrenilen bir uzmanlık alanı hâline gelmiştir. Bu süreçte, erkek egemen hiyerarşiyle işleyen geleneksel ustalık sisteminin zayıflaması, sosyal medyanın sunduğu görünürlük ve tanıtım imkânı kadınların sektör içinde yer edinmesini sağlamıştır. Kadınlar sektörde aşçı olarak çalışmanın yanı sıra zaman içerisinde kendi girişimlerini de kurmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda yapılan çalışma kapsamında, kadın şeflerin nasıl bir bağlam içinde yer aldıkları; bu bağlama özgü yapısal koşulların eylemlerini nasıl ve ne ölçüde şekillendirdiği; girişimci kadın şeflerin bu koşulları nasıl hare-

kete geçirdiği; hangi tür faillikler sergiledikleri ve birbirinden nasıl farklılaştıkları sorularına yanıt aranmıştır. Bu sorulara ışık tutmak amacıyla, nitel bir araştırma olarak kurgulanan saha çalışmasında başta işletme sahibi kadın şefler olmak üzere, sektörle ilişkili aktörler ve uzman kişilerle bir dizi yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yapılmıştır.

Yazı, giriş bölümü dâhil altı bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde önce girişimcilik ekosistemi yaklaşımına ilişkin mevcut tartışmalar ortaya konulmuş, bu tartışmalardaki boşluklar ve bu boşlukların nasıl doldurulabileceği tartışılmıştır. Takip eden bölümlerde sırasıyla araştırmanın yöntemi ve saha çalışmasına altlık sunan arka plan ortaya konulmuştur. Beşinci bölümde ampirik araştırmaya odaklanılarak, sektördeki kadın şeflerin girişimcilik pratikleri ile kaynaklara erişim kanallarının birbirinden nasıl ve neden farklılaştığı ortaya konulmuş ve girişimci kadın şeflerin fırsat ve güçlükler karşısındaki tepkileri, ekonomik coğrafya disipliniinde yapı-aktör ilişkisi üzerine gelişen güncel yazından ilhamla, *proaktif-reaktif faillik* şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Son bölümde ise bir genel değerlendirme yapılarak yerel ekonomik gelişme açısından bir dizi çıkarımda bulunulmuştur.

2. Kuramsal Çerçeve

Girişimcilik literatürü uzun süre boyunca girişimciliği bireyin sahip olduğu kişilik özellikleri, psikolojik eğilimleri ve bireysel motivasyonlar üzerinden ele almıştır. Bu bağlamda, başarı ihtiyacı, risk alma eğilimi, öz-yeterlik ve yenilikçilik gibi bireysel nitelikler girişimci davranışının temel belirleyicileri olarak kabul edilmiştir (Gartner, 1988; Shaver ve Scott, 1992; Yavan vd., 2023). Ancak zamanla bu yaklaşımın girişimcilik sürecini açıklamaya kapasitesinin sınırlı olduğu yönündeki eleştiriler artmış, girişimciliğin durağan kişilik özelliklerinden ziyade süreçler ve eylemler üzerinden anlaşılması gerektiği vurgulanmıştır (Ucbasaran vd., 2001; Dodd ve Anderson, 2007).

Bu eleştiriler doğrultusunda gelişen davranışsal yaklaşım kapsamında, girişimcinin kim olduğundan ziyade ne yaptığına odaklanılmış ve girişimcilik dinamik bir süreç olarak ele alınmıştır (Gartner, 1988; Shane ve Venkataraman, 2000). Ajzen'in (1991) Planlı Davranış Teorisi'nden beslenen bu yaklaşımla, girişimcilik niyetinin davranışa dönüşmesinde bireysel algıların, öz-yeterlik duygusunun ve sosyal normların etkili olduğu vurgulanmıştır (Liñán ve Chen, 2009; Liñán vd., 2011; Yavan vd., 2023). Ancak bu yaklaşım da girişimciliği büyük ölçüde girişimcilerin bireysel algısı ve bilişsel süreçleri üzerinden ele almış;

bu durum sosyal, kültürel, kurumsal ve mekânsal bağlamların geri planda kalmasına yol açmıştır (Welter, 2011). Bu nedenle benzer bireysel özelliklere sahip aktörlerin farklı bağlamlarda neden farklı girişimcilik pratikleri geliştirdiğini açıklama konusunda önemli bir boşluk oluşmuştur (Zahra, 2007).

Bu boşluk, girişimcilik literatüründe bireysel yaklaşımların ötesine geçilerek, girişimcilerin gömülü oldukları toplumsal, kurumsal ve mekânsal bağlama odaklanan bağlam temelli yaklaşımlara yönelik ilginin artmasına yol açmıştır (Granovetter, 1985; Welter, 2011). Bu doğrultuda girişimcilik, aktörlerin içinde bulundukları bağlam tarafından mümkün kılınan, sınırlandırılan ve yönlendirilen bir toplumsal pratik olarak yeniden kavramsallaştırılmıştır (Zahra vd., 2014). Bağlamlın belirleyiciliğine vurgu yapan bu yaklaşımla birlikte analitik odak, girişimcilerin kişisel özellikleri ve bilişsel süreçlerinden, girişimciliği mümkün kılan ve şekillendiren aktörler, ilişkiler ve kaynaklar bütününe doğru genişlemiştir (Cansız vd., 2018). Bu genişleme girişimciliği, belirli bir bölgedeki sosyal, ekonomik, politik ve kültürel unsurların karşılıklı etkileşimi içinde işleyen ilişkisel bir yapı olarak ele alma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir (Spigel, 2017).

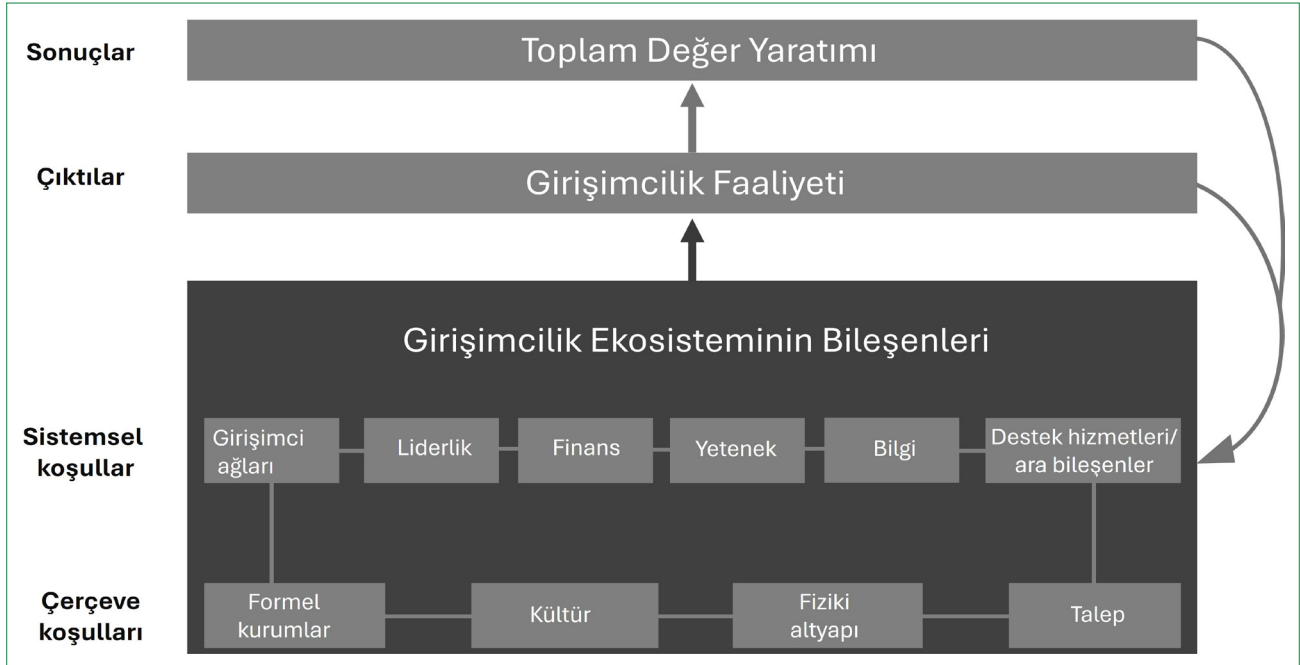
Girişimcilik ekosistemi yaklaşımı tam da bu ihtiyaç doğrultusunda geliştirilen bağlam temelli bir yaklaşımdır. Son yıllarda popülerlik kazanan bu yaklaşım, üretken girişimciliği mümkün kılacak şekilde koordine olan, birbirine bağlı aktörler ve unsurların oluşturduğu ilişkisel bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Stam ve Spigel, 2018). Bu ilişkisel yapıyı somutlaştırmak amacıyla Stam (2015), girişimcilik ekosistemini çerçeve

koşulları ve sistemsel koşullar olmak üzere iki temel bileşen grubu altında ele almaktadır (Şekil 1).

Çerçeve koşulları; girişimcilik faaliyetlerinin gerçekleştiği bağlamı şekillendiren sosyal ve kurumsal yapıları, fiziksel altyapıyı ve yeni mal ve hizmetler için talebe erişim olanaklarını kapsamaktadır. Bu koşullar, girişimcilik faaliyetleri için gerekli zemini oluşturmakla birlikte, ekosistemin bulunduğu bölgenin ekonomik yapısı ve konum özellikleri gibi dışsal dinamiklerle de yakından ilişkilidir. Sistemsel koşullar ise girişimcilik ekosisteminin çekirdeğini oluşturan ve girişimcilik faaliyetlerinin ortaya çıkmasını mümkün kılan unsurları tarif etmektedir. Girişimci ağları, liderlik, finansman, yetenek, bilgi ve destek hizmetleri bu kapsamda öne çıkan temel bileşenlerdir (Stam, 2015).

Bu kurumsal düzenlemeler (resmî kurallar, kültürel normlar ve sosyal ağlar) ile kaynak donanımları (fiziksel altyapı, finansman, liderlik, yetenek, bilgi, ara hizmetler ve talep) birbirinden bağımsız bileşenler olmayıp karşılıklı etkileşim içindedir. Girişimcilik ekosistemlerinin temel gücü de bu bileşenlerin birbirini besleyen ve birlikte evrilen ilişkisel yapısından kaynaklanmaktadır (Spigel, 2017). Bu ilişkisel yapı, başarılı ekosistemlerin zaman içerisinde kendilerini yeniden üretmelerine olanak tanımaktadır. Örneğin, güçlü bir kültürel ortam, güvene dayalı sosyal ağların oluşmasını desteklemekte; bu ağlar ise girişimcilerin bilgiye, finansmana ve diğer kritik kaynaklara erişimini kolaylaştırmaktadır (Spigel, 2017).

Öte yandan, bu yapısal unsurların bileşimi bağlama göre değişim gösterebilmektedir. Girişimciliği destekleyen kaynaklar ba-

Şekil 1. Girişimcilik ekosisteminin temel bileşenleri, çıktıları ve sonuçları.

Kaynak: Stam, 2015, s.1765.

kımından zengin bölgelerin bazıları aynı zamanda güçlü sosyal ağlara da ev sahipliği yaparken, benzer kaynak çeşitliğine sahip bazı bölgeler güvene dayalı ilişkileri mümkün kılacak kültürel ortamın eksikliği nedeniyle sosyal ağlar açısından zayıf kalabilmektedir (Spigel, 2017). Bu doğrultuda bölgelerin girişimciliği destekleme kapasiteleri de birbirinden farklılaşmaktadır. Sosyal ağların güçlü olduğu bölgelerde bilgi ve yatırımcı gibi varlıklara erişim kolaylaşabilirken; sosyal ağlar açısından zayıf kalan bölgelerde bu potansiyel kısıtlı olabilmektedir. Bu durum, girişimcilik ekosistemlerini durağan yapılar olarak değil, kaynakların oluşumu ve dolaşımıyla gelişen süreçler olarak ele almak gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla girişimcilik ekosistemine yönelik analizlerin mevcut kaynakları tanımlamakla sınırlı kalmaması beklenmektedir. Bu analizlerin kaynakların gelişimi ve aktörler (girişimci, yatırımcı gibi) arasındaki akışı ile yeni kaynakların oluşumu gibi meselelere de açıklık getirmesi gerekmektedir (Spigel ve Harrison, 2018).

Ancak girişimcilik ekosistemleri yalnızca kurumsal düzenlemeler ve kaynakların varlığı, diğer bir ifadeyle, yapısal bileşenlerin belirleyiciliği üzerinden şekillenen sistemler değildir. Girişimcilerin de ekosistemi şekillendirme kapasitesi vardır. Girişimciler hem içinde bulundukları yapısal koşullara bağlı olarak eyleme geçmekte, hem de yer aldıkları yapıya gömülü pasif bir gözlemci olmaktan ziyade, bu yapıyı yaratan ve şekillendiren bir rol üstlenmektedirler. Örneğin, başarılı bir girişimci yalnızca ekonomik değer üretmekle kalmayıp aynı zamanda ekosisteme liderlik ederek bilgi paylaşımı, yatırım, mentorluk ve kültürel normlar üzerinde etkide bulunabilmektedir (Stam ve van de Ven, 2019). Bu durumda ekosistemleri, yapısal bileşenler ile ekosistemin yeniden üretiminde ve dönüşümünde aktif rol oynayan girişimciler arasındaki karşılıklı etkileşim üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Bu etkileşim, aşağı yönlü ve yukarı yönlü olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşmektedir. Aşağı yönlü etkileşimle yapısal koşulların girişimcilerin eylemlerini şekillendirdiği ifade edilirken; yukarı yönlü etkileşimle ise girişimcilerin gerçekleştirdikleri eylemlerle zaman içerisinde ekosistemin kurumlarını, kültürel kodlarını ve kaynak dağılımını yeniden şekillendirme potansiyeline sahip oldukları belirtilmektedir (Stam, 2015; Stam ve van de Ven, 2019).

2.1. Girişimcilik Ekosistemlerinde Faillik

Her ne kadar girişimcilik ekosistemi bağlamında girişimciler, temel aktör olarak tanımlansa da tüm bu yapısal bileşenleri nasıl harekete geçirdikleri yeterince açıklanmamaktadır. Başka bir ifadeyle, ekosistemi oluşturan kurumsal düzenlemeler ve kaynak bileşenleri ayrıntılı biçimde tanımlanırken, girişimcilerin bu yapısal bileşenlerle kurdukları etkileşim geri planda kalmaktadır (Giazizoglu vd., 2024). Refai ve diğerlerinin (2024, s. 181) deyişiyle, “yapısal unsurların girişimcileri nasıl kısıtladığına dair çok şey biliyoruz; girişimcilerin bu kısıtlayıcı bağlamlara karşı sergiledikleri faillikler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.” Buradan hareketle, girişimcilik ekosistemi literatüründe girişimcilerin belirli

yapısal koşullar içinden nasıl eyleme geçtiklerini, bu eylemlerin nasıl tezahür ettiğini ve ne tür dönüşümlere yol açtığını ortaya koyan çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu söylemek mümkündür.

Bu ihtiyaca cevaben devreye, *fail* (agency) kavramı girmektedir. Bu kavram, genellikle bir amacı, anlamı ve niyeti olan eylemler olarak tanımlanmaktadır (Simmie, 2012). Aktörler bu eylemleri sayesinde içinde bulundukları yapısal koşullarla etkileşime geçerek onları yeniden üretmekte ya da dönüştürmektedirler (Emirbayer ve Mische, 1998). Yani faillik farklı biçimlerde kendini gösterebilmektedir. Bu bağlamda literatürde, “dönüştürücü faillik” (*change/transformativ agency*), “yineleyici faillik” (*reproductive agency*) ve “statükocu faillik” (*maintenance agency*) olmak üzere üç temel faillik türü göze çarpmaktadır.

Dönüştürücü faillik, bölgelerin mevcut yapısal koşullarını dönüştürmeyi amaçlayan eylemleri tariflemektedir. Bu faillik türü, üç temel eylem biçimi üzerinden açıklanmaktadır. Bunlardan ilki, “yenilikçi girişimcilik” (*innovative entrepreneurship*); ikincisi, “kurumsal girişimcilik” (*institutional entrepreneurship*); üçüncü ise “yere özgü liderlik”tir (*place-based leadership*) (Grillitsch ve Sotarauta 2020).

Değişimin temelini oluşturan yenilikçi girişimcilik, bilgi ve kaynakları yeni yollarla birleştirerek, mevcut iş yapma pratiklerinden kopmayı ve yenilerini yaratmayı amaçlayan ekonomik faaliyetlere karşılık gelmektedir. Bu ekonomik faaliyetler, toplumsal hayatın diğer alanlarından soyutlanmış değildir; yerele özgü geleneklere, alışkanlıklara, kurallara ve kurumlara gömülü hâlde bulunmaktadır. Bu noktada, mevcut kurallara ve pratiklere meydan okuyarak onları dönüştürmeye ya da yenilerini yaratmaya yönelik eylemler (kurumsal girişimcilik) devreye girmektedir. Yere özgü liderlik ise bölgesel gelişimin çok sayıda aktörün etkileşiminde şekillenmesi nedeniyle önem kazanmaktadır. Bu bağlamda ortak çıkarlar oluşturmaya, ortak kullanım amacıyla kaynakları seferber etmeye ve bölgesel gelişmeyi desteklemek için bölgesel, ulusal ve ulus ötesi ölçeklerde farklı aktörlerle müzakere etmeye yönelik eylemlere vurgu yapılmaktadır.

Ancak iktisadi aktörlerin ortaya koydukları iradeleriyle her zaman bir değişim yaratması beklenemez. Bu noktada, birbiriyle eş anlamlı olarak da ele alınan yineleyici faillik ve statükocu faillik devreye girmektedir (Jolly vd., 2020; Bækkelund, 2021; Kurikka ve Grillitsch, 2021). Her iki tür de genel itibarıyla bölgelerin mevcut yapısal koşullarının sürdürülmesine ve yeniden üretilmesine odaklanan eylemlere işaret etmektedir. Fakat yineleyici faillikte mevcut yapısal koşullar küçük yeniliklerle yeniden üretilmekte ve geliştirilmekte iken; statükocu faillikte mevcut yapısal koşullar olduğu gibi korunmaktadır (Jolly vd., 2020; Bækkelund, 2021). Yani statükocu faillikte yeniliklere ve değişime karşı bilinçli bir direnç söz konusudur. Bu direncin arka planında aktörlerin konvansiyonel pozisyonlarını koruma eğilimleri yatmaktadır.

Literatürde faillik türlerinin yalnızca yöneldikleri amaçlara göre değil, eyleme geçiş biçimlerine göre de farklılaştığı vurgulanmaktadır (Kurikka vd., 2023). Bu bağlamda aktörler proaktif ya da reaktif faillik sergileyebilmektedir. Proaktif faillik, aktörlerin gelecekteki olası koşulları öngörerek belirli hedefler doğrultusunda önleyici veya yönlendirici eylemlerde bulunmalarına karşılık gelirken; reaktif faillik, dışsal gelişmeler ya da zorlayıcı yapısal koşullar karşısında verilen tepkilerle şekillenmektedir. Dolayısıyla faillik, yalnızca neyin dönüştürülmeye ya da sürdürülmeye çalışıldığına göre değil, eylemin hangi koşullarda ve ne ölçüde öngörüye dayalı ya da zorunlu biçimde gerçekleştirildiğine göre de farklılaşmaktadır (Kurikka vd., 2023).

Bu faillik türlerini bir bölge içerisinde ya da girişimcilik ekosisteminde eş zamanlı ya da dönüşümlü olarak bir arada görebilmek mümkündür (Jolly vd., 2020). Bazı aktörler yineleyici ya da statükocu faillik sergileyerek sistemi ayakta tutarken, bazıları dönüştürücü faillikleriyle sistemin değişimine katkıda bulunmaktadırlar. Hatta kimi zaman aynı aktörün, farklı dönemlerde farklı türde failliklere büründüğü de görülebilmektedir (Jolly vd., 2020; Bækkelund, 2021). Bu bakış açısı, ekosistemlerin nasıl işlediğinin yanı sıra hangi aktörlerin ne türden faillikler ortaya koyarak bu sistemi şekillendirdiğinin anlaşılmasına da imkân tanımaktadır.

Ekonomik coğrafya literatüründe faillik kavramını ampirik olarak ele alan çalışmalarda farklı aktörler tarafından farklı zamanlarda, hatta kimi durumlarda eş zamanlı olarak sergilenen farklı faillik türlerinin bölgesel gelişme sürecinde belirleyici olduğunu ortaya konmaktadır. Örneğin; Jolly, Grillitsch ve Hansen'in (2020) İsveç'in Värmland bölgesine odaklanan çalışması, odun ve kâğıt üretimine dayalı yerleşik sektörel patikanın biyo-ekonomi odaklı yeni bir patikaya evrimi sürecinde farklı zamanlarda farklı aktörlerin farklı türde faillikler sergilediğini göstermektedir. Bækkelund'un (2021) Norveç'in batısında yer alan üç turizm merkezini (Sogndal, Odda ve Flåm) incelediği çalışma da benzer biçimde sektörel patika evriminde dönüştürücü ve yineleyici failliğin aynı anda bir arada var olabildiğini; bu bağlamda bazı aktörlerin yeni yönelimler yaratmaya çalışırken, bazılarının ise mevcut işleyişi geliştirerek sürdürme eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunun yanı sıra faillik, şoklar karşısında bölgelerin nasıl tepki verdiğini ve yeniden yapılandığını anlamamız için de önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda ampirik çalışmalar, benzer şoklara maruz kalan bölgelerde, aktörlerin sergiledikleri failliklere bağlı olarak farklı dayanıklılık stratejilerinin ortaya çıkabildiğini; buna paralel olarak kriz sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin de farklılaştığını göstermektedir. Örneğin, David'in (2018) AstraZeneca'nın İsveç'te Lund ve Södertälje'de yer alan Ar-Ge tesislerinin kapanışının yarattığı kriz ortamı üzerine yürüttüğü çalışma, benzer nitelikteki bir şokun farklı bölgelerde aktörlerin kurdukları iş birliklerine ve sergiledikleri faillik türlerine bağlı olarak farklı biçimlerde yönetilebildiğini ortaya koy-

maktadır. Benzer biçimde Kurikka ve Grillitsch'in (2021) 2008 krizi sonrası benzer yapısal baskılara maruz kalan Finlandiya'daki Varkaus ve Doğu Lapland bölgelerini karşılaştırdığı çalışma da farklı faillik örüntülerinin farklı dayanıklılık stratejilerine ve şok sonrası yeniden yapılanma süreçlerine yol açtığını göstermektedir. Tüm bu açıklamalar, girişimcilik ekosistemi literatüründe görece geri planda kalan "girişimciler mevcut bölgesel kaynakları nasıl fark eder ve harekete geçirir, hangi koşullarda yenilik veya süreklilik yaratır, bu pratiklerin ekosistem üzerindeki etkileri nelerdir" gibi soruları gündeme getirmektedir.

2.2. Fırsat-Güçlük Dinamiği ve Toplumsal Cinsiyet

Bu sorulara yanıt aramak üzere bu çalışma kapsamında, Grillitsch ve Sotarauta'nın (2020) ortaya attıkları "fırsat alanı" (*opportunity space*) kavramı analitik bir çerçeve olarak benimsenmiştir. Bağlamsallığı vurgulayan ve aktörlerin geleceğe dönük eylemleriyle yerel ve sektörel gelişmeye nasıl yön verdiklerini açıklığa kavuşturan bu kavram, basit tabirle geleceğin bulunduğu imkânları tariflemektedir. Girişimci gibi aktörler ise bu olanakları fark edip kullanarak bir bölgenin veya bölge içindeki sektörlerin gelişiminde rol oynayabilmektedir. Bu olanaklar zamansal ve mekânsal bakımlardan farklılaşabildiği gibi aynı bağlamda yer alan aktörler de fırsatları algılama ve onlardan yararlanabilme kapasitesi açısından birbirinden ayrışabilmektedir. Bu ayrışmada aktörlerin toplum içindeki konumu, cinsiyeti, eğitim durumu ve diğer aktörlerle kurdukları ilişkiler belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla yazarlar fırsat alanını aktöre özgü, bölgeye özgü ve zamana özgü olmak üzere üç boyutta ele almaktadır.

Ancak fırsat alanı kavramının tek başına ele alındığında eksik bir resim sunduğu söylemek mümkündür. Çünkü gelecek fırsatların yanı sıra güçlüklerle de örülüdür. Aktörler fırsatlara erişebilmek için güçlüklerle mücadele etmek zorunda kalabilmektedir. Bu doğrultuda çalışma kapsamında, fırsat alanı kavramını tamamlayıcı bir kavram olarak güçlük alanı kavramı önerilmektedir. Bu kavramı da fırsat alanına benzer biçimde aktöre özgü, bölgeye özgü ve zamana özgü olmak üzere üç boyutta ele almak mümkündür. Bu boyutlar arasında aktöre özgü güçlük alanı, aktörlerin karar verme ve eylemlerini icra etme süreçlerinde karşılaştıkları güçlükleri ve bu güçlükleri fırsata dönüştürebilme kabiliyetlerini tariflemektedir. Bölgeye özgü güçlük alanı, aktörlerin gömülü oldukları bölgesel-sektörel yapı, kurumsal çevre, girişimcilik ortamı ve bilgi ağları gibi koşullar neticesinde karşılaştıkları kısıtları ve çözüm olarak geliştirdikleri eylemleri ifade etmektedir. Zamana özgü güçlük alanı ise belirli bir zaman dilimindeki bilgi birikimi, kurumlar ve kaynakların sebep olduğu zorlayıcı koşulları ve bu koşullar altında gerçekleştirilmesi mümkün olan ya da olmayan eylemleri tanımlamaktadır.

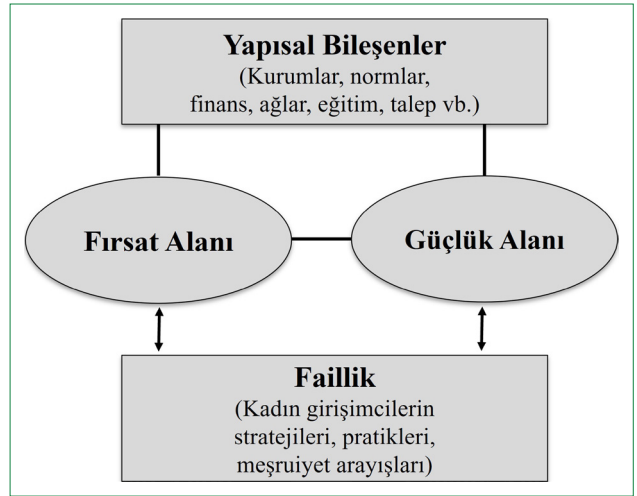
Bu çalışma bağlamında "fırsat alanı" ve "güçlük alanı" kavramları, ekosistemin yapısal bileşenlerinin uzantısı ve yapı-fail etkileşiminin arayüzü olarak ele alınmaktadır. Bu arayüz, aktörlerin eylemlerini şekillendirerek hareket alanlarını tayin etmektedir.

Ancak bu ilişki tek yönlü değildir. Aktörler de kendi hareket alanları içinde sergiledikleri faillikler yoluyla fırsatların genişlemesini, güçlüklerin aşılabilecek hâle gelmesini ya da bu alanların yeniden inşasını sağlayabilmektedir. Ayrıca fırsat ve güçlük alanları birbirinden kopuk da değildir. Benzer ekosistem dinamikleri, aktörlerin konumuna ve sahip oldukları kaynaklara bağlı olarak kimi zaman fırsat, kimi zaman güçlük olarak deneyimlenebilmektedir. Dahası, güçlüklerle baş etme süreci yeni fırsatların doğmasına, fırsatların değerlendirilmesi ise yeni güçlükleri ortaya çıkmasına yol açabilmektedir (Şekil 2).

Güçlükler ve fırsatlar her ne kadar aynı düzlemde yer alsalar da aktörlerin bunlarla karşılaşma ve başa çıkma biçimleri gömülü oldukları bağlamsal koşullara göre birbirinden farklılaşabilmektedir. Destekleyici bağlamlarda karşılaşılan güçlükler, fırsatlara erişimi bütünüyle sınırlayan bir etki yaratmayabilir; bu tür bağlamlarda rutin eylemlerin dışına çıkan yenilikçi pratiklerin kabul görmesi ve kaynaklara erişim görece kolaylaşmaktadır. Buna karşın sınırlayıcı bağlamlarda risk alarak rutin dışına çıkan girişimcilerin değişimi meşrulaştırması, kaynakları seferber etmesi ve fırsatlara erişmesi daha zor olabilmektedir. Bu durumda girişimciler, güçlüklerle mücadele ederek fırsat yakalamak durumunda kalmaktadırlar. Bu bağlamsal farklılaşma, bölgelerin kurumsal olarak nasıl örgütlendiği ve kolektif failliğin hangi koşullarda mümkün hâle geldiğiyle de ilişkilidir. Nitekim, Sotarauta ve Beer'in (2017) Finlandiya ve Güney Avustralya'yı karşılaştırmalı olarak ele aldıkları çalışma bu durumu desteklemektedir. Finlandiya'daki güçlü yerel yönetim ve kurumsal yapılar, kapsayıcı ve kurumsal temellere dayalı yere özgü liderliği desteklerken; Güney Avustralya'daki daha parçalı kurumsal bağlam ve bireyselleşmiş liderlik tarzı ise kolektif failliğin örgütlenmesini zorlaştırmaktadır.

Öte yandan bu farklılaşma aynı bağlamin içinde de gözlenebilmekte, aynı bağlamda yer alan aktörlerin güçlükleri ve fırsatları algılama süreçleri birbirinden farklılaşabilmektedir. Bu farklılığın arka planında aktörlerin geçmiş deneyimleri, gelecek beklentileri, bilgi ve beceri kapasiteleri ve ilişki ağları gibi yetkinlikleri bulunmaktadır. Örneğin, toplum içinde belirli bir konuma sahip, sosyal ağlara kolayca erişebilen aktörler güçlükleri aşma ve fırsatlara ulaşma konusunda sınırlayıcı bir bağlamda yer alsalar bile daha avantajlı olabilmektedir. Bu doğrultuda sergilenen faillikler de birbirinden farklılaşmaktadır. Geleceğe dönük büyüme ve yenilik beklentisi yüksek olan aktörler, dönüştürücü faillik sergileyerek karşılarına çıkan fırsatları yenilikçi eylemlere dönüştürebilmekte ve mevcut iş yapma biçimlerini değiştirebilmektedir. Buna karşın yenilik beklentisi görece düşük olsa da büyüme odaklı olan aktörler, mevcut bilgi ve deneyimlerinden yararlanarak yineleyici faillik sergileyebilmektedir.

Tüm bunlar, girişimcilik ekosistemi içinde failliğin her aktör için aynı ölçüde mümkün olmadığını göstermektedir. Çünkü aktörlerin girişimcilik ekosisteminin sunduğu yapısal koşullarla etkileşiminde yalnızca bireysel motivasyon ya da becerileri

Şekil 2. Yapısal bileşenler, fırsat ve güçlük alanları ile faillik arasındaki etkileşim.

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

değil, aynı zamanda içinde bulundukları toplumsal konumlar da etkili olmaktadır. Bu noktada toplumsal cinsiyet, ekosistemin dışında kalan bir eşitsizlik alanı değil; finansman, destek mekanizmaları, ağlar ve meşruiyet üretim süreçleri gibi kurumsal ve kültürel bileşenlerin işleyişine gömülü bir örgütleyici ilke hâline gelmektedir (Ahl, 2006; Jennings ve Brush, 2013; Özkazanç-Pan ve Muntean, 2022). Görünürde tarafsız işleyen bu mekanizmalar, girişimciliği maskülen bir kimlikle özdeşleştirerek kadınları girişimci kategorisi içinde ikincil bir konuma itmektedir. Bu nedenle, kadın girişimcilerin yatırımcı desteğine, bilgiye ve güvene dayalı ilişkilere erişimde erkek meslektaşlarına kıyasla daha fazla engelle karşılaştığı görülmektedir (Marlow ve Swail, 2014; McAdam vd., 2019). Bu durum, kadın girişimcilerin ortaya koyacakları faillik biçimlerini sınırlamasına ya da yeniden şekillendirmesine neden olmaktadır. Bazı kadın girişimciler toplumsal cinsiyet temelli normlardan kaynaklanan bu yapısal engellerle başa çıkmak için aile bağlarını sermayeye dönüştürmek, borçlanmadan büyümeye çalışmak gibi daha temkinli ve koruyucu eylemlerde bulunmaktadır (Calás vd., 2009; Marlow ve McAdam, 2015). Bazıları ise mevcut normlara karşı çıkıp, kadın odaklı alternatif sosyal ağlar kurmak gibi daha dönüştürücü eylemler sergilemektedir (McAdam vd., 2019). Dolayısıyla toplumsal cinsiyet temelli bu düzen, failliği yalnızca sınırlamakta aynı zamanda dönüştürücü failliğin teşvik edildiği bir mücadele alanı hâline getirmektedir. Bu çalışmada söz konusu eşitsizliğin kadın girişimcilerin fırsat ve güçlük alanlarını nasıl şekillendirdiğini ve sergiledikleri failliklere nasıl yansıdığını açıklığa kavuşturmak amacıyla kadın girişimcilere odaklanılmıştır.

3. Yöntem

Eleştirel gerçekçilik yaklaşımına göre toplumsal bağlam, etkilere açık sistemlerden oluşmaktadır. Bu sistemlerin oluşumunda ve dönüşümünde bireylerin düşünme, değerlendirme ve kendilerine ilişkin farkındalık geliştirme kapasiteleri rol

oynamaktadır (Archer, 2010). Bu bağlamda, toplumsal olguların açıklanmasında yapısal koşulların belirleyiciliğinin yanı sıra aktörlerin failliklerine ve bu failliklerin bağlama özgü koşullar içinde nasıl şekillendiğine de dikkat çekilmektedir (Archer, 2010). Ayrıca, bu açıklamalarda nedenselliği gözlemlenebilir düzenliliklere indirgememek gerektiği ileri sürülmektedir. Çünkü sosyal dünyada, bir olayın neden meydana geldiği, onu kaç kez gözlemlediğimizle değil, o olayı üreten nedensel mekanizmaların ne olduğu, nasıl işlediği ve hangi koşullarda harekete geçtiğiyle ilgili olmaktadır (Sayer, 1999).

Bu bakış açısından hareketle bu çalışmada, İstanbul'da yeme-içme sektöründe girişimci olan kadın şeflerin girişimcilik ekosistemiyle etkileşimleri ve bu etkileşim sırasında, özellikle ataerkil normlar karşısında ekosistemin kaynaklarını nasıl harekete geçirdikleri, bir başka ifadeyle faillikleri incelenmektedir. Girişimci kadın şefler, mutfak içi üretimin yanı sıra girişimcilik ekosistemindeki kaynaklara erişimde de karar verici konumunda yer almaktadır. Bu konum hem girişimcilik anlamında hem de sektörel düzlemde cinsiyetçi eşikleri ve bunlar karşısında gerçekleştirilen eylemleri görünür kılmaktadır. Bu nedenle, cinsiyetçi mekanizmaların en belirgin olduğu şeflik-girişimcilik kesişimini derinlemesine incelemek amacıyla odak, kadın girişimcilerin geneli yerine girişimci kadın şeflerle sınırlandırılmıştır.

Bu tür bir araştırmadan, bağlamin nasıl yapılandığını, failerin bu bağlam içerisine nasıl yerleştiğini ve onunla nasıl etkileşime girip onu nasıl dönüştürdüklerini açıklamaları beklenmektedir (Sayer, 2010). Bu nedenle araştırmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş ve aktörlerin yapısal koşullarla etkileşime geçerek sergiledikleri faillik biçimleri bağlamsal olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda kartopu tekniği kullanılarak 20 girişimci kadın şefle yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir (Tablo 1). Başlangıç aşamasında temas kurulan görüşmeciler İstanbul yeme-içme sektörüne ilişkin süreli ve süresiz yayınlar ile çeşitli gazete haberlerinden yararlanılarak seçilmiştir.

Görüşmelerin her biri yaklaşık bir saat sürmüş ve katılımcıların onayıyla ses kaydı alınmıştır. Katılımcılara sektöre giriş ve girişimcilik öykülerini, zamansal ve mekânsal bağlamda karşılaştıkları güçlük ve fırsatları, bu süreçte gerçekleştirdikleri eylemleri anlamaya yönelik çeşitli sorular sorulmuş ve işletmeleri hakkında genel bilgiler (toplam işletme sayısı, işletme çalışan sayısı vb.) alınmıştır. Yapılan tüm görüşmelerin kayıtları deşifre edildikten sonra verilerin analizi iki aşamalı olarak yürütülmüştür. İlk aşamada girişimci kadın şeflerin deneyimlerinin girişim kurma ve geliştirme aşamalarına odaklanılarak karşılaştırma yapılmıştır. Bu doğrultuda, kadın şeflerin girişimci olma koşulları, fırsatlara erişim biçimleri ve girişimcilik pratiklerinin ilerleyişi açısından birbirinden farklılaştıkları, reaktif ve proaktif girişimci kadın şefler olmak üzere iki gruba ayrıldıkları görülmüştür.

İkinci aşamada ise her iki grubun içinde gömülü olduğu yapısal koşulları ve bu koşullarla etkileşim içerisindeyken gerçekleş-

tirdikleri eylemleri anlamak amacıyla tematik analiz yapılmıştır. Bu analiz için MAXQDA programı aracılığıyla önce veriler kodlanarak parçalara ayrılmıştır. Sonrasında bu kodlar, hem saha verilerinde ortaya çıkan örüntüler, hem de literatürde tanımlanmış kavramsal çerçeveler dikkate alınarak temalara dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, iki grup arasında özellikle finansal kaynaklara erişim, ağlara katılım biçimleri, bilgi edinme yolları, ataerkil normlar karşısında gerçekleştirdikleri eylemler, sergiledikleri faillik biçimleri açısından farklılıklar olduğu görülmüştür. Yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerin yanı sıra saha bulgularını desteklemek ve bağlamsal çözümlerini derinleştirmek amacıyla yeme-içme sektörüne ilişkin TÜİK istatistikleri, sektörel raporlar, gazete ve dergi yazıları gibi ikincil veri kaynakları da taranmıştır.

4. Arka Plan: Yeme-içme Sektörünün İstanbul'daki Tarihsel Gelişimi ve Cinsiyet Temelli Yapısı

Osmanlı Dönemi'nde saray mutfak geleneğinin merkezi olan İstanbul, o dönemden günümüze kadar Türkiye'nin yeme-içme sektörünün odağı olmuştur. Günümüzde bu kentin, sektörün 144 milyar TL'lik toplam pazar büyüklüğü içinde %40'lık bir payı bulunmaktadır (Alkin, 2022). 2009 yılında konaklama ve yiyecek hizmetleri alanında faaliyet gösteren girişim sayısı 52 bin iken, 2022 yılında bu sayı yaklaşık bir buçuk kat artarak 71 bine ulaşmıştır (Şekil 3). Böylece İstanbul, ülke genelinde konaklama ve yiyecek hizmetleri alanında faaliyet gösteren girişimlerin %20'sini barındırır duruma gelmiştir. Bunun yanı sıra, 2019 yılında yeme-içme harcamalarının ev dışı tüketim harcamalarındaki payı ülke genelinde %3,5 iken, İstanbul %7,6 ile ülke ortalamasının üzerinde yer almaktadır (Deloitte, 2023). Tüm bu veriler, İstanbul'daki dışarıda yemek yeme pazarının ülke geneline kıyasla çok daha büyük ve dinamik olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak 2022 yılında Michelin Rehberi listesine dâhil edilmesiyle kent, küresel ölçekte de görünürlük kazanmıştır.

Yeme-içme sektörünün İstanbul'daki gelişimine tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar geçen süreç boyunca yaşanan kırılmaların belirleyici olduğu görülmektedir. Bu kırılmalara paralel olarak sektördeki aktörlerin değişmesi ve çeşitlenmesi, iş yapma biçimleri, rutin ve alışkanlıklarındaki dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. 1950, 1980, 2000 ve 2020 yıllarında yaşanan bu kırılmalarla ötürü sektörün gelişimi beş döneme ayrılmaktadır.

1923–1950 yılları arasını kapsayan ilk dönem, geçiş dönemi niteliği taşımaktadır. Devletin modernleştirici misyonuna rağmen yeme-içme alanında Osmanlı'dan devralınan yapı varlığını sürdürmüştür. El emeğinin üretim sürecindeki ağırlığından ötürü, aşçılık zanaatkarlık niteliğinde kalmaya devam etmiştir. Bu dönemde aşçılık, herhangi bir mesleki eğitimi olmayan kişilerin, bir ustanın yanına çırak olarak verilmesi ve ustadan el almasıyla öğrenilen erkek egemen bir meslek olarak tariflenmiştir. (Gül-

Tablo 1. Görüşme yapılan kadın şeflere, kurumsal temsilcilere ve uzman kişilere ilişkin bilgiler

Katılımcılar	Sektöre giriş dönemi	Aşçılık eğitimi	İşletme sayısı	Çalışan sayısı	Ortaklık durumu	İşletmenin konumu
K1	1980–1990	Yok	1	10	Yok	Şişli
K2	1980–1990	Yok	1	15	Yok	Şişli
K3	1990–2000	Yok	1	70	Yok	Beyoğlu
K4	1990–2000	Yok	3	55	Yok	Etiler-Beşiktaş
K5	2000–2010	Var	1	23	2 ortaklı	Bebek-Beşiktaş
K6	2000–2010	Yok	1	27	2 ortaklı	Yeniköy-Sarıyer
K7	2000–2010	Yok	2	20	Yok	Beylikdüzü
K8	2000–2010	Var	2	30	4 ortaklı	Maslak-Sarıyer
K9	2000–2010	Var	1	7	Yok	Beykoz
K10	2000–2010	Yok	3	30	Yok	Bebek-Beşiktaş
K11	2000–2010	Var	1	12	Yok	Etiler-Beşiktaş
K12	2000–2010	Yok	1	30	2 ortaklı	Şişli-Nişantaşı
K13	2010–2020	Var	2	10	2 ortaklı	Etiler-Beşiktaş
K14	2010–2020	Var	1	4	2 ortaklı	Karaköy
K15	2010–2020	Yok	1	7	Yok	Sarıyer
K16	2010–2020	Yok	1	2	Yok	Beşiktaş
K17	2010–2020	Yok	1	5	Yok	Cibali-Fatih
K18	2010–2020	Yok	1	4	Yok	Yeniköy-Sarıyer
K19	2010–2020	Var	1	4	2 ortaklı	Beşiktaş
K20	2010–2020	Var	1	2	Yok	Beşiktaş

Kişi/Kurum	Uzmanlık alanı	Görüşme tarihi	Görüşme şekli
TURYİD – Yönetim Kurulu Üyesi / Sektör Temsilcisi	Yeme-içme sektöründeki işletme pratikleri, yatırımcı perspektifi, sektör politikaları	2025	Çevrim içi
Mutfak Sanatları Akademisi (Eğitmen / Koordinatör)	Profesyonel şeflik eğitimi, mutfak yetkinlikleri, sektörün insan kaynağı	2025	Çevrim içi
Mutfak Dostları Derneği – Yönetim Kurulu Temsilcisi	Gastronomi kültürü, gastronomi trendleri, sektör değerlendirmeleri	2025	Çevrim içi
Gurme / Gastronomi Yazarı	Yemek eleştirmenliği, yemek kültürü, sektör analizleri	2023	Çevrim içi
Akademisyen	Tüketim sosyolojisi, yemek sosyolojisi, yemek kültürü ve tarihi, beşerî coğrafya	2023	Yüz yüze

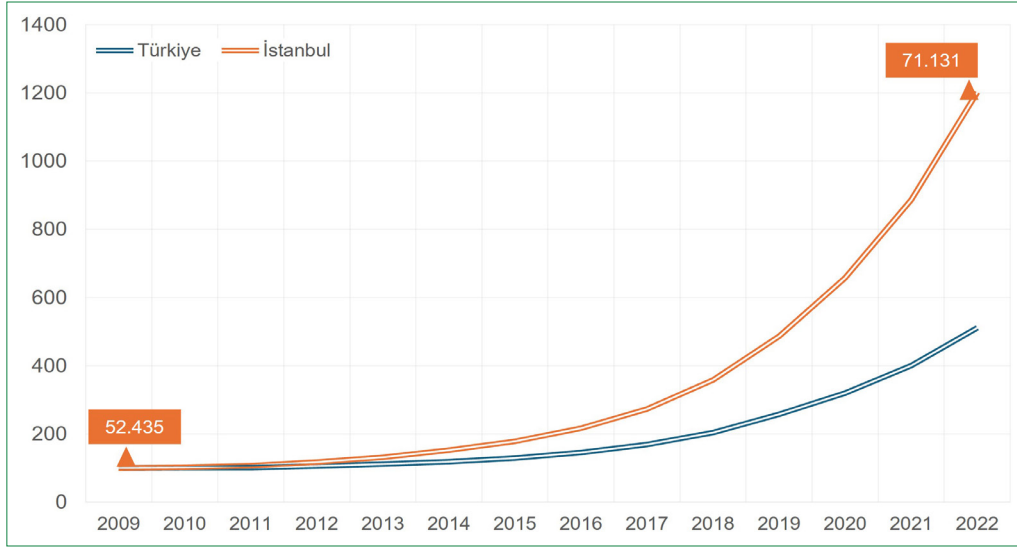
Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

demir ve Akarçay, 2020). Buna karşılık ev mutfakları ise kadınların hakimiyet alanı olarak görülmüştür. Özetle, ev içi üretim konusu olduğunda kadının toplumsal rolü olarak görülen aşçılık, ev içi üretimin dışına çıkıp iktisadi bir faaliyet olduğunda güç ve dayanıklılığa dayalı erkeklik söylemleriyle özdeşleştirilmiştir (Bözok ve Korkmaz, 2019; Dönmez ve Sezer, 2016; Onaran, 2019).

Bu dönemde dışarıda yeme-içme kültürü yaygın olmadığından, yeme-içme mekânları üst sınıfların ve çoğunlukla da erkeklerle

rin uğrak yerleri olmuştur (Yenal 2023). Sektörde her ne kadar Ermeni ve Rumların ağırlığı dikkat çekse de Rusya'daki devrim sonrasında Türkiye'ye gelen Beyaz Rusların açtığı lokantalar da görünür hâle gelmiştir (Doğan, 2018). Aynı dönemde Türk girişimciler de sektörde yer edinmeye başlamışlardır (Yenal, 2004).

1950'li yıllardan 1980'lere kadar uzanan ikinci dönemde, sektör iki önemli göç dalgasının etkisi altında gelişim göstermiştir. Varlık Vergisi ve 6–7 Eylül olaylarının ardından gayrimüslimle-

Şekil 3. Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri kapsamındaki girişim sayılarının yıllara göre değişimi.

Kaynak: TÜİK, 2024 verilerinden yararlanılarak basit endeks yöntemiyle hazırlanmıştır.

rin İstanbul'u terk etmesiyle, onlardan geriye kalan işletmeler, zamanında onların yanında çırak olarak çalışmış Türkler tarafından devralınmıştır. Aynı dönemde kırdan kente göçle İstanbul'un nüfusu hızla artmış; bunun neticesinde bölgesel mutfaklar kentte daha görünür olmuştur. Ancak mekân sayısı artsa da dışarıda yeme-içme alışkanlığı hâlâ toplumun tüm kesimlerine yayılan bir alışkanlık hâline gelmemiştir.

Yine aynı dönemde dayanıklı hazır gıdaların yaygınlaşması, buzdolabı ve modern ocakların kullanımıyla ev içi mutfaklarda bir modernleşme yaşanmıştır. Devlet ise kız enstitüleri ve çeşitli kurslar aracılığıyla kadınlara yemek pişirme yöntemleri üzerine eğitimler vererek modernleştirici misyonunu sürdürmüştür (Yenal, 2003). Buna rağmen, bu dönemde de "aşçı=erkek otorite" normu varlığını korumuş ve kadınlar yine ev içindeki aşçılık rolleriyle arka planda kalmaya devam etmiştir.

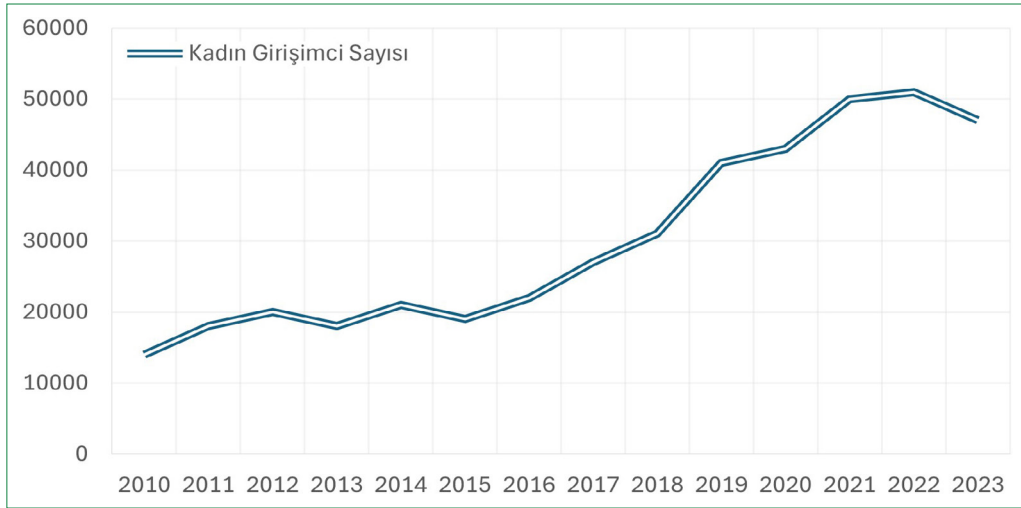
1980'lerden itibaren iktisadi ve toplumsal bağlamda yaşanan dönüşümler, pek çok alanda olduğu gibi yeme-içme sektöründe de etkili olmuş ve sektörde önemli değişimler yaşanmıştır. Uluslararası *fast-food* zincirlerinin yatırımlarıyla yeme-içme pazarı büyümüş, bu durumdan esinlenerek yerel sermayeli ayaküstü yemek mekanları da zincirleşmeye başlamıştır. (Ahıska ve Yenal, 2006; Aytar, 2003). Aynı dönemde yemek medyasının etkisiyle gazetelerde yemekle ilgili yazılar, yemek programları ve yemek dergileri yaygınlaşmış; gurme ve yemek yazarları gibi yeni aktörler ortaya çıkmıştır (Yenal, 2003). Restoranların sayısı ve türleri çoğalmış, sektör hem mutfak türü hem de müşteri çeşitliliği açısından heterojen bir yapıya bürünmüştür. Dışarıda yemek özellikle yeni orta sınıfın yaşam tarzını yansıtan bir tüketim alanına dönüşmüştür.

2000'lere gelindiğinde sektörde yaşanan bu dönüşümler ustalık sistemi içinde yetişen eski nesil aşçıların değişen bek-

lentiler karşısında zorlanmasına ve şeffağın daha görünür bir meslek olarak öne çıkmasına zemin hazırlamıştır (Yenal ve Kubiena, 2016). Bu doğrultuda aşçılık, yalnızca el becerisine dayalı bir zanaat olmaktan çıkarak beslenme, gıda güvenliği ve dünya mutfakları gibi alanlarda bilgi talep eden, öğrenilen bir uzmanlığa evrilmiştir (Güldemir ve Akarçay, 2020). Gastronomi okullarının yaygınlaşması bu sürecin göstergelerindendir. YÖK'ün 2024 verilerine göre Türkiye'de 99 üniversitede iki yıllık aşçılık, 74 üniversitede dört yıllık gastronomi ve mutfak sanatları programı bulunmaktadır. Aşçılık bölümü olan üniversitelerin %20'si, gastronomi ve mutfak sanatları bölümü olan üniversitelerin ise %27'si İstanbul'da yer almaktadır (YÖK, 2024a; 2024b). Bu yeni eğitim ve kariyer yörüngesi, ustalık sisteminden gelmeyen; görece daha yüksek ekonomik ve kültürel sermayeye sahip yeni kuşak şeflerin ortaya çıkmasının önünü açmıştır (Yenal ve Kubiena, 2016).

Aşçılığın formel bir uzmanlık alanına dönüşmesi, ustalık sistemine dayalı bilgi aktarımının ve erkek egemen hiyerarşinin zayıflamasını ve ataerkil normların esnemesini sağlamıştır. Artık bilgiye erişim ustalık sisteminde olduğu gibi kişisel bağlarla değil, formel yapılarla da sağlanabilmektedir. Bu sayede kadınlar da hem çalışan hem de girişimci olarak sektörde daha görünür olmaya başlamıştır (Güldemir ve Akarçay, 2020). TÜİK verilerine göre 2010–2023 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de konaklama ve yiyecek hizmetleri kapsamında faaliyet gösteren kadın girişimci sayısının artış eğiliminde olması da bu durumu kanıtlamaktadır. 2010 yılında bu alanda 14 bin kadın girişimci varken, 2023 yılında bu sayının üç katından fazla artarak 47 bine ulaştığı görülmüştür (Şekil 4).

Mutfak okullarının sağladığı kurumsal eğitimin yanı sıra sosyal medyanın sunduğu fırsatlar da kadın şeflerin sektörde görünür olmasında etkili olmuştur. Bu yeni medya platformlarının sağla-

Şekil 4. Türkiye’de konaklama ve yiyecek hizmetleri alanında faaliyet gösteren kadın girişimci sayısının değişimi.

Kaynak: TÜİK, 2024 verileri kullanılarak yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

dığı etkileşimli ve güncel içerik üretimi ortamı, şefler ve takipçileri arasında karşılıklı etkileşime dayalı bir iletişim süreci başlatmıştır (Tutar ve Durukan, 2021). Bu bağlamda, kadın şeflerin de özellikle Instagram ve Youtube gibi sosyal medya platformlarını kullanarak yemeğin hazırlanmasından sunumuna kadar olan tüm süreçleri paylaştıkları görülmektedir. Bu sayede, kendi markalarını inşa ederek kendileri için alternatif bir görünürlük alanı yarattıklarını söylemek mümkündür (Khokka, 2023).

2020’lere gelindiğinde sektör, COVID-19 pandemisinin etkisiyle krize girmiştir. Kapanma ve sosyal mesafe önlemleri, fiziksel mekânda hizmet sunmayı büyük ölçüde kısıtlamıştır. Bu durum çevrim içi siparişin ve paket servisin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Dijital platformlar işletmeler için temel satış kanallarından biri hâline gelirken birçok işletme kendi mobil uygulamasını ve web sitesini geliştirerek dijitalleşme yönünde adımlar atmıştır (Koçak Bilgin ve Tekeli, 2021). Aynı dönemde yalnızca paket servise odaklanan, kira ve personel maliyetlerini azaltmayı hedefleyen “hayalet mutfak” (*ghost/cloud/dark kitchen*) işletme modeli yaygınlaşmaya başlamıştır. 2010’larda ortaya çıkan bu işletme modeli, pandemi döneminde restoranlara getirilen kısıtlamalar ve artan talep ile giderek yaygınlaşmıştır. İstanbul’daki *Paket Mutfak*, *Rafinera Cloud Kitchen* gibi girişimler de bu bağlamda öne çıkan örneklerdendir. (İş, 2024; Yeşilyurt ve Kurnaz, 2021; Paket Mutfak, 2025).

Ancak tüm bu yeni olanaklara rağmen kadınların şef pozisyonlarına yükselmesi, gerek profesyonel mutfaklarda hâkim olan erkek egemen yapı, gerekse “fiziksel güç-uzun mesai” gibi erkeklikle özdeşleştirilen nitelikler nedeniyle engellenmeye devam etmektedir. Bu bağlamda ayrımcılığa maruz kalan kadın şefler sürekli olarak yetkinliklerini ispatlamak zorunda kalmaktadır (Harris ve Giuffre, 2015; Türkmendağ ve Karaman, 2024). Dolayısıyla sektördeki ataerkil normlar esnemiş olsa da erkekler hâlâ başat lider pozisyonunda yer almaktadır.

5. Kadın Şeflerin Girişimcilik Süreçleri: Fırsat Alanları, Güçlük Alanları ve Faillik Biçimleri

Bu bölümde saha araştırmasının bulgularına yer verilmektedir. Bu kapsamda öncelikli olarak İstanbul yeme-içme sektörünün içinde bulunduğu girişimcilik ekosistemi, kadın girişimci şeflerin gözünden, fırsat ve güçlük alanları kavramsallaştırması ekseninde, tarif edilmektedir. Bu kavrayışın ardından aynı yapısal koşulların kadın şefler tarafından nasıl deneyimlendiği ortaya konulmaktadır.

5.1. İstanbul’un Yeme-İçme Sektörü Girişimcilik Ekosisteminde Fırsat ve Güçlük Alanları

İstanbul’un yeme-içme sektöründeki girişimcilik ekosistemi, kadın şeflerin kaynaklara erişim ve bu kaynakları eyleme dönüştürebilme açısından çok katmanlı bir yapı arz etmektedir. Bu karmaşık yapı bir taraftan kadın şeflerin eylemlerini kolaylaştıran, Hutchinson ve Eversole’un deyimiyle (2023) onların “hareket alanları”nı (*room to manoeuvre*) genişleten fırsat alanları açarken, aynı zamanda şeflerin eylemlerini sınırlayan ve hareket alanlarını daraltan güçlük alanları barındırmaktadır.

Talep dinamikleri, İstanbul’un bu sektör bağlamında sunduğu fırsatların başında gelmektedir. Kentin kozmopolit yapısı, turistik cazibesi ve değişen tüketici eğilimleri (sağlıklı beslenme, vegan-vejetaryen tercihler, yerel-mevsimsel ürünlere yönelim ve küresel gastronomi eğilimleri vb.) yeni niş piyasaların ve yenilikçi mutfak pratiklerinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Girişimci kadın şeflerden biri görüşmeler sırasında İstanbul’daki müşteri profilini, “İstanbul kozmopolit bir şehir. Artık vegan yemekler yemek isteyen çok insan var burada. Yurt dışına sık gidip gelen, merak eden, bizi bırakmayan bir kitlemiz var yani. Bilgili ve eğitilmiş bir kitle.” sözleriyle tarifleyerek talebin ekonomik boyutunun yanı sıra kültürel bir boyut taşıdığına işaret etmektedir. Bu tür bir talep dinamiği, kadın şeflerin ürünlerini

farklılaştırmasına, işletmesine özgü bir kimlik inşa etmesine ve müdahim ilişkileri üzerinden ekonomik dalgalanmalara karşı daha dayanıklı bir müşteri ağı kurmasına imkân tanımaktadır.

Öte yandan, yeme-içme sektöründe arz cephesi bakımından fırsatlara erişimin kent içinde mekânsal olarak farklılaştığını söylemek mümkündür. Merkezi bölgelerdeki turistik ve heterojen müşteri profili şeflere daha geniş bir pazar imkânı sunarken; kentin çeper bölgelerinde talebin sürekliliği ekseriyetle müdahim müşteri ilişkileri üzerinden sağlanmaktadır. Dolayısıyla talep dinamikleri bir yandan kadın şeflerin eylem kapasitesini genişletebilecek fırsatlar sağlarken, diğer yandan konum kaynaklı sınırlılıklar nedeniyle büyüme seçeneklerinin daraltılmasına da yol açabilmektedir.

İstanbul'un sunduğu bir diğer fırsat, restoran derecelendirme sistemleridir. *Michelin Rehberi* ve *Gault&Millau* gibi uluslararası gastronomi rehberlerinin İstanbul'a gelişi kentin yeme-içme sektörünü küresel düzlemde görünür kılmış, özellikle küçük ölçekli işletmeler için büyüme fırsatı sunmuştur. Bir kadın şefin, "2023 Michelin Ödülü'nün bize öyle bir yansıması oldu ki... Ertesi gün sanki herkes böyle bekliyormuş. Nereye ödül verilecek? Oraya koşacağız. Bu ödül bizim için gerçekten bir kırılma noktası oldu." ifadesi derecelendirme sistemlerinin talep artışının yanı sıra işletmenin sektör içindeki konumunu ve güvenilirliğini de yeniden tanımlayan bir eşik olduğunu göstermektedir. Dahası bu ödüller, girişimci kadın şeflerin yeni sosyal ağlara erişimini de kolaylaştırmıştır: "... o ödül sayesinde Habitat Derneği'nin kadın girişimciler ağına dahil olduk. Bir Whatsapp grubu düşünün... Türkiye'nin her yerinden insanlar var." sözleri bu konuda kanıt sunmaktadır.

Buna paralel olarak İstanbul'da gastronomi okullarının varlığı da nitelikli iş gücüne ve bilgiye erişimi kolaylaştırarak bir fırsat yaratmaktadır. Bu okulların teknik becerinin yanı sıra işletme yönetimi, maliyet kontrolü, satın alma, menü planlama ve pazarlama gibi alanlarda bilgi sunması, kadın şeflere stratejik karar alma becerisi kazandırarak girişimcilik sürecindeki belirsizleri ve riskleri azaltılmaktadır. Bir gastronomi okulu yetkilisinin görüşmeler sırasındaki, "Mezunlarımızın kendi işletmelerini kurabilmeleri için finans, pazarlama ve marka yönetimi dersleri de veriyoruz. Kadın öğrenciler de bu alanlarda kendilerini geliştirdiklerinde girişimcilik yolunda daha sağlam adımlar atabiliyorlar." ifadesi bu durumu açıkça göstermektedir.

Ancak görüşme bulgularından hareketle fırsatların tüm kadın şefler için eşit oranda erişilebilir olmadığını söylemek mümkündür. Alaylı-mektepli ayrımı, bilgiye erişim konusunda kadın şefler arasında farklılık olduğunu göstermektedir. Alaylı kadın şeflerden birinin, "Evinizde sadece gelen misafirlerinize, ailenize yemek yapıyordunuz. Bir anda bu işi profesyonel hâlde yapmaya başlıyorsunuz.... Çok uzun süre sıkıntı yaşadım." sözleri formel eğitim alma imkânı olmayanların güçlüklerle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bu doğrultuda, eğitim

ve bilgi akışı bir yandan fırsat alanı yaratırken, diğer yandan erişim konusundaki farklılıklar nedeniyle bazı aktörler için güçlük alanını derinleştirebilmektedir.

Tüm bunların yanında, İstanbul'un yeme-içme sektöründeki girişimcilik ekosistemi, fırsatlar kadar birtakım güçlükleri de barındırmaktadır. Bunların başında toplumsal cinsiyetle ilişkili kültürel normlar yer almaktadır. Türkiye'de ev içinde yemek yapmanın genellikle kadınlarla özdeşleştirilmesi, profesyonel mutfakta yemek yapmanın ise erkek işi olarak kodlanması (Onaran, 2019), kadınların özellikle otorite gerektiren pozisyonlarda yetkinliklerini sürekli kanıtlama baskısıyla karşı karşıya kalmalarına yol açmaktadır. Kadın şeflerden birinin, "Mutfakta iki kadındık... sıcakta senin mızımlığını çekemeyiz... sıcak tava tuturanlar... psikolojik şiddetin dışında fiziksel zorlama da çok fazla." sözleriyle aktardığı deneyimi bu normların söylem düzeyinde kalmadığını, gündelik iş yapma pratiklerine işleyerek kadın şeflerin hareket alanını daralttığını göstermektedir. Benzer durumun tedarikçi ilişkilerinde de yaşanması meşruiyetin ve güvenin cinsiyet temelli kurulduğuna işaret etmektedir. Bu bulgular feminist girişimcilik alanında yapılan çalışmalarla da örtüşmektedir (Brush vd., 2009; Marlow ve McAdam, 2013).

Girişimci kadın şeflerin hareket alanını daraltan bir diğer güçlük, finansmana erişim meselesidir. Yapılan görüşmeler, kadın şeflerin resmi destek mekanizmalarına erişiminin sınırlı olduğunu, başvuru süreçlerinin kontenjan ve enformel ilişki ağları gibi dinamiklerle daha da zorlaşabildiğini göstermektedir. Finansmana erişimde yaşanan güçlük yalnızca kamusal desteklerle sınırlı değildir. İstanbul yatırımcılar için cazip bir merkez olsa da yatırımcıların risk algılarındaki cinsiyet temelli önyargılar da girişimci kadın şeflerin ihtiyaç duydukları sermayeye erişimi zorlaştırmaktadır. Kadın şeflerden birinin, "Kadın girişimci kredisiyle başladım diyenler olsa da onların arkasında genellikle güçlü bir aile ya da başka bir finansal destek oluyor." ifadesi bu durumu desteklemektedir. Bu nedenle kadın girişimciler, Carter ve Rosa (1998) ile Marlow'un (2005) da öne sürdükleri gibi, genellikle aile ve arkadaş çevresi gibi gayri resmi kaynaklara yönelmek zorunda kalmaktadır.

Sektörel örgütlenmeler ve sosyal ağlar ise İstanbul'un yeme-içme sektörü girişimcilik ekosisteminde fırsatların ve güçlüklerin eşzamanlı işleyişini somut biçimde göstermektedir. Bir yandan TURYİD, TAŞFED ve Mutfak Dostları Derneği gibi örgütlerin etkinlikleri ve yarışmaları kadın şeflere görünürlük ve meşruiyet kazanma fırsatı sunmaktadır. Diğer yandan bu yapılarıdaki erkek egemen işleyiş Wheadon ve Duval-Couetil'in (2019) de belirttikleri gibi, kadınların temsiliyetini ve karar mekanizmalarına erişimini sınırlandırarak sosyal ağlara erişimde bir güçlük yaratmaktadır. Girişimci kadın şeflerden birinin, "Sempozyumlarda, kadınlara yer vermeyen sadece yanı yana koyulmuş erkek başlarının gözüktüğü tanıtım broşürleri hâlâ nasıl olabiliyor..." şeklindeki ifadesi formel örgütlenmelerin kadın şefleri dışlayıcı bir ilişki düzeni ürettiğini somut-

laştırmaktadır. Bu koşullar karşısında kadın şeflerin sosyal ağları ise Hanson ve Blake'in (2009) de belirttikleri gibi aile ve yakın çevreyle sınırlı kalmaktadır.

Bu noktada, İstanbul'un yeme-içme sektörüne özgü girişimcilik ekosisteminin ikili bir yapı sunduğunu söylemek mümkündür. Bu ikili yapı içerisinde talebin çeşitliliği, gastronomi okullarının varlığı ve derecelendirme sistemleri kadın şeflerin eylemlerini mümkün kılan fırsat alanlarını oluştururken; toplumsal cinsiyet temelli normlar, finansmana erişimdeki engeller, erkek egemen örgütlenmeler ise girişimci kadın şeflerin eylemlerini sınırlandıran güçlük alanlarını yaratmaktadır. Ancak bu ikili yapının girişimci kadın şefler üzerindeki yansıması homojen değildir. Farklı girişimci kadın şefler bu koşulları farklı biçimlerde deneyimlemekte ve bu da failliklerin farklı biçimlerde sergilenmesine yol açmaktadır.

5.2. Kadın Şeflerin Girişimcilik Pratikleri ve Faillik Biçimleri

İstanbul'un girişimcilik ekosisteminin sunduğu fırsatların ve güçlüklerin kadın şeflerin girişimcilik deneyimlerinde farklı biçimlerde karşılık bulmasının önemli nedenlerinden biri, her birinin birbirinden farklı yaşam öykülerine, girişimcilik motivasyonlarına ve sermaye birikimlerine (ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik) sahip olmalarıdır. Kadın şeflerin bir bölümü, aşçılık konusunda formel eğitim alıp profesyonel deneyim kazandıktan sonra, girişimciliğe *mektepli* olarak adım atmaktadır. Diğerleri ise kuşaktan kuşağa aktarılan bilgiler ve ev içi pratiklere dayanan deneyimleriyle, *alaylı* olarak, doğrudan kendi girişimlerini kurmaktadır. Bu durum, bilgiye ve sektörel ağlara erişimleri de etkilemektedir. Mektepliler formel ağlara ve bilgiye daha kolay erişirken, alaylılar ise bu imkanlara sahip olmadıkları için enformel ilişkiler kurmakta ve çoğu şeyi deneme-yanılma yoluyla öğrenmektedir.

Benzer biçimde, girişimciliğe yönelmelerinin arkasında yatan motivasyonlar da birbirinden ayrılmaktadır. Örneğin, kadın şeflerin bir kısmı için motivasyon kaynağı mutfak ve yemek sevgisi, çocukluk hayallerini gerçekleştirme arzusu iken, bazıları için ekonomik zorunluluk veya mevcut çalışma koşullarına duyulan tepkidir. Bu farklılıkların ekonomik kaynaklar, sektörel bağlantılar, itibar gibi sermaye bileşenleriyle birleşmesi, kadın şeflerin aynı yapısal koşullar karşısındaki verdikleri tepkileri ve gerçekleştirdikleri girişimcilik pratiklerini daha da ayırtmaktadır. Bu bağlamda faillik, kadın şeflerin yapısal kısıtlar karşısında tamamen serbestçe eyleme geçmelerinden öte mevcut kaynakları nasıl harekete geçirdikleri, hangi eylemlerle uyum sağladıkları ve hangi durumlarda dönüştürücü eylemlerde bulunabildikleri üzerinden ele alınmaktadır.

Tüm bunlar, kadın şeflerin girişimcilik pratiklerinde iki farklı faillik örüntüsünün öne çıktığını göstermektedir. Bir yanda mevcut yapıdan kaynaklı güçlüklerle karşılaştığında eyleme geçen ve enformel dayanışma ağları ve küçük çaplı değişim-

lerle varlık gösteren reaktif failler; diğer yanda ise güçlükleri ve fırsatları öngörerek hazırlık yapan, formel ağlarını ve sermaye birikimleri kullanarak dönüştürücü eylemlerde bulunan proaktif failler yer almaktadır.

5.2.1. 'Reaktif' Girişimci Kadın Şefler

Bu grup, mutfak ve aşçılık konusundaki birikimi ev içi pratiklerine dayanan kadın şeflerden oluşmaktadır. Bu şeflerin aşçılık konusunda aldıkları herhangi bir formel eğitim bulunmamaktadır. Bilgi ve deneyim ekseriyetle, aile içinde ve kadınların kuşaktan kuşağa birbirlerine aktardıkları geleneksel tarifler üzerinden kazanılmaktadır. Çoğu bankacılık, turizm ve otelcilik gibi farklı mesleki alanlarda eğitim alıp bu alanda bir süre çalıştıktan sonra, yani profesyonel bir mutfakta deneyim kazanmadan, doğrudan kendi mekânını açmıştır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, bu gruptaki kadın şeflerin, "*kadının yerini evinin mutfağı olarak*" gören ataerkil normlara karşı koyabildiklerini, görünmeyen ev içi üretimlerini ticari bir faaliyete dönüştürebildiklerini ve yemek konusunda evde kazandıkları bilgiyi piyasaya taşıyabildiklerini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte sektörde kadınların nasıl konumlanacağına ilişkin yerleşik kabulleri, iş yapma biçimleri aracılığıyla yeniden şekillendirmişlerdir. Kadın kooperatifleriyle iş birliği yapmak, kadın istihdamına öncelik vermek ve kadın üreticilerden malzeme tedarik etmek gibi eylemlerde bulunarak cinsiyete dayalı toplumsal normları doğrudan karşılarına almadan, dayanışma ve toplumsal fayda odaklı bir çizgide hareket etmişlerdir. Ahl'ın (2006) da vurguladığı üzere, girişimciliğe ilişkin çalışmalarda başarı genellikle büyüme ve kâr gibi piyasa merkezli ölçütlerle tanımlanırken, kadın girişimciler bu ölçütlerin ötesine geçen dayanışmacı ve toplumsal fayda odaklı eylemlerde bulunabilmektedirler.

Bu grubun dayanışma temelli iş yapma biçimleri, formel ağlara erişimlerinin sınırlı olduğu başlangıç aşamasında girişimlerini ayakta tutmalarını sağlamıştır. Bu bağlamda, reaktif girişimci kadın şefler aile bireyleri, mahalle esnafı ve diğer gündelik ilişkiler üzerinden kurulan enformel dayanışma ağlarına daha fazla başvurmuş, bu ağlar, formel mekanizmaların yokluğunda işgücü ve süreklilik sağlayan bir kolektif üretim kapasitesine dönüşmüştür. "*Daraldığımda ailedeki kadınlardan birkaçı yardıma geldiler... Bir noktadan sonra sadece aile değil, mahalledeki esnaf da sürece dâhil oldu. Çaycıya 'gel mantı içlerini sen doldur' dediğimde yardım ediyordu.*" ifadesi bu tür gündelik dayanışmaların işin sürdürülmesinde nasıl belirleyici hâle geldiğini göstermektedir. Benzer şekilde Brush ve diğerleri (2009) ile Aldrich ve Cliff (2003) de kadınların formel destek mekanizmalarından dışlandıklarını, bu nedenle de kişisel sosyal ağlara yöneldiklerini, bu ağların iş kurma süreçlerinde kaynak işlevi gördüğü vurgulamışlardır.

Enformel dayanışma ağları girişimlerini ayakta tutmalarına yardımcı olsa da profesyonel mutfakta çalışma deneyimlerinin olmaması bu gruptaki kadın şefler için bir güçlük yaratmakta-

dır. Çünkü profesyonel mutfakta yemek pişirerek müşterilere hizmet sunmak, evde aile üyelerine ya da misafirlere yemek yapmaya benzemektedir. Görüşmeler sırasında profesyonel mutfağın bir nevi “profesyonel bir fabrika” niteliği taşıdığı belirtilmiştir. Bu noktada reaktif failliğin, deneme-yanılma yoluyla öğrenmeye ve işleyişi zaman içinde oturtmaya dayandığını söylemek mümkündür.

Buna ek olarak, finansmana erişimde yaşanan güçlükler, bu grubun hareket alanını daha da daraltmaktadır. Reaktif kadın şefler, ekseriyetle, formal yollardan borçlanmak yerine aile ve arkadaş çevreleri üzerinden bu süreci yönetmeyi tercih etmektedir. Bir girişimci kadın şefin dile getirdiği şu sözler dikkat çekicidir: “Elimdeki tüm parayla mutfağı olmayan bir dükkân tuttum... Mutfağı yaptırmak için çek aldım, borçlandım.” Tüm bunlar failliğin büyüme ve yenilik odaklı olmaktan ziyade girişimi ayakta tutmaya yönelik eylemler üzerinden sergilendiğini göstermektedir.

Özetle bu grupta yer alan kadın girişimciler, ekosistemlerinin sunduğu fırsatları mevcut kısıtlar içinde işletmelerinin sürekliliğini sağlamaya yönelik olarak kullanmıştır. Bu bağlamda anlam kazanan ‘reaktif’ ifadesi, koşulları öngörüp gerekli önlemleri almak şeklinde değil, tersine, mevcut yapının dayattığı sınırlılıklarla karşılaşıldığında harekete geçmek ve uyum sağlamak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla reaktif faillik, kısıtlar içinde aktöre hareket alanı açan, onlara örtük ve küçük ölçekli yenilikler üretmesine imkan tanıyan ve enformel işbirliği ve dayanışma ağlarından beslenen bir eylemsellik durumunu tarif etmektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde literatürde sıklıkla bahsi geçen “yineleyici faillik” (Jolly vd., 2020; Kurikka ve Grillitsch, 2021) ve “sınırlı faillik” (Coe ve Jordhus-Lier, 2010) kavramlarıyla da benzeşmektedir.

5.2.2. ‘Proaktif’ Girişimci Kadın Şefler

Bu grup, reaktif kadın şeflerin aksine, aşçılık konusunda formal eğitim almış ve profesyonel mutfakta çalışma deneyimi kazanmış kadın şeflerden oluşmaktadır. Yeme-içme sektörüne yönelmeden önce farklı eğitim ve kariyer yörüngelerinde ilerleyen bu kadın şefler, yurt içinde veya dışında aşçılık eğitimi alarak sektöre planlı bir şekilde adım atmıştır. Bu bağlamda bu grup için kullanılan ‘proaktif’ ifadesi, geleceğe dair hazırlık yapmayı, olayları teori süzgecinden geçirebilmeyi ve süreçleri öngörüyle yönetmeyi ifade etmektedir.

Proaktif olmaları, bu grubun yeme-içme sektörü girişimcilik ekosisteminin bileşenleriyle etkileşimlerinde belirleyici olmuştur. Nitekim görüşmeler sırasında girişimci kadın şefler formal eğitimin yanı sıra profesyonel mutfakta çalışma deneyimini de adeta bir okul olarak tarif etmiş, burada edinilen disiplin ve sistemli çalışma alışkanlığının kendi girişimlerini kurma sürecinin temel dayanaklarından biri olduğunu vurgulamışlardır. Bunun yanı sıra, bu süreç kadın şefleri profesyonel mutfağın eril normlarıyla karşı karşıya getirmiştir.

Kadınların mutfakta soğuk istasyon gibi görece pasif alanlara yönlendirilmelerine, fiziksel güç gerektiren alanlardan dışlanmalarına veya psikolojik baskıya maruz kalmalarına yol açmıştır. Bir kadın şefin, “Sıcağa geçmek için diretince bana sıcak tava tutturdular, zorbalık yapıldı ama yılmadım.” sözleri hem ayrımcılığı hem de bu deneyimin kadın şeflerde geliştirdiği direnci göstermektedir. Birçok proaktif girişimci kadın şef için bu durum, kariyerlerinin erken aşamalarında çalışmak istedikleri mutfak düzenine ilişkin bir farkındalık kazanmalarına ve sonrasında kendi işletmelerinde kapsayıcı bir düzen kurmalarına öncülük etmiştir.

Öte yandan proaktif olmaları finansal kaynaklara erişimlerini kolaylaştırmıştır. Profesyonel deneyim sırasında kurdukları sektörel bağlantılar sayesinde tedarikçi, yatırımcı ve sponsorlarla temas kurabilmiş, böylece kendi girişimlerini kurma sürecinde daha güvenli bir finansal zemin yaratmışlardır. Nitekim kadın şeflerden birinin, “Daha önce birlikte çalıştığımız, sektörde bilinirliği olan bir şef aracılığıyla büyük bir tedarikçiye ulaşabildik, o bağlantı olmasa işimizi bu kadar hızlı büyütemezdik.” demesi, sosyal sermayenin kaynak erişimine dönüşümünü göstermektedir. Bu bulgu, kadın girişimcilerin finansmana erişim konusunda dezavantajlı olabileceğini, ancak sosyal sermaye aracılığıyla bu dezavantajın kısmen telafi edilebileceğini ileri süren literatürle de uyumaktadır (Marlow ve Patton, 2005; Constantinidis vd., 2006; Brush vd., 2009).

Ayrıca bu grubun proaktif olması, yeme-içme piyasasındaki olası değişimleri öngörerek buna uygun ürünler sunmalarını da sağlamaktadır. Bu bağlamda, vegan ve vejetaryen beslenmeye ilginin artması, yerel ve mevsimsel malzeme kullanımının öne çıkması gibi küresel gastronomi eğilimlerini erken dönemde menülerine katarak yenilikçi bir marka kimliği yaratmakta, işletme yer seçimlerini de bununla uyumlu olacak şekilde yapmaktadırlar. Bu da fırsatların bir ekosistem içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmadığını, proaktif kadın şeflerin sahip oldukları bilgi birikimleri ve deneyimleri aracılığıyla bu fırsatları erken fark edip girişimlerini buna göre tasarlayabildiğini göstermektedir. Bu durum, Hutchinson ve Eversole’un (2023) değindikleri üzere, geçmiş deneyimlerin aktörlerin hangi fırsatları görebileceğini belirleyen bir tür filtre işlevi gördüğünü; proaktif girişimci kadın şefler için bu filtrenin uzun vadeli ve stratejik bir biçimde işlediğini göstermektedir.

Benzer biçimde şeflerin proaktif olmaları, medyada görünürlük kazanmalarını ve sektörel platformlara erişimlerini de kolaylaştırmış; hatta aralarından bazıları Michelin Rehberi gibi uluslararası derecelendirme sistemleri sayesinde küresel gastronomi alanında da yer edinebilmiştir. Bu görünürlük, işletmelerinin tanınırlığını sağlamakla kalmayıp, sektörde kadınların da mutfakta lider pozisyonunda yer alabileceğini gösteren bir temsil ve rol model etkisi yaratmıştır. Dolayısıyla erkek egemen mutfak kültüründen, cinsiyete dayalı normlardan ve yatırımcıların kadın girişimcilere finansman sağlama konusun-

da daha temkinli davranmalarından kaynaklanan güçlükler bu grup için varlığını sürdürse de, girişimci kadın şefler sosyal ve kültürel sermayeleri ile proaktif faillikleri sayesinde bu güçlükleri yönetilebilir risklere çevirerek fırsat alanlarını genişletebilmiştir. Bu yönüyle proaktif faillik, Grillitsch ve Sotarauta'nın (2020) ortaya attıkları dönüştürücü faillik kavramıyla örtüşmekte ve kadın girişimcilik literatürünün (Ahl, 2006; Marlow ve McAdam, 2013) kadınların normları esnetme veya dönüştürme kapasitelerine ilişkin sonuçlarını da desteklemektedir.

6. Sonuç

Bu çalışma, girişimcilik ekosistemiyle ilişkili literatürde iki önemli boşluğu doldurmaktadır. İlk boşluk, girişimcilik ekosistemin temel aktörleri olarak tanımlanan girişimcilerin, ekosistemdeki kaynakları nasıl harekete geçirdikleriyle ilişkilidir. Çalışma kapsamında, bu boşluk, faillik kavramı üzerinden açıklanmakta; girişimcilerin ekosistemdeki yapısal koşulları dönüştürmeye, yeniden üretmeye ya da korumaya yönelik eylemleri, ekonomik coğrafya literatüründe tanımlanan fail türleri üzerinden kavramsallaştırılmaktadır. Böylelikle fail tipolojisi, girişimcilik ekosistemlerinin işleyişini ve farklı aktörlerin bu işleyişe ne tür katkılar sunduğunu anlamak için kullanılabilecek bir çerçeve olarak literatüre kazandırılmış olmaktadır.

İkinci boşluk ise girişimcilik ekosistemiyle ilgili çalışmalarda kadın girişimcilerin konumlarının ve deneyimlerinin yeterince ele alınmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa girişimcilik ekosistemlerinde tüm aktörlerin failliklerini eşit ölçüde sergileyemediği ortadadır. Bu farklılık, bireysel motivasyon ve becerilerin yanı sıra aktörlerin içine gömülü oldukları toplumsal konumlara, özellikle de toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayanmaktadır. Bu nedenle, toplumsal cinsiyeti ve beraberinde ataerkil normları, girişimcilerin faillik biçimlerini şekillendiren başlıca etkenlerden biri olarak kabul etmek mümkündür. Bu doğrultuda, çalışma kapsamında, İstanbul'un yeme-içme sektöründe girişimci olan kadın şeflere odaklanılarak, girişimcilik ekosistemine nasıl eklemledikleri, ekosistemdeki kaynaklardan nasıl yararlandıkları ve sergiledikleri farklı faillik biçimleri ortaya konmuştur.

Saha çalışmasından elde edilen bulgular, aynı mekânsal ve sektörel bağlama gömülü olmalarına rağmen girişimci kadın şeflerin birbirinden farklılaştığını göstermiştir. Bu farklılığın, girişimci kadın şeflerin toplumsal konumlarıyla, girişimcilik ekosistemindeki kaynaklara erişim imkânlarıyla, ataerkil yapıyla kurdukları ilişki biçimleriyle ve icra ettikleri faillik türüyle ilişkili olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, çalışma kapsamında iki tür girişimci kadın şeften bahsetmek mümkündür: reaktif ve proaktif girişimci kadın şefler. Reaktif girişimci kadın şefler, ekonomik gücü ve toplum içinde belirli bir konumu olmayan orta sınıf ailelerden gelmektedirler. Aşçılık konusunda formel eğitimleri ve profesyonel mutfakta çalışma deneyimleri olmasa da ev içinde edindikleri bilgi

birikimlerinden ve enformel ilişki ağlarından yararlanarak kendi girişimlerini kurmuşlardır. Şişli, Beyoğlu, Beşiktaş gibi İstanbul'un merkezi ilçelerinde yer seçmeleri, talep açısından fırsat sağlayarak hareket alanı açsa da bu hareket alanı finansal kaynaklara ve sektördeki formel ağlara erişimdeki güçlükler nedeniyle daralmıştır. Sektördeki ataerkil normlar ise bu güçlükleri daha da derinleştirmiştir. Bu koşullar, reaktif girişimci kadın şeflerin girişimlerini ayakta tutmaya yönelik temkinli eylemlerde bulunmalarına, risk düzeyi düşük küçük çaplı yenilikler yapmalarına, mevcut düzen içinde kendilerine alan açmaya çalışan örtük eylemlerde bulunmalarına yol açmıştır. Buradan hareketle bu grubun failliğinin, fırsat alanının daraldığı ve güçlük alanının belirginleştiği bir bağlamda, ekosistemin temel kaynak akışlarını veya sektörel normları dönüştürmekten ziyade, mevcut işleyiş yeniden üreten yineleyici bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür.

Proaktif girişimci kadın şefler ise eğitimli ve toplum içinde belirli bir pozisyona sahip görece üst sınıf ailelerden gelmektedir. Bu arka plan onların aşçılık konusunda formel eğitim almalarına ve profesyonel mutfak deneyimi edinmelerine, ayrıca sektörel bağlantılar kurmalarına imkân tanımıştır. Bu sayede ekonomik, sosyal ve sembolik sermayeye erişimleri de kolaylaşmış, dolayısıyla fırsat alanları genişlemiştir. Buna ek olarak, profesyonel deneyimleri ve sektörel bağlantıları sayesinde sektörde daha hızlı meşruiyet kazanmış; bu sayede karşılaştıkları güçlükleri de daha kolay aşmışlardır. Bu bağlamda, pazardaki eğilimleri öngörerek stratejik eylemlerde bulunmaları, bu eylemlerin hitap ettiği müşteri kitlesine sahip semtlerde yer seçmeleri, özgün markalar inşa etmeleri ve ulusal/uluslararası gastronomi ağlarına dâhil olmaları bu grubun failliğinin dönüştürücü nitelik taşıdığını işaret etmektedir. Ayrıca sektördeki ataerkil normları önceden deneyimlemiş olmaları, bu normlarla pazarlık etmenin ötesine geçerek belirli normları sorgulayıp daha kapsayıcı pratikler geliştirmelerini mümkün kılmıştır. Tüm bu yönleriyle proaktif grubun failliğinin, ekosistemdeki fırsat alanını genişletebilen, liderlik ve otoritenin erkeklikle özdeşleştirildiği kalıpları esnetebilen dönüştürücü bir potansiyel taşıdığını söylemek mümkündür.

Sonuç itibarıyla sektörün gelişimi ve sektöre yönelik izlenen politikalar düşünüldüğünde, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1980'li yıllara kadar devletin dönüştürücü müdahaleleriyle şekillenen, usta-çırak ilişkisine dayalı geleneksel bir yapının baskın olduğu erkek egemen bir sektör karşımıza çıkmaktadır. Ancak 1980'lere gelindiğinde küreselleşmenin etkileriyle piyasa güçleri daha etkin olmaya başlamıştır. Bu da sektörün mutfak türleri ve tüketici çeşitliliği açısından daha heterojen bir yapıya bürünmesine yol açmıştır. Dolayısıyla usta-çırak ilişkisine dayalı geleneksel yapı kırılmaya başlamış ve aşçılık ustalık zanaatından çıkarak farklı kanallardan öğrenilen bir mesleğe dönüşmüştür. Bu değişen bağlamla birlikte kadınlar da aşçı olarak sektörde yer almaya ve görünür ol-

maya başlamıştır. Hatta kimileri girişimci olarak sektörün gelişiminde de rol oynamıştır. Ancak iyi birer şef olsalar da iş yapmakta zorlanmalarından ötürü girişimcilik bağlamında erkeklerin gölgesinde kalmaktadırlar. Daha açık bir anlatımla, sektördeki erkek egemenliği henüz tam olarak kırılmamıştır. Dolayısıyla girişimcilik anlamında sektörde kadına yer açacak, onlara mentörlük sağlayacak daha kapsayıcı politikaların uygulanmasına ihtiyaç vardır. Bu tarz politikalar uygulandığı takdirde hem reaktif hem de proaktif girişimci kadın şeflerin sektörün gelişiminde ve yerel ekonomik gelişmede daha etkin rol oynayacağını söylemek mümkündür.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – E.A.O., Y.E.; Conceptualisation – E.A.O., Y.E.; Research design and structuring – E.A.O., Y.E.; Methodology – E.A.O., Y.E.; Data sources and documentation – E.A.O.; Data collection and/or processing – E.A.O.; Data analysis and/or interpretation – E.A.O., Y.E.; Mapping/visualisation – E.A.O.; Literature review – E.A.O.; Writing – original draft – E.A.O.; Writing – review and editing – E.A.O., Y.E.

Acknowledgments: We would like to express our sincere gratitude to Kumru Çılgın Çalış for her contribution to and facilitation of the evaluation process of our manuscript, and to the reviewers for their valuable comments and suggestions.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – E.A.O., Y.E.; Konsept – E.A.O., Y.E.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – E.A.O., Y.E.; Yöntem – E.A.O., Y.E.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – E.A.O.; Veri toplama ve/veya işleme – E.A.O.; Veri analizi ve/veya yorumlama – E.A.O., Y.E.; Haritalama/görselleştirme – E.A.O.; Literatür taraması – E.A.O.; İlk taslağın yazımı – E.A.O.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – E.A.O., Y.E.

Teşekkürler: Makalemizin değerlendirme sürecine katkısı ve sağladığı kolaylık için Kumru Çılgın Çalış'a; değerli yorum ve önerileri için hakemlere teşekkür ederiz.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Ahıska, M. ve Yenal, Z. (2006). *Aradığımız kişiye şu an ulaşamıyoruz: Türkiye’de hayat tarzı temsilleri, 1980-2005*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ahl, H. (2006). Why research on women entrepreneurs needs new directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(5), 595–621. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Aldrich, H. E. ve Cliff, J. E. (2003). The pervasive effects of family on entrepreneurship: Toward a family embeddedness perspective. *Journal of Business Venturing*, 18(5), 573–596. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(03\)00011-9](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(03)00011-9)
- Alkin, E. (2022). *Gastronomi ekonomisi*. Türkiye İhracatçılar Meclisi. 15 Ağustos 2024 tarihinde <https://tim.org.tr/tr/kose-yazilari-emre-alkin-gastronomi-ekonomisi> adresinden erişildi.
- Archer, M. S. (2010). Routine, reflexivity, and realism. *Sociological Theory*, 28(3), 272–303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01375.x>
- Aytar, V. (2003). McDonald’s gibisi yok mu? Küreselleşme, yerelleşme ve İstanbul’da ayaküstü yemek mekanları. *İstanbul*, 47, 116–118.
- Bäckelund, N. G. (2021). Change agency and reproductive agency in the course of industrial path evolution. *Regional Studies*, 55(4), 757–768. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1893291>
- Bilgin, Y. K. ve Tekeli, H. N. (2022). Covid-19’un yiyecek içecek işletmelerine olan etkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 23(COVID-19 Özel Sayısı), 281–301.
- Bozok, D. ve Korkmaz, M. (2019). Profesyonel mutfakta kadının yeri ve sorunları. A. Vatan (Ed.), *Turizmde kadın olmak* içinde, (ss. 191–206). Değişim Yayınları.
- Brush, C. G., de Bruin, A. ve Welter, F. (2009). A gender-aware framework for women’s entrepreneurship. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 1(1), 8–24. <https://doi.org/10.1108/17566260910942318>
- Calás, M. B., Smircich, L. ve Bourne, K. A. (2009). Extending the boundaries: Reframing “entrepreneurship as social change” through feminist perspectives. *Academy of Management Review*, 34(3), 552–569. <https://doi.org/10.5465/amr.2009.40633597>
- Cansız, M., Kurnaz, Z. ve Yavan, N. (2018). Girişimcilik ekosisteminde Türkiye için yeni bir araç: Yenilik merkezleri/ağları. *Verimlilik Dergisi*, 4, 7–69.
- Carter, S. ve Rosa, P. (1998). The financing of male- and female-owned businesses. *Entrepreneurship & Regional Development*, 10(3), 225–242. <https://doi.org/10.1080/08985629800000013>
- Coe, N. M. ve Jordhus-Lier, D. C. (2010). Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography*, 35(2), 211–233. <https://doi.org/10.1177/0309132510366746>
- Constantinidis, C., Cornet, A. ve Asandei, S. (2006). Financing of women-owned ventures: The impact of gender and other owner- and firm-related variables. *Venture Capital*, 8(2), 133–157. <https://doi.org/10.1080/13691060600572557>
- David, L. (2018). Agency and resilience in the time of regional economic crisis. *European Planning Studies*, 26(5), 1041–1059.
- Deloitte. (2023). *Türkiye yemek hizmeti pazarı*. 15 Ağustos 2024 tarihinde <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consulting/Turkiye-yemek-hizmeti-pazari.pdf> adresinden erişildi.
- Dodd, S. ve Anderson, A. R. (2007). Mumpsimus and the mything of the individualistic entrepreneur. *International Small Business Journal*, 25(4), 341–360. <https://doi.org/10.1177/0266242607078561>
- Doğan, A. (2018). “Esir şehrin” mutfak kültürü: Mütareke dönemi İstanbul mutfak kültürü, 1918-1922. *Libra Kitapçılık ve Yayıncılık*.
- Emirbayer, M. ve Mische, A. (1998). What is agency? *American Journal of Sociology*, 103(4), 962–1023. <https://doi.org/10.1086/231294>
- Gartner, W. B. (1988). “Who is an entrepreneur?” is the wrong question. *American Journal of Small Business*, 12(4), 11–32. <https://doi.org/10.1177/104225878801200401>
- Giazitzoglu, A., Volery, T. ve Musu, A. (2024). A little less structuration, a little more action: Examining entrepreneurial agency in two marginal ecosystems. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/14657503241289865>
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510. <https://doi.org/10.1086/228311>
- Grillitsch, M. ve Sotarauta, M. (2020). Trinity of chance agency, regional development paths and opportunity spaces. *Progress in Human Geography*, 44(4), 704–723. <https://doi.org/10.1177/0309132519853870>
- Güldemir, O. ve Akarçay, E. (2020). Koca ustadan ısız adama: Türkiye’de aşçılık mesleğinin değişimi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(2), 896–914. <https://doi.org/10.21325/jotags.2020.586>
- Hanson, S. ve Blake, M. (2009). Gender and entrepreneurial networks. *Regional Studies*, 43(1), 135–149. <https://doi.org/10.1080/00343400802251452>
- Harris, D. A. ve Giuffre, P. (2015). *Taking the heat: Women chefs and gender inequality in the professional kitchen*. Rutgers University Press.
- Hutchinson, D. ve Eversole, R. (2023). Local agency and development trajectories in a rural region. *Regional Studies*, 57(8), 1428–1439. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2108543>
- İş, M. (2024). Yeni nesil yemek hizmeti modelleri: Avane Cloud Kitchens örneği. *Journal of Silk Road Tourism Research*, 4(2), 59–70.
- Jennings, J. E. ve Brush, C. G. (2013). Research on women entrepreneurs: Challenges to (and from) the broader entrepreneurship literature? *The Academy of Management Annals*, 7(1), 663–715. <https://doi.org/10.1080/19416520.2013.782190>
- Jolly, S., Grillitsch, M. ve Hansen, T. (2020). Agency and actors in regional industrial path development: A framework and longitudinal analysis. *Geoforum*, 111, 176–188. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.02.013>
- Khokha, M. (2023). Marketing strategies of chefs to establish their personal brand. *SSRG International Journal of Economics and Management Studies*, 10(11), 1–5. <https://doi.org/10.14445/23939125/IJEMS-V10I11P101>
- Kurikka, H. ve Grillitsch, M. (2021). Resilience in the periphery: What an agency perspective can bring to the table. R. Wink (Ed.), *Economic resilience in regions and organisations* içinde, (ss. 147–171). Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Liñán, F., Urbano, D. ve Guerrero, M. (2011). Regional variations in entrepreneurial cognitions: Start-up intentions of university students in Spain. *Entrepreneurship & Regional Development*, 23(3–4), 187–215. <https://doi.org/10.1080/08985620903233929>
- Liñán, F. ve Chen, Y. W. (2009). Development and cross-cultural application of a specific instrument to measure entrepreneurial intentions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 593–617. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2009.00318.x>
- Marlow, S., Hart, M., Levie, J. ve Karim Shamsul, M. (2012). Women in enterprise: A different perspective. *RBS Group*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21622.73283>
- Marlow, S. ve Patton, D. (2005). All credit to men? Entrepreneurship, finance, and gender. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29(6), 717–735. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2005.00105.x>
- Marlow, S. ve McAdam, M. (2013). Gender and entrepreneurship: Advancing debate and challenging myths; exploring the mystery of the under-performing female entrepreneur. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 19(1), 114–124. <https://doi.org/10.1108/13552551311299288>
- Marlow, S. ve Swail, J. (2014). Gender, risk and finance: Why can’t a woman be more like a man? *Entrepreneurship & Regional Development*, 26(1–2), 80–96. <https://doi.org/10.1080/08985626.2013.860484>

- McAdam, M., Harrison, R. T. ve Leitch, C. M. (2019). Stories from the field: Women's networking as gender capital in entrepreneurial ecosystems. *Small Business Economics*, 53(2), 459–474. <https://doi.org/10.1007/s11187-018-9995-6>
- Onaran, B. (2019). Mutfakta erkeklik nasıl muhafaza edilir? B. Onaran (Ed.), *MutfakTarih: Yemeğin politik serüvenleri içinde*, (ss. 85–94). İletişim Yayınları.
- Ozkazanc-Pan, B. ve Clark Muntean, S. (2022). *Entrepreneurial ecosystems: A gender perspective*. Cambridge University Press.
- Paket Mutfak. (2025). *Paket Mutfak 2,7 milyon dolar yatırım aldı*. <https://paketmutfak.com.tr/paket-mutfak-27-milyon-dolar-yatirim-aldi/>
- Refai, D., Elkafrawi, N. ve Gittins, P. (2024). Creating a sustainable ripple in rural entrepreneurship: The case of Desertrtulip in resource-constrained rural Jordan. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 30(1), 180–199.
- Sayer, A. (1999). *Realism and social science*. SAGE.
- Sayer, A. (2019). *Sosyal bilimlerde yöntem: Realist bir yaklaşım* (S. Gürses, Çev.). Küre Yayınları.
- Sezer, G. ve Dönmez, B. (2016). Kadın aşçıların üzerine sinen patriyarka konusu. 17. *Ulusal Turizm Kongresi bildiriler kitabı içinde*, (ss. 678–688). Detay Yayıncılık.
- Shane, S. ve Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217–226. <https://doi.org/10.5465/amr.2000.2791611>
- Shaver, K. G. ve Scott, L. R. (1991). Person, process, choice: The psychology of new venture creation. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16(2), 23–45.
- Simmie, J. (2012). Path dependence and new technological path creation in the Danish wind power industry. *European Planning Studies*, 20(5), 753–772. <https://doi.org/10.1080/09654313.2012.667924>
- Sotarauta, M. ve Beer, A. (2017). Governance, agency and place leadership: Lessons from a cross-national analysis. *Regional Studies*, 51(2), 210–223. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1119265>
- Spigel, B. (2017). The relational organization of entrepreneurial ecosystems. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 41(1), 49–72. <https://doi.org/10.1111/etap.12167>
- Spigel, B. ve Harrison, R. (2018). Toward a process theory of entrepreneurial ecosystems. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 12(1), 151–168. <https://doi.org/10.1002/sej.1268>
- Stam, E. (2015). Entrepreneurial ecosystems and regional policy: A sympathetic critique. *European Planning Studies*, 23(9), 1759–1769. <https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1061484>
- Stam, E. ve Spigel, B. (2018). Entrepreneurial ecosystems. R. Blackburn, D. de Clercq ve J. Heinonen (Ed.), *The SAGE handbook of small business and entrepreneurship içinde*, (ss. 407–422). SAGE.
- Stam, E. ve van de Ven, A. (2019). Entrepreneurial ecosystem elements. *Small Business Economics*, 56(2), 809–832. <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00270-6>
- Tutar, C. ve Durukan, D. (2021). Postmodern kentsel mekânda gastronomi kültürünün dönüşümü sürecinde maddi kültürün estetikleştirilmesi. *Selçuk İletişim*, 14(4), 1879–1909. <https://doi.org/10.18094/josc.983216>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (t.y.). *Bölgesel istatistikler*. 15 Ağustos 2024 tarihinde <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/sorguSayfa.do?target=degisken> adresinden erişildi.
- Türkmenbaş, T. ve Karaman, N. (2024). Gender inequality in the culinary profession in tourism from the perspective of university students with working experiences in culinary. *Frontiers in Sociology*, 9, 1323096. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1323096>
- Ucbasaran, D., Westhead, P. ve Wright, M. (2001). The focus of entrepreneurial research: Contextual and process issues. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 25(4), 57–80. <https://doi.org/10.1177/104225870102500405>
- Welter, F. (2011). Contextualizing entrepreneurship: Conceptual challenges and ways forward. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(1), 165–184. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2010.00427.x>
- Wheadon, M. ve Duval-Couetil, N. (2019). Token entrepreneurs: A review of gender, capital, and context in technology entrepreneurship. *Entrepreneurship & Regional Development*, 31(3–4), 308–336. <https://doi.org/10.1080/08985626.2018.1551795>
- Yavan, N., Cansız, M. ve Karanfil, N. (2023). Yaratıcı sınıfın girişimcilik potansiyeli: Demografi, beşeri sermaye ve mekân. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 619–663. <https://doi.org/10.21547/jss.1321606>
- Yenal, Z. (2003). İstanbul'da yemek kültürü ve gölgede bıraktıkları. *İstanbul*, 47, 98–100.
- Yenal, Z. (2004). Hatırlattıkları ve unutturdıklarıyla "İstanbul'un yemek kültürü". *Voyvoda Caddesi Toplantıları*, 26 Mayıs 2004, Salt Araştırma, İstanbul.
- Yenal, Z. ve Kubiena, M. (2016). Culinary work at the crossroads in Istanbul. *Gastronomica*, 16(1), 63–78.
- Yeşilyurt, B. ve Kurnaz, A. (2021). Koronavirüs (COVID-19) pandemi sürecinde restoran sektöründe yeni bir uygulama: Bulut mutfaklar. *Turur Turizm ve Araştırma Dergisi*, 10(2), 47–62.
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2024a). *Aşçılık programı bulunan tüm üniversiteler*. 15 Ağustos 2024 tarihinde <https://yokatlas.yok.gov.tr/onlisans-program.php?b=30002> adresinden erişildi.
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2024b). *Gastronomi ve mutfak sanatları (fakülte) programı bulunan tüm üniversiteler*. 15 Ağustos 2024 tarihinde <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=19024> adresinden erişildi.
- Zahra, S. A. (2007). Contextualizing theory building in entrepreneurship research. *Journal of Business Venturing*, 22(3), 443–452. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2006.04.007>
- Zahra, S. A., Wright, M. ve Abdelgawad, S. G. (2014). Contextualization and the advancement of entrepreneurship research. *International Small Business Journal*, 32(5), 479–500. <https://doi.org/10.1177/0266242613519807>

EXTENDED ABSTRACT

Entrepreneurial Practices of Women Chefs in Istanbul's Food and Beverage Sector: An Actor-centered Analysis

 Ezgi Akdoğan-Odabaş, Yiğit Evren

Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, Istanbul, Türkiye

The entrepreneurial ecosystem approach has gained popularity in recent years. This approach views entrepreneurship not as an individual pursuit of opportunity, but rather as a process shaped by the interrelationships of actors, institutions, and resources. The literature mainly discusses the institutional arrangements and resources that constitute the ecosystem. However, questions regarding how entrepreneurs interact with these structural components and how these interactions reproduce or transform the ecosystem as well as the practices through which they mobilize existing resources remain secondary. Additionally, the effects that the gender dimension has on entrepreneurial ecosystems is often overlooked. In male-dominated sectors in particular, patriarchal norms heavily determine who can access which resources and who is considered a "legitimate entrepreneur."

This study aims to fill this gap by converging the entrepreneurial ecosystem literature with the agency perspective. It examines how entrepreneurs act under structural constraints and under which circumstances these actions lead to continuity or change by employing a gender and social status sensitive lens. To this end, the study adopts Grillitsch and Sotarauta's (2020) notion of the opportunity space as a reference point and suggests "spaces of difficulty" as a complementary concept. In so doing, a comprehensive and dialectical analysis of structure-agency relations in entrepreneurial ecosystems becomes possible.

Empirically, the study focuses on women chef-entrepreneurs in Istanbul's food and beverage sector. The transformation in the sector since the 1980s, the relative weakening of the traditional and male-dominated apprenticeship system, the widespread availability of gastronomy education, and the visibility opportunities offered by social media have paved the way for women to establish themselves in the sector as both employees and entrepreneurs. In this context, the study is designed in a qualitative fashion; semi-structured in-depth interviews were conducted with a total of 25 individuals, consisting of 20 women business-owner chefs and 5 industry experts.

Our findings indicate that entrepreneurial women chefs differ in terms of social position, access to ecosystem resources, and relation with the patriarchal order in the sector. Two different forms of agency stand out: reactive and proactive. The former illustrates agents who have minimal access to resources and networks. These women chefs often rely on familial support, take action in face of constraints and progress through small-scale innovations. Thus, reactive agents have a limited impact on entrepreneurial ecosystems. The latter, in contrast, reflects women chefs who can anticipate future conditions, take strategic action, and mobilize resources such as formal education, professional kitchen experience, and broader strategic networks. Proactive agents are therefore more capable of enabling innovative and transformative practices in the industry.

Our research contributes to the entrepreneurial ecosystem literature by conceptualizing agency as a by-product of gender and class dynamics. It studies women entrepreneurs' experiences through the opportunity–difficulty duality, and highlights alternative strategies developed in response to the gendered distribution of social capital.

Keywords: Agency; entrepreneurial ecosystem; Istanbul; women chefs; food-and-beverage sector.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Metropol Çeperinde Kök Salmak: Organik Tarımın Sosyal Pratik Olarak Yerleş(tiril)me Girişimleri

Taking Root in the Peri-Urban Area of Bursa: Embedding Organic Farming as a Social Practice

Ebru Seçkin

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

ÖZ

Bu çalışma, metropol çeperinde organik tarımın sürdürülebilirliğini sosyal pratik teorisi ve eleştirel realizm bakış açısıyla incelemektedir. Bu çalışmanın temel savı; organik tarımın devamlılığı sadece bireylerin tercihi ya da politikalara bağlı değildir. Organik tarımın devamlılığı bireyler tarafından gerçekleştirilen rutinleşmiş davranışlar haline gelmesine bağlıdır. Bu bağlamda makalenin amacı organik tarımın sosyal pratik olması için etkili olan faktörleri anlamaktır. Ampirik bulgular, Bursa'nın metropol çeperinde organik tarımı şekillendiren dört temel dinamiği ortaya koymaktadır: (1) sözleşmeli üretim modelleri, (2) kamu destek mekanizmaları ve kurumsal etkileşim, (3) kolektif öğrenmenin varlığı ya da yokluğu ve (4) kentten kırsala göç eden yeni bir üretici profilinin ortaya çıkışı. Firmalar aracılığıyla veya kamu projeleriyle gerçekleşen geçişlerde, çiftçilerin gündelik pratikleri, organik tarımın gerektirdiği bilgi, beceri ve maddi kapasiteyle uyumsuzluk göstermektedir. Bu durum uzun vadede çiftçilerin organik tarıma devam etmesini zayıflatmaktadır. Buna karşın gündelik pratikleriyle uyumlu olan çiftçiler, organik tarıma devam etmektedir. Sonuç olarak geliştirilecek politikalarda, organik tarımın yaygınlaşması ve devamlılığı çok boyutlu ve ilişkisel bir süreç olarak ele alınmalı ve yerel bağlama özgü müdahaleler geliştirilmelidir.

Anahtar sözcükler: Bursa; kent çeperi; organik tarım; sosyal pratik teorisi; sürdürülebilir tarım.

ABSTRACT

This study analyses the processes of adoption and sustainability of organic farming in the metropolitan periphery based on Social Practice Theory (SPT) and Critical Realism. The empirical study conducted in the province of Bursa, employs both quantitative and qualitative methods. The main argument of this study is that the sustainability of organic farming does not depend solely on individual preferences of policies. The sustainability of organic farming depends on it becoming a routinized behaviours that are shared by individuals. In this context, the aim of the article is to understand the factors that enable organic farming as social practice. The findings indicate that four main dynamics shaping the development of organic farming in Bursa: Contract farming, public projects, collective learning, and entrepreneur farmer. In transitions initiated by firms or public institutions, farmers' everyday practices are not aligned with the knowledge, skills, and materials required for organic farming practice. In contrast, farmers whose everyday practices are aligned with the requirements or organic farming are more likely to sustain it. In conclusion, sustaining organic farming requires more than access to markets or financial support. In conclusion, the diffusion and sustainability of organic farming should be understood as a multidimensional and relational process, and policy interventions should be designed according to local contexts.

Keywords: Bursa; peri-urban; organic farming; social practice theory; sustainable farming.

Geliş tarihi: 30.09.2024 Revizyon tarihi: 26.06.2025
Kabul tarihi: 26.07.2025 Online yayımlanma tarihi: 28.01.2026
İletişim: Ebru Seçkin
e-posta: seckinebru@gmail.com

TMMOB
Şehir Plancıları Odası

1. Giriş

Son yıllarda sağlıklı ve güvenilir gıdaya olan talep artışıyla birlikte, kent çeperlerinde sürdürülebilir tarımsal üretime yönelik ilgi de artmaktadır. Bu bağlamda, çevresel etkileri azaltan, toprak sağlığını koruyan ve tüketici taleplerini karşılayan alternatif üretim yöntemleri ön plana çıkmıştır. Bu üretim biçimlerinden biri olan organik tarım, yalnızca ulusal değil, uluslararası düzeyde de önemli bir politika hedefi hâline gelmiştir.

Özellikle Avrupa Yeşil Mutabakatı (*European Green Deal*) kapsamında, 2030 yılına kadar tarım alanlarının en az %25'inin organik üretime ayrılması hedeflenmektedir (European Commission, 2021a). Bu politika, organik tarımı sürdürülebilir gıda sistemlerine geçişin temel bir unsuru olarak tanımlamakta ve aday ülkelere de yapısal dönüşüm çağrısında bulunmaktadır. Türkiye'de ise organik tarım alanlarının toplam tarım arazilerine oranı %1,4 düzeyindedir; bu oran Avrupa Birliği ortalaması olan %8,5'in oldukça altındadır. Türkiye'nin AB ortalamasına ulaşabilmesi için mevcut organik tarım alanlarını yaklaşık 18 kat artırması gerekmektedir (European Commission, 2021b).

FIBL verilerine göre, dünyada organik tarım alanı 1999'da yaklaşık 11 milyon hektarken, 2023 itibarıyla bu rakam 99 milyon hektara ulaşmıştır. En fazla alana sahip ülke 53 milyon hektarla Avustralya'dır; Türkiye'deki organik tarım alanı ise 312 bin hektardır. Organik üretici sayısı açısından Türkiye'de yaklaşık 42 bin üretici varken, bu sayı Hindistan'da 2,4 milyondur. Türkiye'de organik ürünlerin perakende satış değeri yalnızca 46 dolar düzeyindeyken, ABD'de 59 bin Euro'dur (FBL, 2025).

Bu bağlamda, Türkiye'de organik tarım alanlarının artırılmasına yönelik politikaların etkinliğinin sorgulanması ve organik üretimin sürdürülebilirliğini sağlayacak koşulların anlaşılması önem taşımaktadır. Mevcut literatürde bu konu çoğunlukla mikro düzeyde bireysel davranışlar (örneğin bilgi düzeyi, risk algısı, değer yargıları) ya da makro düzeyde yapısal koşullar (örneğin teşvikler, piyasa yapıları, kurumsal destekler) üzerinden incelenmektedir (Cakirli Akyüz ve Theuvsen, 2020; Darnhofer vd., 2005; Läpple ve van Rensburg, 2011). Ancak son dönemde öne çıkan Sosyal Pratik Teorisi (SPT), bu ikili yaklaşımın ötesine geçerek, üretim pratiklerinin yerel bağlamdaki oluşum ve dönüşüm süreçlerine odaklanmayı önermektedir (Grin, 2010; Huttunen ve Oosterveer, 2017; Shove vd., 2012; Kaiser ve Burger, 2022; Melchior ve Newig, 2011). Organik üretimin benimsenmesi, sürdürülmesi ve toplumsal düzeyde yerleşiklik kazanması, yalnızca teknik ve ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel etkenlerin de dikkate alındığı bütüncül bir çerçeveye ele alınmalıdır. SPT, organik tarımın nasıl bir sürecin sonunda ortaya çıktığını ve sürdürülebilirliğinde hangi faktörlerin etkili olduğunu anlamamız için çok boyutlu ve ilişkisel bakış açısı sunmaktadır. Bu yaklaşımda üreticinin bireysel tercihlerinden ziyade, üretim pratiklerinin nasıl oluştuğu, dönüştüğü ve yerleştiği ilişkisel ve bağlamsal koşullar incelenmektedir.

Yazının amacı, SPT çerçevesini esas alarak metropol çeperinde organik tarımın benimsenmesi ve sürdürülebilirliğini anlamaktır. Kentlerde gıda güvenliğini sağlamak açısından bu konu önemsenmiş ve bu makale kapsamında ele alınmıştır. Çalışma alanı olarak metropol olan Bursa seçilmiştir. Bursa'nın seçilmesinde önemli bir tarımsal üretime sahip olması, kendi bölgesini ve çevresindeki yerleşmeleri besleme potansiyelinin bulunması etkili olmuştur. Ancak bu potansiyel, büyük ölçüde konvansiyonel tarıma dayanmaktadır. Sağlıklı ve sürdürülebilir tarımsal üretim açısından Bursa geri planda kalmakta, bu durum ise organik tarımın sınırlı gelişimini açıklamak açısından anlamlı bir zemin sunmaktadır. Literatürde organik tarımın metropol çeperlerinde nasıl gelişeceğine ilişkin çalışmalar kısıtlıdır. Ayrıca tarımda sürdürülebilirliğe geçişle ilgili araştırmalarda SPT'nin kullanımı yenidir. Organik tarım gibi yerel, kültürel ve anlam temelli pratiklerin dönüşümünü analiz etmek için SPT büyük potansiyel taşımasına rağmen, literatür bu potansiyeli sınırlı biçimde işlemiştir (Spaargaren ve Oosterveer, 2010). Bu doğrultuda makale metropol çeperinde organik tarımın nasıl sosyal pratik olacağını anlayarak literatüre katkı sunacaktır.

Makale toplam beş bölümden oluşmaktadır. Girişten sonraki bölümde araştırmanın teorik çerçevesini oluşturan SPT açıklanmıştır. Üçüncü bölümde araştırma bağlamı ve yöntemine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde bulgular aktarılmıştır. Makale kapsamında organik tarımın nasıl ortaya çıktığını ve sürdürülebilir gıda sistemiyle bağlantısını keşfetmek; sürdürülebilirlik dönüşümüne doğru politikaların üretilmesine katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda son bölümde Bursa metropol alanının çeperinde organik tarım pratiğinin oluşmasındaki sorunlar ve politika oluşturmaya yönelik ipuçları sunulmuştur.

2. Kuramsal Çerçeve

SPT, sürdürülebilirlik tartışmalarında birey-merkezli ya da yapısalcı yaklaşımların ötesine geçerek, toplumsal dönüşümü gündelik yaşam pratiklerinin sürekliliği ve dönüşümü üzerinden açıklamayı amaçlayan bir çerçeve sunar. Schatzki (1996), pratikleri süreç içinde ortaya çıkan ve mekânsal olarak yayılan eylem ve söylemlerin kesişim noktası olarak tanımlarken; Reckwitz (2002, 2017) pratiklerin, zamanla tekrarlanan ve rutinleşen davranış biçimleriyle toplumsal düzenin inşasında rol oynadığını ileri sürer. Bu yönüyle SPT, aktörlerin kararlarından ziyade bu kararların şekillendiği sosyal, kültürel ve maddi bağlamlara odaklanarak açıklayıcı bir analiz zemini sunar (Spurling vd., 2013; Shove ve Walker, 2010). Tarımsal dönüşüm bağlamında da aktörlerin bireysel tercihleri kadar, bu tercihleri kuşatan bilgi akışları, yerel kültürler, altyapılar ve ilişki ağları, pratiklerin nasıl ortaya çıktığını ve nasıl sürdüğünü belirlemektedir (Shove vd., 2012; Kaiser ve Burger, 2022).

SPT'nin temel argümanı, her bir sosyal pratiğin üç temel bileşene dayandığıdır: maddi kapasite (örneğin nesneler ve altyapı), bilişsel kapasite (örneğin bilgi ve beceri) ve anlam (örneğin

yüklenen anlam ve motivasyon). Bu bileşenlerden herhangi birinin değişmesi ya da aralarındaki ilişkinin kopması, pratiklerin dönüşümüne veya ortadan kalkmasına neden olabilir (Shove vd., 2012). Örneğin, organik tarımda kimyasal kullanımından vazgeçilmesi gibi teknik bir dönüşüm ancak üreticinin bilgi birikimi, mevcut araçlara erişimi ve bu üretim biçimine yüklediği anlama birlikte değerlendirildiğinde sürdürülebilir hale gelir. Dolayısıyla yeni bir pratiğe geçiş; kültürel anlamların yeniden üretilmesini, yeni becerilerin ve ortak araçların, teknolojilerin ve ürünlerin toplumsal olarak öğrenilmesini gerektirir (Spurling vd., 2013). Bu üç bileşenin birlikte çalıştığı durumlarda, yeni pratiklerin toplumsal olarak yerleşmesi, yayılması ve kurumsallaşması mümkün olabilmektedir. Shove ve Walker (2010), bu süreci yalnızca bireysel düzeyde değil, kolektif düzeydeki kültürel normlar, teknik altyapılar ve ilişki biçimleriyle açıklamaktadır. Diğer taraftan bir grup araştırmacı pratikleri tek başına ele almanın yetersiz olduğunu altını çizerek. Bu yaklaşım, tarımsal dönüşüm süreçlerinde aktörlerin bireysel kararlarından çok, bu kararların içine yerleştiği sosyal ve maddi bağlamlara ve süreçlere odaklanır. Pratiklerin diğer pratiklerle ilişkili olarak varlık göstermesi gerektiğini vurgulayan bu araştırmacılar (Warde, 2005; Nicolini, 2012; Hui ve Walker, 2018), organik tarımın da kendi başına değil, diğer üretim, pazarlama ve tüketim pratikleriyle etkileşim içinde analiz edilmesi gerektiğini ileri sürer. Çünkü bir pratik ortaya çıkarken beraberinde ilişkili yeni pratikleri üretir. Dolayısıyla pratiğin kendisine ve diğer pratiklerle ilişkisine bakmak gerekir.

Bu bağlamda, SPT yalnızca davranışsal ya da yapısal değil, ilişkisel ve çok katmanlı bir yaklaşım sunduğundan, kırsal kalkınma, sürdürülebilir üretim-tüketim, enerji kullanımı gibi farklı alanlarda giderek daha yaygın biçimde kullanılmaktadır (Spaargaren, vd., 2016; Hargreaves, 2011). Organik tarımın hangi bilgi ve becerilere dayandığı, ne tür anlamlar ve motivasyonlarla yürütüldüğü ve hangi araç ve altyapılarla gerçekleştirildiği anlaşıldığında, bu üretim biçiminin neden belirli bölgelerde kalıcı hale geldiği ya da neden bazı yerlerde terk edildiği daha iyi açıklanabilmektedir. Bu yaklaşıma göre her koşula uyan tek tip politika yaklaşımları, pratiklerdeki çeşitliliği göz ardı etmektedir. Bu yüzden organik tarım gibi sürdürülebilir üretim biçimlerinin benimsenmesini ve devamlılığını anlamak için birey ya da yapıya odaklanmak yerine, bu üretim biçimlerinin içinde olduğu sosyal pratikleri çözümlemek gerekir. Böylece organik tarımın yalnızca teknik bir uygulama değil, toplumsal pratik olduğu ortaya konmuş olur (Hargreaves vd., 2013; El Bilali, 2019; Freyer ve Bingen, 2012).

SPT ile bu çalışmada ele alınan eleştirel realizm yaklaşımı, sosyal olguların yalnızca görünen boyutlarıyla değil, bunların arkasında yatan yapılar, ilişkiler ve nedensel mekanizmalarla birlikte analiz edilmesini savunur. Sayer, toplumsal olayları anlamaya çalışırken bu olayların ortaya çıktığı bağlama mutlaka dikkat etmemiz gerektiğini vurgular. Ona göre sadece bireylerin kararlarına veya sadece toplumsal yapılara odak-

lanmak yeterli değildir. Çünkü sosyal dünyada her zaman bu ikisi birbirini etkiler ve birlikte çalışır. Fail ve yapı ikiliğinin ötesine geçilmesi gerektiğini, bu ikisinin birlikte ele alınmasını vurgular (Sayer, 2000). Eleştirel realizm gözlemlenebilir olayların ötesinde, bu olayları mümkün kılan koşulları ve nedenleri sorgular. Bhaskar'a göre sosyal gerçeklikte görünmeyen nedenler, gözle görünen olaylar ve durumlar vardır. Bu üçünün birlikte ele alınması sosyal dünyayı anlamayı sağlar (Bhaskar, 2005; 2020). Örneğin, organik tarım desteklerinin üretimi artırmadaki yetersizliği, sadece teşvik miktarlarıyla değil, üreticilerin sosyal bağlamları, kurumlara güven algısı ve toplumsal normlarla birlikte değerlendirildiğinde anlaşılabilir. Dolayısıyla eleştirel realizm, görünmeyen yapılarla yüzeydeki pratikleri bağlamsal olarak birleştirmemizi sağlar.

SPT ve eleştirel realizmin birlikte kullanımı, organik tarımın hem gündelik yaşam pratikleri hem de bu pratikleri kuşatan daha geniş yapılar üzerinden çok düzeyli olarak analiz edilmesine olanak tanır. Eleştirel realizm, organik üretimin sürekliliğini etkileyen görünmeyen faktörleri açığa çıkarırken; SPT bu faktörlerin çiftçilerin üretim rutinleri içinde nasıl içselleştirildiğini ve sürdürüldüğünü analiz etmeye imkân verir. Literatürde bu iki yaklaşımı bir arada değerlendiren çalışmalar, organik tarımın dönüşümünü sadece makro ya da mikro ölçekte değil; aktörler, yapılar ve mekânlar arası ilişkiler içinde kavramsallaştırmaktadır (Läpple ve van Rensburg, 2011; Darnhofer vd., 2005). Bu çalışma da benzer bir şekilde, organik tarımın sadece bireylerin tercihleriyle ya da politikaların yönlendirmesiyle değil; sosyal ağların, yerel kültürlerin ve mekânsal bağlamların etkileşimiyle biçimlenen ilişkisel bir süreç olduğunu savunmaktadır. Özellikle metropol çeperlerinde, üretim pratiklerinin nasıl oluştuğunu, hangi sosyal ve maddi koşullarda yerleştiğini ve ne tür faktörlerle sürdürülebildiğini analiz etmek, sürdürülebilir tarımsal dönüşümün toplumsal boyutunu anlamak açısından önemlidir. Bu bağlamda çalışma, organik tarımı mekâna özgü, ilişkisel ve çok aktörlü bir toplumsal pratik olarak kavramsallaştırmakta ve bu üretim biçiminin Türkiye koşullarında nasıl şekillendiğini açıklamayı hedeflemektedir.

3. Araştırma Bağlamı ve Yöntemi

Bu çalışma, organik tarım pratiklerini hem yerel düzeydeki gündelik üretim biçimleri hem de bu pratikleri şekillendiren yapısal ilişkiler bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle yöntemsel olarak eleştirel realizm ve SPT birlikte kullanılmıştır. Eleştirel realizm, gözlemlenebilir olguların ardındaki nedensel mekanizmaları ve yapısal etkileri ortaya koymayı hedeflerken; SPT, pratiklerin bilişsel, maddi ve anlamsal bileşenler üzerinden nasıl sürdürüldüğünü ve dönüştüğünü inceleme olanağı sunar. Bu çerçevede, organik tarımın sadece bireysel tercihlerle değil; bilgi, araç, altyapı, anlam dünyası ve kurumsal ilişkilerle biçimlenen çok katmanlı bir süreç olduğu varsayılmıştır.

Tablo 1. Araştırmada kullanılan yakınlaştırma ve uzaklaştırma yaklaşımı ve soru temaları

Strateji	Odak	Örnek Soru Temaları
Yakınlaştırma	Üretici düzeyinde pratiklerin nasıl icra edildiği	Üretime nasıl başladınız? Hangi bilgi/becerileri kullanıyorsunuz?
Uzaklaştırma	Kurumlar, ağlar ve çok ölçekli ilişkilerle pratiklerin bağlantısı	Hangi kurum/aktörlerle iş birliği yapıyorsunuz? Satış süreci nasıl?

Tablo 2. Derinlemesine görüşme yapılan aktör grupları

Aktör grubu	Kategori açıklaması	Görüşme sayısı
Köylü üretici	Sözleşmeli organik üretim yapan küçük ölçekli çiftçiler	26
Kentli yeni üretici	Kentten kıra göç eden, organik tarımı kendi çabasıyla öğrenen, doğrudan pazarlama yapan üreticiler	5
Organik tarımı bırakan üretici	Sözleşmeli organik üretim yapan ancak vazgeçen küçük üretici	2
Kamu Temsilcisi	Tarım ve Orman Bakanlığı, İl/İlçe Müdürlüğü uzmanları, yerel yönetim temsilcisi	5
Özel Sektör Temsilcisi	Sözleşmeli üretim yaptıran fabrikanın temsilcisi, sertifikasyon kuruluşları, tohum firmaları	7
STK temsilcisi	Organik tarım ve kırsal kalkınma alanındaki dernek/birlik temsilcileri	5

STK: Sivil Toplum Kuruluşu.

Araştırma alanı olarak seçilen Bursa, organik tarım üreticisi sayısı ve üretim alanı bakımından Türkiye ortalamasının oldukça gerisindedir. 2021 yılı verilerine göre Türkiye genelinde organik bitkisel üretim yapan çiftçi sayısı 56.555 iken, Bursa'da bu sayı yalnızca 177'dir. İlin toplam üretici sayısı içindeki payı %0,3; üretim alanı ve miktarındaki payı ise %0,5'tir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). Bu düşük göstergelere rağmen Bursa, kent çeperindeki organik tarımın dışsal aktörlerin (kamu, özel sektör, STK) müdahaleleriyle nasıl şekillendiğini gözlemlemek açısından uygun bir bağlam sunmaktadır. Kentin lojistik kapasitesi ve kısa tedarik zinciri potansiyeli, kent-kır bağlantısını incelemek için anlamlı fırsatlar yaratmaktadır.

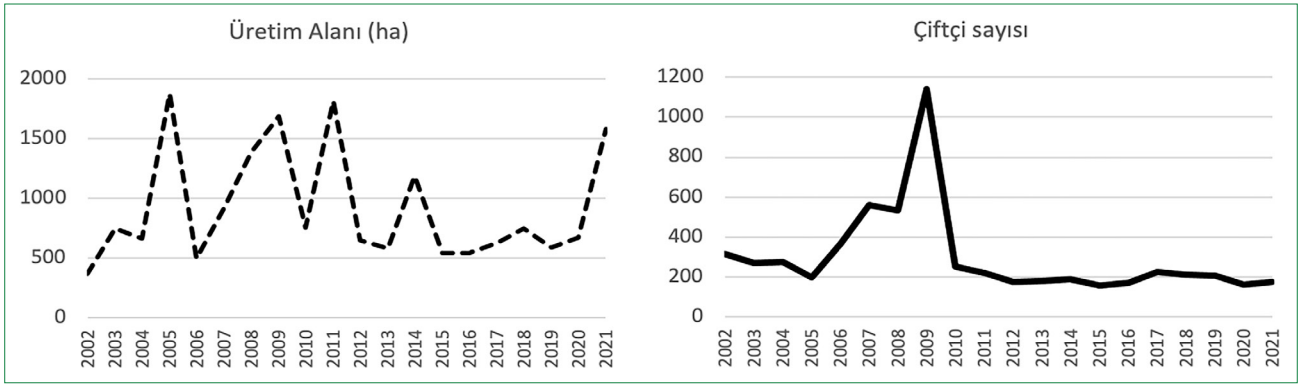
Saha araştırması, Nicolini'nin (2012) önerdiği "yakınlaştırma" ve "uzaklaştırma" yaklaşımı doğrultusunda yapılandırılmıştır. Yakınlaştırma ile üreticilerin organik tarımı nasıl icra ettikleri; kullandıkları bilgi, beceri ve kaynaklar gibi mikro düzeydeki pratik detaylar analiz edilmiştir. Uzaklaştırma ise bu pratiklerin bölgesel ve ulusal ölçekteki kurumlar, ağlar ve politik yapılarla nasıl etkileşim içinde olduğu sorusuna odaklanmıştır (Tablo 1). Bu yöntemsel ayırım, organik tarım pratiklerinin hem yerel üretim bağlamında hem de yapısal ve ilişkisel düzeyde nasıl biçimlendiğini bütüncül biçimde analiz etmeyi mümkün kılmıştır.

Araştırma kapsamında veriler iki düzeyde toplanmıştır. İlk olarak, Bursa Tarım ve Orman İl Müdürlüğü'ne 2021 yılında kayıtlı olan 135 organik üreticinin %85,18'ine ulaşılmış ve toplam 115 sertifikalı organik üreticiye Eylül-Ekim 2022 döneminde anket uygulanmıştır. Bu anketlerde üreticilerin demografik profilleri, çiftlik yapıları, bilgi kaynakları, destek

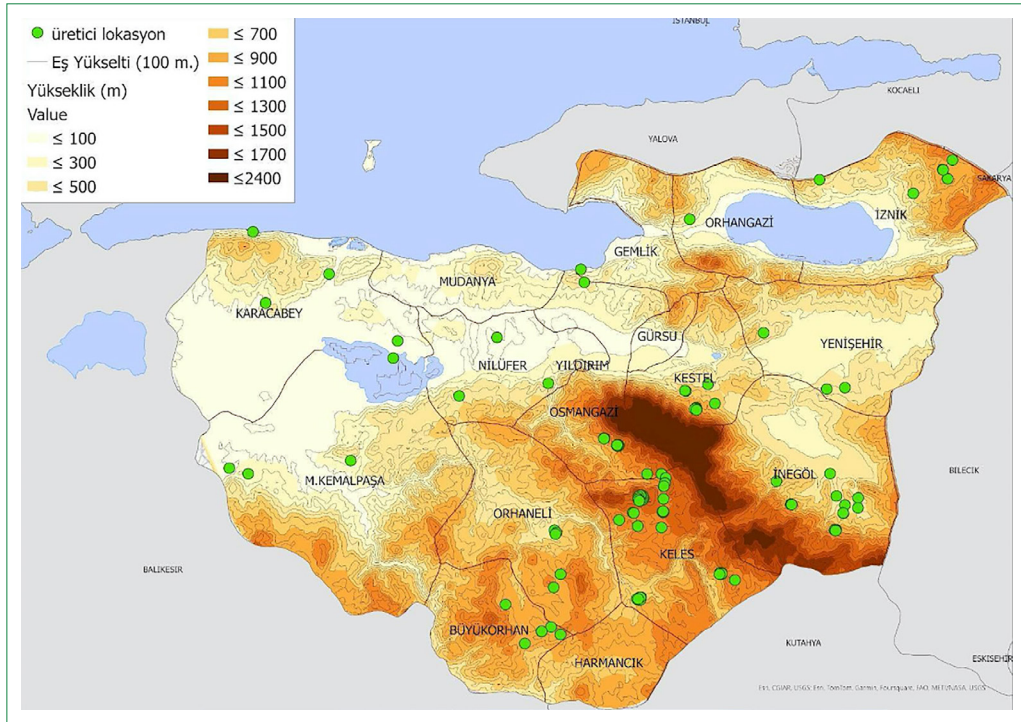
mekanizmaları ve pazara erişim stratejilerine ilişkin nicel veriler toplanmıştır. İkinci olarak, Eylül-Aralık 2023 tarihleri arasında yürütülen derinlemesine görüşmelerle, organik tarım pratiğinin oluşumu ve devamlılığında rol oynayan çok aktörlü yapılar ve ilişkiler analiz edilmiştir. Görüşmeler toplamda 50 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir (Tablo 2).

4. Bursa'da Organik Tarımın Gelişimi

Bu çalışmada, 2002–2021 yılları arasında Bursa'da ve Türkiye genelinde organik tarımın gelişim süreci karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Türkiye'de organik üretici sayısı istikrarlı bir artış gösterirken, üretim alanlarında 2018 yılına kadar gözle görülür bir büyüme yaşanmış; ancak bu yıldan itibaren azalma eğilimi ortaya çıkmıştır. Bursa özelinde ise bu eğilim daha karmaşık bir seyir izlemekte; 2005 yılına kadar üretim alanları artış gösterirken, sonrasında düzensiz ve dalgalı bir gelişim süreci ortaya çıkmıştır (Şekil 1). Bu durumun temel nedenlerinden biri, sertifikalı üreticilerin sistemden çıkmaları hâlinde bilgilerinin resmi kayıtlara yansımamasıdır. Özellikle 2010 yılındaki belirgin düşüş, üreticilerin organik üretimden vazgeçtiğini göstermektedir. Görüşmelerde, bu vazgeçişlerin temel nedenlerinden birinin kamu desteklerinden yararlanamama durumu olduğu vurgulanmıştır. Örneğin, 2009 yılında çiftçilere sağlanan toplam destek miktarı 19.500 TL iken, bu rakam 2010 yılında 7.899 TL'ye düşmüştür. Aynı dönemde Bursa'da kayıtlı organik üretici sayısı 1.141'den 254'e gerilemiş; bu azalma izleyen yıllarda da sürmüş ve 2021 itibarıyla sayı 177'ye kadar düşmüştür. Bu bulgular, merkezi düzeyde geliştirilen organik tarımı yaygınlaştırma politikalarının yerel

Şekil 1. 2002–2021 yılları arasında Bursa İli organik bitkisel üretim alanı ve çiftçi sayısı değişimi. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2002–2021 yılı Organik Tarım İstatistikleri kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 2. Organik bitkisel tarım yapan üreticilerin mahallelere göre dağılımı. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2002–2021 yılı Organik Tarım İstatistikleri kullanılarak hazırlanmıştır.

düzeyde, özellikle de büyükşehir çeperlerinde istenilen sonuçlara ulaşmadığını ortaya koymaktadır.

2021 yılı OTBİS verileri, Bursa'da yalnızca organik bitkisel üretim yapıldığını ve bu üretimin topografik açıdan yüksek, kent merkezinden uzak bölgelerde yoğunlaştığını göstermektedir. Yaklaşık 16 bin dekarlık organik üretim alanı ağırlıklı olarak Keles, Büyükorhan ve İnegöl ilçelerinde yoğunlaşırken; Orhangazi, İznik, Osmangazi ve Karacabey ilçelerinde ise daha dağınık ve sınırlı sayıda üretici ile temsil edilmektedir. Bu mekânsal dağılım, organik üretimin hem fiziki koşullar hem de kurumsal desteklere erişim olanakları bakımından belirli sınırlılıklara tabi olduğunu göstermektedir (Şekil 2).

5. Bulgular

Bu çalışma, Bursa'da organik tarım pratiklerinin mekânsal ve toplumsal bağlamlarda nasıl farklılaştığını incelemektedir. Saha araştırmasının sonuçları, organik tarımın kent çeperlerinde homojen biçimde uygulanmadığını, üreticilerin sosyo-ekonomik profilleri, bilgi düzeyleri, üretim motivasyonları ve organik tarıma yükledikleri anlamlar doğrultusunda oldukça çeşitlendiğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, SPT'nin kavramsal çerçevesi doğrultusunda analiz edilmiştir. Pratiklerin maddi (girdiler, altyapı), bilişsel (bilgi, beceri) ve anlamsal (değer, motivasyon) bileşenleri üzerinden nasıl şekillendiği ortaya konulmuştur. Eleştirel realizm ise, bu pratiklerin

altında yatan yapısal ilişkileri ve nedensel mekanizmaları açıklamak için kullanılmış; gözlemlenen olguların ardındaki görünmeyen fakat etkili yapıların analiz edilmesine imkân tanımıştır. Bu bağlamda saha çalışması sonucuna göre organik tarım pratiklerinin ortaya çıkışına ve sürdürülmesine etki eden dinamikler dört ana tema altında aşağıda ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

5.1. Sözleşmeli Üretim İlişkisi

Türkiye’de organik tarım ilk olarak Avrupa pazarına ürün sunmak amacıyla başlamıştır. İhracat yapan firmalar yereldeki üreticileri organik ürün yetiştirmeleri konusunda yönlendirmiş ve onlarla anlaşmalar yapmıştır. 1980’li yılların ortalarında sözleşmeli organik tarım, İzmir’de kuru üzüm ve kuru incirin ihracata yönelik üretilmesiyle başlamıştır (Boz ve Kılıç, 2021). Bursa’da organik tarım 1990’lı yıllarda, ihracata yönelik organik çilek üretimiyle başlamıştır. Anket verilerine göre, sertifikalı üreticilerin %53’ü organik tarımı ilk ihracat yapan firmadan duymuş ve öğrenmiştir. Özellikle Keles ve İnegöl çevresindeki üreticilerin organik tarıma geçişi, sözleşmeli üretim modeliyle bu firmalara organik çilek üreterek olmuştur. Bu firmalar yalnızca ürün alıcısı değil, aynı zamanda fide, ilaç, gübre ve sertifikasyon gibi temel üretim girdilerini sağlayarak, üretimin maddi bileşenlerini doğrudan belirleyen aktörler hâline gelmiştir. Bu durum, literatürde “sözleşmeli tarım” başlığı altında tartışılan yapısal bağımlılık ilişkilerine doğrudan işaret etmektedir. Çünkü, çiftçilerin firmaya hem girdi sağlama hem de ürün satışı açısından yüksek düzeyde bağımlı hâle gelmesine neden olmaktadır. Organik üretici–Katılımcı 2, bu bağımlılığı açık biçimde şöyle ifade etmiştir:

“Firma olmazsa üretim yapamayız. Hem girdileri sağlıyorlar hem de alıcı garantisi veriyorlar.”

Diğer yandan, bu bağımlılık zamanla üretici aleyhine ekonomik kırılganlıklar doğurabilmektedir. Organik üretici–Katılımcı 4 bunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Firma fiyatı düşürdü, ama başka seçeneğimiz yoktu. Vermezsek ürün elde kalırdı.”

Rehber’in (2004) vurguladığı gibi, sözleşmeli tarım çiftçiye pazar güvencesi sunsa da çiftçinin pazarlık gücü zayıftır.

Bölgenin coğrafi ve iklimsel uygunluğu ile üreticilerin geçmişten gelen geleneksel üretim bilgisine sahip olması, firmanın bölgeyi tercih etmesinde önemli etkenlerden biridir. Kırsal alanlardaki geleneksel üretim bilgi ve pratiklerinin varlığı, organik tarımın yerleşmesi için uygun bir zemin sunmuş; ancak bu zemin, daha çok teknik bileşenlerde yoğunlaşmıştır. Organik üretici–Katılımcı 1, bu süreci şu ifadelerle anlatmaktadır:

“2002’de organik tarıma çilekle geçtik. Aracı firma gelip ürün alacağını söyledi. İlk yıl verdik, sonra devam ettik. Ziraat mühendisi geldi, ‘çileği organik

üretirsiniz / TL yerine 1,25 TL’den alınız’ dedi. Biz de şirketin yönlendirmesiyle organik olduk. 2010’larda devlet desteği çıkınca devam ettik.”

Bu anlatım, üretim pratiğinin maddi (girdi desteği, alıcı firma) ve bilişsel (ziraat mühendisi rehberliği) bileşenleriyle nasıl şekillendiğini göstermektedir. Benzer şekilde, Organik üretici–Katılımcı 2 şu deneyimi paylaşmaktadır:

“1988 yılında fabrikalara konvansiyonel ürün vermeye başladım. 1999’da çilekte kriz yaşanınca, bu firma bir arkadaşım vasıtasıyla beni buldu. O zamandan beri çalışıyoruz. İlk organik üretim burada başladı, sonra köylere yayıldı.”

Bu ifade, bilişsel olarak mevcut tarihsel üretim bilgisinin dışsal müdahaleyle yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.

Bölgedeki sözleşmeli organik çilek üretimdeki ilişkileri hem üretici hem de aracı olan Organik üretici–Katılımcı 3 şu şekilde aktarmıştır:

“Köylere kantar kuruyoruz. Herkes orada toplanıyor ben akşamları almaya gidiyorum arabayla... Artı ilaç ve gübresini veriyoruz... Senede 2–3 defa gelip sözleşme denetleyici firmalar gelip sözleşmeyi yapıyorlar. Sertifika kuruluşları fabrika ile sözleşme yapıyor ama mesela biz alıcı firmayla sözlü anlaşıyoruz.”

Üreticilerin bölgede dağınık konumlanmasından dolayı köydeki bir üretici ürün toplama ve fabrikadaki yetkililere ulaştırma görevini üstlenmektedir. Üreticilerin sertifikalandırılması ve girdilerinin tedarikini alıcı firma üstlenmektedir. Dolayısıyla çiftçinin görevi organik çilek üretmek ve alıcı firma adına köydeki diğer üreticiye temsil etmektir.

Bölgede sözleşmeli organik tarım yapan üreticiler elde ettikleri gelirin, konvansiyonel üretim yapanlardan farklı olmadığını belirtmektedirler. Mülakatlarda birçok üretici bu sebepten dolayı, aynı fiyata daha az emekle konvansiyonel üretime geçmeye başladıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca organik üretimde denetleme ve ceza baskısıyla başa çıkmadığı için küçük üretici, sistemde uzun süre kalmayı başaramamaktadır. Kendilerini güvence altına alacak daha kolay yollara geçmeyi tercih etmektedir. Sözleşmeli organik çilek üretiminden vazgeçen iki üreticiler, kendi deneyimlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“1994’ten beri çilek, sertifikalı 10 sene yaptım 2022’de vazgeçtim. 1994’te bu köyde çilek alan bir kişi vardı. Organik çilek alıyoruz dedi yararlanamayınca bu sene vazgeçtim. Para kazanamayınca bıraktım. Sertifika parasını kimse ödemedi. Eskiden ilçe tarım veriyordu, dedi firma ödeyecek. Firma da ödemedi, ben de vazgeçtim.” (Organik üretimi bırakan–Katılımcı 1)

“Bana organik tarım yapacaksın diyorlar, tamam ne güzel ama bize kimse bir şey tavsiye etmiyor, kimse bize yol göstermiyor. Mesela denetleme kuruluşu diyor ki buradan ilaç çıkarsa sana 110 bin TL ceza yazarım diyor. Ee ben 110 bin TL ye iş yapamıyorum ki nasıl bana bu parayı ceza yazılıyor. Ben bu sene yapmadım ve çok zararım var. Denetlemeler sıklaştıkça korku artıyor. Ben bu sefer işi bırakıyorum geriye gidiyorum zararım oluyor. Çünkü verim alamıyoruz. Gelen ürünlere hep böcek geliyor. Bu böcekler ancak zehir verilirse ölür ama yasak olduğu için de veremiyoruz.... Borular, tesisat, damıtma bunların hepsi dünya masraf. Ben emekliyim, burası benim emekli maaşımı bile yiyor. Emeliğimizin karşılığını alamıyoruz.”
(Organik tarımı bırakan– Katılımcı 2)

Bursa’da gerçekleşen sözleşmeli organik üretim modeli, Shove vd.’nin (2012) SPT bağlamında ele alındığında, pratiklerin maddi (sertifikalı fide, ilaç, altyapı), bilişsel (teknik yönlendirme) bileşenlerinde bir dönüşüm yarattığı görülmektedir. Ancak anlam bileşeninde –yani üreticilerin organik tarımı içselleştirerek gönüllü biçimde benimsemesi– benzer bir dönüşümün yaşanmadığı gözlenmiştir. Bu eksiklik, üreticilerin üretim pratiklerine yönelik motivasyonlarının çoğunlukla ekonomik güvence ve dışsal teşviklerle sınırlı kaldığını göstermektedir. Özel sektör–Katılımcı 1’in şu sözleri, anlam boyutundaki bu sınırlılığı açıkça ortaya koymaktadır:

“Yenilik konusunda siz her zaman çaba gösteriyorsunuz, daha iyi olsun diye ama uygulanabilirlik noktasında sorun çıkabiliyor. Çiftçi çoğu zaman değiştirmek istemiyor, uğraşmak istemiyor.”

Bu ifade, maddi ve bilişsel dönüşümün tek başına yeterli olmadığını; anlamın üretici gündelik pratiği içinde yerleşmesi durumunda sürdürülebilirliğin sağlamadığını göstermektedir. Sözleşmeli üretim, maddi ve teknik destek sunarak organik tarımı sürdürülebilir kılmakta; ancak organik tarıma yüklenilen anlam eksik kaldığında üretici, dönüşüme direnç gösterebilmektedir. SPT’nin üçlü bileşeni açısından bakıldığında, sözleşmeli tarım yalnızca maddi ve bilişsel boyutları kapsamakta; ancak pratiklerin anlam boyutunda zayıflıklar devam etmektedir. Bu nedenle, dışsal aktörlerin üretime müdahalesi, yalnızca üretimin teknik sürdürülebilirliği açısından değil; aynı zamanda sosyal olarak yerleşmesi açısından da bütüncül olarak değerlendirilmelidir.

5.2. Kamu Destekleri, Kurumsal Kapasite

Bursa’da organik üretim yapan çiftçilerin büyük bölümü, üretim yaptıkları arazileri miras yoluyla edinmiştir. Ata toprağına sahip çıkmak, onlar için geleneksel sorumluluk anlamına gelmektedir. Bu durum, SPT’nin “anlam” bileşenine işaret eder; üretim, geçmişten gelen bir aidiyet ve sorumluluk duygusuyla şekillenmektedir. Ancak organik tarım, yalnızca ge-

leneksel üretim kalıplarına sadık kalınarak sürdürülebilecek bir faaliyet değildir. Sertifikasyon, belge düzenleme, denetim ve uyum prosedürleri gibi kurumsal gereklilikler, özellikle küçük ölçekli üreticiler için önemli zorluklar doğurmaktadır. Bu durum, “maddi” ve “bilişsel” bileşenlerin eksikliğine işaret eder. Organik üretici–Katılımcı 5’in ifadesi bunu açıkça ortaya koymaktadır:

“Kurumlar destek verse ne olur, vermese ne olur. Başvururken bir dolu şey istiyorlar. Tapu, kefil istiyor. Kaç kez denedik alamadık. TKDK’ya başvurmak istedik. Sera yapmak için. Önce 100 milyar harcayacaksın, faturalandırılacaksın, sonra ben sana ödeyeceğim diyor. Bende bu para olsa zaten niye başvurayım. Modern sera kurmayı çok istiyorum ama kaynak bulamıyorum. Çıkan desteklerden ben de küçük üretici olarak faydalanmak istiyorum.”

Bu ifade, üreticinin gerekli bilgiye (bilişsel kapasite) ve kurumsal araçlara (maddi kapasite) erişimde zorlandığını ve bu nedenle üretim pratiğini sürdürmediğini göstermektedir. Bu gözlem, saha verileriyle birlikte değerlendirildiğinde, yapısal eşitsizliklerin ve kurumsal kapasitenin tabana yeterince yayılmadığını ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda kamu destekleri hem organik üretime geçişte hem de sürdürülebilirliğin sağlanmasında kritik rol oynamaktadır. Anket verilerine göre üreticilerin %61’i kamu desteklerinden yararlanmakta, %73,8’i ise bu destekleri organik tarımın devamlılığı için vazgeçilmez görmektedir. İl ve İlçe Tarım Müdürlükleri tarafından organize edilen eğitim programları, üreticilere bilgi aktarımı yoluyla “bilişsel bileşeni” güçlendirmeyi hedeflemektedir. Kamu Temsilcisi–Katılımcı 1, bu süreci şöyle açıklamaktadır:

“İnegöl ve Kestel ilçelerinde ahududu, böğürtlen gibi ürünlerle organik tarım yapılmasının üreticiye katkı sağlayacağını düşündük... eğitim, bilgilendirme yaptık.”

Ancak bu bilgi aktarımı her zaman kalıcı sonuçlar yaratmamaktadır. Kamu Temsilcisi–Katılımcı 2’nin ifadesi, üreticilerin sürece daha çok maddi motivasyonlarla dâhil olduğunu ortaya koymaktadır:

“Ürünü satabildikleri ve destek alabildikleri için organik üretime girdiler... dönüm başına alınacak 100 TL bile önemlidir.”

Bu örnek, anlam bileşeninin zayıflığını vurgular; üretim yalnızca ekonomik faydayla motive edildiğinde, pratiklerin toplumsal olarak yerleşmesi ve sürekliliği tehlikeye girer. Üreticinin organik üretimi yalnızca maddi kazançla sınırlı görmesi, pratiklerin sembolik ya da değer temelli yönlerden içselleştirilmediğini göstermektedir.

Tablo 3. Kurumsal aktörlerin organik tarımı destekleme mekanizmaları ve etkileri

Kurumsal aktör	Destek türü	Uygulama şekli	Etkisi/saha gözlemi
Merkezi Yönetim	Maddi destek, eğitim, denetim	Yüz yüze eğitimler, saha denetimleri, önder çiftçiler aracılığıyla üreticiler organik tarıma yönlendiriliyor	Bilgi aktarımı mevcut, ancak bazı üreticiler yalnızca destek için süreçte dâhil olmakta
Yerel Yönetim	Arazi temelli pilot uygulamalar, tanıtım	Belediye arazilerinde ekolojik üretim örnekleri sunuluyor, çiftçilere eğitimler veriliyor	Uygulamalar görünürlik sağlıyor ancak çiftçilerde direnç yüksek

Bursa İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nün destek faaliyetleri, arazi denetimleri ve yüz yüze toplantılarla yürütülmektedir. Kamu Temsilcisi-Katılımcı 3 bu süreci şöyle anlatmaktadır:

"...kontrollerin yapılacağını, ilaç atılmayacağını, bilgi ve eğitim vereceğimizi hepsini anlattık."

Bu yönüyle bilişsel kapasiteye yatırım yapılmaktadır. Ancak bu bilginin pratik içinde içselleştirilmediği durumlar da mevcuttur. Aynı temsilcinin şu ifadesi, anlam eksikliğini göstermektedir:

"...bazı arazilerde ürün olmadığını, bahçelerin terk edildiğini fark ettik."

Bu ifade, dışsal bilgi ve maddi destekler sağlansa dahi, üretim pratiğinin üreticinin gündelik yaşamında anlam kazanmaması hâlinde sürdürülemediğini ortaya koymaktadır.

Yerel yönetimlerin katkısı da benzer sınırlılıklara sahiptir. Yerel yönetim kendi mülkiyetindeki arazilerde ekolojik üretim örnekleri sunarak alternatif modelleri üreticilere tanıtmak için çalışmalar yürütmektedir. Ancak üreticilerin konvansiyonel bilgiye sıkı sıkıya bağlı olması, anlam dönüşümünü zorlaştırmaktadır. Kamu Temsilcisi-Katılımcı 4'ün ifadesi bu durumu açık biçimde göstermektedir:

"...öyle bir şey yerleşmiş ki insanların kafasına, ben bu ilacı kullanmazsam bu işi yapamam diye düşünüyorlar."

Bu açıklama, üretim pratiğinin hem bilişsel hem de sembolik düzeyde derinlemesine yerleştiğini ve dönüştürülmesinin zor olduğunu göstermektedir. Bu durum, yalnızca bilgi eksikliği değil, aynı zamanda mevcut bilgi sisteminin güçlü kültürel yerleşikliğini yansıtır. Tablo 3'te, saha çalışması bulgularına dayalı olarak kurumsal aktörlerin organik tarımı destekleme mekanizmalarını ve bunların etkileri özetlenmiştir.

Tüm bu bulgular, üretim pratiklerinin yalnızca teknik ya da ekonomik değil, toplumsal ve kültürel düzeyde dönüşüm gerektirdiğini göstermektedir. SPT'nin maddi ve bilişsel bileşenleri kamu kurumlarınca desteklenirken, anlam bileşeni çoğu zaman eksik kalmaktadır. Bu nedenle, kalıcı dönüşüm için yatay bilgi paylaşım ağlarının kurulması, üretici inisiyatifiyle

gelişen dayanışma yapılarının desteklenmesi ve üniversite iş birliklerinin artırılması gerekmektedir. Böylece, üretim pratiklerinin yerel topluluk içinde anlam kazanması ve sürdürülebilirliği mümkün hale gelebilir.

5.3. Kırsalda Kolektif Öğrenme

Organik üretime geçiş kararları yalnızca bireysel değil, sosyal etkileşimlerin bir sonucu olarak şekillenmektedir. Anket verilerine göre üreticilerin %29'u, sosyal çevresinin (akraba, komşu, muhtar) organik üretim kararında etkili olduğunu belirtmiştir. Bu durum, üretim pratiklerinin yalnızca bireysel rasyonaliteye değil; aynı zamanda toplumsal öğrenme ve görerek öğrenme mekanizmalarına dayandığını ortaya koymaktadır. Ancak bu potansiyel her bölgede aynı ölçüde etkin değildir. Organik üretici-Katılımcı 6, özellikle kendi çevresindeki etki-leşim eksikliğini şu şekilde dile getirmiştir:

"Kimse kimseyle bilgi paylaşmıyor. Herkes kendi yöntemiyle yapıyor. Yeni bir şey deneyen varsa bile, bunu açık açık anlatmıyor."

Bu ifade, mekânsal yakınlığa rağmen üreticiler arasında bilgi paylaşımının gerçekleşmediğini ve kolektif öğrenme süreçlerinin gelişmediğini göstermektedir. Üreticiler arasında yeterli sayıda güçlü sosyal bağın kurulamamış olması, üretim bilgisinin yatay olarak yayılmasını zorlaştırmaktadır. Granovetter'in (1983) gömülülük kuramı çerçevesinde, bölgede yenilikçi pratiklerin yerleşebilmesi için sosyal etkileşim kanalları ve enformel bilgi akışları kritik öneme sahiptir. Bursa'da organik üreticiler arasında etkileşimin sınırlı kalmasında üreticiler arasında güvenin ve güçlü bağların yeterince gelişmemesi etkili olabilir. Ayrıca saha çalışmasında yerelde organik üreticilerin bir araya geldiği ve örgütlü hareket ettiği bir yapının bulunmadığı gözlemlenmiştir. Bu durum, organik tarım pratiklerinin yerelde kabul görmesini ve kurumsal destek mekanizmalarıyla bütünleşmesini zorlaştırmakta; üreticilerin hem birbirlerinden hem de kurumlardan öğrenme olanaklarını sınırlamaktadır.

5.4. Kentli Üretici Figürü ve Bilgi Dolaşımı

Bursa kırsalında organik tarımın gelişiminde etkili olan aktörler arasında, niceliksel olarak küçük ancak niteliksel olarak

dikkat çekici bir grup, kentsel yaşamdan kırsal dönen ve organik tarımı sonradan öğrenen üreticilerdir. Bu grup, literatürde sıklıkla “yeni kırsallık” (Halfacree, 2007) ya da “kırsal dönüşüm” başlığı altında ele alınan kent kökenli bireylerin kırsalda yeni yaşam biçimleri ve üretim formları inşa etmeleri bağlamında değerlendirilebilir. Bu kentli üreticiler sahip oldukları kültürel sermaye, yüksek eğitim düzeyleri, dijital okuryazarlıkları ve dış kaynaklara erişim imkânları sayesinde bölgedeki diğer üreticilerden farklılaşmaktadır. Kentli organik üretici–Katılımcı 1, bu figürü şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu kadar tanınır olmamızın nedeni üniversite-deki hocalarla iletişim halinde olmamız, Buğday Derneği’nin çalışmalarına katılmamız. Geçen hafta Instagram’a koyduğum kiraz toplama videosu çok ilgi gördü.”

Genellikle yükseköğrenim görmüş, beyaz yakalı mesleklerden gelen bu bireyler, geçmişte ailelerine ait olan arazilere dönmekte ya da Bursa kırsalında yeni tarım arazileri satın alarak üretime başlamaktadır. Sahada tespit edilen 135 sertifikalı üretici arasında yalnızca beş kişi bu profilde olsa da bu üreticiler ürün çeşitliliği yüksek, pazara doğrudan erişimi olan ve ölçek olarak daha büyük üretim yapmaktadır. Teknik bilgiye erişimleri, dijital okuryazarlıkları ve dış kaynaklarla kurdukları ilişkiler sayesinde üretim süreçlerini daha sistematik, kontrollü ve yenilikçi biçimde yürütmektedirler. Bu durum, onların sadece maddi değil, aynı zamanda bilişsel ve kültürel sermaye açısından da farklı bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu durum üreticilerin dayanıklılığını artırmaktadır. Üretime giriş motivasyonları arasında ekonomik kazançtan çok, sağlıklı ve güvenilir gıda üretimi, doğayla uyumlu yaşama arzusu ve çevresel etik gibi değer temelli kaygılar öne çıkmaktadır. Bourdieu’nun (1984) kavramsallaştırdığı biçimiyle bu üreticilerin kırsaldaki ‘habitus’u, köylü üreticilere kıyasla oldukça farklıdır. Sahada yeniden kurdukları pratikler hem üretim tarzlarını hem de toplumsal konumlarını yeniden tanımlamalarına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla bu grup, organik tarımı sadece bir geçim pratiği değil, aynı zamanda sosyal ve ekolojik bir duruş olarak kurgulamaktadır.

Sonuç olarak, tersine göçle kırsalda üretici konumuna gelen bu aktörler, sayıca az olmalarına karşın organik tarımın sembolik ve pratik boyutlarında alternatif bir üretici figürü sunmaktadır. Bu figür, yalnızca tarımsal üretim biçimlerini değil, aynı zamanda kırsalın toplumsal yapısını, bilgi dolaşımını ve doğa-insan ilişkisini de dönüştürme potansiyeline sahiptir. Ancak bu üreticilerin kırsal topluluklarla kurduğu bağlar zayıf kalmakta; sahip oldukları bilgi ve deneyim, köylü üreticilere aktarılmamaktadır. Kentli organik üretici–Katılımcı 2, bu konuda şunları söylemiştir:

“Burada herkes kendi işine bakıyor. Biz daha çok sosyal medyada varız, ama köydeki diğer üreticilerle pek temasımız yok. Hatta bazen bize kışkuyula bakıyorlar.”

Bu durum, kentli ve köylü üreticiler arasında bilgi ve deneyim aktarımını engellemekte; organik tarımın topluluk içinde ortak bir pratik hâline gelmesini zorlaştırmaktadır.

Özetle saha çalışması sonucunda dört tematik başlık altında sunulan bulgular, organik tarımın yalnızca teknik bir dönüşüm değil; aynı zamanda toplumsal, kültürel ve yapısal boyutları olan bir sosyal pratik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. SPT, üretim pratiklerinin maddi, bilişsel ve anlamsal boyutlar üzerinden nasıl şekillendiğini analiz etmeyi mümkün kılarken; eleştirel realizm, bu pratiklerin ardındaki yapısal nedenleri, kurumsal kapasiteleri ve sosyal ilişkileri görünür kılmaktadır. Bulgular, dışsal müdahalelerin (özel sektör, kamu, STK) pratiklerin dönüşümünde ancak yerel bilgi, değer ve ilişkilerle bütünleştğinde etkili olabildiğini göstermektedir. Aynı zamanda bilgi aktarımı, yalnızca teknik bilgi transferiyle değil, yatay örgütlenmeler ve güçlü sosyal bağlar üzerinden kalıcı hâle gelebilmektedir. Dolayısıyla organik tarımın kurumsallaşması ve yaygınlaşması için, teknik müdahalelerin yanı sıra sosyal pratik haline gelmesini sağlayacak sosyal politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

6. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, organik tarımı yalnızca teknik bir üretim biçimi olarak değerlendirmekten öte, onu gündelik yaşamın içinde kökleşmiş, toplumsal ilişkilerle şekillenen ve yerel bağlamda yeniden üretilen bir sosyal pratik olarak ele alarak, literatüre hem kuramsal hem de ampirik düzeyde katkılar sunmaktadır. Bursa örneğinde gerçekleştirilen saha çalışması, organik tarım pratiklerinin üreticilerin bireysel tercihleri ya da yapısal zorunluluklar temelinde değil; sosyal ağlar, kültürel değerler, yerleşik bilgi sistemleri ve maddi koşulların kesişiminde biçimlendiğini ortaya koymaktadır. SPT ve eleştirel realizm çerçevesinden yapılan analiz, bu çok katmanlı süreci görünür kılarak, üretim pratiklerini yalnızca gözlemlenebilir sonuçlar üzerinden değil, aynı zamanda bu sonuçların ardındaki nedensel mekanizmalar üzerinden değerlendirmeyi mümkün kılmıştır.

Geleneksel yaklaşımlar, organik tarımı çoğunlukla mikro düzeyde bireylerin bilgi, motivasyon, risk algısı gibi değişkenleriyle (Cakirli Akyüz ve Theuvsen, 2020) ya da makro düzeyde piyasa koşulları, tarım politikaları, sübvansiyonlar ve teknolojik gelişmeler gibi yapısal faktörlerle açıklama eğilimindedir (Issa ve Hamm, 2017). Oysa bu tür ikili analizler, üreticilerin kararlarının içinde şekillendiği yerel sosyal ilişkiler ağını ve üretim süreçlerinin kolektif anlam üretimiyle nasıl ilişkilendiğini göz ardı etmektedir. Bu boşluğu doldurmak üzere kullanılan SPT yaklaşımı, üretim pratiklerini maddi (sertifikalı girdi, altyapı), bilişsel (yerel bilgi, deneyim, yönlendirme) ve anlamsal (değer, motivasyon) bileşenleri üzerinden birlikte değerlendirerek, daha bütüncül bir çözümleme olanağı sunmaktadır (Shove vd., 2012; Hargreaves vd., 2013).

Saha bulguları, özellikle kırsal bölgelerde geleneksel bilgiye sahip üreticilerin organik tarımı “yeni” değil, geçmişin, doğal üretim biçimlerinin devamı olarak yorumladığını göstermektedir. Organik üretici–Katılımcı 7’nin şu ifadesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

“Eskiden zaten ilaç kullanmazdık, babadan öğrendiğimiz gibi yapıyoruz, şimdi buna organik diyorlar.”

Bu durum, üretim pratiklerinin anlamsal boyutunun, tarihsel süreklilik ve toplumsal hafıza üzerinden meşrulaştırıldığını ortaya koymakta; yeni bir bilgi aktarımından ziyade, mevcut bilgi rejimlerinin yeniden düzenlenmesiyle organik üretimin toplumsal olarak kabul edildiğine işaret etmektedir.

Bursa’da organik üretime geçiş çoğu zaman dışsal aktörler (firma, kamu, STK) aracılığıyla olmuştur. Ancak üreticilerin bu aktörlere bağımlı hale gelmesi organik tarıma devamlılıkta onları kırılgan hale getirmiştir. Diğer taraftan sosyal çevre etkisinin ve organik tarıma yüklenilen anlamın devamlılıkta olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Üreticilerin bazıları üretimden vazgeçme nedenlerini “destek kesildi, yalnız kaldık, sertifika pahalı” gibi gerekçelerle açıklarken, bazıları üretimi sürdürme nedenlerini “komşum da yapıyor, çocuklarımıza sağlıklı şeyler kalsın istiyoruz” gibi değer temelli ifadelerle belirtmiştir. Bu farklılık, üretim pratiklerinin anlamla ne derece iç içe geçtiğinin göstergesidir. Sözleşmeli tarım, kırsal kalkınmanın bir aracı olarak görmek mümkündür (Rehber, 2004). Ancak Bursa örneğinde sözleşmeli tarım sadece teknik destek ve pazar güvencesi sunan durumlar için geçerlilik göstermektedir. Organik üretici–Katılımcı 3’ün ifadeleri bu durumu şu şekilde özetlemektedir:

“Firma desteği olmasa yapmazdım. Zaten ilaç pahalı, bir de sertifika işleriyle uğraşılmaz.”

Bu ifade, üretim pratiğinin yalnızca dışsal desteklerle gerçekleşmesinin üreticiyi kırılgan kıldığını ortaya koymaktadır. Üreticinin anlam boyutunda dönüşüm yaşamaması, bu potansiyelin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Rehber (2004), sözleşmeli tarımın uygulama biçimlerinin yerel bağlamlara göre ciddi farklılıklar gösterebileceğini vurgulamaktadır. Bursa örneğinde de sözleşmeli ilişkilerin biçimsel olmaktan çok sözlü taahhütlere dayalı olması, bu bağlama duyarlılığı somut biçimde yansıtmaktadır.

Dolayısıyla, organik üretimin başarıya ulaşması yalnızca ekonomik teşviklerin varlığına değil; bu üretimin üreticinin yaşam dünyasında anlam kazanmasına ve yerel topluluk içinde desteklenmesine bağlıdır. Bu çerçevede politika yapıcılarının yalnızca bilgi aktarımı ve maddi destek sunmakla yetinmeyip, üretim pratiklerinin nasıl öğrenildiği, kimler tarafından aktarıldığı ve hangi koşullarda kalıcılaştığı gibi süreçleri de dikkate alması gerekmektedir (Kaiser ve Burger, 2022; Nicolini, 2012). Organik tarım politikalarının başarısı, çok katmanlı,

yerel bağlama duyarlı ve toplumsal dinamiklerle uyumlu müdahale biçimlerine bağlıdır.

Çalışmanın bir diğer katkısı, mekânsal yakınlık ile ilişkisel yakınlık arasındaki ayrımı gündeme getirerek, üretim bilgisinin dolaşımında sosyal bağların belirleyici rolünü vurgulamasıdır. Aynı köyde yaşayan üreticilerin birbirinden habersiz üretim yapması ve bilgi paylaşımının oldukça sınırlı olması, kooperatif ya da üretici birliklerine üyeliği ve ortak pratiklerin gelişmesini engellemektedir. Bölgede faaliyet gösteren yerel üreticilerin birbiriyle ve diğer aktörlerle olan bağlantılarının zayıf olduğu görülmüş, bu durum, bölgenin bilgi paylaşımına kapalı olduğunu ortaya koymuştur.

Öte yandan, kentli üretici figürü gibi yeni aktörlerin üretim alanına dâhil olması, teknik ve sembolik açıdan katkılar sağlasa da bu üreticilerin kırsal topluluklarla kurdukları bağların zayıflığı, üretim bilgisinin yatay yayılımını sınırlamaktadır. Bu durum üretici kimliğinin yalnızca üretim biçimiyle değil; toplumsal konum, bilgi rejimi ve kültürel pratiklerle şekillendiğini ve sosyal mesafenin bilgi dolaşımını engellediğini göstermektedir. Dolayısıyla, organik tarım politikalarının yalnızca ekonomik teşviklere değil, üretim pratiklerinin topluluk düzeyinde sosyal olarak yerleşmesini sağlayacak bilgi paylaşım mekanizmalarına, örgütlenme biçimlerine ve anlam üretimine yönelmesi gerekmektedir.

Bu çalışma, SPT ve eleştirel realizmi saha verisiyle buluşturarak, organik üretim süreçlerinin yalnızca teknik ya da ekonomik değil; kültürel, sosyal ve ilişkisel boyutlarını da analiz edilebilir hale getirmiştir. Kentli üretici figürü, sözleşmeli üretim ilişkileri, kamu desteklerinin süresizliği, sosyal bağların zayıflığı ve bilgi dolaşımının sınırlılığı gibi pek çok etken, organik tarımın sadece bir üretim modeli değil; aynı zamanda bir toplumsal inşa süreci olduğunu göstermektedir. Bundan sonraki çalışmalarda, organik üretim pratiklerinin zaman içinde nasıl evrildiği, kimler tarafından yeniden üretildiği ve hangi bağlamlarda sosyal pratik haline geldiği karşılaştırmalı araştırmalarla daha kapsamlı biçimde değerlendirilebilir.

Ayrıca, bu araştırma Bursa metropol çeperinde organik tarımın nasıl şekillendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Metropol çeperindeki organik tarım uygulamaları, hem kırsal üretim geleneklerini sürdüren yerel aktörlerin bilgi ve deneyimleriyle, hem de kentsel bağlantıları olan aktörlerin yönlendirmeleriyle şekillenmektedir. Lojistik altyapı, pazara erişim olanakları ve kentle kurulan ekonomik ilişkiler çeperdeki üreticilere belirli avantajlar sağlarken; üretim pratiklerinin kalıcı hâle gelmesi, üreticilerin gündelik yaşamında anlam kazanmasına, topluluk düzeyinde benimsenmesine ve kolektif üretim ağları içinde yeniden üretilmesine bağlıdır. Bu nedenle, metropol çeperinde organik tarımı destekleyecek politikaların hem teknik hem de sosyal yönleri dikkate alacak biçimde tasarlanması kritik bir önem taşımaktadır.

Ethics committee approval: This study was approved by Yıldız Technical University Social and Human Sciences Research Ethics Committee on 31/08/2021 with approval number 2021/06. The ethics committee approval document has been uploaded to the submission system.

Informed consent: All participants were informed about the purpose and scope of the study, and written informed consent was obtained in accordance with ethical principles.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: This study was supported by the TÜ-BİTAK 1001 Program under grant number 122K020, within the scope of the project titled "Spatial and Relational Analysis of Organic Agriculture as a Component of a Sustainable Food System".

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 31/08/2021 ve 2021/06 ile onaylanmıştır. Etik kurul onay belgesi başvuru sistemine yüklenmiştir.

Bilgilendirilmiş onam: Araştırmaya katılan tüm bireyler, çalışmanın amacı ve kapsamı konusunda bilgilendirilmiş; etik ilkeler doğrultusunda gönüllü katılımları sağlanarak yazılı onamları alınmıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırma, TÜBİTAK 1001 programı tarafından 122K020 koduyla "Sürdürülebilir Gıda Sistemi'nin Bir Bileşeni Olarak Organik Tarımın Mekansal Ve İlişkisel Analizi" kapsamında desteklenmiştir.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Bhaskar, R. (2020). Critical realism and the ontology of persons. *Journal of Critical Realism*, 19, 1131-120.
- Bhaskar, R. (2005). *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences* (Dördüncü baskı). Routledge
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press.
- Boz, İ. ve Kılıç, O. (2021). Türkiye'de organik tarımın gelişmesi için alınması gereken önlemler. *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 390-400.
- Bursa İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. (2021), 2021 yılı OTBİS kayıtlarına göre organik bitkisel üretim yapan üreticilere ilişkin veri seti.
- Cakirli Akyüz, N. ve Theuvsen, L. (2020). The impact of behavioral drivers on adoption of sustainable agricultural practices: the case of organic farming in Turkey. *Sustainability*, 12(17), 6875.
- Darnhofer, I., Schneeberger, W. ve Freyer, B. (2005). Converting or not converting to organic farming in Austria: Farmer types and their rationale. *Agriculture and Human Values*, 22(1), 39-52.
- El Bilali, H. (2019). Research on agro-food sustainability transitions: A systematic review of research themes and an analysis of research gaps. *Journal of Cleaner Production*, 221, 353-364.
- European Commission. (2021a). *Organic action plan*. 02.09.2021 tarihinde https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/organic-farming/organic-action-plan_en bağlantısından erişildi.
- European Commission. (2021b). *Organic fabric statistics*. 02.09.2021 tarihinde https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Organic_farming_statistics bağlantısından erişildi.
- FIBL. (2025). *European and global organic farming statistics*. 09.03.2025 tarihinde <https://statistics.fibl.org/> bağlantısından erişildi.
- Freyer, B. ve Bingen, J. (2012). The transformation to organic: Insights from practice theory. M. Reed (Ed.), *Organic food and agriculture: New trends and developments in the social sciences* içinde (ss. 47-70). InTech.
- Granovetter, M. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1, 201-233.
- Grin, J., Rotmans, J. ve Schot, J. (2010). *Transitions to sustainable development: new directions in the study of long term transformative change*. Routledge.
- Halfacree, K. H. (2007). Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies*, 23(2), 125-141.
- Hargreaves, T. (2011). Practice-ing behaviour change: Applying social practice theory to pro-environmental behaviour change. *Journal of Consumer Culture*, 11(1), 79-99.
- Hargreaves, T., Longhurst, N. ve Seyfang, G. (2013). Up, down, round and round: Connecting regimes and practices in innovation for sustainability. *Environment and Planning A*, 45(2), 402-420.
- Hui, A. ve Walker, G. (2018). Concepts and methodologies for a new relational geography of energy demand: Social practices, doing-places and settings. *Energy Research & Social Science*, 36, 21-29
- Huttunen, S. ve Oosterveer, P. (2017). Transition to sustainable fertilisation in agriculture, a practices approach. *Sociologia Ruralis*, 57(2), 191-210.
- Issa, I. ve Hamm, U. (2017). Adoption of organic farming as an opportunity for Syrian farmers of fresh fruit and vegetables: An application of the theory of planned behaviour and structural equation modelling. *Sustainability*, 9(11). <https://doi.org/10.3390/su9112024>
- Kaiser, A. ve Burger, P. (2022). Understanding diversity in farmers' routinized crop protection practices. *Journal of Rural Studies*, 89, 149-160.
- Läpple, D. ve Van Rensburg, T. (2011). Adoption of organic farming: Are there differences between early and late adoption? *Ecological Economics*, 70(7), 1406-1414.
- Melchior, I. C. ve Newig, J. (2021). Governing transitions towards sustainable agriculture—Taking stock of an emerging field of research. *Sustainability*, 13(2), 528.

- Nicolini, D. (2012). *Practice theory, work, and organization: An introduction*. Oxford University Press.
- Rehber, E. (2004). *Contract farming in practice: An overview*. Food and agriculture organization working paper series içinde. FAO.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. SAGE Publications.
- Schatzki, T. R. (1996). *Social practices: A Wittgensteinian approach to human activity and the social*. Cambridge University Press.
- Shove, E., Pantzar, M. ve Watson, M. (2012). *The dynamics of social practice: Everyday life and how it changes*. SAGE Publications.
- Shove, E., ve G. Walker. (2010). Governing transitions in the sustainability of everyday life. *Research Policy*, 39, 471-476.
- Spaargaren, G., Lamers, M. ve Weenink, D. (2016). Introduction: using practice theory to research social life. G.Spaargaren, M.Lamers, D.Weenink (Ed), *Practice theory and research exploring the dynamics of social life* içinde (ss. 1-25). Routledge.
- Spaargaren, G. ve Oosterveer P. (2010). Citizen-consumers as agents of change in globalizing modernity: The case of sustainable consumption. *Sustainability*, 2(7), 1887-1908. <https://doi.org/10.3390/su2071887>
- Spurling, N. J., McMeekin, A., Southerton, D., Shove, E. A. ve Welch, D. (2013). *Interventions in practice: reframing policy approaches to consumer behaviour*. Sustainable Practices Research Group, Manchester.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). 2002-2021 yılları organik tarım istatistikleri. 29.06.2024 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Birkisel-Uretim/Organik-Tarim/Istatistikler> bağlantısından erişildi.
- Warde, A. (2005). Consumption and theories of practice. *Journal of Consumer Culture*, 5(2), 131-153.

EXTENDED ABSTRACT

Taking Root in the Peri-Urban Area of Bursa: Embedding Organic Farming as a Social Practice

 Ebru Seçkin

Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of Urban and Regional Planning, İstanbul, Türkiye

This study investigates the adoption and sustainability of organic farming in the metropolitan periphery through the combined lenses of Social Practice Theory (SPT) and Critical Realism. The main argument of this study is that the sustainability of organic farming does not depend solely on individual preferences or policies. The sustainability of organic farming depends on it becoming a routinized behaviour that is shared by individuals. In this context, the aim of the article is to understand the factors that enable organic farming as social practice.

Based on an empirical study conducted in Bursa, Türkiye—a region with significant agricultural potential yet limited engagement with certified organic production—the research utilizes a mixed-methods approach, combining quantitative surveys with in-depth qualitative interviews. The analysis explores how organic farming practices emerge, stabilize, or decline within their socio-material, institutional, and cultural contexts. Rather than framing organic farming merely as a technical or economic activity, the study conceptualizes it as a socially embedded practice. Critical Realism serves as a foundational theoretical framework for understanding how organic farming is shaped not solely by economic incentives or individual motivations, but by multilayered structural, institutional, and cultural dynamics. In conjunction with SPT, Critical Realism enables the identification of often-invisible factors—such as public support distribution systems, institutional access inequalities, and power asymmetries within contract farming arrangements—that influence producers' everyday practices.

Empirical findings reveal four key dynamics shaping organic farming in Bursa's metropolitan fringe: (1) contract farming schemes, (2) public support mechanisms and institutional engagement, (3) the presence or absence of collective learning, and (4) the emergence of entrepreneurial farmers. Contract farming has facilitated access to markets. However, in many cases, producers lack value-based engagement with organic principles, weakening the “meaning” dimension and jeopardizing long-term sustainability. Public institutions offer training and financial incentives, but these top-down interventions often fail to resonate with local symbolic frameworks and everyday realities. Likewise, while new producers bring ecological values and stronger ties to external networks, their social isolation from local farming communities constrains knowledge exchange and limits broader collective engagement.

This study contributes to the literature by addressing a significant gap: the lack of empirically grounded, theoretically informed research on the socio-cultural embeddedness of organic farming in peri-urban contexts. While much of the existing literature focuses on technical adoption or market integration, this study underscores the relational, symbolic, and institutional dimensions of farming practices—particularly within transitional rural–urban geographies. In conclusion, sustaining organic farming requires more than access to markets or financial support. Policy approaches should aim to foster peer-to-peer learning, community-based knowledge sharing, and socially meaningful narratives.

Keywords: Bursa; peri-urban; organic farming; social practice theory; sustainable farming.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Türk Gemi Söküm Endüstrisinin Yer Değiştirme Dinamikleri ve Düzenleyici Çerçeve Bağlamında İlişkisel Ekonomik Coğrafya Perspektifinden Analizi

Understanding Relocation Dynamics and the Changing Regulatory Framework of the Turkish Shipbreaking Industry: An Empirical Analysis from a Relational Economic Geography Perspective

 Büşra Gezer,¹ Yiğit Evren,¹ Nuri Yavan²

¹Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

²Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ankara

ÖZ

Türkiye’de gemi söküm endüstrisi, görece zayıf düzenlenmiş çalışma koşulları ile çevre ve iş sağlığı ve güvenliği standartlarını (İSG) yükseltmeyi amaçlayan uluslararası düzenlemeler arasında uzun süredir devam eden gerilimlerle karakterize edilmektedir. Çevre ve İSG üzerinde yarattığı olumsuz etkiler nedeniyle 1970’lerin ortasında Haliç’ten Aliğa’ya taşınan bu endüstri, günümüzde benzer sorunlarla Aliğa’daki faaliyetlerine devam etmektedir. Endüstrinin söz konusu bağlamı, mekân, çevre, emek ve düzenlemeler arasındaki ilişkilerin karmaşık doğasını göz önüne sererek gelişmekte olan bir ekonomik peyzajın dinamiklerini ve dönüşümünü analiz etmek için zengin bir ampirik zemin sunmaktadır. Çalışmada, Türk gemi söküm endüstrisinin tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşüm ilişkisel ekonomik coğrafya perspektifinden ele alınmaktadır. Bu yaklaşım ekonomik eylemi, analizin merkezine almakta; aktör ağları içinde sürekli olarak yeniden üretilen ve mekân tarafından filtrelenen bir sosyal eylem olarak kabul etmektedir. Çalışma, Türk gemi söküm endüstrisinde üretim organizasyonunun firma düzeyindeki yeni mekânsal ve kurumsal gereklilikler karşısında nasıl dönüştüğünü ortaya koymak için mekân-zamansal bir çerçeve sunmaktadır. Çalışma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmış ve sektör temsilcileriyle 33 yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Elde

ABSTRACT

In Turkey, the shipbreaking industry is characterized by long withstanding tensions between relatively unregulated labour conditions and the international regulations aimed towards raising environmental and occupational health and safety standards. Furthermore, this industry was relocated from Istanbul to Izmir in the mid-1970s. This context displays complex relationships between space, environment, labour, and regulations, thus providing a rich empirical basis to analyse the conditions of a burgeoning economic landscape. To explain the industry’s transformation, we employ the perspective of relational economic geography. In this perspective economic action is the main focus of analysis and viewed as social action that is constantly reproduced within agentic networks and filtered by space. In this context, our study aims to provide a spatio-temporal focus to illustrate how the Turkish shipbreaking industry has been transformed in the face of new spatial and institutional requirements. We designed our research in a qualitative fashion. Thirty-three in-depth interviews were carried out with various individuals from the local industry. Our findings indicate that the impacts of relocation and the changing regulations on the industry are felt at different temporal and organisational

Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü’nde Prof. Dr. Yiğit Evren ve Prof. Dr. Nuri Yavan’ın eş danışmanlığında Büşra Gezer tarafından yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş tarihi: 30.12.2024 Kabul tarihi: 10.03.2026
Online yayımlanma tarihi: 27.03.2026
İletişim: Büşra Gezer
e-posta: bgezer@yildiz.edu.tr

OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

edilen bulgular, yer değiştirme ve düzenleyici çerçevedeki değişimlerin endüstri üzerindeki etkilerinin farklı zamansal ve organizasyonel katmanlarda hissedildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yer değiştirme, uzun vadede yerel değer zincirini kademeli bir biçimde dönüştürüp yeni aktörlerin ortaya çıkmasının önünü a arken; düzenlemelerdeki değişimler, endüstrideki yerleşik pratiklerin görece kısa vadede yenileriyle değişmesine neden olmuştur. Firma düzeyinde mevcut pratikler büyük ölçüde yok olurken yenilerinin ortaya çıkması, firmaların değişen düzenlemelere uyum sağlama yeteneklerine bağlı olarak farklı şekillerde gözlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Düzenleyici  er eve; gemi söküm; Haliç ve Aliğa; ilişkiyel ekonomik coğrafya; yer değiştirme.

layers. While the former has gradually transformed the local value chain and paved the way for the emergence of new agents, the latter was abrupt and resulted in the replacement of some of the old business practices with new ones. At the firm level, the death and birth of new routines are observed differently depending on the ability and willingness of firms to adapt to enacted laws.

Keywords: Regulatory framework; shipbreaking, Haliç and Aliğa; relational economic geography; relocation.

1. Giriş

Gemi söküm endüstrisi,  evre, emek piyasası ve yasalar-yönetmelikler bağlamında i  i e geçmiş çeşitli dinamiklerin şekillendirdiği bir iktisadi faaliyetdir. Çevresel etkiler ile iş sağlığı ve güvenliği (İSG) bakımından yüksek riskleri bünyesinde barındıran bu sektör, aynı zamanda hurda  elik ve metal gibi girdileri sağlayarak ağır sanayinin d ng selliliğine yerel ve küresel ölçekte katkı sağlamaktadır. Bu karakteristik özellikleri nedeniyle gemi sökümü, ekonomik, çevresel ve toplumsal gerilimlerin yoğunlaştığı bir iktisadi faaliyet kolu olarak öne çıkmaktadır. Nitekim gemi söküm faaliyetlerinin Bangladeş, Hindistan ve Pakistan gibi coğrafyalarda ekseriyetle emek yoğun ve görece denetimsiz örgütlenmesi, bu sektörün çevresel etiklerini ve toplumsal maliyetlerini giderek daha görünür kılmaktadır. Bu noktada, Avrupa Birliği'nin (AB)  evre ve İSG standartlarını yükseltmeye yönelik attığı adımlar, bir yönüyle gemi söküm endüstrisinin küresel ölçekli coğrafyasını şekillendirmekte, diğer yönüyle bu sektörü yerel ölçekli tartişmaların odağına taşımaktadır. Tüm bu eğilimler işığında, gemi söküm sektörünü ilişkiyel olarak analiz edilmeyi gerektiren, stratejik, aynı zamanda bereketli bir araştırma alanı olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu bağlamda Türk gemi söküm endüstrisi, söz konusu küresel gerilimleri yerel ölçekte görünür kılan ayırt edici bir örnek oluşturmaktadır. Bu ayırt edici nitelik, endüstrinin zaman içinde farklılaşan yer seçim dinamiklerinde açıkça izlenebilmektedir. Zira gemi söküm faaliyetleri 1920'lerden itibaren İstanbul'un merkezindeki Haliç'te, gemi yapım ve bakım-onarım faaliyetleriyle i  i e bir biçimde sürdürülmüş; ancak Haliç'te artan çevresel baskılar ve kentleşme dinamikleri nedeniyle 1970'li yıllarda bütünüyle Aliğa'ya taşınmıştır (Bilir, 2020;  ndeş, 2017;  zer, 2005). Bu geçiş, yalnızca gemi söküm endüstrisinin yer değiştirmesiyle sınırlı kalmamıştır. Aynı dönemde gemi bakım-onarım faaliyetlerinin Tuzla'ya, ilerleyen

yıllarda ise gemi yapım faaliyetlerinin Yalova'ya yönlendirilmesiyle (Yavan ve Kalelioğlu, 2023), İstanbul merkezli denizcilik endüstrisi bütüncül bir mekânsal yeniden yapılanma sürecine girmiştir.¹ Literatürde "tam yer değiştirme" olarak tanımlanan bu s rec  (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013), yalnızca sökümün coğrafı konumunu değiştirmekle kalmamış; endüstrinin etkileşim örüntülerinin, organizasyon biçimlerinin ve yenilik patikasının baştan kurgulandığı ilişkiyel bir yeniden yapılanmaya yol açmıştır. Bu  er evede, Haliç'te tersaneler, kalafat (bakım-onarım) yeri ve söküm sahaları arasında gelişen yoğun ve geçirgen ilişkiler ağı, Aliğa'da daha geniş parseller, farklı aktör kompozisyonları ve sökümün artan  l eği eşliğinde yeni bir mekânsal bağlam içinde yeniden kurulmuştur. Bu yönüyle Türk gemi söküm endüstrisi, yer değiştirmenin ekonomik faaliyetlerin yalnızca gerçekleştiği mekânı değil, aynı zamanda bu faaliyetlerin ilişkiyel bağlamını da dönüştüren bir s rec  olduğunu gözlemlemeye elverişli bir ampirik zemin sunmaktadır.

Yer değiştirmenin yarattığı yeniden yapılanma, Türk gemi söküm endüstrisinde ilerleyen yıllarda bu kez kurumsal bir hat üzerinden yeniden üretilmiştir. Bu durum, ekonomik faaliyetlerdeki dönüşümlerin yalnızca mekânsal s recilerle değil, düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimlerle de gerçekleşebildiğini göstermektedir. Nitekim formel kurallar düzleminde gerçekleşen müdahaleler; aktörler arasındaki etkileşimleri, yerleşik pratikleri ve bu pratikleri sürdüren aktörlerin rollerini dönüştüren temel dinamikler arasında yer almaktadır (Glückler ve Lenz, 2016). Türk gemi söküm endüstrisinde bu tür bir müdahale, 2013 yılında Avrupa Parlamentosu ve AB Konseyi tarafından kabul edilen AB Gemi Geri Dönüşüm (GGD) Yönetmeliği ile buna eşlik eden Avrupa GGD Tesisleri Listesi uygulamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu düzenlemeler, gemi söküm faaliyetlerini  evre ve İSG standartlarıyla uyumlu hâle getirmeyi; bu doğrultuda sökümün hangi koşullarda, hangi tesislerde ve hangi prosedürlere altında gerçekleştirileceğini yeniden tanımlamayı amaçlamıştır. AB bayraklı gemilerin önemli

¹ Haliç'in yaşadığı desantralizasyon süreci sonucunda, gemi söküm faaliyetleri Aliğa Gemi Söküm Sanayi Bölgesi'nde, gemi yapım ve bakım-onarım sanayisi ise Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde yoğunlaşmıştır. Ancak özellikle 2000'li yıllarla birlikte gemi yapım faaliyetlerinin Yalova bölgesinde gelişme gösterdiği dikkati çekmektedir (Bilir, 2020;  ndeş, 2017; Yavan ve Kalelioğlu, 2023). Bununla birlikte, bu çalışmanın araştırma soruları ve argümanları yalnızca gemi söküm endüstrisine odaklanmaktadır.

bir bölümünü söken (NGO Shipbreaking Platform, 2023) ve Avrupa hurda gemi pazarında merkezi bir konumda bulunan Türk gemi söküm endüstrisi açısından bu müdahale belirleyici bir eşik oluşturmuştur. Aliğa'daki firmaların bu pazarda varlığını sürdürebilmesinin doğrudan düzenlemelere uyuma bağlanması, 2013 sonrasında endüstride uzun süredir yerleşik olan çalışma düzenlerini, organizasyonel ilişkileri ve pratikleri dönüştüren kurumsal bir kırılmayı tetiklemiştir.

Bu çalışmada gemi söküm endüstrisinde yer değiştirme ve düzenleyici müdahalelerle ortaya çıkan dönüşümler, Bathelt ve Glückler'in (2003; 2011) ekonomik coğrafya literatürü kapsamında geliştirdikleri *ilişkisel yaklaşım* doğrultusunda ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, sosyal ve ekonomik süreçlerin aktörler arasındaki ilişkilerin mekânsal bir mercekten incelenmesi yoluyla kavranabileceğini ileri sürmekte; ekonomik eylemi belirli bağlamlar içinde kurulan karşılıklı etkileşimler ağı üzerinden düşünmeyi önermektedir. Bu çerçevede aktörler arasındaki ilişkiler, *etkileşim*, *organizasyon*, *yenilik* ve *evrim* olmak üzere dört analitik boyut üzerinden çözümlenmektedir (Bathelt ve Glückler, 2003; 2011). Etkileşim, aktörlerin birbirleriyle hangi yollarla temas kurduklarını ve bilgi ile diğer kaynakları karşılıklı meşru beklentiler ve yaptırımlar temelinde kurumlar aracılığıyla nasıl öğrendiklerini ve dolaşıma soktuklarını görünür kılarken; organizasyon, bu etkileşimler temelinde üretimin firma içinde ve firmalar arasında nasıl yapılandırıldığını ortaya koymaktadır. Yenilik, söz konusu ilişkisel yapılanmalar içinden yeni ürün ve süreçler ile teknolojilerin nasıl doğduğunu ifade ederken; evrim, geçmişte alınan kararların ve etkileşimlerin günümüzdeki eylem ve süreçleri nasıl yönlendirdiğini açıklamaktadır. Bununla birlikte evrim boyutu, Bathelt ve Glückler'in (2003; 2011) çerçevesinde olduğu gibi diğer boyutlarla eşdeğer ayrı bir eksen olarak değil; bu boyutların her biriyle karşılıklı etkileşim içinde olan zamansal bir mercek olarak yeniden yorumlanmaktadır. Bu yorum, etkileşim, organizasyon ve yeniliğin zaman içinde oluşan gelişme patikaları boyunca nasıl şekillendiğini, biriktiğini ve dönüştüğünü analitik olarak izlemeye imkân tanımaktadır.

Bu çalışma, Türk gemi söküm endüstrisinin yapısını ve tarihsel gelişimini ilişkisel ekonomik coğrafya perspektifiyle ele alarak etkileşim, organizasyon ve yenilik boyutlarında meydana gelen dönüşümleri hem mekânsal hem de zamansal bir mercekten incelemeyi amaçlamaktadır. Bu inceleme, söz konusu üç boyutta gözlenen dönüşümleri tetikleyen iki temel dinamik etrafında kurgulanmaktadır: yer değiştirme ve düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimler. Çalışma, bölgesel kalkınma literatüründe yer değiştirmenin ilişkisel sonuçlarına odaklanan tartışmaları (Knoben, 2007, 2011; Knoben vd., 2008; Knoben ve Oerlemans, 2005, 2008; Weterings ve Knoben, 2013) Bathelt ve Glückler'in (2003; 2011) ilişkisel ekonomik coğrafya yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirmektedir. Ayrıca, düzenlemeler ile yerleşik pratikler arasındaki etkileşimi açıklayan 'sarsma' mekanizmasını (Glückler ve Lenz, 2016) Türk gemi

söküm endüstrisi bağlamında ampirik olarak sınamaktadır. Böylece çalışma hem mekânsal yeniden konumlanmanın hem de formel kurallardaki değişimlerin etkileşim, bir endüstrinin organizasyon ve yenilik boyutlarında nasıl farklı gelişme patikaları ürettiğini göstererek ilişkisel ekonomik coğrafya yazınına ampirik bir katkı sunmaktadır.

Çalışma, yukarıda ortaya konan amaç doğrultusunda nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Bu kapsamda, Türk gemi söküm endüstrisinin Haliç ve Aliğa dönemlerinde farklı pozisyonlarda yer almış kamu ve özel sektör temsilcileri, firma sahipleri ile çalışanları, taşeronlar, çevre ve İSG uzmanları, sektörle ilişkili araştırmacılar ve sivil toplum aktörleriyle toplam 33 yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, ulusal ve uluslararası düzenlemeler, sektör raporları ve tarihsel kaynakları içeren doküman analiziyle birlikte değerlendirilerek çok katmanlı bir veri seti elde edilmiştir. Ayrıca görüşmelerin çözümlemesinde tematik kodlama yönteminden yararlanılmış; bu yolla endüstrinin tarihsel gelişiminde belirleyici olan kırılma anları ile etkileşim, organizasyon ve yenilik boyutlarında ortaya çıkan yeniden yapılanma süreçleri analitik olarak görünür kılınmıştır.

Makale altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde, ekonomik coğrafyada ilişkisel yaklaşım ele alınmakta; yer değiştirme ve düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimlerin ekonomik faaliyetlerin ilişkisel boyutları üzerindeki etkileri kuramsal olarak tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde araştırma yöntemi ve veri kaynakları açıklanmaktadır. Dördüncü bölümde ampirik bulgular, Haliç (1920–1974) ve Aliğa dönemleri üzerinden tarihsel bir hat izlenerek sunulmakta; Aliğa dönemi 1977–2012 ve 2013 sonrası olmak üzere iki alt dönem çerçevesinde incelenmektedir. Beşinci bölümde bu bulgular kuramsal tartışmalarla ilişkilendirilerek değerlendirilmekte, son bölümde ise çalışmanın temel sonuçları ve ilişkisel ekonomik coğrafya yazınına sunduğu katkılar ortaya konulmaktadır.

2. Kavramsal ve Analitik Çerçeve

2.1. Ekonomik Coğrafyada İlişkisel Yaklaşım

İlişkisel bir perspektiften ekonomik coğrafyada sosyal ve ekonomik süreçlerin nasıl işlediği ve ne tür sonuçlar ürettiği, bu süreçlerde rol oynayan aktörler arasındaki ilişkilerin mekânsal bir mercek aracılığıyla analiz edilmesiyle anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ilişkisel ekonomik coğrafya yaklaşımı aktörler arasındaki ilişkileri açıklayıcı bir değişken olarak ele alınmakta ve birbirleriyle ilişkili dört analitik boyut üzerinden incelenmektedir (Bathelt ve Glückler, 2003; 2011): etkileşim (*interaction*), organizasyon (*organization*), yenilik (*innovation*) ve evrim (*evolution*). Bu boyutlardan ilk ikisi, aktörlerin bir araya gelme ve iletişim kurma biçimleri (etkileşim) ile bu etkileşimler temelinde şekillenen organizasyonel yapıları (organizasyon) ifade etmektedir. Diğer iki boyut ise söz konusu organizasyo-

nel yapılanmalar sonucunda ortaya çıkan yeni ürün ve süreç teknolojileri (yenilik) ile geçmişte alınan kararların etkileşim, organizasyon ve yenilik boyutlarında zaman içinde meydana gelen dönüşümlere nasıl yön verdiğini (evrim) ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Bathelt ve Glückler (2003; 2011), ekonomik coğrafyayı aktörler arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin yön verdiği eylemler üzerinden yeniden temellendirerek, ortaya çıkan süreç ve mekânsal oluşumların (uzmanlaşma, kümelenme, yığılma vb.) bağlamsal (*contextual*), patika bağımlı (*path-dependent*) ve olumsal (*contingent*) nitelikler taşıdığını ileri sürmektedirler. Başka bir ifadeyle, ekonomik aktörlerin eylemleri sosyal ve kurumsal ilişkilerle örülü bir bağlam içinde şekillenmekte, geçmiş kararların mirasından etkilenmekte; ancak yine de öngörülemezlik özelliğini korumaktadır.

Bathelt ve Glückler'in (2003; 2011) ekonomik coğrafyaya yönelik ilişkisel yaklaşımları, Storper'in (1997) benzer ekonomik ve sosyal süreçleri teknoloji, organizasyon ve mekân boyutları üzerinden ele aldığı "Kutsal Üçlü" (*Holy Trinity*) modelinin yeniden formülasyonuna dayanmaktadır. Ancak bu formülasyon, Storper'in (1997) yaklaşımının reddi üzerinden değil; mekânın ekonomik süreçlerdeki rolünün ele alınıp biçiminde gerçekleştirilen görece radikal bir yeniden kavramsallaştırma üzerinden şekillenmektedir. Bu bağlamda Bathelt ve Glückler'in (2003; 2011) çerçevesinde mekân, artık açıklayıcı ve kurucu bir değişken değildir ya da bağımsız bir analitik boyut olarak ele alınmamaktadır. Aksine mekân; etkileşim, organizasyon, yenilik ve evrimin gerçekleştiği ilişkisel bir bağlam olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu yönüyle mekân, ekonomik süreçlerin analizinde belirleyici bir neden olmaktan ziyade, söz konusu süreçlerin incelendiği ve anlam kazandığı onlara erişimi mümkün kılan analitik bir mercektir (coğrafi lens) işlevi görmektedir.

Bathelt ve Glückler (2003; 2011), mekânın ele alınıp biçimi üzerinden gerçekleştirdikleri yeniden kavramsallaştırmayı, Storper'in (1997) modelinde mekânın yanlış yorumlara açık olabilecek şekilde konumlandırılmış olmasına dayandırmaktadırlar. Yazarlara göre mekânın modelde başlı başına bir araştırma nesnesi olarak ön plana çıkarılması, onun teknoloji ve organizasyon boyutlarından yalıtılmış bir biçimde ele alınmasına yol açmaktadır. Bu durum ise çeşitli kuramsal riskleri beraberinde getirmektedir. Öncelikle, mekânsal süreçlerin bağımsız nedensel mekanizmalar üzerinden açıklanmasına zemin hazırlayarak, mekânsal yasalar geliştirmeye yönelik bölge bilimi temelli yorum ve çıkarımlara kapı aralamaktadır (Bathelt ve Glückler, 2003; 2011). Daha açık bir ifadeyle yazarlar, mekânsal süreçleri sosyal ve ekonomik süreçlerle aynı seviyeye yerleştirmenin tehlikeli olduğunu, bunun bir nevi mekânsal fetişizm tuzağına düşme riski yarattığını düşünmektedirler.

Ayrıca mekânın, teknoloji ve organizasyonla eş statüde ancak onlardan ayrı bir boyut olarak ele alınması, bu boyutların gömülü oldukları bağlamlarla aralarındaki ilişkinin koparılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Bathelt ve Glückler (2003;

2011), ekonomik süreçlerin ne mekâna içkin yasalarla ne de mekândan bağımsız soyut mekanizmalarla açıklanabileceğini; aksine, aktörler arasındaki ilişkiler üzerinden yapılandırılmış bir analitik çerçeve içinde kavranması gerektiğini ileri sürmektedirler. Dolayısıyla mekân, ekonomik coğrafyada sosyal ve iktisadi süreçlerin incelenmesinde kavramsal ve analitik olarak ayrı bir analiz boyutu olarak değil, bunlara erişime imkân veren bir *perspektif* olarak analize dahil edilmelidir. Çünkü aksi durumda, teknoloji ve organizasyon boyutunun sanki mekânsal perspektifi yokmuş gibi bir durum ortaya çıkmaktadır ki bu mekânı bir lens/mercek olarak gören ilişkisel yaklaşıma uygun değildir. İlişkisel yaklaşımda mekân, ekonomik ve sosyal süreçlerin belirleyicisi ve aktörü değildir; ancak söz konusu süreçlerden yalıtık ve azade de değildir. Yazarlar her zaman, coğrafi bir bakışın ilişkisel analizi zenginleştireceği ve böylece ekonomik ilişkilerin daha iyi kavranmasına yol açacağını ileri sürmektedirler. Bu çerçevede söz konusu boyutlar aşağıdaki gibi kavramsallaştırılmaktadır (Bathelt ve Glückler, 2003; 2011):

- **Etkileşim:** Bireysel ve/veya kolektif aktörlerin hangi yollarla bir araya geldiklerinin, nasıl bir etkileşim deseni ortaya koyduklarının, ne şekilde öğrendiklerinin ve bu etkileşimlerin zaman içinde ürettiği sonuçların analizine odaklanmaktadır. Bu çerçevede ekonomik aktörler arasındaki etkileşimler; yaratıcı çeşitlenme, etkileşimli öğrenme ya da kolektif bilgi üretimi gibi nitelik ve kapsam bakımından farklı biçimler alabilmektedir. Bu etkileşim biçimleri, yalnızca bilgi ve deneyimin dolaşımını mümkün kılmakla kalmamakta, aynı zamanda organizasyon ve yenilik boyutlarını birbirine bağlayan temel araçlar olarak da işlev görmektedir. Bu süreçte formel ve enformel kurumlar ile yerleşik rutin ve pratikler, etkileşimi kimi zaman sınırlandıran, kimi zaman ise mümkün kılan çerçeveler sunmaktadır. Bununla birlikte, refleksif bir ilişki içinde, bu unsurlar süregelen etkileşimler aracılığıyla dönüşmekte ve zamanla yeni kurumlara, rutinlere ve pratiklere evrilmektedir. Etkileşimin bir diğer önemli çıktısı ise yeni ürün ve süreçlerin ortaya çıkması, yani yeniliktir.
- **Organizasyon:** Hem firma içinde hem de firmalar arasında hammadde ve diğer girdilerin nasıl koordine edildiğine odaklanmaktadır. Bu koordinasyon, kimi zaman dikey entegrasyon, kimi zaman ise dikey ayrışma biçiminde gerçekleşmektedir. İlki, değer zincirinin hangi aşamalarında firma dışındaki aktörlerle iş birliği yapılacağına, başka bir ifadeyle hangi ara ürün ve girdilerin kimlerden temin edileceğine ilişkin kararlara dayanmaktadır. İkincisi ise değer zincirinin hangi aşamalarının hangi bölgelerde ya da ülkelerde gerçekleştirileceğine ve bu yerlerde kimlerle ilişki kurulacağına yönelik tercihlerle belirlenmektedir. Bu kararların yanı sıra, her iki organizasyon biçimi de firmaların mekânsal yakınlığı, benzer kurumsal bağlamlarda konumlanmaları ve tabi oldukları kurumlar tarafından şekillenmektedir. Burada söz konusu kurumlar, bir yandan normlar, değerler ve

alışkanlıklar gibi enformel kurallar ile bu kurallar doğrultusunda somutlaşan ticari olmayan karşılıklı bağımlılıkları (*untraded interdependencies*) (Storper, 1997); diğer yandan ise yasa ve yönetmelikler gibi formel kuralları kapsamaktadır. Dolayısıyla organizasyon boyutunun mekânsal bir perspektiften analizi, yukarıda tartışılan faktörlerin her birinin birlikte ele alınmasını gerektirmektedir.

- **Yenilik:** Bu boyut kapsamında, firma içinde ya da firmalar arasında yeni teknolojilerin nasıl üretildiği ve teknolojik değişimin hangi dinamikler doğrultusunda gerçekleştiği ele alınmaktadır. Bu kapsamda bilginin yaratımı, kullanımı ve yayılımı ile ürün, süreç, organizasyon ve pazarlama yeniliklerinin üretimi ve farklı aktörlerce uygulanması ve benimsenmesi yenilik boyutunun diğer unsurlarını oluşturmaktadır. Bu süreçler, aktörler arasındaki etkileşimler, ekonomik faaliyetlerin mekânsal organizasyonu ve kurumlar tarafından birlikte şekillendirilmektedir. Bu nedenle belirli bir bağlamda yeniliğin nasıl ortaya çıktığı ve zaman içinde nasıl bir patika izlediği, ancak bu üç unsurun bir arada ele alınmasıyla anlaşılabilir. Bu nedenle
- **Evrim:** Bu boyut, geçmişteki yapı ve süreçlerin aktörlerin bugünkü karar ve eylemleri üzerindeki etkisinin analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Bu çerçevede etkileşim, organizasyon ya da yenilik boyutlarının herhangi birinde meydana gelen değişimlerin patika bağımlı olduğu varsayılmaktadır. Örneğin, organizasyonel değişimler belirli normlar ve pratikler etrafında şekillenirken; teknolojik değişimler yerleşik rutinleri izleyen gelişme patikaları ortaya koymaktadır. Aynı zamanda evrim boyutu doğrultusunda, sosyal ve ekonomik süreçler ile bu yapısal unsurlar arasında refleksif bir ilişki bulunduğu varsayıldığından; normlar, pratikler ve rutinler de içinde yer aldıkları sosyo-ekonomik koşullardaki dönüşümlerden karşılıklı olarak etkilenmektedir. Evrimsel boyut, ekonomik ve sosyal ilişkilerin birbirinden ayrılamaz, bağlama ve önceki deneyimlere gömülü olduğunu kabul etmektedir. Seçim ve kalıtım süreçleri mevcut teknolojilerin hakimiyet biçimi, inovasyon süreçlerinin benimsenme şekli ve yeni endüstrilerin gelişim seyri üzerinde önemli etkilere sahiptir. Nihayetinde evrim boyutu, sosyal ve ekonomik süreçlerin patika bağımlı olduğunu ve bu nedenle de deneyime ve birikime bağlı olarak ilerlediğini, dolayısıyla hem bugün hem de gelecek üzerinde güçlü sonuçlar yaratabileceğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte bu çalışmada, Bathelt ve Glückler'in (2003; 2011) ilişkisel çerçevelerinde mekân için önerdikleri yaklaşım paralel olarak 'evrim' boyutunun da yeniden düşünülmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Zira etkileşim, organizasyon ve yenilik boyutları, sosyal ve kurumsal ilişkilerle örülü bir bağlama, yani mekâna gömülü olmakla birlikte, aynı zamanda tarihsel bir süreklilik içinde oluşmakta, dönüşmekte ve anlam kazanmaktadır. Bu nedenle evrim, Bathelt ve Glückler'in

(2003; 2011) önerdikleri gibi diğer boyutlarla eş statüde ayrı bir boyut olarak değil; etkileşim, organizasyon ve yeniliğin incelendiği zamansal bir mercak olarak ele alınmaktadır. Böylece bu yaklaşımın, ekonomik süreçlerin yalnızca nerede değil, aynı zamanda nasıl ve hangi tarihsel koşullar altında biçimlendiğini birlikte kavramaya imkân tanıyacağı öngörülmektedir.

2.2. Yer Değiştirme

Sosyal ve ekonomik eylemin ilişkisel boyutları, aktörlerin belirli bir zaman ve mekân bağlamında geliştirdikleri karşılıklı etkileşimler ve ilişkiler bütünü üzerinden şekillenmektedir (Bathelt ve Glückler, 2003; 2011). Bu ilişkisel yapı, ekonomik, politik veya çevresel krizler, işgücü piyasasındaki dönüşümler, teknolojik değişimler ve düzenleyici müdahaleler gibi süreçler aracılığıyla sarsılabilen ve yeniden yapılandırılabilir. Bu süreçler arasında yer değiştirme, aktörler arası ilişkiler ile üretim ağlarının mekânsal organizasyonunu dönüştürmesi bakımından ekonomik eylemin ilişkisel boyutlarını yeniden şekillendiren temel dinamiklerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Yer değiştirme, genel olarak "ekonomik faaliyetlerin mekânsal yeniden dağılımıyla sonuçlanan bir lokasyonel düzenleme biçimi" olarak tanımlanmaktadır (Zhu ve He, 2013, s. 344). Ancak bu tanım, yer değiştirmenin ardındaki karar süreçlerinin niteliğini ve bu sürecin firmalar açısından nasıl işlediğini tek başına açıklamakta sınırlı kalmaktadır. Nitekim yer değiştirmenin, neoklasik yaklaşımın varsayımları ışığında rasyonel bir optimizasyon süreci olmaktan ziyade; firma içi dinamikler, mekâna özgü koşullar ve genel ekonomik-kurumsal çevre arasındaki karşılıklı etkileşimler çerçevesinde şekillendiği ampirik çalışmalarla ortaya konmuştur (Hu vd., 2008; van Dijk ve Pellenbarg, 2000).

Bu bağlamda yer değiştirme, firmaların üretim faaliyetlerini yeniden konumlandırmalarına yol açan çok boyutlu ve birbirini tamamlayan nedenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerin başında, özellikle emek yoğun endüstrilerde belirleyici olan işgücü maliyetlerini düşürme ve toplam üretim maliyetlerini azaltma hedefi gelmektedir (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013). Ancak maliyet unsuru yalnızca ücretlerle sınırlı olmayıp, altyapı olanakları, ulaşım ve lojistik giderleri ile hammaddeye erişim gibi üretimin mekâna bağlı bileşenlerini de kapsamaktadır (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013). Buna ek olarak, yaptırım gücü giderek artan çevresel ve kurumsal düzenlemeler, özellikle çevreyi kirletici endüstrilerde faaliyet gösteren firmalar üzerinde güçlü bir baskı oluşturmaktadır (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013). Bu baskı, firmaları üretimin belirli aşamalarını ya da tüm üretim faaliyetlerini görece zayıf düzenleyici çerçevelere sahip bölgelere taşımaya zorlamaktadır. Yer değiştirmenin bir diğer önemli nedeni ise küresel üretim ağları içinde faaliyet gösteren firmaların verimlilik artışı, esneklik kazanımı ve rekabet gücünü sürdürme yönündeki stratejik arayışları olarak karşımıza çıkmaktadır (Kiss, 2007).

Bu çerçevede yer değiştirme, endüstrinin faktör yoğunluğuna, üretim aşamalarının değer yaratma düzeylerine ve firmaların hizmet ettikleri pazarların niteliğine bağlı olarak farklı mekânsal ve organizasyonel örüntüler üreten dinamik bir yeniden yapılanma süreci olarak şekillenmektedir (Kiss, 2007; Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013). Nitekim bu süreç, firmaların üretimi bütünüyle başka bir mekâna taşıyıp taşımamasına, üretim sürecinin hangi aşamalarını yeniden konumlandığına ve mekânsal hareketliliğin ne ölçüde fiili olduğuna bağlı olarak farklı yer değiştirme türleri altında sınıflandırılmaktadır. Bu bağlamda literatürde, yer değiştirmenin söz konusu mekânsal ve organizasyonel örüntüleri “tam (*complete*) yer değiştirme” (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013), “kısmi (*partial/stratified*) yer değiştirme” (Kiss, 2007; Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013) ve “dolaylı (*pseudo*) yer değiştirme” (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013) olmak üzere üç temel biçimde ele alınmaktadır.

Tam yer değiştirme, işletmelerin bulundukları yerdeki tüm iktisadi faaliyetlerini sonlandırmalarını ve bir başka yere taşınmalarını ifade etmektedir (Zhu ve He, 2013). Bu davranış kalıbı, yüksek taşınma maliyeti gerektirmeyen emek yoğun sektörlerde ve kurumsal düzenlemelerin yarattığı yer değişikliği baskılarına maruz kalan kirletici sektörlerde sıklıkla gözlenebilmektedir (Liao ve Chen, 2011). Buna karşılık kısmi yer değiştirme, üretimin sadece belli başlı kısımlarının taşınmasına karşılık gelmektedir. Burada taşınmayı gerektiren ana motivasyon, firmaların ekseriyetle emek yoğun ve düşük katma değerli aşamalarını daha düşük maliyetli bölgelere kaydırarak üretim maliyetlerini minimize etmeleridir (Kiss, 2007; Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013). Dolaylı yer değiştirme ise firmaların üretim faaliyetlerini fiilen taşımaksızın mekânsal olarak yeniden organize etmeleri anlamına gelmektedir (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013). Bu strateji, dış kaynak kullanımı yoluyla farklı bölgelerdeki tedarikçilerle iş birliği kurulması (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013), başka bölgelerdeki firmaların satın alınması (Liao ve Chen, 2011) ya da üretim mevcut konumunda sürdürülürken başka lokasyonlarda benzer birimlerin kurulması (Kiss, 2007; Zhu ve He, 2013) biçimlerinde ortaya çıkabilmektedir.

Bu bölümde sunulan anlatı, yer değiştirmenin firmalar açısından mevcut üretim ağları, tedarik ilişkileri ve kurumsal çevreyle olan etkileşimler üzerinden şekillenen bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Yer değiştirme, iktisadi faaliyetin bir lokasyondan bir diğerine taşınmasına indirgenemeyecek kadar karmaşık, çok boyutlu, çok aktörlü ve dinamik bir eylemler demetinin ürünüdür. Bu yönüyle ele alındığında, yer değiştirme meselesini firma ölçeğinde tek yönlü bir hareketlilik olarak değil, hem firma hem de sektör düzeyinde tezahür eden ilişkisel bir yeniden yapılanma süreci olarak okuma ihtiyacı doğmaktadır.

2.3. İlişkisel Perspektiften Yer Değiştirmenin Ekonomik Faaliyet Üzerindeki Etkileri

2000’li yıllardan itibaren yer değiştirmeye ilişkin literatürde, bu süreci yalnızca firmaların mekânsal tercihleriyle açıklayan yak-

laşımların ötesine geçen ilişkisel bir perspektif gelişmeye başlamıştır (Knoben, 2007, 2011; Knobens vd., 2008; Knobens ve Oerlemans, 2005, 2008; Weterings ve Knobens, 2013). Bu perspektif, yer değiştirmenin firmaların organizasyonel ve mekânsal konumları ile yenilikçilik performansları üzerinde çok yönlü etkiler yarattığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla yer değiştirme, firmaların içinde yer aldıkları ilişkisel yapılarla karşılıklı etkileşim içinde şekillenen ve sonuçları ancak bu ilişkisel bağlam dikkate alındığında anlaşılabilecek bir süreç olarak ele alınmaktadır.

Aktörler arasındaki etkileşimler coğrafi yakınlıkla, yani düzenli, sık ve yoğun temaslarla kolaylaştırıldığından (Bathelt vd., 2004; Gertler, 2003; Storper ve Venables, 2004), firmaların coğrafi konumlarının değişmesi organizasyonel konumlarını da doğrudan etkilemektedir (Knoben vd., 2008; Knobens ve Oerlemans, 2008). Burada organizasyonel konum, firmaların organizasyonlar arası ağlar içindeki yerini ifade etmekte; başka bir deyişle firmaların faaliyet gösterdikleri ekonomik sistemdeki ilişkisel konumlarını yansıtmaktadır (Knoben ve Oerlemans, 2005). Firmalar söz konusu ekonomik sistem içinde alıcılar, tedarikçiler, rakip firmalar, ortaklar, yerel ve merkezi otoriteler ile sivil toplum kuruluşları gibi çok sayıda ve farklı türden aktörle ilişki içindedir (Knoben ve Oerlemans, 2005). Bu ilişkisel yapı içinde firmaların hangi kaynaklara ne ölçüde erişebileceği, büyük ölçüde organizasyonlar arası ağlardaki konumları tarafından belirlenmektedir (Knoben vd., 2008).

Bu bağlamda özellikle kritik olan kaynak, örtük bilgi yani firmaya özgü bilgidir (Knoben vd., 2008; Knobens ve Oerlemans, 2008). Örtük bilginin aktarımı, istikrarlı ve uzun vadeli organizasyonlar arası ilişkiler aracılığıyla gerçekleştiğinden (Amin ve Cohendet, 2004; Maskell ve Malmberg, 1999), yer değiştirme bu istikrarı zedeleyen veya ilişkilerin işleyişini aksatan bir çok etkisi yaratmaktadır (Knoben, 2011). Dalga dalga yayılan bu etki, aktörler arasındaki ilişki ve etkileşimlerin ürünü olan sözleşmeler, pratikler ve ticari olmayan karşılıklı bağımlılıklar gibi ilişkisel varlıkları da (relational assets) (Yeung, 2005) kuşatmaktadır (Gertler, 2001; Maskell ve Malmberg, 2007; Morgan, 2004). Söz konusu varlıkların başka bir mekânda yeniden inşa edilebilmesi, önemli ölçüde belirsizlik içeren ilişkilere bağlı olup (Bathelt ve Glückler, 2003; Gertler, 2001), bu belirsizlik ancak aktörler arasında tesis edilen güven aracılığıyla aşılabilmektedir (Knoben ve Oerlemans, 2005; 2008). Bu nedenle yer değiştirmenin ilişkisel maliyeti, firmaları en fazla zorlayan konulardan biri olarak ön plana çıkmaktadır (Knoben, 2007; Knobens ve Oerlemans, 2005). Bu durum, van Dijk ve Pellenbarg’ın (2000) vurguladıkları “yüksek taşınma maliyetleri” ile örtüşerek, söz konusu maliyetlerin yalnızca fiziksel yatırımlarla sınırlı olmayıp aynı zamanda ilişkisel bağların yeniden kurulmasına ilişkin maliyetleri de içerdiğini göstermektedir.

Tıpkı organizasyonel konum gibi, bir firmanın organizasyonlar arası ilişkilerinin yerleşme düzeyini ifade eden mekânsal konum da yer değiştirmeden etkilenmektedir (Knoben vd.,

2008). Yer değiştirme, mekâna yerleşiklik düzeyinde bir kesinti yaratmakta; bu durum firmalar açısından önceki konumlarında mevcut olan kaynaklara kısmen ya da tamamen erişim kaybı anlamına gelmektedir (Knoben, 2007; Knoben ve Oerlemans, 2005). Zira yer değiştirme, firmaların etkileşimde bulundukları aktörlerle aralarındaki fiziksel mesafeyi arttırarak örtük bilginin aktarımını giderek daha güç hâle getirmektedir (Knoben, 2011). Özetle firmalar bir yerden başka bir yere taşındıklarında, ilişkisel maliyetlerin yanı sıra mekânsal konumlarındaki sarsıcı etkilerden doğan maliyetlerle de baş başa kalmaktadır (Knoben ve Oerlemans, 2008).

Yer değiştirmenin firmaların yenilikçilik performansları üzerindeki etkisi, bu sürecin firmaların organizasyonel veya ilişkisel konumlarında yol açtığı değişimler üzerinden açıklanmaktadır (Knoben, 2007, 2011; Knoben ve Oerlemans, 2005; Weterings ve Knoben, 2013). Yenilikçilik, firmaların tedarikçiler, müşteriler ve organizasyonlar arası ilişki ağları içinde yer alan diğer aktörlerle geliştirdikleri etkileşimlere dayandığından (Bathelt ve Glückler, 2003; 2011), yer değiştirme bu ilişkisel yapıya dışsal bir müdahale niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda yer değiştirme, bilgi akışlarının işleyişini ve öğrenme süreçlerinin sürekliliğini zayıflatarak geçici ya da kalıcı bir organizasyonel istikrarsızlık yaratabilen kritik bir olay olarak değerlendirilmektedir (Knoben, 2011). Özellikle uzun mesafeli yer değiştirmeler, mevcut organizasyonlar arası ilişkilerin sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyerek firmaların yenilikçilik performansında düşüşlere yol açabilmektedir (Knoben, 2007; Knoben ve Oerlemans, 2005). Buna karşılık, firmaların yeni bir mekânsal bağlamda organizasyonlar arası ağlardaki konumlarını yeniden yapılandırabilme kapasiteleri, yer değiştirmenin yenilikçilik performansı üzerindeki nihai etkisini belirleyen temel unsur olarak öne çıkmaktadır (Weterings ve Knoben, 2013).

Bu tartışma, firmalar açısından yer değiştirmenin zaman içinde biriken ilişkisel bağımlılıkların ve mekâna gömülü pratiklerin yeniden sinandığı bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sürecin etkileri, yeni bağlamlarda ilişkisel sürekliliğin ne ölçüde yeniden tesis edilebildiğine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu nedenle yer değiştirmenin organizasyonel ve mekânsal konum ile yenilikçilik performansı üzerindeki etkileri, firmaların ilişkisel bağlam içindeki konumlanmalarının dinamik bir süreç olarak ele alınmasıyla anlamlı bir biçimde değerlendirilebilir.

2.4. Düzenleyici Çerçevedeki Değişimlerin Ekonomik Faaliyet Üzerindeki Etkileri

Sosyal ve ekonomik eylemin ilişkisel boyutları, yalnızca yer değiştirme gibi mekânsal süreçler aracılığıyla değil, düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimler gibi kurumsal bağlama

öзğü süreçler yoluyla da sarsılmakta ve yeniden şekillenmektedir. Zira formel kurallarda, yani düzenlemelerde gerçekleşen değişimler; aktörler arasındaki etkileşimleri, yerleşik pratikleri ve bu pratikleri inşa eden ya da sürdüren aktörlerin rollerini dönüştüren temel dinamikler arasında yer almaktadır (Glückler ve Lenz, 2016). Başka bir deyişle, kurumsal bağlamın makro düzeyinde yürürlüğe giren yeni bir düzenleme, ekonomik eylemin özellikle organizasyon boyutunu olumsal biçimde etkileyerek yerleşik organizasyonel yapıları kırılgan hâle getirebilmektedir. Bu doğrultuda, bu bölümde düzenlemeler ile ekonomik eylemin söz konusu boyutunu tanımlayan pratikler arasındaki etkileşim, Glückler ve Lenz'in (2016) geliştirdikleri sarsma (circumvention) mekanizması kapsamında ele alınmaktadır.²

Bir endüstrinin yerleşik pratiklerini sarsan düzenlemeler (*institution-circumventing rules*), kurumsal bağlam içinde aşağı yönde işleyen nedensellik süreci doğrultusunda etkisini göstermektedir. Bu çerçevede, bölgesel, ulusal ya da ulusüstü ölçekte yürürlüğe giren yeni ve etkin düzenlemeler, mevcut pratiklerle amaç ve işleyiş bakımından çatıştıkları durumlarda, söz konusu pratiklerin işlevsel ve/veya yapısal olarak dönüşmesine (Glückler ve Lenz, 2016; 2018) ya da bütünüyle ortadan kalkmasına (Gezer, 2025) yol açabilmektedir. Bu durum ise aktörlerin mevcut iş bölümü, koordinasyon ve karar alma biçimlerini sürdürmesini güçleştirerek organizasyonel yeniden yapılanmaları kaçınılmaz hâle getirmektedir.

Düzenlemelerin pratikler üzerindeki sarsıcı etkisi, Glückler ve Lenz'in (2018) Almanya'daki kamu ihale süreçlerine ilişkin örneklerinde açıkça izlenebilmektedir. Bu örnekte, ihalelerde yerli ve yabancı firmalar arasındaki ayrımcılığı gidermeye yönelik düzenleme değişiklikleri, aktörlerin yerli firmaları önceliklendirmeyi sürdüreceği yapısal değişikliklere yönelmesine yol açmıştır (Glückler ve Lenz, 2018). Bunun sonucunda, söz konusu süreç ihalede sahte pozisyonların oluşturulması, belirli yerel teklif sahiplerine açık davet yapılması ve karar aşamasında takdir yetkisinin yerli firmalar lehine kullanılması gibi uygulamalarla yeniden organize edilmiştir. Benzer şekilde, herhangi bir zanaat dalındaki usta-çırak ilişkileri üzerinden şekillenen Alman Walz (ustayla birlikte yolculuk yaparak öğrenme) pratiği de düzenlemelerdeki değişiklikler sonucunda işlevsel bir dönüşüm geçirmiştir (Glückler ve Lenz, 2018). Bu bağlamda, başlangıçta çırakların kişisel olgunluk kazanmasına hizmet eden ve zorunluluk esasına dayanan yolculuk yılları, loncalar döneminde işgücü piyasasının düzenlenmesi için kullanılmıştır. Ardından, endüstrileşme sürecinde devletin mesleki eğitim kurumları açmasıyla birlikte yolculuk yılları zorunluluk niteliğini yitirmiş ve bölgeler arası bilgi aktarımı ile yerel ekonomiyi destekleyen bir işlev kazanmıştır. Günümüzde ise

² Glückler ve Lenz'e (2016) göre düzenlemeler ile yerleşik aktör pratikleri arasındaki etkileşim dört biçimde ortaya çıkmaktadır: güçlendirme (*reinforcement*), ikame etme (*substitution*), rekabet (*competition*) ve sarsma (*circumvention*). Düzenlemeler mevcut uygulamalarla aynı amacı taşıyıp etkin olduklarında yerleşik pratikleri pekiştirmekte (güçlendirme); ancak aynı amacı paylaşmalarına karşın etkin olmadıklarında ise yalnızca zayıf davranış kalıplarının yerini almaktadır (ikame). Amaç farklılığı söz konusu olduğunda ise etkin olmayan düzenlemeler mevcut uygulamalar tarafından reddedilmekte (rekabet); etkin düzenlemeler ise aşağı yönlü nedensellik yoluyla yerleşik davranışların dönüşümüne yol açmaktadır (sarsma). Bu çalışmada aktörlerin yerleşik pratikleri üzerindeki dönüştürücü etkisi bağlamında yalnızca sarsma mekanizmasına odaklanılmıştır.

Tablo 1. Görüşmecilere ait bilgiler

	Haliç dönemi	Aliağa dönemi
Organizasyonel alan içinden görüşmeciler	Özel sektör temsilcileri Eski tersane sahipleri (i1, i2, i3, i4, i10); Eski kalafat ustası (i5)	Gemi söküm firma sahipleri (i7, i8, i9) Gemi söküm firması çalışanları: gemi söküm işçileri (i12, i13) Eski gemi söküm firması çalışanları: saha operatörü (i11), gemi söküm ustası (i14) Eski taşeron (i15, i16) Yan sanayi firma sahibi (i17) Firmalardaki çevre ve İSG uzmanları (i19, i20)
Organizasyonel alan dışından görüşmeciler	Özel sektör temsilcileri Kamu sektörü temsilcileri Toplumsal aktörler Araştırmacılar	Gemi alım-satım firma sahibi (i22; 3 görüşme) İlgili bakanlıkların çevre ve iş sağlığı&güvenliği uzmanları (i23, i24) Dernek ve oda temsilcileri (i18), (i21), (i26) Gazeteci (i25) Akademisyenler (i27, i28) Diğer araştırmacılar (i29, i30)
	9	24
Toplam	33	

Walz, kültürel bir miras olarak sürdürülen, gönüllülük esaslı ve deneyim odaklı bir pratik hâline gelmiştir.

Özetle sarsma mekanizması, düzenlemelerin bir endüstrinin organizasyon boyutu üzerindeki etkilerini açıklamak açısından güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Düzenlemeler, mevcut pratiklerle uyumlu olmadıkları durumlarda aktörleri ya yeni organizasyonel çözümler geliştirmeye ya da yerleşik pratikleri dönüştürerek sürdürmeye yöneltmektedir. Bu nedenle sarsma süreci, düzenlemelerin organizasyonel yapıyı mekanik biçimde yeniden şekillendirdiği bir süreçten ziyade, aktörlerin stratejik tepkileri aracılığıyla işleyen ilişkisel dönüşüm süreci olarak değerlendirilmelidir.

3. Yöntem

Bu çalışma, ilişkisel ekonomik coğrafyanın sunduğu analitik çerçeveyi ampirik olarak sınamayı ve derinleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, Türk gemi söküm endüstrisinin dönüşümü zamansal ve mekânsal bir perspektiften ele alınarak iki dönem üzerinden analiz edilmektedir: Haliç (1920–1974) ve Aliağa (1977–günümüz). Buna ek olarak, endüstrinin tarihsel gelişme sürecinde belirleyici rol oynayan kritik kırılma anları dikkate alındığında Aliağa döneminin iki alt evreye ayrıldığını söylemek mümkündür. 1977–2012 arasını kapsayan ilk evre gemi söküm faaliyetlerinin Haliç'ten Aliağa'ya taşınmasının ardından sektördeki etkileşim örüntülerinin nasıl değiştiğine dair ipuçlarını vermesi bakımından önemlidir. 2013 ve sonrasını kapsayan ikinci evre ise düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimlerin farklı ilişkisel katmanlar üzerindeki dönüştürücü etkilerini ortaya koymak adına kanıtlar sunmaktadır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Bu doğrultuda doküman analizi ve yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanan bir kurgu oluşturulmuştur. Haliç dönemine ilişkin ikincil veriler, ağırlıklı olarak, Türk denizcilik ve armatörlük tarihine dair süreli ve süresiz yayınlardan taranarak elde edilmiştir. Birincil veriler ise Haliç dönemine doğrudan ya da dolaylı biçimde tanıklık etmiş kişilerle Ekim 2023–Ocak 2024 arasında gerçekleştirilen dokuz görüşmeden elde edilmiştir (Tablo 1).

Benzer bir çözümleme Aliağa dönemi için de yapılmıştır. Bu noktada, ikincil veri taramasına endüstrinin yakın dönemli gelişimini etkileyen ulusal ve uluslararası düzenlemelerin tarihsel bir incelenmesi de dahil edilmiştir. Aliağa dönemine ilişkin birincil veri toplanması ise Aralık 2022–Mayıs 2024 arasında yapılan 24 görüşme neticesinde gerçekleşmiştir (Tablo 1). Görüşmecilerinin belirlenmesinde kartopu örneklemesi kullanılmıştır. Görüşmeler yaklaşık bir buçuk saat sürmüştür. Toplanan verilerin analizinde MAXQDA yazılımından yararlanılmıştır.

4. Bulgular

Türkiye'de 1920'lerde İstanbul'un merkezindeki Haliç'te başlayan gemi söküm faaliyetleri, günümüzde İzmir'in çeperindeki Aliağa kıyılarında sürdürülmektedir (Öndeş, 2023b; Öndeş, 2024). Aliağa'nın endüstrinin yeni yeri olarak belirlenmesinde iki temel etken belirleyici olmuştur. Bunlardan ilki, devletin alanın yakınında yer alan bugünkü Limaş Liman İskeleleri sahilinde Ahmet Karamancı tarafından gerçekleştirilen söküm faaliyetlerinden haberdar olmasıdır (Ağır, 1991; Gemisander, 2024; Özer, 2005). İkincisi ise söz konusu alanın o dönemde Aliağa'da mevcut (Çukurova Çelik, Habeş Çelik ve İzdaş) ve kurulmakta

olan demir-çelik fabrikaları (Çebitaş, Ege Çelik ve Niğdeliler) ile Ege Bölgesi'ndeki haddehanelere hammaddeyi en kısa mesafeden ulaştırma olanağı sunmasıdır (Ağır, 1991; Özer, 2005). Bu çerçevede Haliç'ten Aliğa'ya geçişi, bir yandan tedarik ve lojistik ilişkilerini yeniden düzenleyerek maliyet avantajı yaratmaya, diğer yandan ise artan çevresel baskılar karşısında faaliyeti daha yönetilebilir bir kurumsal zemine taşımaya yönelik bir yeniden konumlanma stratejisi olarak değerlendirmek mümkündür (Liao ve Chen, 2011; Zhu ve He, 2013).

Günümüzde Aliğa gemi söküm sanayi bölgesinde faaliyet gösteren 22 firma ile Türkiye, dünyada sökülün gemi sayısı bakımından Bangladeş ve Hindistan'ın ardından üçüncü sırada yer almaktadır (NGO Shipbreaking Platform, 2023). Akdeniz çanağında bu faaliyeti yürüten tek ülke olması ve Avrupa'ya coğrafi yakınlığı, Türkiye'ye Avrupa hurda gemi pazarında avantajlı bir konum kazandırmaktadır (İMEAK DTO, 2016, 2024). Aliğa'daki firmaların artan kapasitesi ve daha büyük tonajlı gemilere yönelimin sürmesi, endüstrinin bölgesel ve küresel ölçekteki ağırlığını pekiştirmektedir (Sakin, 2023; T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, t.y.-a). Yaklaşık 1.200 kişiye doğrudan istihdam sağlayan endüstri, demir-çelik sektörüyle kurduğu bağlantılar aracılığıyla daha geniş bir ekonomik etki alanı üretmektedir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2021). Bu bağlamda, Türkiye'nin demir-çelik üretiminde kullanılan hurdanın yaklaşık %70'ini ithal etmek zorunda olması (KPMG Türkiye, 2021; Sakin, 2023) ve sektörün %40'ının İzmir'de yoğunlaşması (T.C. ÇŞİDB İzmir İl Müdürlüğü, 2023), Aliğa'daki söküm faaliyetlerinden elde edilen hurda çeliği ulusal ölçekte stratejik bir kaynak konumuna yerleştirmektedir.

Bu stratejik konum, Aliğa'daki söküm faaliyetlerinin karmaşık, çok aktörlü ve çok aşamalı bir işleyiş içinde yürütülmesini zorunlu kılar; endüstrinin tarihsel olarak nasıl bir organizasyon yapısı içinde şekillendiğini de görünür kılmaktadır. Nitekim gemi söküm endüstrisi, uzun yıllar boyunca düşük teknoloji kullanımına dayalı, büyük ölçüde emek yoğun ve çevre ile İSG açısından yüksek riskler barındıran bir yapı içinde varlığını sürdürmüştür. Zaman içinde belirli operasyonel iyileştirmeler gerçekleştirilmiş olsa da, bunlar çoğunlukla temel altyapı düzenlemeleri ve kısmi mekanizasyonla sınırlı kalmış; söküm faaliyetleri çevre ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler üretmeye devam etmiştir. Bu koşullar altında, günümüzde söküm süreci geminin satın alınmasından söküm sonrası işlemlere kadar uzanan altı temel aşamada yürütülmektedir: gemi alımı, geminin yanaştırılması, söküm izninin alınması, söküm hazırlık, söküm ve söküm sonrası geri dönüşüm, yeniden kullanım ve bertaraf. Bu aşamalar, farklı tür ve düzeylerdeki aktörlerin, pratiklerin ve düzenlemelerin keşiftiği bütüncül bir işleyiş ortaya koymaktadır. İlerleyen bölümlerde, bu işleyişin Haliç dönemindeki etkileşim, organizasyon ve

yenilik boyutları ile Aliğa döneminde söz konusu boyutların yer değiştirme ve düzenleyici müdahaleler çerçevesinde nasıl dönüştüğü ampirik bulgular aracılığıyla ortaya konulacaktır.

4.1. Haliç Dönemi (1920–1974)

4.1.1. İlişkisel Bir Bağlam Olarak Haliç

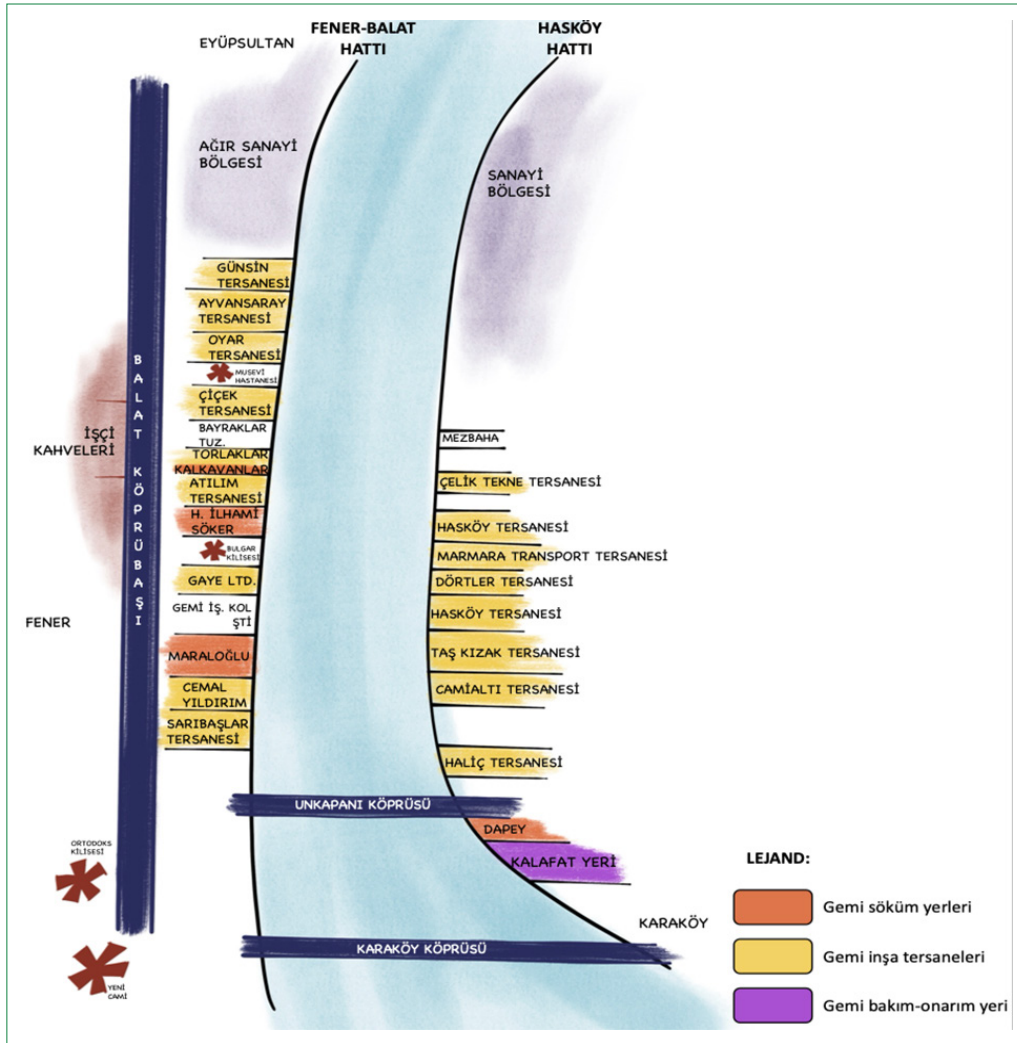
Haliç'te gemi sökümün geçmişi, Sultan II. Abdülhamid'in eskiyen donanmasının sökülmeyle başladığı 1920'lere, yani cumhuriyet öncesi yıllara uzanıyordu (Öndeş, 2023a; 2023b; 2024). Bu yıllarda başta Eugene Eugenides, Hüseyin İlhami Söker ve Avram Kohen olmak üzere dönemin önde gelen sökücülerinin kızaklarında gerçekleştirilen söküm faaliyetleri, Haliç'in heterojen mekânsal kompozisyonunda gemi yapım ve bakım-onarım faaliyetleriyle bütünleşmiş bir biçimde konumlanmıştı (Şekil 1). Bu kompozisyon içinde sökücüler, Haliç'in Fener-Balat ve Hasköy olmak üzere karşılıklı iki kıyısında bulunan tersanelere komşu parsellerde yer seçmişti (Ek 1). Hasköy kıyılarında yer alan ve gemi bakım-onarım faaliyetlerinin yoğunlaştığı Kalafat Yeri³, bu mekânsal düzenin temel bileşenlerinden birini oluşturuyordu. Biri Kalafat Yeri'nin hemen bitişğinde yer alan mülkiyeti devlete ait boş araziler⁴ (DAPEY ve diğerleri) ise çekek yerleri dışında gemi sökümün yapılabildiği geçici alanlar olarak kullanılıyordu.

Haliç'in söz konusu mekânsal organizasyonu, ekonomik eylemin farklı türden işlevler veya aktörler arasındaki ilişkiler tarafından yapılandırılan bir bağlam içinde şekillendiğine işaret ediyordu. Nitekim söküm yerleri, tersaneler ve Kalafat Yeri'nin aynı kıyı bandında yan yana konumlanması, dönemin koşullarında hurda gemi sacı ve ikinci el gemi malzemelerine yönelik artan taleple doğrudan bağlantılıydı. Yeni gemi yapımı ve bakım-onarımında kullanılan malzemelerin yurt içi arzının sınırlı olması ve dönemin ekonomik atmosferi içinde bu girdileri yurt dışından ithal etmenin güçlüğü, söz konusu talebin temel nedenlerini oluşturuyordu. Bu koşullar altında birbirinden farklı faaliyet alanları arasındaki mekânsal yakınlık, fiziksel sınırları geçirgenleştiren ve artan talebe hızlı yanıt vermeyi mümkün kılan bir çalışma düzeni üretmişti. Tersane çalışanları ve kalafat ustalarının anlatılarında da görüldüğü üzere, söküm sahaları çoğu zaman gemi yapım ve bakım-onarım faaliyetlerinin ihtiyaç duyduğu parçaların temin edildiği birer kaynak havuzu olarak işlev görüyordu. Bu parçaların hurda gemiden alınması ve yeniden dolaşıma sokulması ise gündelik işleyişin ayrılmaz bir parçası hâline gelmişti.

“Geminin içindeki bazı teçhizatlar, mesela lum-buzuydu, pusulasıydı, dümen dolabıydı... Masalar, dolaplar hep değerlendirildi. Tersanede bize lazım olurdu. İlhami abi bize müsaade edersen bir girelim, bakalım, şurada bize lazım bir şey var

³ Aynı zamanda görüşmeciler tarafından, gemi sökümünden elde edilen ikinci el malzeme ve ekipmanların satıldığı Perşembe Pazarı'nın sahil tarafı olarak da tarif edilmektedir.

⁴ Bilinen diğerleri: Hasköy Tersanesi'nin yakınındaki boş arazi ve Cibali-Fener arasında Sarıbaşlar'ın yeri olarak bilinen boş arazi.

Şekil 1. Gemi sökümünün Haliç'teki (İstanbul) organizasyonel alanı.

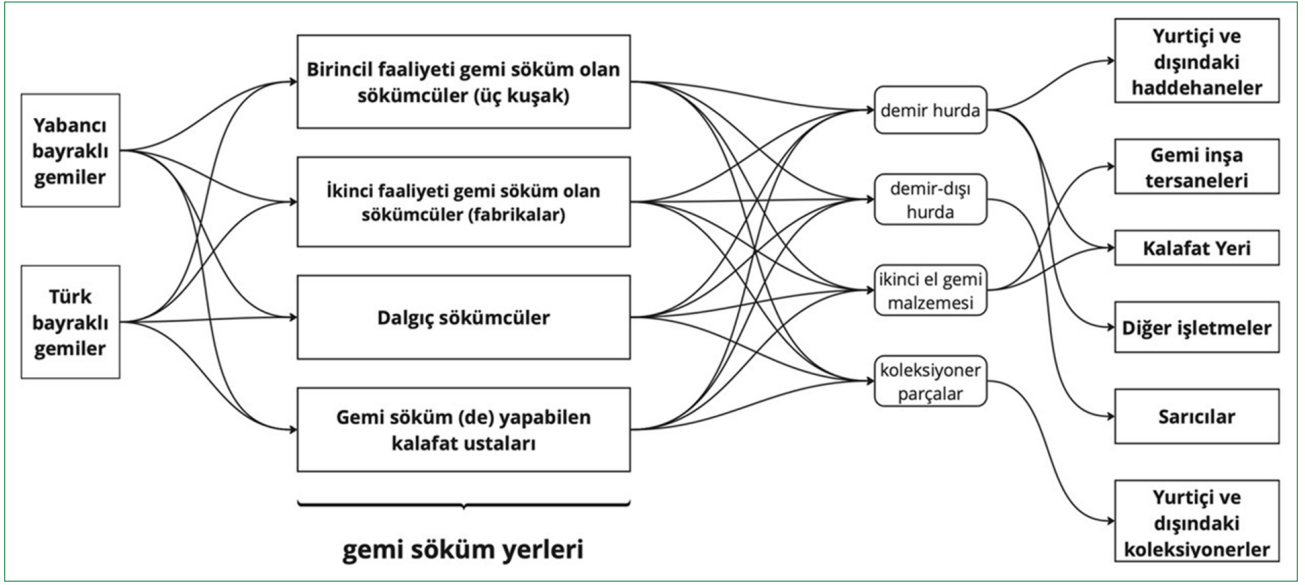
mı diye sorardık. Kardeşimle bana çok güvenirdi. Hemen giderdik gemiye, gözümüze kestirdiğimiz şeyleri İlhami abiye derdik ki, abi bunları bize ayır. Hatta gidip biz sökerdik. Yoktu çünkü gemi yapanlar için malzeme yoktu. Nerede lumbuz yapan, nerede ırgat vinç yapan... Yok ki... Ama şimdi Türkiye'de her şey var. Askeri gemiyi %80 yerli yapıyoruz. Düşünsenize..." (i1)

Bu ilişkisel bağlam içinde hurda demir ve gemi malzemelerinin arzı, söküm faaliyetiyle kurdukları ilişki biçimlerine göre farklılaşan aktör grupları tarafından sağlanıyordu (Ek 2). İlk grubu, gemi yapım ve bakım-onarım faaliyetleri için girdi üretmeyi amaçlayan ve sökümü birincil faaliyet olarak gerçekleştiren aktörler oluşturmuyordu. Buna karşılık ikinci grup, hammadde veya ikinci el gemi malzemesi temini amacıyla sökümü ikincil bir faaliyet olarak sürdüren demir-çelik üreticileri ve armatörlerden oluşuyordu (Öndeş, 2020; 2023a; 2023c; 2024). Bu aktörler açısından söküm sahalarının sınırlı teknik altyapısı çoğu

zaman engel oluşturmuyor; elektrik erişimi söküm faaliyetinin yürütülmesi için yeterli görülüyordu. Nitekim bu durum bir görüşmecinin ifadelerine şu şekilde yansdı:

"En son hatırladığım Hakan gemisi 79 yılında söküldü. Bir gemiyle çarpışmıştı. Dragon diye bir gemiyi batırmıştı boğaz ağzında. Onun da baş tarafı baya yara almıştı. E çok da eski (bir) gemiydi. Oraya bağladılar, DAPEY'in önüne. Bir müddet orada kaldı, sonra orada bozuldu. Diğerleri, Fener'de bir tane, Balat'ta, Hasköy'de var. Hasköy'deki yerin sahibi yoktu esasında, bir yer, kirallıyorsun sökmek istediğin zaman. Yani orada bir yer bulduğunda bozuyor insanlar, armatör müdür nedir. Artık duruma göre. Orada elektrik olsun yeter, bozuluyor gemi." (i5)

Arz tarafının diğer bileşenlerini, şalomayla kesim yapabilen kalafat ustaları ile batık gemileri sökerek malzeme tedarik eden dalgıç sökücüler oluşturmuyordu. Bu aktörler, tersaneler ve

Şekil 2. Haliç'te gemi sökümün değer zinciri.

bakım-onarım faaliyetleriyle kurdukları bağlantılar aracılığıyla hurda metal ve ikinci el ekipmanların dolaşımını sağlayarak Haliç'te gemi söküm faaliyetinin çok aktörlü ve ilişkisel bir üretim yapısı içinde örgütlenmesine katkıda bulunuyordu (Öndeş, 2023a). Bu çerçevede Haliç'te gemi sökümün mekânı, yalnızca farklı faaliyetlerin gerçekleştiği bir alan değil; tersaneler, Kalafat Yeri, çekek yerleri ve diğer işlev alanları arasında kurulan yakınlıklar üzerinden ilişkilerin yoğunlaştığı bir bağlam niteliği taşımaktaydı. Bu bağlam içinde aktörler, farklı pratikler aracılığıyla aynı kıyı örgüsüne ekleniyor; böylece hem malzeme akışları hız kazanıyor hem de ekonomik eylem ilişkisel bir zemin üzerinde yeniden üretiliyordu.

4.1.2. Haliç'te Gemi Sökümün Mekânsal ve Zamansal Organizasyonu

Haliç döneminde gemi söküm faaliyeti, mekânın fiziksel özellikleri ve dönemin teknolojik olanakları tarafından şekillenen kendine özgü bir ilişkisel bağlam içinde yürütülüyordu. Söküm süreci; hurda gemilerin satın alınması, kıyıya yanaştırılması, sökümüne hazırlanması, sökülmesi ve sökümünden elde edilen malzemelerin yurt içi ve yurt dışındaki pazarlara gönderilmesi olmak üzere beş aşamada gerçekleştiriliyordu (Şekil 2). Bu süreçte sökülen gemilerin önemli bir bölümü, Şirket-i Hayriye (1851–1945), Haliç Vapurları Şirketi (1910–1941), Deniz Yolları İşletmesi⁵ ve Denizcilik Bankası Türk Anonim Ortaklığı (1951–1983) gibi kamuya ait kuruluşlar tarafından satışa çıkarılan gemilerden oluşuyordu (Öndeş,

2020; 2023a). Bunun yanı sıra, doğrudan armatörlerle kurulan ilişkiler de bu tedarik ağını tamamlamaktaydı.

Haliç'in iklim koşulları, sudaki gemi trafiği ve çekek yerlerinin cephe genişlikleri büyük gemilerin yanaşmasına izin vermediğinden, söküm için alınan gemiler çoğunlukla birkaç bin tonluk küçük gemilerdi. Ağırlığı nadiren 10.000 tonlara kadar çıkabilen bu gemiler arasında askeri gemiler, vapurlar, tankerler, römorkörler ve kosterler yer alıyordu. Sökülecek geminin büyüklüğü üzerinde belirleyici olan mekânsal kısıtlar, gemilerin sahile hangi yöntemle yanaştırılacağını da belirliyordu. Denizdeki yüksek akıntı hızı ve şiddetli rüzgârın yanı sıra çekek yerlerinin dar cepheli oluşu, gemilerin tam yol ileri⁶ ya da baş-tankara yanaşmasını engelliyordu. Bu nedenle, sahile kıçtan-kara yanaştırılan ve ırgat vinçler yardımıyla demirlenen gemiden yaşam mahali ekipmanları (sofra takımları, perdeler, gemi mobilyaları vb. gibi), navigasyon cihazları, solas gereçleri⁷ ve makine ekipmanları olarak gruplandırılan yeniden kullanılabilir eşya ve teçhizat alındıktan sonra söküm aşamasına geçiliyordu (Öndeş, 2023c; Özer, 2005).

Söküm, oksijen lambasıyla⁸ kesim yapmayı bilen sökümçüler⁹ (3–4 kişi), onların yardımcıları olan çıraklar (5–6 kişi) ve sökülen parçaları nakliye araçlarına taşıyan sırt hamallarından oluşan 10–15 kişilik ekiplerle gerçekleştiriliyordu. Söküm süreci, geminin güverte kısmından başlanarak tavaya doğru kademe kademe ilerlenmesi şeklinde organize edilmişti. Çıraklar tarafından her seferinde sökülecek kısmın kontrolü yapıp bu kı-

⁵ Şirket-i Hayriye ve Haliç Vapurları Şirketi'ni satın alıp, cumhuriyetin ilk yıllarında kurulmuştur (T.C. Altyapı ve Ulaştırma Bakanlığı, 2024).

⁶ Bir denizcilik terimi: "Tüm güçle."

⁷ Can güvenliği ekipmanları.

⁸ Kaynak lambası ya da şalom da denmektedir.

⁹ Ya da 'kaynakçılar', 'şalomacılar'.

sım yanıcı maddelerden arındırıldıktan sonra, sökücüler sacı levhalar hâlinde kesmeye devam ediyordu. Elde edilen parçaların elleçlenmesi de tamamlandıktan sonra, demir levhalar kamyonlara taşınmak üzere hamalların sırtına yükleniyordu. Geminin karaya bağlanmasında kullanılan ırgat vinçlerle gemi gövdesinin kesiminde kullanılan keski ve şaloma dışında başka bir teknolojik ekipmanın bulunmadığı Haliç döneminde, söküm büyük ölçüde insan gücüne dayanıyordu. Bunun yanı sıra sökümün malzemelere zarar vermemek için itinayla yapılması, söküm hızını azaltırken süreyi arttırıyordu. Gelen gemi sirkülasyonunun da nispeten yavaş olduğu bu dönemde, geminin tamamının sökülmesi bir yılı aşkın bir süreyi bulabiliyordu. Bu durum görüşmecilerden biri tarafından aşağıdaki gibi aktarıldı:

“Valla gemiler 2000 ton da gelirdi, 5000 ton da. Mesela o zamanlar 2000 tonluk bir gemiyi sen bir buçuk senede ancak sökebilirdin. Hızlı bitiremezsin ki, insan gücü sonuçta. Şimdi 5000 tonluk bir geminin sökümü iki ay sürmüyor Aliğa’da. Bunun sebebi makineleşme.” (i8)

Haliç’te gemi söküm süreci mekânsal ve teknolojik kısıtlar doğrultusunda belirli bir organizasyon içinde yürütülürken, bu sürece aynı zamanda çekek yeri sahipleri ile Sivas, Tokat ve Niğde gibi Anadolu’nun çeşitli illerinden İstanbul’a göç eden işçiler arasında gelişen pratikler de eşlik ediyordu. Bir geminin tamamen sökülmesinin oldukça uzun süreleri bulabildiği Haliç’te, işverenler yanlarında çekirdek kadroları dışında sürekli işçi bulundurmaya gerek duymuyordu. Ayrıca söküm dışındaki faaliyetler tarafından ikinci el gemi malzemesi ve hurda gemi sacına duyulan talep her zaman aynı yoğunlukta değildi. Bu durumda işverenler için, ihtiyaç hâlinde malzemeleri ya da sacı söküp alabilecek bir çekirdek kadroya sahip olmak yeterliydi. Yeni bir geminin geldiği ya da mevcut kadronun gemi malzemesi ve sacına yönelik o anki yoğun talebe karşılık veremediği durumlarda ise işverenler geçici işçi bulup çalıştırma yoluna başvurmaya başladılar. Böylece Fener-Balat kıyılarının art bölgesinde bulunan işçi kahvelerine haber gönderilerek, burada iş bekleyen işçilerin sökümüne alınması zamanla yaygın bir uygulama hâline geldi. Öyle ki, bu yöntem giderek her söküm şantiyesinin tanıdığı ustaları çağırıp işi onlara yaptırdığı bir düzene evrildi. Bu süreçte ustalar, çıraklar ve hamallar daha önce kurulmuş tanışıklıklar ve ortak çalışma deneyimleri üzerinden yeniden seferber ediliyordu. Ortaya çıkan bu dolaşım, etkileşimi yalnızca işgücünün sürekliliğinin sağlandığı bir mekanizma olmaktan çıkarak, ustalık bilgisinin, normların ve güven ilişkilerinin süreklilik içinde aktarıldığı bir öğrenme zemini hâline getiriyordu. Bu durum görüşmeciler tarafından aşağıdaki gibi aktarıldı:

“Var tabii tanıdıkları var herkesin. İlhami Bey’in zaten kendi mevcut bir kadrosu vardı. Çok fazla değildi o zamanlar; ama hiç gemi gelmese bile ne-

reden baksan beş-altı kişilik bir kadrosu var. Daimi yanında çalışanlara, bunlara yani, hepsine iş verirdi söküm sonrasında. Söktüğü şeyleri ayıklar, temizletirdi. Eğer bir gemi sökümüne geleceksen, daha evelden çalıştırdığı ustayı, çırakları hep bulurdu.” (i1)

Zamansal bir mercekten bakıldığında Haliç dönemi, makineleşme öncesi bir üretim patikasının onlarca yıl boyunca istikrarlı biçimde yeniden üretildiği bir evreye karşılık geliyordu. Görüşmecilerin daha sonraki yıllarda Aliğa pratiğiyle yaptıkları karşılaştırmalar, bu patikanın ilerleyen dönemde köklü bir dönüşüme uğradığını ortaya koyarken; Haliç’te benzer tekniklerin, organizasyon biçimlerinin ve emek ilişkilerinin uzun süre korunmuş olduğunu da bir kez daha vurguluyordu. Böylece Haliç, gemi sökümünün yalnızca nerede değil, hangi ilişkiler ağı içinde ve hangi tarihsel ritimle şekillendiğini görünür kılan özgül bir mekânsal-zamansal bağlam olarak ortaya çıkıyordu.

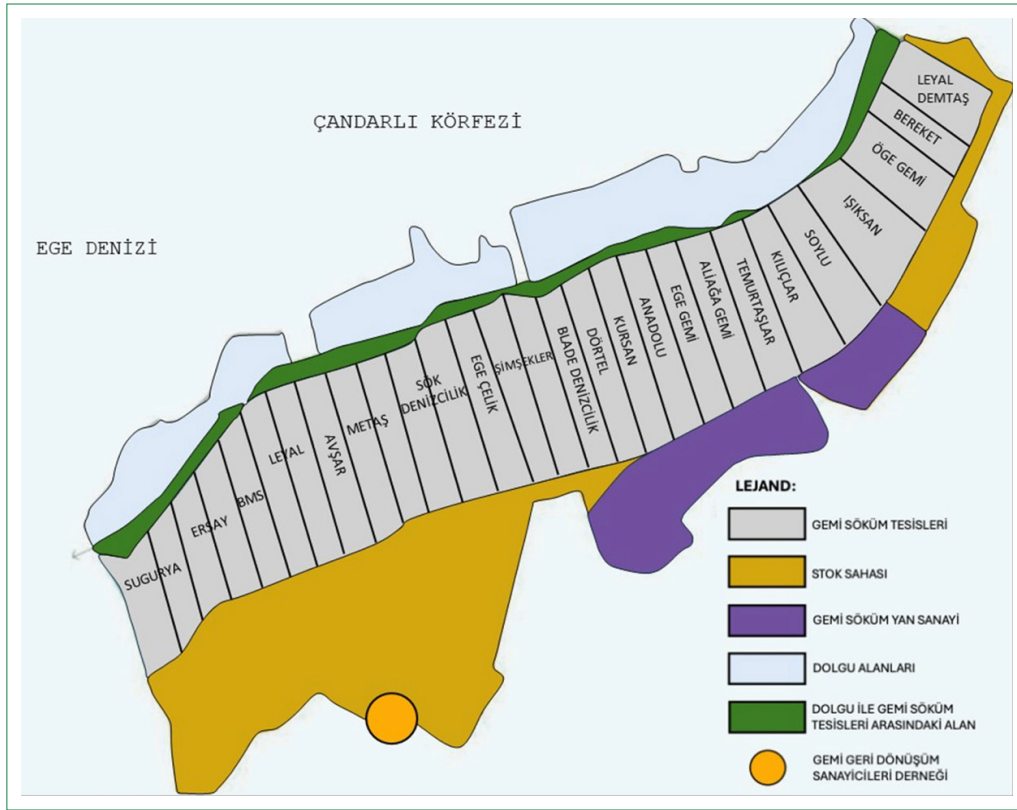
4.2. Aliğa Dönemi (1977–Günümüz): Gemi Söküm Faaliyetinin İlişkisel Boyutlarındaki Dönüşümler

4.2.1. 1977–2012 Dönemi

Türk gemi söküm endüstrisi Aliğa gemi söküm sanayi bölgesindeki operasyonlarına, bir kısmı Haliç’ten gelen az sayıda firma¹⁰ ile 1977 yılında başlamıştır (Şekil 3). Endüstrinin Haliç’ten Aliğa’ya geçişi, gemi söküm faaliyetini yalnızca yeni bir coğrafyaya taşımakla kalmamış; aynı zamanda etkileşim örüntülerini, organizasyon biçimlerini ve yenilik patikasını birlikte dönüştüren ilişkisel bir yeniden yapılanma süreci üretmiştir. Mekânsal bir perspektiften bakıldığında yer değiştirme, Haliç’e kıyasla daha geniş cephe parçaları, kıyıda uygun iklim koşulları ve sakin seyreden deniz trafiği gibi olanaklar aracılığıyla büyük gemilerin sökülmesine elverişli bir fiziksel bağlam yaratmıştır. Bu yeni bağlam, gemi söküm faaliyetinin ölçeğinin genişlemesini mümkün kılmıştır. Zamansal bir perspektiften ele alındığında ise yer değiştirme, Haliç’te onlarca yıl boyunca istikrarlı biçimde yeniden üretilen emek yoğun üretim patikasının, Aliğa’da kademeli olarak çözülerek zamanın ve hızın belirleyici hâle geldiği yeni bir patikaya dönüşmesine yol açmıştır.

Gemi sökümünün patikasındaki dönüşüm esas olarak 1990’lardan itibaren belirginleşirken, bu yıllara kadar Haliç’te biçimlenen üretim düzeni ve organizasyonel yapı Aliğa’da büyük ölçüde korunmuştur. Söküm faaliyeti bu süreçte, Haliç’te olduğu gibi emek yoğun yöntemler ve geçici işçi çalıştırma pratiği üzerinden sürdürülmüştür. Bu nedenle yer değiştirme, kısa vadede yenilik üretmekten ziyade, sökümün mevcut patikasının yeni bir mekânda süreklilik içinde yeniden üretilmesine karşılık gelmiştir. Buna karşılık 1990’lı yıllar, söküm faaliyetinin özellikle etkileşim ve organizasyon boyutlarının birlikte yeniden şekillenmeye başladığı bir evre olarak, Türk gemi söküm endüstrisi açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmuş-

¹⁰ Haliç’ten gelen firmalar Kalkavanlar, Öge ve Verellerdir. Diğer firmalar ise Sadıkoğlu ve Niğdelilerdir.

Şekil 3. Gemi sökümün Aliğa'daki organizasyonel alanı (T.C. UAB, t.y.-b).

tur. Bu bağlamda, daha önce yalnızca küçük tonajlı gemilerin sökümünü gerçekleştirebilen endüstri, 1990'lardan itibaren büyük ölçekli siparişler almaya başlamış ve böylelikle iş akışını sürekli kılabilecek bir ölçeğe ve yetkinliğe ulaşmıştır. Aliğa'nın bu dönüşümü mümkün kılan fiziksel olanaklarının yanı sıra, sürecin temel belirleyicisi 1984 yılında yapılan düzenlemeyle hurda gemi ithalatının demir-çelik fabrikaları dışındaki aktörler için de serbest bırakılması olmuştur. Bu düzenleme sayesinde, 1990'lara gelindiğinde sayıları 15'i bulan söküm firmaları istedikleri tür ve tonajda gemileri Aliğa'ya getirebilir hâle gelmiştir (Ağır, 1991; Bilir, 2019, 2020). Aynı yıllarda makineleşmeye geçişin ve temel düzeyde de olsa altyapı yatırımlarının başlaması, bu eğilimi pekiştirmiş ve gelen gemi sirkülasyonunun artmasını sağlamıştır (Ağır, 1991; Bilir, 2020).

Türk gemi söküm endüstrisinin küresel ölçekte bir pozisyon edinmeye başladığı bu dönemde, sökümün organizasyonu önceki yıllara kıyasla farklı aktörler ve pratikler üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Artan gemi tonajları ve sirkülasyonu, işverenlerin beklentilerini 'gemilerin hızla nakde dönüştürülmesi ve yeni gemiler için sahada yer açılması' yönünde değiştirerek söküm sürecinin yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Böylece işverenlerle geçici işçiler arasındaki sözleşmelerin yerini, işverenlerin yeni beklentilerine karşılık verebilmek için bir araya gelip organize olan taşeron ve götürü ekipleriyle yapılan sözleşmeler almıştır. Taşeronlarla yapılan sözleşme, işveren ile mü-

teahhit (alt-işveren) arasında hurda geminin tonajına ve söküm süresine göre hesaplanan ücretler üzerinden yapılan anlaşmaya dayanmaktadır. Götürü ekibiyle yapılan sözleşme ise işveren ile firma işçilerinden bir ekip oluşturan ve kendisi de firma çalışanı olan çavuş (söküm sahası müdürü) ya da kaynakçı (söküm ustası) arasında yapılmaktadır. Eski bir taşeronun ve çavuşun bu anlaşmalara dair gözlemleri sırasıyla aşağıdaki gibidir:

"Biz onla (işverenle) şöyle yapıyorduk; kilo hesabıydı o zaman. Diyorduk ki, biz kilosunu 12-13 liraya bozarız. O çok, biz az derken anlaşıyorduk. Kilo hesabı yani. Ne çıktı gemiden, diyelim ki 3000 ton. Patron bize 3000 tonun parasını, kilosu 12-13 liradan ödüyor iş bittiğinde." (i15)

"Yani şöyle götürü sistemi dediğimizde, firmada çalışan kaynakçı diyor ki ben bu gemiyi komple bir ayda keserim. 2 milyon paranızı da alırım. Firma patronu da bakıyor, hesap kitap yapıyor ve tamam diyor. İşçilerin temel masraflarını (yeme-içme masrafları, sigortaların yatırılması vb. gibi) karşılamak dışında başka bir şeye karışmıyor. Alan kişi, firmada kadrolu çalışan Ekibi de öyle. 8-10 arkadaş birleşiyor ve ne kadar erken bitirirlerse kazançları da o kadar çok oluyor." (i11)

2000'lere gelindiğinde, söküm bölgesinde taşeronluk ve götürü sistemleriyle bütünleşen hızlı ve yoğun çalışma temposu,

çevre ve İSG alanlarındaki ihlalleri dikkat çekici boyutlara taşımıştır. Bu bağlamda 2002 yılında yayımlanan Greenpeace raporunda, işçilerin asbest sökümü ve kaynakla kesim gibi sökümün en tehlikeli aşamalarında dahi eldiven dışında kişisel koruyucu donanım (KKD) kullanmadığı, mesleki eğitimi olmayan kişilerin kaynakla kesimde çalıştırıldığı ve yangın önleme ekipmanlarının yetersizliği nedeniyle neredeyse her gün yangın çıktığı belirtilmiştir (Vardar ve Harjono, 2002). Benzer sorunlar, 2000'lerin ortasında yayımlanan iş teftiş raporlarında da yinelenmiş; işçilerin sağlık kontrollerinden KKD'lerin kullanım ve bakımına kadar çok sayıda eksiklik tespit edilmiştir (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB] İş Teftiş Kurulu Başkanlığı, 2005; 2007). Aynı dönemde, asbest ve petrol türevlerinden kaynaklanan çevresel kirliliğin kalıcı bir nitelik kazandığına ilişkin tespitlerin (Vardar ve Harjono, 2002), 2010'ların başında yerel otoritelerce hazırlanan raporlarda da geçerliliğini koruduğu ifade edilmiştir (TMMOB İzmir İl Koordinasyon Kurulu, 2012).

Bu tablo, 2000'leri gemi söküm endüstrisinde çevre ve İSG ihlallerinin yoğunlaştığı bir dönem hâline getirirken, aynı zamanda taşeronluk uygulamasının sınırlandırılmasına yönelik hukuki ve kurumsal müdahalelerin şekillenmeye başladığı bir evreye de işaret etmektedir. Bu bağlamda 2003 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu'nda, taşeronluk uygulamasından kaynaklanan hak ihlallerinin önlenmesi amacıyla asıl işverenin alt işverenle birlikte işçilere karşı sorumlu tutulması önemli bir hüküm olarak öne çıkmıştır (T.C. ÇSGB, 2003). İş Kanunu'na dayanarak hazırlanan ve 2008 yılında ilan edilen Alt İşverenlik Yönetmeliği'nde ise alt işverenin üstlendiği işi bölerek üçüncü kişilere devredemeyeceği açıkça vurgulanmıştır (T.C. ÇSGB, 2008). Ne var ki bu düzenlemeler, taşeronluğun 2000'li yıllardaki yayılımını fiilen durduramamış; gemi söküm endüstrisi özelinde atıkların taşınması, kabloların sıyırılması ve halonların toplanması gibi oldukça spesifik iş alanlarına kadar genişlemesini engelleyememiştir (Neşer vd., 2008). Bununla birlikte, söz konusu düzenlemeler uygulamadaki sorunları doğrudan çözmekte yetersiz kalsalar da, taşeronluğun meşruiyetine ilişkin tartışmaları görünür kılarak ilerleyen dönemlerde bu uygulamanın sorgulanmasına zemin hazırlamıştır.

4.2.2. 2013 ve Sonrası Dönem

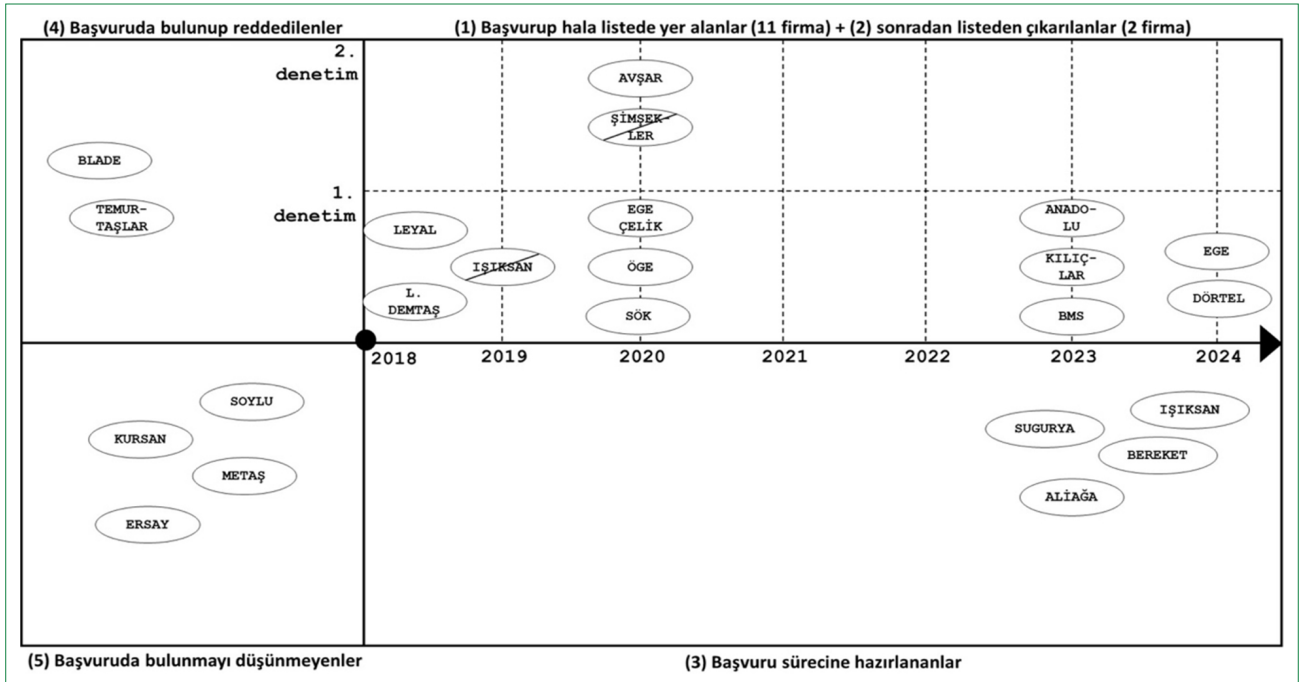
Bu dönemde Aliğa'daki gemi söküm faaliyetlerinde gözlenen dönüşüm, esas olarak organizasyonel yapının yeniden kurgulanmasıyla karakterize olmuştur. Bu dönüşüm, yer değiştirme sürecinden ziyade, düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimlerin ve bu değişimlerin yarattığı kamusal, hukuki ve normatif baskıların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, düzenlemeler gemi söküm endüstrisindeki yerleşik pratikleri sarsarak aktörleri yeni organizasyonel çözümler geliştirmeye zorlayan bir etki üretmiştir. Bu süreç, kurumsal bağlamda makro düzeydeki düzenleyici müdahalelerin aşağı yönde işleyen bir nedensellik üzerinden pratikleri dönüştürdüğü bir sarsma mekanizmasına karşılık gelmektedir (Glückler ve Lenz, 2016).

Bu sarsıcı etki, 2013 yılında Avrupa Parlamentosu ve AB Konseyi tarafından AB G.G.D. Yönetmeliği'nin kabul edilmesi ve buna eşlik eden "Avrupa G.G.D. Tesisleri Listesi" uygulamasının ilan edilmesiyle somutlaşmıştır (European Commission, n.d.). Getirilen düzenlemeler, firmaların 'hızlı söküm' odaklı yerleşik beklentilerini dönüştürerek söküm faaliyetlerini çevre ve İSG koşullarına uyumlu, daha yavaş ve prosedürel bir işleyişe yöneltmiştir. Bu çerçevede AB bayraklı gemilerin söküm yetkisinin yalnızca belirli fiziksel ve çevresel standartları sağlayan tesislere tanınması (European Parliament ve Council of the European Union, 2013), firmalar arasındaki rekabeti yalnızca yerel ölçekte değil, küresel düzeyde de yeniden tanımlamıştır. Böylece sökümün organizasyonu, hız ve yoğunluk ekseninden uzaklaşarak uyum ve denetlenebilirlik eksenine kaymıştır.

Düzenlemelerin organizasyonel yapı üzerinde yarattığı baskı, Aliğa'nın kamusal alanda giderek 'zehirli gemilerin adresi' olarak anılmaya başlamasıyla güçlenmiştir (Bianet, 2022). Aliğa'ya gelen asbest yüklü gemilerin Tehlikeli Atıkların Sınır Ötesi Taşınması Hakkında Basel Sözleşmesi (1989) kapsamında geri gönderilmesine yönelik girişimler ve bu gemilere karşı yürütülen kampanyalar, endüstrinin toplumsal meşruiyetini doğrudan hedef alan eleştirel bir söylem üretmiştir. Bu söylem, firmaların mevcut organizasyonel pratikleri sürdürmesini giderek daha maliyetli ve savunulamaz hâle getirmiştir. Aynı süreçte Aliğa'da meydana gelen iş kazalarının medyada daha görünür hâle gelmesi, özellikle taşeronluk ve götürü sistemlerinin hızlı, yoğun ve güvencesiz çalışma koşullarıyla ilişkilendirilmesi yoluyla güçlü bir normatif baskı yaratmıştır. Nitekim 2012–2022 döneminde Aliğa'daki kazaların %28'inin gemi söküm faaliyetlerinden kaynaklandığının rapor edilmesi, söz konusu pratiklerin ahlaki ve toplumsal kabulünü belirgin biçimde zayıflatmıştır (İSİG Meclisi, 2022).

İşçilerin sendikalar ve dayanışma ağları etrafında örgütlenerek iş bırakma eylemlerine yönelmesi, söz konusu normatif baskıyı sahadaki güç ilişkilerine taşımış; ücret, çalışma süreleri, KKD'lerin kullanımı ve yaşam mahallerinin koşullarına ilişkin talepler aracılığıyla işverenleri doğrudan muhatap kılmıştır (Bilir, 2019, 2020; Medyascope, 2022; Petrol-İş Sendikası, 2012). Buna ek olarak, ölüm ve ağır yaralanmayla sonuçlanan kazalar sonrasında işverenler tarafından ödenen 'kan parası' ile yargı süreçleri sonucunda doğan tazminat yükümlülükleri, organizasyonel tercihlere hukuki ve maddi bir risk boyutu eklemiştir (Bilir, 2019, 2020). Böylece düzenlemeler, kamusal görünürlük, normatif meşruiyet ve hukuki sorumluluk eksenlerinde çok katmanlı bir baskı üreterek taşeronluk ve götürü gibi yerleşik pratiklerin sürdürülebilirliğini aşındırmış; aktörleri organizasyonel yapıyı yeniden biçimlendirmeye zorlayan bir sarsma mekanizmasını fiilen işletmiştir. Bu durum, görüşmecilerin ifadelerine aşağıdaki gibi yansımıştır:

"Sonra niye değişti dersek, çünkü bazı istenmeyen kazalar oldu. Tabii o kazalarda tazminatlar söz konusu oldu. O tazminatların işte mahkemelerce sen suçlu, o suçlu, bu suçlu derken, daha çok tabii eğer

Şekil 4. Firmaların Avrupa listesindeki konumları (European Commission, 2023).

müteahhit suçluya ve parayı da ödemediyse, o para direk patrona rücu ediyordu. Patron dedi ki 'eğer böyleyse ben müteahhitlik (taşeronluk) sistemini kaldırıyorum, benim komutamda çalışılacak' dedi ve firmalar eski müteahhitleri kadrolarına aldılar.” (i14)

Bu sürecin sonunda, Aliğa'da yaklaşık 25 yıldır hüküm süren taşeronluk uygulaması bütünüyle, götürü uygulaması ise büyük ölçüde terk edilmiştir. Böylece söküm faaliyetlerinin organizasyonu, bireysel araçlara dayalı parçalı bir yapıdan, firmaların doğrudan denetimi altında işleyen bütünsel bir yapıya evrilmiştir. Organizasyonel dönüşüme eşlik eden fiziksel ve teknolojik değişimler görece sınırlı olmakla birlikte, altyapıya ilişkin temel eksikliklerin giderilmesi ve insan gücüne dayalı birçok işin mekanik araçlara devredilmesi, bu yeni düzenin işleyişini fiilen mümkün kılan bir zemin oluşturmuştur. Bununla birlikte, çevre mühendislerinin ve İSG uzmanlarının sürece dâhil edilmesi söküm pratiklerini teknik uzmanlık üzerinden yeniden tanımlarken; ücretlerin bankadan ödenmesi, yaşam mahallerinin iyileştirilmesi ve KKD'lerin işveren tarafından temin edilmesi gibi düzenlemeler, işçilerin çalışma koşullarını ve işverenle kurdukları ilişki biçimini yapısal olarak dönüştürmüştür. Sonuç olarak, söküm faaliyetleri hız ve yoğunluk ekseninde kurulu eski çalışma rejiminden uzaklaşarak geçmişe kıyasla daha yavaş ve daha kontrollü bir tempoya yönelmiştir. Bu değişim, bir işverenin ifadelerine şu şekilde yansımıştır:

“Sonraki önceliğimiz nedir (dersek), e tabi ki yine çevreye duyarlı olmak. (Gemileri) Yavaş söküyoruz artık, aceleyle lüzum yok. Şu anda herhalde gemi söküm (bölgesi) genelinde, tahmin ediyorum ki en yavaş gemi söken firmalardan bir tanesi burası.” (i9)

Bu dönüşümün kalıcılığını sağlayan temel mekanizma, Avrupa G.G.D. Tesisleri uygulamasının 2018 yılında yürürlüğe girmesi olmuştur. Bu düzenleme ile birlikte bugün Aliğa'daki firmalar beş gruba ayrılmaktadır (European Commission, 2023): listede yer alanlar; iş kazaları, çevre sağlığını tehdit eden uygulamalar veya usulsüzlükler nedeniyle listeden çıkarılanlar; başvuru sürecine hazırlananlar; başvurusu reddedilenler ve başvuruda bulunmayı düşünmeyenler (Şekil 4). Listenin beş yılda bir güncellenmesi, ilk dört gruptaki firmalar açısından mevcut konumlarını korumayı ya da bir sonraki başvuruya hazırlanmayı zorunlu kılmaktadır. Buna karşılık, liste dışında kalmayı göze alan sınırlı sayıdaki firma, aynı zamanda götürü uygulamasının hâlen sürdürüldüğü firma grubunu oluşturmaktadır (Sakin, 2023). Bu durum, düzenlemelerin sektörü tekdüze bir biçimde dönüştürmekten ziyade firmalar arasında farklı uyum stratejileri üretmesine yol açmakta; Aliğa'da gemi söküm faaliyetinin organizasyonunun giderek heterojen bir yapı kazanmasına neden olmaktadır.

“Hâlâ bazen oluyor. Yapılıyor. Şantiyelerin içinde devam ediyor. Firma, kendi elemanına götürü veriyor işi.” (i17)

5. Tartışma

Bu çalışmanın bulguları, Türk gemi söküm endüstrisinde etki-leşim, organizasyon ve yenilik boyutlarında zaman içinde gözlenen dönüşümlerin yer değiştirme ve düzenleyici çerçevedeki değişimler olmak üzere iki temel dinamik tarafından şekillendiğini göstermektedir. Bu dinamiklerden ilki olan yer değiştirme, en belirgin etkiyi etkileşim boyutu üzerinde göstermiş ve bu boyutta doğrudan bir dönüşüme yol açmıştır. Haliç'te

tersaneler, Kalafat Yeri ve söküm sahaları arasındaki mekânsal yakınlık; örtük bilgi, ustalık pratiği ve güven ilişkilerinin gündelik temaslar üzerinden dolaşıma girdiği yoğun ve geçirgen bir etkileşim örüntüsü üretirken, Aliğa'ya geçişle birlikte bu örüntü köklü biçimde değişmiştir. Haliç'teki söz konusu ilişkisel bağlam, Aliğa'da daha geniş parseller, sökümün artan ölçeği ve demir-çelik tesisleri ile küresel hurda gemi pazarlarıyla kurulan yeni bağlantılar etrafında yeniden şekillenmiştir. Böylece literatürde de vurgulandığı üzere, yer değiştirme söküm firmalarının mekânsal ve organizasyonel konumlarında bir kırılma yaratarak mevcut ilişkisel varlıkların çözülmesine yol açmıştır (Knoben, 2007, 2011; Knoben vd., 2008; Knoben ve Oerlemans, 2005, 2008; Weterings ve Knoben, 2013).

Buna karşılık, yer değiştirmenin organizasyon ve yenilik boyutları üzerindeki etkisi doğrudan değil; zamana yayılan, diğer bir ifadeyle artırımlı bir süreç içinde ortaya çıkmıştır. Haliç'te geçici işçi çalıştırmaya dayalı organizasyon yapısı, Aliğa'da ilk yıllarda büyük ölçüde korunmuş; ancak artan hurda gemi sirkülasyonu ve tonajın yarattığı iş yoğunluğu karşısında 1990'lardan itibaren taşeronluk ve götürü sistemleri çerçevesinde yeniden kurgulanmıştır. Benzer biçimde yenilik boyutunda gözlenen dönüşüm de yer değiştirmenin hemen ardından değil, söküm faaliyetinin ölçeği büyüdükçe makineleşme ve altyapı yatırımları üzerinden gerçekleşmiştir. Bu bulgular, yer değiştirmenin yenilikçilik performansını doğrudan teknoloji üretimi üzerinden değil, etkileşim ve organizasyon biçimlerini zaman içinde dönüştürmesi aracılığıyla etkilediğini ileri süren yaklaşımlarla uyum göstermektedir (Knoben, 2007, 2011; Knoben ve Oerlemans, 2005; Weterings ve Knoben, 2013).

Yer değiştirmeden farklı olarak, düzenleyici çerçevede meydana gelen değişimler en belirgin etkiyi organizasyon boyutu üzerinde göstermiştir. Bu etki, yalnızca yeni kuralların yürürlüğe girmesinden değil, aynı zamanda bu kuralların yarattığı kamusal, hukuki ve normatif baskıların birlikte işlemesinden kaynaklanmıştır. 2013 yılında uygulamaya geçirilen AB Gemi Geri Dönüşüm Yönetmeliği ve beraberinde bildirilen "Avrupa GGD Tesisleri Listesi" uygulaması, sahadaki hızlı ve yoğun söküm pratiğiyle doğrudan çatışarak yerleşik organizasyonel yapıyı sarsmıştır (Glückler ve Lenz, 2016). Bu süreç sonucunda taşeronluk uygulaması bütünüyle, götürü ise büyük ölçüde terk edilmiştir. Başka bir ifadeyle, götürü sistemi Avrupa GGD Tesisleri Listesi'ne dâhil olan ya da dâhil olmayı hedefleyen firmalar tarafından tamamen terk edilirken, liste dışında kalmayı göze alan sınırlı sayıda firma tarafından sürdürülmüştür. Bu durum, alanda belirgin bir organizasyonel ayrışmanın ortaya çıkmasına yol açmış ve düzenleyici çerçevede gerçekleştirilen müdahalenin uygulama düzeyinde bir heterojenlik üretmesine neden olmuştur. Bu bulgu, Bavyera bira endüstrisi bağlamında Glückler ve Eckhardt'ın (2021) ortaya koyduğu üzere, düzenleyici baskıların firmaların stratejik konumlarına, kaynak kapasitelerine ve pazar yönelimlerine bağlı olarak farklı organizasyonel uyum biçimlerini tetikleyen bir süreç olarak işleyebileceğini göstermektedir.

Bu organizasyonel yeniden yapılanma, etkileşim örüntülerini de dönüştürmüştür. Bu süreçte aracı aktörler (müteahhitler, çavuşlar veya kaynakçılar) üzerinden kurulan işveren-işçi ilişkisi daha doğrudan ve izlenebilir bir yapıya evrilmiş; çevre ve İSG uzmanlarının sürece dâhil edilmesiyle söküm pratiği daha kurumsal bir zemine taşınmıştır. Buna paralel olarak firmalar ile düzenleyici otoriteler arasındaki ilişki, sürekli uyum ve raporlama gerektiren bir nitelik kazanmıştır. Yenilik boyutunda gözlenen dönüşüm ise ölçek büyümesi ve makineleşmeden ziyade söküm pratiğinin önceliklerinin yeniden tanımlanması üzerinden gerçekleşmiştir. Hız ve yoğunluk odaklı çalışma rejimi yerini çevre ve İSG standartlarına uyumlu, kontrol edilebilir ve prosedürel bir işleyişe bırakmış; teknolojik araçların kullanım amacı da söküm hızını artırmaktan riskleri azaltmaya ve düzenleyici standartlara uyumu sağlamaya doğru kaymıştır. Bu dönüşüm, Türk gemi söküm endüstrisinde yenilik pratiklerinin yalnızca teknik kapasite artışıyla değil, kurumsal düzenlemelerin şekillendirdiği üretim mantığındaki değişimlerle birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir. Özetle bulgular, Aliğa gemi söküm endüstrisindeki dönüşümün mekânsal yeniden yapılanma ile düzenleyici müdahalelerin birlikte işleyen etkileri doğrultusunda şekillendiğini ortaya koymakta ve bu dönüşümün çok boyutlu niteliğine ilişkin sonuç bölümünde ele alınacak değerlendirmelere temel oluşturmaktadır.

6. Sonuç

Bu çalışma, Türk gemi söküm endüstrisinin tarihsel gelişimini ilişkisel ekonomik coğrafya perspektifinden ele alarak, yer değiştirme ile düzenleyici çerçevedeki değişimlerin bir ekonomik faaliyetin dönüşümünde farklı etki mekanizmaları üzerinden işleyen süreçler ürettiğini ortaya koymaktadır. Bulgular, yer değiştirmenin ekonomik faaliyetin ilişkisel boyutlarını mevcut etkileşim örüntülerinin çözülmesi ve yeni aktör konfigürasyonları etrafında yeni ilişki ağlarının kurulması yoluyla dönüştürdüğünü göstermektedir. Yer değiştirme ayrıca, organizasyon ve yenilik boyutlarındaki dönüşümleri etkileşim boyutunda ortaya çıkan kırılmanın ardından, ölçek büyümesi ve üretim yoğunluğunun artmasıyla birlikte zamana yayılan bir süreç içinde görünür kılmaktadır. Buna karşılık düzenleyici müdahaleler, kurumsal baskılar aracılığıyla üretimin organizasyonunu yeniden tanımlayarak ilişkisel yapıyı etkilemektedir. Bu bağlamda düzenleyici çerçevedeki değişimler, organizasyonel yapıyı doğrudan hedef alarak görece kısa sürede etkileşim ve yenilik boyutlarını da yeniden tanımlayan çok katmanlı bir dönüşüm üretebilmektedir. Bu ayrım, ekonomik faaliyetin dönüşümünün doğrusal bir nedensellik ilişkisi üzerinden açıklanamayacağını ve yer değiştirme ile düzenleyici müdahalelerin iktisadi faaliyete içkin ağ yapılarını farklı zamansal katmanlar üzerinden biçimlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın ortaya koyduğu ikinci temel sonuç, düzenleyici müdahalelerin ekonomik faaliyetleri her zaman

tekdüze biçimde dönüştüren mekanizmalar üretmediğini göstermesidir. Bulgular, kurumsal baskıların üretici aktörlerin stratejik konumları, kaynak kapasiteleri ve pazar yönetimlerine bağlı olarak firma düzeyinde farklı uyum stratejileri geliştirmelerine olanak tanıdığını ortaya koymaktadır. Aliğa gemi söküm endüstrisinde gözlenen bu heterojenlik, düzenleyici müdahalelerin aynı organizasyonel alan içinde farklı firma davranışlarını ortaya çıkartan bir ayrışma süreci yarattığını göstermektedir. Bu durum, düzenlemelerin ekonomik faaliyetlerin yönünü belirleyen dışsal kısıtlamalar olmanın ötesinde, aktörlerin stratejik tercihlerini yeniden şekillendiren ilişkisel süreçler üretebildiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışma, kurumsal bağlamdaki değişim ile organizasyonel çeşitlenme arasındaki ilişkiye dair ampirik bir örnek sunmakta ve çevre ile İSG açısından benzer riskler taşıyan diğer endüstrilerde düzenleyici çerçevedeki değişimlerin nasıl sonuçlar üretebileceğinin karşılaştırmalı araştırmalarla incelenmesinin önemine işaret etmektedir.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – B.G., Y.E., N.Y.; Conceptualisation – B.G., Y.E., N.Y.; Research design and structuring – B.G., Y.E., N.Y.; Methodology – B.G., Y.E., N.Y.; Data sources and documentation – B.G.; Data collection and/or processing – B.G.; Data analysis and/or interpretation – B.G., Y.E., N.Y.; Mapping/visualisation – B.G.; Literature review – B.G.; Writing – original draft – B.G.; Writing – review and editing – B.G., Y.E., N.Y.

Acknowledgments: We would like to express our sincere gratitude to Editor Kumru Çılgin and the reviewers of Planlama Dergisi for their valuable evaluations and constructive feedback, which contributed to the improvement and finalization of this manuscript.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – B.G., Y.E., N.Y.; Konsept – B.G., Y.E., N.Y.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – B.G., Y.E., N.Y.; Yöntem – B.G., Y.E., N.Y.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – B.G.; Veri toplama ve/veya işleme – B.G.; Veri analizi ve/veya yorumlama – B.G., Y.E., N.Y.; Haritalama/görselleştirme – B.G.; Literatür taraması – B.G.; İlk taslağın yazımı – B.G.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – B.G., Y.E., N.Y.

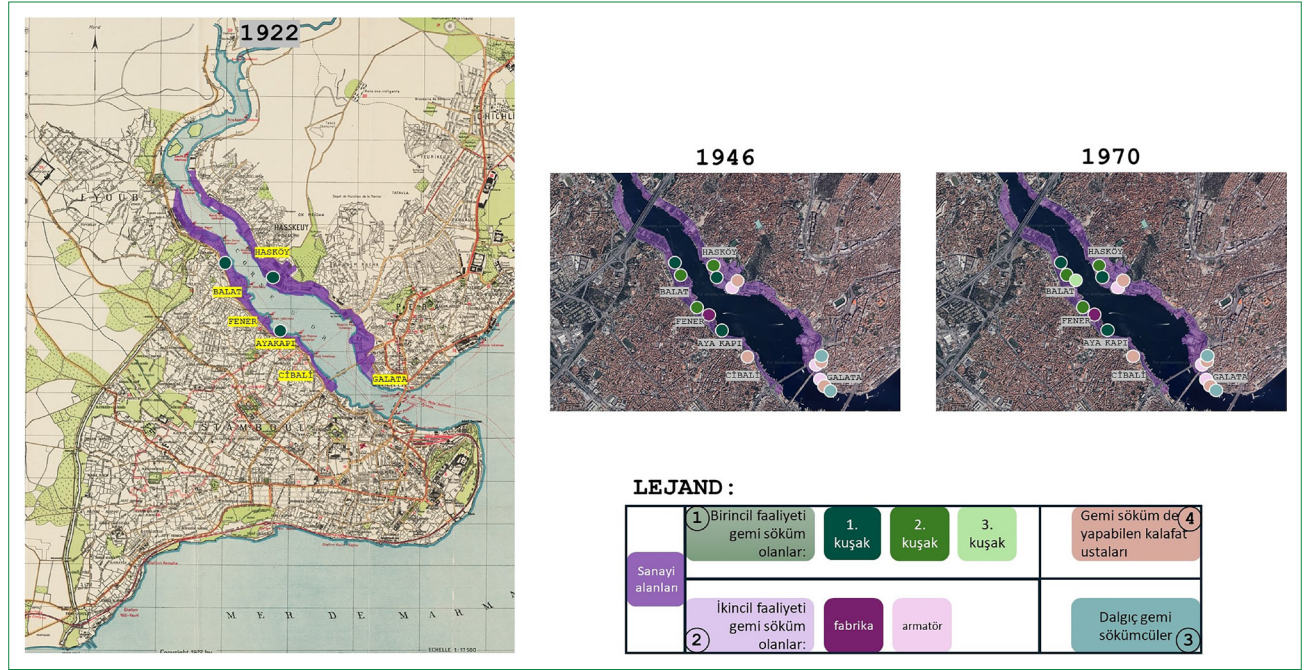
Teşekkürler: Bu makalenin geliştirilmesi ve son hâlinin alınmasına yönelik değerlendirmeleri ve yapıcı eleştirileri için editör Kumru Çılgin'a ve Planlama Dergisi'nin hakemlerine teşekkürlerimizi sunarız.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Ağır, M. (1991). *Aliğa sanayide gelişen ve büyüyen kent*. Ağ Yayınları.
- Amin, A. ve Cohendet, P. (2004). *Architectures of knowledge: Firms, capabilities, and communities*. Oxford University Press.
- Bathelt, H., Malmberg, A. ve Maskell, P. (2004). Clusters and knowledge: Local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in Human Geography*, 28(1), 31–56. <https://doi.org/10.1191/0309132504ph469oa>
- Bathelt, H. ve Glückler, J. (2003). Toward a relational economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3(2), 117–144. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.2.117>
- Bathelt, H. ve Glückler, J. (2011). *The relational economy: Geographies of knowing and learning*. Oxford University Press.
- Bianet. (2022, Haziran 29). Asbest bulunan gemi Aliğa'da sökülüyor. Bianet. <https://bianet.org/haber/asbest-bulunan-gemi-aliaga-da-sokuluyor-263918>
- Bilir, E. (2019). *Gemi söküm endüstrisinde çalışma şartları ve çalışma ilişkileri: Aliğa gemi söküm bölgesinde bir araştırma* [Doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Bilir, E. (2020). *Dibe doğru yarış*. Nota Bene Yayınları.
- European Commission. (2023). *Commission Implementing Regulation (EU) 2023/1230 of 21 June 2023 laying down technical information for the calculation of technical provisions and basic own funds for reporting with reference dates from 30 June 2023 until 29 September 2023 in accordance with Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council* (OJ L 190, 21.6.2023, ss. 13–91). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2023.190.01.0013.01.ENG
- European Commission. (n.d.). *Ships*. European Commission. https://environment.ec.europa.eu/topics/waste-and-recycling/ships_en
- European Parliament ve Council of the European Union. (2013). *Regulation (EU) No. 1257/2013 of 20 November 2013 on ship recycling and amending Regulation (EC) No. 1013/2006 and Directive 2009/16/EC*. Official Journal of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1257>
- Gemi Geri Dönüşüm Sanayicileri Derneği [GEMİSANDER]. (2024, 25 Mayıs). Tarihçe. Gemi Geri Dönüşüm Sanayicileri Derneği. <https://www.gemisander.com/tarihce>
- Gertler, M. S. (2001). Best practice? Geography, learning and the institutional limits to strong convergence. *Journal of Economic Geography*, 1(1), 5–26. <https://doi.org/10.1093/jeg/1.1.5>
- Gertler, M. S. (2003). Tacit knowledge and the economic geography of context, or the undefinable tacitness of being (there). *Journal of Economic Geography*, 3(1), 75–99. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.1.75>
- Gezer, B. (2025). Kurumlar ve kurumsal değişim: Türk gemi söküm endüstrisinin ekonomik coğrafya perspektifinden analizi [Doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Glückler, J. ve Eckhardt, Y. (2021). Illicit innovation and institutional folding: From purity to naturalness in the Bavarian brewing industry. *Journal of Economic Geography*, 22(4), 999–1019. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbab026>
- Glückler, J. ve Lenz, R. (2016). How institutions moderate the effectiveness of regional policy: A framework and research agenda. *Investigaciones Regionales – Journal of Regional Research*, 36, 255–277.
- Glückler, J. ve Lenz, R. (2018). Drift and morphosis in institutional change: Evidence from the 'Walz' and public tendering in Germany. J. Glückler, R. Suddaby ve R. Lenz (Ed.), *Knowledge and institutions içinde* (ss. 111–133). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75328-7_6
- Hu, W., Cox, L., Wright, J. ve Harris, T. (2008). Understanding firms' relocation and expansion decisions using self-reported factor importance rating. *The Review of Regional Studies*, 38(1), 67–88. <https://doi.org/10.52324/001c.8254>
- İMEAK Deniz Ticaret Odası [DTO]. (2016, Şubat). Gemi geri dönüşüm sanayi. Deniz Ticareti. https://www.denizticaretodasi.org.tr/Media/SharedDocuments/DenizTicaretDergisi/subat_ek_2016.pdf
- İMEAK Deniz Ticaret Odası [DTO]. (2024, Kasım). Tarihçe. <https://www.denizticaretodasi.org.tr/tr/sayfalar/tarihce>
- İSİG Meclisi. (2022, Temmuz 26). İSİG raporu: Aliğa'daki iş cinayetleri Türkiye ortalamasının 30 katı. Bianet. <https://bianet.org/haber/isig-raporu-aliaga-daki-is-cinayetleri-turkiye-ortalamasinin-30-kati-265023>
- İzmir Kalkınma Ajansı [İZKA]. (2022). İzmir Aliğa gemi geri dönüşümü sektör analizi. İZKA. https://izka.org.tr/wp-content/uploads/2022/05/gemi_geridonusum.pdf
- Kiss, E. (2007). The impacts of relocation on the spatial pattern of Hungarian industry. *Geographia Polonica*, 80(1), 43–61.
- Knoben, J. (2007). *A spider and the stickiness of its web: The causes and consequences of spatial firm mobility* [Doctoral dissertation]. Tilburg University Repository. <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/126809/126809.pdf>
- Knoben, J. (2011). The geographic distance of relocation search: An extended resource-based perspective. *Economic Geography*, 87(4), 371–392. <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2011.01123.x>
- Knoben, J., Oerlemans, L. A. G. ve Rutten, R. P. J. H. (2008). The effects of spatial mobility on the performance of firms. *Economic Geography*, 84(2), 157–183. <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2008.tb00402.x>
- Knoben, J. ve Oerlemans, L. (2005, Ağustos). *The effects of firm relocation on firm performance: A literature review* [Bildiri]. 45th Congress of the European Regional Science Association: "Land Use and Water Management in a Sustainable Network Society", Amsterdam, The Netherlands. European Regional Science Association. <https://hdl.handle.net/10419/117590>
- Knoben, J. ve Oerlemans, L. A. G. (2008). Ties that spatially bind? A relational account of the causes of spatial firm mobility. *Regional Studies*, 42(3), 385–400. <https://doi.org/10.1080/00343400701291609>
- KPMG Türkiye. (2021). KPMG perspektifinden demir çelik sektörüne bakış. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2021/07/kpmg-perspektifinden-demir-celik-sektorune-bakis-2021.pdf>
- Liao, F. H. ve Chan, R. (2011). Industrial relocation of Hong Kong manufacturing firms: Towards an expanding industrial space beyond the Pearl River Delta. *GeoJournal*, 76(6), 623–639. <https://doi.org/10.1007/s10708-009-9316-3>
- Maskell, P. ve Malmberg, A. (2007). Myopia, knowledge development and cluster evolution. *Journal of Economic Geography*, 7(5), 603–618. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbm020>
- Maskell, P. ve Malmberg, A. (1999). The competitiveness of firms and regions: 'Ubiquitification' and the importance of localized learning. *European Urban and Regional Studies*, 6(1), 9–25. <https://doi.org/10.1177/096977649900600102>
- Medyascope. (2022, 23 Şubat). İzmir-Aliğa'da gemi söküm işçileri 11 gündür sürdürdükleri eylemi talepleri karşılanmadan bitirdi. Medyascope. <https://medyascope.tv/2022/02/23/izmir-aliagada-gemi-sokum-iscileri-11-gundur-surdurdukleri-eylemi-talepleri-karsilanmadan-bitirdi/>
- Morgan, K. (2004). The exaggerated death of geography: Learning, proximity and territorial innovation systems. *Journal of Economic Geography*, 4(1), 3–21. <https://doi.org/10.1093/jeg/4.1.3>
- Neşer, G., Kontas, A., Ünsalan, D., Uluturhan, E., Altay, O. ve Darılmaz, E. (2008). Polycyclic aromatic and aliphatic hydrocarbons pollution at the coast of Aliğa (Turkey) ship recycling zone. *Marine Pollution Bulletin*, 56(11), 1919–1923. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2012.02.019>
- NGO Shipbreaking Platform (2023). 2013-2023 annual list of ships scrapped worldwide [Veri seti]. NGO Shipbreaking Platform. <https://shipbreakingplatform.org/annual-lists/>
- Öndeş, O. (2017). *Türk armatörleri tarihi: VI. Cilt*. İMEAK Deniz Ticaret Odası.

- Öndeş, O. (2020). *Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul'dan Samsun'a*. İMEAK Deniz Ticaret Odası.
- Öndeş, O. (2023a, 9 Aralık). *Haliç'te bilinen ilk gemi sökümcüsü: Eugene Eugenides*. *Deniz Bülten*. <https://www.denizbulten.com/halichte-bilinen-ilk-gemi-sokumcusu-eugene-eugenides-462yy.htm>
- Öndeş, O. (2023b, 16 Mart). *Haliç'ten Aliğa'ya gemi sökümcüleri*. *Virahaber*. <https://www.virahaber.com/halicten-aliagaya-gemi-sokumculeri-9041yy.htm>
- Öndeş, O. (2023c, 18 Aralık). *Gemi sökümcüsü Rizeli Şakir Kopuz*. *Virahaber*. <https://www.virahaber.com/gemi-sokumcusu-rizeli-sakir-kopuz-9081yy.htm>
- Öndeş, O. (2024, 23 Nisan). *Dimetoka'dan İstanbul Haliç Fener'e ve dünyaya açılan bir armatör tüccar: Eugene Eugenides*. *Deniz Bülten*. <https://www.denizbulten.com/dimetokadan-istanbul-halic-fenere-ve-dunyaya-acilan-bir-armator-tuccar-eugene-eugene-492yy.htm>
- Özer, M. E. (2005). *Gemi sökümleri*. Gemi Söküm Sanayicileri Derneği.
- Petrol-İş Sendikası. (2012, 20 Temmuz). *Aliğa'da son iş cinayeti öfkeleri kabarttı*. *Petrol İş*. <https://www.petrol-is.org.tr/haber/basindan/aliagada-son-is-cinayeti-ofkeleri-kabartti-5961/>
- Sakin, E. (2023). *Türkiye'de gemi geri dönüşümü: Sorunlar ve ileriye dönük hedefler*. NGO Shipbreaking Platform. https://shipbreakingplatform.org/wp-content/uploads/2023/12/TurkiyedeGemiGeriDonusumu_TR.pdf
- Storper, M. (1997). *The regional world: Territorial development in a global economy*. The Guilford Press.
- Storper, M. ve Venables, A. J. (2004). Buzz: Face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4(4), 351–370. <https://doi.org/10.1093/jnecg/lbh027>
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB]. (2003). 4857 sayılı *İş Kanunu*. Resmî Gazete (22.05.2003, Sayı: 25134). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4857&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB]. (2005). *Gemi sökümleri yapılan işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliği proje denetimi değerlendirme raporu*. İş Teftiş Kurulu Başkanlığı. <https://ekutuphane.csbg.gov.tr/Media/5fafgrfp/9-2005.pdf>
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB]. (2007). *Gemi sökümleri yapılan işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliği teftiş projesi – 2 genel değerlendirme raporu*. İş Teftiş Kurulu Başkanlığı. <https://ekutuphane.csbg.gov.tr/Media/gevoiy24/7-2007.pdf>
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB]. (2008). *İş sağlığı ve güvenliği yönetmeliği*. Resmî Gazete (09.12.2008, Sayı: 27075).
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı [ÇŞİDB] İzmir İl Müdürlüğü. (2023). *İzmir ili 2022 yılı çevre durum raporu*. T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/izmir-ilcdr-2022-20230717151105.pdf>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı [UAB]. (2021). *Ulaşan ve erişen Türkiye 2021*. <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/ulasan-ve-erisen-turkiye-2021.pdf>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı [UAB]. (2024, 15 Eylül). *Tarihçe*. T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. <https://www.uab.gov.tr/tarihce>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı [UAB]. (t.y.-a). *Geri dönüştürülen gemi sayısı*. <https://tkygmistatistikleri.uab.gov.tr/geri-donusturulen-gemi-sayisi>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı [UAB]. (t.y.-b). *Gemi sökümleri tesisleri*. <https://aliagaliman.uab.gov.tr/gemi-sokum-tesisleri>
- TMMOB İzmir İl Koordinasyon Kurulu. (2012). *Aliğa bölgesi değerlendirme raporu*. <http://www.tmmobizmir.org/wp-content/uploads/2016/03/aliagarapor2012.pdf>
- van Dijk, J. ve Pellenbarg, P. (2000). Firm relocation decisions in the Netherlands: An ordered logit approach. *Papers in Regional Science*, 79(2), 191–219. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5597.2000.tb00768.x>
- Vardar, E. ve Harjono, M. (2002). *Zehirli burda gemi sökümleri: Yasadışı tehlikeli atık ticareti*. Greenpeace Akdeniz Ofisi.
- Weterings, A. ve Knobens, J. (2013). Footloose: An analysis of the drivers of firm relocations over different distances. *Papers in Regional Science*, 92(4), 791–809. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5597.2012.00440.x>
- Yavan, N. ve Kalelioğlu, M. R. (2023). The blue economy and its geographies: The case of Turkey. In C. P. Heidkamp, J. Morrissey, & C. Germond-Duret (Eds.), *Blue economy: People and regions in transitions* (pp. 83–100). Routledge.
- Yeung, H. W.-C. (2005). Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(1), 37–51. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2005.00150.x>
- Zhu, S. ve He, C. (2013). Geographical dynamics and industrial relocation: Spatial strategies of apparel firms in Ningbo, China. *Eurasian Geography and Economics*, 54(3), 342–362. <https://doi.org/10.1080/15387216.2013.849402>

Ek 1. Halic'te dönemlere göre gemi sökücülerin tipolojisi.

Ek 2. Halic'te farklı türden gemi sökücüler

		Söküm yeri varlığı	Söküm yerinin konumu
I. Söküm işinde uzmanlaşmış olup, birincil faaliyet olarak bu işi yapanlar			
Kuşak sökücüler (1920-1960)	Eugene Eugenides	var	Ayakapı-Fener arasında
	Hüseyin İlhami Söker	var	Balat Köprübaşı Bereket sokak sahili
	Avram Kohen	var	Hasköy
Kuşak sökücüler (1950'lerin sonlarından 1970'lere kadar)	Nazım Kalkavan (Aynur & Şadan Kalkavan'ın babası)	var	Fener Torlaklar Tersanesi'ne ait arazide
	İbrahim Kalkavan (Nazım Kalkavan'ın kardeşi)	var	Balat'ta Bulgar Sveti Stefan Kilisesi'nin bitişiğindeki 67 ve 68 no'lu depolar
	Sabri Kızıl & Şükrü Türk ortaklığındaki Gemi Söküm AŞ.	var	Fener
	Çanakçılar Gemi Söküm AŞ.	var	Fener
	Kahraman & Celal Sadıkoğlu Gemi Söküm AŞ.	var	-
	Sadri Kızılırmak & Veli Cantepe Gemi Söküm AŞ.	var	Hasköy
	Ömer Karaahmetoğlu	var	-
Kuşak sökücüler (1970-1980)	Aynur & Şadan Kalkavan	var	Hüseyin İlhami Söker'in söküm yeri
	Osman Önal	var	Balat
	Vereller	-	-
	Bekir Özdemir	var	-
Bilinmeyen	Maraloğulları	var	Yıldırım Tersanesi'nin bitişiği
	Mehmed Alp	var	Fener'de Abdülezpaşa caddesindeki 326 no'lu depo
	Veli Cankatar	var	Hasköy

Ek 2 (devamı). Haliç'te farklı türden gemi sökücüler

		Söküm yeri varlığı	Söküm yerinin konumu
2. Birincil faaliyeti söküm olmayan, sökümü esas işlerine yardımcı bir faaliyet olarak yapanlar			
Fabrikalar	Dört yıldız Demir-Çelik Fabrikası	var	Fener-Balat hattında
	Kızılkayalar	var	-
	Çolakoğlu	var	-
	Seferoğulları	yok	Haliç'teki organizasyonel alanın herhangi bir
Armatörler	Muzaffer Taviloğlu	yok	yerinde (örn: Kalafat yeri, DAPEY, söküm
	Orhan Sadıkoğlu	yok	yapılan ama mülkiyeti tek kişiye ait olmayan
	Bedri (Abi)	yok	araziler)

3. Söküm yapmayı (da) bilen, herhangi bir amaçla yapılan söküme yardımcı olan Kalafat ustaları

Bilinenler:	yok	Fener-Balat hattındaki boş arazilerde (örn. Fener-Cibali arasındaki Sarıbaşlar'ın arazisi)
- Hürrem, Feyyaz & Recep, Ayhan & Rafet, Tuncay, (Topal) Hayri, Cemal (sonradan Fener-Balat hattındaki Yıldırım Tersanesi'nin kurucusu), Tekin, Tunç (Baba), (Benli) Mustafa, Nasri Ceha, Musa, Muharrem, Osman, - Habip Albayrak, (Çanak) Mehmet Ustalar.		Hasköy hattındaki boş arazilerde ya da Kalafat yerinde (DAPEY'de dahil olmak üzere).
Bilinmeyenler:		
Haliç'te yetişen ve oksijenle kesim yapmayı bilen çok sayıda Sivaslı-Tokatlı usta.		

4. Dalgıç ekibiyle birlikte Haliç kıyıları da dahil olmak üzere, ülkenin herhangi bir yerindeki batık gemileri çıkarıp, sökenler

Şakir Kopuz	yok	Kalafat yeri (DAPEY'de dahil olmak üzere);
(Kereste ticareti, nakliyecilik)		İzmir (İnciraltı) kıyıları; Antalya kıyıları;
Zafer Kalkavan		Karadeniz kıyıları (Ereğli, Amasra, Zonguldak, Sinop, Trabzon); Çanakkale kıyıları.

Kaynak: Gemi sökümün Haliç dönemi tanıklarıyla gerçekleştirilen görüşmelerden (i1, i2, i3, i4, i5 ve i6) ve Öndeş'ten (2017; 2020; 2023a; 2023b; 2023c; 2024) yararlanılarak yazarlar tarafından üretilmiştir. Dönemin ticaret sicilleri, Şark Yıllıkları ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası arşivleri üzerinde gerçekleştirilecek ayrıntılı bir inceleme, mekânsal, mali ve örgütsel yapıya ilişkin çok daha kapsamlı bir veri seti ortaya koyacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Understanding Relocation Dynamics and the Changing Regulatory Framework of the Turkish Shipbreaking Industry: An Empirical Analysis from a Relational Economic Geography Perspective

 Büşra Gezer,¹ **Yiğit Evren,¹** **Nuri Yavan²**

¹Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, İstanbul, Türkiye

²Ankara University, Faculty of Language, History and Geography, Department of Geography, Ankara, Türkiye

The shipbreaking industry often portrays a precarious production area where environmental risks, occupational health and safety issues (OHS), and regulatory interventions intersect. The industry also provides scrap metal input that is essential to the circular economy. In Turkey, the shipbreaking industry is characterized by long withstanding tensions between relatively unregulated labour conditions and the international legislative interventions aimed towards raising environmental and OHS standards. Furthermore, this industry was relocated from Haliç (İstanbul) to Aliağa (İzmir) in the mid-1970s due to its environmental impacts and OHS issues. This context displays complex relationships between space, environment, labour, and regulations, thus providing a rich empirical basis to analyse the conditions of a burgeoning economic landscape.

To explain the local industry's multi-scalar and multi-layered complex reality and transformation, in this paper we employ the perspective of relational economic geography. This perspective arose from a tradition in which deterministic interpretations of neoclassical models are heavily rejected and any positivist commitment to regional science is abandoned. Building upon Storper's notion of holy trinity, relational perspective conceptualizes space as a perspective rather than a passive container. In this treatment, economic action is explicitly the main focus of analysis and primarily viewed as social action that is constantly reproduced within agentic networks and filtered by space. In this context, our study aims to provide a spatio-temporal focus to illustrate how the production organization of Turkish shipbreaking has been transformed in the face of new spatial and institutional requirements at the firm level. The lens we employ here enables us to empirically investigate the sectoral impacts of industrial relocation and the changing regulatory framework. To this end, we converge the industrial relocation literature with the relational-institutional perspectives in economic geography.

Compatible with the epistemological position of relational thinking, we designed our research in a qualitative fashion. Thirty-three in-depth interviews, in a time span of ten months, were carried out with various individuals from the local industry. These include owners and/or managers from 16 small and medium sized firms, employees of 5 ship recycling facilities, representatives of 3 non-governmental organizations, as well as 9 industry specialists. Each interview was coded using MAXQDA. In addition to the fieldwork, a wide range of secondary data has been analysed, ranging from the NGO Shipbreaking Platform and the Ministry of Transport and Infrastructure statistics to local policy-related documents, doctoral dissertations, and newsletters.

Our findings indicate that the impacts of relocation and the changing regulatory conditions on the industry are felt at different temporal and organisational layers. While the former has gradually transformed the local value chain and paved the way for the emergence of new agents, the latter was abrupt and resulted, for the most part, in the replacement of some of the old business practices with new ones. At the firm level, the death and birth of new routines are observed differently depending on the ability and willingness of firms to adapt to enacted laws.

Keywords: Regulatory framework; shipbreaking, Haliç and Aliağa; relational economic geography; relocation.

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Güç ve Mekân Arasındaki İlişkiyi Yeniden Düşünmek: Türkiye Futbol Endüstrisinde İlişkisel Geometrilere

Rethinking the Relation between Power and Space: Relational Geometries in the Turkish Football Industry

 Cemre Yaz Demircioğlu, Yiğit Evren

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

ÖZ

Bu makale mekânı Massey'nin ontolojik kabulünden hareketle ilişkisel bir bakışla ele alır. Massey'nin mekânın açıklığı, eşzamanlılığı ve güçle dolu olması üzerine kurduğu bu temel, Allen'in gücü bir mülkiyet değil topolojik bir kapasite olarak gören yaklaşımıyla derinleşir. Ancak makalenin asıl teorik hedefi ve özgün amacı, mekânsal ve ilişkisel perspektiften ele alınan bu soyut güç tartışmasını Yeung'un (2005) "ilişkisel geometrilere" kavramsallaştırmasında tariflediği iki güç biçimi olan "ilişkisel tamamlayıcılık" ve "ilişkisel özgüllük" üzerinden somutlaştırmaktır. Bu somutlaştırma, ekonomik coğrafyada görece az çalışılmış bir endüstri olan futbol üzerinden yapılır. Futbolun iş birliğine dayalı üretim süreci yerel taraftar gruplarından küresel yayıncı kuruluşlara, ulusal federasyonlardan devlet mekanizmalarına kadar çok aktörlü, çok ölçekli ve çok düzeyli bir yapı arz eder. Bu karmaşık yapı içinde farklı aktörler arasındaki ilişkisel tamamlayıcılıklar ve özgüllükler görünür hâle gelir. Futbolun kâr maksimizasyonundan ziyade başarı, prestij ve aidiyet odaklı kendine has doğası onu güç ilişkilerinin mekânda nasıl farklı geometrilere ürettiğini anlamak üzere iyi bir örnek hâline getirir. Makale, Türkiye'de futbol endüstrisinin iktisadi ve mekânsal dönüşümünü tarihsel bir perspektiften ele alarak, İstanbul ve Anadolu kulüpleri arasındaki yapısal eşitsizliklerin nedenlerini ve sonuçlarını irdeler. Özellikle 1990 sonrası büyüyen ekonomik ölçek; medyanın, devletin ve küresel sermayenin artan etkisiyle birlikte futbolun ilişkisel geometriğinde önemli değişimlere yol açar. Bu süreçte güç, sadece finansal sermaye üzerinden değil, aktörlerin ağlara erişim kapasiteleri ve etkileşimleri yoluyla mekânda yeniden üretilir.

Anahtar sözcükler: Ekonomik coğrafya; futbol endüstrisi; güç; ilişkisel; ilişkisel geometrilere; mekân.

ABSTRACT

This paper provides a relational perspective on space and power, by using Yeung's (2005) concepts of "relational complementarity" and "relational specificity" as two main forms of power. This perspective brings practice and agency, and the power arising from them, to an analyzable and concrete level within economic geography. Our main intention with this article is not only to present a theoretical discussion but also to empirically engage with the complex structure of a relatively understudied sector, the football industry, to demonstrate the reflections of Yeung's "relational geometries." With its peculiar nature that revolves around achievement, prestige, and belonging rather than profit maximization at the club level, football presents a valid case to comprehend how power relations across space can produce different geometries. It displays a multi-actor, multi-scale, and multi-layer structure ranging from local fan groups to global broadcasting and from federations to state mechanisms. Considering the specific economic and social dynamics of football, relational complementarity and specificity between different actors becomes more visible. Taking the economic and spatial transformation of the football industry in Turkey from a historical perspective, this article examines the causes and consequences of the disparities between Istanbul and Anatolian-based football clubs. Notably, the growing economic scale after 1990, accompanied by the increasing influence of media, state, and global capital, has led to fundamental transformations in the relational geometries of Turkish football. Throughout this period, power is reproduced in the spatial context through financial capital as well as actors' interactions and their capacities to access networks.

Keywords: Economic geography; football industry; power; relationality; relational geometries; space.

Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünde Prof. Dr. Yiğit Evren'in danışmanlığında Cemre Yaz Demircioğlu tarafından hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş tarihi: 16.12.2024 Revizyon tarihi: 10.03.2026
Kabul tarihi: 12.03.2026 Online yayımlanma tarihi: 25.03.2026
İletişim: Cemre Yaz Demircioğlu
e-posta: cemreyazdemircioglu@hotmail.com

1. Giriş

Planlama disiplini ve planlama pratiğinde güç ile mekân arasındaki ilişkinin süreklilik arz eden bir tartışma alanı oluştuğunu söylemek mümkün. Bu tartışma alanı planlama literatüründeki farklı kuramsal yaklaşımlar bağlamında gücün doğası, işleyiş mekanizmaları ve disiplin içindeki gücün stratejik konumu üzerine çeşitlenir. Sözgelimi, planlamanın devletin elinde toplumsal gelişme sürecine yön veren stratejik bir araç olarak konumlandığı kapsamlı planlama anlayışında güç, büyük ölçüde devlet otoritesi ile ilişkilidir. Böylesi bir perspektifte kurumsal bir otorite ve karar alma yetkisi olarak rasyonelleştirilen güç, plancının elindeki teknik uzmanlığı ve devletin meşru otoritesi aracılığıyla somut bir anlam kazanır (Şengül, 2002).

Öte yandan, gücü toplumsal gruplar arasındaki bir mücadele alanı olarak gören savunucu planlama yaklaşımı plancıyı, bu güç mücadelesinde zayıf olanın yanına yerleştirir. Ancak bu yaklaşım, meseleyi sadece bir temsil ve katılım sorununa indirgemesi ve bu sorunun kaynağı olan mülkiyet ilişkileri veya sermaye birikim süreçleri gibi yapısal güç ilişkilerini tartışma dışı bırakması gerekçesiyle eleştirilir (Şengül, 2002). Planlamanın Marksist eleştirilerinde karşılık bulan yapısalcı perspektif ise gücü üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkilendirir. Böylesi bir yaklaşımda planlama sistemi, sermaye birikimini kolaylaştırırken mevcut sınıfsal eşitsizlikleri meşrulaştıran bir araç olarak sorunsallaştırır. Öyle ki Harvey (1978), bu sistem içerisinde plancıyı toplumsal yeniden üretim sürecinin sürekliliğini sağlamakla görevli, yapılı çevrenin üretimi ve yönetimi üzerinde belirli bir denetim gücüne sahip stratejik konumdaki bir aktör olarak konumlandırır.

Forester ise (1989) tartışmayı plancının gündelik pratiğine ve bu pratik içindeki mikro-güç imkânlarına taşır. Forester'a göre planlama, plancının bilgiyi nasıl organize ettiği, kime aktardığı ve iletişimi nasıl yönettiği üzerinden şekillenen aktif bir müzakere sürecidir. Bu süreçte Forester'ın plancısı, *güç karşısında* konumlanarak demokratik müzakereyi engelleyen çarpıtmaları ortadan kaldırmaya çalışan ve dezavantajlı grupların bilgiye erişimini önleyen etik bir arabulucu rolü üstlenir. İletişimsel planlama yaklaşımının temelini oluşturan bu perspektif, temel olarak gücü plancının teknik müdahalesinin ötesinde müzakere ve arabuluculuk ile ilişkilendirilir.

Yukarıda kabaca özetlenen yaklaşımlar planlama disiplini içinde güce ilişkin tartışmalara dair en temel hatlardan birini ortaya koyar: Plancının bir aktör olarak gücü ile planlama sisteminin bir bütün olarak parçası olduğu güç arasındaki gerilim. Kuşkusuz bu tartışma güncel literatür içinde çok daha geniş bir zemine yayılarak planlama alanı içindeki mikro dinamikler, toplumsal ve ekonomik sistemin planlama üzerindeki baskısı ve planlamanın bizzat toplum üzerinde yarattığı sonuçlara kadar uzanır (Grange ve Winkler, 2023).

Bu çalışma, planlama disiplindeki güç tartışmalarını güç ve mekân ilişkisi üzerine yeniden düşünmek için bir başlangıç zemini olarak kabul eder. Bu bağlamda planlama literatürü mekânın üretiminde güç asimetrilerini ve plancının bu süreçteki rolünü anlamak üzere sağlam bir teorik tartışma sunar ancak son kertede planlama pratiği doğası gereği mekânı teknik ve yasal bir müdahale alanı olarak düşünme eğilimindedir. Bu çalışma ise bu teknik ve yasal müdahale alanı içindeki dinamik ilişkileri odağına alır ve bir endüstrinin hem somut mekânını hem de bu mekânı kuran ilişkisel düzlemi analiz etmeyi amaçlar. Bu bağlamda, ekonomik coğrafya disiplini içerisindeki ilişkisel perspektif (Bathelt ve Glückler, 2011) aktörlerin eylemlerini, ilişkilerini ve bu ilişkilerin mekânsal tezahürlerini analiz etmek üzere geniş bir hareket alanı açar.

İlişkisel ekonomik coğrafya perspektifinin sunduğu bu hareket alanı, özellikle geleneksel iktisadi modellerle açıklanması zor olan karmaşık yapıların analiz etmeyi mümkün kılar. Bu noktada, kendine has özelliklere sahip bir endüstri olan futbol, ilişkisel perspektifin uygulanabileceği özgün sahalardan biri olarak önce çıkar. İktisat literatüründe sıklıkla tartışıldığı üzere futbol, klasik üretim süreçlerinden ve klasik iktisadi davranışlardan ayrılan özellikler sergiler. Bu nevi şahsına münhasır yapısı ile futbol, kartografik yer seçimi analizlerinin ötesinde aktör, eylem ve ilişkilerin mekânda nasıl örüldüğünü sorgulayan ilişkisel bir okumayı gerekli kılar. Dolayısıyla bu çalışma, futbolu salt bir uygulama alanı olarak değil güç ve mekânın birbirini nasıl inşa ettiğini gösteren, çok aktörlü ve çok ölçekli bir ilişkisel geometri örneği olarak ele alır.

Çalışma giriş bölümünü takip eden dört ana bölümden oluşur. İlk bölüm, ekonomik coğrafya yazını ekseninde, güç ve mekân arasındaki ilişkiyi kuramsal bir tartışmayla açar. Bu tartışma güç ilişkilerinin nasıl mekânsallaştığı ve mekânın ilişkisel biçimde nasıl üretildiğini kapsar. Takip eden bölüm, bir iktisadi eylem olarak futbolun kendine has özelliklerini ortaya koyar. Üçüncü bölüm, kuramsal tartışmayı somutlaştırmak üzere Türkiye futbol endüstrisini bir örnek olay olarak merkeze alır ve örnek olay, aktörler arası ilişkilerin mekânsal tezahürlerini takip eden ilişkisel geometri bağlamında tarihsel olarak analiz edilir. Son bölümde ise çalışmanın bulguları kuramsal çerçeveye ilişkilendirilerek tartışılır.

2. Güç ve Mekân İlişkisi Üzerine

"Mekân nedir?" sorusu, sosyal teoride uzun süredir farklı yanıtlar bulan ve ontolojik düzeyde tartışılan bir meseledir. Lefebvre'in ifadesiyle mekân "...ne 'yaşantı'nın basit bir çerçevesidir, ne de içine konulan şeyi ilgisizce kabul eden bir kapsayıcıdır. Mekân, toplumsal morfolojidir" (Lefebvre, 1974/2016, s. 118). Bu vurgu, mekânı basit bir çerçeve ya da içine şeylerin yerleştirildiği nötr bir kap olmaktan çıkarak toplumsallığın canlı dokusu olarak düşünmeyi mümkün kılar. Harvey ise mekânı tek bir öz üzerinden tanımlamak yerine mutlak, gö-reli ve ilişkisel boyutların insan pratiklerine bağlı olarak aynı

anda devreye girdiğini hatırlatır (Harvey, 1973/2009). Böylece “mekân nedir?” sorusuna tekil ve kesin bir yanıt vermektense, mekânın toplumsal pratikler içinde sürekli üretildiğini ve farklı bağlamlarda, farklı biçimlerde kavrandığına işaret eder.

Bu farklı okumalar, sosyal teoride uzun süredir tartışılan mekânsal dönüşün aslında tekil bir kırılma değil, parçalı müdahaleler bütünü olduğuna işaret eder. Kaygalak (2022) tam da bu noktada mekânsal dönüşü salt zamanın karşısına mekânı koymak olarak anlamının yanıltıcılığını vurgulayarak asıl meselelerin mekânı ontolojik, epistemolojik ve metodolojik boyutlarıyla ilişkisel bir varoluş tarzı olarak kavramak olduğuna dikkat çeker. Yani mekânsal dönüşün özü, mekânı farklı bağlamlarda ve pratiklerde sürekli olarak ilişkisel biçimde var olan bir süreç olarak görmeye çağırır (Kaygalak, 2022).

Böylesi bir anlayışta güç, mekânın içinde ya da üzerinde icra edilen dışsal bir kapasite değil, mekânın üretimine içkin kurucu bir ilişki olarak ortaya çıkar. Öyle ki Massey’e (2009) göre mekân güçle ne kadar yüklüyse, gücün kendisi de o derece mekânsaldır. Bu karşılıklı ilişkide gücün her zaman bir coğrafyası, bir mekânsallığı vardır: Kimi noktalarda yoğunlaşır, kimi ilişkiler üzerinden hareket eder ve farklı ölçeklerde sürekli yeniden dağıtılır. Mekân ve güç arasındaki bu ilişkiyi kavrayabilmek üzere Massey, “güç geometrileri” (*power-geometries*) kavramını geliştirir. Kavram, farklı aktörlerin yerel ya da küresel akışlar içindeki eşitsiz konumlarına, hareketliliklerine ve güç ilişkilerine işaret eder.

Güç geometrileri kavramının en temel çıkarımı, gücün bizatihi ilişkisel olduğudur. Yani bu kavram, bir yerde birikip duran statik bir gücün coğrafyasını değil; mekânlar, insanlar ve gruplar arasındaki güç ilişkilerinin coğrafyasını ifade eder. Bu bağlamda Massey (2009) örnek olarak küresel kentleri verir. Ona göre gücün kendisi küresel kentlerde birikmez, bu kentlerde biriken şey güç ilişkileridir. Küresel kentlerin sahip olduğu kapasite ancak diğer kentler ile girilen etkileşim ve ilişkiler üzerinden uygulanır.

Massey’nin gücün ilişkisel olduğu fikri, Allen ile doğrudan örtüşür. Allen (2003; 2004) da benzer bir şekilde gücü statik bir mülkiyet ya da kapasite olarak değil, sosyal etkileşimin ilişkisel etkisi olarak tanımlar. Fakat Allen ilgisini, bu ilişkisel etkinin farklı modaliteler ve mekânsal dolayimler aracılığıyla nasıl işlediğini anlamak üzerine yoğunlaştırır. Allen (2009), temelde güç ve mekân ilişkisini üç farklı mekânsal referans üzerinden tartışmaya açar. Bunlardan ilki, bölge/ölçek yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda güç, belirli sınırlar içinde konumlanan ve bu sınırlardan taşarak uzanan bir otorite olarak kavramsallaştırılır. Devletler veya şirketler, belirli bir mekânda bağlayıcı karar alma yetkisine sahiptir ve bu yetki merkezden çevreye doğru genişler. İkincisi, ağ yaklaşımıdır. Burada güç, aktörler arasındaki ilişkiler, kaynak akışları ve bağlar boyunca işleyen bir süreçtir. Ağlar, sınırları aşan ve farklı coğrafi ölçekleri birbirine bağla-

yan akışkan ilişkiler üretir. Üçüncüsü ise topoloji yaklaşımıdır. Burada mesafe ve yakınlık sabit ölçülerle belirlenmez. Aksine mesafe ve yakınlık aktörlerin pratikleriyle sürekli yeniden kurulur. Uzak bir aktör aniden yakına çekilebilir ya da yakın görünen bir aktör, mekânsal olarak erişilemez hâle gelebilir (Allen, 2009). Allen’in bu üçlü ayrımı, yalnızca güç ilişkilerinin çeşitliliğini değil, aynı zamanda onların mekânsal olarak nasıl yeniden üretildiğini de görünür kılması bağlamında önemlidir.

Allen’in beşeri coğrafyaya uyarladığı topoloji yaklaşımı (Allen, 2011; 2016) kendi çalışmalarında zaman içinde giderek incelenmiş bir analitik çerçeveye dönüşür. Bu yaklaşımda güç, salt mesafe veya ölçek üzerinden açıklanabilecek bir olgu olmaktan çıkar. Bu bağlamda yakınlık ve uzaklık, aktörlerin pratikleriyle sürekli yeniden kurulan ilişkisel meseleler olarak ele alınır. Devletlerin, şirketlerin ya da toplumsal hareketlerin farklı mekânlarda uzaktan etkili olabilmeleri, teknolojik araçlarla yaratılan eşzamanlılıklar ya da aracılı ilişkiler üzerinden kurulan yakınlıklar bu yaklaşımın merkezinde yer alır. Böylece topoloji fikri ölçek ve ağ yaklaşımlarının sınırlılıklarını aşarak güç ilişkilerinin mekânsal örgütlenmesini anlamada bağımsız ve üretken bir analitik perspektif hâline gelir.

Allen’in gücün sosyal etkileşimin ilişkisel bir etkisi olduğu yönündeki tanımını referans alan Yeung (2005) ise gücü, *etkileme kapasitesinin ilişkisel etkileri ve bu kapasitenin aktöre özgü eylemler aracılığıyla kullanılması* olarak tanımlar. Yeung’a göre etkileme kapasitesi yapısal olarak heterojen ilişkilerin içine işlenmiş olsa da gücün nedenselliği ancak aktörlerin eylemleriyle geçerlilik kazanır ve aktörler eyleme geçmeden gücün sonuçları önceden belirlenemez. Böylesi bir perspektifte aktörler, gücün ortaya çıkmasında kritik birer araçtır ancak güce doğrudan sahip değildirler.

Odağını daha çok eylem ve faillğe kaydıran Yeung (2005; 2024), “ilişkisel geometriler” (*relational geometries*) kavramını geliştirir. Kavram, aktörler ve yapılar arasındaki heterojen ilişkilerin mekânsal konfigürasyonlarını tarifler. İlişkisel geometriler ne salt aktör ne salt yapı ne de salt ağ olarak tanımlanabilir; aktörleri ve yapıları hem yatay hem dikey güç ilişkileri ile birbirine bağlayan ilişki konfigürasyonudur. Bu geometride aktörler dinamiktir ve eylemleri vasıtasıyla gücü ortaya çıkarırlar.

Yeung ilişkisel geometrilerde somut mekânsal sonuç üretme potansiyeline sahip iki temel ilişki biçimi tanımlar. Bunlardan ilki, ilişkisel geometrilerdeki aktörlerin ve/veya yapıların bir arada olmaktan ve etkileşime girmekten fayda sağladığı güç ilişkisi biçimini tarif eden “ilişkisel tamamlayıcılık”tır (*relational complementarity*). Diğer ise aktörlerin ve/veya yapıların arasında adanmış bir bağlılığın olduğu “ilişkisel özgüllük”tür (*relational specificity*) (Yeung, 2005). Bu ilişki biçimleri mekândaki güç ilişkilerini yatayda ve dikeyde kimin domine ettiğini, kimin kiminle tamamlayıcı, kimin kiminle özgül ilişkide olduğunu analitik olarak inceleme imkânı tanır.

Yukarıda tartışılan yaklaşımlar mekânı ve gücü ilişkisel bir perspektiften ele almakta ortaklaşa da Yeung'un bu soyut tartışmayı daha somut ve analitik bir düzleme taşıdığını söylemek mümkün. Bu doğrultuda bu çalışma, güç ve mekân ilişkisini düşünmek üzere ilişkisel geometriler kavramını temel alır. Zira bu kavram farklı aktörlerin eylemlerini, birbirleriyle kurdukları tamamlayıcı ya da özgül ilişkilerin mekândaki tezahürlerini ilişkisel bir perspektiften okumayı olanaklı kılar. Futbol, barındırdığı farklı aktör tipleri ve çok ölçekli yapısıyla bu kavramsal çerçeveyi somutlaştırmak üzere oldukça kullanışlı bir alan sunar. İlişkisel geometriler kavramının futbol alanında nasıl bir karşılık bulduğunu anlamak için öncelikle bu endüstrinin iktisat literatüründe vurgulanan kendine has özelliklerinin tartışılması gerekir. Takip eden bölüm futbolun bu istisnai doğasını ele alır.

3. Futbolu İktisadi Bir Eylem Olarak Düşünmek

Futbolu bir iktisadi eylem olarak düşünmek; bu eylemin üretim sürecinin, eylem sonucu üretilen ürünün ve bu eylemi gerçekleştiren aktörlerin iktisadi bağlamda kendine has özelliklerini tartışmayı zorunlu kılar. Bu kendine has özelliklere dair tartışma, aynı zamanda futbol endüstrisinin farklı iktisadi aktörlerle örülü ilişkisel ağına yerleşmiş olan gücün analizine de zemin hazırlar. Öte yandan, 1990 sonrasında¹ futbolun büyüyen iktisadi ölçeği ile bu özelliklerin ve futbolun mekânsal bağlamının nasıl değiştiğini anlamamıza imkân tanır.

Futbolda üretim süreci,² doğası gereği iş birliğine dayalı bir ortak üretimdir ve bu durum onu geleneksel iktisadi eylemlerden ayırır (Sandy vd., 2004). Benzer ürünleri bağımsız olarak üretirken rekabet eden firmaların aksine, futbol kulüpleri ürünü bir arada ve belirli bir düzeyde iş birliği ile üretirler. En basit hâliyle, hiçbir maç tek bir takımla oynanamaz. Hatta mevzu bahis, sadece tekil bir futbol maçı değil de bir dizi maçtan oluşan bir lig şampiyonası ise bu durumda ikiden fazla kulübe ihtiyaç duyulur (Késenne, 2007).

Öte yandan, futbolda ürünün satılabilirliği sonuç belirsizliği³ ile ilişkilidir. Kulüpler arasında belirli bir düzeyde rekabetçi denge, hiçbir takımın garanti bir galibiyete sahip olmamasını sağlar. Bu durumda sonuç, seyirciler için belirsiz ve heyecan verici hâle gelir (Szymanski, 2001). Hem rekabetçi denge hem de ortak üretim için lig çatısı, futbol kulüplerine daha yapılandırılmış ve rekabetçi bir format sunar. Lig yapısının temel özelliği, taraftarlar için eğlenceyi en üst düzeye çıkarmak amacıyla sonuçların

belirsizliğini teşvik etmesidir. Bu bağlamda gelir paylaşımı, finansal *fair-play* kuralları gibi mekanizmalar ligde rekabetçi dengeyi artırmak üzere kullanılır. Belirsizliği artırmaya çalışmanın temel iktisadi gerekçesi, taraftarlar için eğlence barındıran fayda düzeyini maksimum kılmak ve talebi artırmaktır (Grant, 2007).

Geleneksel bir firmanın iktisadi rasyonalitesi kar maksimizasyonu üzerine kuruluyken, futbol kulüplerinin temel motivasyonu fayda maksimizasyonu ile şekillenir. Sloane (1971) futbol endüstrisine dair klasik analizinde, fayda maksimizasyonuna göre hareket eden bir kulübün iflas etmemesini sağlayacak minimum finansal güvenlik kısıtına bağlı olarak sportif başarıyı, taraftar katılımını ve ligin rekabet seviyesini maksimize etmeye çalıştığına dikkat çeker. Öyle ki, bir kulübün taraftarlarından oyuncularına, antrenörlerinden sahiplerine kadar her bir parçası kulüplerinin varlık sebebinin kâr elde etmek değil, iyi futbol oynamak ve bir şeyler kazanmak olarak görmede ortaklaşır (Kuper ve Szymanski, 2018). Késenne (2007) ise bu bağlamda, Sloane'un fayda maksimizasyonun daha operasyonel hâle getirerek, galibiyet/başarı maksimizasyonunu kulüplerin yegâne amacı olarak ekonomik modele dahil eder. Késenne'ye göre kulüpler her şeyden çok kazanmakla ilgilendir ve bu amaca ulaşmanın en temel yolu bütçenin kısıtı altında en iyi yetenekleri takıma katmaktır.

Sloane'a (1971) göre kulüp yöneticileri, yatırımcılar, taraftarlar kulüplere finansal kazanç beklentisiyle değil, güç, prestij, aidiyet ve kulüp sadakati gibi daha çok psikolojik ve sembolik nedenlerle yatırım yaptığına dikkat çeker. Bu bağlamda Grant (2021) de birçok kulübün sahiplik yapılarının, prestij beklentilerinin ve yerel/toplumsal bağların kulüp kararlarını şekillendirmede belirleyici olduğunu vurgular. Ona göre bazı yatırımcılar için kulüp sahipliği, maddi kârdan ziyade statü ve görünürlük kazandıran bir araçtır.

Futbol stadyumundaki veya ekran başındaki tüketiciler yani taraftarlar, mantıksal kararlar veren rasyonel bir müşteri modeliyle açıklanamaz. Futbolun merkezinde taraftarlar ve onların futbol kulüpleriyle kurduğu ilişki bulunur. Ontolojik sayılabilir bu ilişki, genel olarak taraftarların kulüplerle özdeşleşmesi, yoğun bağlılık ve sadakat ile karakterize edilir. Taraftarlar kimi zaman kötü oyuna, kimi zaman başarısızlığa ve çoğu zaman da her türden yüksek fiyatlamaya katlanır; zira onlar için piyasadan çıkış seçeneği pek mümkün değildir. Belirli bir markaya bu türden bir bağlılık herhangi bir ürün piyasasında az rastlanır bir olgudur (Grant, 2007). Yani taraftarlar ne olursa olsun takımlarını desteklemeye devam etme eğilimindedir.

¹ Avrupa futbolu 1990'lardan itibaren ticari açıdan önemli bir endüstriye dönüştü. Bu bağlamda futbol işçi sınıfının eğlencesinden orta sınıfın eğlencesi haline aldı. Bu dönüşümdeki temel faktörler arasında iyileştirilmiş stadyum tesisleri, kulüplerin yeni pazarlama kanalları yaratması ve yayın haklarının değerindeki dramatik artış yer alıyordu. Öte yandan yine 1990'lı yıllar, kulüplerin finans piyasalarıyla entegre olduğu ve yatırım sermayesi almaya başladığı bir dönem oldu. Televizyon, özellikle de ücretli TV ve uydu hizmetleri gibi dijital teknolojilerdeki gelişmeler, geliri önemli ölçüde artırdı. Bu ticarileşme sürecine, Bosman kuralı olarak anılan işgücü piyasalarının serbestleştirilmesine yönelik karar ve yayın haklarının toplu satışına itiraz eden rekabet hukuku davalarından etkilenen çok sayıda yasal düzenleme eşlik etti (Hoehn vd., 1999).

² Takım sporlarındaki bu ortak üretim, ürünün doğası ile ilişkilidir. Takım sporlarında üretilen ürün spor ekonomisi literatüründe, *ters ortak ürün* (*inverted joint product*) olarak tanımlanır. Bu kavram, iki farklı üretim sürecinden kaynaklanan tek bir ürünü tanımlar (Neale, 1964). Bir başka deyişle *ters ortak ürün*, tek bir ürünü üretmek ve tedarik etmek için iki firmanın iki üretim sürecine ihtiyaç duyduğu durumu ifade eder (Késenne, 2007).

³ Sonuç belirsizliği hipotezi (*uncertainty of outcome hypothesis*), spor taraftarlarının belirsiz sonuçlara sahip maçlara/yarışmalara ilgi duyduğunu ve dolayısıyla bir spor etkinliğine olan talebin, sonucu çevreleyen belirsizlik düzeyinin bir fonksiyonu olduğuna işaret eder. Spor ekonomisi literatüründe bu hipotez Rottenberg'e (1956) atfedilir.

Liverpool taraftarının kültleşmiş “asla yalnız yürümeyeceksin” (*you will never walk alone*) tezahüratı ya da Türkiye tribünlerinin “yenilsen de yensen de taraftarın seninle” tezahüratı taraftarların bu yoğun bağlılık ve sadakatının en canlı örnekleridir.

Futbolun giderek ticarileşmesi, kulüpler ile taraftarlar arasındaki geleneksel ilişkiyi dönüştürmekte; aidiyete dayalı taraftar kimliğinin yerine, giderek daha tüketici odaklı bir ilişki biçimi geçmektedir. Giulianotti (2002), bu dönüşümü taraftarlığın farklı formlarını içeren bir spektrum çerçevesinde analiz ederken, kulüplerin artık yalnızca yerel ve sadık destekçilere değil, küresel çapta tüketim odaklı izleyicilere de hitap ettiğini vurgular. Bu dönüşüm, kulüplerin dijital medya, sponsorluk stratejileri ve küresel marka inşası yoluyla sadakati değil, harcama kapasitesini önceleyen bir taraftar profiline yönelmesi ile açıklanabilir. Giderek sadık taraftarın yerini yüksek ödeme potansiyeline sahip müşteri almaktadır. Özellikle stadyum tasarımlarında gözlenen loca, deneyim alanları gibi düzenlemeler, bu yeni tüketici mantığının mekânsal yansımaları olarak okunabilir.

Futbol kulüpleri kuruldukları semtlerle, kentlerle özdeşleşen toplumsal varlıklardır ve denebilir ki güçlerini bulundukları yerelin bağlılığından alırlar. Bu yerel bağlılık işlevi, sadece mekânsal değil, aynı zamanda sosyo-kültürel aidiyetle de ilgilidir. Bale'in (1988) futbolun “yer sevgisi” ve “yerle özdeşleşme” işlevine dair analizleriyle birlikte düşünüldüğünde, futbol kulüplerinin yalnızca sportif değil aynı zamanda yerel kimlik inşası açısından da temel bir aktör hâline geldiği görülür. Bu noktada Szymanski (2015), futbol kulüplerinin sundukları hizmetin başka yerde çoğaltılamayacağını ve kulüplerin tarihsel bağlamları gereği, başka bir yere taşınamayacak biçimde coğrafi olarak sabitlenmiş yapılar olduğunu vurgular. Ona göre taraftarlar için kulüpler, yerel ve duygusal bir bağlılık nesnesidir ve başka bir kulüple kolayca ikame edilemez. Bu da kulüplerin, küresel ölçekte rekabet etseler bile, yerel düzeyde sadakati tekelleştiren özgün bir konumda olduklarını gösterir. 1990 sonrasında, dijital teknolojilerin gelişmesiyle futbol kulüpleri küresel pazarlara kolayca açılıp küresel hayranlar edinebilseler dahi yerel bağlamlar kulüpler için önemli olmaya devam etmektedir.

4. Türkiye’de Futbol: Mekânsal Bağlam, Aktör ve Gücün İnşası

Bu çalışmada mekân, sabit bir zemin değil, toplumsal ilişkiler tarafından sürekli olarak yeniden kurulan dinamik bir varlık olarak kavranır. Böylesi bir kavrayış, futbolun mekânsal gelişimini salt betimsel göstergeler üzerinden değil, tarihsel olarak değişen aktör konumlanışları, bağlantıları ve güç ilişkileri üzerinden okumayı zorunlu kılar. Bu nedenle Yeung’un ilişkisel geometriler yaklaşımı, bu bölümde salt soyut bir analitik araç olarak değil, tarihsel duyarlılıkla kullanılan bir açıklama mantığı

olarak ele alındı ve analiz Türkiye futbolunun gelişimini belirli tarihsel dönemler boyunca takip edecek şekilde yapılandırıldı.

4.1. Anadolu Coğrafyasında Futbolun Doğuşu ve İlk Merkezlerin Oluşması

Futbolun Anadolu coğrafyasına girişi,⁴ Geç Osmanlı Dönemi’nde imparatorluğun önemli liman kentleri olan Selanik, İzmir ve İstanbul’da gerçekleşti. Bu merkezler, İngilizlerin futbolu yeni coğrafyalara ihraç ettiği küresel ağların düğüm noktalarıydı (Hill vd., 2014). Liman kentleri sadece ticaret ve nüfus akışlarının değil, öte yandan kültürel pratiklerin de taşıdığı mekânlardı. Dolayısıyla futbolun da ilk kez buralarda oynanması şaşırtıcı değildi. İngiliz Levantenler ve diplomatik çevreler futbolun taşıyıcıları olurken, Rum ve Ermeni cemaatler oyunu erken benimseyen yerel aktörler oldular. Osmanlı Türkleri ise Abdülhamid döneminin siyasi kısıtlamaları nedeniyle oyuna daha geç katıldılar.

İstibdat ve İkinci Meşrutiyet Dönemi iktidarlarının, futbol alanındaki ilişkisel manzarayı farklı biçimlerde şekillendirdiği söylenebilir. Abdülhamid döneminde futbol, toplumsal örgütlenme potansiyeli nedeniyle tehdit olarak algılandı ve bu nedenle erken girişimler kısıtlamalarla karşılaştı. 1901’de kurulan ilk Müslüman-Türk takımı *Black Stockings*, bu baskının en çarpıcı örneğidir. Takım yalnızca bir maç oynayabildi ve ardından politik gerekçelerle kapatıldı (Yüce, 2014). Ancak siyasal iktidarın tüm yasaklarına karşın futbol, farklı kanallar üzerinden varlığını sürdürdü. Beşiktaş (1903) örneğinde olduğu gibi saraya yakın çevreler aracılığıyla, Galatasaray (1905) örneğinde modern eğitim kurumları yoluyla, Fenerbahçe (1907) örneğinde ise Kadıköy’ün eğitilmiş gençleri tarafından oynanarak oyun yerşerdi ve buralardan topluma yayıldı. Böylece futbol, yasaklama ve kısıtlama pratikleriyle sınırlandırılan ama aynı anda iktidarla ilişkili çevrelerde kök salan bir ilişkisel zemin üzerinde gelişti.

İkinci Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) futbolu milliyetçi ideolojiyi taşıyacak bir araç olarak gördü. Bu görece özgürleşen ortamda, kısa sürede çok sayıda futbol kulübü kuruldu: İstanbul’da Vefa (1908) ve Beykoz (1908), İzmir’de Karşıyaka (1912) ve Altay (1914) gibi. Öyle ki ilk yıllarda *Progres* (1909) adıyla bilinen, daha sonra Altınordu’ya dönüşen kulüp doğrudan iktidarın desteğiyle şekillendi ve İTC’nin futbol alanındaki ideolojik uzantısı hâline geldi (Gökçaftı, 2008). Dolayısıyla iki dönem arasındaki fark yalnızca kulüp sayısındaki artışla değil, aynı zamanda iktidarın gücü pratik etme biçimiyle ilişkilendirilebilir. Abdülhamid döneminde yasaklayıcı, sınırlayıcı, baskıcı otorite öne çıkarken, İkinci Meşrutiyet’te teşvik ve mobilizasyon pratikleri aktörlerin ilişkisel konumlarını dönüştürdüğü ve futbolun coğrafyasını şekillendirdiği söylenebilir.

⁴ Anadolu coğrafyasına futbol, İngilizlerin bulunduğu herhangi bir mekândan oynamaya başlamış olması mümkün. Yüce, Levantenlerin ve azınlıkların yoğun olarak bulunduğu Aydın, Trabzon, Amasya, Mersin, Batum gibi yerleşmelerin futbolun başlangıç mekânı olabileceğine dikkat çeker. Yüce’ye göre, futbolun ilk olarak nerede oynandığının tespit edilemesi de İzmir, Selanik ve İstanbul’a aşağı yukarı benzer zamanlarda (1870’lerin sonunda) başlamış olması muhtemeldir. İngiliz Futbol Federasyonu kurallarına uygun ilk futbol maçı ise 1880’de İstanbul Kadıköy Haydarpaşa Çayırı’nda İngilizler tarafından *Yakışıklılar* ile *Tipsizler* olarak adlandırılan iki takım arasında oynandı (Yüce, 2014, ss. 22–24).

örnektir: zira iktidar, spor alanını doğrudan kontrol etmeden TİCİ'nin kurumsal kapasitesini kendi meşruiyet projesinin tamamlayıcı unsuru olarak kullanır, TİCİ ise iktidarın maddi ve manevi desteğinden yararlanır.

1924'te ilk ulusal turnuva olan Türkiye Futbol Birinciliği düzenlenmeye başlandı. Bu turnuva coğrafi kapsayıcılık bağlamında önemliydi ve futbolun profesyonelleştiği 1951 yılına kadar sürdü. 1937 yılında ise İstanbul, İzmir ve Ankara yerel liglerinden takımlarla Milli Küme kuruldu (Yüce, 2016). Bu bağlamda Bora ve Erdoğan (2014), Milli Küme (1937) ve Milli Lig'in (1959) kurulmasını, futbolun İstanbul ve diğer büyük kentlerdeki yerel turnuvaların belirleyiciliğinden çıkarılıp merkezileştirilmesi olarak yorumlarlar.

İstibdat döneminin baskı ilişkilerinden ya da İTC'nin araşsal ilişkilenmesinden farklı olarak, bu dönemde devlet-kulüp ilişkilerine bakıldığında kontrol stratejileri ve siyasal nüfuz gibi yeni mekanizmaların devreye girdiği görülür. Irak (2013, ss. 47–48) özellikle üç büyük İstanbul kulübünün Cumhuriyet kurumlarından bile popüler olması ile devletin kulüp ilişkilerinde doğrudan çatışma yerine kontrol stratejisi seçmesi arasında paralellik kurar. Bu bağlamda devletin somut iki kontrol ve nüfuz stratejisinden bahsedilebilir. Bunlardan ilki stadyum tahsisidir. Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray'a stadyum tahsis edilmesi, devletin futbolu hem denetleme hem de yönlendirme araçları olarak fiziksel altyapıyı kullanma stratejisinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. İkincisi ise doğrudan kulüp yönetimlerine siyasal aktörlerin eklenmesidir. Bunun belki de en bilindik örneği, 1934–1950 arasında Fenerbahçe başkanlığı yapan Şükrü Saraçoğlu'dur.⁶ Bu örnekler, devletin popüler kulüpler karşısında otoriteden ziyade, kurumsal kaynak tahsisi ve ilişkisel nüfuz gibi mekanizmalar ile gücü icra ettiğine işaret eder.

1930'lu yıllar, spor alanında devletin doğrudan müdahalesiyle kurumsal yapının radikal biçimde yeniden düzenlendiği bir döneme işaret eder. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın (TİCİ) 1936'da Türk Spor Kurumu'na dönüştürülmesiyle birlikte spor, devletin doğrudan müdahalesine açık hâle gelir. Bu yapı kısa sürede Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlanarak siyasal aygıtın bir uzantısına dönüşür. 1938'de kurulan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü (BTGM) ise kulüplerin özerkliğini sınırlandırarak spor alanındaki devlet denetimini kurumsallaştırır. Bu merkezleşme eğilimine karşı olarak Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray'ın, "Üç Büyük Kulüp Dostluk Paketi" aracılığıyla ortak bir savunma geliştirmesi, güç ilişkilerinin yeniden konumlandığı ilişkisel bir strateji olarak değerlendirilebilir (Sert, 2000).

1930'ların sonundan 1950'lerin başına kadar Türkiye'de futbol, resmi amatörlük rejimi ile fiili profesyonellik arasındaki gerilim içinde şekillendi. BTGM, çeşitli mekanizmalarla (örneğin Amatörlük Talimatnamesi) amatörlüğü korumaya çalışsa da kulüpler gayri resmî ödemeler yoluyla profesyonelliği fiilen

hayata geçirdi. Denebilir ki gizli profesyonellik olarak anılan bu dönem, devletin kontrol kapasitesini zayıflattığı gibi kulüplerin artan mali yükleriyle birleşerek yapısal bir sıkışma yarattı: mevcut amatör yapı ne kulüplerin ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabiliyor ne de devletin düzenleme iddiasını sürdürülebilir kılıyordu. Bu sıkışmanın çözümü olarak, 1951'de Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) profesyonelliği resmileştirdi. Böylece futbol alanı, gizli profesyonellikte gölge biçimde işleyen ekonomik alandan, resmî düzenlemelerle kurumsallaşmış yeni bir ekonomik alana, bir piyasaya evrildi.

Bu yapısal dönüşümle birlikte aktörlerin konumları yeniden tanımlandı: kulüpler artık piyasa aktörleri, oyuncular ücretli emek, devlet ise ekonomik düzenin hakemi ve giderek hâkimi rolüne büründü. Kozanoğlu'nun (1990, s. 145) işaret ettiği gibi, profesyonel kulüpler birer işletme ve işveren niteliği kazandı. Ancak mali dengeyi kuramadıkları için vergi borçları birikti ve af tasarılarına bağımlı hâle geldiler. Dolayısıyla profesyonellik, kulüpler için özerk bir ekonomik alan açmakla birlikte, mali krizler karşısında devlet desteğini zorunlu hâle getirdi. Bu durum, kulüp-devlet ilişkisini yalnızca asimetrik bir bağımlılık değil, aynı zamanda Yeung'un kavramıyla ilişkisel özgüllük olarak nitelendirmeyi mümkün kılar. Zira profesyonellik sonrası dönemde kulüplerin mali sürdürülemezliği, devletin vergi afları ve düzenleyici müdahaleleriyle telafi edildi.

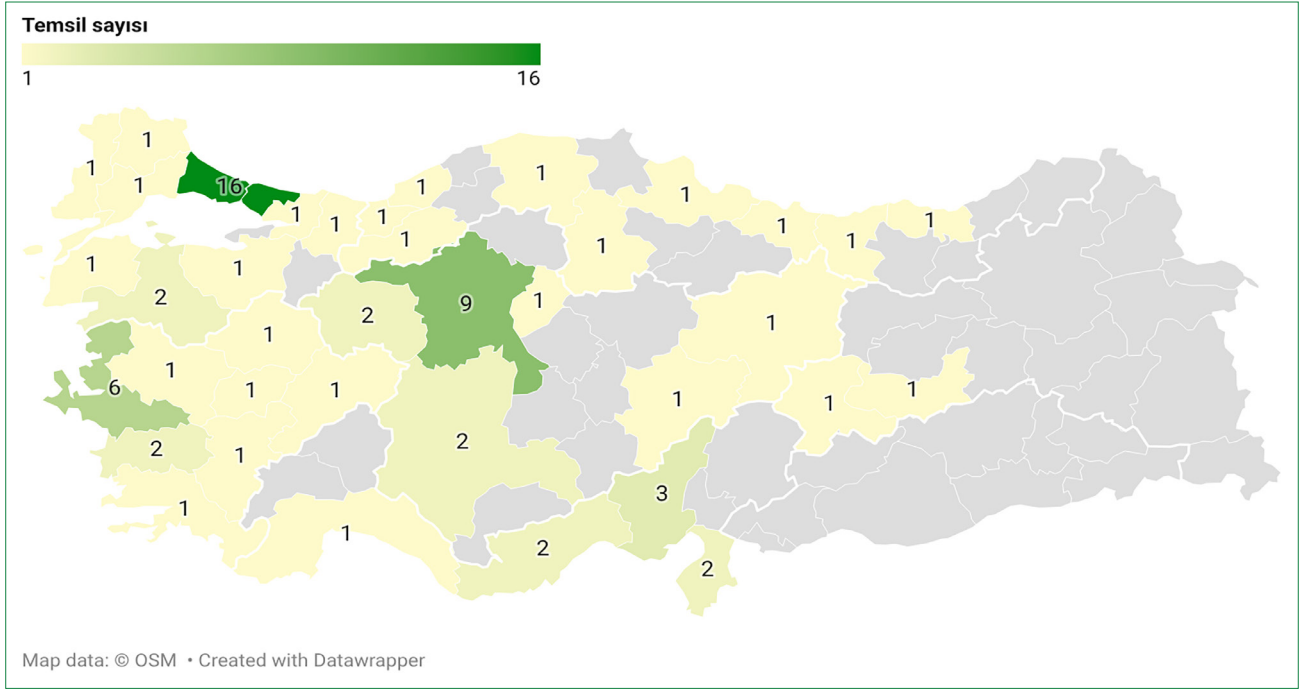
4.3. Profesyonelleşmenin Coğrafyası: 1959–1980

Milli Lig'in kurulmasıyla (1959) temelleri atılan profesyonel futbol, 1960'lardan itibaren, İkinci (1963) ve Üçüncü Liglerin (1967) tesis edilmesi ve Türkiye Kupası, Başbakanlık Kupası gibi ulusal turnuvaların çeşitlenmesiyle birlikte, dikey olarak genişledi ve Anadolu'daki aktörlerin profesyonel sisteme eklendiği bir yapıya evrildi. 1959'da kurulan Milli Lig yapısal olarak İstanbul, Ankara ve İzmir'in mahalli liglerinin birleşimine dayanıyordu ve ligin ilk on yılı bu dar coğrafyada icra edildi. Bu kapalı devre işleyiş, 1960'ların ortalarından itibaren düzenleyici aktörlerin müdahalesi ve alt liglerin tesisleriyle birlikte, yerini ulusal ölçekli bir yapıya bıraktı.

Milli Lig'i dikey olarak genişleten ilk hamle 1963'te İkinci Lig'in kurulmasıydı. Gökaçtı (2008, s. 222), İkinci Lig'in ilk yıllarında merkezin hegemonyasını kırmaktan ziyade, alt ligi İstanbul ve Ankara'nın köklü kulüpleri için birinci lige yeniden dahil olma imkânı sunan geçici bir durak hâline geldiğine dikkat çeker. Sisteme eklenen bu dikey katmanın Anadolu kulüplerine ilk yıllarda gerçek bir eylemlilik alanı açmadığı ve merkez kentlerin kulüplerinin bu yeni ligi kendi lehlerine domine ettiği söylenebilir.

İkinci Lig'in kurulması ve yaygınlaşması özünde TFF, Gençlik ve Spor Bakanlığı ve BTGM'nin birlikte yürüttüğü ve üç büyük kentin hegemonyasını kırma hedefi olan kurumsal bir müdahale

⁶ Saraçoğlu, bu süre boyunca kendisi Adalet Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Başbakanlık ve TBMM Başkanlığı görevlerini de yürütmüştür.

Şekil 2. Türkiye profesyonel futbol liglerindeki kulüplerin mekânsal dağılımı (1967–1968 Sezonu).

Kaynak: Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) 1967–1968 sezonu resmi verileri temel alınarak yazarlar tarafından derlenmiş ve haritalandırılmıştır.

ledir. Bu süreçte, profesyonelleşme kriterlerinin ve prosedürlerin esnetilmesi Anadolu kulüplerinin sisteme dahil olmasını sağlayan temel kolaylaştırıcı mekanizmaydı. Futbolu tabanda yaygınlaştırma hamlesi çift taraflı bir etkileşimle hayat buldu: Bir yanda resmi makamların kampanya ve kulüpler için tescil kolaylıkları, öte yanda ise yerel eşrafın bu çağrıya hızlı yanıtı (Gökaçtı 2008, s. 222). Kulüp tescillerinin neredeyse istisnasız onayı profesyonel sisteme giriş bariyerlerini esnetti. Sonuç olarak İkinci Lig bu esnetilmiş mekanizmalarla hızla genişleyerek Anadolu kulüplerine temsil olanağı sağladı.

1960'ların ikinci yarısında ivme kazanan şehir kulüplerinin kurulmasının nihai sonucu 1967–1968 sezonunda Üçüncü Lig'in tesis edilmesiyle profesyonel futbol piramidinin tamamlanmasıydı. Şekil 2'deki harita, 1967–1968 sezonunda birinci, ikinci ve üçüncü lig düzeyinde temsil edilen tüm profesyonel kulüplerin kent bazlı dağılımını sunar. Her kentin üzerinde yer alan rakamlar, o ilin profesyonel lig hiyerarşisinin farklı katmanlarında sahip olduğu toplam kulüp sayısını gösterir. Buna göre, İstanbul (16), Ankara (9), İzmir (6) lig hiyerarşisinin en yoğun düğüm noktalarını oluşturur. Anadolu kentlerinin profesyonel futbolun coğrafyasındaki yaygınlığı ise bir mekânsal kırılma olarak okunabilir. Öte yandan bu yayılımda seçicidir ve bu seçicilik, haritadaki boşluklardan takip edilebilir. Doğu'daki seyrek ve istikrarsız temsil, futbol coğrafyasında devam edecek bir yapıya da işaret eder.

Bu haritadaki İstanbul'un 16 kulüple sergilediği aşırı yoğunluk ile Anadolu'nun birer kulüplü temsili futbolun profesyonel-

leşme sürecindeki iki farklı mekanizma ile paralellik gösterir. Profesyonelleşme öncesi dönemin çok sesli yapısını oluşturan İstanbul'un köklü semt ve azınlık kulüpleri Irak'ın (2013, ss. 64–65) belirttiği üzere, 1950'lerin sonundan itibaren siyasal iktidarın ekonomi politikası ile milliyetçi-muhafazakâr iklimin baskısıyla sistem dışına itildi. Böylece İstanbul'daki kozmopolit aktör çeşitliliği yerini "Üç Büyükler" olarak anılan Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray'ın seçkinleşmiş hegemonyasına bıraktı. Benzer bir aşınma, İzmir ve Ankara kulüplerinin ligdeki tarihsel ağırlığında da yaşandı. Anadolu'da ise 1960'ların ikinci yarısında, pek çok kentte mevcut yerel kulüplerin birleştirilmesi yoluyla şehir takımları oluşturulma yoluna gidildi (Yüce, 2016). Bu kulüp birleşmeleri yerel rekabetin (yaygın ilişkilerin) şehir kulübü potasında eritildiği kurumsal bir homojenleşmeye işaret ediyordu. Böylece Anadolu'daki yerel kulüp çeşitliliği yerini profesyonel hiyerarşide temsil kabiliyeti olan tekil aktörlere bıraktı. Sözgelimi Trabzon'da on yıllarca süren İdman Ocağı–İdman Gücü rekabetinin sonlandırılarak Trabzonspor çatısı altında birleşmesi, kentin tarihsel birikiminin tek bir merkeze kanallize ederek ulusal ölçekte hegemonya kırıcı bir güç yarattığı söylenebilir.

1960'lar yalnızca profesyonel lig yapısının dikey olarak genişlediği değil, öte yandan futbolun çok katmanlı kurumsal yapısının inşa edildiği bir dönemdir. 1962'de başlatılan Türkiye Kupası, alt liglerdeki kulüplerin de ulusal düzeyde rekabet etmesine olanak tanıyarak futbolun kapsayıcılığını artırdı. Bu kupanın farklı lig düzeyindeki aktörler arasında geçici ilişkisel köprüler kurarak, Anadolu kulüplerinin merkezle temas

Tablo 1. Türkiye’de futbol yarışmaları ve liglerinin tarihsel ve mekânsal gelişimi

Dönem	Yarışma/lig	Ölçek	Mekânsal kapsam
1904–1915	İstanbul Futbol Ligi (Constantinople Football Association League)	Mahalli (Yerel)	İstanbul
1915–1923	Cuma Ligi	Mahalli (Yerel)	İstanbul
1920–1922	Pazar Ligi	Mahalli (Yerel)	İstanbul
1922–1959	Ankara Futbol Ligi	Bölgesel	Ankara ve yakın çevresi
1923–1951	İzmir Futbol Ligi	Mahalli (Yerel)	İzmir
1924–1951	Türkiye Futbol Şampiyonası (Türkiye Futbol Birinciliği)	Ulusal	Türkiye geneli
1937–1950	Milli Küme	Mahalli (Yerel)	İstanbul, Ankara, İzmir
1956–1958	Federasyon Kupası	Ulusal	Türkiye geneli
1959–	Süper Lig (Milli Lig, Birinci Lig)	Ulusal	Türkiye geneli
1962–	Türkiye Kupası	Ulusal	Türkiye geneli
1944–1998 (1966’dan itibaren düzenli)	Başbakanlık Kupası	Ulusal	Türkiye geneli
1963–	İkinci Lig	Ulusal	Türkiye geneli
1966–	Cumhurbaşkanlığı Kupası (Süper Kupa ismiyle olarak devam etmekte)	Ulusal	Türkiye geneli
1967–	Üçüncü Lig	Ulusal	Türkiye geneli

etme ve rüşünü ispatlama fırsatı bulduğu bir alan oluşturduğunu söylenebilir. Aynı dönemde düzenlenen Spor Toto Kupası, Başbakanlık Kupası ve farklı bölgelere yayılan TSYD Kupaları (Yüce, 2016), Anadolu şehirlerinde futbolun görünürlüğünü ve organizasyonel çeşitliliğini artırma işlevi gördü. Tablo 1’de özetlenen bu turnuva çeşitliliği futbolun lig hiyerarşisinin ötesinde farklı aktörlerin eklemlendiği çok katmanlı bir yapıya evrildiğine işaret eder.

Özellikle 1960’larda Anadolu’da pek çok şehir kulübünün açıldığı bu dönem, futbol yazınında “Anadolu İhtilali” olarak da tarif edilir. Bu ihtilal sadece devletin yukarıdan aşağıya müdahalesi ile değil kentsel sistemin olgunlaşması, ulaşım ağlarının çeperi merkeze bağlaması ve Anadolu’daki yerel girişimci aktörlerin futbola aktardığı yeni sermaye birikimi ile mümkün oldu (Gökçağı, 2008). Bu hareketin ilk kıvılcımı, 1965 yılında yerel kulüplerin birleşmesiyle kurulan ve kısa sürede Birinci Lig’de şampiyonluk yarışına dahil olan Eskişehirspor ile çakıldı. Eskişehirspor’un kazandığı ulusal kupalarla somutlaşan bu durum, 1970’lerin ortasında Trabzonspor’un ardışık şampiyonluklarıyla zirveye ulaştı ve İstanbul’un tarihsel hegemonyası mekânsal düzeyde ilk kez sarsıldı.

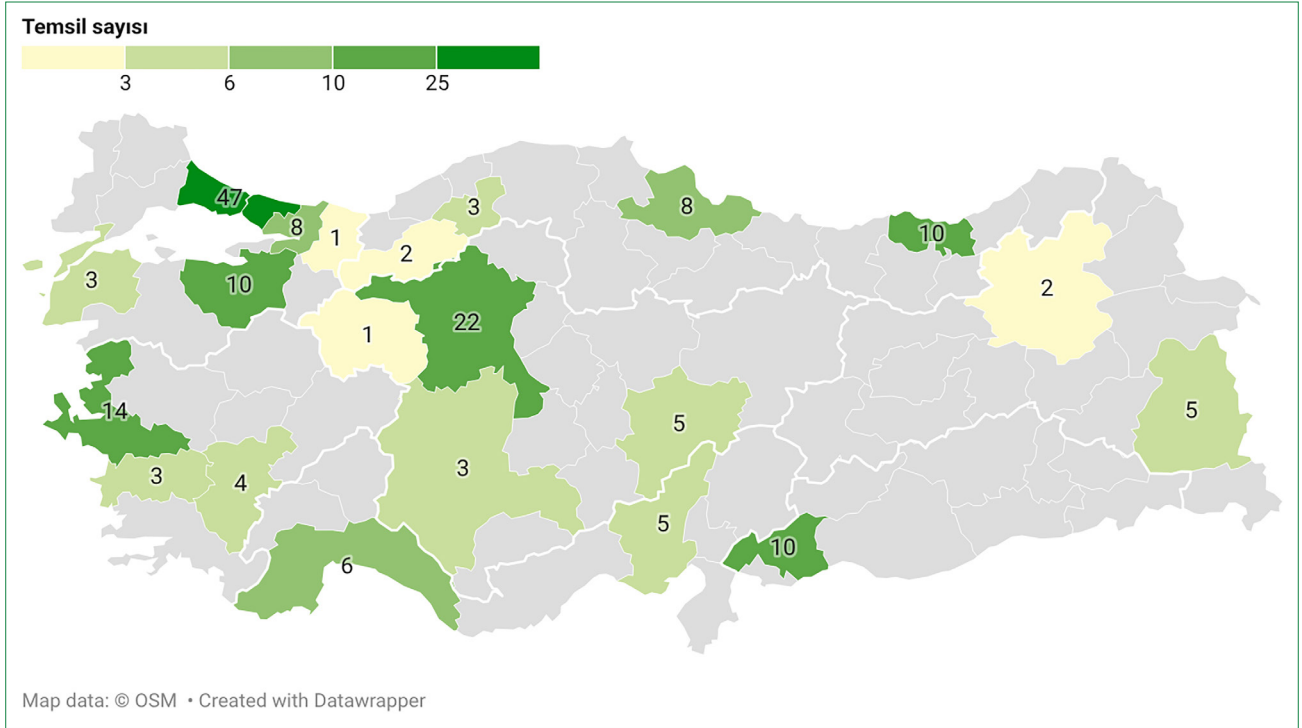
4.4. Geçiş ve Konsolidasyon: 1980’ler

1980–1990 dönemi, Türkiye futbolunun askeri rejimin müdahaleleriyle disipline edildiği bir başlangıcın ardından, ilişkisel geometrilerde İstanbul odaklı tekil bir merkezileşme eğiliminin güçlenerek devam ettiği bir evre olarak okunabilir. Bu dönemi kapsayan Birinci Lig Kümülatif Temsil Haritası (Şekil 3), 1960’larda başlayan mekânsal yayılımın 1980’lerde nasıl bir coğrafyaya evrildiğini somutlaştırır. Haritadaki renk

yoğunlukları, salt bir temsil artışını değil, İstanbul dışındaki kentlerde yaşanan kurumsal daralmaya da işaret eder. Önceki dönemlerde İstanbul, Ankara ve İzmir arasında paylaşılan çok merkezli yapının bu on yılda yerini İstanbul’un mutlak baskınlığına bıraktığı söylenebilir. İstanbul’un haritadaki en koyu yeşil tonu, on yıllık süreçte her sezon en az üç ve çoğu zaman üçten fazla takımla (toplamda 39 birimlik bir kümülatif temsille) ligde yer almasından kaynaklanır. Buna karşın İzmir’in ve Ankara’nın, ligde aynı anda birden fazla takımla yer alma kabiliyetlerinin (çok kulüplü temsil) azaldığı söylenebilir. Trabzon (Trabzonspor) ve Bursa’nın (Bursaspor) bu on sezonun tamamında Birinci Lig’de yer alması ise bu kentlerin profesyonel sisteme entegre olduğuna işaret eder.

Öte yandan dönemin temsil haritasına bakıldığında İstanbul, Ankara, İzmir gibi futbolun temsiline geleneksel merkezlerinin yanına sanayileşme süreçleri ile ivme kazanmış Zonguldak, Kocaeli, Sakarya ve Bursa gibi kentlerin eklenmesi dikkat çekicidir. Bu, futbolun Türkiye’nin gelişen sanayi koridorları boyunca kalıcı bir mekânsal bir yayılım sergilemeye başladığına işaret eder. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki temsiline geçici ya da süreksiz kalması ise sportif gelişimin kentsel altyapı ve bölgesel kalkınma politikalarından bağımsız olmadığını düşündürür.

1980 darbesi ile birlikte TFF’nin başına bir generalin atanması, kulüp kapatmaları ve Üçüncü Lig’in kapatılması gibi kararlar federasyonun düzenleyici rolünün askeri otoriteye devredildiğine işaret eder. Bu müdahaleci tavrın en sembolik örneği Ankaragücü’nün 1981’de doğrudan Birinci Lig’e yükseltilmesidir (Kozanoğlu, 1990). Bu terfi, siyasi gücün spor yönetmelik-

Şekil 3. Birinci lig kümülatif temsil haritası (1980–1990).

Kaynak: TFF Süper Lig Arşivi verileri (1980–1990) temel alınarak yazarlar tarafından derlenmiş ve haritalandırılmıştır.

lerini askıya alarak ilişkisel geometriye yukarıdan aşağıya müdahale ettiği, devletin yalnızca bir düzenleyici değil, doğrudan bir otorite olarak konumlandığı istisnai bir uğraşı temsil eder. Ancak bu otoriter başlangıç, 1980'lerin ortalarından itibaren yerini Özal dönemiyle birlikte futbolun yerel yönetimler ve iş dünyasıyla iç içe geçtiği liberal bir evreye bırakacaktır.

Turgut Özal'ın futbolu bir yatırım alanı olarak görmesi; stat yatırımları, sahaların çimlendirilmesi, uluslararası teknik isimlerin getirilmesi gibi hamleler teknik ve mekânsal altyapıyı modernize etti. Transfer yasaklarının kaldırılması, vergi kolaylıkları ve büyük kulüp yönetici profilinin bürokratlardan iş insanlarına kayışı, futbolun hem iktisadi ölçeğini genişletti hem de ilişkisel geometrisini yeniden şekillendirdi. Irak'ın (2013) belirttiği üzere, yeni zenginleşen iş dünyasının sermayesi futbol kulüplerine akarken, bu akış en güçlü karşılığını İstanbul kulüplerinde buldu. Bu bağlamda İstanbul kulüplerinin, Özal dönemiyle birlikte yükselen yeni sermaye grupları, ulusal medya ağları ve merkezi siyasetle büyük ölçüde ilişkisel tamamlayıcılık içinde olduğu söylenebilir.

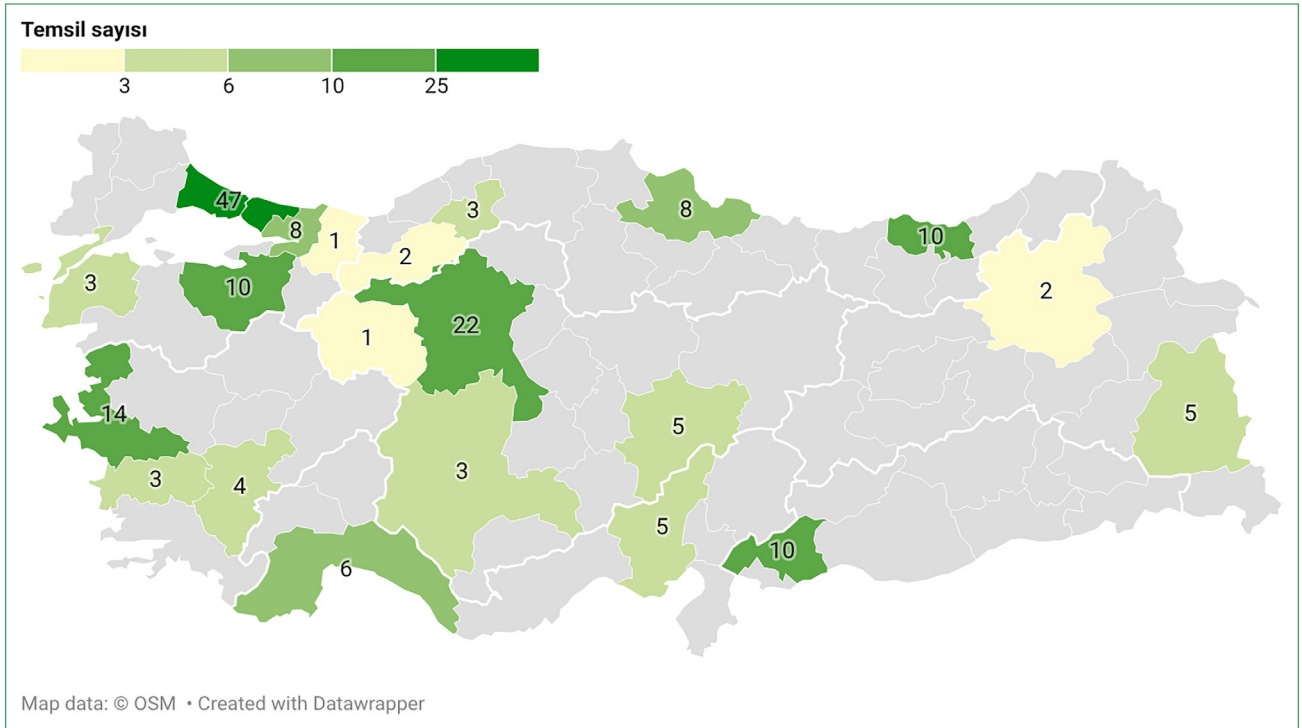
1984–1985 sezonunda Üçüncü Lig'in yeniden hayata geçirilmesi, futbolun coğrafi yayılımında ikinci büyük kırılmayı temsil eder. İlk etapta I I grupta 132 takımın sisteme dahil edilmesi, neredeyse tüm illerin ve büyük ilçelerin profesyonel futbol ağına eklenmesini sağladı (Uztuğ, 2001). Bu genişleme, futbol alanının ilişkisel geometrisine yalnızca yeni mekânsal düğümler eklemekle kalmadı, aynı zamanda futbo-

lu merkezi iktidarın yereldeki meşruiyet aracı hâline getirdi. Irak'ın (2019) işaret ettiği üzere, Üçüncü Lig, profesyonel futbolun daha önce temsil edilmediği birçok bölgede hükümetin popülaritesini artırmak için kullanıldı.

Üçüncü Lig'in yeniden tesisi aynı zamanda, futbol alanına belediyeleri yeni ve belirleyici birer aktör olarak dahil etti. Anavatan Partisi döneminde belediye gelirlerinin artması, yerel yönetimlerin kulüplerin doğrudan finansal hamisi hâline gelmesini mümkün kıldı (Gökçaftı, 2008). Belediye başkanlarının kulüp yönetimlerini üstlenmesi veya belediye kaynaklarının kulüplere aktarılması, Anadolu şehirlerinde futbolun yerel siyasetle eklemlendiği yeni bir ilişkisellik yarattı. Bu bağlamda Anadolu kulüpleri ve belediye ilişkisi bir tamamlayıcılık olarak düşünülebilir. Ancak bu, İstanbul kulüplerinin ulusal sermaye ile kurduğu ilişkisel tamamlayıcılıktan farklı olarak, siyasi merkeze ve yerel iktidar değişimlerine göre şekillenen bir yapı görünümündedir.

4.5. Yeni Aktörlerin Eklenmesi: 1990'lar

1990'lı yıllar, Türkiye futbolunun mekânsal anlamda merkeze kitlendiği bir dönem olarak okunabilir. İstanbul'un (46) mutlak merkezliği bu dönemde de devam ederken, Ankara (22), İzmir (16), Trabzon (10), Bursa (10) ve Gaziantep (10) gibi kentler kesintisiz temsilleriyle öne çıkar. Temsilin Batı Anadolu'da kitlenmesi ya da Gaziantep'in yükselişi, kentsel altyapı ve iktisadi gelişmelerin spor coğrafyasını belirlemedeki etkisine işaret

Şekil 4. Birinci lig kümülatif temsil haritası (1990–2000).

Kaynak: TFF Süper Lig Arşivi verileri (1990–2000) temel alınarak yazarlar tarafından derlenmiş ve haritalandırılmıştır.

eder. Van (5) ve Erzurum (2) gibi kısıtlı temsillerin ötesinde, iç ve doğu kesimlerdeki 'boşluklar', bölgesel gelişmişlik farklarının sportif sahada da devam ettiğini gösterir. 1990–2000 arası temsiliyetin coğrafyasını gösteren Şekil 4'teki harita, profesyonel futbolun İstanbul'daki yoğunlaşmasını gösterir.

1992'de TFF'nin özerk bir yapıya kavuşması, futbolun devletin doğrudan müdahale alanından çıkartarak piyasa kurallarıyla yönetilen bir alana evrildiğine işaret eder. Federasyon, artık kuralları koyan bir düzenleyici aktör olmanın ötesinde daha çok yayın haklarını yöneten, sponsorlukları organize eden ve futbolun iktisadi değerini maksimize etmeye çalışan bir aktördür. Bu dönemde TFF'nin, yayın ihalelerini yönetirken ligin ürün ve marka değerini korumak adına büyük kulüplerin (İstanbul) çıkarlarını merkeze alan pratikler geliştirdiği söylenebilir.

1990'lı yılların ilk yarısı, TRT tekelinin kırılmasıyla birlikte futbolun farklı televizyon kanalları (Star 1, Show TV, Kanal

6, InterStar, ATV) arasında paylaşıldığı, parçalı bir yayıncılığın gözlendiği bir geçiş dönemi olarak okunabilir. Bu dönem, ilişkisel geometriler açısından sadece bir yayın karmaşası değil, büyük kulüplerin sahip olduğu ilişkisel özgüllüğün (marka değeri ve popülerite) piyasa tarafından ilk kez farklılaştırılmış fiyatlarla tescillendiği kritik bir eşikti. 1996'da hayata geçirilen Havuz Sistemi ise bu parçalı piyasayı tek bir merkezde (TFF) toplayarak gelirin dağıtımını şampiyonluk payı ve popülerite gibi kriterlere bağladı. Bu mekanizma, “Dört Büyükler”in yayın gelirleri üzerinden finansal olarak özerkleşmesini sağlarken, geri kalan kulüpleri bu merkezi dağıtım sistemine bağımlı hâle getirdi. Tablo 2’de görüldüğü üzere, 1996–1997 sezonundan itibaren yayın hakları ihalelerinin bedelleri hızla artış gösterme eğilimindedir.

Öte yandan, 1995 Bosman kararıyla birlikte futbol emek piyasası Avrupa ölçeğinde serbestleşirken, Türkiye kulüpleri de bu yeni ilişkiyel topolojiye eklemlemlendi. Ancak bu eklemlemlenme, yalnızca yabancı oyuncuların girişini kolaylaştırmakla

Tablo 2. Yayın ihalesi bedellerinin gelişimi

Sezon	1994–1995	1995–1996	1996–1997	1997–1998	1998–1999	2000–2001
Yayıncı kuruluş	Cine5, ATV, Show TV, Kanal D, TGRT	Cine5, ATV, Show TV, Kanal D, TGRT	Cine5	Cine5	Cine5	TeleOn
İhale bedeli (milyon \$)	7,2	23	40	45	55	120

Kaynak: Akşar (2010).

kalmadı. Aynı zamanda futbolcuların haklarını temsil eden menajerlerin transfer piyasasında bir aktör hâline gelmesine yol açtı. Böylece futbolcu-kulüp ilişkisinde yeni bir aracı katman eklendi. Bosman'ın yarattığı serbest dolaşım, menajerlerin güç kazanması ve transfer piyasasının daha da parçalı bir yapıya evrilmesiyle sonuçlandı.

4.6. İlişkisel Geometrinin Yoğunlaşması: 2000'ler

2000'li yıllar, aktörler arası ilişkilerin derinleşerek muhtevasının değiştiği bir dönemdir. Bu derinleşmenin, ağırlıklı olarak ekonomi eksenli olduğunu ve futbolun 1990'larda başlayan ticarileşme sürecinin farklı aktörlerin sürüklediği eylemler üzerinden hızlandığını söylemek mümkün. Bu eylem kümelerinden ilki yayın alanında gerçekleşti ve 2000'ler boyunca futboldaki aktörlerin ilişkilerini, eylem kapasitelerini ve güçlerini belirleyen en temel mekanizmalardan biri hâline geldi. 1996'da havuz sistemiyle kurulan merkezi yayıncılık modeli, 2000–2001 sezonunda ligin ilk yarısının yayıncısı olan TeleOn'un mali yükümlülüklerini yerine getirmemesi üzerine Digitürk'ün devreye girerek 2001, 2004 ve 2010 ihalelerini üst üste kazanması, yayıncılık alanında gücün tek bir aktörde birikmesine işaret eder. Yayın gelirlerinin dağıtımındaki asimetri, sistemik bir aksaklıktan ziyade futbolun ticari bir paket olarak kurgulanmasının ve gücün bir nevi reyting değeri yüksek aktörlerde kilitlenmesinin yapısal bir sonucu olarak okunabilir. Benzer bir şekilde maçların takvimlendirilmesinde en iyi gün ve saatlerin reyting değeri yüksek aktörlere ayrılması ve spor medyasının televizyon kanallarında bu ayrıcalıklı grubu kayırması iktisaden Anadolu kulüplerinin aleyhine işleyen bir durum yaratır.

Bir diğer eylem kümesi sponsorluk faaliyetlerini içerir. Kuşkusuz Türkiye futbolunda sponsorluğun izleri, 1980'lere kadar sürülebilir. Ancak 1990'larda ve özellikle 2000'lerde bu faaliyet ilişkisel geometride daha ön plana çıkar. Bu bağlamda 2000'lerde kulüp-sponsor ilişkileri göğüs reklamı gibi klasik kalemlerine ek olarak forma arkası, kol ve şort sponsorluğu; stadyum isim hakkı, tribün isim sponsorluğu; su-ulaşım-giyim tedariki gibi çok sayıda yeni alanın eklenmesiyle parçalı bir görüme kavuştu. Kulüplerin sezon içinde pek çok farklı şirketle anlaşma yapar hâle gelmesi durumunu, futbolun sembolik değerinin mikro düzeylerde parçalanarak piyasaya sunulması olarak da okumak mümkün. Sponsorluk alanı, sadece kulüp düzeyinde değil lig düzeyinde de 2000'lerde genişledi. Bu bağlamda, TFF'nin liglere isim sponsoru alması (Turkcell 2005–2019, Spor Toto 2010–2023, Trendyol 2023–), futbolun yönetsel yapısını piyasa aktörleriyle bir tamamlayıcılık içine soktuğu söylenebilir. Bu durum sadece en üst ligi değil zamanla alt ligleri de kapsayan geniş bir ticari sisteme evrilir.

Öte yandan, 2000'li yılların başında kulüplerin kendileri de içsel bir ticari mekanizma yarattılar. Fenerium, GSStore ve Kartalyuvası gibi perakende ağlarının, taraftarlar ve kulüp arasındaki ilişkisel özgüllüğü, profesyonel bir tüketim ilişkisine tahvil ettiği söylenebilir. Bu mağazalar, futbolun mekânsal sınırlarını

tribünden çıkarıp AVM'lere ve kent merkezlerine taşıyarak İstanbul kulüplerine önemli bir görünürlük kazandırdı. “Üç Büyükler”in açtığı bu ticari yolu takip eden Anadolu kulüpleri de kendi yerel aidiyetlerini lisanslı ürün ticareti üzerinden finansallaştırmaya çalıştılar. Bu metalaştırma mekanizmaları geometrideki iktisadi ilişkilerin önemine vurgu yapar. Nitekim, Süper Lig'de ticari gelirlerin (sponsorluk, reklam, ürün satışları, isim hakları) 2023 itibarıyla kulüp toplam gelirlerinin %55'ine ulaşması bunun önemli bir göstergesidir (UEFA, 2024).

2008 sonrası, TOKİ vasıtasıyla yürütülen projelerle Kayseri, Sivas, Eskişehir, Gaziantep, Samsun, Adana, Kocaeli, Trabzon, Antalya, Mersin, Sakarya ve Diyarbakır gibi birçok şehirde 15.000 ila 40.000 arasında değişen kapasitelerde modern stadyumlar inşa edilmesi (TOKİ, 2024), futbolun fiziksel altyapısını nicelik ve nitelik olarak değiştiren bir eylem kümesi olarak görülebilir. Stadyumların, taraftar potansiyeli düşük şehirlerde bile yüksek kapasitelerle inşa edilmesi yerel futbol kültürünü beslemekten ziyade, devlet ile inşaat sermayesi arasındaki bir ilişkisel tamamlayıcılığa işaret eder.

Dönemin bir diğer önemli eylem kümesi devlet-banka-taraftar ekseninde gözlenir. Bu bağlamda, 2014 yılında yürürlüğe giren Passolig (e-bilet) sistemi, salt bir biletleme aracı değil, taraftarların stadyuma girişini denetleyen ve finansal olarak dayatılan bir nitelik taşır. Passolig bu yönüyle futbol alanının ilişkisel geometrisini değiştiren bir müdahale olarak da yorumlanabilir. Bu bağlamda kimi yazarlar, Passolig uygulamasını devletin stadyumları siyasetten arındırma çabası olarak okur (Yıldırım, 2017; Irak, 2020). Bu tür girişimler, futbolun yalnızca bir spor değil, aynı zamanda bir gözetim ve iktisadi kontrol aracı olduğunun bir başka hatırlatıcısıdır.

5. Sonuç

Bu çalışma merkezine güç ve güç ilişkilerini yerleştirir. Güç, sosyal bilimlerde ihtilaflı olduğu kadar merkezi de bir kavramdır. Üzerinde uzlaşılmış evrensel bir tanımı olmayan güç kavramı, farklı disiplinler hatta aynı disiplin içinde farklı tanımlamalara tabi olur. Öyle ki Dahl (1957, s. 201), bu tanım ve anlam çokluğunu dipsiz bir bataklığa benzetir. Clegg ve Haugaard (2009, s. 4) ise bu farklı tanım ve anlamların yerel dil oyunları ile belirlendiğine dikkat çekerler. Burada kastedilen, sosyal bilimlerde herhangi bir disiplinin, bu kavramın tek sahibi olmadığı, aksine her birinin güce dair kendi teorik çerçevesini oluşturduğudur.

Kuşkusuz ekonomik coğrafya da kendi dilini konuşur ve bu dil, gücü mekânla birlikte ele alır. Bu bağlamda Massey, mekânın ontolojisini kurar. Allen, gücün mekânda nasıl işlediğini açıklar. Yeung ise önerdiği ilişkisel geometriler kavramı ile gücün ekonomik peyzajda takip edilebilirliğini mümkün kılar. Ancak bu üçüncü çaba, her ne kadar güç ve mekân ilişkisini anlamaya yönelik ilham verici bir teorik zemin sunsa da somut olarak analiz edilmeye ve gerçek dünyadan verilerle sınanmaya ihtiyaç duyar. Bu bağlamda literatürde sınırlı sayıda ampirik uygulama-

nın (Wray 2012; Berghe vd., 2018) varlığı da dikkat çekici bir eksiklik. Bu eksiklik, mevcut çalışmanın hem nedenini hem de mütevazı katkısını şekillendirir.

Çalışma, ilişkisel geometriler perspektifinden hareketle, futbol endüstrisini aktörler ve aktörlerin birbirleriyle kurdukları ilişkiler üzerinden resmeden basitleştirilmiş bir eskiz sunar. Futbol hem doğası gereği mekânsal olması hem de çok aktörlü ve çok ölçekli yapısı ile ekonomik coğrafi analiz için ilginç bir örnek oluşturur. Bu çok aktörlü ve çok ölçekli yapının mekânsal tezahürü ile oluşan ilişkisel geometriler, aynı zamanda farklı ilişkisel özgülüklerin ve ilişkisel tamamlayıcılıkların bir ürünüdür. Buna göre kulüp ve taraftar arasındaki duygusal bağ, futbolun ilişkisel geometrisinin özünde yer alan kemikleşmiş bir özgülük olarak okunabilir. Futbolun nihai ürünü olan maçı ya da maçlar demeti olan ligi üretmek üzere ihtiyaç duyulan iş birliği ise kulüpler arasındaki tamamlayıcılığa işaret eder. Kuşkusuz hem özgülük hem tamamlayıcılık, futbolu kuşatan devlet, federasyon, sponsor ve yayıncı kuruluş gibi diğer aktörlerin farklı kombinasyonlarda birbirlerine eklenmesi sonucunda da ortaya çıkar.

Denebilir ki Türkiye futbolunda ilişkisel özgülük ve tamamlayıcılık farklı zamansal ve mekânsal bağlamlar içinde münferit veya müştereken her daim var olmuştur. Bu varoluş kaçınılmaz olarak, Türkiye futbolunun ilişkisel geometrisini tarihsel bir perspektiften okumayı gerektirir. Bu şekilde bakıldığında, ilk nüvenin Geç Osmanlı Dönemi'nde gücün sınırlı sayıda aktörde biriktiği kulüp merkezli dar bir yapı üzerinde ortaya çıktığı görülür. "Üç Büyükler" in kuruluşunu içeren bu dönem, aynı zamanda merkez-çeper, daha açık bir anlatımla İstanbul-Anadolu dikotomisi bağlamında futbolun güç ve mekân bağlamında ileride kitleneceği patikanın başlangıcını temsil eder. Söz konusu patikanın, Türkiye ekonomik peyzajı ve yerleşme sistemiyle benzerlik göstermesi şaşırtıcı değildir.

Bu yapı Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan ve 1950'lerin sonuna kadar süren dönemde aktörlerin eylem kapasitelerinin ağırlıklı olarak devlet eliyle belirlendiği ve giderek kurumsallaşan bir hâl alır. Bu süre zarfında güç, nüfuz, tahsis, kontrol gibi mekanizmalarla düşeyde ve çoğu kez tek yönlü olarak icra edilir. Takip eden yirmi yıllık dönem ise kurumsallaşmanın tamamlanışına ve yapının ulusal ve profesyonel bir hüviyet kazanışına tanıklık eder. Ancak, kurumsal ve sembolik ilişkilerin baskın olduğu bu yapı, 1980'lerde ve 1990'larda giderek iktisadi bir nitelik kazanarak gerçek anlamda bir ilişkisel geometriye dönüşür. Özellikle 1990'lı yıllar Türkiye futbolunun, aktör ve ilişkiler bakımından çeşitlendiği hızlı bir yeniden yapılanma dönemidir.

2000'lere gelindiğinde aktörlerin birbirlerine olan karşılıklı bağımlılıklarının arttığı ve gücün ekseriyetle ilişkisel tamamlayıcılıklar (ya da çıkar birlikleri), zaman zamansa özgülükler üzerinden icra edildiği çok daha karmaşık, sıkı dokunmuş ama kırılğan bir geometri karşımıza çıkar. Burada sözü edilen tamamlayıcılık kulüp-yayıncı-federasyon, kulüp-sponsor, fede-

rasyon-sponsor gibi farklı ilişki eksenlerinde hayat bulur ve mekânsal olarak genellikle İstanbul merkezlidir. İlişkisel özgülük ise devlet-taraftar ilişkisinde ve tüm ülke sathında kristalize olur. Kuşkusuz her iki güç formunun somut karşılıklarını futbolun farklı geometrik katmanlarında yakalamak mümkündür.

Tüm bu tarihsel okuma ve tartışma bize gücün bağlamsal, patika bağımlı ve olumsal doğasına dair bir fikir sunar. Güç, belirli koşullar sağlandığında ortaya çıkar; aktör tercihleri üzerinden icra edilir ve çeşitli izlekleri takip eder. Aynı zamanda raslantısal ve açık uçludur. Yani zorunlu değil olanaklıdır. Güç ilişkisel bir varlık olduğu kadar mekânsaldır da ve tüm bu özellikleriyle kapitalist sistemin yarattığı ekonomik mekânı anlamak için kritik bir röper noktasıdır.

Gücü anlamaya yönelik sunulan bu çerçeve, planlama disiplini için de birtakım ipuçları barındırır. Kentlerin inşasına ilişkisel perspektiften bakmak, plancıyı fizik mekân eksenli bir kavrayışın ötesine geçmeye davet eder. Böylesi kavrayış, aktörler ve yapılar arasındaki heterojen ilişkilerin mekânsal konfigürasyonlarını çözümlemeyi, güç asimetrisini deşifre etmeyi ve kentler ve bölgeler için özgülükler ve tamamlayıcılıkları tartışmayı olanaklı kılar.

Ethics committee approval: As this study does not involve direct human participation or data that requires ethics committee approval, approval from the ethics committee was not obtained.

Informed consent: Since this study does not involve human participation, obtaining informed consent was not required.

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Authorship contributions: Research/project coordination – C.Y.D., Y.E.; Conceptualisation – C.Y.D., Y.E.; Research design and structuring – C.Y.D., Y.E.; Methodology – C.Y.D., Y.E.; Data sources and documentation – C.Y.D.; Data collection and/or processing – C.Y.D.; Data analysis and/or interpretation – C.Y.D.; Mapping/visualisation – C.Y.D.; Literature review – C.Y.D.; Writing – original draft – C.Y.D.; Writing – review and editing – C.Y.D., Y.E.

Acknowledgments: We would like to express our sincere gratitude to Editor Kumru Çılğın for her diligence and understanding throughout the publication process of the manuscript, and to the reviewers of the Journal of Planning for their valuable opinions and suggestions.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Etik kurul onayı: Bu çalışma, doğrudan insan katılımı ya da etik kurul onayı gerektiren nitelikte veri içermediği için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bilgilendirilmiş onam: Bu çalışma insan katılımı içermediğinden bilgilendirilmiş onam alınmasına gerek duyulmamıştır.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Yazarlık katkıları: Araştırma/proje koordinasyonu – C.Y.D., Y.E.; Konsept – C.Y.D., Y.E.; Araştırma tasarımı ve kurgusu – C.Y.D., Y.E.; Yöntem – C.Y.D., Y.E.; Veri kaynakları ve dokümantasyon – C.Y.D.; Veri toplama ve/veya işleme – C.Y.D.; Veri analizi ve/veya yorumlama – C.Y.D.; Haritalama/görselleştirme – C.Y.D.; Literatür taraması – C.Y.D.; İlk taslağın yazımı – C.Y.D.; Yazının gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi – C.Y.D., Y.E.

Teşekkürler: Makalenin yayın sürecindeki titizliği ve anlayışı için editör Kumru Çılın'a, görüş ve önerileri için Planlama Dergisi hakemlerine teşekkür ederiz.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Akşar, T. (2010). *Futbolun ekonomi politikası üzerine yazılar*. Literatür.
- Akın, Y. (2018). "Gürbüz ve yavuz evlatlar": Erken Cumhuriyet'te beden terbiyesi ve spor. İletişim Yayınları.
- Allen, J. (2003). *Lost geographies of power*. Blackwell Publishing.
- Allen, J. (2004). The whereabouts of power: Politics, government and space. *Geografiska Annaler*, 86(1), 19–32.
- Allen, J. (2009). Three spaces of power: Territory, networks, plus a topological twist in the tale of domination and authority. *Journal of Power*, 2(2), 197–212.
- Allen, J. (2011). Topological twists: Power's shifting geographies. *Dialogues in Human Geography*, 1(3), 283–298.
- Allen, J. (2016). *Topologies of power beyond territory and networks*. Routledge.
- Bale, J. (1988). The place of 'place' in cultural studies of sports. *Progress in Human Geography*, 12(4), 507–524.
- Bathelt, H. ve Glückler, J. (2011). *The relational economy: Geographies of knowing and learning*. Oxford University Press.
- Berghe, K. V., Jacobs, W. ve Boelens, L. (2018). The relational geometry of the port-city interface: Case studies of Amsterdam, the Netherlands, and Ghent, Belgium. *Journal of Transport Geography*, 70, 55–63.
- Bora, T. ve Erdoğan, N. (2014). Dur tarih, vur Türkiye. R. Horak, W. Reiter ve T. Bora (Ed.), *Futbol ve kültürü içinde*, (ss. 223–242). İletişim Yayınları.
- Clegg, S. R. ve Haugaard, M. (2009). *The SAGE handbook of power*. SAGE.
- Dahl, R. A. (1957). The concept of power. *Behavioral Science*, 2(3), 201–215.
- Forester, J. (1989). *Planning in the face of power*. University of California Press.
- Gökçe, M. A. (2008). "Bizim için oyna": Türkiye'de futbol ve siyaset. İletişim Yayınları.
- Giulianotti, R. (2002). Supporters, followers, fans, and flaneurs: A taxonomy of spectator identities in football. *Journal of Sport and Social Issues*, 26(1), 25–46.
- Grange, K. ve Winkler, T. (2023). Introduction to the handbook on planning and power. M. Gunder, K. Grange ve T. Winkler (Ed.), *Handbook on planning and power içinde*, (ss. 1–12). Edward Elgar Publishing.
- Grant, W. (2007). An analytical framework for a political economy of football. *British Politics*, 2, 69–90.
- Grant, W. (2021). *Political football: Regulation, globalization and the market*. Agenda Publishing.
- Harvey, D. (1978). The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2, 101–131.
- Harvey, D. (2009). *Sosyal adalet ve şehir* (3. basım) (M. Morali, Çev.). Metis Yayınları. Orijinal eserin basım tarihi 1973.
- Hill, J. S., Vincent, J. ve Curtner-Smith, M. (2014). The worldwide diffusion of football: Temporal and spatial perspectives. *Global Sport Business Journal*, 2(2), Article 1.
- Hoehn, T., Szymanski, S., Matutes, C. ve Seabright, P. (1999). The Americanization of European football. *Economic Policy*, 14(28), 204–240.
- Irak, D. (2013). *Hükmen yenik! Türkiye'de ve İngiltere'de futbolun sosyo-politiki*. Evrensel Basım Yayın.
- Irak, D. (2019). *Football fandom, protest and democracy: Supporter activism in Turkey*. Routledge.
- Irak, D. (2020). Football in Turkey during the Erdoğan regime. *Soccer & Society*, 21, 680–691.
- Kaygalak, İ. (2022). Mekânsal dönüşü ilişkisel bir perspektifle düşünmek üzerine. *Possible Felsefe Dergisi*, 11(1), 27–50.
- Késenne, S. (2007). *The economic theory of professional team sports: An analytical treatment*. Edward Elgar.
- Kozanoğlu, C. (1990). *Türkiye'de futbol: "Bu maçı alıcaz"*. Kıyı Yayınları.
- Kuper, S. ve Szymanski, S. (2018). *Soccernomics: Why England lose, why Germany, Spain and France win, and why one day the rest of the world will finally catch up*. Harper Collins Publishers.

- Lefebvre, H. (2016). *Mekânın üretimi* (4. basım) (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık. Orijinal eserin basım tarihi 1974.
- Massey, D. (1993). Power-geometry and a progressive sense of place. J. Bird, B. Curtis, T. Putnam, G. Robertson ve L. Tickner (Ed.), *Mapping the futures: Local cultures, global change* içinde, (ss. 60–70). Routledge.
- Massey, D. (2005). *For space*. SAGE.
- Massey, D. (2009). Concepts of space and power in theory and in political practice. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 15–26.
- Neale, W. C. (1964). The peculiar economics of professional sports: A contribution to the theory of the firm in market competition. *The Quarterly Journal of Economics*, 78(1), 1–14.
- Rottenberg, S. (1956). The baseball players' labor market. *Journal of Political Economy*, 64(3), 242–258.
- Sandy, R., Sloane, P. J. ve Rosentraub, M. S. (2004). *The economics of sport: An international perspective*. Red Globe Press.
- Sert, M. (2000). *Gol atan galip: Futbola sosyolojik bakış*. Bağlam Yayıncılık.
- Sloane, P. J. (1971). The economics of professional football: The football club as a utility maximiser. *Scottish Journal of Political Economy*, 18(2), 121–145.
- Szymanski, S. (2001). Income inequality, competitive balance and the attractiveness of team sports: Some evidence. *The Economic Journal*, 111(469), F69–F84.
- Szymanski, S. (2015). *Money and soccer: A soccernomics guide*. Nation Books.
- Şengül, H. T. (2002). Planlama paradigmalarının dönüşümü üzerine eleştirel bir değerlendirme. *Planlama Dergisi*, (2–3), 8–30.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Toplu Konut İdaresi Başkanlığı. (2024). *Proje tipine göre uygulamalar / Stadyum & spor salonu*. <https://www.toki.gov.tr/proje-tipine-gore-uygulamalar>
- Türkiye Futbol Federasyonu. (2024). *Türkiye süper lig / Tarihçe ve arşiv*. <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=545>
- UEFA. (2024). *The European club: Finance and investment landscape*. <https://ecf.uefa.com/2024/>
- Uztuğ, F. (2001). Devlet, belediyeler, özel sermaye üçgenindeki futbol yönetiminde tecimsel ve siyasal imaj kaygıları. T. Bora (Ed.), *Takımdan ayrı düz köşü* içinde, (ss. 123–153). İletişim Yayınları.
- Wray, F. (2012). Rethinking the venture capital industry: relational geographies and impacts of venture capitalists in two UK regions. *Journal of Economic Geography*, 12(1), 297–319.
- Yüce, M. (2014). *Osmanlı melekleri - Futbol tarihimizin kadim devreleri Türkiye futbol tarihi - birinci cilt*. İletişim Yayınları.
- Yüce, M. (2015). *İdmançı ruhlar - Futbol tarihimizin klasik devreleri: 1923–1952 Türkiye futbol tarihi - ikinci cilt*. İletişim Yayınları.
- Yüce, M. (2016). *Romantik yürekler - Futbol tarihimizin yeni devreleri: 1952–1992 Türkiye futbol tarihi - üçüncü cilt*. İletişim Yayınları.
- Yıldırım, A. (2017). Patronage and industrial football: Explaining the depoliticization of Turkish soccer fandom. *Soccer & Society*, 20, 232–251.
- Yeung, H. W.-c. (2005). Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(1), 37–51.
- Yeung, H. W.-c. (2024). *Theory and explanation in geography*. Wiley.

EXTENDED ABSTRACT

Rethinking the Relation between Power and Space: Relational Geometries in the Turkish Football Industry

 Cemre Yaz Demircioğlu, Yiğit Evren

Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, İstanbul, Türkiye

In social sciences literature, *power* as an essentially contested concept is considerably difficult to define and analyse, yet it is indispensable. Thinking of space necessarily implies coming to terms with the fundamental and constitutive nature of the concept of power. Thus, it is not possible to isolate power from discussions regarding space. Consequently, this study intends to refine a perspective on space, power, and relationality, by addressing power discussions in economic geography.

In this context, this study approaches space from a relational perspective based on Doreen Massey's ontological assumption. Massey's understanding of space, established on its openness, simultaneity, and power occupation, is refined with Allen's approach, which takes power as a topological capacity rather than a property. The main aim and theoretical distinction of this article, however, is to materialise the abstract discussions on spatiality, relationality, and power onto Yeung's (2005) concepts of *relational complementarity* and *relational specificity* as two main forms of power. Yeung's perspective brings practice and agency, and the power arising from them, to an analyzable and concrete level. The main intention of this article is not only to present a theoretical discussion but also to empirically engage with the multi-layered structure of football to demonstrate the reflections of Yeung's *relational geometries*.

Football presents a wide range of analytical ground to trace the abstract claims of this theory. The production of football presents a multi-actor, multi-scale, and multi-layer structure ranging from local fan groups to global broadcasting and from national federations to state mechanisms. Considering the specific economic and social dynamics of football, relational complementarity between clubs and relational specificity between club–space–society becomes more visible. With its peculiar nature that revolves around achievement, prestige, and belonging rather than profit maximization at the club level, football presents a valid case to comprehend how power relations across space can produce different geometries.

Taking the economic and spatial transformation of the football industry in Turkey from a historical perspective, this article examines the causes and consequences of the disparities between Istanbul and Anatolian-based football clubs. Notably, the growing economic scale after 1990, accompanied by the increasing influence of media, state, and global capital, has led to fundamental transformations in the relational geometries of Turkish football. Throughout this period, power is reproduced in the spatial context through financial capital as well as actors' interactions and their capacities to access networks. The distinctive contribution of the research is to offer a methodological insight into the economic geography literature by operationalizing Yeung's concept of relational geometries to understand the interconnected nature of power and space. This study approaches the spatial inequalities in the football industry as a consequence of power networks established by actors. Thereby, bringing the historical duality between Istanbul and Anatolian-based clubs into discussion from a dynamic and relational perspective, we present an in-depth understanding of the inequalities within the economic-spatial structure of Turkish football.

Keywords: Economic geography; football industry; power; relationality; relational geometries; space.